BOSNICA

glavni urednik
HADŽEM HAJDAREVIĆ

urednik
ENES DURMIŠEVIĆ

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, Sarajevo

UDK 886.4.09 Andrić

RIZVIĆ, Muhsin
Bosanski muslimani u Andrićevu svijetu / Muhsin Rizvić ; redakcija rukopisa Enes Duraković, - Sarajevo ; Ljiljan, 1995. - 688 str. ; 22 cm. - (Biblioteka Bosnica)

Bilješke o autoru: str. 688. - Bibliografske i druge bilješke uz tekst. - Registar.

1. Andrić, Ivo

MUHSIN RIZVIĆ

BOSANSKI MUSLIMANI U ANDRIĆEVU SVIJETU

NAPOMENA REDAKTORA

Neposredno pred smrt **Muhsin Rizvić** je dovršio knjigu *Bosanski Muslimani* u Andrićevu svijetu što ju je izuzetnom predanošću, akribijom i sistematičnošću, karaktrističnim, inače, za čitav njegov opus i znanstveni rad, pisao i bukvalno do posljednjeg trena svog života. Teško je danas pretpostaviti da li bi prof. Rizvić, kako je to uvijek običavao, ostavio da rukopis "odleži", pa da nakon toga uradi posljednju autorsku redakciju.

Stoga sam kao redaktor u punoj mjeri poštovao rukopis koji i u ovoj prvoj (i sudbinski konačnoj) verziji djeluje cjelovito i dovršeno.

Redaktorski postupak sveo sam na slijedeće postupke:

1. Provjera i dopuna svih bibliografskih jedinica.
2. Uvrštavanje naknadnih brojnih interpretacija bilo u osnovnom tekstu, bilo u napomenama, što je, posljedično, zahtijevalo kako novu paginaciju, tako i sasvim novo obrojčavanje napomene.
3. I konačno, u skladu sa posljednjom voljom autora, termin Bosanski Muslimani zamijenjen je terminom Bošnjaci, naravno samo u onim slučajevima kada se pojam odnosi na etničku pripadnost.

Enes Duraković

PRVI DIO

I.
("PUT ALIJE ĐERZELEZA")

Andrićev boravak u Zagrebu, učešće u redakciji *Književnog Juga* sa Vladimirom Ćorovićem od polovine prvog godišta 1918.,[*1] te, osobito, njegovo stvaranje iz toga vremena, predstavljaju za njega političku, kulturnu i književnu prekretnicu: od dotadašnjeg srpsko-hrvatskog jugoslavenstva, koje je, prema njegovim riječima, imalo za cilj "da među srpskom i hrvatskom omladinom proširi i učvrsti ideju oslobođenja i ujedinjenja sa Srbijom",[*2] prema isključivo srpskom političkom, nacionalnom i kulturnom usmjerenju, pri čemu konačnim usvajanjem ekavice mijenja i svoj maternji jezik; od poezije u prozi sa egzistencijalnim strepnjama "na mostu" i ratnim "nemirima" ka neoromantičnim pripovijetkama sa bosanskim motivima i ambijentom iz prošlih vremena i osobenim prikazom bosanskomuslimanskog svijeta u egzotičnom i odbojnom doživljaju zapadnjaka i sa podtekstualnim odnosom epsko-romantičke antipatije prema njegovu duhu, kulturi i povijesnoj ulozi na bosanskim prostorima. Godine 1918. u *Književnom Jugu* Andrić

1. Muhsin Rizvić: *Književni život Bosne i Hercegovine između dva rata*, I. Sarajevo, 1980., Str. 9., 13., 16., 19., 21., 22-28., 29., 30., 33., 34-38., 39., 42.

2. Kosta Dimitrijević: *Ivo Andrić*. Beograd, 1981., str. 21., Arhiv Jugoslavije, Andrićeva predstavka Skupštinskom odboru od 1. XI 1922.

objavljuje prozni odlomak *Đerzelez u hanu*, a 1919. drugi u istom časopisu pod naslovom *Đerzelez na putu*, da bi te iste godine, na samom završetku ovog časopisa, na njegovoj posljednjoj stranici, bila objavljena jedna bilješka: *Nova knjiga Iva Andrića.* U štampi je i skoro će izići (u nakladi *Dana*, Novi Sad-Beograd) *Put Alije Đerzeleza* od Iva Andrića."[*3].

"Put Alije Đerzeleza /.../ u stvari je moj pripovedački prvenac", reći će Andrić ("s tvrdim mirom na licu", pedeset i tri godine kasnije, Ljubi Jandriću.[*4]

Ova knjiga je bila ne samo izraz Andrićeva osobnog duhovnog, estetskog i etičkog odnosa prema bosanskomuslimanskom svijetu kao "čudnom", istokom opterećenom i psihički uvrnutom, nego je, preko njega, bila i približavanje tradicionalnom srpskom epsko-etičkom biću i romantičkoj recepciji srpskih čitalaca o Bošnjacima, a istovremeno i ključ za ulazak u književni i politički život Beograda. *"Drago mi je da Vam se sviđa Đerzelez"* - pisao je Andrić, 8. jula 1919. iz Splita, svome zaštitniku Tugomiru Alaupoviću, - *"pjesmu o Moričima, na žalost, ne znam cijelu, samo nekoliko stihova, ali o njima mislim svakako još pisati. Žao mi je kad pomislim da izumire svakim danom naša* ***stara, čudna Bosna,*** *a nema nikog da bilježi* ***mrku ljepotu nekadašnjeg života".***[*5] (Podvukao M.R.) A već 27. septembra iste godine Andrić je izvještavao svoga zaštitnika ministra Alaupovića, od kojeg je molio službu u Ministarstvu: *"Ovih dana likvidiram posao sa Književnim Jugom i ostajem bez ikakva zanimanja. Razumjet ćete da mi je teška ova*

3. Nova knjiga Ive Andrića. - *Književni Jug*, 2./1919., IV, 19-24. /7-12./, 380.

4. Ljubo Jandrić: *Sa Ivom Andrićem 1968-1985.* Beograd, SKZ, 1977., str. 220. U daljnjem navođenju: Jandrić.

5. Pismo Ive Andrića Tugomiru Alaupoviću. Split, 8. VII. 1919., Arhiv Franjevačke gimnazije u Visokom

*neizvjesnost i da jedva čekam Vaš odgovor i imenovanje. Život je ovdje nemoguć. Ja nemam žive duše, **ja moram u Beograd**, pa kako je da je."* (Podvukao M.R.)[*6]

Iako postoji mišljenje da u vrijeme stvaranja trodijelne proze *Put Alije Đerzeleza* (Beograd, 1920.) "nije /u Andriću/ još bila sazrela stvaralačka vizija o Bosni",[*7] zanimljivo je da su ovu prozu tadašnji savremenici doživljavali u rasponu od površnog jednostranog shvatanja kao "dobre humorističke priče" i "historijske humoreske" do ranog naslućivanja da u njoj ima "nešto od one istorijske i etnografsko-psihološke tačnosti iz *Gorskog vijenca*, u kojemu su date čitave sinteze".[*8] Ali je već tada kritika osjetila Andrićev karakterističan doživljaj bića bošnjačkog "zagušljivog i senzualnog" svijeta, što govori i o njenom emocionalno-idejnom stanovištu i sklonosti, i u tome svijetu uočila junake koje satiru strasti u "atmosferi presićenoj senzualnošću", ali je zapazila i piščevu težnju "da se snažno istakne **bolesni senzibilitet Orijenta** u svojoj osobitoj balkanskoj šarolikosti" (Ljubomir Maraković), dok se sam autor nalazi iznad svojih likova "sa **ironijom** koja je mirna i blaga, koja nije očita, nego se naslućuje".[*9]

Stvorena kao povijest o slavnom epskom junaku Aliji Đerđelezu, koji na tri mjesta svoga putovanja, razapet erotskim nagonom, doživljava razočarenja sa ženama ne uspijevajući da im se približi, ova proza je, osobito u povratnoj recepciji kasnije kritike, shvaćena kao simbolizacija traženja i čežnje za idealom apso-

6. Pismo Ive Andrića Tugomiru Alaupoviću. Zagreb, 27. IX. 1919., Arhiv Franjevačke gimnazije u Visokom.

7. Radovan Vučković: *Velika sinteza* (o Ivi Andriću), Sarajevo, Svjetlost, 1974., 150. U daljnjem navođenju: Vučković.

8. Ibidem, 141.

9. Ibidem, 138.

lutne transcendentalne ljepote izražene u liku žene i čak kao alegorija na idealiste Andrićeva naraštaja, koji su nalazili zatvorena vrata i, kao i Đerzelez, padali u blato.

Ona je, međutim, s druge strane, mnogo očitije i neposrednije, otvarala proces razaranja mita o najpoznatijem i najplemenitijem bošnjačkom epsko-legendarnom junaku, a time i cijele tradicije junaštva, slave i mejdana kako ju je prikazivala narodna pjesma i romantična historija, - i to ironijom situacija u koje pisac Đerzeleza dovodi, vizualnim, psihološkim i moralnim preobličenjem njegove vanjske i unutarnje ličnosti i samih njegovih postupaka; a uz njega i demistifikacijom braće Morića, također junaka narodne balade, koje je Andrić inače historijski nevjerno dao kao Đerzelezove suvremenike, i skidanjem tragičnih tonova narodne predaje o njihovoj pogibiji. Tako je učinak umjetničkog preobličenja na ovom planu brisao plemenite predstave narodne pjesme, i svodio se na uvodnu viziju jednog egzotičnog, izokrenutog, nastranog i dijaboliziranog svijeta nasilja i patoloških strasti, koju će Andrić dalje razviti u svojim pripovijetkama međuratne tzv. mračne faze.

U povijesti o Đerzelezu Andrić je stvorio i razvijao krivulju od njegova uzvišenja do njegova pada. A karikaturalan prikaz Đerzeleza u prvom dijelu nosio je u sebi pun naboj piščeva ambivalentnog, doživljajno-idejnog stava, mada komično u zapletu nije lišeno tragičnog u raspletu pada. Đerzelezov "bezumni prohtjev da ubija i vrijeđa" kao reakcija, i braća Morići, prikazani, suprotno narodnoj pjesmi a približno historiji, kao nasilnici, pustahije i sramotnici, - otvarali su problem etičkog odnosa između legende kako ju je

narod stvorio i umjetnički predavao i piščeve groteskno-pejorativne vizije toga svijeta na suprotnoj strani dobra i plemenitosti, kao da je autor želio da pogodi u sam nerv stvaralačkog bića Bošnjaka i da ga u svome umjetničkom izrazu izopači. I dok se *Put Alije Đerzeleza* prirodno uklapao u horizont očekivanja srpske čitalačke publike, udovoljavajući njenim epsko-agonalnim i romantičkim osjećanjima niže vrste i "duhu raspoloženja u vremenu u kome je delo nastalo",[*10] takav zloćudi doživljaj ove proze nije moglo u recepciji bošnjačkog čitaoca izbrisati ni ljudsko otopljenje Andrićeve predstave Đerzeleza u njegovoj zanesenoj hlepnji za ženom kao vizijom koja se ne može dosegnuti.

"Često se postavljao problem odnosa između **narodne legende i njene literarne transpozicije u pripoveci**" - istakao je 1974. godine Radovan Vučković,[*11] i u fusnoti naveo Nikolu Mirkovića, koji je tvrdio da legendarni Alija Đerzelez, veliki junak i heroj, "dematerijalizovan Đerzelez", "nije mogao zainteresovati Andrića", ali ga je privukao "onaj poluistorijski Đerzelez Alija usmenog predanja, figura vrlo izrazita i individualno obeležena, junak vezan za sarajevske lokalne tradicije". Na istom mjestu Vučković je iznio i mišljenje Vladana Nedića da je "tamo gde su naši usmeni pesnici, tamo gde su završili povest velikog muslimanskog junaka, Andrić je upravo počeo",[*12] - mi bismo rekli, inverziju njegova lika i njegovu deformaciju. Obje ove tvrdnje imaju osnova kad je u pitanju umjetnička izvedba Andrićeva: i slutnja o Đerzelez Aliji lokalnih tradicija kao podlozi Andrićeva lika, i tvrdnja da je Andrić umjetnički nastavio, mada

10. Ibidem, 139.
11. Ibidem.
12. Ibidem, 496; fusnota 89.

izokrenuto, tamo gdje je usmeni pjesnik završio. Od kojeg momenta, kako i u kojem smislu - to pokazuje poredba Andrićeva djela sa narodnom predajom o Aliji Đerzelezu, koju je ovaj pisac dobro poznavao, a koja mu je poslužila kao polazište od kojeg je odstupio i u psihološkom i u etičkom i u umjetničkom pogledu. To ujedno svjedoči da se Andrić od samog početka svoga proznog stvaranja služio konkretnom građom i motivima, koja je zatim stvaralački nadgrađivao, povezivao, proširivao, ili slobodno preinačavao, preobražavao, razvijajući velike ekspresivne potencijale, i učinke u recepciji, upravo tim svojim odstupanjima.

Pričanje o Đerzelez Aliji, koje je Kosta Hörman 1888. objavio u prvoj knjizi svoga zbornika *Narodne pjesme Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini*, kao prilog "K pjesni IV" *Đerzelez Alija i Vuk Jajčanin*, govori o tome kako je Alija, sluga Husrev-begov, u mladosti "bio do ušiju ćelav" i kako su ga djeca zadirkivala: "Ćelo, ćelo!", a on se "toliko... djece bojao, da su ga i kamenicama tjerali". A u duši on je bio skroman i plemenit da "nikada nije posjekao stabla sirovog drveta, niti je ikada odsjekao mladih grančica" jer je čuo "da je drveće živo i da je sirovo drvo grehota posjeći".*[13] O postanku Alijina junaštva Hörmann je prenio narodno predanje kako je on jednom, hodajući po šumi u potrazi za drvima, u očaju razmišljao o svojoj mahani i dječijem napastvovanju: "Što ću jadnik da od života radim! **Ostah željan bijeloga svijeta!** Ova nesretna ćela uhvatila me se, koja mi je uzrok **sve moje nesreće; od djece se ne smijem na bijeli dan pomoliti, svako je od mene jače.** /.../

13. Kosta Hörmann: *Narodne pjesme Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini*, I. Sarajevo, 1888. Str. 578., K pjesni IV, Pričanje o Đerzelez Aliji.

Ali vidi muke, već i od mene starijih imade koji mi viču "ćelo"; pa kad bi mi za rukom pošlo, da se, ma iz koje ruke bilo, djece riješim - od velikijeh se ne može mirovati. Ništa im ne smijem, ni riječi, progovoriti, jer su od mene i jači i veći. E kad bi dragi Bog naredio, pa **kad bih bio jak i junak, da se s njima okušam**, tadaj bi mi srce zadovoljno bilo."[*14] (Podvukao M.R.).

Iz ovog iskaza narodnog predanja jasno se vidi Đerzelezova želja da se riješi fizičke slabosti i oslobodi kompleksa inferiornosti, što kao polazišnu tačku ovog narodnog pripovijedanja treba za našu analizu istaknuti. U tim mislima Đerzelez je začuo plač i opazio u travi "jako rođeno dijete, u kojeg bijaše sunce upeklo". "On odsiječe sirovu granu od jele, prvi put sirovu, i pobode je kraj djeteta, te ga zakloni od sunčane žege." Od ovog trenutka počinje narodna bajka. Vila, čije je dijete ono bilo, za taj plemeniti postupak ponudi Đerzelezu "da išče za tu uslugu što ga je volja". A on reče: "Ja bih najvolio, da budem jak i junak, da me niko savladati ne može, i da mi je dobar konj." Ona mu na to ponudi sisu da je podoji, što Aliji dade veliku snagu. Uputi ga također kako će doći do dobrog konja, u kojem se motivu zapravo ponavlja isti preobražaj kao i u prethodnom o Đerzelezu: od ždrebeta šugave kobile, koje je on kupio na pazaru, razvija se krilati konj.

Predanje dalje kazuje, kao i narodna pjesma, o Đerzelezovim junačkim podvizima i mejdanima, njegovo obitavalište smješta u Sarajevu iznad Husrev-begove džamije, u mahali pored Sinanove tekije, i uz njega vezuje mnoge lokalitete u okolini ovog grada, u čemu i Andrićeva priča posljednjim odlomkom slijedi

14. Ibidem, 579.

legendu. A na kraju se govori i o Đerzelezovu pobratimstvu s Kraljevićem Markom, nakon mejdana s njime, u kome vila ne pomaže Marku, a Đerzelez pronađe svoga pobratima, što nema značaja za Andrićevu priču koja Đerzeleza prikazuje u konkretnoj povijesnoj stvarnosti, ali ima za tradicionalno shvatanje poštovanja junaštva koje ide preko vjerskih i narodnih granica kod Bošnjaka. Ali o suštini ugleda ovog epskog junaka među Bošnjacima, koji su ga podigli do kulta i nacionalnoromantične simbolike, do utjelovljenja narodne snage, junaštva i etičkih vrijednosti, govori na kraju sam Hörmann: "Muhamedovci se s pravom ponose, što mogu Aliju Đerzeleza zvati Sarajlijom. Kada se obazremo na junaštva Alijina, onda ne će biti baš osnovana poslovica koju nalazimo u 'Narodnom blagu' /Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka/ a koji veli: 'Nije Sarajka rodila junaka.' "[*15]

I Andrićev rani književno-ideološki uzor Njegoš držao se bošnjačke junačke pjesme, pa je Đerzelez Alija u *Gorskom vijencu* prikazan epsko-junački, ali romantičarski izoštreno u svrhu negativnog ideološkog punjenja, i u naporedbi s Markom Kraljevićem kao njegovim protivnikom, iako bošnjačka narodna legenda govori o njima kao pobratimima koji se traže i, nakon odmjeravanja snaga na mejdanu, nalaze.[*16] U ovom djelu, međutim, oni su predstavljeni kao simboli agonalnog junaštva dviju protivničkih strana i nosioci vjerskog antagonizma, o kojemu narodne pjesme ne govore. A cijela epizoda agonalnog dijaloga dvaju svata pokazuje se kao paralelizam suprotnih junaka, simbola, pojmova, ideologija, i kao komparativnost podignuta do superlativa u agonalnom pozitivno-

15. Ibidem, 587.

16. Ibidem, 583-586.

negativnom odnosu, sa asocijacijom na Đerzelezovu odanost tursko-islamskoj strani. *[17] Andrić u svojoj pripovijesti ne spominje odnos protivništva jer u njoj i nema druge, kršćanske strane, ali ga njegov postupak podrazumijeva upravo prikazom ovog bošnjačkog junaka u ironično - karikaturalnom izobličenju od strane samog pisca na suprotnoj strani. U doba kada su Meštrović i nacionalistička omladina glorificirali Marka Kraljevića kao jugoslavenskog simbola i izraza rasne nacionalne snage - Andrić je demitizirao, unižavao i komično podvrgavao bošnjačkog junaka Đerzelez Aliju, njegova nacionalnog suparnika i epskog pobratima, umjetnički prikazujući inferiornost njegova lika i posuvraćenost njegova svijeta.

Tako je Andrićev postupak u transpoziciji ove legende u svemu upravo njoj suprotan. Simbolična sudbinska linija razvoja ovog junaka u predaji i narodnoj pjesmi vodi od prikazivanja Đerzeleza kao ružnog slabića, s kojim se drugi izruguju, do junaka kojim se narod ponosi. U Andrićevoj pripovijesti razvoj je obrnut - od glasovitog junaka do slabića (pred ženama kao naprijed pred djecom) i do predmeta ismijavanja i poruge. Odnosno u legendi: od banalnog, ponižavajućeg života u mit u narodnom doživljaju Bošnjaka; i od mita do pada u ponižavajuću banalnost pripovjedačke stvarnosti, kod Andrića. Ono u čemu se legenda i Andrić slažu jeste ružnoća Đerzelezova. Ali dok se u predanju vanjski izgled gubi potisnut mitološkom predstavom njegova junaštva i plemenitosti, u Andrića on ostaje i traje u cijeloj pripovijeci. I to od samog početka, na kojem počinje i Đerzelezova

17. Muhsin Rizvić: *Kroz "Gorski vijenac"*. Interpretacija i tekstualno-komparativna studija. Sarajevo, 1985., 315.

demitizacija, u hanu isto tako odvratno predstavljenom, u kojem se zaustavljaju oni koji su *"iz Sarajeva putovali na **istok**"*, jer s ovom je pripovijetkom započela i Andrićeva odbojnost prema životu, duhu i kulturi islamskog Orijenta, koji je on nalazio u Bosni, uz tendenciožnu i dalekosežnu, kosovskom krivicom opterećenu, identifikaciju Bošnjaka sa Turcima-Osmanlijama, strancima i osvajačima. Započela je u prikazu višegradskog hana, koji je *"zaudarao štalama i bravetinom"*, u kome se, među šarolikom čeljadi raznih narodnih obilježja, nalazi i *"jedan **perverzan individuum** koji se kazuje hodža iz Bihaća, a uistinu čini se da putuje svijetom kud ga vode **mutni i strašni nagoni**"*. Osim stranaca, *"sjedili su u kahvi povazdan domaći mladići, bogati i **dokoni Turci.** I povazdan se čula šala, smijeh, pljesak, glas defa i šargije ili zurne, zvuk kocaka na suhoj dasci od igre šešbeš, **roktanje i cika putene i besposlene čeljadi**..."*[18] A zatim dolazi prvi ironični paradoks skidanja mitskog oreola sa bošnjačkog junaka Alije Đerzeleza:

> *"Među posljednjima je stigao Đerzelez. **Pjesma je išla pred njim.** Na bijelu konju **krvavih očiju**, on je jahao ravanlukom, crvene su kite bile bijelca po očima, a drugi, čistim zlatom vezeni čevkeni na Đerzelezu sjali su i poigravali na vjetru. Dočekalo ga ćutanje, puno udivljenja i poštovanja. On je nosio **slavu mnogih megdana i snagu koja je ulijevala strah**; svi su bili čuli za njega, ali ga je malo ko vidio, jer je on projahao svoju mladost između Travnika i Stambola.*
>
> *Oko kapije se sakupiše stranci i domaći. Sluge mu prihvatiše konja. Kad sjaha i pođe prema kapiji,*

18. Ivo Andrić: *Put Alije Đerzeleza*. Sabrana djela VIII. Znakovi. Zagreb, Mladost-Prosveta-Svjetlost-Državna založba Slovenije, 1967., str. 9-10. U daljnjem tekstu: *Put Alije Đerzeleza*.

vidjelo se da je ***neobično nizak i zdepast i da hoda sporo i raskoračeno*** *kao ljudi koji nisu navikli da hode pješice. Ruke su mu bile* ***nesrazmjerno duge.*** *Nazva nabusito i nejasno merhaba i uđe u kahvu. Sad kad je sišao s konja, kao s nekog pijedestala, poče da se* ***gubi strah i respekt*** *i, kao da se izjednačio s ostalima, počeše mu prilaziti i započinjati razgovor. On je rado razgovarao, zanoseći malo na arnautsku, jer se mnogo godina vrzao oko Skoplja i Peći. U govoru je bio nevješt, svaki čas mu je nedostajala riječ kao što to biva kod ljudi od djela, i onda bi širio svoje duge ruke i kružio* ***precrnim očima, kao u kunića, u kojima se nije razlikovala zjenica.***

Za nekoliko dana posve je ***iščezao čarobni krug*** *oko Đerzeleza; jedan po jedan, približavali su mu se ovi bjelosvjetski ljudi s nesvjesnom željom da se s njim izjednače, ili da ga* ***podrede sebi.***"[19]

U psihološkoj osnovi Andrićeva stvaralačkog doživljaja i izraza nalazila se ista, možda "nesvjesna želja" da bošnjačkog epskog Đerzeleza književnom riječju podredi sebi i svome svijetu iz kojeg je rođenjem izišao, ali istovremeno i svjesna težnja da ga kao takvog poniženog predoči i predstavi i onome svijetu za koji se kasnije karijerom i književnim radom opredijelio. U razvoju ove pripovijesti, kada Đerzelez počinje da se gubi pred Venecijankom, i drugim ženama, pred njihovom nježnošću i ljepotom, i snižava se sa visina slave i junaštva do njihove suprotnosti, slabosti i nemoći, sve više jača u njegovoj okolini odnos izrugivanja s njim, kao iz zavisti i podsvi-

19. Ibidem, 10-11.

jesne želje da ga unize: *"Đerzelez se zanio i, naravno, postao **smiješan**"*,[*20] piše Andrić. *"Građani i skitnice su mu počeli prilaziti **s te slabe strane**"* i počeli ga *"zadirkivati"*, a alčaci se *"rugati"* s njim, čak mu se i *"momčić što poslužuje krevelji iznad glave"*, dok ga Fočak *"magarči"* *"da se vas han trese od smijeha"*. Čak udešavaju na njegov račun *"dogovorenu komediju"*, u kojoj on postaje *"još zdepastiji i manji"*, a *"gledaoci se savijaju od smijeha"*. A kad se Đerzelez osvijesti i shvati da se s njime *"ruglo tjera"*, tada postane opasan, uhvati ga bijes, *"po hanu stade ršum i lom"*, a kletva upućena neuhvatljivoj ženi *"Kučko! Kučko!"* otkrije se psihoanalitički kao nezadovoljena, potisnuta strast koja je prešla u silu. U narodnoj pjesmi i predaji o Đerzelezu takve patološke strasti, međutim, nema, ali je ima u Andrićevoj nacionalno-epskoj i etičkoj detronizaciji i romantičnoj stilizaciji ovog junaka i njegova svijeta. Ta i druge romantične crte Andrićeve međuratne umjetnosti, otkrivene u ovoj pripovijeci, ostat će da traju s više ili manje intenziteta u toku cijelog njegova stvaranja, privlačeći pažnju i ulazeći u horizont očekivanja jednih čitalaca, a odbijajući druge kao nešto umjetnički neuvjerljivo, naivno, neistinito i čak uvredljivo, kao neko potčinjavanje uvredom, prometanjem junaštva, čovječnosti, plemenitosti i ljepote u nešto sasvim suprotno, od kojeg utiska Andrićevo djelo ne može spasiti ni ljudska motivacija slabosti niti stvarni položaj njegovih bošnjačkih likova i njihova svijeta u povijesti, koju su često drugi stvarali i oblikovali, a treći nedobrostivo, ili čak zloćudo, predstavljali i tumačili.

I sve ono što dalje slijedi u vezi s Đerzelezom i bošnjačkom sredinom produžava koncepciju prvo-

20. Ibidem.

bitnog emocionalno-idejnog zasnova i samo dalje upotpunjava Andrićev početni doživljaj ovog lika te intenzivira umjetnički naznačeni ambijent i atmosferu oko njega, pri čemu pripovijest postaje "sve mračnija". U odlomku *Đerzelez na putu* ovaj junak je također "Turčin", čak se i sam tako naziva, a njemu se, neadekvatno historijskoj hronologiji, pridružuju braća Morići, *"lole i rasipnici, nasilni i sramotni, daleko poznati po zlu"*, sa kojih je poznata bošnjačka usmena balada skinula ružna obilježja, predstavila ih u tragičnom bolu majke nad njihovom pogibijom i ostavila da estetski plemenito traju u narodnom sjećanju. Čak nasuprot Bašeskiji koji ih svrsta među "jaramaze-ubojice" i Bašagiću.*[21] U Andrićevu predstavljanju ovi Đerzelezovi "stari znanci" i drugovi "na putu" predstavljaju istaknute reprezentante i nosioce mentalnih i životnih karakteristika, koji su dalje krivili Andrićevu sliku bošnjačkog svijeta, u kojoj je malo svijetlih i časnih likova, dostojnih poštovanja i moralnog i estetskog spokojstva, nego su tu izrođene spodobe romantičarske egzotike, mraka i ružnoće, nasilja i sramote, iz one moralno izokrenute romantičarsko-estetske kategorije "ljepote užasa":

> *"Mlađi je učio stambolsku medresu,* - pripovijedao je Andrić u stilu blasfemije, - *pa pobjegao čim mu je otac umro, i dao se s bratom* ***na skitnju i raspušten život, ali je uvijek nosio*** *bijelu ahmediju oko fesa. I pored svih strašnih* ***pijanki*** *i skitanja ostalo je njegovo lice kao što je bilo, golobrado i rumeno s napućenim usnama kao u razmažena djeteta, samo su mu oči,* ***nečedne i zelene,*** *starile i*

21. Munib Maglajlić: *Balada o Moričima.* U knjizi: *Od zbilje do pjesme.* Banja Luka, 1983., str. 142-145.

pod nabuhlim kapcima kao da su venule. A stariji je bio visok i blijed, nekad najljepši momak u cijelom Sarajevu, s teškim crnim brkom i velikim tamnim očima u kojima je uvijek plivao zlatan odraz. Samo je sad već njegovo lice bilo hladno i mrtvo; on se ***raspadao potajno od pogane bolesti****, a niko mu nije znao lijeka do jedan berberin s Bistrika koji ga je liječio hapovima i kadovima, a nikom nije htio reći od čega ih pravi."*[22]

A nakon ovoga opisa, sa moralnim i fizičkim unižavanjem ovih junaka plemenite usmene balade, Andrić se približio Bašeskiji, historiji i razlogu tragičnog razvoja narodne balade:

"Ali u posljednje vrijeme nisu braća smjela u Sarajevo, jer su dočuli da je na sve tužbe zbog njihovih zuluma i ispada stigao iz Stambola konačan odgovor: da se obojica Morića uhvate i posijeku, pa su ih sada oko Sarajeva tražile zaptije i vezirove Toske."[23]

Morići su u ovom odlomku oni koji Đerzeleza, opazivši promjenu na njemu zaluđenom i razočaranom zbog "tanke Vlahinje u haljini od zelena somota" iz prvog odlomka, počinju zadirkivati, da bi ga kasnije, pijanog i ponovo raspamećenog od Zemke Ciganke, izvrgli urnebesu smijeha i podrugljive šale. A on ostao u Andrićevoj priči ponovo epski izvraćen i ljudski unižen:

"Raspasao se pa mu spadaju i boraju se čakšire, a ionako ***kratke noge mu izgledaju još kraće i deblje****; otpasao mu se pojas od ibrišima višnjeve boje pa se vuče za njim, poliven rakijom i umrljan pepelom. Jedva se drži na nogama, krivuda i smjera*

22. *Put Alije Đerzeleza, 18.*

23. Ibidem.

čas lijevo, čas desno. Ciganke vrište od smijeha, a Cigani se ubezobrazili. Svirka staje.

- Ha drži ga, zemljo!

- Povuci, potegni!

- Jaalah!

A cigančad što su se popela po granama gađaju ga iz potaje suhim šišarkama."[24]

A kad se Zemka izgubi na putu pred njegovim hvatanjem, on upade u potok, u glib. Duboko ispod narodnog mitskog ideala, koji je Andrić konačno razorio.

U odlomku *Đerzelez u Sarajevu*, u svojoj demitizaciji, vulgarizaciji i profanaciji ovog bošnjačkog junaka, koji "gubi lično dostojanstvo" do kraja i sa koga se "skida oreol o veličini" Andrić je Đerzeleza zaustavio riječima konačne kvalifikacije: *"Nesrećan, **slavan i smiješan**, tako je obišao Đerzelez po carevine."*[25] Da bi na kraju dodao njegovu liku dimenziju ljudske tragike: *"Kakve su to žene do kojih se ne može kao ni do boga?"*,[26] a on za njima *"cio svoj vijek pruža ruke kao u snu"*.[27] Ali svijet njegov, bošnjački, na ovoj pozornici Andrićeve pripovijesti ostao je bez ove humanizacije, i bez ijednog toplog lika, prost, grub, degeneriran, okrutan, bez duše i morala, neljudski, bolesno nemilosrdan, čak i u vrijeme svetog mjeseca Ramazana, i u njegovu toku, kada se pravovjerni muslimani posvećuju i predaju Bogu u molitvi, milosrđu, pokajanju i dobrim djelima:

"Tri dana prije njegova dolaska pogubljena su nad Kovačima, na onom širokom raskršću, gdje se sijeno prodaje, oba Morića, - nastavljao je Andrić ovu svoju pseudohistorijsku epizodu. - Uhvatili su

24. Ibidem, 22.
25. Ibidem, 25.
26. Ibidem, 31
27. Ibidem, 33

ih u jednoj mehani na drumu koji vodi u Trnovo. /.../

Kad su bili kroz donju čaršiju, počeše da im dobacuju ***pogrde****. Čaršilije su skakale sa ćepenaka i mašući* ***bagavim nogama*** *tražile po zemlji nanule.*

- Aha!

- Hajduci!

- Sikiru za domuze!"

Nastavljajući tako ovu svoju pseudohistorijsku epizodu, Andrić je ovu scenu punio atmosferom "turske krivice" kao stoljetnim nasiljem, pri čemu je reflektirao i jedan drugi, protivnički, hrišćanski, svijet u toj istoj Bosni, prema kome su ti "Turci" postupali još okrutnije, s još više mržnje i sadizma:

"Nisu ih smaknuli kraj Miljacke, ispod Latinske ćuprije, ***gdje su vješali raju*** *i* ***gdje bi obješeni visili po dva dana****, a besposleni prolaznici bi im* ***zasukivali konopac*** *pa onda pustili, i* ***leš bi se dugo vrtio****, kao vreteno. Njih su pogubili brzo, i odmah sa sutonom sahranili na Bakijama." "Majka im je izdahnula, bez jauka, kad je s divanane ugledala gdje ih vode."*[28]

Tako je pisao Andrić, suprotno historiji i usmenoj baladi o pogibiji braće Morića.

U ovoj porodičnoj hronici, priči o Moričima, ima "nešto pomalo zloslutno i nacereno", pisao je i Radovan Vučković, nešto "što nagoveštava totalnu propast i povod za crnu elegiju o umiranju iskorenjene bolesne i bogate porodice".[29]

A samu atmosferu Ramazana Andrić je zagadio i obeščastio nizom pojedinosti i razvratnih likova: *"Iz aščinica se širio* ***oštar i zagušljiv zadah mesa i pržena***

28. Ibidem, 25.

29. Vučković, 146.

šećera",[*30] pisao je on u nastojanju da dočara odvratnu atmosferu Orijenta, među popodnevnim posjetiocima halvedžinice, iz koje su Đerzelez i Arnautin zaneseno motrili na Katinku, naslikao je sve same razvratnike u atmosferi blasfemije i harama: *"Dolazio je i mladi Bakarević, pa Derviš-beg sa Širokače, riđ i* ***podbuo od pića, a sad, zbog posta, ljut kao ris;*** *i Avdica Krdžalija, sitan, mršav i žustar kao vatra, poznat* ***ukoljica i ženskar.*** *Tu, u polumračnoj halvedžinici, gdje je svaka stvar bila* ***potamnjela i ljepljiva od šećera i isparavanja,*** *čekali bi da pukne top i* ***vodili duge razgovore o ženama*** *samo da zaborave žeđ i duhan."*[*31] *"Jedno popodne* ***isprebijaše od čamotinje i zlovolje*** *nekog somundžiju,* ***hrišćanina, što je prošao pušeći.",*** - piše Andrić dodajući još jednu sliku nasilja i animoziteta ovog svijeta prema ljudima druge, pravoslavne vjere, i objašnjavajući u fusnoti: *"Kako muslimani preko dana, uz ramazan, ne puše, ne jedu i ne piju, nisu smjeli ni hrišćani pušiti ili jesti pred njima, da im ne izazivaju želju.",*[*32] a zaboravljajući da je i uzdržavanje od polnog općenja spadalo u te zabrane i da je razgovor o ženama, koji on iznosi, također bio griješan. Odnos između katolika i muslimana Andrić je, na drugoj strani, dao ne kao otvoren, nego kao prijetvoran i podmukao: *"...Venući od sušice, ležala /je/ sestra braće Morića, sa plavom glavom na vrelim jastucima, i grozničavih očiju slušala šapat svoje stare dadilje Anđe, koja je potajno snovala da je, bar u čas smrti, pokrsti."*[*33] A u shvatanju toga katoličkog svijeta obilježja "tursko" i "bezobrazno" bila su sinonimi, označavajući ljepotu koja privlači pohotu Đerzeleza, Arnauta i drugih razbludnih muslimana, čak i u svetim ramazanskim danima. Ili kako Andrićev Đerzelez razgovara *"turski,*

30. *Put Alije Đerzeleza*, 26.
31. Ibidem, 29.
32. Ibidem, 30.
33. Ibidem, 26.

a šapatom" sa Arnautom, koji veli: *"Ona je kao kruška jeribasma, glatka i meka. Ali je žena latinskog mileta vruća od svake druge žene."*[34]

Utočište koje Đerzelez, raspinjan strašću bez mogućnosti zadovoljenja, *"sa svojim smiješnim gnjevom i suvišnom snagom"*, u gnjevu zbog nemoći da dođe do Katinke, i što ne može *"nikog ubiti ni razbiti"*, nalazi u *"kupovne"* žene Jekaterine, i to po danu uz Ramazan, predstavlja završnu blasfemiju ove pripovijesti o idealnom mitskom junaku Bošnjaka, u kojemu su oni kristalizirali sve svoje tradicionalno biće, koga je Andrić, na liniji političkog iskupljenja drugog, vidovdanskog, mita i "turske krivice", razorio i demistificirao; predstavlja alegoričnu konačnicu parabole od uzvišenja do pada jedne bošnjačke legendarne veličine, čitava jednog svijeta, koji je ovaj pisac, kao čovjek i stvaralac uvučen u dubine tada aktualne psihoanalize, prikazao kroz optiku koja vidi samo nastrano, perverzno, nakazno i opako.[35]

---

34. Ibidem, 28.

35. Još je dr. Nikola Mirković, prije Džadžića, nagovijestio da se "sva pitanja koja je (Andrićeva) probuđena nasleđena melanholija u *Ex Ponto* stvaralački pokrenula, otada... nalaze neprestano u svemu što je dao". "Da odgonetne **sebe i svoj nemir u svetu**, krenuo je za baštinom iz davnine, stvorio svoje "Turke i naše", i otkrio jednu Bosnu **koju dotle niko znao nije.**" (Nikola Mirković: Ivo Andrić Beograd, 1939, str. 21.). Na putu takvog Andrićeva razvoja Mirković je vidio i *Put Alije Đerzeleza*. Tragajući za sociopsihološkom etimologijom Đerzeleza, Mirković je istakao raspoloženje poslijeratne mladobosanske generacije: "Mitski junak, herojski natčovek, u koga se 1914 verovalo kao u izbavitelja, bio je 1918 anahronizam." Umjesto njega izvila se "do neba himna Čoveku" kao "malome, večitom biću zemaljskom". U takvom preobražaju i "na svome putu, da otkrije sebe kao potomka starog bosanskog sveta, koji je disao i stradao kao i svi ljudi, Ivo Andrić je uobličio neke od svojih "nemira od vijeka" najpre u herojskoj, iznimnoj ličnosti Đerzelezovoj, **ali tako, da ju je napravio potpuno ljudskom, u skoro svakodnevnoj sredini, sa običnim ljudskim težnjama**", ističe on kao "karakteristično" o ovom bošnjačkom epskom junaku, posvajajući ga unitaristički bez diferenciranja u kompleksu Bosne. (Mirković, 22-23.) To, međutim, nije mogao održati u kasnijoj analizi Andrićeva pripovjedačkog postupka, u kojem

se jasno podrazumijeva njegova pripadnost romantičarski shvaćenom bošnjačkom svijetu i njegovim predajama. "U narodnoj pesmi i legendi - piše on u književnokritičkoj stilizaciji i tumačenju - Đerzelez Alija nije, istina, uvek daleko iznad svojih suboraca ili zemljaka, ali je u toku vekova doživeo da prođe kroz sve faze od smešnog iznimka do poluboga. Istorijski Đerzelez, 'gazija, pehlivan i ići u bosanskoj kasabi Janji', - tako kažu turski letopisci iz XVII veka (koje on ne navodi) - bio je, po svemu izgledu, jedan od onih pustih krajišnika, ratnik i pustolov, egzaltiran, sumanut do samopožrtvovanja 'u carevo zdravlje' i za prorokovu veru."(23.) Mirković ističe da nije čudo što je takav junak ušao u narodnu epiku i izrastao do razmjera koje podsjećaju na Marka Kraljevića, "bez i jedne smrtne crte", do izravnavanja sa božanstvom, kako ga u Mirkovićevu navodu, prikazuje turski svat u *Gorskom vijencu*. (Mirković, 23-24.) "Takav dematerijalizovan Đerzelez, međutim, nije mogao zainteresovati Andrića", ističe Mirković indikativno, ali ne kaže zašto; "privukao ga je /.../ onaj poluistorijski Đerzelez Alija usmenog predanja, figura vrlo izrazita i individualno obeležena, junak vezan za sarajevske lokalne tradicije, pravo oličenje onoga uskomešanog razdoblja bosanske istorije XVII i XVIII veka, **doba samovoljnih baša i svakojakih zuluma, ali i živog, punog obilja, boja i strasti.**" U Andrićevu prikazu "on je samo slavan i pokatkad - smešan u istom smislu i u sličnim situacijama kao Kraljević Marko, kada se ističe njegova ogromna, nezgrapna pojava ili kada ga spopadne strah u vinogradu Ljutice Bogdana", poredi Mirković interpretacijski iznad Andrićeva teksta, dodaje: "Andrićev Alija Đerzelez... 'zapravo tek ovde počinje'. On je, pre svega, nesrećan. 'Nesrećan, slavan i smešan'." (24-25) 'Nesrećan' i 'smešan' je Đerzelez zbog žene: on "plane pred ženskom lepotom, posegne za njom, bez razmišljanja, kao 'u snu', postaje iskonski čovek, u strasti za telom isto što i ostali", ali završava prevaren i izložen podsmijehu, sa mišlju: "zašto je put do žene tako vijugav i tajan, i zašto on sa svojom slavom i snagom ne može da ga pređe, a prelaze ga svi gori od njega..." Mirković će u svome komentaru spomenuti "nemir od vijeka", zajednički Andrićevu naraštaju, povezao sa "nemirima" i traumatičnim strepnjama *Ex Ponta*, i nagovijestio objašnjenje kompleksa usamljenosti i žene na prijelazu od intimnog Andrića do intime njegovih likova. "Društvo i žena i, kao treći osnovni 'nemir od vijeka', božanstvo - njihovu snagu Andrić je osetio i iskusio sam; njih je otkrio i ocrtao, kobno neumoljive, u prošlosti svoje zemlje, u životu svih ljudi koje je gledao oko sebe, i u svemu stvaranju. Što je dublje zalazio u druge duše i druga vremena, sve jasnije su se ispoljavali ovi praizvori, pokretači svega, i dobra i zla istovremeno, često u istoj pojavi. U *Putu Alije Đerzeleza* je zlo još blago. Ali što dalje, njegovo sablasno obličje u Andrićevom spletu problema raste, dok najzad, u poslednje vreme, ne zakloni sve ostalo. Tako je, u suštini, celo dalje Andrićevo delo jedna sve mračnija i beznadnija borba sa zlom i neprekidno traženje izlaza iz njegovog kruga."(26.) Vraćajući se, na drugom mjestu, fenomenu legendarno-književne dvojnosti koji se postavljao Andriću u kreiranju lika Đerzeleza, Mirković ističe: "...

Istorijski Đerzelez je bio takav junak koji se tukao i koji je poginuo za veličinu Islama, a legendarni Đerzelez pogotovu; Andrićev Đerzelez, međutim, vodi svoju ličnu ljudsku donkihotsku borbu sa svagdašnjicom i ljudima i ženama, i odblesak njegovoga legendarnog junaštva je samo tužan sjaj koji ga čini smešnim u nejunačkoj i potpuno nepatetičnoj sredini gde se kreće."(28.) Ne ulazeći u pitanje Andrićeva namjernog stvaralačkog postupka zašto on tako čini upravo sa Đerzelezom, spuštajući ga sa legendarno-epske visine u nizinu trivijaliziranog života Bosne i Sarajeva u doba osmanlijske vladavine i naroda iz kojeg je mitski iznikao, Mirković je konačno uobličio jednu faktografski apstraktnu kritičku platformu koja estetski lebdi iznad teksta i polazi od djela kao književne datosti, bez veze sa njegovim konkretnim, faktičnim, stvarnosnim korijenima, činjenicama i svjesnim namjerama od kojih je, kako je poznato, Andrić polazio dozvoljavajući fantaziji, pod pritiskom vlastitih trauma, da afektivno intenzivira ono što je predstavljalo oslobađanje vlastitih duševnih napona i moralnih opterećenja. Sa te platforme će i svi naredni interpretatori pristupati ovoj i drugim Andrićevim pripovijetkama "o Turcima i našim".

Nastavljajući se na Mirkovićevu raspravu o legendarnom i Andrićevu Đerzelezu, Slavko Leovac je za ovog junaka, "običnog i slabog čoveka koga obuzima čežnja za nedohvatnim ženama", izjavio da "taj lik "realnijeg" Đerzeleza pisac nije uzeo iz herojskih legendi".(Slavko Leovac: *Pipovedač Ivo Andrić*, Matica srpska, Novi Sad, 1979.) Nastavljajući dalje o porijeklu ovog Andrićeva lika, on je ustvrdio sa osloncem na Olesnickog i njegove izvore (*Tko je zapravo bio Đerzelez Alija*. Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slovena, 1933., knj. XXIX, sv. 1., 22-28.): "Očito je da ovaj Andrićev Đerzelez nije onaj Gerz-Eljas o kome Pečevija kaže da je u njegovo vreme sticao "sve veću popularnost među pravovjernim stanovnicima", koji je bio "junak i ićit", ili onaj Đerzelez o kome piše Evlija Čelebija da je bio "štovani svetac i zaštitnik". "Kao što su to činili drugi, tako su i Sarajlije prisvojile Đerzeleza i učinile ga savremenikom Gazi Husrefbega, dali mu kulu i posebnu kuću u Sarajevu gde je stanovao sa svojom starom majkom i sestrom Ajkunom", parafrazira on Mirkovića, da bi na kraju otkrio već uočeni Andrićev izvor iz zabilježenih predanja o ovom junaku: "Andrić polazi od tih narodnih pričanja kako ih je zabeležio Kosta Herman", i u fusnoti bilježi Hörmannov predgovor i Mirkovićevu studiju. (Leovac, 14.)

Na isti način kao sa likom Đerzeleza, Leovac postupa i sa braćom Moričima u ovoj Andrićevoj pripovijeci, otkrivajući im izvorište: "I ovog puta Andrić polazi od narodne umotvorine i to od onog što je u njoj sporedno i od onog što je istorija zabeležila./.../ Iz narodne pesme, na primer, Andrić uzima da su odmetnici, da ne "kabule" nikog, "veće sami gospodare, gospodare kako hoće", da vole pesmu i muziku", piše on i navodi kao izvor *Narodne pjesme* Ivana Jovana Marunovića (Zadar, 1906., str. 9-14.) "Iz istorije - nastavlja on - preuzima spoznaju da je to vreme anarhije i teških obračuna", (18.) navodeći ispod teksta *Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini* (tom III. Zagreb, 1881., str. 81-109.) od Mije Vjence-

slava Batinića i *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlasti* Milana Preloga (tom II, Sarajevo, str. 3-7.)

Sa ovom Andrićevom prozom - smatra Petar Džadžić - ušla je u njegovo pripovjedačko djelo i njegova predstava žene kao "nedostižan san Đerzelezov", koja ima svoje izvorište u njegovu ranom erotsko-psihološkom doživljaju kao odjek lične duboke traume. Džadžić tako navodi dvije piščeve misli, smatrajući da je "žena Andrićeve stare Bosne, više nego išta čar poezije Istoka", koje pružaju dovoljno osnova za psihoanalitički pristup Andrićevu stvaranju ženskih likova: "Žene, vaša sjena leži na uspavanoj želji asketa i besanoj žudnji razvratnika. Da svedemo sve misli i težnje ovog svijeta na njihove prvotne smjerove i istinske motive, ja mislim da bi ih veća polovica stala u toplo duplje vašeg pazuha." Druga misao je da je žena "otrov krvi naše". Ističući kako Isidora Sekulić nalazi Istok prije svega u "motivu ljubavi, u ženi" ("Žene su sakrivene, sporedne, ispod života, i nisu ličnosti, nego jedino pokretne snage. Ili se javljaju kao zlo proviđenje."), Džadžić ističe da je Andrić pred sobom imao zapravo "orijentalnu deformaciju, ženu-ukras, ženu-telo, činjenicu, koja se ne obožava kao biće nego kao posuda užitka, od koje čulna mistika stvara mit oblika, opijajući se njima kao opijumom.", upozoravajući psihoanalitički "da se često transcendentalne kategorije, kakve su zlo, krivica, greh, umesto seksu imputiraju Bogu" i da tako "seks i žena, na jedan istočnjačko koloritan način, bivaju kod Andrića sanacija nagona na metafizičkom nivou".

Džadžić, međutim, ne uočava da je i ta takva "orijentalna deformacija" žene kod Andrića zapravo jedna od zapadnjačkih predstava Istoka, potekla iz kršćansko-asketskog doživljaja ljubavi kao grijeha, te da i "žena stare Bosne ima kobni ukus istočnog greha, neka divlja i satanska mora slegla se u njoj". (Petar Džadžić: *Ivo Andrić*, Beograd, 1957, str 127-128.; 130.). Katinka iz *Đerzeleza*... koja kune samu sebe mučeći se da dokuči šta je to u njoj "bezobrazno i tursko" izražava, međutim, kao i druge nemuslimanske žene, Andrićev kršćansko-psihološki atavizam, "ona ostaje - kaže Džadžić - biće tragično, nad kojim drhte, koje ne drhti; ne drhti od sladostrašća, ali je prožeta gađenjem, odbojnošću, svešću o grehu, o zlu". (Ibidem, 133.). Žena, kaže Džadžić, "mamcem varljive nade pretvara život Đerzelezov u put". (130.) A za Đerzeleza ističe da je on "prva od onih (Andrićevih) snažnih, izvanrednih ličnosti, koje će iz dubine legendi krenuti u pohod nelagodnoj sadašnjosti", a istovremeno je i prva od ličnosti "sa simptomom /.../ egzistencijalne razboljenosti od koje pati Andrićev mitski svet, /.../ koje su izrasle iz tkiva legende, da bi im se istovremeno i suprotstavile", (144-145.) kaže Džadžić zamjenjujući ulogu lika sa namjerom njena stvaraoca, da bi definirao kako je Đerzelez, "nesrećan, slavan i *smešan*", zapravo prelazni oblik, "prvi stepen deziluzije, susret sa pravim stanjem sredine", (145.) te da se pisac prema njemu, dajući ga u kontekstu sredine, odnosi ironično. (147.) Upoređujući ga sa Ćorkanom, Džadžić konstatira i kod jednog i kod drugog i drugi stupanj ljudske demistifikacije: "I Ćorkan kao i Đerzelez, skrivaće u svom snu veliku neostvarenost, a on će i u jednom i u drugom slučaju, biti podare-

na ličnosti koja i samu čežnju čini smešnom. Time će Andrić iluziju, onaj pergintovski lažni sjaj, baciti u blato." (148.) U daljnjem objašnjavanju Džadžić, međutim, zapada u kontradikciju kad kaže da je ovaj junak, u prvoj Andrićevoj pripovijeci ostvarenoj "objektivnim" metodom, istovremeno i "prva prava slika drevne Bosne lišena, ili prividno lišena, pesnikovog subjektiviteta", ali koja pokazuje "da Andrić ima spremnu viziju u sebi". (144., 146.) Tu u stvari romantičarsku viziju, koja će postati opće umjetničko obilježje "zlosrećne Bosne" kao projekcija "težine unutrašnjeg (Andrićeva) doživljaja nelagodnosti", "tog sopstvenog demona", prenio je Andrić "u mitska bića dalekih predaka", - sugerira Džadžićev iskaz o "jednom od onih perverznih individuuma" u ovoj pripovijeci koji se kazuje hodža iz Bihaća, a uistinu čini se da putuje svetom kud ga vode mutni i strašni nagoni". (141., 146.) "Te "individuume" sa grozom u sebi i tako karakteristične za kasniji piščev svet", iz *Puta Alije Đerzeleza*, "ženu, koja je "fatalna" u očima drugih, intimno bedna i duboko nesrećna", zatim "degeneraciju i bolest, muku seksa uzdignutu do metafizičkog sna", ti motivi, kaže Džadžić, u ovoj pripovijeci "ne dobijaju, ni iz daleka, oblike one **morbidnosti** koji će, nešto kasnije, postati jedina stvarnost Andrićeve vizije; onu morbidnost za koju Isidora Sekulić gotovo s pravom kaže da je prema njoj **"zapadni satanizam skoro spiritualna pojava"**, pri čemu je "ironija piščeva... kao melem za taj život, ona je vid praštanja i mirenja, razblažava njegova trenja". (146.) Ovim iskazima, u povodu *Đerzeleza* Džadžić je opisao Andrićev stvaralački doživljaj bošnjačkih likova u svojim pripovijetkama koji je proizišao iz mutnih nagonskih poriva njegova vlastitog psihološkog bića, ali se uskladio i sa romantičarskim doživljajem Istoka u evropskoj književnosti i tradicionalnim mitsko-historijskim predstavama srpske i hrvatske književnosti, te praktičnom težnjom da uđe u horizont očekivanja srpske čitalačke publike i političke javnosti na putu diplomatske karijere, što je zapravo bilo izvan domena Džadžićeve interpretativne metodologije.

Nasuprot Džadžiću i njegovoj psihoanalitičko-genetičkoj metodi, Miloš Bandić je 1963. u svojoj knjizi *Ivo Andrić: Zagonetka vedrine* pošao sa stanovišta o "egzistencijalističkoj" i "humanističkoj" suštini Andrićeva djela, pa je i Đerzeleza najavio kao čovjeka koji se "izdvaja iz mase", koji "strasno hoće da bude neko, da se potvrdi, da bude autentična individua", a njegovu "ljubavnu glad" vidio je kao "glad za autentičnošću koju bi dostigao ostvarenjem svoje ljubavne želje, za celovitošću postojanja koje mu, u liku žene, stalno izmiče i koje mora neprestano osvajati". (Bandić, 16.) U poglavlju o Bosni kao Đerzelezovu "čudesnom zavičaju" Bandić, međutim, iznosi da je o *Putu Alije Đerzeleza*, objašnjavanom "unapred pripremljenim tezama", izražen čitav "splet raznovrsnih tumačenja": "Da li je *Put Alije Đerzeleza* obračun sa mitom o junaku i junaštvu; ili je to - indirektno - nostalgija, nesakrivena istina o pravom liku junaka i junaštva, groteskno naličje mita; ili je posredi koncepcija o nesrećnom, usamljenom, tragičnom čoveku, o neizbežnom ljudskom srozavanju i padu, - jedan nov mit." (102.) Izbjegavši tako u ovim uvodnim

rečenicama narodnosno - vjersko kulturno - povijesno određenje Đerzeleza kao bosanskomuslimanskog junaka, uz napomenu da ne odbacuje "primenljivost takvih gledišta i objašnjenja", Bandić je pogađajući samu suštinu blasfemične i uvredljive recepcije ove pripovijetke među pripadnicima njegove sredine, istakao: "No čitamo li pripovetku bez ikakvih predrasuda, Alija Đerzelez se ukazuje kao komična ličnost koja ljudima služi za uveseljenje i sprdnju; i kao što u svakoj dobroj komediji ima ozbiljnosti sa prisenkom tragike, tako i Alija Đerzelez, apsurdan u svojoj komičnosti i tragičan u svojoj apsurdnosti, odlazi sa poprišta i sa pozornice umoran, klonuo, željan tišine i isceljenja." (102.) Poredeći ga sa Domanovićevom "parodijskom degradacijom uzvišenog principa jakog čoveka" Marka Kraljevića, u težnji da ublaži efekat Andrićeva ironičnog postupka prema Đerzelezu, a zanemarujući tradicionalno epski antagonizam s druge nacionalne strane, Bandić je napravio još jednu usporedbu, ali ovog puta u kontekstu nacionalnohistorijske tradicije, da bi se opredijelio za ahistorijski, simbolični, apstraktnohumanistički pristup ovom liku: "...Đerzelez, najpoznatiji, legendarni junak narodne pesme (iz 15. veka) i tradicije bosanskih muslimana, koga Njegoš, u jednom pismu što ga citira Andrić, ubraja u hajduke, i to hajduke **kavalijere**, zajedno sa Markom Kraljevićem, Skender-begom, Bajom Pivljaninom i Karađorđem, i o kome peva u 'Gorskom vijencu', - taj Alija Đerzelez u Andrićevoj pripoveci nije prikazan ni u jednom od svojih slavnih podviga; '...svi su' - kaže pisac - 'čuli za njega, ali ga je malo ko vidio, jer je on projahao svoju mladost između Travnika i Stambola'; on je, dakle", - ističe Bandić, - "taj **apstraktni uzvišeni princip života** koji dobija ljudsko obličje i beznadno čezne za običnim ljudskim radostima, za ljubavlju, za lepom ženom, primoran da nosi surovi, strašni teret svoje slave." (103.) On uočava i izvorište i genezu Andrićeva motiva "u narodnoj poeziji i legendama bosansko-hercegovačkih muslimana", u kojoj je, pored Đerzeleza, naročito popularan bio Budalina Tale, ali "dok je Tale smešan sam po sebi, Alija Đerzelez, po jednoj pesmi pobratim Kraljevića Marka, ima ogromnu snagu, ali je ružan, ćelav, niskog rasta: njegov neugledan lik opovrgava njegov glas proslavljenog junaka, - i taj fatalni raskorak čini ga tragikomičnim." (103-104.) A na kraju svoje interpretacije Bandić se imanentno saglašava sa Džadžićevom ekspontovskom psihoanalizom, navodeći pitanje koje muči Đerzeleza, isto kao i mladog Andrića: "Zašto je put do žene tako vijugav i tajan, i zašto on sa svojom slavom i snagom ne može da ga pređe, a prelaze ga svi gori od njega." (105.)

Vučković je u svojoj knjizi iznio da su "u neskladnom pustahiji iz dalekog vremena, Đerzelezu", u "njegovu isprekidanom i praznom životu" poslije megdana i ratovanja, kritičari poslijeratne generacije "pronalazili sebe i komade svojih polomljenih ideala", te da su "Andrićevi nemiri bili... nemiri cele te generacije". (Vučković, 78.) Vjerovalo se uz to u kritici, ističe Vučković, da Andrićeva stvaralačka "vezanost za nacionalno tlo" u njegovim ranim knjigama "'ima nečega duboko našeg, balkanskog, orijentalskog', što je bio poneo u svom liku i Đerzelez, i što je učinilo da bude

smatran kao 'oličenje, opšti tip karakteristika i simboličnost cele rase'." (82.) Posmatrajući ga u okviru psihologije njegove generacije, Vučković, međutim, uočava da je *Put Alije Đerzeleza*, u odnosu prema "raspoloženju jednog idealiste" u *Ex Pontu* i *Nemirima* značio "ironizaciju romantičnog idealizma naraštaja kome je Andrić pripadao" (99.), ne osjećajući pri tome Đerzeleza kao bošnjačkog epskog junaka niti sredinu koja je Andrićevu ironiju doživljavala kao unižavanje njenih tradicionalnih veličina i uvredu vlastitog nacionalnog bića u vremenu kada je njegov epski suparnik Marko Kraljević uzdizan kao rasni ideal. U pregledu kritike o ovom Andrićevu djelu Vučković je istakao kvalifikacije o "naročitoj rasnoj duhovitosti" u njemu, (Vučković, 137.) shvatanje ovog djela kao "dobre humorističe priče", isticanje piščeve historijske "objektivnosti" kao i namjere da slika specifični bosanski milje i otkriva zapretene sevdalinske strasti, kako u njemu ima "nešto od one istorijske i etnografsko-psihološke tačnosti iz *Gorskog vijenca*", te mišljenje Ljubomira Marakovića kako Andrić "čitavu sliku svijeta" zaranja u "atmosferu presićenu senzualnošću" s namjerom "da se snažno istakne bolesni senzibilitet Orijenta u svojoj osobitoj balkanskoj šarolikosti".(138.) U kasnijoj kritici se, međutim, postavljalo i pitanje, piše Vučković, o "odnosu između legende o junaku Đerzelezu, kako ju je dala narodna pesma i kako ju je literarno obradio Andrić, ali konstatira da nije odgovoreno na pitanje: "šta je pisca rukovodilo da stilizuje narodnu legendu o Đerzelezu u obliku u kom je nalazimo u njegovoj pripoveci", i smatra blisko teoriji recepcije ali u okviru jedne, srpsko-hrvatske nacionalno-čitalačke sredine da bi za odgovor na to pitanje trebalo "da se uspostavi određena veza između duha raspoloženja u vremenu u kome je to delo nastalo i duha koji ta priča izražava originalnom stilizacijom". (139.) U svojoj intrpretaciji i sam Vučković ide dalje u moralno-estetsku apstrakciju, ističući da pisac u ovoj pripovijeci daje "poniženje idealizovanog junaka u njegovoj težnji da dostigne apsolutnu lepotu" u vidu žene, slažući se da je Đerzelez "tip idealiste" Andrićeve generacije. (140.) Na osnovi ovog psihološko-moralnog podteksta Vučković prilazi i Andrićevoj "demitizaciji ironičkom destrukcijom", "literarnoj demistifikaciji bivših istina" i "legendarnih veličina nacionalne mitologije", čemu služi karikaturalni prikaz Đerzeleza ali sa tragičnim sjenčenjima, da bi prikazao sve smiješne pojedinosti "sa nekim "iscerenjima" groteske" kao Đerzelezovu tragičnu ljudsku pozadinu, što se u vidu gnjeva ispoljava u "bezumnom prohtjevu da ubija i vrijeđa, pa ma koga". (141., 143., 144., 145.) On ne primjećuje usporedbu koja mnogo govori: dok Ivo Vojnović i Meštrović glorificiraju srpsku narodnu tradiciju kao rasnu jugoslavensku, Andrić se ne usuđuje da ironično destruira iako je to, kako on ističe, u duhu njegove razočarane poslijeratne generacije, nego karikaturalno i tendenciozno prikazuje bošnjačku, u totalnoj degeneraciji, kao simboličnu smjenu civilizacija i političkih epoha, što se još izrazitije otkriva u još jednom Andrićevu odstupanju, prikazu braće Morića i "cele njihove /.../ porodične hronike što nagovještava totalnu propast i povod je za crnu elegiju o umiranju iskorenjene i bogate porodice, kakvu susrećemo

u mnogim Andrićevim delima". (146.) Izražavajući u scenama ljudske nastranosti u Đerzelezu i narodnim pripovijetkama kompenzaciju vlastitih kompleksa i duševnih opterećenja, ali usmjeravajući je stvaralački prema bošnjačkom svijetu, pri čemu je sudjelovalo i voljno nacionalno-političko opredjeljenje, zanimljiva je pojava "crvene boje, i to ne u nijansi prema crnoj i sivoj nego prema svetloj", u koloristićkim opisima Đerzelezova ambijenta, koju uočava Vučković, što je svakako obilježje ekspresionizma ali i Andrićeva unutrašnjeg nagnuća. (149.) Nasuprot drugim kritičarima Vučković, međutim zaključuje da u Andriću iz vremena *Đerzeleza* "nije... još bila sazrela stvaralačka vizija o Bosni".(150.)

II.
(ANDRIĆEVA DOKTORSKA DIZERTACIJA: "RAZVOJ DUHOVNOG ŽIVOTA U BOSNI POD UTICAJEM TURSKE VLADAVINE")

Idejnu osnovu svoga književnog stvaranja, saglasnu sa emocionalnim opterećenjima vlastite tradicije, i prirode, i ključ za razumijevanje odbojnog odnosa prema Bošnjacima i njihovu svijetu, koji je Andrić izražavao u zamračenim i negativno uzbuđujućim bojama pripovjedačkog slikanja ljudi i zbivanja, sa probijanjem potmulih duhovnih opterećenja, hereditarno nastranih nagona i uvrnute svijesti toga egzotičnog i neobičnog naroda, - otkrio je sam autor godine 1924. u doktorskoj dizertaciji: *Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske vladavine*, i to prikazivanjem duha i ponašanja Osmanlija u njihovoj prelaznosti na Bosance koji su prihvatili islam. "Kada se danas postavlja pitanje o mestu disertacije u celokupnom piščevom delu, treba znati da se ona svakako nalazi na prvom mestu zamašnog Andrićevog opusa" - piše Zoran Konstantinović u pogovoru *O Andrićevom doktoratu*. - "Na prvom mjestu zato što ona omogućuje **najobuhvatniji susret sa piščevom svešću, sa Bosnom** kao njegovom glavnom temom, sa svim **arhetipovima** iz kojih gradi svoje

likove, sa svim **motivima** koji ga opsedaju, sa motivom **permanentnog genocida** koji u kriznim situacijama prima oblike bezdušnog fizičkog istrebljenja, sa motivom **večitog pritiska i more**, stalno prisutnog **straha**, sa motivom **konvertitstva** uza sve njegove posledice, ali i sa motivom **permanentne buntovnosti** kao obeležjem 'pravog Bošnjaka'. U disertaciji se može otkriti geneza svega što je Andrić kao književnik oblikovao i iskazao."[*1] (Podvukao M. R.).

Povod za izradu dizertacije bio je egzistencija i karijera Ive Andrića, koja je tada bila dovedena u pitanje. Naime, nakon preseljenja u Beograd i kratkotrajnog zaposljenja u Ministarstvu vera, Andrić je po svojoj molbi prešao u Ministarstvo inostranih poslova, pa je, nakon službovanja pri Vatikanu, u Bukureštu i Trstu, 12. januara 1923. godine postavljen za vicekonzula u Grazu (Austrija). Tada je izišao novi zakon o potrebnim školskim kvalifikacijama za pojedina zvanja, pa je, nemajući diplome o završenom fakultetu, Andrić bio otpušten iz diplomatske službe. Jedna od mogućnosti da stekne kvalifikacije, i nastavi započetu karijeru, bila je izrada doktorske dizertacije na Univerzitetu u Grazu, uz polaganje potrebnih ispita.[*2] Andrić je za ispite odabrao slavensku filologiju kod profesora Heinricha Felixa Schmida i historiju Austrije kod profesora Reimunda Friedricha Kaindla, velikonijemca posebne vrste koji je žalio što nije ostvareno ujedinjenje njemačkih država uz dominaciju Austrije.

1. Zoran Konstantinović: *O Andrićevom doktoratu.* Pogovor uz dizertaciju Ive Andrića *Die Entvicklung des geistigen Lebens in Bosnien unter der Einwirkung der türkischen Herrschaft* (Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske vladavine). - *Sveske zadužbine* Ive Andrića, godina I, sveska 1., Beograd, jun 1982., str. 274-275. U daljnjem tekstu: Konstantinović.

2. Ibidem, 262-263.

Andrić je u svojoj tezi dao naslutiti i odgovor na pitanje o austrijskoj politici prema vjerski podijeljenom životu u Bosni, ali u molbi za polaganje doktorata on nije spomenuo zbog čega je bio prisiljen da od augusta 1914. do aprila 1917. prekine svoje studije,[*3] što je inače isticao svakom prilikom kao politički prilog svome napredovanju u karijeri.[*4]

Osnovnu postavku svoje dizertacije, koju je trebalo na osnovu dokumenata i argumenata u raspravi odbraniti, Andrić je formulirao tek na početku drugog poglavlja, koje nosi naslov: *Širenje islama kao neposredan uticaj turske vladavine,* i to kao *"odgovor za njega već unapred izvestan"* i kao *"smisao pojavama već dat".*[*5] *"Od odlučujućeg značaja je to"* - istakao je na tome mjestu Andrić - *"da je Bosnu, u najkritičnijem trenutku njenog duhovnog razvoja, u doba kada je previranje duhovnih snaga dostiglo vrhunac, osvojio jedan* ***azijatski ratnički narod*** *čije su društvene institucije i običaji značili negaciju svake hrišćanske kulture i čija je* ***vera - nastala pod drugim klimatskim i društvenim uslovima i nepodesna za svako prilagođavanje - prekinula duhovni život zemlje, izobličila ga*** *i od tog života načinila nešto sasvim osobno."*[*6] (Podvukao M. R.). Ne odgovarajući na moguće pitanje šta bi bilo sa tim duhovnim životom da nisu došle Osmanlije i ostale borbe sa bogumilstvom, koje se nameće iz prvog poglavlja njegove radnje, - Andrić je u napomeni obazrivo dodao: *"Ovo mesto, kao i sva ostala mesta u ovoj raspravi u kojemu se govori o uticaju turske vladavine, ne bi trebalo shvatiti kao kritiku islamske*

3. Ibidem, 265-267.
4. Ibidem, 264.
5. Ibidem, 268.
6. Ivo Andrić: *Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske vladavine.* (Prevod Zorana Konstantinovića). - *Sveske zadužbine* Ive Andrića, godina I, sveska 1,, Beograd, jun 1982., str. 51. U daljnjem tekstu: Dizertacija.

kulture kao takve, već jedino kao kritiku ***onih posledica do kojih je došlo usled njenog prenošenja na hrišćansku slovensku zemlju.***"[*7] A te "posledice" su zapravo Andrićev eufemističan izraz za formiranje Bošnjaka kao južnoslavenskog naroda islamske vjere, njihove svijesti i njihove sinkretističke duhovne i materijalne kulture.

Slavensku genezu Bošnjaka i njihovu vezu sa bogumilima te sinkretizam bogumilstva i islama u Bosni Andrić, međutim, nigdje posebno ne spominje. Ali se u samom početku prvog poglavlja osjeća kao analogija formulaciji o prekidu duhovnog života u Bosni, iskaz da su *"**istočnjačko poreklo** i **snažna isključivost bogumilstva**, sputavajući kao moćna prepreka, stali na put prodiranju zapadnjačkih civilizatorskih uticaja"* u ovu zemlju,[*8] što u kontinuitetu izlaganja predstavlja prepreku prve, bogumilske, faze iza koje slijedi, kao nastavak, prepreka druge, islamske, faze. U tom mogućem povezivanju arhetipskog duha i karaktera bogumila i Bošnjaka, koje se na više mjesta ove radnje nameće, karakteristično je da se, i pri iznošenju jednostavnih vanjskih obilježja bogumilskog obredoslovlja i mjesta bogosluženja, jer su njihove *"crkve ... bile jednostavne kuće, bez ukrasa i kićenja, bez slika i statua, koje su bogumili odbacivali kao i znak krsta; takođe i bez zvona, koja su za njih značila "demonske trube", i bez svete vodice koju su "prezirali" kao otrov"*[*9] - Andrić se ne zadržava na očiglednoj sličnosti sa uređenjem muslimanskih džamija, iako to vjerovatno predstavlja jedan od elemenata spontanog prelaska bogumila na islam.

7. Dizertacija, 201.
8. Ibidem, 19.
9. Ibidem, 39.

S druge strane, Andrić napominje kako je *"bogumilstvo... počelo da između Bosne i zapadnog sveta podiže onaj* ***stenoviti zid koji će islam potom još više proširiti i podići*** *do takve moći da se i danas još, premda se odavno raspao, oseća njegovo delovanje kao* ***mračna linija razdvajanja*** *koju nije moguće preći bez napora i opasnosti".*[*10] A da je Andrić pod "zapadnim svetom" tada prvenstveno podrazumijevao katoličku Evropu, a bogumilstvo smatrao sklonim istoku kao svome izvorištu, svjedoči rečenica koja slijedi nakon toga: *"Otimajući se uporno podjarmljivanju sa* ***Zapada****, bogumilstvo je na kraju silom prilika zemlju odvelo* ***pod jaram Istoka****; katolička propaganda, služeći se napred pomenutim sredstvima, doprinela je i sama ovom* ***kobnom*** *koraku."*[*11]

Kao duhovne i političke predispozicije koje su Osmanlijama otvorile put do Bosne on ističe *"zamršene i nezdrave versko-političke prilike"*, koje su doprinijele da je još prije 1463., po iskazu Klaićevu koji Andrić navodi, Bosna *"bila sputana u verige turskih sultana".*[*12] Ali i postupak sultana, koji je hrišćanima, konkretno despotu Đurđu Brankoviću, *"ostavljao slobodu veroispovesti"*,[*13] Andrić ističe u toj prethistoriji. On navodi, najzad, i činjenicu, prema Račkom, da je patarenstvo zapravo bila *"verska zadruga, koja imade korien u dualizmu i paganskoj theosophii, dakle izvan kršćanstva".*[*14] Kao socijalno-ekonomski faktor privlačan za bosansko stanovništvo Andrić ističe navod iz pisma Stefana Tomaševića papi Piju II: "Turci su u mojoj kraljevini sazidali nekoliko tvrđava i **ljubezni se prema seljakom pokazuju**; obećavaju da će svaki od njih biti slobodan koji k njima otpadne",[*15] a uz to i činjenicu

10. Ibidem.
11. Ibidem, 41.
12. Ibidem, 43.
13. Ibidem, 45.
14. Ibidem, 45-46.
15. Ibidem, 47.

pobune kmetova pod vladavinom hercega Stefana Vukčića. Ali u napomeni, da bi potcrtao svoju koncepciju, Andrić navodi i Rankea: "Međutim, ni oni Srbi i Bošnjaci koji su više voleli da se pokore Turcima nisu ni slutili šta čine, kakva ih sudbina očekuje pod ovom vladavinom."[16]

Ističući kako je u Bosni pred dolazak Osmanlija bjesnila *"strašna verska borba"*, koja je otvarala alternativu ili *"da se okrene katoličkom Zapadu i da potpuno učestvuje u njegovom duhovnom životu"*, što kao premisa zapravo otkriva temeljnu koncepciju ove radnje, rađene u skladu sa karakterom zemlje, univerziteta i komisije kojoj je dizertaciju podnio, ili, *"što je manje verovatno, duhovni život Bosne mogao je da nađe svoj izraz pobedom patarenstva u nekoj vrsti slovenske reformacije u malome"*,[17] Andrić zaključuje kako je *"taj važni proces naglo prekinut"* jer je, kako on kaže bez skrivanja odbojnosti i neprijateljstva, počela *"najezda jednog osvajačkog naroda, **tuđeg po veri, duhu i rasi***", pri čemu je *"onaj deo naroda koji se nalazio na višem stupnju i bio imućniji prihvatio veru napadača da bi sačuvao svoj posed"*.[18] Svodeći svoje razmatranje na nacionalno-političke, kulturne i duhovne posljedice toga historijskog zbivanja, Andrić je istakao, uz projiciranje shvatanja svoje generacije, da je tako posred južnoslavenskih zemalja povučena linija koja je išla Dunavom, Savom, Unom, Dinarskim planinama. *"Taj zid razdvajanja **podelio je srpsko-hrvatski rasni i jezički kompleks u dva dela**, a njegova senka, u kojoj se odvijala **jezovita istorija u trajanju četiri stoleća**, morala je **na rubovima sa obe strane** kao **teret da pritiskuje** do u daleku budućnost"*,[19] zaključio je Andrić

16. Ibidem, 199.
17. Ibidem, 51.
18. Ibidem, 52-53.
19. Ibidem, 53.

sa romantičkim akcentom, namećući vlastitu optužbu zbog historijske *"turske krivice"* kao teret odgovornosti, *"do u daleku budućnost"*, bosanskim Slavenima, bogumilima koji su prihvatili islam i ostali *"na rubovima sa obe strane"* ovoga graničnog zida kao *"senka"* njegova. Jer, objašnjava on: *"Po geografskom položaju Bosna bi zapravo trebalo* ***da povezuje*** *zemlje Podunavlja sa Jadranskim morem, a to znači* ***dve periferije srpsko-hrvatskog elementa*** *i ujedno* ***dve različite oblasti evropske kulture.*** *Potpavši* ***pod islam,*** *Bosna ne samo da je bila lišena mogućnosti da ispuni svoj* ***zadatak,*** *koji joj je po prirodi pripadao, i da* ***učestvuje u kulturnom razvoju hrišćanske Evrope*** *(kojoj pripada po svojim etnografskim i geografskim obeležjima), nego je, štaviše,* ***zbog domaćeg islamiziranog elementa*** *postala moćna* ***prepreka hrišćanskom zapadu.*** *U tom* ***neprirodnom položaju*** *Bosna je ostala za sve vreme turske vladavine."*[20] Svoja kulturno-historijska nagađanja u kondicionalu Andrić je završio imanentnom sugestijom da između Srba i Hrvata nema mjesta za Bošnjake kao nosioce krivice razdvajanja ova dva naroda i prepreke za kulturne utjecaje kršćanske Evrope u Bosni. I tamo gdje nije izričit u svome tekstu svaka najobičnija stilistička analiza njegova izlaganja, već u samom Andrićevu izboru riječi, mora otkriti odbojan emocionalan odnos mrzovoljnog čovjeka, koji ne može da podnese racionalnu raspravu o predmetu koji ne voli.

Za *"proces islamizacije, toliko značajan po razvoj duhovnog života"* Andrić na početku obazrivo kaže da se *"ne može... tačno i u pojedinostima utvrditi na koji se zapravo način odvijao"*, smatrajući, po slijedu novijih

20. Ibidem.

historičara, da su se Osmanlije u početku *"svim snagama trudili da se **prilagode** autohtonim kulturnim prilikama i da **asimilaciju prepuste vremenu**"*. Ali istovremeno i podriva moralnu osnovu ove tvrdnje, da ne bi osporio svoj opći stav o nasilnoj prirodi Osmanlija, riječima da se to ne smije pripisati "nekakvoj trpeljivosti, na koju se kasnije nigde ne nailazi", i ističe da činjenica postojanja hrišćanskih zemljoposjednika i administrativnih dostojanstvenika, u prvo vrijeme, u Bosni i osobito u Hercegovini, govori jedino *"da se islamizacija razvijala **lagano i postepeno**"* (sve podvučeno M. R.), jer su Osmanlije, u tome vremenu borbi oko Jajca s mađarskim vojskama morali voditi računa o mišljenju uglednijih i bogatijih slojeva stanovništva.[*21] *"Posle pada Jajca (1528.) **islamizacija napreduje bezobzirno i brzo**. Pred ovom činjenicom **potpuno je neosnovano Truhelkino mišljenje da nema primera ili dokaza prinudne konverzije**."*,[*22] zaključuje Andrić, ali ne navodi ni jedan slučaj nasilne islamizacije. On nigdje ne govori iscrpnije ni o teškom, kmetskom položaju seljaštva u srednjovjekovnoj Bosni, kojemu je osmanski feudalizam donio izvjesne socijalne olakšice, osobito u slučajevima prelaska na islam, te da je ta činjenica, uz prestanak dotadašnjih vjerskih progona i ratnih nevolja, bila jedan od glavnih razloga prihvatanja nove vjere i nove vlasti. Umjesto toga, on iznosi dileme bosanskog plemstva i posjedničke klase, kao da su jedino oni u Bosni živjeli: *"ili u svojim rukama zadržati vlast i na taj način steći pristup do svih dostojanstava u novom carstvu, ili sve izgubiti i postati **raja** bez prava i poseda"* (kao da se u Osmanskoj carevini napredovalo pomoću vlasti i posjeda, a ne pomoću sposob-

21. Ibidem, 55.

22. Ibidem.

nosti i vojnih zasluga), - nalazeći toj dilemi naučno neprimjerenu analogiju u srpskoj narodnoj pjesmi, u Lazarevoj nebeskoj alternativi uoči boja na Kosovu: da li se privoljeti "carstvu zemaljskome" i pobijediti, ili "carstvu nebeskome" i izgubiti u boju.*[23] On još jednom podvlači svoju tvrdnju: ko je želio da sačuva posjed, vlast i privilegije *"morao je na kraju preći na islam".*,*[24] pozivajući se na Preloga, koji je zapravo rekao da su "prilike favorizirale prelaz na islam",*[25] i uz to ispuštajući potpuno iz vida plebs, obični narod, kmetove, koji su prihvatali islam iz drugih razloga, stavljajući se pod utočište Osmanlijama.

Razvijajući i nadalje svoju tezu o islamizaciji kao nasilju, ali posredno, odnosno *"koliko je napred navedena dilema istovetna s prinudnom konverzijom"*, Andrić podvlači koliko je opet bosansko plemstvo bilo čvrsto vezano za svoj zemljišni posjed kao izvor ugleda i moći, te kako se bosanski vlastelin, po religiozno-moralnoj kosovskoj alternativi, opredijelio za *"carstvo zemaljsko"*, prihvatajući *"veru osvajača"* da bi sačuvao svoju zemlju.*[26] Taj plemićki posjednički mentalitet on nalazi kod islamiziranih bosanskih vlastelina kao *"glavnu pokretačku oprugu u svim ponašanjima"*, navodeći po Klaiću da su čak *"čuvali svoje starinske povlastice i povelje od kršćanskih vladara* (!), *da ih iznesu na vidjelo ako Bosnom opet zavlada koji kršćanski vladar"*,*[27] i potcrtavajući u fusnoti primjerom iz članka fra Ante Kneževića taj nemoralan postupak begova, koji nisu oklijevali ni pred mogućnošću ponovnog, vulgarnog, vraćanja u kršćanstvo.*[28] A među daljnjim ilustracija-

23. Ibidem.
24. Ibidem.
25. Milan Prelog: Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade, I, Sarajevo, s. a., 38.
26. Dizertacija.
27. Ibidem, 49.
28. Ibidem, 203.

ma on se spušta na razinu romantizma i hrišćanskog narodnog shvatanja i uklapa se po prvi put u srpsko-hrvatsku književnu osovinu nenaklonjenu islamu i Bošnjacima u potezu Njegoš - Jukić, koja će ostati okosnica i njegove književne ideologije. *"Vodeći motiv za islamizaciju"*, ovog puta nenasilnu, kao i to da su islamizirani Bosanci zadržavali svoja stara slavenska prezimena, on najprije nazire u bošnjačkoj narodnoj pjesmi u Hörmannovu zborniku:

Bog ja Rada lijepo poturčio
I sa lijepom Anom oženio,
Darovo mu deset kuća kmeta,
Ne zove se sada Radojica,
Već se zove Pilipović Ibro."[29]

A zatim nastavlja, uz saglašavanje, s poštovanjem i divljenjem, otkrivajući tako svoju ranu književno-ideološku ali i političko-pragmatičku simpatiju: *"Njegoš, koji uvek može da slovi* ***kao najverniji izraz načina mišljenja i shvatanja u narodu****, na svoj plastičan, sažet način opisuje proces islamizacije ovim rečima:*

Postadoše lafi ratarima,
Isturči se plahi i lakomi."[30]

Da bi završio kako franjevac Ivan Jukić "karakteriše bosanske muslimane": *"Oni su postali od zločestijeh hristjanah, koji svoje gospodstvo ne znajući drukčije uzčuvati, poturčiše se."* I dalje: *"Novi zakon osigurao im je imanjstva i bogatstva, oslobodio od harača i svakog danka, dopuštao svako dielo griešno, bez truda i rada mogli su gospodstvo provoditi."*[31]

29. Ibidem, 59. Kosta Hörmann: *Narodne pjesne Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini*, I. Sarajevo, 1888., 401.

30. Ibidem, 60-61., Petar Petrović Njegoš: *Gorski vijenac*, VIII izdanje. Beograd, 1923., str. 29.

31. Ibidem, 61., Slavoljub Bošnjak /Ivan Franjo Jukić/: *Zemljopis i povijest Bosne*, Zagreb, 1851., str. 143.

Kao notu daljnjeg osmanlijskog nasilja, i svireposti, Andrić dodaje instituciju adžami-oglana ("danak u krvi"), koja je *"za islamizaciju, pa prema tome i za duhovni život Bosne, bila od velikog značaja"*, puneći iskazom putnika Bartolomeja Georgijevića romantičku atmosferu osmanlijske vladavine kao vremena okrutnosti i nasilja svake vrste nad hrišćanskim stanovništvom: *"Ja nemam reči kojima bih mogao predstaviti kako roditelji strašno jauču i tuže, kako leleču i zapevaju kad im decu iz roditeljskih krila i naručja otržu oni svirepi zlikovci."*[*32] A dizertacija sve više poprima karakter literarne tvorevine. Ili kako je o njoj, u pregledu i svođenju njenih karakterističnih obilježja koja je odvajaju od naučne empirije, pisao Zoran Konstantinović, uočavajući bitan značaj andrićevske poruke u njoj: "...To je u prvom redu književno delo, koje mora imati svoje mesto u celokupnom Andrićevom opusu. Ono je književno po svom jeziku i stilu. /.../ Ono je književno po svom uplitanju narodnih pesama i narodnih izreka, po svom uvek prisutnom interesovanju za literaturu. Ono je književno po svom osećanju za egzistencijalnu dramatiku danka u krvi, po svom traganju da se iza svakog podatka otkrije ljudska sudbina, kako iza sačuvanih zapisa o podmićivanju Turaka tako i iza beležaka anonimnih prepisivača crkvenih knjiga. Na kraju, ono je književno delo i po tome što, literarno nadahnuto, nosi poruku istorijskog iskustva prošlosti za život u budućnosti, ali i po tome kako ocenjuje i opisuje značaj književnosti za opstanak naroda."[*33] Ova univerzalistička književno-estetska razmatranja, sa visine nezainteresovanog posmatrača, bila bi u potpunosti i etički prihvatljiva kada ne bi ispuštala iz vida

32. Ibidem, 63.

33. Konstantinović, 274.

Andrićevu naklonost, odbojnost i kritiku, suprotstavljenost prema jednom narodu, prema jednoj vjeri, jednoj kulturi, i predstavljala otupljivanje negativne izričitosti Andrićeve dizertacije, toliko bitne za glavninu njegova književnog djela i dalekosežne za njegov utjecaj u stvaranju optužujuće svijesti o "turskoj krivici" Bošnjaka kod drugih južnoslavenskih naroda. Tako Andrić i u vezi sa institucijom adžami-oglana, kojoj će se kasnije motivski vratiti u romanu *Na Drini ćuprija*, naglašava njene sociopsihološke posljedice "za duhovni život zemlje": *"Oteta deca su /.../ uskoro zaboravila roditeljsku kuću i svoju veru i postala su fanatični "Turci""*, - ističe on mećući ovu riječ prvi i posljednji put u navodnike, što je inače bilo bitno za razlikovanje Bošnjaka od njihova zloupotrebnog istovjećenja sa ovim nazivom. Jer su zapravo preko kasnijeg Andrićeva nazivanja Bošnjaka Turcima i sve historijske "krivice" Osmanlija imanentno padale na njih. - i nastavlja: *"Kao potomci iskonskih, zdravih brđana, zahvaljujući svojoj urođenoj inteligenciji i sposobnosti, ta deca su mnogo lakše dolazila do časti i ugleda nego što je ovo bio slučaj sa Turcima koji su bili neradni i opterećeni porocima. Odjek njihove slave i njihovog bogatstva dopirao je sve do Bosne i delovao **primamljivo** za njihove sunarodnike i rođake."*[34] (Podvukao M. R.)

Treće poglavlje dizertacije također se, posredno, tiče Bošnjaka u odnosu prema pripadnicima katoličanstva i pravoslavlja i nosi naslov *Uticaj društvenih i administrativnih institucija islama oličenih u turskoj vlasti na život nemuslimanskog stanovništva.* A u njemu je, pored stvarnih činjenica pravno-administrativnog i privrednog poretka i moralnog položaja,

34. Dizertacija, 65-67.

Andrić iznio i mnoge incidentalne događaje i situacije na osnovu kršćanskih izvora, koji dalje produbljuju sliku jaza između muslimanskog i nemuslimanskog stanovništva u Bosni. O uslovima kakvi su bili *"za onaj deo bosanskog stanovništva koji nije prešao na islam"* Andrić informira na osnovu Hammera i *Zbirke zakona za raju* (Kanun-i-raja) iz 635. godine, mada priznaje da su oni bili na snazi *"u donekle izmenjenom i blažem obliku"*, s namjerom da prikaže šta je sve *"turska vladavina nametala podanicima druge vere"*, a što se moralo, posredno ili neposredno, odraziti *"u duhovnom životu bosanske raje"*. Ti propisi se uglavnom odnose na zabrane podizanja manastira i crkava, njihova popravljanja, koje Andrić objašnjava težnjom *"da svi oni postepeno nestanu"*, na zabrane nošenja odjeće kao kod muslimana, jahanja konja i nošenja oružja, nošenja krsta i snažnog zvonjenja itd., mada Andrić primjećuje *"da u praksi nije svaki od ovih propisa tačno i doslovno primenjivan"*.*[35] Ali on ističe da je, *"već po osnovnim načelima islama, a osobito po načinu njihova primjenjivanja"*, *"raja... morala dospeti u privredno potčinjen i zavisan položaj"*. Da bi izbjegli ratne namete, kao i redovne poreze i kuluke, raja se udaljavala od drumova i povlačila se u više, nedostupne krajeve, trgovci i zanatlije hrišćani u gradovima nailazili su u zakonima turskog poretka na *"prepreku za svaki napredak"*, a uz to su im, pored onog što je islam isključivao, bile zabranjene mnoge privredne djelatnosti. Zasnovana isključivo na zabranama i nasiljima, bez ičega što je bilo slobodno i dobro, tako se sklapala nepodnošljiva slika osmanlijske vladavine u Bosni i predstava života Bošnjaka kao istovjernika Osmanlija.

35. Ibidem, 71-73.

Posebnu pažnju Andrić je pri tome posvetio iznošenju zloupotreba, ponižavanja i nasilja na osnovu franjevačkih hronika i spisa Ivana Franje Jukića (koji se inače otkriva kao čovjek blizak Andrićevim shvatanjima, i kao važna karika u lancu njegovih inspiracija), ali i zaobilaženja mnogih tačaka kanuna podmićivanjem ili lukavstvom od strane fratara. Andrić u svoje izlaganje uvodi i bošnjačke izvore koji govore o nasilju pojedinih osmanskih namjesnika: Bašagića, koji *"u svojoj potpuno u islamskom smislu i duhu pisanoj istoriji"*, naziva Dželali Hasan-pašu *"glasovitim razbojnikom"*, s napomenom da su i Bošnjaci trpjeli njegove zulume; zatim, opet Bašagićeve iskaze o pljačkašu Jegen Osman-paši te nasilniku Bostandži Sulejman-paši,[*36] ali propušta da podvuče da su to bili Osmanlije koji nisu pravili razlike u svome ponašanju i od kojih su na prvom mjestu stradali buntovni Bošnjaci. Osjetivši, međutim, nenaučnu isključivost i negativni totalitet svojih ilustracija o osmanlijskim upravljačima, a ne mogući izbjeći istraživanja bečkog doktora znanosti Bašagića, Andrić je u jednoj fusnoti očito naknadno dodao, ali sa odbojno ironičnom invektivom prema islamu: *"Radi tačnosti i potpunosti prikazivanja valja istaći da je među namesnicima bilo ljudi potpuno ispravnih i nepodmitljivih, koji su pokazivali smisla za dobro zemlje i imali razvijen osećaj pravednosti - **iako u islamskom smislu.**" "Pored **Bosanaca**, Gazi Husrefbega (1506) i velikog vezira Mehmed-paše Sokolovića (1564-1579), čije su javne gradnje i danas svedoci njihovih nastojanja za opštu korist, bilo je i drugih pravednih i plemenitih namesnika. Murteda-paša (1623-1626), takođe **Bosanac**, kao namesnik, davao je siro-*

36. Ibidem, 101-103.

tim devojkama miraz, da bi tako umnožio muslimansko stanovništvo koje se bilo proredilo. Upor. Bašagić. 1. c., p. 62."[37]

I opći uslovi za razvoj kulture, kao drumovi, poštanski saobraćaj, bili su nepovoljni, predstavljajući prepreku za uvođenje i *"najobičnijih tekovina tehničkog progresa i evropske civilizacije u Bosni"*, a pogotovu štamparija i novina koje su osnovane tek pri kraju osmanske vladavine, ističe Andrić s objašnjenjem, i uz povezivanje islama i mentaliteta Osmanlija sa *"nezdravim konzervativizmom"* Bošnjaka, *"bogumilskih potomaka"*: da su *"možda više nego pritisak, korupcija i javašluk turskih vlasti, kulturno uzdizanje raje sprečavali /.../ netrpeljivost i neobično konzervativan duh domaćeg muslimanskog elementa".*[38] *"Svi istraživači Bosne i njene prošlosti"*, - zaključio je Andrić odlučno na kraju ovog poglavlja, - *"kako srpsko-hrvatski tako i strani, saglasni su u tome (i svi oni to manje ili više ističu) da je uticaj turske vladavine bio apsolutno negativan."* I nastavio svodeći te negativne karakteristike na Bošnjaci: *"Čak ni onom delu Južnih Slovena koji je prešao na islam Turci nisu mogli da donesu neki kulturni sadržaj niti neki viši istorijski smisao."*[39]

A da bi dokazao ovu svoju tvrdnju, nakon obimnog poglavlja o *"duhovnom životu katoličkog dela stanovništva"* u njegovu *"karakterističnom otelovljenju, literarnom i kulturnom delovanju franjevaca"*, u kojemu je najveći značaj, i prostor, dao Ivanu Franji Jukiću, te poslije znatno užeg poglavlja o srpsko-pravoslavnoj crkvi i njezinu djelovanju *"kao odrazu duhovnog života*

37. Ibidem, 217.
38. Ibidem, 95, 97.
39. Ibidem, 109.

pravoslavnog dela stanovništva" pod osmanlijskom vladavinom, - Andrić je dodao *"Prilog: Hibridni pisani spomenici bosanskih muslimana kao pojavni oblik delovanja islama na ovaj deo stanovništva"*. Nakon uvodnog generaliziranja i uopćavanja koje je zapravo predstavljalo identifikaciju Bošnjaka sa osmanlijskom vlašću, kako je *"onaj deo bosanskog stanovništva koji je prešao na islam"* i sačinjavao u vrijeme osmanlijske vladavine *"vladajuću ratničku kastu, koja je sve svoje snage ulagala u prvom redu na osvajanje, a zatim na odbranu poseda"*, - Andrić je postavio vrednosni okvir bosanskomuslimanskog književnog stvaranja kroz četiri stoljeća, sa koncepcijom o njegovoj stranosti i tuđinskom karakteru: *"Duhovni život te kaste* ***skamenio se*** *u oblicima tuđe religije i nepoznatog jezika"*,*[40] da bi tu okvirnu postavku na kraju *Priloga* završio ideološkim zaključkom: *"I na ovom području, delovanje islama pokazalo se kao krajnje sputavajuće i neplodno."*[41] Iako je do tada bila objavljena Bašagićeva bečka dizertacija Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti (Sarajevo, 1912.) i knjiga Sejfudina Kemura i dr. Vladimira Ćorovića Die serbokroatische Dichtungen bosnischer Moslims aus dem XVII, XVIII und XIX Jahrhundert (Sarajevo, 1912.) te poglavlje o ovom književnom radu u Prelogovoj *Povijesti Bosne u doba osmanlijske vlade* (Sarajevo, s. a.), koju on inače u dizertaciji navodi, Andrić je zaobišao ove studije i nekritički, naučno nekorektno i s omalovažavanjem iznio ovo bogato književno stvaranje Bošnjaka na nepune tri stranice svoga teksta, da bi i ovim podešavanjem rasprave i njenih rezultata potvrdio i "dokazao" svoju osnovnu tezu o pogubnosti i neplodnosti turske vladavine i ori-

40. Ibidem, 187. 41. Ibidem, 191.

jentalno-islamske kulture u razvoju duhovnog života u Bosni, čak i kod *"onog dela stanovništva koji je prešao na islam"*. Jer u protivnom, da je iskoristio glavne studije samo o ovoj pisanoj literaturi, budući da usmenu književnost Bošnjaka nije nigdje ni spomenuo a ni književni rad iz doba Preporoda, - zaključak bi bio drukčiji, kontradiktoran temeljnoj koncepciji dizertacije.

"Pojedini muslimani iz Bosne" koji su se bavili *"nekom književnom delatnošću"* činili su to *"uglavnom izvan Bosne, u Carigradu na turskom (odnosno arapskom i.persijskom) jeziku"*, kaže Andrić zanemarujući veliki broj domaćih stvaralaca u zemlji, ali priznajući da je taj jezik većini *"njihovih istovernika u Bosni bio samo donekle poznat ili potpuno nepoznat"*. Time je zapao u nedosljednost sa svojim vlastitim književnim stvaranjem u kome je te ljude koji nisu znali turski jezik stalno nazivao **Turcima**, a u iskazu da njihovo stvaranje *"ne može biti predmet našeg rada jer su oni **po jeziku i po duhu** pripadali sferi druge kulture"*,[*42] on je, ne poznajući studije koje je mogao pročitati, u kojima se ističe upravo bošnjački duh i patriotizam i bosanska slavenska svijest i ponos ovih stvaralaca zbog svoga porijekla, iznio jednu bitno netačnu tvrdnju. Njihovim isključivanjem iz razmatranja, zbog jezika na kome su pisali i vlastite kulture u kojoj su svojim djelima učestvovali, on se, s obzirom na bosanskofranjevačke latiniste i ruskoslavenske i slavenoserbske pisce u srpskoj književnosti, pokazao metodološki nedosljedan i isključiv prema bošnjačkim orijentalskim književnicima koji su pisali na orijentalnim jezicima.

---

42. Ibidem, 187.

O alhamijado-poeziji on se izrazio s potcjenjivanjem, ali je nije a priori odbacio, slijedeći uglavnom negativnu ocjenu Stojana Novakovića, a da se nije poslužio iscrpnije ni Kemura-Ćorovićevom uvodnom studijom ni Kraussovom radnjom, iako ih on bilježi ispod teksta. Ovu književnost on je kvalificirao kao *"jedno makar i ograničeno područje duhovne delatnosti bosanskih muslimana"*, kao *"pokušaje umetničkog pesništva"* od XVII do XIX stoljeća na *"srpsko-hrvatskom jeziku pisane arapskim pismom"*, iako su ovi stvaraoci svoj jezik izričito nazivali bosanskim. U kratkom historijatu istraživanja ove književnosti on je naveo Aleksandra Giljferdinga, dr. Otta Blaua te Kemuru-Ćorovića, ali je istakao: *"Broj pesničkih ostvarenja, kao i njihov kvalitativni značaj je neznatan"*, smatrajući ove pjesme samo kao *"zanimljivu pojavu **hibridne pismenosti** i kao konkretan primer uticaja orijentalne kulture na Slovene"*.*[43] Za nastanak ove književne pojave kod Bošnjaka on je iznio dva bitna elementa, jezik i pismo: *"Bosanci muslimanske vere sačuvali su, doduše, **svoj** maternji jezik"*, kaže on, mada su iz administrativnih islamskoinstitucionalnih potreba preuzeli izvjestan broj turskih i arapskih izraza i *"preneli u srpsko-hrvatski jezik"*, među kojima se najveći broj sastoji *"od oznaka za moralno-religiozne pojmove islama"*.*[44] S druge strane su se zbog *"Korana"*, koji su *"školska deca morala da ... čitaju i nauče napamet - što ne znači da su ga morala i razumeti"*, - upoznavali i sa arapskim pismom. I dok je za bosanski ('*srpsko-hrvatski*') upotrijebio izraz *"svoj maternji jezik"*, a za turski istakao da je najvećem dijelu Bošnjaka ostao *"tuđ i nepoznat"*, za arapsko pismo nije upotrijebio riječ "svoje", vjerovatno stoga što je uz srp-

43. Ibidem.

sko-hrvatski jezik smatrao ćirilicu (a možda i latinicu) kao njegovo prirodno i neodvojivo grafijsko obilježje, kao da ova dva pisma nisu izvedena iz grčkog i latinskog. Stoga je ovo pjesništvo i nazvao *"hibridnim"*, što se, prema ovakvom načinu suđenja, osjeća i u njegovim razmatranjima o kontaminaciji i simbiozi konstitutivnih elemenata bića i narodnosnog identiteta Bošnjaka, ali sa prevagom prema stranosti tursko-islamskog duha u kulturi i moralnom podrazumijevanju njihova renegatstva i odrođavanja. U pokušaju leksikonske informacije o alhamijado-pjesništvu, uz nagativna književna određenja te podvlačenje njegove *"didaktično-religiozne prirode"* a zaboravljanje istog takvog karaktera u staroj književnosti katolika i pravoslavnih, - Andrić je napravio i neke bitne greške, što govori o njegovoj istraživačkoj površnosti: Pošto je iznio da se arapska abeceda primjenjivala *"u nedostatku obrazovanja na **svom** jeziku i na **svom** pismu"*, on je, nakon informacije o ilahijama i kasidama te metričko-prozodijskim formama, napisao sa odbojnošću: *"Prirodno je da su ta pesnička ostvarenja bila prožeta turcizmima, a da je jezik, **ukoliko je srpsko-hrvatski**, bio **unakažen** i utisnut u ruho **tuđe poetske forme**. Rima je gotovo uvek **pogrešna i nepravilna**, celokupan ton je **suvoparan** i ne retko **trivijalan**."*[45] Ali je priznao da su neka od ovih pjesničkih ostvarenja, *"na primer didaktična pesma **Avdija**"*, postigla veliku popularnost u muslimanskom stanovništvu.[46] Pogriješio je, međutim, kad je objašnjavao zašto se prijepisi ovih pjesama *"bitno... razlikuju kako u pogledu oblika tako i po svom sadržaju"*: *"Drukčije nije ni moglo biti ako se uzme da*

44. Ibidem, 187-189.
45. Ibidem, 189.
46. Ibidem.

su sva ta pesnička ostvarenja pisana jednom azbukom ***koja ne poznaje znakove za samoglasnike*** *i usled toga otvara široku mogućnost za zbrku u ortografiji i za nejasnoće u smislu.",*[47] što nije u potpunosti tačno jer su ti alhamijado-tekstovi vokalizirani.

Da su koncepcija i unaprijed dati zaključak Andrićeve dizertacije i u komisiji za njenu ocjenu izazvali sasvim određenu kritičku reakciju, svjedoči referat profesora dr. Heinricha Felixa Schmida. U njemu je uvodno, uz pozivanje na mjerodavne kritičare Andrić istaknut kao "vodeći novelist" u srpsko-hrvatskoj književnosti, i time pomjeren na drugu stranu od kulturnohistorijske nauke, ali koji *"građu za svoje novele uzima iz narodnog života Bosne u doba turske vladavine"*, i koji tradiciju živo prisutnu u njemu, povremeno pomognutu *"intenzivnim arhivskim studijama"*, - *"oblikuje istorijski verno"* u svojim pričama. Andrić je, prema mišljenju profesora Schmida, uspio da u svojoj studiji izbjegne dvije protivpoložene greške dotadašnjih istraživača: s jedne strane, *"precenjivanje pozitivnog značaja turskog duha i islama po kulturu Bosne"* i, s druge strane, *"potcenjivanje upliva turskog sistema vlasti po život i narodni karakter nemuslimanskog življa"*. A nakon ove naučno-metodološke postavke, koja razlikuje i razdvaja značaj *"turskog duha i islama po kulturu Bosne"* od *"upliva turskog sistema vlasti na nemuslimansko stanovništvo"*, Schmid je izrazio ozbiljnu naučnokritičku zamjerku Andrićevoj negativističkoj jednostranosti, čime je pogodio i u samu suštinu njegove intelektualno-moralne i emocionalno-estetske strukture: *"Jedna od autorovih teza,* ***njegovo poricanje svakog za kulturu podsticajnog uticaja islama i Turaka,***

47 Ibidem, 189-191.

neće ostati bez prigovora, bez obzira na mnogostruke argumente kojima Andrić podupire ovu tezu; upravo na ovom području njegovom istraživanju postavljene su izvesne granice usled prostorne nedostižnosti i jezičke nedostupnosti turskih izvora."[48] Zoran Konstantinović se, kasnije, na ovu napomenu profesora Schmida nadovezao da je među istraživačima Andrićeva djela "moralo /.../ biti i mišljenja da Andrić nije razumeo islam kao religiju, kao zajednicu, kao ideologiju i kao civilizaciju (na primer, Aleksandar Popović, **Ivo Andrić i "Kuća Islama"**, Delo Ive Andrića u kontekstu evropske književnosti i kulture. Zadužbina Ive Andrića, Beograd, 1981, str. 505-516)",[49] te da "ovo nerazumevanje možda i jeste razlog što Andrićeva dizer-

48. Referat o dizertaciji Ive **Andrića** ... profesora dra Hajnriha Feliksa Šmita. Prilog uz prijevod dizertacije, Sveska ZIA, 1./1982., sv. 1., str. 241.

49. Aleksandar Popović: *Ivo Andrić i "Kuća Islama"*. U zborniku Delo Ive Andrića u kontekstu evropske književnosti i kulture, Beograd, 1981., 505-515. U daljnjem navođenju: Popović. U uvodnom dijelu svoje studije Popović je najprije objasnio ključni pojam iz njena naslova: da se "po arapskom sistemu ranog srednjeg veka, što bi vremenski odgovaralo otprilike dobu kada su Srbi prelazili na hrišćanstvo, zemljina kugla... delila na dva dela: **Dâr al-Islam** /"Kuća Islama", mi bismo danas rekli "Svet Islama"/ i **Dâr al harb** /"Kuća rata", to jest deo zemljine kugle koji tek treba da bude doveden pod okrilje islama i njegove civilizacije/." A pošto je "Svet Islama" ...Andriću ne samo pozornica, nego i duboka pozadina, velikom delu njegovih /za mene lično najboljih/ tekstova", on zahtijeva, prema Popoviću, dvije vrste analize: jedna bi predstavljala proučavanje piščeva odnosa prema njegovim ličnostima, "Turcima, domaćim muslimanima, muslimanima iz drugih krajeva, Srbima, Hrvatima, pravoslavnim, katolicima, Jevrejima", "u kojoj bi se pažljivo pratila upotreba svakog od tih imena, termina, naziva i pojmova i njihove promene koje takođe postoje tu i tamo, i naravno ne slučajno; a gde bi se istovremeno pratio i svaki Andrićev uzdah, gnev, podsmeh ili žaoka, i rastaka strpljivo atmosfera društava i vremena, situacija i obrta, koji su polako i neprimetno menjali te zajednice i pojedince među njima"; druga bi bila provjera "koliko je Andrić bio upućen u ono što specijalisti zovu 'islamologija', a laici mnogo šire 'orijentalistika'". "Drugim rečima /trebalo bi/ pogle-

tacija 'još nikad nije objavljena na srpskohrvatskom jeziku i potpuno je nepoznata čitaocima, kao svako

dati izbliza šta je Andrić znao i razumeo /a onda takođe i šta je mogao znati i razumeti, i pomoću kojih "pomagala"/ o islamu kao religiji, kao zajednici, kao ideologiji i kao civilizaciji, i naravno njegovoj evoluciji. Što bi značilo pokušati nazreti kroz njegova dela do koje mere Andrićev 'Svet Islama' počiva na poznavanju osnova koje obeležavaju od pamtiveka celokupni islamski svet, i koje su oduvek davale normu islamskom društvu i islamskim zajednicama. A te su osnove izvanredno precizno definisane, neuporedivo bolje i preciznije nego što se to uobičajeno misli i veruje. Znači, jednom rečju, proveriti do koje mere je Andrić bio upućen u verske probleme islama i islamske zajednice, u pravne i pravno-teološke probleme, u ideološke probleme /koji su se u islamu vrlo brzo pojavili/, u probleme organizacije toga društva, u njegove socijalne, ekonomske i administrativne probleme, sisteme i rešenja, i najzad u kulturna i naučna stremljenja i dostignuća toga sveta." /505-506./.

Iz ove druge analize, koju je Popović na ovom mjestu tematski naznačio, uz napomenu da Andrićeva biblioteka "ne pruža nikakva pomoćna saznanja u vezi s njegovim interesom za islam", on se u svojoj studiji zadržao na "samo nekoliko takvih fragmenata" /507./, raspoređenih u "četiri oblasti: a/ Verski problemi, kult i dogma; b/ Izvori prava, versko-teološke nauke i pravni problemi: v/ Ideološka strujanja i pokreti; g/ Organizaciono-administrativni problemi. Na osnovu analize fragmenata Andrićeva teksta, Popović je na kraju došao do zaključka: "Iz stranica koje prethode proizilazi da je Andrićevo teorijsko poznavanje 'Kuće Islama' bilo uglavnom površno. Možemo se pitati šta je bio uzrok tome, a takođe i to da li ta činjenica ima bilo kakvu važnost? /.../ Što se tiče uzroka, možemo ih samo nagađati. /.../ Što se tiče odraza tog nepoznavanja 'Kuće Islama' na Andrićevo delo, čini mi se da ono nije imalo nekih ozbiljnijih posledica ni na analizu situacija između hrišćanskih i islamskih društava i pojedinaca /čime se on mnogo bavio/, ni na njihovu globalnu viziju te "Orijentalne Despotovine" - kako je on video i shvatio Otomansku imperiju." /514-515./.

Pojedinačne komentare Popovićeve koji se odnose na odgovarajuća mjesta u Andrićevu opusu mi ćemo donijeti u toku izlaganja ove knjige. Osnovanost Popovićevih općih zaključaka u vezi s Andrićevim nepoznavanjem "Kuće Islama", a osobito o malom značaju tog nedostatka za Andrićevo djelo, na "analizu situacije između hrišćanskih i islamskih društava i pojedinaca" te na "globalnu viziju" Otomanske Imperije - pokazat će kritička analiza Andrićeva djela u ovoj knjizi, uz otkrivanje one crne mrlje u njegovoj umjetničko-stvaralačkoj duši, kroz koju je doživljavao kulturno-povijesni svijet Istoka i islama, Bosnu, Turke i Bošnjake.

delo koje je stavljeno pod sumnju i osuđeno na ćutanje' /Predrag Palavestra, **Skriveni pesnik. Prilog kritičkoj biografiji Ive Andrića,** Beograd, 1981, str. 6/."[50] Pri kraju svoga referata Schmid je, u povodu primjedaba na Andrićevu dizertaciju, napisao i slijedeće riječi: "Slavistički seminar namerava da štampa ovu raspravu, pa će autor zbog toga imati **da produbi pojedina zapažanja** i posebno da proveri u kojoj meri se pojedine pojave koje beleži **mogu pratiti, a možda i bliže odrediti van Bosne"**, i pri tome je, među ostalim, naveo "pravnu situaciju vlastelinske zemlje" i "izlaganja o bogumilstvu".[51]

Andrić se, međutim, nikad više nije vratio svojoj dizertaciji "da produbi svoja zapažanja" jer i nije želio da se ona objavi, pošto bi time otkrio vlastite intelektualne težnje i emocionalno-moralne motive svojih književnih djela koja su kod Bošnjaka izazivala reakcije, nego ju je krio od javnosti i kritičara ne želeći čak ni da govori o njoj a kamoli da je uvrsti u svoja sabrana djela, tako da je ona, nakon kritičkog uvida u nju koju je godine 1974. učinio Radovan Vučković, štampana tek poslije njegove smrti.

U Fragmentarnim varijantama uz Andrićevu tezu, koje su objavljene u prilogu njena prijevoda, uz osjećanje delikatnog moralnog značaja njenih postavki, iznesena je i jedna kritička ograda, na skerlićevski način, od "zloupotrebljavane teme" Turaka u literaturi, u poeziji pa i u nauci: *"Naša tradicionalna i pisana književnost načinila je* ***od Turaka bič božiji, neku vrstu strašila,*** *koje se moglo* ***slikati samo crnim i krvavim bojama,*** *i o kom se nije moglo mirno govoriti ni hladno misliti. Naša nauka podlegala je često i sasvim razumljivo tome prirodnom i*

50. Konstantinović, 270.

51. Referat dr. Hajnriha Šmita, 243.

*opravdanom **osećanju.**"* Ali u svjetlu novijih kritičkih ispitivanja, sa distance promijenjenih historijskih prilika, *"nije se mogla održati **romantična predstava** Turčina kao **isključivog predstavnika zla, nereda i poroka**"*, te da u savremenom kritičkom posmatranju turskog režima u našim zemljama *"ne kritikujemo islam i islamske ustanove, među kojima je bilo, i ima, i takvih koje su od visoke moralne i praktične vrednosti, nego samo primenu turskog državnog režima koja je za naše zemlje, o tom sumnje nema, bila fatalna."* -[*52] objašnjavao je obazrivo Andrić, uz ukazivanje na *"prisilnu simbiozu islama i hrišćanstva"* u kojoj se mogu opaziti *"kod boljeg posmatranja"*, dva suprotna fenomena: *"vere se sve više zaziđuju i ograđuju jedna od druge i u isto vreme podležu, manje ili više, uplivu koji vrše jedna na drugu."*[*53] Međutim, gledajući na Andrićevo osnovno shvatanje o pogubnom utjecaju islama i Turaka na duhovni život Bosne izraženo u dizertaciji, i na njegovo književno doživljavanje i prikazivanje Bošnjaka kao (slavenskih) Turaka i njihova duhovnog i životnog svijeta, ne može se izbjeći dojam o njegovu pripovijedanju upravo kao izvjesnoj vrsti neoromantizma, koji se može dokazati u svim njegovim estetskih vidovima. A da je dizertacija bila izraz "najdublje preokupacije" kandidata Ive Andrića, koju su osjetili i članovi komisije Schmid i Kaindl, svjedoči i Konstantinović u svome pogovoru, iznoseći prije toga, saglasno francuskim poststrukturalistima, da je prije njenog nastanka morao postojati "nekakav **genotekst**, možda isključivo u sferi nejezičkih znakova, iz slika i predstava, u kojoj se nejasno prepliće ponešto ili mnogo od onoga što smo

52. Ivo Andrić - Fragmentarne varijante uz Andrićevu tezu. - Sarajevo, 1, 1982., sv. 1., str. 153.

53. Ibidem, 255.

uneli u sebe i što nosimo u sebi, kao svoje emocije i svoja sećanja o utiscima u našem susretu sa svetom, iz dijaloga koje smo vodili sa vrednostima i shvatanjima sa kojima smo se suočili, sa delima drugih autora - uopšte sa smislom koji darujemo događajima i zbivanjima koji neprekidno prolaze kraj nas i koji nas uvlače i nose sa sobom ili nas ostavljaju, ali ne bez traga." Iz toga **genoteksta** počinje se oblikovati, već zahvaćen jezičkim znacima, **fenotekst**, u koji također ulaze stvaraočeve fikcije i refleksije da bi se na kraju oblikovale kao "jezička realnost".*[54]

U najdublji genetički nukleus Andrićeva kulturnohistorijskog shvatanja o Turcima i utjecaju islama, o Bošnjacima i njihovu svijetu kao slavenskom derivatu toga utjecaja, i u samu srž Andrićeva stvaralačkog življenja i književnog izraza iz ove sfere, - ulazi i rano shvatanje o vladavini Turaka kao "tuđinskoj vladavini" u očima tzv. Mladobosanaca, čak i "njegovih drugova, mladih muslimana koji su se bili opredelili za revolucionarni pokret bosanske omladine",*[55] kako to ističe Konstantinović tražeći opravdanje za Andrićev odlučni negativizam; ali ulazi i misao iz istog izvora o "verskoj podeljenosti; a time ujedno i kulturnoj, duhovnoj i misaonoj podvojenosti na tri strukture, koje su nam bile donete spolja", kao arhetipovi Andrićeva doživljaja svijeta Bosne i Bošnjaka, kao njegov **genotekst**. Jedno je, međutim, nesporno nakon svih ovih strukturalno-fenomenoloških razmatranja: sve što pripovjedački slijedi u Andrićevu stvaranju nakon 1924. godine samo je književno razvijanje ideologije njegove doktorske dizertacije.

---

54. Konstantinović, 271-272.

55. Ibidem, 270-271.

III.
("PRIPOVETKE", 1924.)

Nije slučajno prva knjiga Andrićevih pripovijedaka, u kojoj je *"najveći deo* /bio/ *vezan za život muslimansko-turskog življa u njegovoj etnografsko-istorijskoj šarolikosti"*,[*1] izišla u isto vrijeme, iste godine 1924., kada je on na Univerzitetu u Grazu odbranio svoju doktorsku dizertaciju.[*2] Ta istovremenost pokazuje zapravo razne vidove Andrićeva rada koji se izvode iz istog doživljaja i stanovišta. U crnu sliku Bosne i bosansko-muslimanskog svijeta, koja je kao njegovo unaprijedno saznanje o pogubnom i nastranom utjecaju turske vladavine i orijentalno-islamskog duha formulirano u dizertaciji, a u njegovim međuratnim pripovijetkama razrađena u obliku galerije patoloških likova i mozaika pervertiranih scena, u kojima izvitoperene strasti

1. Vučković, 186.

2. Knjiga je izišla pod naslovom: Ivo Andrić, *Pripovetke*, Beograd, SKZ, kolo XXVII, 1924. O tome je Andrić, u maju 1973. godine, govorio Ljubi Jandriću: "Tada, 1924. godine, bilo je teže ući u Srpsku književnu zadrugu nego u carstvo nebesko. Inače Zadruga i ja smo vršnjaci: rođeni smo iste godine. Za ovu zbirku dobio sam i književnu nagradu; to je bila i jedina nagrada koju sam i dobio pre rata. Reč je o nagradi Srpske akademije iz fonda Ljuba Mihailovića koja se davala mlađim književnicima. Nagrada je iznosila, čini mi se pet hiljada dinara - za ono vreme to je bila lepa suma, mogao si deset volova da kupiš za taj novac, - ali smo ga moji prijatelji i ja za čas spiskali... /Ljubo Jandrić: Sa Ivom Andrićem,

dolaze do vrhunca sa kojeg nema povratka osim produžetka u bjesnilo poroka, i koje daleko prelaze okvire neoromantičke *"ljepote užasa"*,[*3] - u tu i takvu sliku Bosne prirodno je ulazila Andrićeva duhovna sklonost i stvaralačka opterećenost za pervertiranim psihopatološkim likovima, seksualnim manijacima, sadistima i scenama ludila i zločina.

A pošto je za junake toga sataniziranog svijeta, selekcijom i redukcijom opakosti i duševne pomjerenosti uzimao Bošnjake kao izdanke islama i Istoka, s kojeg, prema evropskom crno-bijelom romantičkom uvjerenju i kršćanskoj anatemi još od srednjega vijeka, dolaze sve krajnosti zla i nastranosti, njegova pripovjedačka umjetnost je bila posljedica i, književno oslobođena, ilustracija dizertacijskih intelektualnih

Beograd, 1977, str. 220-221./.

3. Bio je to velik nazadak u odnosu na stavove srpske književne kritike prema prikazivanju Bošnjaka u književnosti, izražene u doba austrougarske vladavine u Bosni i Hercegovini. Instruktivan je u tom pogledu članak Nikole Šumonje, jednog od pokretača *Bosanske vile*, koji je pod naslovom *Muslimanstvo i naša književnost* objavljen u *Stražilovu* 1887. Ostavljajući po strani političku namjeru koja mu leži u osnovi, značajno je uočiti kritički odnos ovog pisca prema slabim književnim djelima kasnog romantizma u kojima je dolazilo do izražaja osjećanje "turkofobije", kako ga je kasnije nazvao Jovan Skerlić, i potrebno je istaknuti ideju tolerancije i bratstva shvaćenu kao imperativ vremena. "Jer Muhamedovci u Bosni i Hercegovini" - kaže se u članku - "krv su naše krvi, listak naše gore, a sinci davnašnje, jedne naše majke. Pa bi trebali za ljubav sloge, za ljubav bratstva s njima da se uzdržimo od svakoga vređanja, ruganja i pogrđivanja njihovih svetinja." Taj stav je 1912. potcrtao još jače Vladimir Ćorović u *Bosanskoj vili*. Osjećajući dobro vremenitost pojedinih motiva i stavova u književnosti, Ćorović se u svome članku *Muslimani u našoj ranijoj književnosti* kritički osvrnuo na ranije karakterizacije Bošnjaka kao nečovječnih polubarbara koje im je "u nemogućnoj i nevjerovatnoj mjeri davala naša romantična pripovijetka", ističući odlučno da se ti pogledi moraju mijenjati uporedo sa proučavanjem spomenika njihove kulture, a sa svoje strane on je dao pregled bosanskomuslimanskog književnog rada u starijim razdobljima. Sve je to služilo uklanjanju pregrada između nacionalnih književnosti, intimiziranju njihovom među čitaocima bez razlike vjere i nacionalnosti.

postavki i prirodna faza u razvoju, ispoljavanju i ekspanziji njegova duhovnog života, u oslobađanju vlastitih negativnih napona prema Turcima, islamu i muslimanima. U dizertaciji je to negativno osjećanje odbojnosti i mržnje bilo potisnuto intelektualnom raspravom, dok je u njegovim pripovijetkama ustupalo pred ekspanzijom stvaralačkog doživljaja i vlastitom unutarnjom sklonošću i nagonom za njegovim izrazom, o čemu svjedoče duboko doživljene morbidne scene kao iz kakvoga psihijatrijskog priručnika. Nije to bila isključiva vladavina psihoanalize u tadašnjoj suvremenoj literaturi, nego duboka stvaralačka podudarnost i unutarnja potreba za izražavanjem patološkog, pošto je u viziru njegova tradicijskog koda i političko-karijerističke orijentacije jedini prirodan i slobodan otvor tome negativnom izrazu bio prema Bošnjacima, kojemu se mogao bez štete i posljedica, uputiti, pa se Andrić prema njemu i usmjerio onako kako je započeo u *Putu Alije Đerzeleza.*[*4]

4. "Kategorije **zla, greha, krivice, iskupljenja,** pijetističke i po svojoj etimološkoj prirodi, ukazuju se u većini slučajeva, samo kao činjenica 'odozdo'", - piše Džadžić. "Takvim ih čini Andrićeva visoko razvijena svest o psihološkom." Grijeh, krivica i zlo u Andrićevim pripovijetkama prikazuju se, prema Džadžićevu mišljenju, na dva načina, od kojih je prvi opisan i sadržan u konstataciji tih pojava, bez konkretne akcije i bez subjektivnog osmišljavanja tih kategorija u ličnostima, a manifestira se u pripovijetkama *Most na Žepi, Kod kazana, Trup* i dr., dok drugi način predstavlja konkretan proces doživljaja u samoj ličnosti, "detaljan prikaz njene unutrašnje bolesti, formalno i sadržajno, neposredno uobličenje potpune prirode 'zla'", ističe Džadžić i navodi pripovijetke *Smrt u Sinanovoj tekiji, Mustafa Madžar* i dr., iz kojih "u vrlo nijansiranom psihološkom procesu ...izvire vreli dah fatalnosti, 'greh', 'zlo', 'krivica'". (Džadžić, 115.) "...U njegovim krvolocima, Mustafama i Hafizima", - nastavlja Džadžić psihoanalitički, "u muci koja ih, bačene u svet, izjeda, u Marama i Jusufima, u misteriji njihovih 'duša', u sudarima 'tela' i 'duha', u neverovatnoj, upravo **paranojačkoj** strepnji od života, od svake njegove manifestacije, u njihovoj truloj zemaljskoj posustalosti - fosforesci-

I dok je Đerzelez bio samo književna proba i iskušavanje mogućnosti u negativnom odnosu prema

ra jedna **morbidna** poezija, svet koji blista svojim tamnim sjajem, treperi **pokidanim** nervima, guši se u strahovima, gine u očajima. /.../ Njene čari su možda malo sa plana onog svemogućeg **istočnjačkog** ćilima koji se sunovratio u nepoznat svet, među **hibridne meleze** stvarnog i sanjanog, na tle možda nešto odveć **čudovišno,** ali obilato u potencijama **poetskih realnosti.**" (podvukao M. R.) (Džadžić, 116.).

U refleksiji na iskaze Isidore Sekulić o istočnjačkom u Andrićevim prozama, Džadžić objašnjava, videći izvorište tih manifestacija morbidnog u Andrićevoj duši: "Legendarni istočnjački kolorit, ličnosti koje se, svakako, i dodiruju sa mitološkim 'čudima', samo su estetski, maštovit oblik *preobraženih ličnih motiva, da ne kažemo i čin katarze,* put ka restauriranju čovekovog dostojanstva putem umetnosti kao negacije žnegacije'. Andrićeve pripovetke, njihov dobar deo, više je 'crna literatura' u zapadnjačkom smislu a istočnjačkoj obradi." (Džadžić, 116.; podvukao M.R.).

Na objašnjavanju Andrićeva Goje o njegovoj "izuzetnoj", "bolesnoj sklonosti ka mračnim i neobičnim stvarima", Džadžić zaključuje, slijedeći psihoanalitički traumatičnu liniju Andrićeva bića da, "iz takvog osećanja stvari ali i veltanšaunga, izviru 'strašni i jezivi' Andrićevi likovi, kao nužnost, sabijeni u dah i pokret između života i smrti". Kod Andrića je smrt često razrješenje, smatra on: "Hafis paša, krvavi koljač, sasečen je na komade od jedine žene koju je voleo: ni sasvim mrtav ni sasvim živ on je obezudovljeni 'trup', on živi karakterističan Andrićev 'život smrti' /.../; patološki zločinac Mustafa Madžar koji /.../ prkosi svetu župnom gada' skoro se vidno raspada od morbidne boljke, od svog biološkog straha, da bi konačno siranovski završio od potkovice jedne slučajne kukavice; Jusuf beg koji 'ćutke, a nevidljivo, i brzo, umire u sebi...'" (Džadžić, 117-118.).

Na kraju ovog psihopatološkog seciranja Andrićevih likova, Džadžić utvrđuje nalazeći odgovor u samom piscu, u ranom Andriću: "Ono mladalačko Andrićevo osećanje, prema kome se normalan čovek opredeljuje za stvar života, a melanholik za stvar smrti - zadržalo se, izgleda, i kao kasniji stvaralački imperativ; više od toga u fazi koju smo nazvali 'dominacijom zla', smrt se ne odlaže, nego se traži", čak se u "često nesvesnim pobudama" pojedinih Andrićevih ličnosti, "u njihovom nagonskom htenju" nerijetko ukazuje lice želje za krajem, i među ostalim Džadžić navodi Mustafu Madžara, "koji se, kad ludu hrabrost nije mogao da plati glavom, postavlja sa golom sabljom spram svetine". On uočava da se taj proces, na psihološko-stvaralačkom planu može vidjeti "i kao psihološki problem 'zločina i kazne'", kao "težnja za samokaštigovanjem, kao reakcija na osećanje krivice" (Džadžić, 118.), - ali se Džadžiću ne nameće pitanje: zašto Andrić svoje vlastite traume i psihološki tamne sklonosti iživljava ponajviše na likovima Turaka i Bošnjaka. To etnopsihološko pitanje je svakako izvan sfere

bosanskomuslimanskom svijetu, zadržano na ironijsko-komičnoj demistifikaciji epskog junaka koja nije bez ljudskog razumijevanja njegove erotske težnje, - u junaka iz međuratne mračne pripovjedačke faze nema toga prizvuka razumijevanja i motivacije, nego su oni odreda čisti patološki i nastrani likovi, stvoreni u neizdržljivoj provali kao vlastito duhovno i intelektualno rasterećenje, i ujedno kao proizvod, koncentracija i redukcija negativne teze o rezultatu mračno shvaćene orijentalno-islamske duhovnosti i života i rasističko-genetskom proizvodu turske vladavine.

Jedan od takvih Andrićevih psihopatoloških likova je seksualni manijak Mula Jusuf u pripovijeci *Za logorovanja,*[*5] u smišljenoj idejnoj stilizaciji: *"donedavno muderiz u Sarajevu"*. U životopisu ovoga lika Andrić je porok i mračni poriv pridružio učenosti jednoga

njegova istraživanja, i samog njegova zanimanja, budući da je i sam zahvaćen evropskim romantičnim doživljajem Istoka i islamskog svijeta i Andrićevom predstavom pogubnosti turske vladavine na duhovni život Bosne.

5. Od samog početka ove pripovijetke počela je i Andrićeva deformacija "islamsko-orijentalnog kolorita i atmosfere" na osnovu "nedovoljno proverenih podataka", kako piše Aleksandar Popović. Kao jedan od takvih primjera on donosi uvodni odlomak o atmosferi u vrijeme Karađorđeva ustanka kada se paša spremao na Srbiju: "Višegradski kadija, Abdurahman-efendija Pozderac, čovjek mrk i neobično debeo, gužvao je dugo među prstima posljednju bujrulldiju. /.../ Paša je pisao svim "kadijama, muderizima, sarajevskom muteselim begu, janičarskom agi i svima agama mrtve straže, bajraktarima, starim odžaklijama, ljudima od riječi i posla": /.../ "Na temelju fetve došla su mi dva fermana da svijetu objavim da se bosanski junaci i muslimani, s draga srca i koji imaju dobru volju da dobiju carsku dovu, opreme i snabdiju hranom i peksimitom i da me čekaju..." U svome komentaru ovih redova Popović piše: "S obzirom da mi imamo danas među nama u ovoj dvorani nekoliko neuporedivo većih specijalista za turska dokumenta nego što sam ja, poštovanje i prijateljstva koja me vezuju za njih /a i profesionalna opreznost/ nalažu mi da im prepustim komentar gornjih redova, a pogotovu one rečenice "s draga srca i koji imaju volju da dobiju carsku dovu..." Može se uz to još izraziti čuđenje

islamskog duhovnika i tako ostvario negativnu simbiozu odbojnosti, groze i prezira, simbolično izražavajući svoj odnos prema svijetu koji je postao njegova opsesija. Jer se između drugih likova Mula Jusuf ističe u protagonistu oko kojeg se svija cijela ova pripovijetka o zlom vremenu Karađorđeve bune i bosanskim trupama koje se u Višegradu skupljaju da pređu Drinu pod zapovjedništvom njima nenaklonjenog osmanlijskog paše. I dok je u odnosu ovog stranca prema muslimanskom stanovništvu posredno izrazio i svoj vlastiti, u dizertaciji otkriveni doživljaj stranosti i odbojnosti u riječima kako *"nije skrivao svoju odvratnost prema Bosni i Bosancima"* te kako je posebno *"prezirao te Bosance, muslimane, neuke, surove, nevjerovatno ograničene ljude, što tako svečano i s toliko važnosti govore svoje gluposti"*, kako je *"mrzio svu tu zemlju, mračnu i gorovitu, s rastrganim pejzažom i ludom klimom, kao i njene stanovnike, vječno nemirne i zavađene, jer mu je bilo odvratno sve što je glasno, oštro i neumjereno"*,[*6] - u opisu Mula Jusufa otvorio je sve ustave i bio neposredan, izričit do kraja:

> *"Bio je iz Jedrena, ali je kao dječak otišao u Carigrad, gdje se vrlo rano pročuo zbog učenosti i* ***razvrata****. /.../ Kad je stigao u Sarajevo, predavao je u Velikoj medresi* ***sarfat i nativ****. /.../ Pisao je (i samo svojim drugovima čitao) i neke šaljive i preko svake mjere bezobrazne stihove, neke od njih i "na bosanskom jeziku, za Bošnjake". /.../ Imao je grlo glasovito, tanko i jasno, da se raspoznavalo između stotina drugih mujezina, a* ***ukujisao je sa Careve džamije***

zbog pašina obračanja "muderizima", "agama mrtve straže", "starim odžaklijama", "bajraktarima" u vezi s pozivom na vojnu.

6. Ivo Andrić: *Za logorovanja*. Sabrana djela, knjiga peta, Zagreb, Mladost-Prosveta-Drž. zal. Slov. - Svjetlost, 1967., str. 13. U daljnjem tekstu: S.d.

samo uz Ramazan i, rijetkim zgodama, salavate. Nosio se aljkavo i ružno. Jedino što je na njemu uvijek bilo uredno, to je njegova **prebijela, vješto i pažljivo savijena ahmedija**, u koju mu je tonulo tamnožuto i usko lice.*[7] /.../ Pričalo se kako su ga u Vlaškoj **zatekli kraj zaklane žene**. I kako samo naglom uzmaku vojske, koji je na taj dan nastupio, ima da zahvali da je stvar zaboravljena. **Spominjala se i neka hrišćanka, sluškinja,** koje je lani nestalo. Istraga zbog nje zapela je i legla, ali dok je vođena, kretala se neprestano **oko medrese.***[8] Kad je prolazio ulicama u vječnom nemiru "kao da ga gone", "žene su spuštale naglo mušepke, a djeca što sjede, s velikim komadom hljeba u ruci, na avlijskim pragovima, samo bi se prevrtala u avliju". Sam je tražio da "ukujiše jaciju" i "izvijao glasom, dižući glavu bijesno put nevidljiva neba i mlada mjeseca", "i opet **ne bi mogao da spava.***[9]

Oko njega je u očekivanju džebhane, za logorovanja u Višegradu pred polazak u Srbiju, narastala atmosfera nemira i vojničkog komešanja, koju probijaju dva događaja kao jedan od nagovještaja *Na Drini*

7. Ibidem, 14-15. U komentaru ovog navoda Aleksandar Popović se osvrće samo na odlomak: "Pisao je stihove vrlo lake i poučne, za softe, u sedmercu.", koji po njegovim riječima "ukazuje da Andrić nije bio upućen u osnove arapske, turske i persijske metrike, čiji sistem podleže sasvim drugim pravilima." /Popović, 514./. Popović se nije osvrnuo na netačnu tvrdnju o "Velikoj medresi na Čobaniji" i na Andrićeve pogrešne nazive predmeta **sarf** /gramatika/ i **nahv** /sintaksa/, koje on piše kao "sarfat" i "nativ" i u Rečniku turcizama, provincijalizama i nekih manje poznatih izraza, tumačeći prvi kao "gramatiku" a drugi, pogrešno, kao "govorništvo". /359./; niti je komentirao Andrićev iskaz "a ukujisao je sa Careve džamije samo uz Ramazan, i, rijetkim zgodama, salavate", iako je poznato da se sa munare **okuiše** ezan, tj. poziv na molitvu, a uče salavati, ali ne u smislu "molitve za umrlog", kako piše u Rečniku.

8. Ibidem, 15.

9. Ibidem, 16.

ćuprije, kad na most donesoše *"glave popa Koje i brata mu Mladena iz Markova polja" "sad su obje stajale, već sasvim žute, na ćupriji"*; i *"kad nađoše jednog dječaka mrtva, strašno iznakažena, ispod ćuprije"*.*[10] A nasuprot njih otpočinje priča o sudbini *"bjegunice, kćeri trebinjskog kjatiba"*, koja živi, čekajući da je vrate ocu, u kući višegradskog kadije, patološkog tvrdice Abdurahman-efendije Pozderca, također oštećena čovjeka. *"Nju je sa očeva čitluka oteo hajduk Špaljo Crnogorac, i odveo je u manastir Taru, zar da je pokrsti i uzme"*, a zatim je vukao sa sobom, sve dok ga *"ne razbiše nadmoćni Turci i ne oteše mu djevojku"*. A ona ostade sasvim izbezumljena, oduzeta govora, ne shvatajući ništa, jer je *"strašni Špaljo, koji je kao munja pao na njihov čardak, poklao sve a nju odvukao sa sobom."*[*11]

U toj atmosferi sveopće mučnine *"sve se odjednom riješi"*: *"stiže veći dio džebane"*, ali se naprečac završi i djevojčina historija u patološkom činu Mula Jusufa. Dvije završne stranice ove pripovijetke, sa opisom njegova postupnog približavanja djevojci pod vidom očinske brige za njom, *"kako će on nad njom dovu da uči, da je izliječi i otpremi kući"*, traženje da prethodno skine dio po dio odjeće, te preobražavanje svetog bludnika u manijaka koji *"dohvati berbersku britvu"* s riječima *"Valja da te obrijem"*,*[12] i morbidna scena kada mašući brijačem Mula Jusuf na pojavu krvi pada u sadističko-seksualni trans, - predstavljaju stranice odvratnosti, zgražanja i užasa nad ovim psihopatskim zločincem u hodžinskom obličju i sa glasom muderisa i književnika, koje nije mogla podnijeti recepcija nikakva normalnog čitaoca, a kamoli bošnjačkoga:

10. Ibidem, 17., 18.
11. Ibidem, 18-19
12. Ibidem, 20-21.

*"Izobličen, mula je bjesnio. **Saruk mu se zavalio sasvim na tjeme**, a dah mu se pretvarao u šištavo kliktanje:*

-Kh, kh, kh!

I opet je obli krv, sad na drugom ramenu, a onda zalipta iz grla mlazom. Djevojka se savi, pade i ispuni kut sobe, a mula dopade i pomiješa se vas sa njom."[13]

13. Ibidem str. 22. I ovoj pripovijeci je Nikola Mirković prišao najprije sa historijsko-faktografske strane, ističući da su zbivanja u njoj "odjek /.../ Karađorđevog ustanka, a posebice Karađorđevog prodora ka Novom Pazaru i Sjenici 1807. godine". (Mirković, 29-30.) Relavizirajući ipak datiranje kao "suštinu neobične istorijske vernosti" u ovim Andrićevim pripovijetkama, Mirković je istakao "bezbrojne detalje u opisu i govoru", zabilježeno "po starim manastirskim hronikama u Kreševu, Fojnici i Sutjeskoj i po turskim sidžilima i putopisima". "Vezirova bujruldija, toliko prirodna u sklopu priče *Za logorovanja*, na primer, od početka do kraja je autentična", ističe on, kao i "skelet cele istorije nesrećne devojke koju je zarobio strašni hajduk Špaljo i vodio po manastirima i jatačkim kolibama", koji je "uzet iz sidžila onoga doba, odnosno iz gradiva koje je iz turskih izvora o srpskom ustanku izdao Sejfudin ef. Kemura (*Prvi srpski ustanak pod Karađorđem*, Sarajevo 1916)". (30-31.) Razmatrajući, međutim, ovaj Andrićev lik u okviru "strašnog, mračnog zla" koje je obilježeno kao "bolest ili bolestan nagon", on kaže: "takva je nespokojna sadistička pohota Mula-Jusufa". (51.)

Za Mula Jusufa Džadžić kaže da je "još uvek... samo jedan običan degenerik, jasno izobličen i patološki poremećen, koji dela po imperativu nečiste krvi, a za pripovijetku u kojoj je on glavni junak zapisuje da "daje jednu jezivu sliku Jusufove bolesti u kojoj on životinjski i srećno plamti groznicom nad krvlju koja lipti iz preklanog vrata nage i bespomoćne **hrišćanke**". (Džadžić, 148.)

I Vučković Mula Jusufa, koji "iz sladostrašća ubija nožem devojku", kao i Džadžić prije njega, svrstava u red "Andrićevih krvoloka". (Vučković, 187.) U pripovijetkama čiji su glavni likovi Mula Jusuf i Mustafa Madžar, a koje predstavljaju početak Andrićeva pripovjedačkog rada "o krvolocima i stravi morbidnih i izvitoperenih nagona" - kaže Vučković, - "pozitivnog rešenja nema", (191.) ali se on ne pita zašto je ovaj individualni patološki kompleks Andrić usadio "dvojici 'učenih' ljudi Istoka" kakvi su Mula Jusuf i Mustafa Madžar ("koji je više ličio na pobožna i učena putnika..."). (191-192.) Ono što u zaključku svoga razmatranja Vučković izdvaja kao suštinu više je estetsko-filozofske prirode, lišeno bilo kakve etničko-historijske refleksije. U ovoj priči, kaže on, "sa stravičnom atmosferom, u kojoj neprekidno

Druga od *"stravičnih povesti o bolesnim nagonima i stanjima ljudske svesti koji vode u zločin i smrt"*[14] jeste pripovijetka u kojoj je ime glavnog lika istaknuto u samom naslovu, **Mustafa Madžar.**[15] "...Mula Jusuf iz pripovetke **Za logorovanja**, koji iz sladostrašća ubija nožem devojku, - pisao je Radovan Vučković, - kao i Mustafa Madžar iz istoimene pripovetke, koji je krvnik i koljač iz osećanja morbidne unutarnje groze, primeri su Andrićevih krvoloka što će se i docnije sretati, ali nikad u tako **jednostranoj i preteranoj** i u tom smislu **patološki prepotenciranoj** iskrivljenosti bića."[16] U okvirnoj postavi glavnog lika ove druge pripovijetke o patologiji zla došla je do izražaja i težnja za umanjavanjem junaka legende i njegova ironijska demitizacija, poznata još iz *Puta Alije Đerzeleza.*

"Bijaše pognut i nekud malen (jer u pričanjima i očekivanju bijaše porastao). Vas savijen, mrk i umotan, više je ličio na pobožna i učena putnika nego na Mustafu Madžara o kom se toliko pričalo i pjevalo."[17]

teče krv i u kojoj se podvrgavaju stvaralačkoj destrukciji satanizam i patologija 'bolesnog junaštva', transformišući se u slike užasa i groze, izražava se, na primeru jednog individualnog slučaja, filozofija bezizlaza i totalnog pesimizma". (192.)

Leovac je za lik Abdurahman-efendije Pozderca u ovoj pripoviječi rekao da "sliči nekim opisanim osobinama na čuvenog tvrdicu - haznadara Bakiju iz romana *Travnička hronika.*" "I po nekim drugim motivima i likovima" - kaže on - "na primer likom vezira, paše koji je mrzeo Bosance, muslimane i raju, koji je mrzeo Bosnu /.../ koji je sve leno radio, prepoznajemo Ibrahim-pašu, vezira kojeg je Andrić maestralno prikazao u *Travničkoj hronici.* To je ona samotnička ličnost, ruševina od čoveka, duboko tragična ličnost. Najzad, tu je i portret mule Jusufa o kome ide glas među Muslimanima da je opasno perverzan..."/.../ Hronika ovog pašinog logorovanja završava se u pripoveci naturalističkom slikom ostrvljenog perverznog mule Jusufa", koji je u nastupu "erotičnog besnila" preklao djevojku. (67-68.)

14. Vučković, 187.

15. Ivo Andrić: *Mustafa Madžar,* S. d., V, 23-40.

16. Vučković, 187.

17. *Mustafa Madžar,* 23.

Tako piše Andrić na početku, a na kraju, kad je, gonjen od svjetine, već bio na putu da izmakne, on opisuje slučaj njegove banalne smrti, ponižavajuće za glasovitog junaka, i to od ruke njemu nedostojna čovjeka: *"Već se primicao zelenom groblju na Čekrklinici, kad iz jedne kovačnice iziđe Ciganin i, videći da gone polunaga čoveka, baci se na njega komadom starog gvožđa, pogodi ga u sljepoočnicu i obori na mjestu."*[18] A između te dvije pripovjedačke tačke Andrić je smjestio portret i povijest psihopate-seksomana, kojega progoni podsvijest učinjenog zlodjela po svim pravilima psihoanalize, od koje on želi da utekne novim nasiljima, ubijanjem kao patološkim oslobađanjem. Zanimljivo je, ali u skladu sa Andrićevim racionalnim ideološkim usmjerenjem da i Mustafa Madžar, kao i Mula Jusuf, "'učeni' ljudi Istoka, koji su zavijeni u tajanstveni ogrtač mraka i nejasne prošlosti", nose u sebi "individualni patološki kompleks", kako je zapazio Vučković, i da priče o njima predstavljaju "početak Andrićevog pripovedačkog rada o krvolocima i stravi morbidnih i izvitoperenih nagona", u kojima "pozitivnog rešenja nema", jer "Andrić ne otvara neku perspektivu za njihov životni put: ovaj se završava slepo u zločinu ili smrti".[19]

*"Kad mu je bilo petnaest godina /.../ poslaše ga u Sarajevo da **uči medresu**,* - piše Andrić uzimajući opet, kao i kod Mula Jusufa, ovu islamsku školu kao ishodište patološki posuvraćenih seksomana. - *"Tu provede četiri posne i teške godine. U dvadesetoj godini, sa **sandukom knjiga** i softinske sirotinje, i s velikom **zurnom** od crna drveta, a rupice joj okovane srebrom, vrati se u Doboj i ne odsjede kod brata nego u ovaj čardak."* Islamske knjige i

18. Ibidem, 40.

19. Vučković, 191.

zurna, derviška, a ovdje istaknuta kao psihoanalitički simbol, to je zapravo Andrićeva podloga Madžarova mračnog osobenjaštva i perverzne nastranosti, a ovu simbiozu on podvlači kao bitan i neodvojiv spoj njegova duhovnog obrazovanja i životne nastranosti: *"Po danu bi čitao knjige u varoškog hodže Ismetage, a noću bi svirao dugo u zurnu, ispunjavajući nadaleko svirkom podvodan kraj oko čardaka."*[20] Čak je i Vučković primijetio, na čisto estetskom planu posmatranja, kako kod Šimića i Ujevića, tako i kod Andrića, i njegovih junaka, da "erotsko-ljubavni kompleks ima svoje korene i izvore u religioznom odnosu prema ženi, sa dubokim osnovama u tradiciji katoličke religije, u prvom redu, ili u čulnoj grozničavosti istočnjačke 'religije ljubavi'", "anarhije čula", - kako su islam i muslimani tradicionalno doživljavani u Evropi, nasuprot kršćanskom asketizmu. A u nastavku je izvorište tog kompleksa s razlogom potražio u okviru stilske formacije romantizma: "On je, kao sinteza katoličko-mističnog i istočnjački-metafizičkog demonizma, prisutan u poeziji romantizma, a kasnije i simbolizma, na svoj način."[21]

Kada je počeo rat, Mustafa Madžar je otišao u Rusiju, gdje se *"proslavio mimo sve Bošnjake i ... ostao u velikoj časti"*, a kad se vratio, potražio je svoju zurnu i vidio *"da nema ni stalna daha, ni u prstima gipkosti kao nekoć, nit pamti stare melodije"*. Odložio je zurnu i predao se *"mučenju besanice, koja ga ne ostavlja otkako su prestale bitke"*. *"To se ponavlja svake noći"*, - piše Andrić. - *"Odjednom zaboravi sve što je ikad bilo, i svoje rođeno ime, i pošto se tako u prvom polusnu ugasi svako sjećanje i svaka pomisao na sutrašnji dan, /.../ otpočnu brzi mravci uz noge*

20. *Mustafa Madžar*, 24.

21. Vučković, 190.

i strepnja u mekoti ispod srca, i stane svuda da se širi ***strah*** *kao hladno strujanje."*[22] Kad počeše borbe u Slavoniji i Mađarskoj, on opet ode a iza njega dođoše *"glasovi o njegovim junaštvima"*. A u njemu, uoči boja pod Banjom Lukom, *"u vrbaku kod Crkvine"*, probi potiskivana podsvijest: *"Iziđoše /.../ na san neka djeca s Krima", "to je bilo prije toliko godina, i nikad ih se više nije sjetio"*. Scena koju je Andrić nakon toga iznio predstavlja primjer psihoanalitičnog sna i ključ za razumijevanje Madžareve potisnute traume, koje se on pokušava osloboditi krvlju i nasiljem, junaštvom sada kao patološkim ubijanjem u svrhu morbidnog rasterećenja poremećenog duha:

> *"Progoneći neprijatelja, bijahu zanoćili u nekom napuštenom ljetnikovcu na Krimu. Kad htjedoše da polijegaju, otkriše iza nekih ormana skriveno četvoro djece. Bijahu dječaci, plave podšišane kose, bijeli i gospodski odjeveni. Njih bijaše petnaest konjanika, većinom Anadolaca. Dokopaše ih među se. Tako su dječaci, polumrtvi od straha i bola, išli od ruke do ruke. Kad svanu jutro, djeca bijahu podbula i pomodrila i ni jedno nije moglo da stoji na nogama. Uto naiđe jači ruski odred i oni pobjegoše ne stigavši ni da pokolju djecu. Sad ih vidi sve četvoro. Čuje Ruse kako dolaze. Htio bi da uzjaše, ali mu se uzengija mrsi i izmiče i konj otima.*
>
> *Probudi se znojan. Vas se zapleo u kabanicu kidajući se i otimajući. Bilo je prohladno i smrklo se jače pred zoru. Prepasa se i uredi, sve pljujući od bijesa i gađenja nad podlim mučenjem podmuklih i neočekivanih snova."*[23]

Svodeći pripovijedanje nakon ovog traumatičnog sna u početak banjolučke bitke uz podtekstualno

22. *Mustafa Madžar*, 24-25 23. Ibidem, 26.

povezivanje mentaliteta i historije, Andrić opisuje napad pod Madžarevim vodstvom:

"Mustafa dade znak splavarima da još bolje pritegnu konopce pa da se sklone; odmah baci korice od sablje i alaknu gromko:

- Alah! Bismilah! Ko je Muhamedove vjere...

- Na ćafira!

- Na batila!

- Alah! Alah! - prihvataše vojska i prolamaše se."[24]

Atmosfera vrlo slična Mažuranićevoj *Smrti Smail-age Čengića.*

A navečer, dok je još trajao *"pokolj raje i pljačkaša"* kao junačka pozadina ove pripovijesti o Mustafi Madžaru, on je ležao uznemiren unutarnjim naponom, sa ustima punim *"gorčine, koje bi htio da se oslobodi"*, izgovarajući glasno čvorišnu misao svoga opterećenog bića, koja se javlja prilikom svakog novog njegova nasilja: *" - Svijet je pun gada!" "A krv u njemu samo što tka i raste"*, - nastavlja Andrić. - *"Svi damari biju. Sna nema."*[25] Od tada patološka dramatika u njemu sve više raste, sa strepnjom od pomisli na noć, u kojoj se pojavljuju ulomci prošlog zaboravljenog života u snoviđenjima pred zoru: *"Ni sam sebi nije priznavao taj strah, ali on je rastao, mučio ga danju, razarao i samu pomisao na san..."* A naporedo s tim, u psihopatološkom kauzalitetu, narastao je i motorni nemir i nagon za ubijanjem kao pokušaj olakšanja i oslobađanja more, da bi se svaki put završio istim izrazom gađenja: *"Svijet je pun gada!"*, koji cijelom pripovijednom zbivanju, i Madžarevu poremećenom pogledu na svijet iz svoje duše, daje osoben patološko-etički ritam. Ali

24. Ibidem, 26-27.

25. Ibidem, 28.

scene koje slijede Andrić je dao zapravo u ambijentu svoje dizertacije i kršćanske tradicije koja se ulila u nju: *"...Napao je neke kiridžije i izranio ih, a konje im rasplašio"; "razgonio hrišćane s takvim bijesom da ni Turci nisu volili da ga sretnu"*; pa onda epizoda sa fratrima, puna nasilja, u kojoj "Turčin" Mustafa Madžar mlađeg fratra *"stade ušicama tući tako dugo dok se nije digao i pošao pred njim, zajedno s vezanim drugom. Niz njega je tekla krv i ostavljala trag na drumu."*,[*26] a on osjeti unutarnje olakšanje nasiljem, i te večeri *"odmah poče san da ga hvata kao što odavno nije"*, a kad ga ubi, *"uzjaha brzo kao da bježi on od njih"*.[*27]

U drugom traumatičnom snu, psihoanalitički dosljedno, također izranja bivši zločin Mustafe Madžara: U boju na Orljavi, u borbi sa dva brata Latkovića, krupna i bijesna hajduka, on vidje *"gdje se pomalja žena u crnini, s rukama na grudima i iskrivljena lica. On je zna i zna zašto rukama dojke pritište i zašto joj je lice bolno iskrivljeno. Iako sve to misli i gleda u ženu i sjeća se kako ju je, u Erzerumu, zatekao samu u sarafovoj kući i kako se očajno otimala..."*[*28] A poslije buđenja, on dobi epileptični napad: *"Jeknu od nemoćna bijesa, savi se i stade da bije glavom o zemlju. Tako se dugo bacao i režeći, vas zapjenjen, grizao crvenu kabanicu, dok se dizalo sunce, nad planinom, visokim nebom."*[*29] A između tih mutnih snova on je osjećao kako se *"zlovolja diže do grla i guši ga"*.[*30] Ponovljeni san o nasilju nad djecom predstavlja povezivanje seksualne nastranosti, sadizma i manijaštva, a poredbe djece sa ribama koje se izmiču otkrivaju psihoanalitičku simboliku:

26. Ibidem, 29-31.
27. Ibidem, 31-32.
28. Ibidem, 32.
29. Ibidem, 33.
30. Ibidem, 34.

"Najprije zaspa, ali tada najednom, kao uvijek kad se najmanje nada, izidoše preda nj ona djeca s Krima, plava i podšišana, ali nekako kruta i glatka i snažna, pa se izmiču kao ribe. I u očima im nema one zamrlosti, nit im zjenice u strahu zapadaju, nego su uporne i nepomične. On se zadihao i neprestano ih hvata, ali zapaža svaku i najmanju promjenu. I dok se tako muči i srdi što nema snage da ih uhvati i zadrži, čuje kako mu neko iza leđa govori:

- Trebali ste ih peći, pohvatati pa na žaru... ali sad je dockan.

Bjesni od muke. To je trebalo: peći! I ponovo se diže da ih hvata, ali samo uzalud maše rukama, jer je nejak i smiješan, a dječaci se izmiču i, najednom, lete kao oblaci."[31]

Napetost tegobe od sna prerasta u Madžaru ponovo u saznanje *"koliko gada ima na svijetu"* kada u mraku, u sukobu sa Abuduselambegom osjeti kako beg vadi nož iz korica, okrećući se tako u patološkoj mržnji od kršćana prema svome svijetu, da bi kulminacija nastala svađom i sukobom sa "Turcima" u kahvi, pri razgovoru o progonima besposlenjaka pijanica i nasilnika, među kojima su bili neki čuveni junaci, od strane sultanova izaslanika, sve u neodvojivom kompleksu mržnje, nasilja i patološkog zločina u ovom Andrićevu liku, kao prototipu u koji se stekla, genetički hereditarno, povijest i duhovni život pod utjecajem turske vladavine:

" - Valahi će nas poplaviti raja. Naši ginu, a krštenog gada se nakotilo, kraja mu nema.

Razabirajući riječi, Mustafi se mutno učini da to

31. Ibidem, 34.

ima veze s njegovom mišlju. S velikim naporom se sabra:

- I krštenog i nekrštenog: svijet je pun gada.'"[32]

Ovaj iskaz je u njemu uvijek, kao kritična tačka, preobražavao patološku napetost u napad nagona za ubijanjem, kao da je oslobađao potisnutu svijest o vlastitim seksualnim zločinima.

"Tek tada vidješe da su mu oči sasvim zalivene krvlju, u kojoj je ostala zjenica samo kao crna tačka u sredini, da mu se ruke neprestano grče, da mu je razdrljeni vrat nabrekao, a lijevi brk izgrizen i kraći. Zgledaše se. A on, kroz mrak od krvi, nazre kako se prema njemu okreću sva ta lica, i učini mu se da se spremaju na navalu. Maši se sablje."[33]

Ponižen u borbi sa ruljom, prije nego što ga Ciganin pogodi, Mustafi Madžaru *"gonjenu i udaranu sa svih strana, još jednom se u ugašenoj svijesti malo razgali: Svijet je prepun gada. Odasvud!"*. I skonča junak i psihopata, prema Andriću još od mladosti proizvod jednoga stranog i nastranog duhovnog sistema i društvenog poretka, koji ljude deformiraju i nasiljem prema drugima vode u vlastitu propast, kako je Andrić u simbolično individualnom vidio i predočavao opće: sredinu, duhovno-kulturnu klimu bosanskomuslimanskog svijeta pod sudbonosnim utjecajem društveno-povijesnog razvoja, u pripovjedačkoj razradi osnovnih postavki i zaključaka njegove dizertacije. Tako se intelektualno-spoznajno prelivalo i preobražavalo u simbolično i u ovoj pripovijesti. Kao izraz oslobođene podsvijesti, i kao uvjerenje, iskaz *"Svijet je pun gada"* ostajao je na kraju kao višestruka psihološka, moralna i patološka prizma, u kojoj se na negativan, trau-

32. Ibidem, 39.

33. Ibidem.

matičan i nastran način prelamaju iskustva, moral, samosaznanja, kontraverze, traume, nagoni, patološke devijacije i opterećenja, i iz nje zrače u obliku agresije, destrukcije, ubijanja, zločina: od traumatično podsvjesnog pritiska i more zlodjela od kojeg je moguće oslobađati se nasiljem i ubijanjem, preko individualnog saznanja o gadosti vlastitog postupka, junačkog srljanja u smrt kao u kaznu i izravnanje, do uopćenja da su ljudi, da je cio svijet okolo pun gada i zato ga treba uništavati, jer i ne zaslužuje da postoji.

Kada ne bi bilo duhovno-povijesne, političko-društvene pozadine i atmosfere turske vladavine u Bosni kako je umjetnički predočava Ivo Andrić, u stalnom sukobu sa svim što je bošnjačko, moglo bi se sa Vučkovićem apstraktno i iznad pripovjedačke stvarnosti zaključiti da se "u priči sa stravičnom atmosferom, u kojoj neprekidno teče krv i u kojoj se podvrgavaju stvaralačkoj destrukciji satanizam i patologija "bolesnog junaštva", transformišući se u slike užasa i groze, izražava..., na primeru jednog individualnog slučaja, filozofija bezizlaza i totalnog pesimizma",*[34] do koje pisca i njegova junaka dovodi utjecaj turske vladavine u Bosni, što, u sagledu geneze Andrićeve međuratne proze, njenih idejnih izvorišta, ovoj kvalifikaciji treba obavezno analitički dodati.*[35]

34. Vučković, 192.

35. Nadovezujući se na svoju konstataciju o Andrićevu Đerzelezu, koji odstupa od legendarnog i vodi "svoju ličnu borbu sa svagdašnjicom i ljudima i ženama" a njegovo junaštvo je odbljesak i tužan sjaj koji ga čini smiješnim u sredini u kojoj se kreće, Mirković ističe: "Ne stoji drugačije ni sa drugom, donekle iznimnom, ličnošću koju je Ivo Andrić stvorio u okviru prve polovine XVIII veka: sa Mustafom Madžarom iz Doboja, slavnim junakom iz banjalučkog boja 1737 g." Njegov "pralik", utvrđuje on kasnije, bez sumnje je "onaj Alija Madžar Dobuvanin (Dobojanin, M.R.), zulumćar i odmetnik, koji se spominje u sidžilima 1752 god.", ističući kako će "ponegde takav zapis pružiti

Bošnjaci, većinom kao nasilni, nastrani i čudnovati "Turci", traju u ostalim pripovijetkama ove prve

Andriću čak podsticaj za neku ličnost ili celu priču uopšte". I ovaj junak, prema njegovu zapažanju, "vodi ipak samo svoju ličnu borbu protiv strašnih fantoma iz prošlosti i nesanice, zbog svoga ličnog, bolesnog nemira se odmeće od cara i ljudi, beži od zla u zlo i gine jadno od zarđale potkovice koju je bacio neki Ciganin, bacio mahinalno, onako kako se iz navike baca kamen za psom ili mačkom." (Mirković, 28-29.) Razmatrajući ovaj lik u okviru Andrićeva kompleksa zla, kao njegovu rječu formu, Mirković je istakao njegovu psihopatološku osnovu konstatirajući da u ovoj pripovijeci "ima onog strašnog, mračnog zla, onog nepojmljivog kome čovek ne zna ni porekla ni smera, ali ga oseća u svoj svojoj strepnji"; "a i tamo gde pokulja iz dubina, uprkos svojoj podmukloj strahoti, ostaje usamljeno, jasno je obeleženo kao bolest ili bolestan nagon": "Takva je užasna nesanica Mustafe Madžara", (51.) kaže on. Iz cijele pripovijetke, međutim, Mirković je izvukao još zaključak da "veliki istorijski događaji služe Andriću tek kao sredstvo da uzgred obeleži doba ili mesto gde se zbiva ono što se priča", te da i ova pripovijetka "ima kao istorijsku pozadinu austrijsko-turski rat 1737 g. i veliku pobedu Turaka kod Banje Luke, kao i ranije ratove turske carevine protiv Rusa, po Vlaškoj, na Krimu, na Kavkazu". (29.) A upravo u sastavu historije i ovog lika nalazi se Andrićeva romantičarska predstava Bošnjaka kao ostrvljenih psihopata u borbama za Bosnu kao svoju domovinu i za Osmansko carstvo, čiji su bili državljani, istovjernici, i u čijem su povijesno-kulturnom krugu živjeli.

Džadžić je u svojoj interpretaciji bio bliži suštini Andrićevog predstavljanja Mustafe Madžara i njegova svijeta. Nakon priča ostvarenih, kako to piše Džadžić u svojoj knjizi pod navodnicima, "objektivnim" metodom, "Andrićev odnos prema predmetu i junaku (kao što su Đerzelez i Ćorkan) prestaje da bude ironičan: na radu su krvoloci", na prvom mjestu Mustafa Madžar, zatim Mula Jusuf, Jusuf iz pripovijetke *Za logorovanja*. (148.) sve odreda Bošnjaci. Mustafa Madžar se, kaže Džadžić, ističući psihopatološke osobine ovih likova, javlja u Andrićevim pripovijetkama "s jednom novom vrstom unutrašnje groze, koja je više bolest 'duše', surovi nemir praćen strahom, torturom nesna, osećanjem krivice i greha". (148.) "I sam krvnik", Mustafa Madžar "nije više samo uprošćeni patološki slučaj; ovde dela iskonska mora, muka duše, nevidljivi unutrašnji glodar od koga se strada tiho i u sebi, nevidljivo za svet, /.../ ta stravična mora, nešto 'ludačko i sveto', jasni oblik čovekove egzistencijalne fatalnosti, ruši i razara Mustafu. Ovaj krvolok prožet je strepnjom; on mira nema od demona koji s njim opšti iz noći u noć. Osećanje egzistencijalne nelagodnosti dobija s ovom pričom zreo oblik, Madžar ide u čelo Andrićevih ličnosti" (149.) - kaže on izrazima kojima je identificirao i Andrićeve more iz vremena *Ex Ponta*, uostalom sasvim suglasno

Andrićeve zbirke ne kao glavni junaci koji nose pripovijedanje ili se ono oko njih svija, nego više kao

svojoj genetičkoj psihologiji s kojom je on pristupio Andrićevu djelu. Ovaj kritičar je u svojoj knjizi još ranije postavio analogiju: "Mustafa Madžar, hrabri sabljaš koji juriša na čitavu vojsku, razboljen je strahom, koji je rastao, 'mučio ga danju, razarao i pomisao na san, živio s njim, upijao mu se u živo meso, i, tiši i tanji od svilena konca, svaki dan zasijecao dublje'; gađenje koje uporedo sa krvološtvom izvire iz tog straha bezmerno je, za Mustafu je 'svet pun gada', za njega, Turčina, 'gad' je i 'kršten i nekršten'. "...Jesu li to paradoksi kojima se namerno podvlači neumitnost, imanentnost straha-krivice-greha", pita se Džadžić, a zatim se, provlačeći i vlastitu indiciju o morbidnoj psihi stvaraoca, pozvao i na Milana Bogdanovića i pri tome istakao: "To su odnosi koji su kritičaru nametnuli pitanje: 'Da li je Andrić **po nekoj prirodnoj naklonosti duha** zašao u složen i mračan svet koji opisuje, i u kome su jezive lične kobi determinisane dalekim nekim predačkim poremećajima.'"(104.) Džadžić je u nastavku citirao i Đorđa Jovanovića, koji je zapravo sasvim odvojio Andrićev mračni doživljaj od realne Bosne, uzvikujući: "Ne, nije to Bosna, ta jezovita jazbina u kojoj su svi ljudi i sve pojave toliko **morbidni**; nije to Bosna, ta razbuktala i tajanstvena neman, koja gmiže, palaca i srlja iz njegovih kazivanja. Nije to Bosna, ta razbuktala strast i putenosti koja se graniči ili prelazi u **patologiju**; nije to Bosna, svi ti ljudi što nose u svojoj krvi mračnjačku kob i prokletstvo", "Možda" - dodaje Džadžić, ostavljajući Jovanovićevo odricanje pod upitnikom"- "samo time nije ništa rečeno ni o umetničkoj prirodi vizije, ni o njenoj genezi, ni o prirodi njene subjektivne i objektivne uslovljenosti; da i ne kažemo da se time, naravno, još manje reklo šta je Bosna." (104-105.) Svodeći prirodu psihičke devijacije Mustafe Madžara na libido Freudove psihoanalize, Džadžić je varirao svoje objašnjenje na liniji između pisca i njegova junaka: "Kao što događaj u **sopstvenom** detinjstvu dovodi do svesti o 'krivici' i 'grehu', tako i veza s **tuđim** detinjstvom biva povod za osećanje straha i krivice. Krivica Mustafe Madžara su četiri bleda, gospodska ruska dečaka, koje je, u doba krimskog rata, sa čitavom svojom četom silovao..." (120.)

Time je još jednom sugerirao da su psihopatološki likovi Andrićevi zapravo izraz i rasterećenje mračnih traumatičnih nagona njegove vlastite duše.

Miloš Bandić je u svojoj knjizi otišao još i dalje u psihopatološkoj karakterizaciji Mustafe Madžara, za kojega kaže uspoređujući ga sa Đerzelezom: "Mustafa Madžar (u istoimenoj priči) čovek je Đerzelezovog kova i soja: neustrašivi delija, grubijan i silnik koji je učio i neke škole, koga uz to privlači muzika. Takav, on kao da je rođeni ***pacijent za psihijatra***: nemiran je, nespokojan, loše spava i sanja, progone ga sećanja pretvorena u komplekse, bolesna, **paranoidna ličnost** koja se užasava sveta, i sebe - time što svoj užas, svoje gađenje ne može da potisne i sakrije, pa mu

prisutna stvarnost života, kao vladajuća pozadina koja na neizbježan i bahat način ulazi i u sudbine nemusli-

ono postaje kob." Iako smatra da je gađenje tu "i znak kompleksnije emocije: ono je egzistencijalistička kategorija - otpor, nepovinjavanje čoveka svetu u kome vlada nesklad", Bandić podvlači: "I on je, kao i Đerzelez, niskog rasta ('pognut i nekud malen'), i on popularan, s tom razlikom što njega, umesto ljubavnih muka i želja, raspinje strepnja, nesanica i strah, 'strah kao hladno strujanje'. Maltene da je izišao **iz Freudove ordinacije**, Mustafa Madžar ne može da se oslobodi nekih nelagodnih sećanja i uspomena. Naročito na decu sa jednog vojničkog pohoda na Krimu." (Bandić, 111-112.) "Usredsređujući se na psihološku **(psihoanalitičku!)** interpretaciju Madžarove ličnosti, uznemirene, košmarne, opsednute zloslutnom strepnjom, Andrić se u jednom trenutku **približio neposrednije svome junaku** i u tome izrazito akcionom prizoru dao da se jasnije nasluti prava priroda njegovog nemira.", kaže Bandić uspostavljajući psihogenetički most od "dečjeg straha" u tome prizoru sjećanja, koji prelazi na Madžara izazivajući u njemu "ozlojeđenost i gorčinu" i nemogućnost uživanja u slavi i uspjehu, u kojima on vidi samo "mračnu pozadinu kao nagoveštaj budućeg neminovnog poraza", pa sve do Andrićeve teme iz *Nemira*: nema ni pobednika ni pobeđenih - svuda samo ponižen i napaćen čovek. (112.) Time je Bandić, zapravo, izvorište Madžarova kompleksa "krvave mržnje" i sveopćeg gađenja pronašao u Andrićevoj duši.

U pristupu prvoj knjizi Andrićevih pripovijedaka *(Pripovetke*, 1924.) Vučković je istakao da je najveći dio njih "bio vezan muslimansko-turskog življa, u njegovoj etnografsko-istorijskoj šarolikosti (pripovetke *Ćorkan i Švabica*, *Mustafa Madžar*, *Za logorovanja*)", (Vučković, 186.), čime je Andrić slijedio zasnov *Puta Alije Đerzeleza*, ali da ima u njoj i pripovijedaka iz života katoličkog, pravoslavnog i jevrejskog življa, što, po njegovu mišljenju, već govori o njegovoj pripovjedačkoj koncepciji "da pripovedački vaskrsne jedan zanimljiv i tragičan istorijski i tadašnji milje", budući da se u to vrijeme i sam "bavio kao istoričar pitanjem duhovnog života u Bosni (što će iste godine kad je izašla i prva zbirka pripovedaka da bude i tema doktorske disertacije)". (186.) Pripovijetku *Mustafa Madžar* (kao i onu pod naslovom *Za logorovanja*) on je označio kao "stravičnu povest o bolesnim nagonima i stanjima ljudske svesti koji vode u zločin i smrt", a za samog Madžara kao lika rekao je da je "krvnik i koljač iz osećanja morbidne unutarnje groze" i jedan od Andrićevih krvoloka-psihopata, koji će se i kasnije sretati, "ali nikad u tako jednostranoj i preteranoj i u tom smislu **patološki prepotenciranoj iskrivljenosti bića**", (187.) uočavajući na taj način Andrićevu unutarnju sklonost za krajnostima u stvaralačkom izražavanju psihopatoloških stanja. U ovoj pripovijeci "nabijenoj teškom tragikom", Vučković ističe da je Andrićev emocionalno-estetski odnos prema nje-

manskih likova. Tom selekcijom bez naklonosti i izuzetka, i romantičkom karakterizacijom, sa probija-

govim likovima dostigao stupanj "sarkazma" kada Madžar "izgovara bezizlazne reči 'svijet je pun gada'" i, kao proslavljeni junak, gine od jednog Ciganina, (196-197.) što je zapravo anegdotsko-humorni, paradoksalni obrt psihološko-etičkog stanja ovog junaka, a ne samo "produžetak demitizacije apsoluta herojstva". (192.)

Slavko Leovac se je nadovezao na Mirkovića u dokumentarnoj podlozi glavnog lika ove pripovijetke (Leovac, 49., f. 1.), ali je u interpretaciji historijsko-duhovne atmosfere u Bosni pod osmanlijskom vladavinom, i genetske psihologije Bošnjaka, slijedio Andrićevu dizertaciju, (49.) A u nazivu Bošnjaka nastavljao je pripovjedača-Andrića, o čemu govori sam naslov poglavlja njegove knjige koji glasi: *Pripovetke o Turcima*, mada ih ponekad spomene i pod imenom "Muslimani". Tako on, uvodno pripovijeci *Mustafa Madžar* ističe, prilično nejasno, kako je Andrićeva "tradicija ..."rajinska", to je ona hrišćanska južnoslovenska tradicija koju on, u nekoj meri, prevazilazi širokim uvidom u našu celokupnu istoriju i u mnoge egzistencijalne i povesne probleme. O tome svedoče, u izvesnoj meri, i pripovetke u kojima su glavni junaci Turci, i to relativno čuveni Turci, koje inače veže isti problem - usamljenost. /.../ U pripovetkama oni su pripovedački izdvojeni više nego što su to Turci ili neki Muslimani u njegovim većim proznim celinama." (48.) Povezujući antitetički "egzistentnu misao" Andrićeva "negativnog junaka" Mustafe Madžara: "Svijet je pun gada", sa Andrićevim esejom o Njegošu, Leovac je napisao da "ovaj nihilizam nije pozitivan" budući da "ne ostvaruje akciju protiv zla". (49-50.) U daljnjem predstavljanju ove pripovijetke Leovac je, kao svoj doprinos, iznio poređenje "retrospekcije o bici kod Banja Luke, verovatno o bici 1737. godine, kad su Turci (zapravo: Bošnjaci, bosanski muslimani, M.R.) pobedili Nemce", sa jednim mjestom u Bašagićevoj *Kratkoj uputi u prošlost Bosne i Hercegovine* (Sarajevo, 1900., 97.), koje u Leovčevu skraćenju glasi: "Pet juriša učinjeno je do zapada sunca. U zadnjem jurišu pokrenu Turci ćesarevu vojsku, koja grnu prema ćupriji. Nu ćuprija pukne u stisci, te, što ne poginu, poduši se u Vrbasu..." (51., f.5.) "Ne želeći ovim navodima da se približimo istorijskoj istini, nego da osvetlimo ono mesto u pripoveci gde je pisac prikazao kako je sam Mustafa jurnuo ispred svih Turaka na Austrijance uz ratničke uzvike", Leovac navodi i odlomke opisa ove bitke iz Ljetopisa fra Nikole Lašvanina, koje ne govori o pobjedi Bošnjaka, nego o njihovu porazu. (51. f.6. Ćiro Truhelka, *Izvadak iz Ljetopisa fra Nikole Lašvanina* GZM, I (4.), str. 130.)

njem političko-antagonističkih akcenata, Andrić nije mogao zagrijati bošnjačkog čitaoca. A uz to ga je odbijao, izazivajući unutarnje negodovanje, i stalnim i dosljednim nazivanjem Bošnjaka Turcima, koje je u sebi nosilo neprijateljske primisli i vezivanje za četiristoljetnu negativnu epsku i crkvenu tradiciju osmanlijske vladavine nad kršćanskim južnoslavenskim narodima, posebno Srbima. Jer, nazivanje "Turčinom" Bošnjaci su osjećali, kad je prošla turska vladavina, u doba Austro-Ugarske i Kraljevine Jugoslavije, kao nešto zlokobno, kao neku historijsku prijetnju koja je proizlazila iz sveopće srpsko-nacionalne egzaltacije, glorifikacije i tradicionalnog žaljenja za izgubljenom srednjovjekovnom državom na Kosovu 1389., kada se o turskoj vladavini govorilo kao o godinama "robovanja pod Turcima". Taj mračni, neprijateljski doživljaj Turaka-Osmanlija, ispunjen mržnjom, nosio je u nazivanju Bošnjaka "Turcima" opasnost revanšizma i poruku osvete ("Vi ste vladali četiri stotine godina nad nama, sad ćemo mi vladati četiri stotine godina nad vama. Prošlo je vaše."), političkog potčinjavanja i društvene subordinacije, uskraćivanja ljudskih, građanskih i nacionalno-kulturnih prava. Istovremeno je taj naziv "Turci" kod Bošnjaka doživljavan kao nešto uvredljivo, jer su Turci i Osmanlije u publicistici i javnom životu uzimani kao simbol zaostalosti, prljavštine, nekulture, nemorala i mrčanih nagona. A u tome nazivu sve to se kao historijski teret i hipoteka, kao ljaga i historijska krivica svaljivalo na Bošnjake. I, s druge strane, kao neka vrsta podsvjesnog srpskog oslobađanja od kompleksa kosovskog poraza. A u doba Austro-Ugarske i Kraljevine Jugoslavije iz toga naziva je izbijao ani-

mozitet, prezir, neprijateljstvo, gađenje, jedna vrsta psihološkog nadvladavanja i potčinjavanja uvredom i psovkom, kao vlastitom kompenzacijom.

Ali to zaziranje od naziva "Turčin" kod Bošnjaka nije bilo oduvijek. U doba osmanlijske vladavine ono nije izazivalo takav učinak. Naprotiv, kod Bošnjaka je uzimano kao znak islamske identifikacije i državljanske pripadnosti (jer su Tursku smatrali i svojom državom), osobito kada je Turska bila u vojnoosvajačkom napredovanju i kulturnom usponu, a Bošnjaci prednjačili u bojevima sa Austrijom i drugim osmanlijskim protivnicima. Tada su se oni nazivali, a i drugi su ih tako imenovali, Bošnjacima, a nasuprot kršćanima i "kaurima" oni su se zvali "turci". Na Bosnu su za vezire dolazili i ljudi bošnjačkog porijekla. Bosna je bila odbrana Turske na zapadu i prema sjeveru, tako da su Bošnjaci u bojevima branili i svoj vatan i Tursku Carevinu. Kada su na upravu dolazili Osmanlije i poturčeni Ermeni, Arnauti, Grci i drugi stranci, hladni i neprijateljski raspoloženi prema Bošnjacima, da zavedu red u vremenima protesta i buna, i osobito kada je Turska i njena moć počela da opada, - tada se budilo primarno bošnjaštvo u njima, bosanski patriotizam i bosanska narodna svijest, i pravila se oštra razlika i distanca prema Turcima. U odnosu prema sultanu, koji je po bošnjačkoj junačkoj pjesmi okružen izdajnicima, oni su, međutim, zadržavali odnos najveće vjernosti i odanosti. Prema Turcima su se tada odnosili s prezirom kao prema nenaklonjenim strancima, nazivajući ih "Turkušama". Samosvijest i bosansko narodno osjećanje javljalo se osobito u vremenima kada su, po vlastitom uvjerenju, bili izloženi neprav-

dama ili povrijeđeni u pravima koja su svojim ratovanjem za Osmansko carstvo, kao stanovnici granične pokrajine, priskrbili. Jer je taj položaj borbene izloženosti prema kršćanskom zapadu za njih ujedno značio i odbranu vlastite zemlje i relativne samostalnosti.

Od boja pod Banjom Lukom godine 1737. počinje jačanje narodne samosvijesti a od Gradaščevićeva ustanka iz tridesetih godina XIX stoljeća i nacionalno formiranje Bošnjaka, uz oštro odvajanje od Turaka i njihovih državnih interesa, koje se potvrđuje i u samostalnom otporu austrougarskoj okupaciji 1878., pa je i naziv "Turčin" od tada za njih postao do kraja neprirodan, dalek i stran. A Andrić je u svojim prozama nastavljao i dalje sa tom identifikacijom u vremenu novostvorene jugoslavenske države pod vodstvom Srbije i Srba, koji su svoju historiju gradili na kosovskom mitu i bunama protiv Turaka, izjednačavajući imenom, načinom ophođenja i života, kulturom, duhom i karakternim osobinama Turke-Osmanlije, njihove paše i vezire, činovnike i vojnike sa domaćim slavenskim bošnjačkim stanovništvom, stvarajući još uz to predstavu da su oni genetski zapravo turskog porijekla, a ne potomci bogumilskih Slavena, i političku primisao da su i oni došljaci i stranci te da im nema mjesta u zemlji koju nastanjuju, među autohtonim pravoslavnim i katoličkim stanovništvom.

U Andrićevim pripovijetkama, međutim, ni slika hrišćana i kršćana nije mnogo svjetlija, ali su oni većinom prikazani u stanju trpnje i snošenja nasilja, kao svijet izložen na nemilost i milost turskoj vlasti.

Analogno ideologiji svoje dizertacije, on podrazumijeva, i smatra, da su Turci i islam krivi i za društveno i moralno stanje katolika i pravoslavnih, jer su svojim osvajanjem Bosne prekinuli tokove njihova duhovnog i kulturnog, civilizacijskog razvoja. A ono što im je, prema Andriću, od duhovnosti ostalo kao izvorište snage *"s neba" "što se više antagonizam zaoštravao"* bilo je da su *"sve više greznuli u svom mračnom i izobličenom verskom, životu". "U toj prisilnoj simbiozi islama i hrišćanstva"* - dodaje Andrić, međutim - *"može se kod boljeg posmatranja (ako se dobro pogleda) opaziti kako se razvijaju u isto vreme dva suprotna fenomena: vere se sve više zaziđuju i ograđuju jedna od druge i u isto vreme podležu, manje ili više, uplivu koji vrše jedna na drugu."*[36] A u taj kompleks "turske krivice" u Bosni kod Andrića se imanentno uklapaju i socijalne posljedice osmanlijskog osvajanja, njihov osoben feudalno-kmetski sistem, kao da feudalizam u Bosni nije vladao i prije Turaka, u doba srednjovjekovne turske države, i kao da je bio snošljiviji prema bosanskom kmetu. Ali o tome Andrić ne govori u svojim prozama, niti ide dalje u prošlost kao u svojoj doktorskoj dizertaciji. U "fragmentarnim varijantama" uz dizertaciju Andrić je iznio svoje objašnjenje "o kulturnom i političkom smislu prisilne simbioze balkanskih hrišćana sa svojim zavojevačima Osmanlijama":

> *"Stvaranje onoga što je jedan istoričar vrlo tačno nazvao 'balkanska formacija islamizma' nije uspelo. Hrišćanska raja prešla je na islam samo jednim, manjim delom; ostali veći deo zadržao je veru otaca i ostao u trajnoj, latentnoj borbi sa osmanlijskim uređenjem koje nije dopuštalo opstanak druge vere*

36. /Ivo Andrić/: Fragmentarne varijante uz Andrićevu tezu, 254-255.

ni drugog poretka; upravo ono ga je dopuštalo i predviđalo, ali pod naročitim pogodbama koje za raju nisu bile nimalo povoljne."[37]

Objašnjavajući sociološko - religijsku genezu Bošnjaka Andrić je postavio i jedan uprošćen shematizam zasnovan na romantičnim predstavama: *"Islam je kod Turaka bio žLebenchalt u. Lebenszweck'. Kod isturčenih Bošnjaka novoprimljena vera se također pretvarala vrlo brzo u dubok i iskren* ***fanatizam,*** *tim lakše što se uz novu veru vezao* ***zemaljski interes i opstanak.*** *Svoj privilegisan položaj musliman je branio ne samo oružjem i vlašću nego je i s neba svlačio razloge koji su mu pomagali da ga učvrsti. Koran mu je što mu srce žudi, / Što ne žudi u Koran ne piše/". 'Gorski vijenac'".*[38] A na drugom mjestu je ponovio suštinu svoje dizertacije: *"U rečima* ***Turčin, tursko gospodstvo,*** *sadržane su dve trećine naše narodne sudbine"*, da bi zatim, na drugom mjestu, aktualno upozorio (pa kasnije, s oprezom zbog prevelike izričitosti, prebrisao): *"Danas, kad mi kao narod stojimo pred novim istorijskim događajima, i kad je turska poplava opala i vratila se u daleku Aziju iz koje je krenula, mi smo skloni da isuviše brzo* ***zaboravljamo*** *našu* ***simbiozu sa Turcima*** *i sve mnogobrojne i sudbonosne uticaje i posledice toga zajedničkog življenja."*[39] (sve podvučeno M. R.).

Andrić, međutim, to nije zaboravljao. Tako da se u pozadini, na drugoj strani, ili u samoj radnji i onih Andrićevih pripovijedaka u kojima su glavni likovi katolici i pravoslavni snažno i romantičarski dramatično osjeća pritisak osmanlijskog poretka i vladajući život orijentalne civilizacije, koji utječe na razvoj radnje i ponašanje aktera. Laž, lukavstvo, primi-

37. Ibidem, 252.
38. Ibidem, Ibidem, 254.
39. Ibidem, 252-253.

tivizam, hajdučiju Andrić izvodi i moralno podrazumijeva kao reakcije mržnje i pribježište zaštite i odbrane od osmanlijskog i "turskog" nasilja i svekolikog zla koje dolazi sa islamskog Istoka. Ili, kako Andrić u fusnotama dizertacije kao moralno objašnjenje navodi: *"Tijekom vremena oni* /kršćani, M. R./ *su se uživili toliko i u tijek misli svojih gospodara, da su ih vlastitim njihovim oružjem, lukavošću, pobjeđivali., Prelog, 1. c. I, p. 52." "Jaram i strah prisiliše i priučiše ga* /hrišćanski puk, M. R./ *lažljivosti i neiskrenosti, te on laže često i neumjestno. Jaram i strah uništili su na dalje u bosanskom hrišćanu i duh zajedništva. Klaić, Zemljopis Bosne, p. 103."*[40]

To se osobito vidi iz Andrićevih pripovijedaka o fratrima i glavnom junaku među njima fra Marku Krneti. Već u početku one koja nosi naslov *U musafirhani*, kao uvod i intonaciju radnje, Andrić je dao napomenu kao iz dizertacije:

> *"Za turskih vremena, manastiri su morali da ukonačuju Turke koji bi se uvraćali. Događalo se da bi se poneki nasilni Turci zadržavali dugo u manastiru, pili i terevenčili. Da bi očuvali propisan red i tišinu manastirsku, fratri su obično pored manastira zidali jednu poveću a odijeljenu sobu za te goste. Ona se zvala* ***musafirhana.***"[41]

A sama radnja pripovijetke počinje *"kad u subotu pred veče, za vrijeme večernje, izbiše opet neki Turci"*, a fra Marko *"odvadi polovinu šećera i kafe, pa ode da sakrije."*[42] A taj njegov postupak upotpunjavaju riječi Kezme, koji, na vajkanje fra Markovo da se boji da neće imati

40. Dizertacija, 219.

41. Ivo Andrić: *U musafirhani*, S. d., VI, 9.

limunova za njihova bolesnog druga, veli. *"Dede, pogledaj bolje, nemoj da ja počnem tražiti", i nastavlja u šali aluzivno, s rječitom prijetnjom: "E, sad skini tavu da objesim pušku."*[43] Sve trojica došljaka su janičari u Sarajevu u taboru, *"sad se skitaju, čekaju da im dođe plata, pa da pođu na Vidin",*[44] Oni sutradan ostaviše fra Marku Bolesnika na brizi s obećanjem da će se vratiti po njega. Ali se ne vratiše, a *"fra Marko se sve više brinuo oko njega, iako je nastojao da to sakrije od drugih...",* dok mu jedno veče ne predloži: *"Negom što se ti, bolan Osmo, ne bi pokrstio? Pa ako si za umiranja, da umreš ko kršteno čeljade, a ako ostaneš živ, da živiš ko čovjek, a ne kao* ***nerazumna živina",***[45], što svojom stilizacijom nagovaranja otvara ogroman jaz kršćanskog prezira prema islamu. Nije ga smelo u tome ni posezanje bolesnikovo za ženinim dimijama, nego je dalje nastojao:

> *" - Samo reci: Spasitelj, u pomoći nam bio! Reci, Osmo! - šapće mu fra Marko koliko može tiše i umiljatije. Turčin šuti. Samo teško diše, poigrava mu jabučica.*
>
> *Misleći da možda ne može da govori, on uze malo raspelo s krunice koja mu je visila o boku i prinese mu ustima.*
>
> *- Poljubi, Osmo, ovo je Spasitelj tvoj i moj; poljubi da ti prosti grijehe i da te primi.*
>
> *Turčinovo se lice jedva primjetno pokrenu, kapci mu zatreptaše, a usnama je micao kao da bi htio nešto da izgovori, onda napući usne jače i sa velikim naporom - pljunu. Pljuvačka mu se cijedila niz bradu."*[46]

---

42 Ibidem, 13.
43. Ibidem, 14.
44. Ibidem, 15.
45. Ibidem, 17.
46. Ibidem, 20,.21.

U težnji da izbriše podmuklu i prevarnu fratrovu težnju kao manifestaciju odsustva ljudskog morala,

Drugi konkretan dodir Andrićeva fra Marka Krnete s turskim poretkom je kada se našao *"u zindanu"* Ćehaje Fazle zato što mu ne donese džulus u traženom iznosu i još mu odgovori nešto *"što nikad nikom nije htio da kaže, a Fazlu niko nije smio da pita".*[47] Ali je tu ostvaren i susret fratra sa popom, s kojim se pregonio oko bira, u istoj tamnici kao zajedničkoj sudbini dva bosanska naroda nasuprot trećem, u kojoj su izmireni sporovi fratara i pravoslavnog vladike, ili kako reče proto Melentijević: *"Smijem se... kako nas je Fazlo opet lijepo sastavio... oh, oh, hoo... Eto vas, kaže, u zin-*

Vučković ističe da se fra Markov "neuspeh u pokušaju da bolesnog 'Turčina' privede 'pravoj veri' "humanizira dodirom sa drugim čovekom, saznanjem da verske granice nisu i granice ljudske saosećajnosti i "da se sve što postoji kreće i putuje, i da sve ide ka spasenju". (Vučković, 194.)

Leovac se bavi dokumentarnim izvorima ove pripovijetke i kaže: "Eto, iz starih letopisa i drugih zapisa pisac preuzima podatke o musafirhanama koje su fratri zidali uz manastir da bi u njima Turci konačili i gostili se, a ne u samom samostanu." (Leovac, 35-36.) Pri tome ispod teksta navodi kako je Andrić još u svojoj dizertaciji iznio da je 1515. godine gvardijan fojničkog manastira molio turske vlasti da podignu "musafirhanu", a uz to i fra Miju V. Batinića (*Franjevački samostan u Fojnici od stoljeća XIV-XX*, Zagreb, 1913., str. 25., 29.) i Josipa Matasovića (*Fojnička regesta*, Spomenik SKA, LXVII, Drugi razred, 53., Beograd, 1930., str. 226.) Leovac skreće pažnju da Kreševski ljetopis također "beleži janjičarske zulume i u njemu se spominje ime zulumćara odabaše Kezme, koga je Andrić preuzeo (Fra Ignacij Strukić: *Povjesničke crtice Kreševa i franjevačkog samostana*, Sarajevo, 1899., str. 62-63.), zatim da je Andrić preuzeo "ponešto i iz zapisa o zindanu, tamnici u kojoj zatvorenicima podlivaju vodu" (Fra Julijan Jelenić, *Ljetopis franjevačkog samostana u Kreševu*, GZM, 1917., XXIX, str. 76.; fra I. Strukić, nav. djelo, str. 73.), "ili o krvoločnom hajduku Roši" (Jelenić, nav. djelo, str. 78.; Strukić, nav. djelo, str. 76.), "ili o nastojanjima da se promeni vera" (Fra J. Jelenić, nav. djelo, str. 75.; Strukić, nav. djelo, str. 72., 73.; fra Julijan Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci, II* (1780.-1878.), Sarajevo, 1915., str. 107., 108., 78.; Strukić, 76.) ili o nastojanju da se promeni vera" (Jelenić, str. 75.; Strukić, str. 72.; fra Julijan Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci, II* (1780.-1878.), Sarajevo, 1915., str. 107., 108.), (Leovac, 36.)

47. Ivo Andrić: *U zindanu*. S. d. VI, 26.

danu pa se prepirite: Ko će bir po Bosni kupiti. I još vodu podlio pod nas. Oh, oh, hoo!"[48]

A kao neku vrstu historijskog ispaštanja Andrić je u pripovijeci *Rzavski bregovi* dao sudbinsko-simboličnu sliku Ali-hodže na višegradskoj ćupriji, koji osta sam na tome razmeđu Istoka i Zapada pri povlačenju turske i naletu austrijske vojske. A da se zaista radi o ideji historijske sudbine "poturčenih", islamiziranih Bošnjaka zasvjedočiće kasnije roman *Na Drini ćuprija* sa svojom višestoljetnom vertikalom turske vladavine. U ovoj pripovijeci Andrić piše:

> *"Sve se razbježa i posakriva, osta sam Alihodža koji je išao pred topčijama, prikovan desnim uhom uz direk na kapiji. Jedni kažu da su ga prikovali Austrijanci, a drugi sami Turci, jer nije htio da bježi. U tom bolnom i smiješnom položaju ostao je cijelo popodne. Ali je iznio živu glavu, samo je poslije cio život povezivao ahmediju malo niže na desno uho i nije mogao očima da vidi ni topčije ni topove. Ali taj zaglibljen top i modre uniforme i Alihodžina nesreća samo su početak burnih godina koje su dolazile na rzavske bregove."*[49]

U svođenju Rzavskih bregova, kao stalnosti, u historijske mijene vremena,

... Andrić je opisao i pojavu "šuckora": *"Bilo ih je petnaestak, neki varoški Turci, ponajviše Cigani i fukara"*, pripovijedao je on uzimajući, po običaju, ujedno Cigane i Bošnjake, Cigane kao deklasirani i prezreni element, koji su po imenima pripadali "Turcima" i jednačili se s njima. Scena njihova nasilja nad gazda-Nedeljkom Đukanovićem, kojom se Andrić literarno

48. Ibidem, 33.

49. Ivo Andrić: *Rzavski bregovi*. S. d, VI, 188.

dalje opredjeljivao i približavao na srpsku stranu, evocira svu silu nagomilane mržnje u bezvlađu Prvoga svjetskog rata, mećući je kao teret na leđa Bošnjaka.

" - Nemojte, ljudi... - molio je tiho i ponizno, ali ga zasuše psovkama i vikom i stadoše da ga guraju kundacima pod konopac. Tada se on odjednom okrenu, isprsi, vas se promijeni, pocrvenje mu šija i nabrekoše damari, stište pesnice i stade da viče na njih s visoka kao ljutit domaćin i čovjek koji je toliko godina radio sa svijetom i sticao ugled, samosvijest i imetak.

- Zar tako, psi nijedni!

- Javaš, Nedeljko, naš je vakat došo!

- Vaš?! Phu!

- Bezbeli; nema više Srbije.

- Srbija je bila i biće opet, a vi ćete ostat Cigani ko i bili.

Svađali su se kao na pazaru.

- Krmak! Udri ga!

- Kurvo vlaška! Murtatine!

- Ko? Ja? Ja sam pošteno radio i sa Švabom i sa Srbinom i sa svakom vjerom, i svak me je znao i priznavao, a vi ste đubre bili i đubre ćete ostati. Phu! Psi vam majku balinsku!"[50]

I druge dvije pripovijetke iz ove prve Andrićeve zbirke vezane su za život višegradske kasabe i bošnjačkog svijeta kao priprema *Na Drini ćuprije.* I kao što je i u drugim svojim prozama na tu atmosferu gledao očima jednog stranca, čak se služio njihovim literarnim utiscima i dnevnicima, tako je i u prvoj od ovih pripovijedaka, *Ljubav u kasabi,* to osjećanje mučnine i odvratnosti i odsustva bilo kakvog čisto

50. Ibidem, 198.

ljudskog razumijevanja izrazio u pismu šumarskog kapetana, bivšeg dragonerskog poručnika Ledenika, iz hrvatske plemićke familije, odraslog u Beču, i to sa visine evropske civilizacije.

I sam je Andrić o višegradskoj kasabi, kao njen zavičajnik, prije toga mrzovoljno i zloslutno zapisao kako *"otkad postoji, u njoj nije nikad bilo mirna posjeda, sigurna mjesta, ni cijele vesele godine".*[51]

> *"Zatvoren vidik, mršava zemlja, divlja klima, česte pohare i ratovi, davali su već djeci kasabalijski izgled, borben i manijački. Kad bi mladić dorastao, oženio se, stekao djecu i navršio dvadeset petu godinu, on je već bio oboružan za život u kasabi i završen kao tip: mrk, pognut, žilav, oštra žmirkava pogleda, poslovan, ponajviše ćutljiv i zabrinut. Ostarivši tako rano, on poslije živi još pedesetak godina, i više, a da se gotovo i ne mijenja. Tek što posijedi i pogne se jače. Za veselje ne znaju. Zajažena životna radost javlja se kao silovita strast i ispad, pojedinačni ili skupni. Ono što težak život i nemilosrdna borba još ostave u njima od čovjeka, smiruju u vjerskoj ceremoniji ili ustaljenim i prostim formama familijarne privrženosti i trgovačke časti. U vanrednim slučajevima pokazuju neočekivanu solidarnost, smjelost, blagodarnost i veličinu. Tako se rađaju, udaju, žene, stiču, žive dugo, teško, gluvo."*[52]

A Ledenik je taj doživljaj, sa rasponom evropskog građanina prema orijentalnoj kasabi, i čovjeka s one, druge strane, izrazio kao prisilu službe i kao tešku kaznu na koju je osuđen:

---

51. Ivo Andrić: *Ljubav u kasabi*, S. d, VI, 177.

52. Ibidem, 178.

"I sve što sam ti pisao o ovdašnjim ljudima, urođenicima, nije samo prvi utisak, nego se potvrđuje iz dana u dan. Ja živim među divljacima, prljavim i neukim. Ovi ljudi ne samo što nisu civilizovani nego se, po mom tvrdom uvjerenju, neće nikad moći civilizovati, jer ono malo duha i razuma što imaju upotrebljavaju upravo zato da se otimaju svakom položaju civilizacije. I oni za koje mi izgleda da u sebi negdje nose nešto duha, tako su zakopčani i sedam puta zakukuljeni, da bi samo čelikom mogao iz njih izbiti tu iskru. Svakako, nama se ne otkrivaju.

I o nečistoći, oskudici najnužnijeg komfora, čamotinji i grubosti koja me okružuje, dovoljno sam ti pisao. Ništa se ne mijenja ako ne nagore."[53]

Sve je to bilo kako nenapisani završetak Andrićeve dizertacije, u duhu njena početka odbojnosti i gnušanja.

U drugoj pripovijeci, *Ćorkan i Švabica*, Andrić je ovu kasabu raspojasao i razularío u zajedničkoj erotskoj orgiji zbog cirkuske artistice koja je taj svijet raspametila i dovela do čulnog paroksizma svojom golišavom pojavom i izazovnom igrom na žici. *"... Uveče je igračica na žici ono što baca kasabu u zanos i plijeni sve što je muško"*, piše Andrić, a kada iščezne iza platna *"nastaju strašne pijanke i pjesme i tučnjave"*.[54] Sve je to bilo na liniji hipertrofije seksualnosti i evropsko-kršćanske predstave orijentalno-islamskog svijeta s kojom je Andrić doživljavao Bošnjake. A onaj koji je zbog igračice *"najviše ludosti i bruke počinio"* bio je Ćorkan: *"Sin Ciganke i Anadolca, nesrećan bastard, on je*

53. Ibidem, 181.

54. Ibidem, 193., 194.

bio i hamal i sluga i pomalo budala cijele kasabe."[55] Po Andrićevu pripovjedačkom običaju, osobine koje izazivaju odvratnost i poslove nedostojne čovjeka nose i obavljaju Cigani, koji su neka prezirna podvrsta Bošnjaka, a Ćorkan je uz to još bio i sin Turčina-Anadolca, ili kako to Andrić kaže "hibrid" predstavnika dvaju, u mnoštvu njegovih likova, prezrenih naroda. I dok on doživljava i u mašti nosi igračicu kao biće eteričnih snova i zanosa i erotskog posvajanja, čaršija se, u zadirkivanju Ćorkana uz piće, perverzno oslobađa svojih vlastitih usijanih nagona:

" - A, Ćorkane! A šta bi ti s njom kad bi ti je dali pa rekli, onako, evo ti je, tvoja je, pa čini s njom što hoćeš? A?

- Morebit ne bih ništa.

- Ih?!

- E, ne bih je, čini mi se, dotakao, Eto!

- Lažeš, pasji sine, satro bi je."[56]

A kad pijanci navale na cirkus i silom izazovu igračicu da se popne na žicu, *"Ćorkana su jedinog zadržali u hapsu"*, gdje ga je Ibrahim-čauš tukao odmjereno i strahovito *"volovskom žilom natopljenom u sirće" "dok ne istjera vas sevdah iz njega".*[57] Od tada je, u ludom zanosu, prolazio kroz čaršiju igrajući:

"Čaršilije se naginju s ćepenaka, smiju i dovikuju:

- Ooo, zdravo svanuo, Ćorkane!

- Piše li ti Švabica?

- Budali vazda Bajram!

- Pozdravio te Ibrahim Čauš.

- Prošlo te, a?"[58]

---

55. Ibidem, 195.
56. Ibidem, 200.
57. Ibidem, 206.
58. Ibidem, 209.

S tom slikom okrutnosti čaršije i turske vlasti prema nemoćnom i prezrenom čovjeku, koju će još jednom pripovjedački razrađeno ponoviti u romanu *Na Drini ćuprija*, Andrić je zaokružio predstavu višegradskog, većinom bošnjačkog svijeta, iz kojeg je i sam ponikao, u kome ne može prirodno opstojati ni čist ljubavni zanos jednog dobroćudnog maloumnog čovjeka a da ga ljudi ne zagade.*[59]

59. Lik Ćorkana iz ove pripovijetke Džadžić povezuje sa likom Alije Đerzeleza ironičnim akcentima Andrićeva stvaralačkog odnosa. Taj "podsmeh junaku" Džadžić posmatra kao dio "donkihotskog kompleksa u neprikladnoj sredini", kao "prilično vedro osećanje sete i melanholičnog ali lakog osmeha, (jer) ni s jedne strane ne preti teži grč" (Džadžić, 147-148.). On povezuje ova dva Andrićeva junaka i osobinom da "skrivaju u svom snu veliku neostvarenost, a ona će, i u jednom i u drugom slučaju, biti podarena ličnosti koja i samu čežnju čini smešnom". Ove ličnosti "učinjene su smešnim da bi smešno delovala sama težnja koja izražava njihov lirizam, da bi taj lirizam bio predstavljen u punom neskladu sa položajem čovekovim", zaključuje Džadžić podižući ove likove iz ambijenta konkretne kulturno-povijesne sredine da estetskoj apstrakciji i skeptičkoj filozofiji *Ex Ponta* (148.)

Miloš Bandić, međutim, ovu pripovijetku posmatra u kontekstu onih Andrićevih proza koje "tretiraju problem apsurdne, neostvarljive, **zabranjene ljubavi**", spuštajući je na tlo konkretnog života i društvenih odnosa, među pripovijetke *Anikina vremena, Mara milosnica, Nemirna godina, Ljubav u kasabi.* (Bandić, 138.)

Za Vučkovića je Ćorkan "neka vrsta spoja setne ljubavne priče i tragikomične povesti o uniženom čoveku", (Vučković, 187.) a na drugom mjestu svoje knjige on iznosi kako je ova pripovijetka, *Ćorkan i Švabica*, uz *Ljubav u kasabi*, početak Andrićeva razvijanja "kompleksa što se vezuje za ženu i koji dovodi čoveka pred nju kao pred neko spiritualno i polubožansko biće, nedohvatno ljudskom nagonu i htenju", (189-190.) nalazeći mu "korene i izvore u religioznom odnosu prema ženi, sa dubokim osnovama u tradiciji katoličke religije, u prvom redu, ili u **čulnoj grozničavosti istočnjačke "religije ljubavi"**, da bi konstatirao kako je on "kao sinteza katoličko-mističnog i istočnjački-metafizičkog demonizma, prisutan u poeziji **romantizma**, a kasnije i simbolizma, na svoj način". (190.) A to je zaista sve tačno kada se ima u vidu duhovni svijet i evropsko naziranje samog pisca prema erotici Istoka, koja je za katoličke Evropljane uvijek bila čulno egzotična i krajnje romantičarski fantastična. Vučković, međutim, smatra da se "u trenutku dodira sa ženom" kao "apsolutom lepote" Ćorkan posredstvom pisca

otvara pokazujući "ljudsku pozadinu što je krvava i tragična", (193-194.) a sve to počiva na Vučkovićevoj dobro uočenoj postavci o suprotnosti katoličko-evropske i bosanskomuslimanske istočnjačke erotike, u romantičarskim predstavama, najprije, samog Andrića, a zatim i svih njegovih kršćanskih kritičara. Vučković dobro uočava kod Andrića asketsko-kršćansko shvaćanje žene i čulnosti i njegovo projiciranje u romantičarski doživljaj sasvim suprotne, čulno egzotične, strastveno intenzivne, čak patološki razularene erotike Bošnjaka, Turaka i drugih islamskih naroda, ali on ostaje nedorečen u pojmu "istočnjačke žreligije ljubavi" i nejasan da li to on misli na dervišku, sufijsku mističko-alegorijsku ljubav prema Bogu koja je daleko od konvencionalnog osjećanja zemaljske erotike.

Svodeći poređenje katoličkog i muslimanskog svijeta u Andrićevim pripovijetkama još je Nikola Mirković ustanovio da je u likovima Bošnjaka i smrt drukčija, otvorenija i u posljednjoj želji i viziji: "orkanu je, dok umire", - kaže on, - "bliži najdalji čudesni grad na Istoku, sa svojim kulama, ženama i podvizima, nego ova šaka prosutih kuća na ušću Drine i Rzava" (*Mila i Prelac*), Osmo Mameledžija nestaje s ovog sveta sa vizijom Sarajeva i širokog sveta (*U musafirhani*), starac Alidede u poslednjem času svestan je jedino onoga što nikada upoznao nije: žene (*Smrt u Sinanovoj tekiji*)". (Mirković, 45.)

IV.
(PRIPOVIJETKE, 1931.)

Za drugu zbirku Andrićevih pripovijedaka iz 1931. godine Vučković je napisao da se u njoj, u odnosu na prethodnu, osjeća izvjesno "stilsko stišavanje", "gubljenje spoljašnje šarolikosti i humora", "zgušnjavanje i pročišćavanje atmosfere", "bistrina psiholoških stanja i oštrije izražena misaonost".[*1] O emocionalno-idejnoj strani proza ove zbirke u vezi sa Andrićevim pogledom na prošasta vremena turske, i austrougarske, vladavine, na Orijent, islam i Bošnjake, Vučković nije govorio, ali je to, prema njegovu navodu, izrazio jedan tadašnji kritičar: "Andriću bi se, ipak, mogla staviti jedna idejna zamerka, kad je reč o njegovim junacima, oni su u tradicijama, nagonima, verskim uznemirenjima, strastima, moćnim i bezmernim."[*2] A tu je upravo sadržana emocionalno-estetska dimenzija Andrićeva idejnog odnosa prema turskoj vladavini, islamskoj kulturi i njihovim živim posljedicama u Bosni - Bošnjacima, koja se, kao opsesija i konstanta, u različitim frakcijama, može pratiti u toku čitavog njegova stvaranja.

1. Vučković, 210.

2. Ibidem, 211.

Most na Žepi iz ove zbirke predstavlja misaoniji i humaniji vid te opsesije, koji djeluje kao svojevrstan ispad iz stilsko-idejnog kontinuiteta i kao anticipacija jedne egzistencijalno-historijske postavke, u kojoj se relativizira sve, vremenitost čovjeka prema trajnosti građevina u vremenu i prostoru. A to je zapravo romantičarska tema stalnosti i prolaznosti, prirode i kosmosa - i čovjeka. Uz to je vidljiva i Andrićeva "sve veća sklonost za seciranjem psiholoških stanja svesti ličnosti",[3] kako to primjećuje Vučković, te "interpretacija legendi" u vezi sa estetičkim problemima i njihova značaja u čovjekovu životu.[4] U ovoj pripovijeci postoje zapravo tri protagonista: veliki vezir Jusuf, čija sudbina i njena nadoknada čini okvir pripovijetke, "most na Žepi" kao nijemo a rječito djelo i simbol ljepote i stalnosti, i njegov stvaralac neimar Italijan "koji je gradio nekoliko mostova u okolini Carigrada i po njima se pročuo".[5] U pozadini slika i zbivanja ove proze, kao historijsko idejna panorama dizertacije, jeste turska vladavina u Bosni i vlast u Carigradu, između kojih je razapet život, i sudbina, velikog vezira Jusufa. Na početnom kraju pripovjedačkog okvira Andrić piše:

> *"Četvrte godine svoga vezirovanja posrnu veliki vezir Jusuf, i kao žrtva jedne opasne intrige pade iznenada u nemilost. Borba je trajala celu zimu i proleće. /.../ A sa mesecom majem iziđe Jusuf iz zatočenja kao pobednik. I život se nastavi, sjajan, miran, jednoličan. Ali od onih zimskih meseci, kad između života i smrti i između slave i propasti nije*

3. Ibidem.
4. Ibidem, 212.
5. Ivo Andrić: *Most na Žepi*, S. d., VI, 228.

bilo razmaka ni koliko je oštrica noža, ostade u pobedniku veziru nešto stišano i zamišljeno."[6]

A zatim se Andrić vraća u retrospektivu vezirove časti i slave, sa historijsko-moralnim predočavanjem turske vladavine kao uzroka njegova životnog puta, i stilskim dovođenjem u sumnju onoga pozitivnog na kraju svakog pasusa:

"Živeći zatočen, u osami i nemilosti, vezir se setio življe svoga porekla i svoje zemlje. Jer, razočaranje i bol odvode misli u prošlost. Setio se oca i majke. (Umrli su oboje dok je on bio skroman pomoćnik nadzornika carskih štala, i on je dao da im se opervaze grobovi kamenom i podignu beli nadgrobni nišani.) Seti se Bosne i sela Žepe, iz kog su ga ***odveli kad mu je bilo devet godina****./podvukao M.R./*

Bilo je prijatno, tako u nesreći, misliti na daleku zemlju i raštrkano selo Žepu, gdje u svakoj kući ima priča o njegovoj slavi i uspehu u Carigradu, a gde niko ne poznaje i ne sluti naličje slave ni cenu po koju se uspeh stiče."[7]

Sve po shemi odvođenje-napredovanje do vezirstva-intrige na dvoru na ivici propasti i smrti, kao naličje časti i slave ali i njen prirodan uvjet i rizik, što Andrić ne postavlja u poređenje i opoziciju sa vezirovim porijeklom i mogućim životom da je ostao u porodičnom zavičaju, nego ostavlja pripovjedački "u ćutanju", jer to ne potkrepljuje njegovu tezu o pogubnom utjecaju turske vladavine.

U nesreći u koju je zapao on se raspitivao o svome zavičaju kod ljudi koji su dolazili iz Bosne, u kojoj *"posle buna i ratova bejahu naišli nered, oskudica, glad i svakojake bolesti"*. Kazivali su mu o svojim nevoljama i potrebama: *"da im je džamija oronula i ogorela, česma pre-*

6. Ibidem, 226.

7. Ibidem, 226-227.

sahla; a najgore im je što nemaju mosta na Žepi".[8] Vezir odredi pomoć svojima, dade šest ćilima za džamiju i novac za česmu sa tri lule.

Odavde počinje priča o zauzdavanju rijeke i rađanju mosta i njegovu graditelju, vrijednom i šutljivom stvaraocu-osobenjaku, priča slikovita i živa, okružena nijemošću i čuđenjem ljudi, sve dok se *"iz toga spleta od greda i dasaka"* ne pojavi *"most, vitak i beo, sveden na jedan luk od stene do stene",*[9] a neimar, što *"nit govori nit romori"*, ne pođe u Stambol, u priči Selima Ciganina: *"Ama da se jednom obazrije jal na nas jal na ćupriju! Jok!"*, i umrije na putu dva konaka od Carigrada. I dok su se došljaci divili građevini, a Žepljani im odgovarali s ponosom *"Valja rodit vezira"*[10] - Andrić je razvio sliku mosta kao dva mlaza vode sa dvije obale i kao lirsku umjetninu u letu eteričnog iščeznuća. Njegova udivljenost nad ovim mostom, kao i višegradskim kasnije, bila je drukčijeg karaktera od njegova osjećanja "turske" urbane arhitekture, čiju primjerenost bošnjačkom čovjeku on nije mogao da uoči i shvati, zbog toga što je odbijao svaki duhovno-kulturni i životni utjecaj tursko-islamskog Orijenta.

"Gotovo kod svake turske građevine ima uvijek, manje ili više, doziđivanja i pregradaka, građenih da se zadovolji neka časovita, prva i najnužnija potreba, bez obzira na logiku materijala, ljepotu ili trajnost građevine", pisao je on u pripovijeci *U zindanu.*[11] A u ovoj on se, osobito na kraju, spiritualno divio u čuđenju nad umjetninom koja se nije mogla estetski prilagoditi i saživjeti s divljom prirodom *"rastrganog i pustog kraja"* Bosne.

8. Ibidem, 227.
9. Ibidem, 230.
10. Ibidem, 232.
11. Ivo Andrić: *U zindanu* S. d., VI, 28.

Budući tako da u njegovu stvaralačkom doživljaju ne postoji apsolutna ljepota bez primisli, napomene ili ispravke, i pošto u njegovu djelu po pravilu nema ništa a da nije obavijeno mučninom i mrakom, skepsom, zlom i nesrećom, i ova priča se od tada razvija upet u nemiloj suvremenosti, u smislu završavanja okvira koji je začet na njenu početku. A nastavlja se razmišljanjem o poetskom epigrafu, koji mu napisa i posla *"jedan mladi a učeni carigradski mualim, koji je bio iz Bosne rodom".*

> *"Na priloženoj tvrđoj hartiji bio je fino ispisan hronogram sa crvenim i zlatnim inicijalom:*
>
> ***Kad Dobra Uprava i Plemenita Veština***
> ***Pružiše ruku jedna drugoj,***
> ***Nastade ovaj krasni most,***
> ***Radost podanika i dika Jusufova***
> ***Na oba sveta.***
>
> *Ispod toga je bio vezirov pečat u ovalu, podeljen na dva nejednaka polja; na većem je pisalo:* ***Jusuf Ibrahim, istinski rob Božiji,*** *a na manjem vezirova deviza:* ***U ćutanju je sigurnost.'"***[12]

Priča se od tada preseljava u vezirovu unutrašnjost, ispunjenu skepsom i strepnjom. A kako u Andrića nema ništa a da nije začinjeno mrakom, ni most kao dobro djelo i plemenita umjetnina nije mogao vratiti unutrašnji mir veziru. Iako je prošlo dvije godine od njegova pada i zatočenja, a zatim pobjede protivnika i povratka na vlast, veziru se u sjećanju sve više javljala pomisao na tamnicu, koja mu je iz noćnih snova, kao neodređen užas, prelazila u javu i trovala mu dane, kao neka vrsta podsvjesne paranoje: postade

12. Ivo Andrić: *Most na Žepi*, 233.

"osetljiviji za stvari oko sebe" i sve poče da prima *"sa prikrivenim, ali dubokim nepoverenjem"*, a u njemu se ustali nihilistička misao da *"svako ljudsko delo i svaka reč **mogu** da donesu zlo"*. *"Pobednik vezir oseti strah od života"*, kaže Andrić po tragu nekadašnje vlastite kjerkegorske filozofije strepnje, povezujući moralno ovaj paradoksalni kompleks sa sudbinom graditelja mosta, i psihološki-simbolično sa zemljom vezirova porijekla, u idejnom slijedu i duhu svoje dizertacije:

> *"Mislio je na stranca neimara koji je umro, i na sirotinju koja će jesti njegovu zaradu. Mislio je na daleku brdovitu i mračnu zemlju Bosnu (**oduvek mu je u pomisli na Bosnu bilo nečeg mračnog!**), koju **ni sama svetlost islama nije mogla nego samo delimično da obasja,** i u kojoj je život, **bez ikakve više uljuđenosti i pitomosti,** siromašan, štur, opor. I koliko takvih pokrajina ima na ovom Božjem svetu? Koliko divljih reka bez mosta i gaza? Koliko mesta bez pitke vode, i džamija bez ukrasa i lepote?"*[13]

Plemenito zatajivanje sebe kao činioca dobrog djela u duhu islamskog morala potisnuto je tako skeptičnom relativizacijom vlastite zadužbine i zatvaranjem u svoju šutnju od svijeta i života kao posljedicom političke strepnje. Jer, nakon toga solilokvija, uslijedio je u Andrićevoj pripovijeci čin:

> *"Vezir obori pogled na mualimov natpis u stihovima, polako podiže ruku i precrta dvaput ceo natpis. Zastade samo malo, pa onda precrta i prvi deo pečata sa svojim imenom. Ostade samo deviza: **U ćutanju je sigurnost.** Stajao je neko vreme nad*

13. Ibidem, 235.

njom, a onda podiže ponovo ruku i jednim snažnim potezom izbrisa i nju.

Tako ostade most bez imena i znaka."[14]

A nakon toga brisanja vlastitog identiteta sa građevine, koje je ravno neimarevu odlasku bez osvrta po završetku radova, ostao je luk mosta ***"izdvojen i sam**, i iznenađivao putnika kao neobična misao, zalutala u kršu i divljini."*,[15] kao piščeva poruka da se umjetnina ne može uskladiti u divljinu Bosne, da ona strši neprilagođena iz nje.[16] *"Onaj koji ovo priča, prvi je koji je*

14. Ibidem, 235-236.

15. Ibidem, 236.

16. Kao što je žena u Andrića "svedena na ženu-telo, na beskrajno variranje nemih **oblika**, koji imaju svoj govor", tako je "misao o stalnosti, o nepromenljivosti i neizmenljivosti sveta /.../ jedna od najznačajnijih misli Andrićeve mistike, zatvorena u reljef zemlje /.../ ili u sam kamen (*Most na Žepi, Na Drini ćuprija*)", iznosi Džadžić i kaže expontovski: "Treba li i reći da je **ćutanje** osnovni zakon tih oblika." (Džadžić, 46-47., podvukao on) I dok, na jednoj strani, povezujući kaže kako je "most na Žepi skica za drugi, višegradski, za ćupriju na Drini", na drugoj strani on traži psihološko određenje Andrićeva doživljaja: "1926. je godina, vreme u kome svetom Andrićeve vizije kulminativno hara zlo, ono egzistencijalno, sažiže svaku slamku nade prokletstvo; nema sigurnosti, nema zarudelih vidika, noć i strah cere se svetu". (49.) Svodeći vezira Jusufa na spoznaju sveopćeg zla u svijetu (101.), Džadžić istovremeno smatra da *Most na Žepi* (uz *Smrt u Sinanovoj tekiji*) "najodređenije dozvoljava da se shvati priroda tog zla" (109.), da bi na drugom mjestu istakao kako u godini kad je ova pripovijetka objavljena "iščezava ironija, iščezava isključivost pojedinačne degeneracije i nelagodnosti". (149.) Psihološko-stvaralački inventivno, slijedeći Andrićev expontovski kompleks, Džadžić sluti: "U oblike ove pripovetke kao da je zatvoren čitav vidik Andrićevog osećanja sveta." (149.) Jer se i Jusuf, kao i Andrić, sjetio "živeći zatočen, u osami i nemilosti... svoga porekla i svoje zemlje"; i njemu, kao i Andriću, "razočarenje i bol odnose misli u prošlost", stoga "jednom na slobodi, ponova moćan, on će svojoj rodnoj Bosni - kaže Džadžić misleći i na Andrićevo djelo - ostaviti znamen uspomene, most". A on sam će umrijeti od svoje more, "ispoljivši sve klasične simptome egzistencijalne nelagodnosti koju čovek ćutke neguje u sebi", da bi uskoro "neko nepoznato lično zlo /.../ dokrajčilo i život neimarov, iza kojeg je ostala "sigurnost... u ćutanju", (150.) kao i u Andrića. Stoga je uistinu *"Most na Žepi* sublimacija Andrićevih ideja, sublimacija čitavog njegovog osećanja sveta u malom", kako zaključuje Petar Džadžić. (157.)

Bandić smatra da *Most na Žepi*

došao na misao da mu ispita i sazna postanak", dodao je Andrić o sebi, a za poznavaoca njegova vlastitog živo-

"ima u sebi nešto od veličanstvenosti otkrića dalekih, nepoznatih prostora iz kojih nemo progovaraju vekovi, kamen, zemlja". (109.) Ova pripovijetka (uz *Đerzeleza...*) označila je "odlazak, napuštanje jednog određenog (ili konvencionalno shvaćenog) vremena da bi se blisko osetilo, suštinski spoznalo neiscrpno vreme, njegov mukli ritam, njegov dubok dah i beleg", piše Bandić u težnji da Andrićeva djela čita na višem moralno-povijesnom planu, kao što ih Džadžić doživljava u okviru Andrićeve duše i osjećanja svijeta koje se estetski proširuje na sve oko sebe, a ni jedan ni drugi ne uzimaju u obzir recepciju Andrićevih historijskih proza na drugoj strani njihovih estetsko-ideoloških i povijesno-etičkih izvorišta, u sklopu integralnog doživljaja umjetnosti riječi. Bandić, međutim, čak romantičarski ističe da je *Most na Žepi* "označio početak osvajanja istorije i vremena iz njihovog nemog ali primamljivog polumraka i amorfnosti". "Bitka za vreme bila je bitka za delo: za ono što je preostalo čitavo i živo ispod žrvnjeva i sita beskrajnog, neumoljivog vremena", piše on, a "ona senka plodnog, stvaralačkog ćutanja koja se jednim delom nadvila već nad *Ex Pontom* dobija tu početnu, upečatljivu, trajnu formulu;. nezaboravna magična apoftegma **U ćutanju je sigurnost**, deviza vezira Jusufa koji je podigao most na Žepi, sadrži drevno, iskonsko iskustvo..." (110.) Jedino u čemu se Bandić približava Andrićevoj povijesti jest isticanje slike o sudaru dva mlaza vode sa dvije obale koji stvaraju luk nad ponorom, i komentar: "Tome lirskom pejzažu kontrastirana je **opet** sumorna životna istorija vezira Jusufa", (110.) porijeklom Bosanca kojeg su kao dijete "nasilno" odveli u Carigrad. "...Motiv oskudno, ugroženog života iz 'Mosta na Žepi' dalje (se) razvijao, račvao, menjao u nekim drugim Andrićevim pripovetkama.", (111.) konstatira Bandić potpuno u duhu dubokih Andrićevih mitskih i romantičko-povijesnih intencija.

Vučković smatra da je Andrić u pripovijeci *Most na Žepi* pripovjedački analizirao "relaciju lepote kao stvaralačkog dela u granicama jedne, antropološki gledano, crne i, filozofski, vedre eklektike vizije sveta", ističući da je ova pripovijetka "nešto drukčija" od drugih iz ove druge knjige, te da čak predstavlja vezu između većine priča u njoj u kojima se "analizira tragičan položaj čovekov u odnosu prema zlu što ništi sve njegove pokušaje vezivanja za neke stalnosti" i apsolutu "pa bio to bog, lepota žene ili umetničko delo", pri čemu čovjek ostaje tragičan. (Vučković, 230.) I dok u *Mostu na Žepi* prvu dilemu predstavlja odnos apsolut-pojedinačna sudbina, izražena u liku vezira Jusufa, sa spoznajom o "relativnosti svakog ljudskog dela" i osjećanjem da iz svake stvari i svakog ljudskog čina "veje zlo", druga dilema je vezana uz poetiku nastajanja umjetničkog djela, sa "vizijom umetnika-tvorca jednog apsoluta što ga poništava i njegov ljudski život čini beznačajnim i tragičnim", (231.) iznosi Vučković ne uočavajući da je to zapravo

ta nameće se poređenje iskustva devize **u ćutanju je sigurnost** i Andrićeve šutnje ne samo o vlastitim djelima i njihovoj genezi, nego o sebi i svome životu, o svojoj činovničko-diplomatskoj karijeri i renegatskom položaju Hrvata u srpskoj sredini i vlasti kojoj se cijelog života i svojim djelom dodvoravao i potčinjavao. Na planu umjetnine ostala je poruka kritičaru da djelu,

"romantičarska ironija". I dok je nosilac prvog sloja, prema Vučkoviću vezir Jusuf, nosilac drugog sloja pripovijetke je neimar, koji je na završetku gradnje mosta "otišao naglo i izdahnuo isto tako naprečac i bezimeno". (231.) A nasuprot tvorcu, njegovo djelo se "preobražava... u apsolut" koji ne trpi objašnjenja i profana tumačenja, pa stoga i Jusuf precrtava blještavi stihotvorčev tarih i ostavlja natpis "u ćutanju je sigurnost", (232.) kao svoje intimno traumatično-psihološko usmjerenje i životnu devizu. Vučković se, međutim, ispravlja kada kaže da je Andrićeva "antropološka vizija obojena crnim bojama", ali da istovremeno njegova "filozofija života kao trajanja... ima jednu izrazito svetlu perspektivu, koja ne poništava prvu, već je usložava", (233.) a perspektivom općeg trajanja tragična antropološka vizija se humanizira i prevazilazi. (234.) Tumačenje Andrićevih shvatanja uz pomoć egzistencijalističke filozofije, kao što je to činio Karlo Ostojić, Vučković odbija kao neosnovano, i smatra da "tumačenje stanja i situacija Andrićevih ličnosti iz ovog perioda može pre... da se zasnuje na kategorijama s kojima operiše Jaspers (granične situacije, demonsko, smisao transcendencije, odsustvo komunikacije i sl.)". (514., f. 78.) Već u sumi dosadašnjih iskustava o Andrićevoj poetici može se zapaziti njen prvi romantičarski karakter. Trajanje života, prirode, apsolut kao stalnost, mostovi kao simboli vječnosti prema mijenama vremena i historije i pojedinačnim sudbinama, bregovi, ironičan odnos prema vlastitom djelu koje svoga tvorca poništava, pjesnik kao prorok u *Ex Pontu*, religioznost, sklonost prema srednjem vijeku historijskom, tradicionalnom i mitskom, prema legendarno-epskom, egzotizam i negativan katolički odnos prema Orijentu i islamu; psihopatski mračni i strastima opterećeni likovi - sve to Andrića i njegova djela pokazuje kao bitno romantičarska (i pored ekspresionističkih sazvučja koja se zapravo nadovezuju historijski na ovu stilsku formaciju).

Leovac u svojoj knjizi u vezi s ovom pripovijetkom tvrdi da je ona "nastala, delimično, i pod uticajem jedne legende o nekom veziru Jusufu, rodom iz tog kraja Bosne, i o nekom talijanskom graditelju kome je poverena izgradnja mosta", i u tom smislu navodi knjigu Džemala Čelića i Mehmeda Mujezinovića *Stari mostovi u Bosni i Hercegovini*, (Sarajevo, 1969., str. 165-166.) (Leovac, 57., f. 18.)

kao ni stvaraocu ni donatoru, ne treba komentara, niti mu treba tražiti racionalne motive. Tu privilegiju *"da ispita i sazna postanak"* predanja i legendi, da prikuplja građu o njima da bi ih, preobražene, umjetnički izrazio, zadržao je Andrić za sebe kao pisca, ali sam nikada nije odavao podlogu niti izvorišta vlastitih djela do kraja svoga života, sve u nekom strahu da se ne otkriju neke moralne tačke koje bi okrnjile predstavu o njegovoj ljudskoj i stvaralačkoj ličnosti.

U pripovijeci ***Mara milosnica*** Andrić je turskoj vladavini u Bosni, i odnosima između Osmanlija i Bošnjaka, pristupio s većim razbiranjem i razlikovanjem psihologije, temperamenta, odnosa političkih, kulturnih, a razdoblje u koje je smjestio radnju *"pred samu austrijsku okupaciju"* pružalo mu je dovoljno građe da malo izdiferencira svoju koncepciju o Bošnjacima kao "Turcima". Jer su predokupaciona zbivanja i zapisi o njima predstavljali za Andrića veoma upotrebljivu građu u duhu njegove teze o rezultatima osmanlijske vladavine. Kao podlogu za historijske događaje, likove i atmosferu uzeo je memoare dr. Josepha Koetscheta, Švicarca liječnika u turskoj službi, *[17] ali i drugu historijsku građu.*[18] Radnju je koncentrirao oko Veliudin-paše, zvanog Čerkez, koji je uoči okupacije po drugi put došao u Bosnu za zapovjednika sve vojske koja se nalazila u njoj.

17. Dr. Joseph Koetschet: Aus Bosniens letzter Türkenzeit. Veröffentlicht von Dr. Georg Grassl, Wien und Leipzig, 1905.

18. Fra Grga Martić: *Zapamćenja* (1829.-1878.). Zagreb, 1906. Izvještaji konzula Konrada von Wassitscha grofu Andrassyju izišli su u *Narodnim novinama* u Zagrebu u brojevima od 3., 5., 6., 7., 10., 12., 13. i 14. rujna 1878.

Već pri njegovu dolasku u Sarajevo, bez harema i stvari, Andrić je izrazio ironičan i preziran odnos čaršije prema ovom Osmanliji: *"Mogao je sve na dvije sohe donijeti. /.../, a kad pođe iz Bosne, vidjećete tovara i denjkova."*,[*19] govorili su o njemu nazivajući ga *"propalicom, golaćem i ćirpom"*. A u njegovu liku Andrić je izrazio kako odbojne duševne i karakterne crte koje je tipski pripisivao Turcima kao nosiocima osobenjaštva, nastranosti, duševne uvrnutosti i sramnih bolesti, tako i one kojima je individualizirao njegov portret:

> *"Sve se više odavao piću, samo što je sada pio još skrovitije i posve sam. Bio je ćutljiviji i naprasitiji nego ikad. Iako još uvijek vitak, bijaše okrupnjao. Kosa mu se na sljepoočnicama progrušala. Lijevi obraz mu je prikrivao, u veličini djetinje podlanice, neki crveni lišaj, koji se neprimjetno ali stalno širio i dubao, i sve više zagrizao u mekotu donjeg očnog kapka. Imao je često gnojna zapaljenja u ustima, i dobivao srčane grčeve..."*[*20]

I u njegovu prethodnom boravku u Sarajevu iznio je sve ono što je ovog osmanlijskog pašu odvajalo od sredine u koju je došao: od konstatacije *"domaći ga, od samog početka, nisu voleli, jer je bio gord, prijek i nepristupačan"* te da je još od tog vremena ostao *"kod sarajevskih uglednih Turaka u rđavoj uspomeni"*,[*21] pa do postupaka prema begovima u medžlisu, koje je *"prekidao u govoru i zbunjivao kratkim, stvarnim, vojničkim pitanjima"* i do sve većeg prezira *"zbog njihova* ***besmislenog turkovanja****, ograničenosti i prazne govorljivosti"*, dok su oni njega sve više mrzili i ogovarali. *"Pričalo se da je opljačkao sve varoši po Kavkazu, da je zadužen, da je ruski prijatelj, da se opija i*

19. Ivo Andrić: *Mara milosnica*, S. d., VII, 94.

20. Ibidem, 94-95.

orgija sa engleskim vicekonzulom, da pije vino i jede krmetinu."

Tako je kod Andrića došlo do izvjesnoga emocionalno-idejnog sinkretizma i vlastitog oslobađanja u stvaranju njegova lika Veliudin-paše. Andrić je u postupcima ovog čovjeka-stranca, bez razumijevanja i simpatije prema domaćem svijetu, izrazio i vlastiti odnos stranosti i prezirne odbojnosti prema muslimanima, kao hibridnom i negativnom proizvodu tursko-islamskog utjecaja u Bosni. Ali je u izrazu prezira ovog Turčina prema Bošnjacima *"zbog njihova besmislenog turkovanja"* nesumnjivo progovorio i Andrićev vlastiti podsvjesni kompleks nacionalno-kulturnog renegatstva u Kraljevini Jugoslaviji, i odnos prema njemu samom zbog njegova "besmislenog srbovanja" koje je imalo razloga i interesa. U nastavku opisa, u kome je ta primjedba ostala kao psihološki ispad podsvijesti pisca i kao kompenzacija a pojavno kao odnos stranca Turčina prema približavanju, identifikaciji i čak političkoj radikalizaciji Bošnjaka, Andrić je ovaj lik objektivirao kao čovjeka koji je *"ne brinući se ni za što na svijetu do za svoje vojnike i svoje konje, /.../ bio nemilosrdan i bezobziran, i uzimao, kad je vojsci trebalo, jednako tursko kao i hrišćansko."*, a *"globio je sarajevske jevreje gdje god je mogao".*[21] A kada je došlo do bune protiv njega u medžlisu *"zbog nekog begovskog sijena"*, on je na tužbe *"da je pijanica, da je nasilan, da otima tuđe"* kratko odgovorio:

> *" - Ja volim da pijem, ali me pijana niko nije vidio. Kavge ne tražim, ali, šućur, umijem da se bijem. Nemam para ni veresije, ni kućeta ni mačeta.*

21. Ibidem, 95-96.

Boga se bojim, sultana služim, i - evo mu ko mi šta može.

Tu se okrenuo prema odličnim ljudima i pokazao im, prirodnim mirom starog konjičkog oficira, jedan neočekivano bezobrazan gest.

Ubrzo poslije toga on je opozvan i poslan ponovo na rusku granicu."[22]

Nakon ove ekspozicije i retrospektive Andrić je nastavio radnju svoje pripovijetke na dva plana: predokupacijskim zbivanjima u Sarajevu i Veliudin-pašinim ignorantskim odnosom prema domaćim prvacima; te pašinom vezom prema Mari "milosnici" koja je izazivala sablazan u katoličkom svijetu. I dok je radnja na ovoj drugoj razini preuzimala glavni tok pripovijetke erotsko-psihološkim odnosima paše i djevojke, bošnjački svijet u političkim zbivanjima i nemirima otpora okupaciji ostajao je kao pozadina ove radnje, pri čemu se dramatika jednog i drugog plana sjedinjavala i narastala u općem fonu pripovijetke. Lik Veliudin-paše, i njegovo djelovanje, dijelio se na intimnu i javnu sferu, ali se izjednačavao na razini individualizma i neosjetljivosti prema drugima, kome je sve bilo podređeno. Između domaćih uglednika paša se samo sa dvojicom *"pokatkad sastajao i razgovarao"*: sa Mulagom Merhemićem, *"uglednim trgovcem, mirnim i otmenim čovjekom"* i Mula Sulejmanom Jakubovićem, *"dervišom reda mevlevija, isposnikom i bogomoljcem, ali slobodnim, iskrenim i veselim čovjekom"*.[23] I to su bila jedina dva bošnjačka lika u pripovijeci koje je Andrić dao bez tamnih crta, kao da se psihološki poistovijetio sa svojim Veliudin-pašom i u simpatiji i u animozitetu.

22. Ibidem, 96.

23. Ibidem, 96.

Radnja o odnosu Veliudin-paše i Mare, koju je on doveo za svoju "milosnicu", zasnovana je na psihološkoj i moralnoj kontraverzi katoličanstva i "turstva", koja iznutra mori "milosnicu" i stvara joj prepreku prema njenom svijetu. U taj odnos Andrić je unio glavne stavove i elemente iz svoje dizertacije o položaju bosansko-katoličkog svijeta pod turskom vladavinom, psihološki ih produbio i sociološki povezao. Iako književno data kao jedan od posrednih proizvoda toga položaja, stvorena kao lik djevojke koja porodično nosi naslijeđe "turskog" prilježništva, jer joj je majku *"stari Mustajbeg Hafizadić* /tj. čovjek koji nosi hafizsko porijeklo / M. R./ *držao nekoliko godina kod sebe"*[*24] pa je onda udao za ekmeščiju Iliju Garića, - u Mari se dolaskom u pašinu kuću, u pomiješanom osjećanju odanosti i straha i neke gotovo kćerinske pokornosti, pojavila *"nejasna ali mračna i teška misao o grijehu i sramoti".*,[*25] koja se izmjenjivala sa predstavom paše kao ljudskog strašila, jer je Andrić i njega, kao i mnoge druge sveukupno uzete Turke, nastojao i morfološki i vizualno da označi kao pripadnike svijeta tame, mraka i demona. Noću, kad bi je slao da sama spava *"budila se sa jasnom sviješću /.../ o tom šta je ona sada, i sa ustima punim plača zatiskivala lice između dušeka i jastuka i grcala: Turčin... U tami bi misao koja ju je mučila uzimala oblik vječite kazne i paklenih muka, a ne zemnog srama i propasti, kao danju."*[*26] A pri pogledu na pašu *"kako iz kutijice vadi džehenem-taš i njim dugo maže lišaj na obrazu, i sve se mršti od bola, a pred skrštenim nogama leži mu dugačak go nož, položen poleđice, sa oštricom okrenutom naviše"*, činilo joj se *"kao da on to vrši nera-*

24. Ibidem, 96-97.
25. Ibidem, 97-98.
26. Ibidem, 100.

zumljiv obred, i služi službu nečem što je tajanstveno, jezivo i posve zlo".[27] Čak više nego oštri, srditi i neumoljivi pogledi fratra za vrijeme mise, i njegovo kasnije karanje: *"Znaš li ti šta si ti sada u očima Božijim i u očima kršćanskog svijeta? Đubre, đubre, puno smrada i crva."* - [28] ona je osjećala nepremostivu provaliju svoga grijeha sa pašom još oštrije u iskonskoj paklenoj mržnji prema Turcima, koja je u kršćansko-bosanskom svijetu bila uvriježena, što pokazuje jedna slika iz ove pripovijetke u kojoj baba Anuša, drobeći ječmen hljeb u čorbu i topeći zalogaje na dno, da bi zavarala unuka, govori: *"Ovako Turčin u pako tone, evo."*[29]

A ta ista slika satanizacije, utapanja Turčina u paklu kao etnografski primjer razvijanja mržnje navedena je u *Fragmentarnim varijantama uz Andrićevu tezu.*[30] Tu provaliju Andrić je u pripovijeci još više razmaknuo morbidnom scenom nasilja od strane jednog anonimnog mladića i Salčina, *"s Bistrika, padavičara i ubojice"* nad baba Anušinom unukom, koja ulazi u najmračnije i najbrutalnije seksualnopatološke prizore u Andrićevoj prozi, opisanom sa zornošću vlastitog oslobađanja u pojedinostima sadističkog mučenja i manijačkog iživljavanja "Turčina" nad nevinom djevojčicom. Mameći je komadićem šećera Salčin ju je doveo do napuštenog kamenoloma.

> *"I dok je stajala s ustima punim šećera, mladić se baci na nju, obori je i iščeznu s njom u obrasloj rupčagi. Najprije se nije čulo ništa do prštanje šljunka i škripa njegova bensilaha; ali ubrzo djevojčica poče da jeca, pa da vrišti i zapomaže. Mora da joj je dlanom zaklapao usta, jer je vriska*

27. Ibidem, 101.
28. Ibidem, 136.
29. Ibidem, 102.
30. Ibidem, 105.

dolazila na mahove i isprekidano. /.../ A Salčin je jednako čučao na stijeni. Usta su mu bila otvorena; a listovi, na koje se navalio svom težinom podrhtavali su. Ali je dugo tako stajao i razrogačeno gledao u rupu pod sobom. Odjednom se zanese, ispusti neki mljaskav, tup zvuk, raširi ruke i pade u rupu pored njih. Ozdo se čulo kako krklja i bije nogama. Mala je bila potpuno umukla."[31]

Ova scena se jednači patološki sa silovanjem dječaka u pripovijeci *Mustafa Madžar* i pokazuje sasvim jasno i Andrićevu unutrašnju sklonost prema morbidnim satanskim scenama i njegovo opredjeljenje da protagoniste manijaštva, sadizma i duševne posuvraćenosti nalazi samo među "Turcima" i Bošnjacima, ma kako se u kritici ove scene podizale na simboličnu razinu univerzalnog zla sa humanom antipozicijom na dobro. Ili, kako stara majka, pregledajući kćerku nakon udaje za jednog od "nečiste krvi" Pamukovića, reče: *"Jao meni! **Turčin pogani**, šta uradi od djeteta."*"[32] A otvorena i vizualna satanizacija *"Turčina, kovrčave kose i škiljava"* kao napasti koja čovjeka navodi na pijančenje došla je do izražaja u *"priči o Šimunu"*:

*"Neko vrijeme iza toga poče napast da dolazi za Šimunom do samih avlijskih vrata. Jela joj je pričala da **Ga** je vidila na svoje oči, da je uistinu Turčin, škorav i kovrčaste kose, s fesom nakrivo, a lijevo mu oko napola zaklopljeno./.../ **On** ga je vukao još s kapije za džemadan, i zvao da piju dalje, a žene su ga uvlačile u avliju. Ona **Ga** je tukla brojanicama i*

31. Ibidem, 133.

32. /Ivo Andrić/: Fragmentarne varijante uz Andrićevu tezu, 254.

krstom na njima, kao bičem, i grdila siktavo i prigušeno: - Odlazi, balijo nečisti, ostavi mi čovjeka. U ime Svetoga Trojstva, odlazi od krštene duše. U pako, vraže!"[33]

Tako se, u kontinuitetu ideologije njegove dizertacije i pripovjedačko-stvaralačke satanizacije, i Osmanlije i Bošnjaci pod Andrićevim zajedničkim imenom "Turci" pokazuju i kao uzročnici svih moralnih zala među bosanskim kršćanima: i moralnog pada "Hafizadićke" i Mare "milosnice", i nasilja nad djevojčicom i Šimunova poroka.

I dok je u pripovijeci na svakom koraku rastao napon kršćanskog negodovanja prema Mari i njenu odnosu s Turčinom Veliudin-pašom, koji je pod pritiskom predokupacijskih zbivanja otišao iz Sarajeva i nju ostavio sa sviješću sramote, u gradu su se odvijali događaji bune protiv turske predaje Bosne i otpora austrougarskoj okupaciji, koji su u odjecima dopirali i do Mare u svijetu u koji se vratila. Tu atmosferu koja se počela stvarati još za boravka pašina, njegovu ulogu u zbivanjima, te događaje u Sarajevu već od deputacije bošnjačkih prvaka valija *"da traži povratak bosanskih trupa u Bosnu, i smjenjivanje Veli-paše i Kostan-paše, Jermenina"*,[34] Andrić je opisao na osnovu svjedočenja fra Grge Martića u *Zapamćenjima* i dr. Jozefa Koetscheta, *"Svajcarca u turskoj službi"*, u njegovim memoarima, što je Andrić posredno odao unoseći njihove portrete u pripovijetku. *"Onizak i prosijed"*, - slikao je Andrić Koetscheta, - *"smiješio se već sa avlijskih vrata i pozdravljao veselo. Takav miran osmijeh nije ona*

33. Ivo Andrić: *Mara milosnica*, 131-132.

34. Ibidem, 148.

nikad vidila ni u hrišćana ni u Turaka, ni u koga do u ovog stranca. I izgledalo joj je da njega ne treba da se boji. Samo je on u posljednje vrijeme dolazio sve rjeđe, i to preobučen u tursko odijelo, koje mu je davalo smiješan izgled i nesigurno držanje. Ali joj je uvijek bilo prijatno njegovo lice, sa smiješkom i dobrim, zabrinutim pogledom."[35] A lik fra Grge Martića ukomponirao je Andrić u samu radnju pripovijetke, osobito onu oko Mare kada se vratila svome svijetu. *"Tada fra Grgo, sitan i mršav, dopirući glavom jedva do ordena na pašinim grudima, vas u živim bistrim očima, poteže svoju staru vještinu i rječitost, u kojoj je bilo uvijek i prijetnje i molbe i nasrtljivosti i pokornosti, i koja je rijetko ostajala bez uspjeha."*[36] Tako je Andrić preokupacijske događaje i vidio očima jednog stranca i jednog Bošnjacima nenaklonjenog svećenika i potajnog austrijskog saradnika, koji su ih posmatrali s druge političke, civilizacijske i vjerske strane, izražavajući osobito crte anarhije i fanatizma i akcente žestokoga emocionalnog negodovanja protiv Osmanlija koji su ih izdali.

Ono Andrićevo poistovjećivanje Bošnjaka sa Turcima, posebno u odnosu prema kršćanima u Bosni, u ovoj se pripovijeci mentalitetom ali i politički razdvojilo, ali je Andrić, kao stvaralac s druge strane, s posebnom pažnjom iznosio psihozu straha kršćanskog svijeta u nemirnim danima bune i otpora, i bez simpatija slikao vođe ustanika, podvlačeći sirovu grubost i žestinu u njihovim istupima. U tom stilu su, sa historijskom dokumentarnošću s kršćanske strane, data predokupacijska zbivanja i njihovi učesnici kada

35. Ibidem, 151-152.

36. Ibidem, 111.

se *"uzbuđenje, naročito među Turcima* /Bošnjacima, M. R./, *nije moglo više sakriti."*[37]

Na toj pozadini Andrić je dao likove predstavnika turske vojne i civilne vlasti i uznemirenih i buntovnih bosanskih prvaka. I dok je Veli-pašu, suglasno njegovoj hladnoj i prezirnoj prirodi, dao u nekoliko prijetećih i drskih reakcija, Hadži Loju je oštro opisao kao sirovog vođu razularene svjetine: *"Na njemu su otrcane softinske čakšire od atlasa; grudi gole i rutave, a košulja razdrljena i umrljana od dudova. Mrmljao je neke molitve preda se."*[38] A Kaukčiju je naslikao, u duhu dizertacije i svoga pripovjedačkog manira isticanja vjerske mržnje i satanizacije Turaka, odnosno Bošnjaka, kao fanatika i mrzitelja hrišćana, *"dubokog glasa i uvijek zažarenih strogih očiju"*, koji nije propuštao ni jednu sjednicu medžlisa a da nije održao govor *"protiv zanemarivanja vjerskih propisa i protiv opasnog popuštanja hrišćanskoj raji"*, a kada se raspravljalo *"da li se može hrišćanima dozvoliti da podignu zvona, i da zvone, u varošima gdje ima i Turaka"*, on je zapjenjeno dokazivao *"da musliman ne smije živjeti u varoši u kojoj 'zvono kuca'". "I sada je govorio o ugroženom islamu."*[39]

Andrić je istovremeno ocrtao i likove dvojice učesnika medžlisa, koji su sjedili *"nepomični sa izrazom zabrinutog dostojanstva": "Naročito se čekalo šta će reći Mustaj-beg Fadilpašić, debeo i ambiciozan prvak, koji je sjedio u pročelju. Do njega je Mehmed-beg Kapetanović, još deblji i još ambiciozniji. Obično je hodao kao mješina puna smijeha. Sipao je uvijek šale i poslovice, i iza njih vješto krio ono što misli, ili ono što ne zna. Ali sada je i on sjedio i zabrinuto ćutao; salo je na njemu mirovalo, samo su mu*

37. Ibidem, 159.
38. Ibidem, 108.
39. Ibidem, 111.

lukave očice u velikom rumenom licu neprestano igrale."[40]

Od ovih stvarnih historijskih ličnosti Kapetanović je bio čovjek čije je zbornike poslovica i mudrih anegdota, *Narodno blago* i *Istočno blago*, Andrić pažljivo čitao, skupljajući građu za svoje proze i studirajući njihov bosanski jezik. Kao završni potez na opisivanju ovih likova i prepirke među njima, Andrić je izrazio preziran odnos Veli-paše prema Kaukčiji: *" - Čestiti valijo, ti ćeš razumjeti da ja ne mogu ovim ljudima i ovom usplahirenom hodži (i tu pokaza na Kaukdžića i na medžlis, pa se odmah okrenu Mazhar-paši, a medžlis i Kaukdžića za sve vrijeme govora više ne pogleda), ja ne mogu, velim, objašnjavati šta vojsci treba, i šta carska vojska može i smije."*[41] A pisac je, prije nego što je ova nemirna politička zbivanja povukao u pozadinu priče o Mari milosnici, još jednom dao ocjenu ovog stanja završnice turske vladavine u Bosni, dokle dopire njegova dizertacija, u oproštajnom dijalogu Veli-paše i Mula Sulejmana Jakubovića, koji se *"nije žalio ni na što, ali je govorio o prolaznosti i smrti, i ništavosti ovoga svijeta"*:

> *" - Svi vi odoste! A kome ostavljate ovo veselo Sarajevo, i nas u ovom kazanu? Vi se rasturate kud koji, i Bog će milostivi dati pa će vam dobro biti, i vama i svom turskom uhu, ali mi ovdje teško da više dobra vidimo. Ispoganili se i iskrvili između se, i sad čekamo ko će doći iz bijela svijeta da nas uredi i pokrsti.*
>
> *- Eno begovi u medžlisu vijećaju, i Hadži-Lojo kupi vojsku - govorio je Veli-paša sa smiješkom.*
>
> *- To i jest ono što je došao Hadži-lojin vakat. Onakvi su u dobra vremena u prangama išli i kamen tucali, a nisu vojsku kupili ni s gospodom*

40. Ibidem, 112.

41. Ibidem, 116.

vijećali. A, ko živ bude, vidjeće i njihovo. Alaknuće dva-triput, isturit koji fišek, pa će trčati kući da ih žena zaključa u magazu. A nek Švabo ostane samo tri godine u Sarajevu, oni će prvi natući šapke na glavu, i otimati se za švapske krstove, i zalagati krmetinom. E, moj valjani Veli-pašo, nema ovdje više čovjeka, nego gladna fukara i još gladniji begovi. Svačije će ovo još biti, a naše, beli, što je bilo - bilo."[42]

Hladni odlazak Veli-paše iz Sarajeva, bez imalo osjećanja prema bošnjačkom svijetu koji ostavlja na milost i nemilost višestoljetnom austrijsko-kaurskom neprijatelju, sa ciničnom napomenom *"Znam da će ih Austrijanci stucati u zemlju, samo mi je žao što neću ja"*,[43] predstavljao je i Andrićev doživljaj tih dana gledanih očima stranca, i pouku historije posvećenu bošnjačkim čitaocima, ironično podvlačenje ishoda turske vladavine za njih, uz koju su vezali svoju sudbinu, predbačaj njihovoj političkoj, a svakako i duhovno-kulturnoj, svijesti zbog stoljetne pogrešne identifikacije sa tuđinskim interesima, kao potvrdu svoje dizertacije, izoštrenu subjektivnim prikazom historije u selektivnoj panorami svojih književnih slika.

Uzavrelu predbojnu atmosferu, koja je dopirala do Mare, u Pamukovića kući, u drugom dijelu pripovijetke, Andrić je zorno prikazao i to na auditivan način: kako negdje pred Pamukovića kapijom neko izvija tankim jezovitim glasom:

- "Ja haju, ja kajun!

A iza toga nastaje takva tišina da se čuje i topot koraka i muklo mrmljanje onih koji povlađuju. Dok

42. Ibidem, 117.

43. Ibidem, 118.

opet ne prekinu tišinu glasovi stražara. Sve dva po dva nejednaka glasa dozivaju se, kao u nekoj igri:

- Jek dur Alaaah!

- Jek dur jek! - odaziva se drugi za dokaz da je budan.

I dok joj srce naglo bije, ona očekuje nove glasove i napregnuto gleda u tamu u kojoj naslućuje Jelin lik. Rasanjena Jela sjedi i moli krunicu i umiruje djevojku:

- Prekrsti se, sinko, da Bog skruši dušmane Turke, pa lezi i spavaj."[44]

A tu atmosferu pozadinske radnje u pripovijeci Andrić je simbolično razvijao u naporednosti sa Marinim saznanjem da je ona za svoju okolinu "turska milosnica", pa je i smrt njena "nedonesenog i kržljavog djeteta" već pri prvom dolasku "na studen i na svjetlost ovoga svijeta", i njeno vlastito skončanje šest dana nakon toga, koincidirala sa neuspjehom otpora i porazom Bošnjaka 1878. pred kršćanskom silom. Tako, u opisu atmosfere prolaska pored groblja, Andrić je zapazio slijedeće.

"Muhamed Hadžijamaković, crni i krupni Kaukdžić i još dvojica uglednih ljudi, povezani svi jednim lancem, išli su što su mogli bržim korakom; oko njih austrijski vojnici u punoj spremi, a pred svima jaše oficir na bijelu konju. Vodili su ih na gubilište."

A na drugoj strani je prikazan Marijan koji se rasplakao:

"- Eh, eh, - uzdisao je i zastajkivao, ne znajući upravo ni sam šta hoće da kaže - eh, zakopasmo grešnicu, zakopasmo sirotu. Svak je ponešto uzeo od

44. Ibidem, 125.

nje, a nikog da je požali i suzu pusti nad njom. Eh, pusto!"[45]

Bošnjaci kao "Turci" i njihov svijet javljaju se, u refleksijama, i u nekim drugim pripovijetkama ove zbirke, dodajući radnji ili atmosferi osobene, čudnovate, nastrane i odudarne crte. Tako u pripovijeci *Anikina vremena* Mula Ibrahim Kuka, pročitavši zapis iz hronike svoga djeda o Anikinim vremenima, izazva prvi sjećanje na nju. Kuka je *"volio da izgleda učevan i tajanstven, a u stvari je bio dokona dobričina i neznalica, i živeo je od ugleda svoga deda, čuvenog mutevelije Mula Mehmeda, čoveka mudra i književna, koji je živeo sto i jednu godinu"* - piše Andrić dobroćudno o ovom bošnjačkom ljetopiscu, izuzimajući ga, kao i Mula Sulejmana Jakubovića, iz galerije svojih neoromantičarski mračnih likova. *"U knjigama i spisima preostalim iza Mula Mehmeda bilo je i nekoliko požutelih sveščica u koje je on nekad zapisivao sve što se dešavalo u kasabi i što je čuo da se dešava u svetu."* Tamo je bio i zapis kako se iste godine kada se *"u beogradskom pašaluku pobunila raja"* koja *"predvođena zlim ljudima, čini nepromišljena dela"* - *"pronevaljali... u kasabi jedna žena, vlahinja (Bog neka pomete sve nevernike), i toliko se ote i osili da se njeno nevaljalstvo proču daleko izvan ove naše varoši. Mnogi su joj muškarci, i mlađi i stariji, odlazili, i mnoga se mladež tu ispoganila. A bila je metnula i vlast i zakon pod noge. Ali se i za nju nađe ruka, i tako se i ona skruši po zasluzi. I sve se opet dovede u red i priseti Božijih naredaba."*[46]

45. Ibidem, 126.

46. Ibidem, 162.

U napomeni ispod teksta Andrić prevodi uzvik "Ja haju, ja kajun" i piše: "Ti koji postojiš od vijeka /to je jedan od mnogih epitetona božijih, koji služi i kao bojni poklič./" Aleksandar Popović iznosi da je tu "reč... naravno o pojmovima 'al-hajj al-kajjûm'", u kojima se daje pogrešno zadnja riječ: "Ja haju, ja kajun".

Na tom prelazu Andrićeva svojevrsnog i živopisnog opisivanja, ali ublaženim i stišanim bojama, u nečemu pomjerenih "Turaka", u ovoj pripovijeci, među onim "sasvim ludima", nalazi se i Nazif, *"krupno i blesavo momče iz begovske kuće, mirna budala, mutava i gluva"*, koji je *"dvaput preko dana dolazio pod prozore i nerazumljivim mumlanjem dozivao Aniku"*, nudeći joj pune pregršti šećera.*[47] I Salko Hedo, star-

47. Ibidem, 174-175.

Na "strašno, mračno, nepojmljivo" zlo, vezano uz "pojedinačne, čisto patološke slučajeve", Nikola Mirković je upozorio u Andrićevim pripovijetkama iz prve zbirke, (Mirković, 51.) da bi za pripovijetke od 1925. godine nadalje, sabrane u drugoj Andrićevoj zbirci 1931., istakao da se, i pored "slike sve većeg beznađa i pesimizma" (53.) "sve to vrlo osetno i čak naglo menja": "zlo je ovde odjednom sasvim drukčije, nije ljudsko, bar ne u svojoj osnovi", sve više je čovjek "samo neko njegovo oruđe, dok ono samo ostaje zagonetka, nevidljiva i neshvatljiva kob, splet sudbinskih sila koje se provlače kroz vekove /.../, protiv kojih nema oružja, koje satiru i melju ljude kao žrvnji". (Mirković, 51.) U nastavku svoga obrazlaganja sudbinskog zla u pripovijetkama iz Andrićeve druge zbirke (1931.), Mirković se postavlja između psihoanalize i sudbine u njima: "Psihoanalitički postupak Andrićev, virtuozno sproveden, mnogo što šta objašnjava, ali sudbinska neumoljivost ostaje, vodi sve noževe, stvara od ljudi slepa svoja oruđa, kažnjava ih i ubija." (53.)

Džadžić u svojoj interpretaciji *Mare milosnice*, jedne od pripovijedaka ove zbirke, stoji na sredini između povijesti i psihoanalize. Osnovni psihološki konflikt i podsvjesna trauma u ovoj pripovijeci je svakako "nejasna ali mračna i teška misao o grijehu i sramoti", koju i Džadžić u svojoj studiji citira, (Džadžić, 103-104.) koja se pojačava činjenicom da to ona čini sa Veli pašom, "hedonističkim Osmanlijom", (110.) prema Džadžićevim riječima, koje otkrivaju još jednom odnos između dva suprotna svijeta u recepciji hrišćanina-zapadnjaka. "Turci, onaj sloj među njima koji se posvetio lepoti i koja opet za njih" - prema Džadžićevu shvatanju - "postoji samo kao rasna put, /.../ sa fantastično senzibilnim okom znalca, otkrivaju pravu, punokrvnu ženku pod naslagama prljave bede kasabske", kaže Džadžić misleći na Veli pašu, Alibega, Hafiza. (130.) *"Biće dovoljno"* - kaže on - *"da Veli-paša baci pogled kroz prljavi pekarski ćepenak, da dotakne pogledom tek zarudelo devojče, Maru, i da ona ponese težak krst Milosnice."* (131.) A njenu pokajničku molitvu Gospi ("svukud su me vodili kod Turaka i kod naših") on smatra za "realnost u pojmu žene, (Andrićeve) "demonske" i fatalne, "otrova krvi naše", (133.) kao vlastitog psihoanalitičkog, ekspontovskog saznanja o

ješina višegradskih zaptija, koga kajmakam posla *"da ode do te vlahinje i da joj pripreti degenekom ako se ne*

Andrićevoj traumatično-erotskoj podsvijesti. On sociopsihološki dobro uviđa da Marine muke "dostižu punu meru tek kad Veli-paša odlazi, ostavljajući je njenom svetu, hrišćanima, za koje ona nije čovek, nego žnečist'". (150.) A na drugom mjestu on ulazi još dublje, u Andrićev psihološko-estetski doživljaj, u intimu Andrićevih trauma, ističući za *Maru milosnicu* (kao i za niz drugih pripovijedaka: *Anikina vremena, Smrt u Sinanovoj tekiji, Trup*) da su "poetski življe od niza žčisto' psiholoških priča", jer je "Andrićeva senzibilnost, rano još, bežeći od stvarnosti, od civilizacije u kojoj se "čovek i njegovo zadovoljstvo ne saglašavaju", **odbacujući tu stvarnost pomoću "čudovišta Istoka"** - našla /.../ u mitu, legendama i starim predanjima veliku mogućnost za poeziju", pa je "u te okvire Andrić... uneo **duh svog povređenog senzibiliteta** i ostvario... jedan svet krajnje mračan i crn..." (180.) /Podvučeno M. R./

Miloš Bandić je nastavio Džadžićevu sociopsihološku refleksiju konstatacijom da je "osim psihološke, ta pripovetka... i društveno-istorijska studija" (Bandić, 136.). On je to vidio, pored atmosfere odlaska turske i dolaska austrijske vlasti 1878. te odjeka Hadži Lojine bune u Sarajevu, na koje se nadovezivala Marina izgubljenost i stradanje, i u prijekoru, grdnji, klečanju i molitvama fratara (napominjući da je o takvim odnosima prema "posrnulim" djevojkama pisao i Matija Mažuranić u *Pogledu u Bosnu* 1842.), te u zlostavljanju u Pamukovića kući u kojoj su je nazvali "turskom milosnicom". (136.) Vučković je u svome osvrtu na ovu pripovijetku istakao kako nije čudo da se u mnogim Andrićevim pripovijetkama iz tzv. "mračne faze" (između 1925. i 1930.) "ispituje drama religiozne svesti koja je izgubila /.../ oslonac i svet joj se poredočio kao besmisleni pakao", pa bi se za sve ličnosti iz druge Andrićeve zbirke "mogao upotrebiti jedan zajednički imenitelj za dramu njihova života: to je "drama vere". (213.) "Do sada, kako izgleda, - kaže on, - nije uočena činjenica da je i drama glavne junakinje Mare iz pripovetke *Mara milosnica*, u stvari, **drama vere a ne čulnosti...**" (podvukao Vučković), da je ona "nasilno otrgnuta iz katoličke sredine u kojoj je živela u prisnosti detinjstva i vezana sa jednim određenim bogom i verom" i "dovedena u drugi ambijent i drugi verski kontekst, sagrešivši prema svom pravom bogu i iskusivši sva zla sveta, ona **gubi veru u božju milost i mogućnost utehe i iskupljenja**". (podvukao Vučković) "...Ona dodirom sa Veli-pašom i drugim ljudima iz nove okoline (sa Pamukovića kućom u prvom redu) iskušava da jedan bog nije svemoćan, da postoji i drugi bog koji donosi nerazumljivo zlo u svetu", "otuda kod nje osećanje straha i greha što je izgnana iz vere". (213.) Ta životna socijalna drama usložava se na unutarnjem planu: u snovima, snoviđenjima, simboličnim vizijama" - nastavlja Vučković svoje objašnjavanje uočavajući psihoanalitičku podlogu Andrićeva pripovijedanja, i

smiri", a on je *"odavno uvideo da se sudari, ubistva i nesreće dešavaju kao neko prirodno i neminovno zlo, a nje-*

navodi san glavne junakinje o lopti s kojom se igrala, koji otkriva cijelu dramu njene religiozne svijesti; a za dualističku misao da je svijet rascijepljen na dva principa on nalazi psihoanalitičku indikaciju u satani "koji se 'izvija' iz povređene svesti 'teče Šimuna'", u stilizaciji narodne legende, kao "Turčin, kovrčave kose i škiljav, u hintovu; crni mu konji i kočijaš". (215.)

Primjenjujući u glavnoj junakinji ove pripovijetke "tehniku destrukcije jedne svesti", Andrić je uzeo i "jedan prelomni istorijski momenat", situaciju pred austrijsku okupaciju Bosne i Hercegovine 1878., koja počinje dolaskom Veli-paše u Sarajevo a završava se "slamanjem otpora bosanskih Muslimana i konačnim ulaskom Austrijanaca u grad", piše Vučković u svojoj knjizi (Vučković, 216.). On uočava uz to kako je Andrić "počeo da objavljuje ovu pripovetku godinu dana nakon što je odbranio doktorsku dizertaciju, pa je u njoj istorijska pozadina odlično data, ličnosti i događaji prostudirani", a pripovijetka se "po određenoj i strogo zasnovanoj i funkcionalnoj istorijskoj perspektivi, i razlikuje od pripovedaka iz prve zbirke" (216.), tako da se ona pokazuje kao prva koja je stvaralački proistekla iz Andrićeve dizertacije. "Jer takva istorijska pozadina nije slučajnost u ovom delu i nije samo dekorativnog karaktera, kao što je to često bio slučaj u prvoj pripovedačkoj zbirci", napominje Vučković, videći u ovom Andrićevu postupku i alegoriju vlastitih doživljaja u toku Prvoga svjetskog rata i neposredno nakon njega, tj. da je "priča preneta u prošlost, da bi poslužila kao alegorijska "zamena" za sadašnjost /.../, "koju je pisac doživeo u dramatičnim okolnostima". (216-217.) I dok je mnogo ranije Nikola Mirković istakao da *Mara Milosnica* "sadrži neposredno vrlo verno datu istorijsku sliku Hadži-Lojine bune 1878. i borbe sa Austrijancima u Sarajevu", (Mirković, 30.) Vučković u svojoj studiji kaže da se "događaji, ličnosti i atmosfera" u ovoj pripovijeci "u potpunosti... poklapaju sa onim kako ih je, vrlo plastično, opisao Milan Prelog u knjizi *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade* (Sarajevo, 1901.) u poglavlju, "Okupacija Bosne i Hercegovine" (str. 130-146.), koju Andrić navodi u literaturi uz svoju dizertaciju. (Vučković, 511., f. 65.) Istovremeno on primjećuje, ne znajući za drugu historijsku literaturu, da "transformacije istorijskih događaja i atmosfera, kao i odnos istorijskih i fikcijskih detalja" u potpunosti izgledaju onako kako ih je M. Šamić opisao, povodom *Travničke hronike* u svojoj knjizi *Istorijski izvori Travničke hronike.* (1962.) "Najmanje podataka" - kaže on - "ima o /.../ Veli-paši. Intimnu stranu njegove ličnosti, fizički profil i ostalo u njegovom liku gradio je Andrić na bazi fikcije." (511., f. 65.)

U vezi sa Andrićevim historijskim ličnostima u njegovim pripovijetkama, ističe Vučković još jednom na drugom mjestu: "Tada Andrić ostaje u granicama opštih crta te istorijske ličnosti, kao što smo to videli na primeru Ali-paše (Veli-paše, M.R.) u *Mari milosnici*, a

gove, Hedine, ruke i oči slabe su da to pohvataju, razmese i po zasluzi kazne", piše Andrić o njemu, stvarajući jedan

putem fikcije konstruiše detalje unutrašnjeg života istorijske ličnosti." (518., f. 105.) "Međutim, njegovu istorijsku poziciju Andrić je fiksirao tačno u onom smislu kako ju je opisao Prelog: on je omražen od strane begovata i bosanskog naroda. Prelog to beleži: 'Mashar-paša primio je izaslanstvo i adresu, koja je bila direktno uperena protiv činovništva, a osobito protiv tadašnjeg vojnog zapovjednika Veli-paše'. (str. 137.)" Najzad on ističe kako je sve ove događaje, na osnovi Preloga, opisao Hamdija Kreševljaković u knjizi *Sarajevo u doba okupacije Bosne 1878.* (Sarajevo, 1937.) (511., f. 65.)

I Leovac se usmjerio na historijsku podlogu zbivanja u ovoj pripovijeci, na "povesni i socijalni tok dešavanja, kojim pisac opisuje Sarajevo pred bunu i istorijske ličnosti kao što su Veli-paša", fra Grga Martić, Mazhar-paša, Hadži-Lojo i druge". (Leovac, 86.) Tako, za "lik Veli-paše" - kaže on - "Andrić je pošao od onoga što je o njemu napisao dr Jozef Keečet da je 'ein echter turkischen Haudegen' (Dr. Josef Koetschet, *Aus Bosniens letzter Turkzeit*, Wien und Leipzig, 1905., 78-80. od Mišljenja Stake Skenderove da se još pokazao kao relativno tolerantan prema hrišćanima (Staka Skenderova, *Ljetopis Bosne (1825-1856)*, u knjizi P. Čokorilo, J. Pamučina, S. Skenderova: *Ljetopisi*, Sarajevo, 1976. 226-227.), i, posebno, od toga šta o njemu kaže jedan već zaboravljeni očevidac da je u pobuni delovao kao 'vjerni padišin vojnik', jer 'nemajući naredbe za to iz Stambola' (da pobunjenicima 'dade pomoć vojnu') i 'držeći se strogo vojničkih propisa odbio je njihov zahtjev i proturio svog zamjenika Sarajliju Ismet pašu Uzunića general majora, da on taj napadaj kao domorodac s lijepim i utješnim riječima utiša' (Aleksa J. Popović - Sarajlija, *Hadži-Lojina buna u Bosni*, Beograd 1897., 33-34. (87.) U vezi sa zivuhanjem "tankim jezovitim glasom: - Ja haju, ja kajun", iz ove pripovijetke Leovac se još jednom poziva na ovog memoaristu: "U Popovićevim memoarima (nav. delo, str. 34.) masa **urliče** ove reči. (91., f. 44.)" "Druge istorijske ličnosti" - ističe Leovac - "pisac je ocrtao uzgredno hroničarski": Hadži-Loju prema zapisima Kečeta i konzula Konrada Vasića. Kečet ga karakterizira "kao avanturistu koga je Omer-paša (Latas) hteo da protera. Visok, atletskog rasta, dugih ruku i nogu, nezgrapan, dobrog apetita, nevelikog znanja - on nije bio svetačkog izgleda prema Kečetu (Dr. Josef Koetschet. *Osmdn Pascha, der letzte grose Wesier Bosniens, und seine Nachfolger*, Sarajevo, 1909., 55.) "Vasić ga karakteriše" - kaže Leovac - "kao orijentalnog fanatika, koji neprestano citira Kuran i, onako "visok preko 6 stopa, mršav, sa prevraćenim očima, velikih usta s iskesenim zubima, može on i bez svoga dugog lisičjeg krzna, kojega nosi i na 20° vrućine, demoraliziranim kršćanima imponirati dok "ludi i prosti muslimani stoje uz njega ..." (**Poslednji razgovor austrougarskog konzula sa Hadži Lojom**, u knjizi: Berislav Gavranović, *Bosna i Hercegovina u doba*

od onih svojih likova koji svoju filozofsku pasivnost zasnivaju na nekoj vrsti iskustva o sudbinskom određenju i razvoju zbivanja na svijetu.*[48] Tu je, najzad, i kajmakam kao čovjek *"koji ne voli neprijatne stvari ni u susjednom kadiluku"*,*[49] čak ni da sluša o njima dok se povoljno ne riješe, ali koji i sam podliježe neodoljivoj privlačnosti ove žene.

U pripovijeci *Kod kazana* Andrić nije tako ublažavao svoje slikanje bošnjačkih likova niti odnos između kršćana i njih. Naprotiv: Kezmo janičar i *"janičar i istinski ratnik"* Mehmedbeg Biogradlija, i pored Andrićeva razlikovanja, jer je ovaj drugi *"svojom otmenošću u odijelu i svojim držanjem čovjeka koji je učio škole i vidio svijeta... odudarao neobično od prostog i neukog Kezme"*, - imaju nešto što ih poročno vezuje, a to su *"piće i skitnja"*. A Mehmedbeg se, uz to, još trovao *"esrarom i makovim zrnjem"*, koje je uzimao *"u madžunu od urmi ili pomorandžine kore"*.*[50] Obojica su se našla na zastanku u samostanu kod fra Markova kazana. I dok je Kezmo poslije ponoći zaspao, između Mehmedbega i fra Marka razvio se dijalog nerazumijevanja i nepomirljivosti dva pogleda na svijet i dva različita

austrougarske okupacije 1878., Sarajevo, 1973., 239.). (88.) Zanimljivo je pri svemu tome da je Leovac Andrićeve dokumentarne izvore tražio, i pronalazio, u knjigama i zapisima kršćanskih autora, austrijskih, pravoslavnih, katoličkih, što je i bilo posve logično za Andrićevo mračno slikanje atmosfere i likova Turaka i Bošnjaka punih mržnje i nasilja, koje su mu jedino ti izvori mogli pružiti. Na drugoj strani svoje analize Leovac je dobro zapazio "čudan erotski odnos" između Veli-paše i Mare: "kao između nekog dalekog oca i njegove kćeri", (89.) naslućujući u tome Edipov kompleks. To je bio onaj drugi stvaralački tok Andrićeva slikanja likova oslonjen na vlastite psihičke inhibicije, napone nagona, traume i komplekse.

48. Ivo Andrić: *Anikina vremena*, S. d., VII, 23-24.

49. Ibidem, 46.

50. Ibidem, 59.

shvatanja i doživljaja života, i to iz aspekta kršćanske romantičarsko asketske predstave o orijentalno-islamskom svijetu kao svijetu čulnosti, senzualističkog hedonizma i ovozemaljskog uživanja. Ali je istovremeno u Mehmedbegovu ironičnom odnosu prema fra Markovu asketizmu Andrić iznio i njegovo shvatanje o ispraznosti i jalovosti takvoga ustegnutog života. Već u uvodu razgovora Andrić je dao intonaciju fratrove odbojnosti prema "Turčinu", koji je prvo *"dugo pjevušio kroz nos neku žalosnu tursku melodiju"*, uz komentar: *"(Otkako zna za sebe i prima Turke i muči muku s njima, fra Marko je oduvijek naročito mrzio tu njihovu potrebu za pjevuckanjem i beskrajnim lelekom i cviljenjem; on je u tome vidio kao neki naročiti znak njihovog nemira i prokletstva.)"*[51] A zatim se razvija dijalog između *"zanesenog Turčina i uznemirenog fratra"*, otkrivajući i Andrićev emocionalno-duhovni i estetski doživljaj toga odnosa između "mraka" i "ljepote" u Mehmedbegovu osjećanju i izričaju, i to na strani "Turčina". Ili kako Mehmedbeg sam u pripovijeci kaže:

> *" - Ne znaš, pope, ništa. Ne razumiješ, pa Bog! Da si se nagledao ljepote kao ja! Ali otkud vam to? Imate oči tek da ne pronesete zalogaj mimo usta i da potrefite u vrata.*
>
> *- Dobro te ih ti imaš. A veliku si sreću i ti vidio.*
>
> *- Nemoj da se ljutiš, prijatelju, ali ovako je. Krst na očima, pa šta možeš da vidiš? Krst i krst. A ima da se vidi, siroto moja, ima!"*[52]

I priča mu, sanjarski zaneseno, kao za sebe, o udovici koja odbija prosce nakon pogibije muža, a njemu šalje vezenu mahramu. I pokazuje samom sebi

51. Ibidem.

52. Ivo Andrić: *Kod kazana*, S. d., VI, 66.

simboličan ljubavni vez na njoj: *"Evo, tri limuna i žut list; znači: "Mrem polagano što mi ne dolaziš. Vaj! Nemoj dolaziti!..." Ej, pope, pope!"*[53] Da bi opet počeo govor, ali ne o ženi:

> *" - Mračna stvar, krst! Mračno je sve što se krstom krsti. Hiljadu godina mijesite mrak, pa nikad ništa! Ne dižete glavu ispod krsta. To vam je kazna. Vi ste protiv Božjeg dara i stvorenja. Šta se može? Kršten narod, ćorav narod, nesrećan narod."*[54]

A fra Marko ga je posmatrao i u njemu se neodoljivo nametalo poređenje *"puno mučnih protivrječnosti: "To je glava nepoznatog svetitelja, mučenika: isti zanos, isti sjaj očiju i izraz uzvišenog bola. I da napast bude potpuna, ta glava što podsjeća na svetitelja govori, evo, nerazumljive, sramotne i bogohulne stvari."*[55]

Scena koja slijedi nakon toga djeluje kao naličje Mahmudbegova zanosa i njegova svijeta ljepote: Kezmo ćudljivo otčepi kazan, izazva fratra koji sa cjepanicom u ruci pođe put njega, a *"Turčin /.../ segnu desnom za pojas, izvadi malu pušku, nešto neugledno i sitno kao jareća noga, i skresa je fra-Marku pravo u stomak".*[56] I u nekrologiju nakon svega ostade zapis, zajedno sa jednom fratarskom sudbinom u doba turske vladavine, kako fra Marka Krnetu ubi *"Turca quidam pessimus Kezmo dictus"* (neki veoma zao Turčin zvani Kezmo). Tako se uz personifikaciju ljepote života, neminovno, u predstavi Andrićevoj, pojavi oličeno zlo kao nerazdvojno i bitno obilježje islamsko-turskog kompleksa u Bosni.[57]

---

53. Ibidem, 67.
54. Ibidem, 68.
55. Ibidem, 69.
56. Ibidem.
57. Ističući da je u ovoj pripovijeci o fra Marku, u kojoj "junak

Za ovu drugu zbirku pripovijedaka tzv. međuratne faze, koje su nastale između 1925. i 1930. godine, Vučković je istakao da su one "beskrajno turobne i mračne" da produžavajući "intenzivno zgusnuti mrak" iz pripovijedaka *Mustafa Madžar* i *Za logorovanja*, da je u njima slika o svijetu i čovjeku "najcrnja", jer se pojedinačne životne sudbine u njima slamaju "pod pritiskom zla i tereta života i svaki individualni napor očekuje smrt."*[58] Ali budući da su skoro sve date na

podleže i sam zlu i postaje žrtva svoje vere" uz priznanje da je "svet dualan i da je princip zla nadmoćan u svetu", (Vučković, 222., 223.) Radovan Vučković uočava da su u znaku "ove dualizacije i polarizacije idejne strukture priče" raspoređeni "vrlo promišljeno" i svi ostali elementi u njoj: "Pisac je dozvolio da fra-Markov suparnik u dijalogu koji je više monolog svake ličnosti za sebe, bude čovek, Mehmed-beg Biogradlija, koji zastupa filozofiju **istočnjačkog senzualističkog hedonizma**, nasuprot spontanom i fanatički negovanom asketizmu što ga brani bogumil fra-Marko. I ono što čini da se Markova misao o pravom putu, o jedinstvenom bogu, čiju je ideju dobra moguće ostvariti na zemlji, pokoleba i zamrsi jeste **paradoks** da "nekršten" čovek, za koga veruje da oličava zlo, upravo liči na sveca što je pobudio sve njegove misli o veličini drugog sveta i tako probudio njegovu nadu." (223-224.)

"Najveći deo pripovedačke građe u ovoj knjizi pripovedaka (drugoj, M.R.) odnosi se na **problem čulnosti**, pa nije čudo što je kritika u vreme kad se ona pojavila ovom pitanju posvetila najviše pažnje," piše Vučković. Gledajući književnohistorijski, shvatljivo je što se problem čulnosti pojavio u ovoj Andrićevoj knjizi, u kojoj su pripovijetke objavljivane od 1925. do 1930., primjećuje Vučković, jer je to vrijeme kad je "nadrealizam na našem terenu, u dodiru sa Frojdovom psihoanalizom, razvijao ideju o podsvesnom, i čulnom kao pokretačkoj poluzi čovekovog aktiviteta, što se u dodirima sa stegom, dogmom i zakonom iskrivljuje i deformiše ga". (224-225.) Vučković ovdje ne izlaže Džadžićevu ekspontovsku genezu Andrićevih trauma i kompleksa, među njima i kompleksa žene. Na taj način on prekida most između Andrićeva podsvjesnog psihološko-stvaralačkog bića i njemu imanentnih i adekvatnih ostvarenja kao posljedica toga unutrašnjeg napona i psihološkog sazvučja u vlastitim književnim djelima. Dublja analitičko psihološka, ali i psihopatološka, analiza pokazuje, međutim, da Andrić svoje nastrane likove u njihovim psihološkim iskušenjima i krizama i **nije mogao** kreirati drukčije nego po sili vlastitog pomjerenog i potisnutog nagona, koji se oslobađao i preobražavao u umjetninu, te da oni nisu nikakav književni manir pod izvanjskim utjecajem Freudove psihoanalize.

58. Vučković, 212-213.

planu historije osmanske vladavine, Andrić simbolično, idejno sugerira da taj teret koji pritiskuje i to zlo koje trijumfuje dolazi od Turaka ili od turkoida, tj. Bošnjaka. Jer i Maru milosnicu je Veliudin-paša "nasilno otkinuo iz katoličke sredine", fra Marka Krnetu je ubio zločesti "Turčin" Kezmo, veliki vezir Jusuf je bio oklevetan i zatvoren na osmanlijskom dvoru, a u svijest i ćud ostalih likova turska vladavina i islamska kultura uvukle su se kao virus koji nastrano uslovljava njihove emocije, ponašanje, moral.

Za čvorište dramatike dvostruke radnje u pripovijeci *Mara milosnica* Andrić je uzeo prijelomni momenat smjene dviju vladavina. Ovu pripovijetku je uz to Andrić počeo objavljivati *"godinu dana nakon što je odbranio doktorsku dizertaciju pa je u njoj istorijska pozadina odlično data, ličnosti i događaji prostudirani"*,[*59] i nije slučajna podudarnost dramatičnog razvoja kraja dviju radnji u njoj, individualne i društveno-historijske, smrti glavne junakinje i raspada turske historijske zbilje u Bosni koja je po Andrićevoj dizertaciji u velikoj mjeri određivala položaj, karakter i sudbinu njena svijeta.

59. Ibidem, 216.

V.
(PRIPOVIJETKE, 1936.)

I u trećoj zbirci pripovijedaka iz 1936. godine Andrić produžava opsesivnu temu svoga književnog stvaranja iz prethodnih zbirki: tursko doba sa prijelazom na austrougarsko i svijet Bošnjaka u njemu na idejnim osnovama svoje dizertacije i svoga viđenja Bosne pod utjecajem osmanlijske vladavine. Mogu se čak uspostaviti emocionalne poveznice i kontinuiteti likova i ambijenta, koje se od doživljaja patološke nastranosti, zloćude mržnje i nasilja ovog "turskog svijeta" ublažuju ili smiruju u prikazu i dojmovima čudnovate osebujnosti, u egzotici njegovih junaka opterećenih potenciranom čulnošću ili istočnjačkom misaonošću.

Alidede iz pripovijetke *Smrt u Sinanovoj tekiji* također u sebi nosi snažan erotski napon kao i Mehmedbeg Biogradlija iz pripovijetke *Kod kazana*, i žudnju za nedostižnom ženom kao Alija Đerzelez, ali potisnut u njegovu derviškom biću. Tu kontroverzu je Andrić dao već na samom početku ove proze, opisujući ga, sa rijetkom naklonošću, kao čovjeka koji se *"pročuo... nadaleko zbog svoje učenosti i svetosti"*, kome *"sudbina nije dala samo znanje i proniclјivost, i pogled širi*

nego u ostalih ljudi", već i ... *"savršenu harmoniju između duha i tela"*.

Ali u središtu ovoga opisa Andrić otkriva svoje zapadnjačko poimanje i nerazumijevanje derviškog posvećenja, pretpostavljajući ga, po uzoru na katoličko redovništvo i pravoslavno monaštvo, kao potpuno uzdržavanje od inače dozvoljenog bračnog dodira sa ženom, slično islamskoj zabrani opojnih pića i pokudi pušenja duhana. *"Kažu da nije znao šta je žensko telo ni plotsko uživanje uopšte"*, piše Andrić i nastavlja: *"Ali nije osuđivao one koji se služe svim tim Božijim darovima za ovoga kratkog života"*, prolazeći kroz ovaj svijet kao da *"ne primećuje ništa od onoga što je zlo i ružno u njemu"*.*[1] I od svoga rastanka sa Carigradom i svojom sabraćom, poštovaocima i učenicima, i povratka u Bosnu, kada je osjetio da ga *"smrt i zemlja zovu"*, Alidede je *"napravio nauk i lepotu"*, govoreći onima koji ostaju *"o širini i istovetnosti stvorenog sveta"* za čovjekavjernika: jer *"svuda na ovom belom svetu može da se nađe malo senke, koliko čoveku treba da se prostre u molitvi; svuda se zna gde je Istok; svuda ima malo vode koja je prešla bar četrdeset kamičaka i koja je, prema tome, čista za abdest /.../ I u krajevima gde se nedeljama ne vidi sunce - ima i takvih - verniku će srce kazati gde je Istok prema kome se treba moliti. I u pustinji gde nema kapi vode, peskom se može abdest uzeti, a ako ni peska nema, mišlju se može pravoverni oprati, jer je misao jača i čistija od svega."*[*2]

U romantično-egzotičnom doživljaju islamskih obreda Andrić je, u časima blagonaklonog i tolerantnog odnosa prema ovoj religiji, puštao na volju svojoj fantaziji prelazeći granice stvarnih propisa, pa

1. Ivo Andrić: *Smrt u Sinanovoj tekiji*. S. d., VI, 237-238.

2. Ibidem, 238-239.

je i iskaz da se, kad vode i pijeska nema, i *"mišlju... može pravovjerni oprati, jer je misao jača i čistija od svega"*, zapravo sadržavao refleks katoličkog ispovijednog oslobađanja od grijeha, ali je bio stvoren po liniji duhovno-obredoslovne apstrakcije, kao što je i *"malo senke"* za molitvu, i okretanje *"gde je Istok"* koje važi samo za islamske zemlje na Zapadu. *"Što se tiče priprema za molitvu"*, - pisao je Aleksandar Popović u vezi sa ovim pasusom i Andrićevim pripovjedačkim proizvoljnostima, - *"/.../ onaj lepi dodatak o žpranju mišlju' potpuno /je/ van zakona islama. Jedna takva vrsta metafore bi mogla biti prihvaćena - ali kao nešto sasvim drugo, to jest samo kao* ***dodatak*** *obaveznom pranju vodom, peskom, zemljom itd."* Pored privremenog odustajanja od prvobitne ideje o pogubnosti tursko-islamskog utjecaja, koja je iz njegove dizertacije zračila na njegovo književno djelo, i vraćanja ograđivanju od pomisli da kritikuje "islamsku kulturu kao takvu", Andrić je u riječima Alidede da ni njega ne treba žaliti kad odlazi u Bosnu, koja je *"puna lepote Božje kao i ma koja druga zemlja na svetu"*, u ovoj prilici odustao i od mračne predstave ove zemlje surovosti i mržnje, kako ju je inače slikao, izražavajući uz to i ljubav prema Bosni u kojoj je nikao u riječima *"čovek je dužan svome zavičaju"*.*[3]

Andrić, međutim, nijedan svoj lik nije ostavio bez unutarnje devijacije, pa tako ni ovog derviša. Pripremajući središnju scenu evokacije potisnutog nagona u njemu, on je, međutim, slijedeći svoju pripovjedačku viziju, zanemario autentičnost ambijenta i atmosfere. Da bi evokacija ispala što reljefnija i kontrastnija njegovu životu posvećenom Bogu,

3. Ibidem, 239.

Andrić je prethodno opisao sastanak uoči petka u tekiji, na koji su dolazili *"učeni ljudi, ugledni građani i pobožni putnici, uopšte uzevši svi prijatelji ove tekije i ovoga Reda koji su želeli da čuju Alidedinu reč"*. A kada ga *"pre nego što će početi kazivanje" "nešto stegnu u grudima"* i on klonu poslije prvih riječi, slušaoci pomisliše: *"zanela ga neka misao"*. *"Kad se ćutanje suviše produži,* - pripovijeda Andrić, - *derviši i softe počeše da se zglédaju i čude, jer su znali za derviško pravilo koje im je Alidede preporučivao i koga se i sam pridržavao: da ne treba ostajati dugo u zanosu da se čovek ne uzoholi i da ne izazove zavist kod ostalih."* U povodu ovog odlomka, "koji je tipična pseudoorijentalna ideja", - piše Aleksandar Popović, - "valja ukazati na tehničku nemogućnost takve stvari: derviše može biti u "zanosu" jedino tokom zajedničkog obreda koji se zove **zikr.** Tim obredom rukovodi, od početka do kraja, derviški starešina zvani **šejh** koji sledi izvestan ritual, dozirajući ga, prema svom nahođenju, ponavljanjem ili izostavljanjem jednog broja elemenata. Ni u jednom trenutku za vreme tog zikra derviš ne može bilo šta **sam** dodavati ili oduzimati, prekidati ili produžavati, jer je stalno rukovođen svojim šejhom. On to ne može ni u ostalo doba dana i noći, kada je "slobodan", jer za to vreme ima da obavi jedan vrlo tačno određen broj mistično-verskih ili ovozemaljskih zadataka. /Onima koji bi se bar malo želeli uputiti u kompleksnost ovih problema, preporučio bih članak "Hâl" Luja Gardea u *Enciklopediji Islama.*/ Na samrtnom času, u retrospektivi života, u njemu se otvorio kompleks potisnute ploti, ono što je Andrić najavio u početku: *"Svega dvaput u životu zbunila ga je pojava žene"*, sjećao se on živo i brzo, *"brišući sve ostalo, njegov život, telo i misao, stapajući se u jedno jedino osećanje*

bola".[4] Pošavši od pretpostavke o neženstvu pripadnika derviškog reda i zavjetnom spolnom uzdržavanju, i od izvjesne romantičarsko-kršćanske predstave o žestokoj čulnosti i egzotičnoj haremskoj razuzdanosti tursko-islamskog svijeta na drugoj strani, Andrić je psihoanalitički izveo sukob nagona i tobožnjih običaja derviškog reda u Alidedi, čiji je potencijal proizveo kompleks potisnute erotike. Retrospektivna evokacija dvaju erotskih doživljaja iz mladosti, koji su sada stajali pred njim *"avetinjski izdvojeni i porasli"*, predstavljala je predsmrtno oslobađanje ovog kompleksa. Prvi događaj je bio viđenje *"nagog ženskog tela"* utopljenice, od kojeg je dječak u strahu pobjegao, da bi u njemu preovladalo *"dotle nepoznato osećanje stida"*,[5] koje se pretvorilo *"u neku nejasnu* ***krivicu*** *koja ga je mučila"* i raspinjanje tom svojom vlastitom tajnom.[6] *"...Još zadugo dešavalo se, naročito pred veče, da se u njemu javi isti onaj strah od nepoznatog leša, i osećanje nerazumljive krivice, i potreba da nekome sve prizna i ispovedi, i nemogućnost da to učini."*[7] Jer islam ne poznaje oslobađanje od grijeha putem ispovijedi.

"Godinu-dve docnije dečaka je uzeo sebi jedan njegov ujak, čovek imućan i osobenjak, koji je živeo u Sarajevu. Tu je ušao u Sinanovu tekiju i zavoleo nauku i pravila svoga Reda. To ga je odvelo u Carigrad."[8] - piše Andrić u svome književnom krivotvorenju i demistificiranju ove sfere muslimanskoga mističkog života, slično njegovu postupku sa epskim junakom Alijom Đerzelezom čija kuća je po narodnom predanju bila pored Sinanove tekije, - kao da je tekija samostan a derviši fratri. U

4. Ibidem, 241.
5. Ibidem, 243.
6. Ibidem, 244., 245.
7. Ibidem, 245.
8. Ibidem.

Carigradu mu se dogodilo drugo tajno viđenje žene, koje je u njemu također ostavilo *"duboko osećanje krivice i straha od koga se ne može pobeći"*.[*9] Kroz prozor svoje sobe u tekiji on je jedne noći ugledao *"neku ženu u beloj haljini ili samo u košulji"*, koju su progonila *"dva tamna muška lika"*. *"Raščupana, pocepana i polunaga"* klonula je pred kapijom tekije,[*10] a u njemu se razlila *"polumračna bolna svest o nekoj zamršenoj nesreći"*,[*11] i pitanja u nesanici i mraku: ko je bila ta žena? zašto su je gonili? šta je bilo s njom? Kako je nestala s kapije?[*12] Već same boje ovog prizora, bjelina ženine košulje i tamnoća muških likova kršćanski simboliziraju pojmove nevinosti i grijeha. Tako je erotika i u ovoj Andrićevoj pripovijeci traumatično povezana sa grijehom, smrću ili sa nasiljem, ali ona nije dobila karakter patološkog, nego je ostala kao potisnut podvjesni kompleks derviša Alidede, otvarajući jednu ublaženu predstavu psihologije ove sfere bošnjačkog svijeta. Andrić nije ni mogao znati prirodu osjećanja ljubavi u islamskoj mističkoj filozofiji koja je imanentna derviškim redovima, a još manje kako se ona emanirala u bošnjačkoj poeziji na orijentalnim jezicima, koju u svojoj dizertaciji nije ni spomenuo, kao ni sevdalinku. Molitva Alidede na kraju, prije smrti, zapravo je izraz Andrićeve erotomanije, opsesije ženom kao sudbinskim iskušenjem, i skeptičke spoznaje o životu kao iskupljenju grijeha. *"Zaboravio sam da žena stoji, kao kapija, na izlazu kao i na ulazu ovoga sveta. I evo, naišla je ova gorčina, kojom mi se preseče srce na dvoje, da me podseti na ono što sam, zagledan u nebo, zaboravio: da je hlebac koji jedemo u stvari ukraden; da smo za život koji nam je dat,*

9. Ibidem, 249.
10. Ibidem, 246-247.
11. Ibidem, 247.
12. Ibidem, 250.

dužni zloj sudbini - grehu, taksiratu..."[13] - govori Andrić kroz usta derviša Alidede, smatrajući da je nebo stanište Boga i u islamu kao u kršćanstvu, a on ostaje samo egzotičan, psihoanalitički opterećen lik u romantičarsko-istočnjačkom ruhu i dekoru, dalek od svoje autentične duhovne supstancije.[14]

Duhovni, moralni i estetski raspon proza iz bošnjačkog života u ovoj zbirci je velik. Povezuje ih samo duševna opterećenost njihovih likova različite vrste i intenziteta. Pored ove rijetke pripovijetke o blagom čovjeku Alidedi, sa *"bistrim i veselim očima"*, sa kojih je *"stalno padao smiješak, kao sjaj, na srebrnu bradu"*, kome su dušu opteretile slike dviju žena, Andrić je u ovoj zbirci objavio i pripovijetku *Olujaci*, u kojoj je njegovo romantičarsko uopćavanje mraka i ružnoće otišlo najdalje, priču o žiteljima jednog sela kojima je *"Bog... dao bogatstvo i svaku nesreću"*. U znaku ovog romantičarskog životno-sudbinskog paradoksa i psihopatološke uvrnutosti ovih bošnjačkih seljaka, među kojima se odvija drama jedne žene strankinje, napisana je cijela ova pripovijetka, kao izraz roman-

13. Ibidem, 251.

14. Pišući o trećoj knjizi Andrićevih *Pripovedaka* iz 1936. godine Nikola Mirković je uopćio viziju svijeta u njoj riječima: "Spasa uopšte više nema. Sve je crno. Sve je zlo. Samo se robuje, 'zakonima ove zemlje' gde 'žena stoji, kao kapija, na izlazu kao i na ulazu ovoga sveta', gde je 'hlebac koji jedemo, u stvari ukraden' i gde smo 'za život koji nam je dan, dužni zloj sudbini - grehu, taksiratu' (*Smrt u Sinanovoj tekiji*) (Mirković, 54.) "Niko nema snage da spreči i ljudsko zlo, a o odbrani skoro i ne misle svi ti ljudi", kaže on i navodi dva Ali-dedetova doživljaja iz djetinjstva: "Oba puta je naslućivao nešto strašno, nešto ružno, nešto grešno, ali prstom nije makao, nije mogao da makne od užasa pred nečim sudbinski jakim..."(55.) U pripovijetkama od 1931. pa dalje Mirković je tako konstatirao "jednu strašnu pasivnost, jedno predavanje sudbini i zlu na milost i nemilost", (56.) ostajući tako na razini moralnih principa i univerzalne pripovjedačke apstrakcije.

Razmatranje likova iz bošnjačkog svijeta, u nizu i kategorija-

tičarske "ljepote užasa". Sve je u njoj u znaku zamračenosti, tmine i vrleti od sela do duša i

ma njihova stvaranja, pokazuje veću kritičku razbirnost. Dok je, na jednoj strani, u likovima vjerski učenih ljudi, softa, hafiza, muderiza, otkrivao seksualne manijake, psihopate i sadiste, na drugoj je, slijedeći i dalje doživljaj islamskog Istoka kao svijeta seksualnih tajanstava i staništa žestoke čulnosti, a polazeći od pogrešne pretpostavke o dervišima kao redovnicima i monasima koji se ne smiju ženiti, u kojima se napinju potisnuti nagoni, Andrić izgradio erotsko-traumatični lik Ali-dedeta, kao odjek i vlastitih expontovskih opsesija, prokletstava žene kao demona i istovremenih vapaja za njom. Tim putem je pošla i psihoanalitička kritika u erotskoj interpretaciji ovog Andrićeva lika. Džadžić je uvodno u tom smislu napisao: "Može se potisnuti svest o grehu, može se izuzetnim naporom uspostaviti trenutna harmonija: ona nije iskupljenje. 'Filozofsko' postavljanje nad stvarima, to 'rimovanje misli' o kome s nešto prezira govori mladi Andrić, nije rešenje - priroda čovekove bolesti, kako izgleda, ima neizlečive biološke centre, proces koji izvire iz prokletstva tela, prokletstva zemnog života; duh jeste protivteža ali - nemoćna. Svest o grehu može se prihvatiti ili, kako kaže Kjerkegor, zabašuriti, ali to je lažan predah između udaraca, jalov napor osuđen na neuspeh, mali, neprimetan korak u velikom ponoru. *Smrt u Sinanovoj tekiji* /.../ možda najjasnije demonstrira, kroz sudbinu glavne ličnosti, Alidede, takav poredak stvari." Iako je "uzalud amputirao tamna mesta života: u kratkom pretsmrtnom blesku neizbežan plod krivice i patnje gorko se rastvara u njemu". (Džadžić, 102-103.)

Džadžić je "osećanje greha i krivice" bezgriješnog Alidedeta sugestivno doveo u vezu sa pitanjem Milana Bogdanovića: "Da li je Andrić po nekoj **prirodnoj naklonosti duha** zašao u složen i mračan svet koji opisuje, i u kome su jezive lične kobi **determinisane dalekim nekim predačkim poremećajima.**"(104.)

U Andrićevoj umjetničko-psihološkoj kršćansko-romantičarskoj interpretaciji, koju slijedi Džadžić, pojava žene koja ga je "dvaput zbunila" uzrok je "osjećanju krivice" u Ali-dedetu, izvor njegova "taksirata" i "patnje", grijeha i nesreće, objašnjava Džadžić, da bi se njegove traume formulirale u "potpuno objašnjenje reči": "Zaboravio sam da žena stoji, kao kapija, na izlazu kao i na ulazu ovog sveta." (118-119.)

Pored drugih pripovijedaka, i za *Smrt u Sinanovoj tekiji* Džadžić utvrđuje: "Veza sa žarištima u *Ex Pontu* čista je i upadljiva." (151.)

Miloš Bandić za "učenog čoveka i bogougodnika", koji je u sebi spojio "ataraksiju" i "eutimiju", Ali-dedeta kaže da je "pravi antipod i kontrast sirovosti i ekspanzivnosti Madžarevoj i Đerzelezovoj, ali im sudbinski pripada" uslijed "nejasnog osećanja (erotske) krivice". Andrić je u tim pripovijetkama, kaže Bandić, "načeo beskrajnu temu o čovekovoj

ponašanja njegovih žitelja. Jedna ista simbolika sve ih obilježava i prožima. Već sam položaj ovog planinskog

ugroženosti, o nesaglasju želja i krutog poretka stvari koje /.../ primorava čoveka na odbranu, na upornu, neizvesnu borbu, na smrt i patnju". (114.)

Vučković je istakao da je osnovno pitanje koje se postavlja u pripovijetkama treće Andrićeve zbirke, pa tako i u *Smrti u Sinanovoj tekiji*, "pitanje o odgovornosti i krivici pred nečim što više nije neki religiozno-mistični fatum, /.../ nego nešto kao fatum života, u njegovom agzistencijalnom i etičkom vidu". (Vučković, 247.) To se, prema Vučkovićevu mišljenju, može tumačiti "kao odgovornost pred potrebom etičkog angažovanja u momentu kad je tuđi život bio ugrožen, ili kao osećaj krivnje pred dinamizmom unutarnjeg biološkog života koji je ostao neakumulisan". (248.) U predsmrtnoj rekapitulaciji života i "dvaju trnutaka kad je zgrešio", i molitivi upućenoj Bogu, "poražen je životom senzualno-čulnog dinamizma", smatra Vučković, "religiozno-refleksivni oblik življenja", iako žena nije djelovala na njega svojom izazovnom čulnošću, nego je data "kao spiritualni doživljaj mladoga Alidede pred ugroženim vlastitim bićem", jer "strah je sprečio Alidedu da se angažuje (i da) oba događaja prođu pored njega". (249.) Iako u oba slučaja "komplikacije u duševnoj i psihičkoj zbilji nastaju usled razloga koji su delimično i čulne prirode, ipak osnovno pitanje pred kojim se nalazi mladi 'grešnik' jeste etičko", (250.) smatra Vučković suprotno Džadžiću. A u opisu šadrvana u ovoj pripovijeci on nalazi "simbolični realizam" Ive Andrića. (262.)

Leovac nagađa za izvorima lika Ali-dedeta iz ove pripovijetke i kaže: "Ovaj piščev Alidede pomalo nam liči na neke od onih mistika o kojima nam razni pisci ostaviše svoje zapise, a i oni svoja dela ili fragmente svojih dela. Kod Bašeskije našli smo zapis o šejhu Sinanove tekije hadži Mustafi koji je bio uzoran svojim držanjem i mišljenjem i koji je govorio da su "strasti zavodljive". (Leovac, 62., i f. 34 na istoj strani.. Mula Mustafa Ševki Bašeskija, *Ljetopis (1746-1804)*, Sarajevo, 1968., str. 215.; uz to ističe u ovoj fusnoti da Bašeskija kaže da se družio sa nekim šejhom Sinanove tekije koji je "spoznao suštinu misticizma") "Postoje, zatim, dvojica naših ljudi" - nastavlja Leovac - "istog imena: Alidede rodom iz Mostara, iz derviškog reda halveti, umro krajem XVI veka, a koji je vodio skroman i pobožan život; i Alidede Bošnjak, iz derviškog reda mevlevi, umro 1728., koji je ostavio iza sebe zbirku pesama na turskom jeziku." (62. U fusnoti 35 na ovoj i narednoj stranici Leovac se poziva na slijedeću literaturu: Safvet beg Bašagić, *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti*, GZM, 1912., str. 33-39.; uporedi i: Mehmed Handžić, *Književni rad bosansko-hercegovačkih muslimana*, Sarajevo, 1934. str. 28-29.; Hazim Šabanović, *Književnost Muslimana Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima*, Sarajevo, 1973., str. 96-101.; str. 447.) Ovi izvori su, međutim,

strmenitog sela i Crni potok njegov, čija voda nije pitka, koja svaki kamen prevlači *"crnom korom kao nekim lišajem"*, predstavljaju jednu stranu ovog kontrasta, kome je na drugoj strani karakteristika da je ono od ostalih sela odvojilo *"naročito po plodnosti"* jer u ovom osojnom i zabačenom kraju sve raste i napreduje ljepše i bolje.*[15]

"Sve u Olujacima dobro raste osim ljudi", piše Andrić produžavajući lanac ovih obrta suprotnosti, i daje tipski portret ovih ljudi, koji u mnogome podsjećaju na izgled njegova Đerzeleza, sa težnjom i njihove morfološke satanizacije. *"Olujački čovek je onizak, krivih nogu, širokih ali ne pravih leđa, nesrazmerno dugih ruku, široka lica sa spljoštenim nosom i sa crnim malim očima bezizrazna ali uporna pogleda, velikog vrata koji je pri dnu proširen tako da s trupom čini nerazdvojnu celinu. /.../ Usled neprestanog penjanja i spuštanja, na koje ih je osudio položaj njihovog sela, oni imaju naročito držanje pri hodu: cela gornja polovina tela im je zabačena unatrag. Oni su poznati kao sumnjičavi i tvrdi ljudi koji malo govore, retko pevaju, uvek rade, i stalno stiču. Pored toga postoji verovanje da sve što se u Olujacima radi mora biti obeleženo. Izgleda da nema Olujaka koji nije ili gušav ili sakat ili inače rovašen."*[*16] Izdvojeni i obilježeni kao svijet nakaznih i mrzovoljnih patuljaka nekog tamnog vilajeta, ti mali snažni ljudi, piše Andrić, uz to, odskaču *"svojom luka-*

daleko od historijske identifikacije ovog lika, za kojom Andrić nije ni težio.

Nakon *Mustafe Madžara*, *Mosta na Žepi* i *Smrti u Sinanovoj tekiji*, Leovac kaže: "Samo još u malom broju pripovedaka nalazimo Turke i Muslimane kao glavne ličnosti pripovedačkih dela (66.) i navodi *Đerzeleza...*, *San bega Karčića* (1925.), *Olujake* (1936.) i *Priču o vezirovom slonu* (1947.), "o kojima ćemo govoriti u drukčijem kontekstu" (67.), ali navodi i druge Andrićeve proze u kojima ima likova Turaka i Bošnjaka. (67.)

15. Ivo Andrić: *Olujci*. S. d., VI, 254.

16. Ibidem, 254-255.

vošću i divljom, ćutljivom snagom i izdržljivošću u radu". I nabacuje, uz prirodnu izolaciju od ostalog svijeta, kao razlog njihove nasljedne fizičke i duševne degeneracije: *"Žene se ponajviše između sebe. Zato, kad je neko s nekim u dalekom rodu, da je stepen srodstva teško odrediti, kaže se u tome kraju da su žolujački rod'."*[17]

Ali i sve ono što se zbiva u ovoj degeneriranoj i nastranošću obilježenoj sredini također je romantičarski preuveličano, zatamnjeno i zastrašujuće, i pokazuje se još ekspresivnije kada se otvori poredbena provalija kontrasta između ovog crnoga i rugobnog, mrzovoljnog i zatvorenog ambijenta i lijepe žene koja je iz bijelog svijeta upala u njihovu sredinu. Jedan kadija iz olujačke porodice Muderizovića, koja svojim karakterističnim prezimenom odaje Andrićevu tendenciju da sve što je nastrano poveže još sa hodžinskim pozivom, odluči da *"najboljeg Muderizovića ožene lepom i bogatom devojkom iz koline Mostara."*[18] Već samo njeno dovođenje u Olujake opisano je kao put strave, užasa i apokalipse, ili, kako Andrić kaže, *"strahote iz priča"*: *"kamenim i usečenim koritom Drine, zelene, duboke i strahovite vode, pored koje se na uskom žalu beleo isušen i ispran konjski kostur"*, a zatim *"crvenom, gotovo okomitom stazom od pečene zemlje"*. A kad je došla na odredište, *"kuća, mladoženja i čeljad sve je bilo strašno, neverovatno i neopisivo"*, i ona je već na rastanku sa rođakom-pratiocem *"grcala bez suza, ali očajnički"*.[19]

Razvoj pripovijetke nakon toga sav je u znaku sukoba između ta dva svijeta divljine i uljuđenosti, ružnoće i ljepote, zla i dobra, i nesnosnog mučenja mlade žene, te osjećanja *"da se ovde neće moći živjeti"*.

17. Ibidem, 255.
18. Ibidem, 256.
19. Ibidem.

"Ona je bila za dve glave viša od mladoženje, - nastavljao je Andrić niz svojih kontrastnih slika, - *a za tri od najviše žene u Olujacima. Bila je vitka ali puna, oni su bili svi odreda zdepasti ali žilavi; bila je živa i vesela, oni mrki i potuljeni; ona je volela igru i pesmu, a oni rad i neku mračnu zamišljenost za koju se nije moglo videti čemu vodi; volela je da se kiti i neguje, a to su njene jetrve i ostale snahe gledale sa čuđenjem i osudom..."*[20]

Čak su im se i *"ruke... mrzele i oči sukobljavale"*[21] u ovom ambijentu prirodne mržnje, zavisti i prezira, koji joj je i u snove ulazio. A vrhunac te neizdržljivosti bio je sam mladoženja kao paranoik, seksoman i sadista u tom *"tvrdom i zloćudom svetu kepeca i šumskih nakaza"*, u kojemu Andrić, već samim rječnikom rugobe, monstruoznosti i krajnje satanizacije, odaje svoj negativan, rasistički odnos prema ovom narodu bošnjačkih seljaka kao svijetu fizički i duševno degeneriranom pod turskom vladavinom i utjecajem.

"A noću je dolazio mladoženja. To je bio snažan čovek, sa preranim borama na zagasitom licu, sa vratom koji se pri dnu širio i razlivao ka ramenima, sa sumnjičavim tmastim pogledom. /.../ Mirisao je na zemlju, na tor, na ustajalo mleko. Prilazio bi joj nemo, dušmanski. I isto se tako odmicao od nje. A šta je tada bivalo između njih, to zna samo gluva noć i nesrećna ženska sudbina kojoj su usta zalivena."[22]

A kad joj je u posjetu došao brat, mlada žena mu je otkrila *"da su je udali za čoveka koji na poslu izgleda zdrav i pametan, ali koji je u sebi lud, ima noću priviđanja i ne može da se oslobodi misli da je uvek ugrožen on i sve njegovo."*, koji u bračnoj postelji drži *"više glave nabijenu i pot-*

20. Ibidem, 257.
21. Ibidem, 259.
22. Ibidem, 257.

prašenu malu pušku, a između sebe i žene položen dugačak nož". "To je bila bolesna ljubomora od prvog pogleda, bez povoda, - kaže Andrić, - *Ljubomora bez ljubavi. U stvari bolesna potreba za mučenjem i uništavanjem".* A kad je pokušala da mu ukloni oružje, to je kod njega *"izazivalo nove sumnje i bojazni"* i *"zaprijetio je da će je živu zapaliti ako to još jednom učini".*[*23] I to je zaista učinio. Dok je preklinjala brata da je izbavlja ili ubije, *"osetila ...je zadah dima i paljevine"* i utvrdila da su vrata od sobe zaključana a prozori spolja zatvoreni, mladića je neko udario po glavi, *"a kroz onaj uski otvor na vratima /.../ uvuče se sitni i žilavi Muderizović, sa velikim nožem skrivenim za leđima. Zaključa vrata kroz koja je sve jače navirao dim, zadenu ključ duboko za pojas i priđe svojoj ženi, koja je, zanemela od užasa, širila ruke nad onesveslim bratom."*[*24] A dotle je Andrić, romantičarski patetično, uzvikivao prvi i posljednji put neposredno u svome pripovjedačkom tekstu, kao da se oslobađa: *"Ko vas može znati i razumeti, neverovatni noćni prizori, kad je teško uspostaviti sliku poplavljene stvarnosti i pribaviti vlast razumu, kad se dešavaju stvari koje je sutra, na svetlosti dana nemogućno razumeti i objasniti, i koje posle ostaju zauvek u tami koja ih je rodila!"*[*25]

A njegov *"sitni i žilavi Muderizović, sa velikim nožem skrivenim za leđima"* ulazio je u Andrićevu galeriju bošnjačkih seksualnih manijaka, u kojoj su već bili Mustafa Madžar i Mula Jusuf, i jednačio se s njima, dovodeći sa sobom i cio jedan svijet degeneriranih i duševno poremećenih ljudi iz ove pripovijetke kao

23. Ibidem, 260.
24. Ibidem, 262.
25. Ibidem, 261-262.

biološko-genetički produkt utjecaja Turaka, njihove vladavine i njihova utjecaja.*[26]

26. Ovu Andrićevu pripovijetku Džadžić svrstava u niz koji karakterizira "život smrti". Sve Andrićeve "fatalne žene, inkarnacije čulnog i onog mitskog /.../ bilo da pasivno čekaju ili same čine posljednji potez, bilo da su u odsudnom trenutku mirne ili agonijom pomućene, manje ili više svesno, svojevoljno, zbog deformacije 'duše', idu u smrt", ističe on uopćeno, a umire se na razne načine, među ostalim "u vatri, kao brat i sestra u *Olujacima*, ističe on (Džadžić, 180.) Psihopatološko i nastrano u bošnjačkom svijetu toga sela on ne spominje. Ali Bandićev komentar vodi u tom pravcu. *Olujaci* spadaju u "sumorne, ledene poeme o ljudskoj nagriženosti, dekadenciji, patnji, laganom raspadanju", u kojima se "sugestija o čvrstini života /.../ gotovo rasplinjuje i nestaje", jer "nezdrava krv ne zna za međe", kaže on, "Čak i tu, eto, gde bi se, prema vulgarnim rasnim koncepcijama, očekivala gorštačka krepkost, kremen-kamen od zdravlja, i tu snaga trne ili buja u suprotnim, naopakim smerovima", ističe on vrlo blizu odgovara na takav Andrićev umjetnički postupak. (Bandić, 127.) A za komentar Andrićev, kada je "podivljali Olujak" zapalio ženu i njena brata u kolibi, on kaže ne uočavajući podudarnost bića i umjetničkog ostvarenja, i autorovo olakšanje pri tome u čuđenju izraženom na način *Ex Ponta*: da je to "jedan od retkih trenutaka kad je Andrić sebi dopustio eksklamativan ton, kad je izišao iz bezbednog skrovišta svoje objektivnosti, kad se sred uzbudljivih, demonskih noćnih prizora i sam (reklo bi se) uzbudio, saučestvujući - bar na taj način - sa nedužnim žrtvama u toj orgiji nagona i paklene, pomamljene strasti". "Pripovetka *Olujaci*", - konstatira on, ne udubljavajući se u psihološko olakšanje Andrićeva bića u pripovjedačkom stvaranju - "autentično donosi taj prodorni ali neuhvatljivi glas divljine, i taj nezadrživi, gotovo združeni biološki i metafizički zamah zla ponikao iz ljutih i poremećenih ljudskih instinkata." (128.)

Vučković je svoju interpretaciju počeo antropološki, ističući da ova pripovijetka "sadrži u opisu ambijenta neke veoma tačne geografsko-etnografske pojedinosti iz života jednog bizarnog bosanskog sela" (Vučković, 245.), ali nije istakao da je Andrić među tim selima kao stanište nastranih nagona i izvitoperenih patoloških žitelja, suglasno svojoj općoj pripovjedačkoj orijentaciji, pronašao upravo bošnjačko. U napomeni ispod teksta on je, međutim, naveo Cvijićev opis Šumadinaca, sa akcentima krepkosti, aktivnosti i smjelosti, velike živčane i radne energije, (517., f. 97.) sasvim suprotan opisu fizički i psihički nakaznog olujačkog čovjeka, krivih nogu kao u Đerzeleza i Mustafe Madžara, spljoštenog nosa i crnih malih očiju, obilježenog "nečim fatalnim i bolesnim". (246.) Nasuprot "deformisanom asketizmu olujačke porodice" njihovoj "mračnoj zamišljenosti", on je istakao lijepu Mostarku kao drugi oblik života, koji je "human i

Pred ovim slikama bošnjačkog seoskog svijeta svadba Huse Kokošara na izmaku austrougarske vladavine samo je prikaz jednog Ciganina, skorojevića i ratnog bogataša, i prostačkog kermesa njegovih razularenih zvanica, kojeg Andrić, s osjećanjem prezira, uklapa u svijet Bošnjaka, po svojoj ustaljenoj karakterološkoj inerciji da sve što je ljudski nedostojno pripisuje njemu, stvarajući utisak zaziranja i odbojnosti. U atmosferi posljednjih ratnih godina, sveopće oskudice i siromaštva, kada i *"na džamiju izlazi mujezin koji je pre rata prestao da ukujiše zbog starosti i sipnje /.../, i sad doziva vernike glasom davljenika"*[*27] što ima svoju simboličnu historijsku konotaciju, - data je atmosfera oko Aprovizacije, gdje se dijeli *"po kilo brašna na nedelju i na člana porodice"*.[*28] A nasuprot tome prizoru sveopće ratne bijede, *"iz avlije prekoputa Konaka dopire od ranog jutra ciganska svirka"* iz kuće *"koju je kupio Ciganin Huso, zvani Kokošar"*, jer *"to su njegovi svatovi što se vesele od jutros bez prestanka"*.[*29] Na rasponu ovog kontrasta

veličanstven u svojoj punoći". (252.) A da je taj način pripovijedanja bio opsesija jedne Andrićeve stvaralačke faze koju karakterizira, pored esejizacije njegova stila, "istovetnost njegovih esejističkih meditacija i pripovedačkih fikcija, Vučković pokazuje poređenjem jednog opisnog odlomka iz pripovijetke *Olujaci* i jednog i eseja *Likovi*. (260-261.) U napomeni ispod teksta Vučković govori o Andrićevu nastojanju "da ulogu pričaoca preuzme fiktivni pripovedač, koji nije autor sam i koji je daleko od ovog", iz čega proizlazi u njegovu postupku uopće "težnja za relativizacijom refleksivnih iskaza, /.../ koja se ostvaruje upotrebom neodređenih izraza ("kaže se", "priča se", "ljudi govore" i sl.)" kako Andrić započinje i pripovijetku *Olujaci*. (518., f. 105.) On nije primijetio, međutim, da Andrić tu formu legende, predaje, upotrebljava kada želi da pred čitaocem sakrije svoju stvarnu tendenciju, kada osjeća u sebi nelagodu od konkretnog prepoznavanja, kada se u njemu javlja osjećanje strepnje pred mogućim otkrivanjem vlastitog bića.

27. Ivo Andrić: *Svadba*. S. d., V, 159.

28. Ibidem, 162.

29. Ibidem, 166-167.

Andrić je izgradio cijelu ovu pripovijetku, s tim što je Aprovizacija ostala kao pozadina a svadba otkrila naličje posljedica rata u kasabi i ljudsku izvraćenost pojedinaca u njemu. Lik i život Huse Kokošara, Ciganina *"male i nakazne glave, sa ulupljenim nosom ispod koga gotovo i nije bilo usne nego su se beleli široki gornji zubi"*,[*30] od pripadnika "šuckora", koji je vlast obrazovala *"od nevaljalih ljudi i pijanih mladića, dobrim delom Cigana"*,[*31] do čovjeka koji se u ratu obogatio, koga više niko *"ne zove, Kokošarom, nego onako kako mu pečat i firma glase: Husein Huskić"*, a radnici i molioci *"zovu ga Huseinaga"*,[*32] Andrić je inkorporirao u ambijent Bošnjaka: *"Huso je kupio gospodsku kuću Hajrovića, usred čaršije, i preselio se u nju iz Ciganske mahale"*, pustio je Mejru koja više *"nije bila u skladu sa njim i sa svim što je oko njega"* i *"odmah iza toga isprosio je i privenčao devojku iz dobre turske kuće iz Dušća"*.[*33] A uz to je i svu moralnu nakaznost i prostotu novog bogataša pripisao bošnjačkom svijetu, pokazujući na njegovu primjeru završni, ironični dio krivulje pada toga naroda, položaj na koji je on dospio nakon stoljeća turske vladavine, i Husu Kokošara, kao predstavnika, na kojega je spalo "tursko" ime.

Ta cinična geneza i identifikacija moralno je podvučena lelekanjem i predbacivanjem prve njegove žene na svadbi, *"sa uporstvom kakvo mogu da imaju samo ljudi ružni i male pameti"*, kako kaže Andrić sa svojim satanizirajućim genetskim rasizmom u podtekstu tog poistovjećenja spoljašnjosti i duhovnosti, sve sa težnjom da izazove humano zgražanje, ali i da ga otupi. A reakcije Huse Kokošara na to Mejrino kvare-

30. Ibidem, 167.
31. Ibidem.
32. Ibidem, 168.
33. Ibidem, 168-169.

nje svadbe, od izbacivanja Rizvana Ciganina iz avlije i izbjegavanja odgovornosti za njegovo ranjavanje do Mejrina skakanja u Rzav na njegovu ironičnu sugestiju i njegova uzvika na tu vijest: *"Ta se neće utopiti. Ja sam garant. Neće to ni vatra ni voda. Pustite hairsuza nek ide kud je pošao. Fatajte se u kolo. Udri, Suljo!"*[34] - samo su podvlačenje neljudske raspamećenosti Ciganina kome je bogatstvo udarilo u glavu, nasuprot Aprovizaciji koja je *"nastavljala svoj čudni posao, nastojeći da sa nekoliko džakova brašna zatrpa nezajažljivu i neutoljivu glad naroda"*.[35] Kao prozrenje životnog iskustva vremena i mudrost Božijeg proviđenja Andrić u ovom moralnom kovitlacu pripovijetke, kao što će to činiti i kasnije, iznosi komentar *"dva postarija Turčina"* na dućanu Salihage Međuselca, odvajajući na kraju ovaj svijet od uljeza Huse Kokošara:

> *" - Došlo vrijeme da čaršije nestane i da se ciganluk u nju preseli.*
>
> *Svi se slažu.*
>
> *- Mnogo ljudi treba da se razdućani da se jedan kokošar zadućani - kaže Salihaga mirno, bez imalo jetkosti.*
>
> *- E, jeste, mnogi se tor zazelenio dok se njegov zabijelio - kaže prvi gost.*
>
> *- Firaun ko firaun. Opet ćeš ti njega vidit đe bos preprodaje kokoši i obija pragove - veli drugi u želji da kaže nešto utešno što umiruje.*
>
> *- Pa to i jeste zlo i nevolja što čovjeku prođe vijek dok vidi Husu firauna kako od kokošara postaje prvi čovjek i kako se opet vraća u svoj firaunluk - kaže onaj što se teško miri sa sudbinom."*[36]

34. Ibidem, 178.
35. Ibidem, 176.
36. Ibidem, 176-177.

Ovaj moralno iskustveni prezir starosjedilaca, uz mirno i nepokretno, skoro filozofsko posmatranje došljaka i skorojevića, Andrić na kraju dijaloga utapa u pričanju predaja, u fatalizmu i Božijem proviđenju, otkrivajući, kao vlastito umjetničko preusmjerenje, pored onog romantičarski vehementnog, nasilno-patološkog, i drugu vrstu karakterološkog profila Bošnjaka kao Cvijićevih "duševnih Turaka" i njihova pasivnog odnosa prema životu i vremenu:

> *"Na to starac tumači naširoko kako ima neko predanje da Božje proviđenje, koje budno bdi nad ovom zemljom i ljudskim sudbinama, zaklopi oči svakih sto godina, otprilike, na nekoliko trenutaka koji za nas smrtne znače nekoliko godina. I tada sve na ovom svetu krene naopako. Zli zavladaju a dobri im se pokore, nevaljali i maloumni progovore a čestiti i mudri umuknu, pravoverni izgube nadu i pravac u životu. I da tako potraje duže, sve na zemlji bi se ucrvalo i propalo, dete u majci i seme u zemlji. Ali Bog se smiluje, te se opet sve ispravi i okrene na dobro. Bog jedini!"*[37]

37. Ibidem, 177.

Za ovu Andrićevu pripovijetku Vučković kaže da je data "naizgled /.../ u obliku situacionih slika", "da ima u sebi nečeg od groteske", (Vučković, 239.) te da je, kao i većina pripovijedaka u ovoj knjizi, "izgrađena na temelju gotovo **egzaktno opisanog ambijenta**". (Podvukao Vučković, 243.) U njoj je "stvarnost kasabe za vreme prvog svetskog rata, ocrtana realistički", ali slike u njoj dobivaju "i alegorično i simbolično značenje". Na prvi pogled "najjezivija ratna stvarnost": na jednoj strani aprovizacija, na drugoj, svadba skorojevića Huse Kokošara, ali je pisac "postigao da se one (ove dvije slike) deformišu i dobijaju izgled stravične, satirično-groteskne vizije stvarnosti, u kojoj je sve izgubilo svoje mesto i ispremetalo se kao u paklenom kazanu". (243-244.) Prema Vučkovićevu mišljenju, "i pisac sam **svesno nastoji** da /.../ nagovesti alegorijsko-simbolično i mitsko-biblijsko značenje ove pripovetke", te kao primjer ističe piščeve riječi "da mujezin, koji "ima negde u ratu, negde u svetu, sina i unuka", "doziva vernike glasom

davljenika", ili paradoks da se u ratnoj opasnosti sve izvrnulo, da su "lopuže i kokošari postali "nosioci" pravde i zakona /.../ krunisati slikom kako se jedan od njih preobrazio u polubožanstvo od moći novca", kako "lik Ciganina, "novog bogataša", nekadašnjeg kokošara, izrasta iz groteskih dronjaka jedne ljudske olupine". (244-245.)

VI.
(ESEJ: "NJEGOŠ KAO TRAGIČNI JUNAK KOSOVSKE MISLI")

Andrićev esej *Njegoš kao tragični junak kosovske misli*, koji je on 1934. godine održao kao predavanje na Kolarčevu narodnom univerzitetu u Beogradu, a 1935. tiskao u *Srpskom književnom glasniku*, predstavljao je ne samo jaču Andrićevu identifikaciju sa srpskom nacionalnom idejom nego i političko-historijsko produbljenje njegove dizertacije o sudbonosnom i kobnom utjecaju turske vladavine na Bosnu, proširenje njene osnove na cjelokupno srpstvo *Gorskog vijenca* i koncentraciju njene ideologije na "kosovski zavet", odnosno "zavetnu borbu protiv osmanlijskog carstva", kako to Andrić kaže, kao aktivističku poruku srpske tragedije iz 1389. godine. A izostanak razlikovanja i izuzimanja slavenskih muslimana iz toga historijskog kompleksa Turaka kao porobljivača i neprijatelja, i njihovo podrazumijevanje pod turskim nacionalnim imenom, značilo je nametanje "turske kosovske krivice" i na njihova leđa i političku prijetnju prema savremenim Bošnjacima, njihovo izuzimanje iz srpskojugoslavenske zajednice, i stavljanje izvan ljudskih prava i zakona.

Pojedinačne refleksije iz *Gorskog vijenca* u Andrićevoj dizertaciji kao asocijacije i najave emocionalno-idejnog, etičkog i političkog stava prema Bošnjacima kao "Turcima" dobila su svoje utemeljenje u ovom eseju o Njegošu u kome se ne spominju čak ni "poturice". *"Ova je drama počela na Kosovu"*,[*1] piše Andrić već u prvoj rečenici svoga teksta, da bi se složio sa mišljenjem da je Njegoš ne samo *"Jeremija Kosova"* nego i aktivni odgovorni borac za *"skidanje kletve"* i *"stvaranje Obilićeve misli"*,[*2] i da bi naveo odlomak iz Njegoševa pisma Osman-paši skadarskom, koji se poklapa sa polazišnom tačkom njegove dizertacije: *"... Kad su **divlje azijatske orde** naše maleno junačko carstvo **razrušile**, onda su moji predci i još neke odabrane familije, koje nijesu tu **poginule od Turaka**, ostavile svoje otačastvo i u ovijem gorama utekle"*[*3] (podvukao M. R.) Koncepcijske koordinate Andrićeve dizertacije u nastavku sve više se razrađuju u njegovu predstavljanju historijske situacije Njegoševe, kome je *"glavna muka i najteža borba* /bila/ *Turska"*, jer je, kaže Andrić romantičarski patetično i stilski nalično njegovim mračnim prozama, *"veliko i moćno osmanlijsko carstvo uistini oličenje pakla na zemlji, ovaploćen princip Zla"*, protiv kojeg je Njegošu dužnost nalagala *"boriti se bez kolebanja i pomirenja, pa i bez ikakve nade u pobedu", i to "pod očajničkom devizom koja liči na apsurd".*[*4] Ističući taj *"samoubilački apsurd"* kao *"pozitivni nihilizam"* bez kojeg nije moguća *"ni sama misao o akciji protiv zla"*, Andrić je kao književnik izrazio svoje otvoreno poistovjećenje sa Njegoševom idejom srpstva i sa njegovom borbom

1. Ivo Andrić: *Njegoš kao tragični junak kosovske misli.* S. d., XIII, 1967., 12.
2. Ibidem, 13.
3. Ibidem.
4. Ibidem, 17.

"bez kolebanja i pomirenja" protiv Turaka, turske vladavine i turskog utjecaja: *"...U tome je Njegoš potpuno izraz **našeg** osnovnog i najdubljeg kolektivnog osećanja, jer pod tom devizom, svesno ili nesvesno, vođene su sve **naše** borbe za oslobođenje, od Karađorđa pa do najnovijih vremena."*[5] *"To nije bio samo sukob dveju vera, nacija i rasa,* - objašnjavao je Andrić svoje poglede riječima svoje dizertacije, - *to je bio sudar dveju stihija, Istoka i Zapada, sudbina je naša htela da se ta borba uglavnom odigra na našim teritorijama i da prepolovi i podvoji našu nacionalnu celinu svojim krvavim zidom."*[6] Ta dva dijela *"nacionalne celine" "bez razlike na veru i pleme"* bili su, s jedne strane, pravoslavlje pod turskom vladavinom i, s druge, katolički svijet koji je uglavnom ostao izvan nje, a pod pojmom *"krvavog zida"* Andrić je mogao podrazumijevati samo Bošnjake budući da su oni predmet Njegoševa pisma *"skadarskom veziru, našem zemljaku Osman-paši, rodom iz bosanskog Skoplja"*, koje Andrić u nastavku svoga eseja donosi kao izraz Njegoševa žaljenja zbog njihova vjerskog i političkog odvajanja i vlastitog romantičarskog doživljaja bosanske historije pod osmanlijskom vladavinom. *"Đe su mi braća slavni i glasoviti knezovi i vojvode našeg carstva,* - uzvikuje Njegoš u pismu, - *đe je Crnojević* (Bušatlija), *đe je Obren Knežević* (Mahmut-begović), *đe je Kulinović? đe je Skopljak? đe je Vidajić? đe je Filipović? đe je Gradaščević? đe je Stočević? đe je Ljubović? pa đe su mnogi ostali? /.../ Bog sam znade kada će se oni svoje slave spomenuti i do kada će se ova moja braća od svoje rođene braće tuđiti i nazivati se azijatima i do kada će za tuđu korist rabotati, ne sjećajući se*

5. Ibidem, 18.

6. Ibidem.

sebe ni svojega.'"[7] *"Od onog nesrećnog dana, od kako je azijatin naše carstvo zagnjavio"* vodi se borba, kaže Njegoš, *"sve sa svojom rođenom braćom izturčenom: brat brata bije, brat brata siječe - razvaline su našeg carstva u krv ogrezle..."*[8] U ovim iskazima nalazi se i ideologija Andrićeve diezrtacije i atmosfera njegovih proza pod turskom vladavinom u Bosni, a u riječima obraćanja paši na kraju izvršena je i osnovna diferencijacija Njegoševa, koju Andrić u svojim prozama nije poznavao jer ne razlikuje Bošnjaka od Turčina: *"Kada sa mnom govoriš kako moj brat bošnjak, ja sam tvoj brat, tvoj prijatelj; ali kad govoriš ka Turčin, kako azijatin, kako neprijatelj našega plemena i imena, mene je to protivno i svakome bi blagorodno mislećem čoveku protivno bilo."*[9] Iskazi Andrićevi, ali bez ijednog spominjanja tzv. istrage poturica, da je Njegoš vidio sebe i svoje kao svijet osuđen na nepoštednu i bezizglednu borbu *"sa svojim i sa tuđinom"*, da se njegov *"san o harmoniji razbija i lomi brutalno u susretu sa Zlom, a oličenje zla u svetu to je veliko istočno carstvo"*,[10] te da u toj borbi odjednom *"njegova pesma" propoje od užasa", snivana harmonija pretvara se u paklenu neslogu i borbu"*, u kojoj Njegoš ne zna za sažaljenje,[11] otkrivaju se kao inspirativno-doživljajni podtekst kako Andrićeve dizertacije tako romantičarskih krajnosti njegovih proza o pravim bosanskim "Turcima". Dok konstatacija kako su *"najdrevnije ljudske legende... uvek i najveća ljudska stvarnost"*[12] te zapažanje *"kako sve kod njega* /Njegoša, M.R./ *čudesnom brzinom prelazi sa onog višeg plana na niži i sa nižeg na viši"*,[13] kao i činjenica da je romantičar

7. Ibidem, 19-21
8. Ibidem, 20.
9. Ibidem, 20-21.
10. Ibidem, 21-22.
11. Ibidem, 22.
12. Ibidem, 11.
13. Ibidem, 22.

Njegoš Andrićev najveći uzor, ulazi u samu suštinu Andrićeve poetike. Vidi se po svemu, Andrić to ne krije nego čak ističe, da je on u mnogome slijedio Njegoša u odnosu prema turskoj vladavini, Turcima i Bosancima koji su prihvatili islam, i da je njime bio opčinjen do kraja. *"Za sve nas koji smo se rodili na tlu nekadašnje osmanlijske ekspanzije ili vladavine,* - pisao je on kasnije, 1947. godine, - *Njegoš je najviši i nama najbliži pjesnički izraz svega što pokreće čoveka u njegovoj borbi za slobodu, hleb i prosvećenost, u njegovoj težnji da se oslobodi prokletstva i rđe nedostojna života i robovanja."*[14] Da bi se u istom tekstu, u pogrešno vrijeme, pozvao na *Gorski vijenac,* i historijski zasvjedočio uprkos bolnoj i svježoj činjenici genocida nad Bošnjacima: *"Svuda nas je pratio Njegoš. /.../ Ali njegovo živo i životodajno prisustvo mi smo pravo i potpuno osetili tek u vremenima naše najveće nacionalne i društvene krize. U tim najtežim godinama narodnog i ličnog života, između 1941. i 1944. godine, kad je valjalo svaku biljegu potvrditi, sve ispite polagati iznova i sve mere i račune proveriti, mnoga se mudrost pokazala laka i nemoćna i mnogo osećanje slabo i varljivo. A Njegoš je tada porastao i bio više i viši u nama nego ikad do tada. Otvorio se Gorski vijenac na zaboravljenim stranicama i otkrila nam se nova mesta u novom značenju, koja otvaraju daleke vidike i bacaju jarku svetlost na sudbinu naroda i poziv čoveka."*[15] U recepciji bošnjačkih čitalaca ovo je predstavljalo cinizam. Za njih se *Gorski vijenac,* između 1941. i 1944. godine, zaista *"otvorio na zaboravljenim"* i ponovo oživljenim stranicama istrage poturica na drinskim mostovima, a 1945. godine pojavila se Andrićeva romansirana hronika *Na Drini ćuprija* kao teret historijske kosovske turske krivice, pisana u tim

14. Ivo Andrić: *Večna prisutnost Njegoševa.* S. d. XIII, 62.

15. Ibidem, 63.

Andrićevim *"najtežim godinama narodnog i ličnog života"*.

I dok je Njegoš u Kraljevini Jugoslaviji bio Andrićev neoromantičarski stilsko-ideološki uzor u odnosu prema Turcima i njihovoj vladavini, u Demokratskoj Federativnoj, kasnije Socijalističkoj, Republici Jugoslaviji Andrić je pisao o Karadžiću kao o piscu sa osobinama *"prave realističke tehnike pisanja"*,*[16] bez spominjanja njegove devize *"Srbi svi i svuda"*, ali dovoljno izričitim i sugestivnim prihvatanjem njegovih nacionalno-kulturnih načela, kojima je Andrić sa svoje strane, ekavskim izrazom svoga književnog jezika, dodavao vlastitu nacionalno odlučnu identifikaciju.

"Vuk je odmah /.../ shvatio svoje vreme i položaj svoga naroda u tom vremenu", - pisat će Andrić 1964. sa nacionalno-kulturnim poistovjećivanjem, - *"kao i svoj životni zadatak u tom narodu, i od onog što je jednom shvatio nije odstupao. Osnivač* ***naše*** *novije književnosti, "tvorac čiste srpske proze i stila" kao što kaže Lj. Stojanović, čovek koji je "izvršio demokratizaciju našeg jezika" kao što kaže Skerlić, proveo je više od četrdeset godina u borbi kojoj primer treba tražiti samo u životima velikih reformatora."*[*17] Pitanje jezika, smatrao je on gledajući sa te pozicije na srpsko-hrvatske kulturne odnose, *"nije samo stvar ljudi od nauke i pera, srpskih i hrvatskih lingvista i književnika. Svi smo mi, bez razlike, pozvani da budemo tvorci i čuvari jezika, i svi mi, svesno ili nesvesno, utičemo na njegov razvitak, usavršavajući ga ili kvareći."*[*18] Ali ono što je Andrića povijesno-ideološki, doživljajno-stilski privlačilo

16. Ivo Andrić: *O Vuku kao piscu.* S. d. XIII, 87., 89., 93.

17. Ivo Andrić: *Optimizam Vuka Karadžića.* S. d. XIII, 116-117.

18. Ibidem, 126.

Karadžiću, i jednačilo s njime, bili su njegovi iskazi o turskoj vladavini u južnoslavenskim zemljama. *"I formalno je tačno* - pisao je Andrić 1946. godine, gotovo aluzivno, odmah po završetku rata, otkrivajući dodire svoje proze sa Karadžićevom - *da Vuk ima sa romantičarima zajedničku polaznu tačku, tj. kult narodnih pesama i starine. Ali ono što ga od samog početka vidno odvaja i u čemu se on bitno razlikuje od istinskih romantičara* - isticao je on kao vlastitu osobenu crtu - *to je činjenica da njega iz prošlosti zanima redovno "živa starina", tj. ono iz prošlosti što* ***utiče*** *na sadašnjost i uslovljava budućnost naroda."*[*19] A to je u Andrićevu dotada izrazito neoromantičarskom stilsko-estetskom opredjeljenju i povijesno genetskoj ideologiji, od dizertacije pa dalje, bio utjecaj turske vladavine na razvoj duhovnog života u Bosni, i to u izboru *"iz vrtloga pojava one koja može da posluži kao stalan obrazac za kolebljivi i prolazni niz fenomena i koja, propuštena kroz piščevu prizmu, dobija dovoljno reljefnosti, dovoljno snage i ubedljivosti da od velikog kruga čitalaca bude prihvaćena i priznata kao takva, tj. kao stvarna i kao tipična."*[*20] Tako je Andrić pisao spašavajući i pravdajući povodom Karadžića i svoj vlastiti dotadašnji stvaralački pristup, u tome vremenu kulta književnog, socijalističkog, realizma.

U tome "realističkom" spašavanju vlastitih proza iza prikazivanja *Istoriskih spisa* Vuka Karadžića on je čak išao i u kritiku pa isticao kao *"njihove velike nedostatke" - "to što su mu po obliku i načinu obrade više hronike i memoari nego prava istorija, što nisu uvek čisti od tendencioznosti i konformizma itd.",*[*21] uz napomenu da ti nedostaci *"ne dolaze ovde, na našem sadašnjem planu*

19. Ivo Andrić: *O Vuku kao piscu*, 80-81.

20. Ibidem, 86.

21. Ibidem, 88.

ispitivanja, u obzir". Tako je Andrić odvajao hronike i memoare kao umjetnički slobodnije književno prijelazne oblike od realizma kritičke historije, odnosno - književnu "istinu" od historijske istine, sa analogijom opreza koja se sama nametala: dva Andrićeva, u ratu napisana i neposredno nakon rata objavljena romana, koji su svojom umjetničkom sugestivnošću djelovali kao historija turske vladavine u Bosni i svojim nametanjem historijske krivice, izazivali odbojnu recepciju kod Bošnjaka, koje je u njima Andrić dosljedno nazivao "Turcima", - nosila su u naslovu naziv: *Na Drini ćuprija. Višegradska hronika* i *Travnička hronika.*

Međutim, u realističkim primjerima iz Karadžićeve historijske proze Andrić je navodio one koji su pokazivali vidove turskog nasilja i "orijentalskog" postupanja: *"Kad hoće da prikaže kako su subaše Alipaše Vidajića pošle na srpske ustanike, on ih prikazuje kako idu u pljačku "kao u svatove", radujući se i dogovarajući "kako će dotjerati sivulja iz Tamnave i Posavine ili donijeti kotlova i ostalog plijena, kao prošavše jeseni iz Spreče."*[*22] *"U to vreme"* - pisao je Andrić na drugom mjestu istog teksta - *"Vuk je davao obrasce proze u kojima se ne daju lažna sunca ni kućice ni hrastovi ni romantičan bezimen čovek pored njih, nego naša stvarna zemlja i naši ljudi od krvi i mesa, i u kojima se slikanje događaja, lica i naravi često podiže do majstorskog realizma. Njihov broj je velik. On, na primer, ovako prikazuje jedan orijentalski grub prizor iz starog Beograda:*

"Ja sam svojijem očima gledao (god. 1808) kako su Karađorđijevi momci povalili jednog čovjeka u blato i istukli ga koliko su htjeli, što je projahao mimo njih na svome konju kad su oni sjedili na klupi pred Karađorđijevim (prije

22. Ibidem, 87.

Mula-Jusufovijem) konakom, pa ga okrive da ih je poprskao."[23]

Andrić navodi i drugi prizor iz Karadžićevih *Istoriskih spisa, "u kome je savršeno i jednostavno data tišina i jeza jednog istorijskog trenutka"*, kada Miloš stiže prvi put Ali-paši Marašliji u Beograd, a u sobi pored njega zatiče *"nekolike paše i više od šeset bimbaša i ajana i begova"*, a *"tako je bila tišina, da bi čovek mogao čuti muvu da leti: samo su gdekoji dimovi iz čibuka izletali, a mnogi su čibuke samo u ustima držali, ne puštajući ni dima."*[24] On donosi iz Karadžića i dijalog između Miloša i Sulejman-paše Skopljaka, *"beogradskog vezira, svirepa, hrabra i lukava čoveka naše krvi, koji se sa Milošem sudarao u raznim bojevima i u jednome od njih bio ranjen u ruku"*, koji mu *"zbog politike /.../ nije mogao ništa učiniti, nego ga još posini i dade mu buruntiju"*. I koji je, pokazujući ga jedanput gospodi turskoj govorio: *"Vidite li ovoga moga maloga kneza i posinka! Koliko se sad čini miran i pokoran, a ja sam od njega nekoliko puta tako bežao, da nisam znao, kuda ću udariti; pa mi evo najposle i ruku prebi na Ravnju."* A Milošu je govorio: *"Ti si me ovo ujeo" (pokazujući ranjenu ruku); a Miloš mu odgovori: "Ja ću i pozlatiti, čestiti pašo".*[25] *Zar to nije kao neka renesanska "beffa" (krvava šala)*, - komentirao je Andrić s umjetničkim priznanjem, - *ili kao orijentalska priča u kojoj ima i lukavstva i mudrosti i bezdanog pretvorstva? I zar ne iskaču obe ličnosti, sa svojim karakternim osobinama, kao vajane, iz ovog kratkog dijaloga?"*[26]

Na jednom mjestu Andrić ističe kao *"genijalan blesak koji otkriva jednu pojedinost date stvarnosti"* Karadžićev iskaz *"Turci ne pišu mnogo"*, i produžava, bez pravog

23. Ibidem, 89.
24. Ibidem, 89-90.
25. Ibidem, 90.
26. Ibidem.

osnova slijedeći Karadžića: *"Svako ko je imao samo malo uvida u turski način života, osetiće koliko je ovo zapažanje u svojoj prostoti i belodanosti tačno".*[*27] A na drugom mjestu on donosi navod iz pisma u kojem Karadžić napominje: *"Nemojte misliti da ja nudim kao Turčin vjerom..."*[*28] Jer, Andriću je kao pripovjedaču višestruko odgovaralo sve što je, slikovito ispričano i duhovno-etički očekivano, kod Karadžića nalazio o Turcima i turskoj vladavini, osjećajući ga svojim istomišljenikom i cijeneći njegove spise kao uzor historijske proze, srpskog jezika i stila.

Ali je bilo i primjera s druge strane, kada je Karadžić *"opisao mnoge prizore i ličnosti iz oba ustanka, i strašne i smešne i niske i veličanstvene, i u njima dao verno mnoge isečke tadašnje stvarnosti",*[*29] ističe Andrić dajući uz to i objašnjenje tih ličnosti i karakterološku motivaciju njihovih postupaka, potpuno u duhu svoje dizertacije: *"Niko pre njega, a čini mi se ni posle njega, nije dao tegobu i divljinu balkanskog života, oporost naših naravi i navika, tursku svirepost naših ljudi u međusobnim odnosima, ali nakalemljenu na našu sentimentalnu plahovitost i tako lišenu turskog vaspitanja i javašluka koji su tu svirepost često činile blažom i donekle podnošljivijom."*[*30]

U iskazima Ljubi Jandriću Andrić je više puta, s poštovanjem i divljenjem spominjao Njegoša i Karadžića, otkrivajući tako kongenijalnost s njima i ostavljajući govorna svjedočanstva o njihovu duhovnom, stilskom, gnomskom i romantično-historijskom utjecaju na vlastito idejno i umjetničko formiranje. *"Danas se mnogo govori o tome ko je i koliko na koga uticao* /govorio je on u decembru 1971./. *Svak je pred sobom*

27. Ibidem, 91.
28. Ibidem, 103.
29. Ibidem, 90.
30. Ibidem, 91.

imao ogledalo uzora - neko veće, neko manje! Ja bih mirne duše mogao da kažem: to su Vuk i Njegoš." A Jandrić je to priznanje u fusnoti uporedio s njegovim riječima u eseju *Svetlost Njegoševog dela*: *"Jednom mi je jedan dobar poznavalac španske književnosti /.../ rekao da ni u jednoj knjizi na svetu ne nalazi toliko podstreka za rad i pomoći u mučnom traženju pravog puta ... kao u Servantesovom Don Kihotu. /.../ Kad bi me zapitali koje je naše književno delo imalo isto ili slično značenje, čini mi se da bih bez mnogo dvoumljenja odgovorio: Njegoševo."*[31] A u oktobru 1971. on je isticao: *"Ja sam jezik učio kod Vuka, Njegoša i iz narodnih pesama. Sve prijatelje možete izgubiti, ali Vuka i Njegoša nikako!"*[32] *"Ja mislim* /govorio je on u monologu o Njegošu u oktobru 1973./ *da će se svaki naš pisac i kritičar složiti u jednom: Njegošu je teško naći ravna u našoj, pa i u evropskoj književnosti. Takav misaono slojevit, besprekoran u izrazu, pa uz to još i mlad pesnik, retko se rađa. Gotovo da nijedan njegov stih ne bi smeo da se zastidi Šekspira. U godinama tek napunjene mladosti pevati tako uzvišeno o čoveku i čovečnosti mogli su pre njega, čini mi se, još samo Homer, Šekspir i Gete. Njegov stih može mirne duše da stane u sam vrh evropskog Parnasa. Ja sam - naročito u mladosti - dosta čitao Njegoša i ne bih se smeo zakleti da on i Vuk nisu na me izvršili jak uticaj."*[33] A u istoj prilici Andrić je neoromantičarski isticao: *"Njegoš je bio blagosloveno obdaren pesnik. On je stajao na ravnoj nozi sa duhom i sa večnim haosom koji vlada među svetovima. Kad bi se desilo ne zna šta sa ovim našim svetom, Njegoševa pesma nikad ne bi umukla. Po tome što se celog života mučio kako da sačuva svoju zemlju i po onome što je*

31. Jandrić, 83-84.
32. Ibidem, 149.
33. Ibidem, 272.

u kratkom životu napisao, Njegoš mi se, kao i Isidori Sekulić, svaki put učini nadzemaljski velik."[34]

34. Ibidem, 276.

DRUGI DIO

I.
("NA DRINI ĆUPRIJA")

Roman *Na Drini ćuprija* došao je 1945. godine ne samo kao utok Andrićevih književnih uzora, ideja o historiji Bosne pod nasilnom turskom vladavinom i doživljaja uvrnutog bošnjačkog mentaliteta i kršćansko-islamskog antagonizma, nego i kao žarišna tačka smišljeno odabrane i stvaralački stilizirane i preobražene građe u skladu sa koncepcijom djela, počevši od legende i narodne epike do podataka iz turskog i austrougarskog doba, sve povezano uz okosnicu *"velikog, skladno srezanog mosta od kamena, sa jedanaest lukova širokog raspona"*,*[1] koji nad rijekom kao vremenom koje teče filozofski sugerira stalnost plemenite građevine i nezavisnost dobrog djela nad mijenama života, povijesne sudbine i ograničenosti ljudskog vijeka u njoj. Opisi rijeke kao prirodne stihije i ćuprije koja je regulira, pro-

1. Ivo Andrić: *Na Drini ćuprija*. Sabrana djela, I, 9. U daljnjem tekstu: NDĆ.

Na pitanje Ljube Jandrića kako je nastao naslov ovog romana, Andrić je, u aprilu 1972., odgovorio: "U pitanju je stih uzet iz jedne muslimanske narodne pesme koja govori o zidanju višegradske ćuprije: 'Pa ti hajde gradu Višegradu / Da se gradi na Drini ćuprija.' Ja sam tu pesmu čuo od starih žena iz Višegrada, a docnije sam je našao, čini mi se, kod Koste Hermana u njegovoj zbirci. Mada je pomalo okamenjen i statičan, ovaj stih potpuno odgovara duhu našeg jezika i prikladan je za naslov.« /Jandrić, 87-88/. A u komentaru ovog pojma on je u oktobru 1972., rekao: "Bosna se /.../ oduvek rve s nekakvim ćuprijama.« /Jandrić, 95./.

pušta i nadsvođuje za prelaženje i kretanje ljudima, već od samog početka djela svojom kontinuiranom simbolikom intoniraju jedan alegorijski podtekst Andrićeve metahistorijske etike kao odnos nasilja, sputavanja i krivice s jedne strane, i otpora i trpljenja, s druge, da bi se i jedno i drugo složilo na kraju djela u rezultantu iskupljenja i sudbinske pravde. Nije stoga slučajno Andrićevo naglašavanje kako kod Višegrada *"Drina izbija u* ***naglom zavoju*** *iz dubokog i uskog tesnaca"* te da je *"zaokret koji tu pravi Drina neobično oštar a planine sa obe strane tako ... sitne i toliko ublizu da izgledaju kao zatvoren masiv iz koga reka izvire pravo, kao* ***iz mrkog zida****".*[*2]

Niti je bez razloga Andrićeva konstatacija da se *"kod tog mosta, kao osnovice, širi lepezasto cela valovita dolina, sa višegradskom kasabom i njenom okolinom"*[*3] da *"posmatrano sa dna vidika, izgleda kao da iz širokih lukova belog mosta teče i razliva se ne samo zelena Drina nego i ceo taj župni i pitomi prostor, sa svim što je na njemu i južnim nebom nad njim".*[*4] Da bi pisac istakao i drugu koordinatu na Drini ćuprije: kako *"most, sastavljajući dva kraja sarajevskog druma, veže kasabu sa njenim predgrađem",*[*5] i kako je to *"jedini ... stalan i siguran prelaz na celom srednjem i gornjem toku Drine i neophodna kopča na drumu koji veže Bosnu sa Srbijom i preko Srbije, dalje, i sa ostalim delovima Turske Carevine, sve do Stambola."*[*6] U toku romana će se, međutim, pokazati u antagonističkom odnosu ta rijeka, kao otporan, neprijateljski elemenat prema stranim ljudima koji žele sapeti, i mostu koji će se pokazati kao neka vrsta nasilja nad rijekom, nadvladavanja, uzapćivanja, ali koji je ujedno i pozitivan humani princip društvenosti i ljudskog saobraćanja.

2. Ibidem.
3. Ibidem.
4. Ibidem, 10.
5. Ibidem.
6. Ibidem.

Jer, nakon detaljnog arhitektonsko-književnog opisa mosta, sa kapijom, tarihom i sofom kao sijelom sastajanja i razgovora mještana i zastanka i odmora putnika i prolaznika, Andrić iznosi pripovjedačku postavku vjerske podijeljenosti ljudi kao strukturalno-historijski i socijalno-etički zasnov svoga romana, kao osnovu koja polazi od arhetipske svijesti, od djece i njihovih najranijih legendarno-maštenskih predstava o ćupriji:

> *"Na mostu i njegovoj kapiji, oko njega ili u vezi sa njim, teče i razvija se, kao što ćemo videti, život čoveka iz kasabe. U svima pričanjima o ličnim, porodičnim i zajedničkim doživljajima, mogu se uvek čuti reči "na ćupriji". I zaista, na drinskoj ćupriji su prve dečije šetnje i prve igre dečaka.* ***Hrišćanska deca*** *rođena na levoj obali Drine, pređu odmah prvih dana svog života most, jer ih već prve nedelje nose u crkvu na krštenje. Ali i sva druga deca, i ona koja su rođena na desnoj obali i* ***muslimanska,*** *koja nisu uopšte krštavana, provodila su, kao i njihovi očevi i dedovi nekad, glavni deo detinjstva u blizini mosta. /.../ Znali su sve majstorski izrezane obline i udubine, kao i sve priče i legende, koje se vezuju za postanak i gradnju mosta, i u kojima se čudno i nerazmrsivo mešaju i prepliću mašta i stvarnost, java i san."*[7]

Ali dok je u *Putu Alije Đerzeleza* vršio književno-stvarnosno rastakanje legende o ovom junaku, u ovom svome romanu, u njegovim prvim poglavljima, on je išao za stvaranjem legende o mostu i njegovu rušitelju, i njenu književnostvarnosnom epskom i

7. Ibidem, 11-12.

romantičkohistorijskom potvrđivanju. Uplićući vrlo vješto u zajedničku dječiju psihu legendu o gradnji mosta, koji je "podigao veliki vezir Mehmedpaša, čije je rodno selo Sokolovići tu, iza jedne od ovih planina koje okružuju most i kasabu", Andrić je istovremeno iznio misao o Bosni kao jednoj od srpskih zemalja i o mostu kao djelu srpskih majstora, koji se nije mogao ostvariti i opstati bez žrtvovanja srpske djece i turskog nasilja.

> *"Zidao ga je Rade Neimar, koji je morao živeti stotinama godina da bi sagradio sve što je lepo i trajno po srpskim zemljama, legendarni i stvarno bezimeni majstor kakvog svaka masa zamišlja i želi, jer ne voli da mnogo pamti ni mnogima da duguje, čak ni u sećanju. Znali su da je gradnju ometala vila brodarica, kao što je oduvek i svuda poneko ometao svaku gradnju, i noću rušila ono što je danju sagrađeno. Dok nije "nešto" progovorilo iz vode i savetovalo Radu Neimaru da nađe dvoje nejake dece, bliznadi, brata i sestru, Stoju i Ostoju po imenu, i da ih uzida u srednje stubove mosta. Odmah je počelo traženje takve dece po celoj Bosni. Obećana je nagrada onome ko ih nađe i dovede. Najposle su sejmeni pronašli u jednom udaljenom selu dvoje bliznadi, pri sisi, i oteli ih silom vezirove vlasti; ali kad su ih poveli, majka nije htela da se odvoji od njih, nego je kukajući i plačući, neosetljiva za psovke i udarce, posrtala za njima sve do Višegrada."*[8]

Tako je Andrić pripovijedao o dječijim vjerovanjima, poistovjećujući se sa legendom. U toj Andrićevoj kontaminaciji legende i romantične historije, u kojoj je

8. Ibidem, 12-13.

"nešto" iz vode dalo savjet Radu Neimaru o uziđivanju bliznadi, koji je on prenio i graditeljski obavio, a samo otimanje djece od majke i izvršenje čina pripisao *"sili vezirove vlasti" ("decu su uzidali, jer druge nije moglo biti")*, - otopoljenje ovog postupka Andrić je ostavio na strani hrišćanskog graditelja da bi ga humano relativizirao u razvoju legende: *"...Neimar se, kako kažu, sažalio i ostavio na stubovima otvore kroz koje je nesrećna majka mogla da doji svoju žrtvovanu decu". "Kao spomen na to već stotinama godina teče iz zida majčino mleko./.../ Te mlečne tragove po stubovima stružu ljudi i prodaju kao lekovit prah ženama koje posle porođaja nemaju mleka."*[*9]

Za otvor u centralnom stubu mosta, ispod "kapije", vezana je predaja o "crnom Arapinu", koju "znaju sva deca", mada ova rasna sintagma proizlazi iz srpske narodne epike ("Marko Kraljević i kći kralja arapskoga"). Ali Andrić i ovu priču kojom se plaše djeca o zastrašujućem biću sa Istoka, "Arapinu iz ćuprije" s kojim se mnogi od njih noću *"rve i nosi /.../ kao sa sudbinom, sve dok ga majka ne probudi /.../ i zapoji hladnom vodom ("da rastera stravu") i nagna da izgovori božje ime"*, - psihološki i etnički relativizira jer ga je ugledao samo *"Hamid, onaj sipljivi i večito pijani ili mamurni hamal krvavih očiju, i umro je još te noći, tu pored zida".*[*10]

Ovaj zasnov legende sa referencama na romantičnu historiju Andrić dalje razvija, proširuje nizom predanja, vjerovanja i epskih motiva, koji postaju znanje i svijest, komponirajući ih u dva paralelna niza obilježena etničkom i agonalnom pristranošću i suprotstavljenošću od starina Srba i "Turaka", tj. Bošnjaka sve do okupacije 1878., i anticipirajući ide-

9. Ibidem, 13.

10. Ibidem.

jno ovom temom kao nekim motom sva naredna poglavlja ovog romana, u kojima se ona javlja ne samo kao lajtmotiv nego kao strukturna poveznica djela, te kao romaneskno oživotvorenje koncepcije dizertacije o sudbonosnoj pogubnosti turske vladavine i utjecaju njenih kulturnih, vjerskih i etničkih derivata u Bosni.

Taj agonalni polaritet epskih legendi i predaja, sličan onome u *Gorskom vijencu*, Andrić počinje pripovijedanjem o *"u kamen urezanim tragovima kopita nekog konja natprirodne veličine"*, i dok su *"za srpsku decu to /.../ Tragovi Šarčevih kopita, ostali još od onda kad je Kraljević Marko tamnovao gore u Starom gradu pa pobegao iz njega, spustio se niz brdo i preskočio Drinu, na kojoj tada nije bilo ćuprije"*, *"turska deca znaju da to nije bio Kraljević Marko nit' je mogao biti (jer otkud vlahu i kopilanu"* - dosoljava Andrić uvredama iz *"turskih"* usta - *"takva sila i takav konj!), nego Đerzelez Alija, na svojoj krilatoj bedeviji, koji je kao što je poznato prezirao skele i skeledžije i preskakao reke kao potočiće."*[11] A nastavlja se u pripovijedanju o *"ovećoj humki, zemljanoj"* koja je sva *"od neke tvrde zemlje, skamenjena"*, *"nekad zvanoj Radisavljev grob, uz koji se veže predaja 'da je to bio neki srpski prvak, sitan čovek'*, koji je kad je Mehmed-paša poslao ljude da zidaju most *"i sve se pokorilo i odazvalo na kuluk, samo je ustao taj Radisav, podbunio narod i poručio veziru da se okane toga posla, jer neće, šale, podići ćuprije na Drini."* Pošto je bio *"junak mimo ljude a nije ga bila puška ni sablja, nit je bilo konopca ni lanca kojim se on mogao vezati"*, *"Radisava su iznenadili na spavanju, vezavši ga svilenim konopcima"*. *"Naše žene"* - pripovijeda Andrić s identifikacijom - *"veruju da ima po jedna noć u godini kad se može videti kako na tu humku pada jaka bela svetlost pravo*

11. Ibidem, 14.

s neba." "A Turci u kasabi, naprotiv", - nastavlja on dalje sve u znaku zacrtane etničke suprotstavljenosti između Srba i "Turaka", kako naziva Bošnjake, - *"pričaju od starina da je na tom mestu poginuo kao šehit neki derviš, po imenu šeh-turhanija, koji je bio veliki junak i od neke kaurske vojske branio ovde prelaz preko Drine. A što na tom mestu nema ni nišana ni turbeta, to je po želji samog derviša, jer je hteo da tako bude sahranjen bez znaka i biljega, kako se ne bi znalo da je tu. Jer, ako ikad opet navali neka kaurska vojska, on će ustati ispod ovog brežuljka i zaustaviti je, kao što je i nekad učinio, tako da od višegradske ćuprije neće moći dalje napred. Ali zato njegovu humku samo nebo ponekad ozari svojom svetlošću."*[*12] U luku svođenja ovih predaja na historiju Andrić ističe kako se na mostu, na kapiji, *"prilikom velikih događaja i istorijskih promena ističu proglasi i pozivi (na onom izdignutom zidu, ispod mermerne ploče sa turskim natpisom, a iznad česme), ali tu su se, sve do 1878. godine, vešale i nabijale na kolac glave svih onih koji su ma s koga razloga bivali pogubljeni, a pogubljenja su u ovoj kasabi na granici, naročito u nemirnim godinama, bila česta, a za nekih vremena, kao što ćemo videti, i svakodnevna"*,[*13] - ističe on kao najavu zbivanja u narednim poglavljima svoga romana.

Prelazeći odmah poslije toga, u ovom sistemu vruće-hladnih moralno-historijskih ekspozicija, koje je zapravo prototip kompozicije cijelog romana, u ovom odnosu historijske evokacije i pripovjedačke suvremenosti, - porebacujući se na život mirnih vremena između svatova i pogreba koji su prelazili preko mosta, Andrić se koncentrira na njegov središnji dio, na kapiju kao mjesta zastanka i odmora prolaznika i putnika. I slučajno uzima, kao svjedočanstvo pripov-

12. Ibidem, 15-16.

13. Ibidem, 16.

jedačke objektivnosti, izjave dva stranca. Prvi je bio *"turski putnik, koga su Višegrađani lepo ugostili"*, zapravo kupili i podmitili, piše Andrić uzimajući ovog puta naziv "turski" u izvornom etničkom smislu, primoran istovremeno da taj naziv kao svoju uobičajenu opću oznaku za Bošnjake zamijeni nazivom stanovnika ovog grada "Višegrađani". Taj putnik je napisao u svome putopisu: *"Njihova kapija je srce mosta koji je srce ove kasabe koja svakom mora da ostane u srcu."*[14] Drugi je, anoniman, *"davno tvrdio" "istina, to je bio stranac i govorio je u šali"*, da je *"ova kapija imala na sudbinu kasabe i na sam karakter njenih građana, potpuno u skladu sa svojom tezom o utjecaju turske vladavine na duhovni razvitak Bosne, ali sad kroz usta stranca, bez sumnje zapadnjaka. "U tim beskrajnim sedenjima, tvrdio je stranac, treba tražiti ključ za sklonost mnogih kasabalija ka razmišljanju i sanjarenju i jedan od glavnih razloga one melanholične bezbrige po kojoj su poznati stanovnici kasabe."*[15] Sve ovo zapažanje o karakterologiji Višegrađana, zapravo ponajviše i prvenstveno Bošnjaka u Višegradu, koja proizlazi iz stvarnosne društvene činjenice mosta i njegove uloge u međuljudskom saobraćanju, Andrić je predstavio i kao recepciju vlastitog naraštaja u općemoralnom kosmičkom kontekstu Kantova kategoričkog imperativa i zamračenih kasabalijskih sudbina: *"A koliko je naših, u toku stoljeća i nizu naraštaja, presedelo ovde zoru ili akšam ili noćne časove kad se neprimetno pomera ceo zvezdani svod nad glavom!"*[16] I dok je od zapisa u putopisu "turskog putnika" sažimao legendu i umjetničko-etičku prirodu mosta (*"Ona* /kapija/ *pokazuje koliko su stari neimari, za koje se u*

14. Ibidem, 17.
15. Ibidem, 18.
16. Ibidem, 17.

pričama priča da su se nosili sa vilama i svakojakim čudima i da su ***morali*** *da zaziđuju živu decu, imali smisla ne samo za stalnost i lepotu građevine nego i za korist i udobnost koju će od te građevine imati i najdalji naraštaji.",*[17] - na tvrdnji drugog putnika-stranca on je razvio vlastite opservacije o prirodi stanovnika ovog grada, koja se po njemu svodi na devizu zapravo orijentalske rasipnosti i bezbrige: *"Drugi dan, druga nafaka.",*[18] nalazeći u tome povratnu potvrdu opet u srpskoj epskoj predaji o hajduku Starini Novaku, koji je učio Dijete Grujicu kako da procjenjuje putnike iz busije, i otkrivajući pritom i nehotice suštinu društveno-historijskog odnosa između Srba i Bošnjaka.

Na kraju ovog poglavlja, najzad, Andrić prividno relativizira i mišljenje onog stranca-zapadnjaka, koji je zapravo njegov alter-ego, da bi potvrdio svoju stvaralačku koncepciju o društveno-psihološkom značaju mosta kao građevine koja vezuje ali ne pomiruje dva suprotstavljena svijeta, u kojoj se prelamaju legenda, hronika i predaja, i na kome se susreću povijest i suvremenost kao sudbina, i ujedno otkrio njegovu umjetničko-strukturnu ulogu u romanu između "drame i historije", zavijajući je u izmaglicu složenosti i tajanstva, što cijelo djelo odaje kao romantičarsku strukturu:

> *"Nema slučajnih građevina, izdvojenih iz ljudskog društva u kome su nikle, i njegovih potreba, želja i shvatanja, kao što nema proizvoljnih linija i bezrazložnih oblika u neimarstvu. A postanak i život svake velike, lepe i korisne građevine, kao i njen odnos prema naselju u kome je podignuta,*

17. Ibidem.

18. Ibidem, 18.

*često nose u sebi **složene i tajanstvene drame i istorije.** Svakako, jedno je izvesno: između života ljudi u kasabi i ovog mosta postoji prisna, vekovna veza. Njihove su sudbine tako isprepletene da se odvojeno ne daju zamisliti i ne mogu kazati. Stoga je priča o postanju i sudbini mosta u isto vreme i priča o životu kasabe i njenih ljudi, iz naraštaja u naraštaj, isto kao što se kroz sva pričanja o kasabi provlači i linija kamenog mosta na jedanaest lukova, sa kapijom, kao krunom, u sredini."*[19]

Nakon ove ekspozicije, zaplet "drame i historije", sa prvim punjenjima turskim nasiljem i otporom i mržnjom s druge strane, počinje već u drugom poglavlju ovog Andrićeva djela s njegovim riječima: *"Sad nam se valja vratiti u vremena kad na ovom mestu nije bilo ni pomisli o mostu..."*, [20] iza kojih slijedi pripovi-

19. Ibidem, 19.

20. Ibidem.

Andrićevi romani *Na Drini ćuprija* i *Travnička hronika*, objavljeni iste godine 1945. u Beogradu, nakon četiri godine za Bošnjake posebno svirepog rata i genocida nad njima, sa svojom književnom sugestijom historije Bosne pod turskom vladavinom, naišli su na odbojnu recepciju bošnjačkih čitalaca, u kojima je živjelo afektivno sjećanje na tek mihnulo vrijeme njihovih stradanja i strahota. Za predratno Andrićevo pripovjedačko stvaranje, ispunjeno demonizacijom islamsko-orijentalnog svijeta i psihopatološkim likovima Turaka, pod kojima je on i njih podrazumijevao, oni nisu gotovo ni znali, izuzev onih koji su zbog stručnih potreba pratili suvremenu srpsku književnost, ali su ova dva romana, praćena izdavačkom reklamom i novinsko-kritičkom propagandom te političkom, agitpropovskom zaštitom Komunističke partije, izazvala i zanimanje bošnjačkih čitalaca i osjećanje nametanja historijske krivice kao imanentnog opravdavanja zlodjela počinjenih nad njima. U moralno-političkoj inverziji režima, svaki glas negodovanja unaprijed je bio spriječen kvalifikacijom tzv. raspirivanja vjerske i nacionalne mržnje i djelovanja protiv tzv. bratstva i jedinstva. Ipak se, petnaestak godina nakon izlaska ovih romana pojavio i kritički glas s druge strane, nasuprot Andrićevu shvatanju historije Bošnjaka, iz pera publiciste Šukrije Kurtovića, solunskog dobrovoljca srpske nacionalne orijentacije, čiju je brošuru *O nacionalizovanju muslimana* /1914./ iste godine još Skerlić sa odobravanjem prikazao u *Srpskom književnom glasniku*. Ta Kurtovićeva

jedanje o prvoj, neodređenoj i vrlo maglovitoj, slici mosta *"u mašti desetogodišnjeg dečaka iz obližnjeg sela*

na pisaćoj mašini umnožena studija nikad nije bila štampana u tadašnjoj socijalističkoj Jugoslaviji, jer je njeno objavljivanje bilo spriječeno političkom akcijom Komunističke partije. Objavljena je, u nastavcima, tek od aprila 1961. do novembra 1963. u bošnjačkom emigrantskom listu *Bosanski pogledi*, čiji je urednik i izdavač došao do nje navodnim posredstvom univ. profesora Husnije Kurta, a zapravo ilegalnom pošiljkom Muhameda Hadžijahića, koji će se kasnije pojaviti i kao autor priloga *Priča i stvarnost oko Ive Andrića, prvog južnoslavenskog nobelovca /Bosanski pogledi*, 1962., 18-19., aug.-sept. 234-236./ sa potpisom M. H. Stupac, o kome će kasnije, u pretisku *Bosanskih pogleda* /London, 1984./, kojim se i mi služimo, dr. Smail Balić napisati: "M. H. Stupac, pisac zanimljivog osvrta na Andrićeve izvore, pseudonim je jednog književnika iz zemlje« */Predgovor ponovljenom cjelokupnom izdanju* , 6./. "Pošto je umro prof. Husnija Kurt, koji nam je ovu raspravu poslao, odlučili smo je objaviti u našem listu«, pisao je tada, 1961., urednik Zulfikarpašić u predgovornom tekstu, i nastavljao otkrivajući samu srž negativnog doživljaja Andrićevih romana: "Dok su bosanski četnici vršili pokolje muslimana i u Nedićevoj Srbiji sazrijevala "ideja« uništenja "Turaka«, dotle je Ivo Andrić napisao svoje romane 'Na Drini Ćuprija' i 'Travnička hronika'. Oni su trebali da budu opravdanje pokolja muslimana. To je bio pokušaj stvaranja alibija za te zločine.« */Umjesto predgovora, Bosanski pogledi*, april 1961. 9., 133., reprint/. Nakon ovog uvodnika slijedi studija Šukrija Kurtovića *Na Drini ćuprija i Travnička hronika od Ive Andrića u svjetlu bratstva i jedinstva*, koja će se nastavljati u nizu brojeva *Bosanskih pogleda* /U našem daljnjem navođenju: Kurtović/. Ona je bila estetski do kraja ogoljena na ideje i činjenice, od legendarno-historijske stilizacije do piščeve političke tendencije, izoštrena u savremenom bošnjačkom horizontu odbijanja i svedena na traumatično doživljavanje kao afektivni izraz negodovanja i uvrijeđenosti bošnjačke čitalačke publike, a Kurtovićevi komentari su se u njoj kretali neprestano u komparativnoj relaciji Andrićeve tendenciozne "književne istine«, naučno-historijskih spoznaja i suvremene proklamirane političke devize "bratstva i jedinstva« kao političkog argumenta, koja je u praksi važila samo za Bošnjake i u svrhu prešućivanja zločina nad njima. Andrićevi romani su, uz to, izražavali sasvim određenu nacionalnu ideologiju i nužno tražili otkrivanje integralne koncepcije Andrićeva djela, uočavanje nacionalno-političke tendencije u vremenu kada se ona nakon ratnih stradanja nužno i spontano nametala, i svjesne namjere u prikazivanju života Bošnjaka, Bosne i islamske kulture u horizontu očekivanja nemuslimanskih čitalaca. Polazeći od naslova svoje radnje i suvremene političke ideje "bratstva i jedinstva« Kurtovć je već na samom početku pisao: "Bratstvo i jedinstvo naših naroda osnovna je misao na kojoj počiva naša državna

Sokolovića, jednog jutra 1516. godine, kad su ga tuda proveli na putu iz njegovog sela za daleki svetli i **strašni**

zajednica, moralna i stvarna uslovljenost za njen nastanak i za njeno održanje. Griješiti protiv te misli, svjesno ili nesvjesno, znači podrivati temelj egzistencije naše države. /.../ Ne smije se nimalo sumnjati u to da za antagonizam, sukobe i međusobno prolijevanje krvi slovenskih naroda na Balkanu kroz XIX i XX stoljeće ne snose svu krivicu samo režimi i slastodršci slovenskih naroda, nego uz njih, pored ostalih uzroka, snose krivicu i mnogi istoričari i književnici. Istoričari pod plaštem nauke i sa "istorijskim dokumentima«, a književnici blještavom i zavodljivom pisanom riječju stvarali su podlogu za te sukobe. Od malih nogu i kroz duge generacije omladina svih naših bratskih naroda vaspitavana je u krivim predodžbama o sebi i drugim. Stvarana su kod nje šovinistička nacionalna naduvenost, misao o nadmoći svoga naroda, isticanje svojih nacionalnih istorijskih zasluga i moralnih kvaliteta, a nipodaštavanje i omalovažavanje tuđih. Naročito se nastojalo da se stvori, svaki kod svoga naroda, uvjerenje o istorijskim i etničkim pravima na pojedine sporne granične krajeve, o pravu na dominaciju itd. U tom svemu često se išlo do apsurda. Sve je to stvaralo opšte suprotnosti među bratskim narodima koje su iskorištavali vladajući krugovi i strani neprijateljski zavojevači u svoje svrhe. Za sve to, nema sumnje, snose veliku moralnu odgovornost i mnogi istoričari, književnici i ostali javni radnici, hotimično ili ne ili iz ma kojih razloga oni to pisali, izlazi na jedno te isto.«/134-135./.

A nakon navođenja Dositejevih riječi protiv sakrivanja svojih a iznošenja tuđih pogrešaka, i osude "lukavih lisica«, "koje za čovječanska sujevjerna izmišljenija i nesjedinjenija, vraždu i mrzost propovjedaju i oružaju brata na brata svoga i poštene komšije jednog na drugog«, - Kurtović prelazi na predmet i razloge pisanja svoje rasprave: "Teška srca pristupam pisanju slijedećih redaka iz raznih obzira, ali svi oni padaju pred činjenicom kad protiv bratstva i jedinstva u današnje doba griješi onako drastično Ivo Andrić, renomirani naš književnik i akademik u svojim djelima: 'Na Drini ćuprija' i 'Travnička hronika'. Nekoliko sam puta počinjao i odlagao ovo pisanje uzalud čekajući da o tim djelima sa tog gledišta kažu svoju riječ pozvaniji i stručniji ljudi, a naročito nemuslimani, baš zato što je Andrić izabrao naše muslimane kao objekat za nebratsko i netačno tretiranje. To bi bilo i efikasnije i bolje za ideju bratstva i jedinstva. Zaista je pravo čudo kako je mogao onako netačno i negativno predstaviti muslimanski dio našeg naroda u dalekoj i nedavnoj prošlosti baš Ivo Andrić koji je rođeni Bosanac, koji je odrastao u bošnjačkoj sredini i koji dobro zna, kao književnik, sociolog i filozof njihovu etiku i problematiku uopšte! Andrić i dobar dio naše inteligencije ne mogu se ni dana/s/ otresti ranijih 'antikvarskih' /kako veli Skerlić/ shvatanja u tom pogledu i pored naše sasvim drukčije stvarnosti, i pored nepobjedivog hoda napredne misli u svijetu, i pored drukčije današnje istorijske

Stambol."[*21] Zbivanje koje slijedi Andrić daje u predstavi lokalno-historijskog ambijenta skele i Starog grada na desnoj obali Drine, *"utvrđenja još iz doba bosanskog kraljevstva, sa kulama, kazamatima i bedemima, delo jednog moćnih velmoža Pavlovića"*, ispod kojeg su postojala *"hrišćanska naselja Mejdan i Bikavac i odskora* ***isturčeni*** *zaselak Dušče"*. [*22] Toga novembarskog dana pred skelu na lijevoj obali Drine, pripovijeda Andrić,

istine. I dok se eventualno može pravdati i shvatiti slično pisanje starih naših književnika i istoričara zbog ondašnjeg još neizgrađenog i romantičarskog shvatanja nacionalne misli, zbog oslobođenja ispod Turaka, zaista se danas ne može olako preći preko takvog pisanja.« /135./.

Nastojeći da obesnaži tendencioznost u pisanju *Na Drini ćuprije* i da skrene negativnu recepciju bošnjačkih čitalaca, a imajući u vidu ovu Kurtovićevu studiju, koju nigdje ne spominje, Andrić je, također "teška srca« pričao mnogo kasnije, godine 1972., Ljubi Jandriću "kako je u Beogradu pod okupacijom pisao roman *Na Drini ćuprija*«: "Roman *Na Drini ćuprija* pisao sam u razrušenom Beogradu, u vreme kada ne bih dao ni dve pare za rođeni život. Nikada nisam verovao da ću živ dočekati kraj rata. Pišući stranicu za stranicom imao sam osećaj da će već iste noći bomba pogoditi kuću u kojoj sam živeo i pisao i razneti moje rukopise. Svaki put kad bih seo za sto - glava mi je bila u torbi. Da, bilo je to vreme kad sam samotovao, ćutao i pisao. Tada sam i došao do zaključka da su knjige slaba uteha za zlo i nesreću svake vrste, i da je čovek katkad - bar za izvesno vreme - prisiljen da i muku prihvati kao pribežište. To što sam tada saznao, više zahvaljujući instinktu nego razumu, čuvao sam u sebi kao što majka čuva dete u utrobi, kao što pčele čuvaju maticu. Docnije sam se uverio u to da čovek čim oseti da u sebi nosi neku vrednost, on pokušava da to na roditeljski način pazi, zaštiti i sakrije mu trag. /.../ Da, mučni i neizvesni bili su moji dani provedeni za vreme okupacije u Beogradu. Pisanje je bilo sve što mi je ostajalo od života. Pa i to je jedva bilo moguće. Živelo se od danas do sutra, i niko nije verovao da će idućeg jutra živ osvanuti. Činilo mi se da to što pišem nikad neće ugledati svetlost dana i da će nestati u ruševinama« /Jandrić, 127-128./.

Povezujući vrijeme pripovjedačkog stvaranja ovog djela sa historijom koju ono u svome vremenskom rasponu sadrži, Andrić je 1974. govorio Jandriću: "Ja bih se složio da je, recimo, moja *Ćuprija* jedva bled odsjaj onoga što sam preživljavao pišući je, ali i još bleđi odsjaj one tvrde i mučne stvarnosti u višegradskoj kasabi u kojoj je pre četiri veka Mehmed-paša Sokolović odlučio da podigne svoju zadužbinu.« /Jandrić, 370./.

21. NDĆ, 20.

22. Ibidem, 21.

stigla je povorka natovarenih konja: *"Janjičarski aga, sa oružanom pratnjom, vraćao se u Carigrad, pošto je po selima istočne Bosne pokupio određen broj hrišćanske dece za adžami-oglan,"*[23] - piše Andrić i razvija prvu scenu nasilja i turčenja, koja potpuno određuje arhetipski antagonizam i začetak mržnje kao idejni karakter djela, ostvarena po slijedu koncepcije njegove dizertacije:

> *"Već je šesta godina prošla od posljednjeg kupljenja ovog danka u krvi, zato je ovog puta izbor bio lak i bogat; bez teškoća je nađen potreban broj zdrave, bistre i naočite muške dece između desete i petnaeste godine, iako su mnogi roditelji sakrivali decu u šumu, učili ih da se pretvaraju da su maloumni ili da hramlju, odevali ih u dronjke i puštali u nečistoći, samo da izmaknu aginom izboru. Neki su i stvarno sakatili rođenu decu, sekući im po jedan prst na ruci. Izabrani dečaci otpremani su na malim bosanskim konjima, u dugoj povorci dalje. Na konju su bila dva pletena sepeta, kao za voće, sa svake strane po jedan, i u svaki sepet stavljan je po jedan dečak i sa njim mali zavežljaj i kolut pite, poslednje što nosi iz očinske kuće. Iz tih sepeta, koji su se jednomjerno klatili i škripali, virila su sveža i preplašena lica ugrabljenih dečaka. Neki su mirno gledali, preko konjskih sapi, što je moguće dalje u rodni kraj, neki su jeli i plakali u isto vreme, a neki su spavali, sa glavom prislonjenom uz samar. Na izvesnom odstojanju od poslednjih konja u ovom neobičnom karavanu, išli su, raštrkani i zadihani, mnogi roditelji ili rođaci ove dece, koja se* ***odvode zauvek da u tuđem svetu budu obrezana,***

23. Ibidem, 22.

poturčena, i da, zaboravivši svoju veru, svoj kraj i svoje poreklo, provedu život u janjičarskim odama ili u nekoj drugoj, višoj službi Carstva."[24]

A emotivni naboj ovoj sceni daju, kao romantičarski apel na osjećanja čitalaca, slike i uzvici od bola raspamećenih žena koje pristaju za povorkom:

*"Kad bi se suviše približile, agine saharije bi ih **rastjerivali udarcima svojih bičeva**, nagoneći na njih konje uz glasno alakanje. /.../ Naročito su uporne i nezadržljive bile majke. One su jurile, gazeći žustro i ne gledajući gde staju, razdrljenih grudi, raščupane, zaboravljajući sve oko sebe, zapevale su i naricale, kao za pokojnikom.../.../ - Rade, sine, nemoj majke zaboravit'... - Ilija! Ilija! Ilija! - vikala je druga žena, tražeći očajno pogledom poznatu, dragu glavu, i ponavljala je to neprestano kao da bi htela da detetu useče u pamet to ime koje će mu kroz koji dan **zauvek biti oduzeto**. Ali put je dug, zemlja tvrda, telo slabo, a **Osmanlije moćne i nemilosrdne**."*[25]

Sliku povorke adžami-oglana, zajedno sa teretom osmanske historije u Bosni, Andrić, zatim, svodi i komentira na *"crnomanjastog dečaka od desetak godina, iz visokog sela Sokolovića"*, budućeg Mehmed-pašu, kojeg će od početka predstaviti kao traumatiziranu, podijeljenu ličnost. *"U jednom od mnogobrojnih sepeta ćutao je i suvih očiju gledao oko sebe /.../ Zapamtio je kamenitu obalu, obraslu retkim, golim i ubogo sivim rakitama, nakaznog skeledžiju i trošnu vodenicu, punu pamučine i promaje, u kojoj su morali da prenoće pre nego što su uspeli da se svi prebace preko mutne Drine nad kojom su graktale vrane."*, - pisao je Andrić, da bi poslije toga ušao u samo čvorište

24. Ibidem, 22-23.

25. Ibidem, 23.

zavičajne, porodične i etničke traume njegova bića: *"Kao fizičku nelagodnost negde u sebi - crnu prugu koja s vremena na vreme, za sekundu-dve preseče grudi na dvoje i zaboli silno - dečak je poneo sećanje na to mesto, gde se prelama drum, gde se* ***beznađe i čamotinja bede*** *zgušnjavaju i talože na kamenitim obalama reke preko koje je prelaz težak, skup, i nesiguran. To je bilo ranjavo i bolno mesto te i inače brdovite i oskudne krajine, na kome nevolja postaje javna i očita, gde čovek biva zaustavljen od nadmoćne stihije i, postiđen zbog svoje nemoći, mora da uvidi i jasnije sagleda i* ***svoju i tuđu bedu i zaostalost.****/.../Sve je to leglo u onu fizičku nelagodnost koja je ostala u dečaku toga novembarskog dana i koja ga nikad docnije nije potpuno napustila, iako je on* ***promenio život i veru, ime i zavičaj.****"*[26]

U romantičarskoj predstavi Mehmed-paše od ranog psihološko-moralnog određenja do životne sudbine zrelog čovjeka svedene na iskupljenje otuđeničkog kompleksa, Andrić je umjetnički i etički potisnuo činjenicu njegova stvarnog izlaska iz bijede i bosanske zaturenosti posredstvom adžami-oglana i ulaska u sjaj i veličinu moći na čelu osmanske države, o kojoj govori historija, a istakao je odvođenje kao rano nasilje, kao prisilu zaborava i potiskivanje *"svega što je ostavio u kraju iz kojeg su ga nekad* ***odveli****"*, koje se povremeno javljalo kao neko psihološko-moralno *"osećanje nelagodnosti"*, kao traumatična *"uvek ista crna pruga"* u grudima. Ili, kako to Andrić objašnjava u svojoj interpretaciji, i motivaciji, Sokolovićeva životnog puta, koja se znatno razlikuje od kasnije romansirane biografije historičara Radovana Samardžića.[27]

26. Ibidem, 24.

27. Radovan Samardžić: *Mehmed-paša Sokolović*, Beograd, 1971.

"Šta je bilo dalje od toga dečaka u sepetu to kazuju sve istorije na svima jezicima, i to se bolje zna u širokom svetu nego ovde kod nas. S vremenom on je postao mlad i hrabar silahdar na sultanovom dvoru, pa kapudan-paša, pa carski zet, vojskovođa i državnik svetskoga glasa, Mehmedpaša Sokoli, koji je na tri kontinenta vodio većinom pobedonosne ratove, proširio granice Turske Carevine, osigurao je spolja, i dobrom upravom učvrstio iznutra. Za tih šezdeset i nekoliko godina služio je tri sultana, doživeo i u dobru i u zlu što samo retki i odabrani doživljavaju, i uzdigao se na nama nepoznate visine moći i vlasti, gde samo malo njih dolazi i ostaje. Taj novi čovek, koji je nastao u tuđem svetu, gde ni mišlju ne možemo da ga pratimo, ***morao je da zaboravi sve*** *što je ostavio u kraju iz kojeg su ga nekada odveli. Zaboravio je nesumnjivo i prelaz na Drini kod Višegrada; pustu obalu na kojoj putnici drhću od studeni i neizvesnosti, sporu, crvotočnu skelu, čudovišnog skeledžiju i gladne vrane iznad mutne vode. Ali ono* ***osećanje nelagodnosti*** *koje je ostalo od svega toga zajedno nije nikad potpuno nestalo. Naprotiv, sa godinama i sa starošću javljalo se sve češće: uvek ista crna pruga koja mine grudima i preseče ih naročitim, dobro poznatim bolom iz detinjstva, koji se jasno razlikuju od svih muka i bolova što ih je docnije život donosio. Sklopljenih očiju vezir bi tada čekao da crno sečivo prođe i bol umine."*[*28]

28. NDĆ, 24-25.

Nadovezujući se na Andrićev iskaz da je Sokolović "morao da zaboravi sve što je ostavio u kraju iz kojeg su ga nekada odveli«, Kurtović, s opovrgavanjem i vlastitim "nacionalnim predrasudama iz vremena svoje mladosti«, kako to piše urednik u uvodniku ovoj radnji, kaže: "Andrić ovako piše, iako

Ideja o mostu koja se, u Andrićevu stvaralačkom doživljaju javila Mehmed-paši kao rasterećenje i kompenzacija unutarnjeg kompleksa, predstavlja ishodište Andrićeva psihoanalitičkog uzročno-posljedičnog postupka u stvaranju njegova lika, zasnovanog na podlozi turskog etničko-historijskog nasilja, kojoj je sve u ovom djelu podređeno.

"U jednom od takvih trenutaka, on je došao na misao ***da bi se oslobodio te nelagodnosti kad bi zbrisao onu skelu na dalekoj Drini,*** *kod koje se beda i svaka nezgoda kupe i talože bez prestanka, time što bi* ***premostio strme obale i zlu vodu*** *među*

---

dobro zna da Sokolović ne samo da nije "zaboravio sve što je ostavio u svom kraju« nego su on i slični mu savremenici muslimani - bili i ostali toliko rasno naši /Bosanci, Srbi, Hrvati, Jugoslaveni - kako god ko hoće da ih nazove/ da se na turskom dvoru /pa i sami sultani/ u ono doba govorilo i pisalo srpski, i da o tome postoje istorijski dokazi«. /192./. I nastavlja navodeći Vladimira Ćorovića: "Ali pored toga i pored mnogih drugih dokaza najveći je taj što su proveli oni, a najviše Sokolović, obnovu Pećke patrijaršije, uprkos odlučnom otporu Vaseljenskog patrijarha, odnosno Ohridske episkopije i uprkos tome što ni većina srpskih episkopa, valjda radi slabosti i oportunizma, nije bila za to«, a "obnova patrijaršije ne samo da je spriječila daljnju helenizaciju, nego se "proširilo u ogromnoj mjeri područje našeg etničkog rasprostiranja i našeg narodnog jezika«: i "mi smo se u ropstvu pod Turcima širili ne manje nego da smo imali i najekspanzivniju svoju državu«, veli V. Ćorović...«/208./, a Kurtović nastavlja iznoseći i niz drugih dokaza od strane srpskih naučnika o turskoj toleranciji. "Pa ipak Andrić piše o Sokoloviću i drugim muslimanima kao renegatima, onako kako je navedeno. Daleko smo od pomisli da tvrdimo da je ovome njihovom nastojanju uzrok neki svjesni nacionalni osjećaj. Tada on nije postojao nigdje u Evropi, pa ni kod nas. Oni su se, po svoj prilici rukovodili i time što su htjeli da osiguraju svoje položaje i svoj upliv na turskom dvoru uz pomoć patrijaršije naroda iz koga oni potiču, i da se njom koriste kao što su se koristili i njihovi rivali "poturčeni« Grci Vaseljenskom patrijaršijom. Ali to nimalo ne umanjuje istorijsku pozitivnost ovog njihovog djelovanja niti odriče, nego naprotiv potvrđuje, svjesnost o sudbinskoj povezanosti njihovoj sa svojim narodom, pa i sa onima koji nisu iste vjere, što znači - svjestan osjećaj rasne zajednice s njima.«/208-209./

*njima, **sastavio dva kraja druma** koji je tu prekinut, i tako zauvek i sigurno **vezao Bosnu sa Istokom, mesto svog porekla sa mestima svoga života.** Tako je on bio prvi koji je u jednom trenutku, iza sklopljenih očnih kapaka ugledao čvrstu i vitku siluetu velikog kamenitog mosta koji treba na tome mestu da nastane."*[29]

Ovaj pasaž u cjelini je zapravo izraz spomenute Andrićeve kontraverze između čina odvođenja

29. NDĆ, 25. Kurtović je slijedeći središnju misao svoje radnje sa negodovanjem i uvrijeđenošću da Andrić "sije netoleranciju da ne kažem mržnju među jednokrvnom braćom«, istakao da je *Na Drini ćuprija* /.../ još izrazitija u tom pogledu od *Travničke hronike*: "Taj čudni roman« piše on, obuhvata razdoblje od nekoliko stoljeća, gotovo od početka turske vladavine kod nas pa sve do Prvog svjetskog rata. Podvig je to kakvom nema premca u svjetskoj literaturi, niti bi se koji pisac usudio da opiše i prikaže u jednom romanu, na 500 stranica samo, tako ogromno razdoblje u obliku i po zahtjevima koje iziskuje istoriski roman. Ali po svem izgleda, da Andrić nije ni išao za tim ciljem pošto sigurno dobro zna šta roman, kao takav, traži. Da nije i ovdje glavne i očite tendencije da naše muslimane prikaže u najgorem svjetlu, moglo bi se reći da je njegovo pisanje samo l'art pour l'art gdje je spisateljska vještina - istina - došla po svojoj rafiniranosti do punog izražaja, ali i sa najgrubljim naturalističkim elementima i sa svim negativnostima koje sa sobom može da nosi ova vrsta književnosti. Ta tendencija proviruje svuda, u prikazivanju sitnijih i krupnijih događaja u vezi sa muslimanima, u sociološkim i istoriskim razmatranjima piščevim.« /178., 190./.

Odmah na početku rasprave o romanu *Na Drini ćuprija* Kurtović je napisao: "Veličanstveni naš istorijski spomenik, ćupriju na Drini, djelo našeg čovjeka, Sokolovića Mehmed paše, koji ima neosporne zasluge i istaknuto mjesto u našoj nacionalnoj istoriji, prikazuje Andrić gotovo kao nesreću narodnu, a njega kao izgubljena čovjeka za naciju, renegata, otpadnika«/190./.

"S druge strane«, nastavlja Kurtović "velikom Sokoloviću odriče Andrić svaku patriotsku intenciju pri gradnji ove zadužbine uprkos istorijskim činjenicama koje iznose svi naši istoričari bez iznimke. Andrić odbacuje i svaku pomisao da je Sokolović to radio iz ljubavi prema domovini ili iz želje da koristi svom narodu. Pri tome on hotimično prećutkuje, što ne bi smio učiniti jedan kroničar i pisac istorijskog romana, da je Sokolović ostavio Bosni i mnogim našim krajevima mnoge zadužbine, među njima i svom rodnom selu baš kod Višegrada: pored džamije i jednu crkvu. Prećutkuje, jer bi to bilo u suprotnosti sa njegovom tendencijom i željom da 'dokaže' da je Sokolović

adžami-oglana i velike karijere koju je Sokolović, kao i mnogi drugi, preko janjičarskog položaja postigao. A traumatična crna pruga sjećanja je Andrićeva umjetnička motivacija činjenice prisilnog ali nagrađenog odvajanja i renegatstva, neki prijelaz između izdaje i potisnute moralne svijesti i savjesti, patriotizma kao nepromjenljive romantičarsko-historijske i mitske kategorije, koja ne ustupa pred razlozima šireg životnog i društvenog značaja, gledanog naravno kroz prizmu Andrićeve dizertacije i vlastite smišljene političke namjere, da se i renegatstvo može iskupiti djelom graditeljskim, humanističkim i umjetničkim. A kako je most ne samo književno-pripovjedačka, kompoziciona nego i stilska poveznica djela, završnica ovog poglavlja se svodi na njega u pamćenjima legende: kako je *"još iste godine otpočela..., po vezirovom naređenju i o njegovom trošku, gradnja velikog mosta na Drini"*, kako *"nije sačuvano mnogo pojedinosti o izvođenju samih radova*

'sve zaboravio', da se odrodio i da mu je bila jedina namjera da 'zauvijek i sigurno veže Bosnu sa Istokom', kako on tvrdi. A da baš na tom mjestu gradi ćupriju i veže Bosnu sa Istokom /samo je zaboravio ili ne zna da u to doba nije bilo granice Bosne u Višegradu, nego mnogo dalje na istoku/ natjerao ga je jedino težak osjećaj /.../ 'bol iz djetinjstva' /.../ 'crno sečivo', i 'crna pruga' /.../ koja mu je razdirala grudi i nije mu dala mira zbog sjećanja na skelu na Drini kuda su ga u djetinjstvu preveli, i gdje je posljednji put vidio svoju ojadjelu, očajnu majku, kako to on sve majstorski ubrizgava u dušu i mozak čitaoca. Jer, kako bi moglo biti drukčije i kako bi mogao iz drugih razloga zidati takvu ćupriju jedan renegat /.../ 'taj novi čovek koji je rastao u tuđem svetu gdje ni mišlju ne možemo da ga pratimo' /.../ i koji je 'morao da zaboravi sve što je ostavio u kraju iz kog su ga nekada odveli'«./192./ Možda je "crna pruga« srpskog "renegata« Mehmed-paše Sokolovića, toliko andrićevski aluzivna na Bošnjake kao islamizirane Slavene, i puna moralnog predbacivanja, - bila ona ista koja je presijecala i Andrićeve hrvatsko-renegatske grudi, kao lajtmotiv krivnje, koji će se sve do Latasa sretati u njegovu opusu, i ujedno oslobađanje unutarnjeg neurotičkog napona u likovima drugih, a u Latasu će se pokazati kao Andrićev vlastiti moralno-psihološki autoportret.

na mostu", ali da "*narod pamti i prepričava ono što može da shvati i što uspe da pretvori u legendu*" (imanentno da je i pisac bio prinuđen da svoj historijski roman-hroniku zasnuje na njoj), pa je i "*ovo mučno i dugo zidanje bilo ... za njega tuđi rad o tuđem trošku*", i "*tek kad je kao plod toga napora iskrsnuo veliki most, ljudi su počeli da se sećaju pojedinosti i da postanak stvarnog, vešto zidanog i trajnog mosta kite maštarskim pričama koje su opet oni umeli vešto da grade i dugo da pamte*", koje će Andrić pripovjedački slijediti i umjetnički-idejno se poistovjećivati s njima.

Pripovijedanje o početku gradnje mosta Andrić započinje intonacijom "*straha i zabune u maloj varošici i po okolnim selima, naročito među hrišćanskim svetom*", koju su izazvali vezirovi ljudi sa pratnjom za pripremu radova. A najoštriji povod toga osjećanja izazvao je Abidaga, vezirov povjerenik, o kojemu se pričalo "*kao o čoveku bezobzirnom, nemilosrdnom i strogom preko mere*",[*30] čijoj je demonskoj prirodi Andrić prilagodio i njegov izgled "*silovitog čoveka*" "*nezdravo crvenog lica i zelenih očiju*", koji je "*sazvao na dogovor 'predstavnike vlasti i sve uglednije Turke'*", tj. Bošnjake, i odmah se predstavio u svojoj silovitosti i okrutnosti: "*...Verovatno ste čuli da tražim rad i poslušnost od svakoga, da hoću i da izbijem i da ubijem svakog ko ne radi kako treba i ne sluša bez pogovora, da ja ne znam šta je to 'ne može', 'nema', da se kod mene i za manju reč glava gubi, ukratko da sam krvav i naopak čovek. /.../ A kad, po svršenom poslu, odem odavde, nadam se da će preda mnom otići još i gori i crnji glasovi od ovih što su do vas došli.*"[*31]

Mada ih je nazivom u svome djelu identificirao, s težnjom da ih zatim psihološki izjednači ne samo et-

30. NDĆ, 27.

31. Ibidem, 27-28.

nički nego i po nasilju, okrutnosti i mržnji, ovim nastupom Abidage i njegovim izlaganjem šta *"očekuje od domaćih Turaka i traži od raje, hrišćana"*, poslije čega su osjetili *"kako se u svakog od njih useljavaju strah i briga"*,[*32] Andrić je ovdje i nehotice, nijansom pripovjedačkog postupka, pokazao razliku i jaz između Osmanlija i "domaćih Turaka", kako ih i Njegoš naziva, i to na primjeru kako se Abidaga obraća njima na isti način kao i "hrišćanima". Ali je nasilje Abidagino i trpnju ostavio u razvoju radnje samo za "hrišćane". Psihološko-karakterne nijanse pod utjecajem dione linije islama on je ispoljio i u opisu dvojice ljudi iz Abidagine pratnje: dok je neimar Tosun efendija, *"sitan, bled i žut poturčenjak, rodom sa grčkih ostrva"* bio *"miran i ravnodušan kao da ne čuje ili ne razume Abidagin govor"*,[*33] majstor Antonije *"hrišćanin iz Ulcinja, bio je visok, lep čovek krupna oka, smela pogleda"*.[*34] Iako su radove oko izgradnje svi osjećali kao *"nerazumljivu napast kojoj se nije moglo dogledati kraja"*,[*35] Andrić je pripovjedački vješto i postupno unosio pojedinosti diferencijacije između "Turaka" i "hrišćana". U početku se, prije nego što je za njih ustalio naziv "Turci", radi bolje razgovijetnosti prirode porijekla i duhovnog bića Bošnjaka, i Andrić kolebao oko njihove nominacije, koja je bila sad ona suvremena od početka XX stoljeća (Muslimani), sad srpski tradicionalna (Turci), sad karadžićevska (ljudi "turskog zakona") iz XIX vijeka, i nikad izvorna, historijski autentična bosanska ili bošnjačka, ali je bio nedvosmislen u opisivanju njihova interesno-oportunističkog položaja i ponašanja. Zbog mnoštva radnika, tuča, krađa i drugih nedaća

32. Ibidem, 28.
33. Ibidem.
34. Ibidem, 29.
35. Ibidem, 28.

koje su došle sa gradnjom mosta, i oni su teško podnosili svu tu atmosferu: Tako, *"muslimanski ženski svet mora da krije lice i kad na avliju iziđe, jer odasvud može da dopre pogled ovih bezbrojnih radnika, stranih i domaćih; a kasabalijski* ***Turci*** *drže mnogo do propisa Islama, utoliko više što su svi oni* ***skorašnji Turci i nema gotovo nijednog koji ne pamti ili oca ili dedu kao hrišćanina ili taze poturčenjaka.*** *Zbog svega toga stariji ljudi turskog zakona negoduju otvoreno..."*[*36] *"Lepo je to,* misle oni, *pripadati čistoj veri koja caruje, lepo je to imati vezira zemljaka u Stambolu, i još lepše zamišljati tvrd i skupocen most preko reke, ali ovo što se sada dešava ne liči ni na što." "Tako misle kasabalijski* ***Turci poturčenjaci*** *i u četiri oka priznaju da im je priselo i na nos udarilo i gospodstvo i ponos i buduća slava, i otresaju se i mosta i vezira, i samo mole Boga da ih oslobodi ove napasti i da njima i njihovim kućama vrati nekadašnji mir i tišinu skromnoga života..."*[*37]

Treba priznati, međutim, da ni drugu stranu Andrić ne naziva njenim nacionalnim imenom, - nego "hrišćanima", kako su se tada sve do XIX stoljeća u Bosni nazivali. U kontekstu teškog podnošenja radova oko mosta, kazuje Andrić, *"dodijalo Turcima, a pogotovu dodijalo hrišćanskoj raji celog višegradskog kraja, samo što nju niko ni za šta ne pita niti ona može svoje negodovanje da pokazuje. A evo ide treća godina da svet kuluči na novoj građevini i ličnim radom i konjima i volovima. I to ne samo ovdašnja raja nego i ona iz tri susedna kadiluka. Svuda Abidagini sejmeni na konjima hvataju seljačku pa i gradsku raju i doteruju je da radi na mostu. Obično ih iznenade na spavanju i pohvataju kao piliće. Po celoj Bosni putnik kazuje putniku da ne ide na Drinu, jer ko god naiđe hvataju ga, ne pitajući ko je ni šta je ni kuda putuje, i nagone da odradi*

36. Ibidem, 30.

37. Ibidem, 31.

bar nekoliko dana. Varoški hrišćani se otkupljuju mitom. Seoski momci su pokušavali da beže u šumu, ali sejmeni odmah uzmu iz te kuće taoce, često i žene, umesto odbeglih mladića."[*38] A sve to imalo je za cilj da ostavi utisak gradnje nasiljem jer *"nad svima lebdi Abidagin zeleni /.../ štap"*,[*39] *"na koga je on pokazao tim štapom, primetivši da*

38. Ibidem.

"Po Andriću ćuprija na Drini«, piše Kurtović, "građena je samo na mukama i patnjama narodnim; i ne samo ona nego i sve građevine muslimana iz turskog doba nipodaštavaju se radi toga ovim riječima: 'Ako pomislimo šta nam je kroz stoljeća oduzimano, sve su ove građevine samo sitnice'«. /.../ Međutim, ni u stranoj ni u ranijoj našoj istorijskoj literaturi /koja je inače vrlo sklona da bude nepravedna prema našim muslimanima/ nema ni jednog podatka da su ove građevine, zadužbine /vakufi/ zidani kulukom i patnjama narodnim. Nije toga zaista ni bilo, niti je moglo biti, jer po propisima Islama takva zadužbina /vakuf/ ne bi značila dobro djelo nego pravi grijeh, i vakif /zavjestitelj/ ne bi postigao svoj cilj za kojim teži. Sokolović se sigurno strogo držao tih propisa. Istorijski podaci potvrđuju, a to se i samo po sebi razumije, da je neizmjerno blago potrošeno dok se sagradilo ovo njegovo grandiozno djelo, naročito u ono doba. To govori čak i pozniji kratki napis pribojskog igumana koji Andrić citira i na njega se oslanja, jer i taj zapis, iako spominje 'veliki zulum' i 'tešku angariju', isto tako kaže da su velike pare potrošene u zidanje mosta, da se dakle za rad plaćalo. Ali ljepše i ubjedljivije od svega govori o tome narodna tradicija i pjesma. Pored toga što pjesma i vrlo živa tradicija, u višegradskom kraju naročito, ne govore o zulumu i patnjama, nego sa ponosom ističu ljepotu i veličinu građevine koju je gradio njihov čovjek i utrošio neizmjerno blago, prosto ga sipao u mutnu Drinu, u temelje ćuprije; i pored toga što naglašavaju sa priznanjem i zahvalnošću ono što Andrić odriče - opštu narodnu korist ćuprije, očito i samu po sebi razumljivu danas i kroz vjekove u prošlosti, tradicija i narodna pjesma našle su načina da i u ovom djelu osjete zajedničku tradiciju, da ga smatraju obje vjere svojom zajedničkom tekovinom - suprotno od Andrićevog prikazivanja - djelo međusobnog približavanja, a ne razdvajanja. Tako je naš narod uvijek činio uprkos suprotnostima koje je sa sobom nosio istorijski razvoj događaja. /.../ Prost narod pravoslavni i muslimani, u tome svom plemenitom osjećaju, odbacio je i istorijsku istinu da je neimar bio poznati carski arhitekt Sinan /neki govore da je i on bio slavenskog porijekla i doveo Rada neimara, onoga istoga koji je zidao Nemanjiske zadužbine/. Andrić to zna i spominje, ali ipak neće da na tom narodnom osjećaju i tradiciji učvršćuje međusobnu ljubav, bratstvo i jedinstvo, nego naprotiv produbljuje i potencira antagonizam novim psihičkim momentima,

dangubi ili ne radi kako valja, toga su odmah hvatali sejmeni, batinali na mestu, i posle ga krvava i onesvesla polivali vodom i slali ponovo na rad."[40]

U sociološkoj dubini ovog Andrićeva uvoda za scene užasa koje slijede, i svojim patološkim sadizmom nadilaze romantičarsku "ljepotu Meduze", odnosno "ljepotu užasa", pripovjedački se sugerira i idejno otkriva ogoljena koncepcija Andrićeve dizertacije, i političko-idejna namjera njegovih proza o Turcima, u kojem nazivu on ne razlikuje, nego čak ostavlja u zloćudnoj duhovno-etičkoj prelaznosti i osmozi Osmanlije i slavenske Bošnjake. I unatoč prikazanoj njihovoj nelagodi i zaziranju od košmara raspojasanosti radnika i okrutnosti Abidage, što je i njima oduzelo mir, nabijanje na kolac ostaje imanentno u recepciji hrišćanskog odnosno srpskog i antirecepciji bošnjačkog čitaoca kao ono što su Turci-Osmanlije ostavili u historijsko i kulturno naslijeđe "Turcima" - Bošnjacima, pri čemu svaka njihova vjerska i kulturna identifikacija, i kada je mimikrija i simulacija iz interesa, predstavlja političko i povijesno poistovjećenje, pridavanje, nametanje i preuzimanje, nasljeđivanje osmanlijskog nasilja i historijske "turske krivice", ovog puta ne od Kosova nego od "na Drini ćuprije". Koja podrazumijeva i udio

izmišljenima i netačnim, stvarnim i istoriskim 'argumentima'. /.../ Kada Andrić nastoji da ostavi crn utisak na Sokolovićevu ćupriju radi kuluka i zuluma među narodom, zaboravlja da bi se sa toga stanovišta, to je sigurno, mogle ocrniti sve naše srednjovjekovne zadužbine i njihove zavještače, kao i sve velike građevine na svijetu od egipatskih piramida sve do novijeg doba, pošto su sve one građene kulukom u mnogo većoj mjeri nego Sokolovićeva ćuprija. Kuluka i raznih nedaća narodnih, naravno bilo je u Bosni kao i u svim feudalnim državama na svijetu, ali pri građenju zadužbina /vakufa/ nije ih bilo.«/190-191./.

39. Ibidem, 32.

40. Ibidem, 29.

u odgovornosti, psihološku prijetnju, i slutnju, potencijalne kazne zbog nemogućnosti obuzdavanja epsko-tradicionalnih osjećanja pretočenih u neoromantičko-ekspresionističko pripovijedanje.

Tu diferencijaciju okrutnosti, zla i nasilja i trpnje, drugoj strani, i izgradnje i otpora i rušenja nasuprot njoj, koja se polarizira između Turaka i "hrišćanske raje", počinje prikazom kulučara koji su prisiljeni da rade grube i teške poslove na mostu. Andrić u tome romantičarskom svođenju na suprotnosti pripovjedački potcrtava i ističe taj prisilni rad kao glavni razlog otpora i bune među hrišćanima, polazeći od neistinite pretpostavke o tome, sve u funkciji ostvarivanja ideološke osnove svoga djela i uklanjanja svega što bi je dovodilo u sumnju: jer se građevine za dušu dobrotvora i za Božiju milost prema njemu nikad nisu ostvarivale kulukom niti na način koji bi protivuriječio plemenitoj svrsi i namjeni, nego uvijek uz bogatu novčanu naknadu, da bi svaki učesnik bio zadovoljan, zahvalan i bez zamjere.

U početku, doduše, prirodu ovog odnosa organizatora prema ovoj hrišćanskoj raji Andrić iskazuje riječima: *"Sve što može da gamiže i da se kotura uzima se i upreže u posao, ponekad za platu a ponekad i nasilu, kao kuluk."*[41] Ali kako radnja odmiče, on sve više ističe kuluk i nasilje i kažnjavanja kojima se on provodi, da bi kao reakciju uveo i opravdao temu otpora i razgradnje i motive u kojima se ona književno oblikuje, do tačke na kojoj u pripovijedanje nasilja i trpnje ton gusala i unosi intonaciju srpske narodne epike, njena agonalnog odnosa i urotničko-hajdučke atmosfere: dok *"narod spava po kolibama i pojatama, odmara se i*

41. Ibidem, 30.

obnavlja snagu /.../ ne spavaju svi", - kaže on; - *"Umeju i oni da bdiju za svoj račun i na svoj način /.../ Među njima se našao odnekud neki Crnogorac, uhvatili ga sejmeni na drumu pa kuluči već nekoliko dana, iako neprestano svima priča i dokazuje kako je njemu to vrlo mučno i neprilično i kako mu obraz ne podnosi ovo argatovanje. /.../ Iz dubokog džepa svoga sivog gunja Crnogorac izvlači gusle, neugledne i malene kao podlanica, i kratko gudalo. Jedan od seljaka izlazi pred pojatu i čuva stražu da ne naiđe ko od Turaka,"*[42] pripovijeda Andrić, nastavljajući zasnov predanja iz prvog poglavlja i razvija scenu narodne epske komunikacije i saglašavanja, osjećanja *"pesme kao sopstvene lepše i svetlije sudbine"*,[43] te motiv hajdučko-turske epike i romantičarske književnosti, sugerirajući imanentno ideju srpskog nacionalno-duhovnog historijskog kontinuiteta i povezivanja preko usmene tradicije, sa idejnim, estetskim i etičkim usvajanjem i stvaralačkim utokom u ovom svome književnom djelu. Nakon priprema koje pojačavaju uzbuđenje, *"u jednom trenutku Crnogorac zaista, pošto je kako-tako uskladio svoj glas sa guslama, zabaci odjednom glavu silovito i ponosno, da mu iskoči jabučica na mršavom vratu i blesnu oštar profil pri svetlosti, i pusti prigušen i otegnut zvuk: "Aaaa - aaaaaa!" i odmah nastavi razgovetno i kliktavo:*

Pije vino srpski car Stevane,
U Prizrenu, mjestu pitomome,
Do njega su starci patrijari:
Četiri su starca patrijara,
I do njih je do devet vladika,
I dvadeset učtugli vezira,
I po redu srpski gospodari,
Vino služi provizor Mijajlo,

42. Ibidem, 32-33.

43. Ibidem, 34.

A svijetli sestra Kandosija
Sa njedara dragijem kamenjem..."[44]

Nakon ove epske intonacije o nakadašnjoj srpskoj slavi, Andrić se, kao majstor pripovjedačkog prijelaza i stilske postupnosti, usmjerava prema pravoj sadržini ovog poglavlja i liku, Radisavu sa Uništa, *"malog sela odmah tu iznad kasabe"*, čiji su se žitelji prezivali Heraci, *"ali se gotovo celo njihovo selo za poslednjih četrdeset godina* ***isturčilo****"*, kako to Andrić kazuje, otkrivajući istovremeno u tome izrazu kao smisao prihvatanje "turske vjere", islama, i bitnost svoga negativnog odnosa prema turskoj vladavini. Opisan kao čovjek tajnih i subverzivnih namjera, živahan i nauhvatljiv, *"mrka lica i nemirnih očiju"*, Radisav je *" 'sejao' za ovih jesenjih noći od jedne pojate do druge, uvlačio se kao šilo među seljake i sašaptavao sa pojedincima"*.[45] A njegove riječi su bile govor bune i otpora, pripovjedačkologički koherentno zasnovanog na socijalnom pritisku, i izvedenog iz njega, koji je Andrić u svome djelu prethodno nasiljem pojačao i prirodno izveo, na tajnom razaranju izgradnje mosta na osnovu odricanja njegove koristi i svrsishodnosti za hrišćansku *"sirotinju i raju"*: *"Braćo, dotužilo je i valja da se branimo. Vidite lijepo da će nas ova građevina iskopati i pojesti. I djeca će nam na njoj kulučiti, ako nas još bude"*, - govorio je Radisav Andrićevim riječima nacionalno-historijske simbolike.

> *"Ovo se za naš iskop i radi, a ne za drugo. Sirotinji i raji ćuprija i ne treba, nego Turcima; a mi nit dižemo vojske nit vodimo trgovinu; i skela nam je mnogo. Nego, nas smo se nekolicina dogovorili da idemo noću, u gluho doba, i da obaramo i kvarimo, koliko se može, što je napravljeno i podignuto, a da*

44. Ibidem, 33-34.

45. Ibidem, 34.

pustimo glas kako vila ruši građevinu i ne da mosta na Drini. Drugoga puta nemamo, a nešto valja raditi."[46]

Pripovjedačkostvarnosni utisak ovom epskom motivu Andrić je pribavio različitim reagiranjem malodušnih i onih koji su se saglasili, bez oduševljenja, u očajnoj riješenosti. Tako se pronio glas, koji su *"širili i Turci i hrišćani"*, piše Andrić stavljajući ih ovog puta i jedne i druge u vjersku relaciju, da *"vila brodarica /.../ ruši i razvaljuje prekonoć ono što se za dan sagradi"*, što je sve više dobivalo *"oblik čvrstog verovanja"*[47] u okviru horizonta očekivanja tradicionalne psihologije i legendarnog folklora. Ali su političko-moralne motivacije i reakcije ovih dviju vjersko-narodnosnih skupina bile različite, pri čemu je Andrić u pogledu Bošnjaka slijedio ne samo naziv nego i Njegoševo shvatanje o njihovoj konverziji iz interesa, kao što je to činio i u svojoj dizertaciji. *"Hrišćanska raja je likovala"*, - piše Andrić otkrivajući karakterologiju jedne narodnosne skupine, - *"sve šapatom, sve nečujno i* ***podmuklo****, ali iz puna srca. I domaći Turci"*, - nastavljao je s težnjom dubljeg zahvata u psihologiju druge skupine koju je on deduktivno odredio još u dizertaciji, - *"koji su ranije sa ponosom gledali na vezirovu građevinu, počeli su da prezrivo namiguju i odmahuju rukom. Mnogi* ***naš poturica****"* - isticao je on preciznije - *"koji, promenivši verom, nije našao ono što je očekivao, nego je i dalje sedao za tanku večeru i išao prodrtih laktova, slušao je i ponavljao sa uživanjem pričanja o velikom neuspehu i nalazio neko gorko zadovoljstvo u tome što ni veziri ne mogu da postignu i izvedu baš sve što naume."*[48] U stvaranje ove legende

46. Ibidem, 34-35.
47. Ibidem, 35.
48. Ibidem, 35-36.

miješanjem i preplitanjem "izmišljene priče" sa stvarnošću posredstvom guslara i Radisava, Andrić je sada, sa osvrtom na prvo poglavlje, upleo i motiv uziđivanja dvoje bliznadi, zasnovan na pripovjedački stvarnosnim povodima, o "Ludoj Ilinki" i njeno dvoje mrtvorođenčadi.

U prikazu Abidagina bijesa zbog šteta na mostu koje su se stalno dešavale, Andrić je nastavljao svoju karakterologiju u doživljaju jednog stranca, ovog puta Osmanlije, ali sa novom vjerskom nominacijom: Abidagi se *"gadio /.../ ovaj narod, i to* ***muslimani*** *kao i hrišćani, koji je spor i nevešt u poslu, ali brz na podsmeh i nipodaštavanje, i tako dobro ume da nađe podrugljivu i razornu reč za sve što ne shvata ili ne ume da uradi."*[49] Odbojno moralno osjećanje iz dizertacije i kriteriologiju prema Bošnjacima kao renegatima od "pradjedovske vjere", Andrić je, u poistovjećenju, izrazio opisujući odnos Abidage prema *"starešini sejmena, jednom Plevljaku koji je odrastao u Carigradu"*: *"Ova dva čoveka su se nagonski odbijala među sobom i u isto vreme neprestano privlačila i sudarala"*, - nastavljao je on podtekstualno razmatranje tursko-bošnjačkih moralno-političkih i emocionalnih odnosa. *"Jer, između njih su stalno tkala i talasala nerazumljiva osećanja mržnje, odvratnosti, straha i nepoverenja. Abidaga, koji ni prema kome nije bio mek ni prijatan, ispoljavao je prema ovom bledom* ***poturčenjaku*** *neprikrivenu odvratnost. Sve što je on radio ili govorio dražilo je Abidagu i izazivalo da ga grdi i unižava."* I dok je Pljevljak, koji se *"sujeverno i strahovito bojao Abidage"*, *"uzalud nastojao da mu se dodvori i da mu ugodi"*, Abidaga mu je govorio: *"Slušaj, šuplja glavo, ti si vešt ovim krmkovićima,* ***znaš njihov jezik*** *i njihove*

49. Ibidem, 37.

marifetluke, pa i pored svega toga nisi u stanju da pronađeš koja je to rđa koja se digla da vezirski posao kvari. A to je zato što si rđa kao i oni što su, samo se našla još gora rđa od tebe koja te je postavila za starešinu i zabita a nije se niko našao da te nagradi kako zaslužuješ."[50] Tada je Andrić u prijetnji Abidage prvi put izgovorio i način kazne, uz zakletvu vjerom kao garancijom, koja je morbidno, užasom obilježila ovo njegovo djelo i na Bošnjake navalila teret "turske krivice" i to posredstvom jednog "poturčenjaka": *"Ako za tri dana ne prestanu svaki kvar i šteta na radovima, ako mi ne uhvatiš onog ko ih čini i ne ućutkaš sve ludačke glasove o vilama i o prestanku radova,* ***nabiću te živa na kolac*** *na najvišoj skeli, da te svet gleda i od tebe strah hvata i pamet u glavu uzima. Kunem ti se životom i verom kojom se ne kune lako."*[51] Na to je Pljevljak u reprodukciji monstruozne prijetnje, *"sakupio... sve svoje ljude i prešavši naglo iz samrtne ukočenosti u ludačku jarost"* počeo da se dere *"kao da ga živa nabijaju na kolac": "Zar se tako straža straži i carsko dobro čuva? Kad je na kazan ići, brzi ste i okretni svi, a kad je u službu potrčati, vežu vam se noge i stane pamet. A meni obraz zbog vas gori. Ali nećete više kod mene plandovati! Znajte da ću od ovih skela* ***kasapnicu sejmensku napraviti!"***[52] A sejmeni, *"sve poturčenjački sinovi iz naših krajeva"*,[53] krenuli su u izvršenje naredbe, sugerirajući onaj uzročno-posljedični niz nasilja u službi Turske Carevine kao Andrićevo shvatanje historijske i moralne sudbine bosanskih "poturica".

Kretanje radnje u pravcu izvršenja kazne nad rušiocem mosta, i ispunjenja Andrićeve ideje o doprinosu "poturčenjaka" Pljevljaka i "poturčenjačkih sino-

50. Ibidem, 38.
51. Ibidem, 38-39.
52. Ibidem, 39.
53. Ibidem, 40.

va" u toj akciji, počelo je nakon gušanja, povika na skelama, od slike pred Pljevljakovim očima: *"Na daskama je ležao vezan hrišćanin seljak"*[*54] i piščeva obznanjenja dramatično-svečanim tonom u junaku epske legende: *"To je bio glavom Radisav sa Uništa."*,[*55] pri čemu su Pljevljakovi prethodni povici: ko je pustio drugoga, *"sve ću vas na komade sasjeći"* i prijetnja *"Čuvajte ovoga, čuvajte dobro! Ah, kurvini sinovi, ako mi ga pustite, znajte da glave na vama nema!"*,[*56] ostali kao potcrtavanje Radisavljeva lika, koji će se u narednim pasažima razviti u epsko-romantičarski simbol srpske nacionalne sudbine od junaka do mučenika. I dok se Pljevljak, kojeg Andrić ni ličnim imenom ne identificira u masi poturica koje on predstavlja, *"nije mogao da se skrasi"*, *"pijan od uzbuđenja"*,[*57] čekajući Abidagu, - u dubini Abidagine psihologije te noći do svanuća Andrić je dalje imanentno razvijao razloge njegova nemira u sistemu poretka turske vladavine: da bi intrigom Tosun-efendije mogao pasti *"u nemilost kod vezira"*, biti udaljen od njega, postati *"niko i ništa"*, *"izgubiti teško stečeni imetak ili, ako ga i zadržiš, grickati ga kradimice, daleko od Stambola, negde u progonstvu, u mračnoj provinciji, zaboravljen, izlišan, smešan, bedan."*[*58] Što je sve u njemu pojačavalo odlučnost da kazni rušitelja i da se iskali na njemu. U mislima, koje je Andrić transponirao kao odnos Turčina prema domaćem muslimanskom životu i hrišćanima, *"eto s kim ja imam da se borim i nosim, eto od koga zavise moj položaj i moja sudbina, od ove prezrene i slaboumne poturice Pljevljaka i od nerazumljive, okorele zlobe i uporstva ove rajinske gnjide"*,[*59] Abidaga je

54. Ibidem, 41.
55. Ibidem, 42.
56. Ibidem,
57. Ibidem, 42-43.
58. Ibidem, 43.
59. Ibidem, 44.

započeo ispitivanje seljaka, a njegovim riječima *"E, sad ćeš da vidiš šta znamo"* Andrić je hladno i metodično otvorio pripovjedački postupak mučenja, u kojemu je Abidaga imao ulogu nalogodavca, organizatora i kreatora pojedinosti torture, uz doprinos Pljevljaka koji je to omogućio, dok je izvršilac bio Merdžan Ciganin, sve po simboličnom nacionalno-mitskom rasporedu srpske romantične historiografije i po slijedu estetike užasa, sa sračunatim ciljem da izazove učinak groze, osjećanje mržnje i reakciju nagonske težnje za osvetom u hrišćanskom, posebno srpskom čitaocu:

"Kad su verige bile blizu usijanja, prišao je Merdžan Ciganin i dugačkim kliještima ih izvukao za jedan kraj, a jedan od sejmena je isto tako pridržavao drugi.

Pljevljak je prevodio Abidagine reči.

- E dede sad nam kazuj pravu istinu.

- Šta imam da vam kazujem; vi sve možete pa sve i znate.

Ona dvojica prinesoše verige i opasaše njima seljaka oko širokih, maljavih grudi. Stade da cvrči osmuđena dlaka. Seljaku se zgrčiše usta, nabreknuše vratne žile, rebra na slabinama iskočiše i trbušni mišići počeše da se stežu i kreću kao kad čovek povraća. Stenjao je od bola, zatezao konopče kojim je vezan i uzalud se otimao i nastojao da smanji dodir tela sa vrelim gvožđem. Oči su mu treptale i suzile. Odmakoše verige.

- To ti je za početak. Zar nije bolje da bez toga govoriš?

Seljak samo jako othuknu kroz nos, ali je ćutao.

- Kazuj ko je bio onaj s tobom!

- Zvao se Jovan, a ja mu ne znam kuću ni selo.

Prinesoše opet verige, zacvrča opaljena dlaka i koža.

Kašljući od dima i grčeći se od bolova, seljak poče isprekidano da kazuje."[60]

A kad je ispričao kako su se njih dvojica *"dogovorili da ruše gradnju na mostu"*, Andrić je pripovjedački otvorio novu etapu mučenja Abidaginim pitanjem:

" - A ne, nećemo tako, nego kazuj ko vas je nagovorio na to! Jer, ništa su te muke prema ovima koje idu.

- Vala, činite šta vam je drago.

Tada priđe onaj Merdžan kovač sa kleštima. Kleče pored vezanog čoveka i poče da mu kida nokte sa bosih nogu. Stisnutih zuba seljak je ćutao, ali je čudna drhtavica, koja mu je i onako vezanom tresla telo sve do pasa, odavala da je bol morao biti velik i neobičan. U jednom trenutku seljak procedi kroza zube nešto nejasno. Pljevljak koji je vrebao njegove reči i pokrete i žudno očekivao ma kakvo priznanje dade rukom znak Ciganinu da prestane i odmah priskoči:

- Kako? Šta kažeš?

- Ništa. Kažem: što me na pravdi Boga mučite i što dangubite.

- Kazuj ko te je nagovorio?

- Ama, ko će me nagovoriti? Šejtan!"[61]

Kao pripovjedački intermeco, ali sa težnjom da još jednom podvuče strukturu odnosa između "poturice", Turčina i Ciganina u Bosni pod turskom vladavinom, Andrić je najprije iznio refleks u Pljevljakovoj duši na riječ "šejtan":

"I toga ima, mislio je Pljevljak, stojeći sada oborene glave kao da ga vezani saslušava a ne on njega.

60. Ibidem, 45.

61. Ibidem, 46.

Ta jedina reč pogodila ga je u osetljivo mesto i podigla u njemu odjednom sve brige i sva strahovanja u svoj njihovoj snazi i veličini, kao da nisu bila zbrisana ovim hvatanjem krivca. Možda je zaista sve ovo, zajedno sa Abidagom, i građenjem mosta, i ovim ludim seljakom, samo đavolja rabota. Šejtan! Možda je to jedino čega se treba bojati? Pljevljak zadrhta, i trgnu se. Upravo, prenuo ga je gromki i ljutiti Abidagin glas.

- Šta je? Tebi se spava, jaramaze? - vikao je Abidaga, udarajući kožnim kratkim bičem po sari svoje desne čizme.

Ciganin je klečao, sa kleštima u rukama, i crnim, svetlim očima gledao uplašeno i pokorno naviše uz Abidagin stas."[62]

A taj sistem odnosa Andrić je dosljedno slijedio i u narednom izlaganju da bi pripovjedački utvrdio doprinose svakog učesnika u zločinu i simbolične uloge njihovih naroda u historiji: *"Abidaga, Pljevljak i vezani čovek kretali su se i govorili kao glumci, a svi ostali su išli na prstima, oborenih očiju, ne govoreći do u potrebi, pa i onda samo šapatom." "...Abidaga sa nestrpljivim pokretom i glasnim psovkama iziđe iz pojate. Za njim je skakutao Pljevljak, a za ovim sejmeni."*[63] Na kraju je Abidaga naredio *"da se spremi sve što treba da danas u podne bude živ nabijen na kolac, i to na krajnjoj skeli, na najuzvišenijem mestu, tako da ga vidi sva kasaba i svi radnici sa obe strane reke: Merdžan da pripremi sve, a telal da vikne kroz mahale: da će u podne na ćupriji narod moći videti kako prolaze oni koji ometaju gradnju mosta, da se tu, na jednoj ili na drugoj obali mora iskupiti sve muško stanovništvo, Turci i raja, od deteta pa do starca."*[64]

62. Ibidem, 46-47.
63. Ibidem, 47.
64. Ibidem, 47-48.

Atmosferu pred izvršenje kazne Andrić mozaički sastavlja, postupno puni i metodički stilizira u nizu simboličnih pojedinosti sa historijsko-idejnim značenjem i moralnoodbojnom sugestijom: *"Još na sat pred podne iskupio se varoški svet, **većinom Turci**, na zaravanku kod mosta"*,[*65] piše on sugerirajući odnos bolesne radoznalosti ili bar ravnodušnosti bosanskih muslimana, pod imenom identifikacije koje on upotrebljava za njih, prema užasnom činu. Zatim iznosi različit odnos Turčina Abidage prema podređenima, preziran prema "poturici" Pljevljaku i, poslovno, užasan prema Merdžanu Ciganinu:

> *" - Slušaj ti, ako ne bude sve kako treba i ako me obrukaš pred svetom, ne izlaz'te mi pred oči ni ti ni ovaj ciganski brabonjak; potopiću vas u Drinu kao slepu štenad.*
>
> *I onda okrećući se uzdrhtalom Ciganinu dodade blaže:*
>
> *- Šest ti je groša za posao, a još šest ako ostane do mraka živ. Pa sad gledaj."*[*66]

Najzad, tu je i negativno simbolično dovođenje islama, koji su u Bosnu donijele Osmanlije, u vezu sa nasiljem, mučenjem i ubijanjem, i to na pripovjedački prefinjen način: *"Sa glavne džamije u čaršiji javi se hodža oštrim i jasnim glasom. Nastade nemir među sakupljenim narodom, a malo zatim otvoriše se vrata na pojati. Desetak sejmena se svrsta u dva reda, po pet sa svake strane. Među njima je Radisav, bos i gologlav..."*[*67] Ali se simbolika sudbine raje i uloga Bošnjaka u historiji Bosne na Andrićev način dalje nastavlja u razvoju ove scene:

> *"Brz i pognut* /Radisav/ *kao i uvek ali ne 'seje' hodu, nego sitno i čudnovato hoda, skakuće gotovo*

65. Ibidem, 48.
66. Ibidem, 48-49.
67. Ibidem, 49.

na osakaćenim nogama sa krvavim rupama umesto nokata; na ramenu nosi dugačak beo i zašiljen kolac. Pozadi ide Merdžan sa još dva Ciganina koji će mu pomagati pri izvršenju presude. Odjednom izjaha odnekud Pljevljak na svome doratu i pođe na čelo te povorke, koja je imala da pređe svega stotinjak koraka do prvih skela."[68]

Na ovom stupnju dočaravanja kazne, i iznenađenja svijeta *"bednim i nikakvim izgledom"* Radisava *"za delo zbog koga su ga vodili na gubilište"*, probija se kao tenor epsko-romantička slika: *"Samo je dugački kolac davao svemu neku jezivu veličinu i privlačio sve poglede na sebe."*,[69] koja u izlaganju ovog poglavlja predstavlja temu koja mu daje dramatičan prijeteći ritam i svojim ponavljanjem potcrtava piščevu umjetničko-idejnu koncepciju.

Dosljedan svojoj koncepciji nametanja historijske krivice, i smišljenoj koordinaciji učešća glavnih likova u egzekuciji, Andrić je Pljevljaku dodijelio na gubilištu ne samo ulogu Abidagina poslušnika nego agilnog izvršioca koji se poistovjećuje s njime. Kad ga je Radisav zamolio: *"Slušaj, tako ti ovog i onog sveta, učini dobro i probodi me, da se ne mučim kao pas"*,

"Pljevljak se trgnuo i viknuo na njega kao da se brani od toga suviše poverljivog načina razgovora:

- Sikter, vlaše! Zar ti toliki delija da carsko rušiš a ovamo bogoradiš k'o žena! Biće kako je naređeno i kako si zaslužio."[70]

Od ovog časa, sa ovim uvodom nemilosrđa, počinje odvijanje radnje užasa, pripovjedački postupno, metodički, sa naturalističkim pojedinostima, kao kuljanje unutarnjeg patološkog nastrano-seksualnog

68. Ibidem.
69. Ibidem.
70. Ibidem, 50.

naboja, počinje izlaganje jezivih sadističkih prizora bez primjera u evropskoj literaturi, stvaralački-maštovito doživljenih slika horor-filma o ubijanju sa produženim djelovanjem:

"Radisav obori glavu još niže, a Cigani mu priđoše i stadoše s njega da svlače gunj i košulju. Na grudima se ukazaše rane od veriga, potprištene i pocrvenele. Ne govoreći više ništa, seljak leže kako mu je naređeno, okrenut licem prema zemlji. Cigani priđoše i vezaše mu prvo ruke na leđa, a potom za svaku nogu, oko članaka, po jedan konopac. Zategnuše svaki na svoju stranu i široko mu raskrečiše noge. Za to vreme Merdžan je položio kolac na dva kratka obla drveta, tako da mu je vrh došao seljaku među noge. Zatim izvadi iza pojasa kratak, širok nož, kleknu pred ispruženog osuđenika i nagnu se nad njim da mu raseče sukno od čakšira među nogama i da proširi otvor kroz koji će kolac ući u telo. Taj najstrašniji deo krvnikova posla bio je, srećom za gledaoce nevidljiv. Videlo se samo kako vezano telo zdrhta od kratkog i neprimetnog uboda nožem, kako se podiže do pasa, kao da će ustati, ali odmah ponovo pade natrag i tupo udari u daske. Čim je to svršio, Ciganin skoči, dohvati drveni malj sa zemlje i stade njime da udara donji, tupi deo koca, laganim i odmerenim udarcima. Između dva udarca stao bi malo i posmatrao prvo telo u koje zabija kolac a zatim dvojicu Cigana, opominjući ih da vuku lagano i jednomerno. Telo raskrečenog seljaka grčilo se samo od sebe; kod svakog udarca malja kičma mu se savijala i grbila, ali su ga konopci zatezali i ispravljali. Tišina je na obe strane obale bila tolika da se jasno razabirao i svaki udarac za sebe i njegov

odjek negde na strmoj obali. Najbliži su mogli čuti kako čovek udara čelom o dasku i pored toga jedan drugi neobični zvuk. Ali to nije bio ni jauk i vapaj ni hropac, ni ma koji ljudski glas, nego je celo to rastegnuto i mučeno telo širilo od sebe neku škripu i grohot, kao plot koji gaze ili drvo koje lome. Posle svakog drugog udarca odlazio je Ciganin do ispruženog tela, nadnosio se nad njega, ispitivao da li kolac ide dobrim pravcem, i kad bi se uverio da nije povredio nijedan od najvažnijih delova iznutrice, vraćao se i nastavljao svoj posao. /.../

U jednom trenutku kucanje prestade. Merdžan je video kako mu se pri vrhu desne plećke mišići zatežu i koža odiže. On priđe brzo i proseče to ispupčeno mesto unakrst. Bleda krv poteče, najpre oskudno pa sve jače. Još dva-tri udarca, laka i oprezna, i na prosečenom mestu stade da izbija gvožđem pokovani šiljak koca. Udario je još nekoliko puta, dok vrh nije došao do u visinu desnog uha. Čovek je bio nabijen na kolac kao janje na ražanj, samo što mu vrh nije izlazio kroz usta nego na leđa i što nije jače ozledio ni utrobu ni srce ni pluća. Tada Merdžan odbaci malj i priđe. Razgledao je pomično telo, zaobilazeći krv koja je curila sa mesta gde je kolac ušao i izišao, i hvatala se u malim mlakama na daskama. Dvojica Cigana okrenuše ukrućeno telo na leđa i stadoše da mu vežu noge pri dnu uz kolac. Za to vreme Merdžan je gledao da li je čovek živ i pažljivo posmatrao to lice koje je došlo odjednom podadulo, šire i veće. Oči su bile široko otvorene i nemirne, ali očni kapci nepomični, usta raskloplјena i obe usne ukočene u grču; iz njih su belasali stegnuti zubi. Pojedinim od ličnih mišića čovek nije više

mogao da vlada; stoga je lice izgledalo kao maska. Ali srce je bilo muklo i pluća radila kratkim i ubrzanim dahom. Dvojica Cigana stadoše da ga dižu kao brava na ražnju. Merdžan je vikao na njih da paze, da ne drmaju telom; i sam je pomagao. Uglaviše donji, debeli deo koca među one dve grede i ukovaše sve velikim ekserima, zatim pozadi, u istoj visini, podupreše kratkom žiokom koju takođe prikovaše i za kolac i za gredu od skela.

Kad i to bi gotovo Cigani se izmakoše podalje i pridružiše sejmenima, a na ovom praznom prostoru ostade sam, izdignut za čitava dva aršina, uspravan, ispršen i go do pasa, čovek na kocu. Iz daljine se samo naslućivalo da kroz njega ide kolac za koji su mu vezane noge pri člancima, dok su mu ruke vezane na leđima. Zato je narodu izgledao kao kip koji lebdi u vazduhu, na samoj ivici skela, visoko iznad reke."[71]

71. Ibidem, 50-52. Vidjeti: M. H. Stupac /Muhamed Hadžijahić, "Priča i stvarnost oko Ive Andrića, prvog južnoslavenskog nobelovca«, - *Bosanski pogledi* /reprint/, 234-236. Autor u ovom članku komparativno iznosi podlogu scene o nabijanju na kolac u Andrićevu romanu *Na Drini ćuprija*. On ističe da je Andrić, kao naprednjak iz đačkih i studentskih dana, u doba Prvoga svjetskog rata prošao kroz nekoliko austrijskih zatvora, da bi godine 1915. bio konfiniran u župnom stanu u Ovčarevu. Tu je on vjerovatno čitao i službeni *Sarajevski list*, u kome je "imao prilike pročitati u 127. broju 38. godišta od 7. V 1915. podlistak "Primjer francuskog divljaštva - Mučenička smrt Sulejman el-Halebije«", čijeg je junaka Andrić, pišući kasnije svoj roman, preimenovao a događaj prebacio u Bosnu. Jedan dio tog članka Stupac /Hadžijahić/ naveo je "jer nas podsjeća na jedno poglavlje iz Andrićeve kronike *Na Drini ćuprija*«, da bi u produžetku članka donio i analognu, ali u pojedinostima užasa razrađenu scenu iz Andrićeva romana. Taj preneseni odlomak iz *Sarajevskog lista*, u prijevodu Saliha Bakamovića, glasi: "Pošto je Sulejmanova desna ruka posve izgorjela, tako da je ostala sama kost, počela se prepremati operacija za nasađivanje na kolac. /.../ Na zemlji je stajao jedan kolac od sedam-osam stopa duljine. Dok je Bartolomeo Sera svojim bodežom oštrio vrh kolca, Sulejman je stajao posve ravnodušno. Njegova je

Kao da se i sam osvrnuo na ovo događanje u svom djelu, na vlastito opisivanje usporenog, monstruoznog mučenja, Andrić je zapisao o masi koja je sa udaljenosti posmatrala prizor: *"...Na kraju postalo je tako strašno da su svi okretali glave i mnogi brzo odlazili kući, kajući se što su dolazili."*[72] Andrić je, dakle, bio svjestan

desna ruka bila posve izgorena i pretvorena u ugljen. /.../ Krvnik ga povali na tle i razreže mu nožem veliku ranu na tragu. Poslije približi kolac ovoj rani i počne ga jednim maljem utjerivati u tijelo. Kad mu je kolac dospio u prsa, zaveže mu ruke, digne ga u zrak i zabije u zemlju. /.../ Dok se ova grozna kazna vršila, bijedni mladić, osim što se nije tužio, nije od sebe davao ni glasa. Naravno da mu je duša gorjela i da je osjećao najžešću bol, ali mu se na licu moglo vidjeti da ovo nije htio da oda. Kada je dignut u zrak, pogleda na narod, visokim glasom izrekne "Kelimei-šehadet« /svjedočanstvo da je Bog samo jedan/ i zamoli, da mu se donese vode... /.../ Jedan vojnik koji je čuvao stražu kod koca htio mu je ispuniti želju. Bartolomeo Sera mu to zabrani rekavši: 'Šta to činiš? Ako mu dadneš vode, odmah će krepati!' /.../ Sulejman je na uspravljenom kocu živio četiri sata. Gdjekada je učio neke citate iz Kur'ana, a pogled je upro u nebo. Da se iz odlaska Sera-a stražar nije smilovao i dao mu vode, možda bi još nekoliko sati živio. /.../ Sulejman je umro čim je popio vodu. Iza njegove smrti otvoreno mu je bodežom na tijelu petnaest rana. Glava mu je pala na lijevo rame i tako je na kocu ostavljen četrdeset i osam sati. /.../ Sulejmanov je kostur očistio vojnički kirurg Larrey i onda je otpremljen u Pariz da se izloži u Muzeumu.«/235./.

U slijedu Kurtovićeve komparativne metodologije Andrićeva tendencioznog prikazivanja naspram suvremenim zbivanjima, autor ovog članka je iznio odlomak iz Čolakovićevih *Zapisa iz oslobodilačkog rata*, III /Sarajevo, 1950., 145./ o nabijanju na kolac Mustafe Dovadžije. /236./

72. NDĆ, 50.

"... Ne mogu u vezi s gornjim propustiti«, komentira Kurtović, "a da ne kažem: jedan naš visoko obrazovan i napredan intelektualac, profesor univerziteta /nemusliman/ rekao je, još godine 1945 ili 1946, u jednoj diskusiji o djelu 'Na Drini ćuprija', da on neće dozvoliti svojoj djeci da ga čitaju baš iz razloga da ne pokvare estetski osjećaj, spominjući pri tome naročito scenu nabijanja na kolac. A on nije jedini koji je to vidio i osjetio. Čuo sam, ali nisam mogao provjeriti, da se i jedan Švajcarac, književnik, čudio kako može i smije onako pisati o bosanskim muslimanima.« /313-314./.

Ljubo Jandrić u svojoj knjizi *Sa Ivom Andrićem 1968-1975.* iznosi svoj razgovor sa Andrićem o ovoj jezivoj sceni u aprilu 1972. godine, u kojoj on, pored priznanja o njenu izvoru i stvaralačkom korišćenju, iznosi i vlastiti karakterističan psihopatološki odnos prema njenu

učinka ovog čina, ali kao pisac nije napuštao slikanje poprišta scene na kojoj se dešavala tortura. Na koncu

prikazivanju: "'Da li ćete se ljutiti' - rekoh - 'ako vam predložim da malo razgovaramo o onoj čuvenoj sceni nabijanja na kolac u romanu *Na Drini ćuprija*?' 'Zašto bih se zbog toga ljutio?' - reče Andrić pomalo začuđen mojim riječima. 'To je teška slika kakvu rijetko gdje nalazimo u svjetskoj književnosti. Gdje ste našli motiv za nju?' 'Da', reče Andrić, 'u pravu ste, to je težak prizor. Samo da znate: nisu pisci ti koji izmišljaju stravu i užas na ovome svetu... Ja sam čitao Popovićevu knjigu o hajducima /Dušan A. Popović, *O Hajducima*, I-II, Beograd, 1930.-31./, slušao sam mnoga pričanja o tome iz usta starijeg sveta, proučavao sam i mnoge putopise, arhivsku građu i izvore o Bosni iz toga doba, a i neke francuske pisce koji su pisali o tome, i štošta drugo. I kod Čokorila i Pamučine, poznatih letopisaca, pominju se nabijanja na kolac. Jednom sam vam kazao da su postojala dva opisa nabijanja na kolac. Po savetu nekih prijatelja - među njima Aleksandra Belića, Milice Babić i još nekih - promenio sam prvi opis i uneo drugu, nešto blažu verziju. Ali tada nisam mogao ni da spavam ni da jedem, pa sam ostao pri svome.' 'Vi ste sigurno čitali o tome', podsjećam Andrića 'kako je mučen i nabijen na kolac Sulejman el Halebija, atentator na generala Klebera, guvernera Egipta. Da li je to imalo uticaja na vas?' 'Čitao sam to, kako da nisam' reče. 'A o uticajima nikada se ne treba raspitivati kod pisca. Nije loše ugledati se, samo čovek u tome treba da zna meru i da vazda ima na umu svoj put i svoje opredeljenje. Nije nikakva sramota ugledati se na ovog ili onog pisca, na ovo ili ono delo. I Gete je to priznao Ekermanu. Ali, još jednom ću vam reći, treba u pravi čas osetiti kad se morate osloboditi tuđeg uticaja i sami isplivati na obalu.« /Jandrić, 88-89./.

U ovom Andrićevu pripovijedanju treba uočiti njegov iskaz "da su postojala dva opisa nabijanja na kolac« i da je on, po savjetu prijatelja koji su to teško doživljavali iz emocionalnih, moralnih ili estetskih razloga, "promenio prvi opis /vjerovatno užasniji, M.R./ i uneo drugu, nešto blažu verziju. **Ali tada nisam mogao ni da spavam ni da jedem, pa sam ostao pri svome.**«, - što pokazuje pri tome da se Andrić i sam oslobađao unutarnjih psihopatoloških tenzija i mora, koje su bile toliko jake da ih je mogao izraziti samo u groznijoj verziji ovog čina, da bi poslije toga olakšanja mogao da spava i da jede. Kasnije, godine 1917., Andrić je još jedanput evocirao svoj postupak u vezi s ovim opisom i sugestijom svoje žene Milice Babić: "Sećam se, nisam je poslušao kad je predložila da ublažim onaj opis nabijanja na kolac u romanu *Na Drini ćuprija*, ali ni ona nije mnogo insistirala na tome.« /Jandrić, 365./. U napomeni ispod ovog kazivanja Jandrić je dodao još jedno Andrićevo hladno i ravnodušno svjedočanstvo, ne samo kao moralni alibi nego i kao vlastiti psihogram latentnog maštenskog sado-mazohizma homoseksualnog tipa s obzirom na sam način ovog mučenja: "'Mnogo godina docnije' - pričao mi je Andrić o jednoj drugoj prilici - 'pronašao sam u jednoj beogradskoj antikvar-

je, kad podigoše Radisava na kocu kao *"brava na ražnju"*, iznio svjedočeći podsvjesno i o sebi:

> *"Na obe obale prođe žagor i talasanje kroz svetinu. Neki oboriše pogled a neki krenuše kući brzo, ne okrećući glave. Većina je nemo gledala taj ljudski lik, isturen u prostor, neprirodno ukočen i prav. Strah im je ledio utrobu i noge su pod njima obamirale, ali oni nisu mogli da se maknu ni da odvoje pogled od toga prizora."*[73]

Ostavljajući po strani moralno razmišljanje u što je i zbog čega pisac upregao snagu svoga velikog talenta, koje nije već od početka svake analize Andrićeva opusa, treba istaknuti da je ono što je Njegoš samo u jednom refleksu *Gorskog vijenca*, u ljutitom obraćanju Kneza Rade bratu Vladici Danilu, izrazio /"Pridje si im s koca utekao,/ da Bog da im skapâ na čengele", st. 543-544/, to je Andrić naširoko razradio. Tu je Andrićev neoromantizam patološki krajnji naturalizam. Sadistički detaljno iznošenje užasnih pojedinosti nabijanja na kolac, koje čak pripovjedački ekspresivno preteže nad patnjama žrtve, govori o dubokoj identifikaciji pisca sa likovima mučitelja, koje je sam umjetnički stvorio, otkrivajući u njemu još jednom psihološku dispoziciju za izražavanjem nastranih radnji i onih koje izazivaju gnušanje, užas i zgražanje, te morbidan doživljaj umjetnički upravo natprosječno ostvarenih scena kao vlastitog unutarnjeg rasterećivanja i oslobađanja, pri čemu je Radisav, na kraju, ostao kao izdanak i transparent epske sudbine svoga naroda

nici primerak svoje knjige *Na Drini ćuprija*. Na margini, u onom delu gde se opisuje nabijanje na kolac, pročitao sam reči ispisane tankim ženskim rukopisom: Grozni čoveče! Moram priznati, nije mi bilo prijatno. Ali, šta ćete, svireposti je bilo svugde, ja je nisam izmislio.'« /Jandrić, 89./.

73. NDĆ, 52.

kako ju je prikazivala romantična historija, i Andrić u njenu umjetničkom slijedu: *"Zato je narodu izgledao kao kip koji lebdi u vazduhu, na samoj ivici skela, visoko iznad reke."*[74] A u posljednjim riječima njegovim, koje su *"kroz stisnute zube navirale /kao/ otegnuto režanje"*, Andrić je izrazio hrišćansko, srpsko prokletstvo upućeno Turcima, i njihovim vjersko političkim sljedbenicima koje Andrić tim imenom poistovjećuje, iskaz mržnje u kome se nalazio emocionalno komprimiran poziv na osvetu:

" - Turci, Turci..., - grcao je čovek sa koca. - Turci na ćupriji... da paski skapavate... paski pomrete!"[75]

74. Ibidem, 52.

75. Ibidem, 53.

U nastojanju "da ostavi crn utisak na Sokolovićevu ćupriju radi kuluka i zuluma među narodom«, a "ne imajući istorijske podloge« za to, komentira Kurtović, "Andrić iznosi onu strahovitu, upravo sadističku scenu nabijanja živa čovjeka na kolac i opisuje toliko majstorski minuciozno i tako jezovito, da se čovjek pita: da li takvo pisanje dolikuje jednom literatu od ukusa i zdravog estetskog osjećaja, da li je dostojno dobra i duševna čovjeka uopšte, osobito kad je sam događaj čisti plod njegove fantazije i naročito izmišljen u tu svrhu. Scena je to od koje se čitaocu ježi i ne može da spava od strahovitog uzbuđenja. Ali ona mu je potrebna ne samo za to da stavi tamnu sjenu na ovo grandiozno djelo, nego da, uostalo/m/ kao i cijela njegova knjiga, ostavi neizbrisiv trag kod čitaoca i nezaboravni bol radi patnje raje od 'Turaka'. Takav trag i takav utisak očito je, mogu da budu vječna prepreka bratstvu i jedinstvu, barem u odnosu prema muslimanima." Na ovom mjestu, u kontekstu svoga doživljaja, Kurtović daje i jednu pripovjedačko-karakterološku refleksiju na Andrićevu ličnost: "Istina formalno i opreza radi /ta osobina, ljigavost kao kod jegulje: da nešto kaže i ne kaže; da uvijek ostavlja kapidžik za odstupnicu, da nikad i ni u čemu - čak ni u literarnim sukobima struja ne kaže muški jasno i određeno svoje mišljenje, izrazita je u obje knjige */Na Drini ćuprija* i *Travnička hronika*, M.R./, karakteristična uopšte za Andrića, i ona mu je u najvećim intelektualnim krugovima u Beogradu, još davno prije rata, donijela poznati pridjevak - Don Ivo - on uzima ciganina kao izvršioca kazne, ali se iz svega, naročito iz posljednjih riječi bijednog kažnjenika: 'Turci, Turci /.../ na ćupriji da paski skapljete, paski poumirete', jasno otkriva za čim ide cijela ta strašna priča", ističe Kurtović i nastavlja: "Međutim, i tog bijednog kažnjenika i njegovu družinu prikazuje Andrić vrlo simpatično, gotovo kao narodne heroje i mučenike, a zločinsko djelo njihovo - ometanje i

Nije slučajno da se epizoda nabijanja na kolac završava sa Pljevljakom, koji je ostao sam na pozornici. Jer se na taj način pripovjedački sugerira historijsko usmjerenje Radisavljeve kletve na Bošnjake, "poturčenjake", kako je Andrić Pljevljaka nazivao. A u otkrivanju njegova duhovnog stanja van sebe i opisivanju njegovih neurotičkih reakcija oslobođenog straha Andrić je još jednom podvukao njihov moralno-politički položaj u Bosni pod turskom vladavinom, kako ga je on u dizertaciji, sa prezirnim predubjeđenjem, ocjenjivao po shemi Turci - islam - novi Turci, tj. Bošnjaci: *"Osećao je* /Pljevljak/ *da bi trebalo nešto da kaže, ali nije mogao od silnog uzbuđenja koje je tek sada počelo da raste u njemu, da ga razapinje, kao da će poleteti"*, - pisao je Andrić uvodeći psihologiju straha kao razlog Pljevljakova učešća u egzekuciji, ali ne i kao relativizaciju odgovornosti. "Sad se tek setio Abidagine pretnje da će ga živa namaći na kolac ako ne uspe da uhvati krivca." Jer u osnovi nje-

rušenje gradnje ćuprije - gotovo kao patriotsko, što je također karakteristično za Andrića i što također otkriva tendenciju njegova pisanja. Strašna kazna na kocu /u ovom slučaju je potpuno izmišljena/ kod Andrića je prikazana tako da ostavlja kod čitaoca utisak kao da je ta kazna specijalitet turski prema raji, iako dobro zna da je to bila u ono doba i dugo kasnije uobičajena kazna prema zločincima svuda u svijetu, pored mnogo drugih isto tako strašnih. U Turskoj se ona primjenjivala i protiv muslimana zločinaca, ali nikada samo radi vjerskih razloga, kao što je to bio običaj u Evropi /inkvizicija/." Na kraju ovog izlaganja Kurtović, po shemi svoga političko-metodološkog pristupa, pravi suvremenu usporedbu sa ovom scenom Andrićeva romana: "Andrić se zgraža radi ove žturske kazne' od prije nekoliko stoljeća i iznosi je pred čitaoce da je oni mjere današnjim aršinom, a nije osjetio potrebu da digne svoj glas i osudi ono strahovito divljaštvo i bjesnilo koje je vladalo prema pravoslavnim Srbima baš u ono doba kad je pisao ovo djelo, i kojem nema primjera u našoj istoriji, kao što su to činili drugi, među njima i najugledniji muslimani u poznatim rezolucijama i uz opasnost za svoje živote. Andrić je mogao to učiniti bez opasnosti za svoj život, jer je bio u punoj sigurnosti. Zaista je čudna i upadljiva ova činjenica. Sve do danas ne pročitasmo ni jedne njegove riječi u tom pravcu." /Kurtović, 191-192./.

gove moralno neadekvatne reakcije, pored užasa, nalazio se ne nagon održanja nego životni egoizam, *"neka bolna radost što nije njega ta sudbina zadesila, i što je njegovo telo netaknuto, slobodno i pokretno"*, potpuno u duhu Njegoševe izreke *"strah čovjeku kalja obraz često"*. Ali je zluradošću njegova grčevitog smijeha i ironičnim riječima pred čovjekom na kocu Andrić poništio ljudsku uviđavnost Vladike Danila pred moralnim prestupom "poturica", ostavljajući svoga Pljevljaka, na kraju ovog poglavlja, kao ružnog saučesnika, sa svim teretom turske krivice u Bosni: *"Ha, ha, ha! Radisave, vilo gorska, što si se ukrutio tako? Što ne potkopavaš ćupriju? Što režiš i grcaš? Zapjevaj, vilo! Poigraj, vilo! /.../ Iznenađeni i zbunjeni sejmeni su gledali kako njihov starešina igra, raširenih ruku, i kako se zapevajući i grcajući guši od smeha, od čudnih reči i bele pene koja mu sve više izbija na krajevima usana."*[76]

Uz ranije jednačenje u imenu posredstvom prihvaćene "turske" vjere, i činjenicom podaništva Turskoj Carevini, Andrić tako na posredan način i moralnim paralelizmom i analogijom nasilja i svireposti, - učvršćuje genetsku liniju Bošnjaka kao derivata Turaka, i njihovih historijskih političkih slijednika, i ne samo duhovnih nego i moralnih nasljednika, suodgovornih u turskom "historijskom zločinu". Iako je u uvodnoj napomeni **Rečniku turcizama, provincijalizama i nekih manje poznatih izraza** na kraju ovog romana napisao, vjerovatno naknadno, sa težnjom skidanja primisli o stvarnoj tendenciji vlastitog djela: *"Nazivi **Turci** i **turski** upotrebljeni su često u toku pričanja i za bosanski muslimanski svet, naravno ne u rasnom i etničkom smislu nego kao pogrešni ali od davnina uobičajeni*

76. NDĆ, 53-54.

nazivi."*[77] Znajući dobro kolika je sugestivnost umjetničke riječi, i kakve sve negativno moralne konotacije

77. Već na samom početku svoje rasprave Kurtović otkriva Andrićevu bitnu, i zloćudu, identifikaciju dva različita naroda pod imenom "turskim" koje on za njih upotrebljava, kao osnovu za naslijeđe mržnje i krivice: "U prvom redu upada u oči kod obadva djela o kojima je riječ /u romanima *Na Drini ćuprija* i *Travnička hronika*, M.R./ da Andrić dosljedno naziva naše muslimane - Turcima. Zabačenu i, naknadno, na kraju ubačenu, jedva zamjetljivu primjedbu, da taj naziv ne upotrebljava pisac 'u rasnom i etničkom smislu nego kao pogrešni ali od davnina uobičajeni naziv', rijetko će koji čitalac uopšte pročitati, i ona ne može da izbriše utisak o hotimičnoj tendenciji pisca u tom pogledu. Prvo zbog toga što pisac ne upotrebljava taj naziv samo u međusobnom odnosu i razgovoru ondašnjeg našeg svijeta, kako je to zaista i bilo, nego i onda kad o muslimanima iznosi i analizira čak i 'naučno' svoje mišljenje on sam, kao književnik, sociolog i filozof, i kritičar i kroničar. Uostalom, kad bi se držao tih 'uobičajenih naziva' u ono doba, nazivao bi katolike - latinima, a pravoslavne - hrišćanima. Drugo" - piše Kurtović zamjerajući Andriću, "zbog toga što nigdje i ne ističe etničku srodnost muslimana sa ostalim našim svijetom nego, naprotiv, pored najgorih moralnih kvaliteta on u obje knjige prikazuje muslimane u takvom svjetlu kao da su oni ne samo nešto posebno od ostalog naroda, nego da su u punoj suprotnosti prema njemu u svakom pogledu, pa i u etničkom. Treba znati da krvno srodstvo i jezik /pisac je očito samo na to mislio dodajući navedenu primjedbu/ samo su jedna, iako glavna strana za utvrđivanje etničke identičnosti. Utoliko je upadniji i ovaj naziv i ovako tretiranje što Andrić vrlo dobro zna da već dugo decenija postoji opšte nastojanje da se taj 'uobičajeni naziv' eliminiše i kod muslimana i kod ostalih dijelova našeg naroda ne samo radi pogrešnosti naziva nego radi opštih nacionalnih tendencija i potreba: On zna da se u tom postigao lijep uspjeh, pa ipak, eto, on vuče to nastojanje u protivnom pravcu u daleku prošlost i, hoćešnećeš, ima reakcionarno značenje. Još je čudnije što dolazi od strane jednog Bosanca i što baš on nastoji da odvoji muslimane od ostalog naroda, kad je uopšte poznata činjenica da ni u jednoj našoj pokrajini nije narod homogeniji kao u Bosni po svemu, pa i po osobinama orijentalizma koji pripisuje Andrić samo muslimanima. U tom pogledu do te je mjere homogen narod u Bosni da je već davno rečeno, istina u šali, ali vrlo karakteristično: 'da su Bosanci Turci triju vjera'." /Kurtović, 135./.

Na kraju ovog uvoda, kao još jednu ražinu svoga doživljaja ovih Andrićevih djela, "historijskih" hronika i rasprave o njima, Kurtović dodaje: "Takvo pisanje o muslimanima, ako nije vlastito uvjerenje piščevo /što bi bilo još teže za pisca/ može se tumačiti samo tim što je Andrić oba ova djela pisao u doba Drugoga svjetskog rata, u psihozi i političkom raspoloženju Nedićeve Srbije prema njima, u doba kad se je brisalo čak i ime jednog Osmana Đikića sa

i historijske optužbe ovaj etnički naziv za Bošnjake nosi, nezavisno čak od ove napomene koja svojim odbijanjem zapravo podvlači tendenciju, Andrić je upao u kontradikcije vlastitog iskaza i otvorio pitanja: zašto se ti nazivi upotrebljavaju ako su "pogrešni"? Ako i on sam kaže "bosanski muslimanski svet"? Prava namjera se, međutim, otkriva iz samog djela, iz Andrićeve povijesno-političke ideologije. Imenovanjem Bošnjaka "Turcima" on ih stigmatizira kosovskom krivicom i osmanlijskim nasiljem, bez razlikovanja, i opravdava suvremeni revanšizam protiv njih.*[78]

A pisac je vezirovo dobro djelo od početka relativizirao zlodjelima i nasiljem njegovih podložnika, pa je tako i izgradnja mosta započela u znaku koca i konfrontaciji zasnovanoj na rušenju javne građevine sa društvenom svrhom. *"Neopisiv strah"* je zavladao u atmosferi, koju je Andrić moralno zaoštrio ciničnom napomenom Abidaginih pouzdanika *"da je osuđenik živ; a kako škripi zubima i progovara s koca lepo i razgovetno, ima nade da će živeti i do sutra u podne"*, pri čemu ga je *"Merdžan... povukao za čakšire"*. Da bi, kad je Radisav izdahnuo podvukao moralni učinak njegova djela kao zajedničkog čina, a njegovo mučeništvo kao simbol otpora Turcima sve u skladu kosovske epske ideologije i preobražaja zemaljskog u nebesko i na kraju u historijski mit: *"I svi su Srbi osetili neko olakšanje, kao nevidljivu pobedu."*[*79] *"Svi su osećali da je u onom njegovom stalnom rvanju i morenju s Turcima sada preteglo na njihovu stranu. Smrt je najteži zalog. Usta, dotle zalivena stra-*

Gajretovog studentskog doma u Beogradu /jer ni on ne može biti - Srbin/, a sama se zgrada svečano osvještala crkvenim obredom pošto se kao "turska" nije osvještala prilikom zidanja". To potvrđuje i daljnja analiza pojedinih dijelova iz tih knjiga." /Kurtović, 136./.

78. NDĆ, 363.

79. Ibidem, 56.

hom, sama su se otvarala." I dok su jedni osjećali kako se on izdvojio i uzvisio, ne muči se pa mu više niko ne može ništa, *"ni puška ni sablja, ni zla misao ni ljudska reč ni turski sud"*, drugi su govorili: *"Ej, mučenik! E, jade naš! - Zar ne vidiš da se posvetio? Svetitelj, bolan."*, i pred kandilima molili: *"Ah, mučenik, pribran je kod Boga kao da je najveću crkvu sagradio!" "Pomozi nas, Bože, ti Jedini, potri dušmanina i ne daj mu duge vlasti."* A majke su govorile djeci: *"Šuti, slušaj mamu i čuvaj se, dok si god živ, Turčina, prokletnika!"*[*80]

A nasuprot tome prigušenom izražavanju neprijateljskih osjećanja, Andrić je još jedanput isturio Abidagu, koji je *"još jednom obišao građevinu i, zadovoljan dejstvom ovoga strašnog primera, naredio da se seljak skine sa skela: 'Bacite psa psima.'"*[*81] Na to su *"i oni koji ranije nisu hteli da čuju o rušenju i otporu sada ... bili spremni da daju mnogo i učine sve"*, jer *"čovek na kocu postao je opšta briga i svetinja"*,[*82] te su podmitivši Ciganina kao *"stvorenje bez krsta i duše"*, ugrabili *"telo"*, kako su ga po Andriću nazivali, i krišom ga sahranili. A Pljevljak je *"u nastupu neočekivanog odušević jenja"* što nije na kocu, prevrnuo pameću kao po nekoj vrhunaravnoj kazni i ispaštanju, pa su ga vezali, dok je on *"plakao i branio se i dok je mogao da miče pojedinim delom tela trzao se i vikao svoje: evo, evo!"*, - predstavljajući simbol sudbine vjerskog konvertita i turskog izvršioca. U narodu *"počelo je da se šapuće kako je osuđeni seljak bio nevin i kako ga je ovaj Pljevljak uzeo na dušu"*, a *"među Srbima na Mejdanu, žene su pričale kako su vile sahranile mrtvo telo nesrećnog Radisava pod Butkovim Stijenama, i kako noću pada s neba obilna svetlost na njegov grob"*.[*83]

80. Ibidem, 57.
81. Ibidem, 57-58.
82. Ibidem, 58.
83. Ibidem, 62.

Tako je Andrić ovu razvijenu epizodu o Radisavu sveo opet u legendu iz prvog poglavlja svoga romana, zatvarajući krug ovog antiturskog predanja i arhetipsko epsko-mističko izvorište nacionalnog otpora. A sve teškoće u dugotrajnoj izgradnji mosta odjekivale su među stanovništvom u recepciji historijskog razdvajanja:

> *"Višegradski Turci su opet počeli da sležu ramenima i odmahuju rukom kad govore o mostu. Hrišćani su ćutali, ali su posmatrali gradnju sa zluradim i potajnim mislima u sebi i želeli joj neuspeh kao svakom turskom preduzeću. Nekako u to vreme je iguman manastira Banje kod Priboja zapisao na poslednjem praznom listu jednog mineja: "Da je znano kad Mehmetpaša gradi ćupriju na Drini kod Višegrada. I veliki zulum bi narodu hristijanskom od Agarjana, i teška angarija. S mora su majstore dovodili. Za tri godine gradiše i mnoge aspre poarčiše. Vodu su predvojili i pretrojili, ali mosta ne mogoše namaknuti."*[84]

Abidaga je svojim strogim i nečovječnim postupanjem, pored ostalog i radom, što Andrić još jednom netačno ističe, *"između dve i tri stotine, kulučara bez ijedne pare nadnice, vrlo često i o svojoj hrani"*, dok je vezirov novac on uzimao za sebe,[85] - doprinio *"da narod celog onog kraja, ne samo raja nego i Turci, tj. Bošnjaci, umesto da blagosilja veliku zadužbinu, proklinje i čas kad je početa i onog ko je podiže"*.[86] Novi povjerenik koji ga je zamijenio bio je *"zaista posve drugačiji čovek"*,[87] reklo bi se *"duševan Turčin"*, pod čijim je rukovodstvom *"besplatno kulučenje ukinuto od prvog dana"*.[88] Desila se samo *"jedna od onih*

84. Ibidem, 66.
85. Ibidem, 63.
86. Ibidem, 64.
87. Ibidem.
88. Ibidem, 65.

nesreća bez kojih velike građevine retko bivaju",[89] kada je kameni blok pritisnuo mladog Arapina, majstor-Antonijeva pomoćnika. *"Svi muslimani muškarci izišli su da ga isprate...",* piše Andrić otkrivajući pri tome karakteristično svoju diferencijaciju oko nazivanja Bošnjaka: kada se radilo o vjerskoj identifikaciji nazivao ih je "muslimanima", a u svim ostalim prilikama "Turcima". Već kada se ukazao *"ceo most na jedanaest moćnih lukova, savršen i čudan u svojoj lepoti",* i svijet se počeo iskupljati na obje obale, Andrić je napisao: *"Sakupljeni višegradski Turci posmatraju taj tuđi rad o tuđem trošku, kome su oni punih pet godina izdevali svakojaka imena i proricali najgoru budućnost",*[90] distancirajući ih njihovim skeptičnim reakcijama od pravih Turaka. I dok sada svi povlađuju jednom *"hodžici iz Dušča",* kako se *"carskoj ruci ništa nije otelo"* i kako je on govorio *"da će ovi pametni ljudi najposlije podići što su naumili", "vidiš ti što je vezirska sila i pamet, gdje okom pogleda tu je hair i beričet",* Ahmedaga Šeta, *"mrzovoljan čovek i tvrdica",* jedan od onih skeptičnih kakav će biti Ali-hodža, gleda još uvijek prezrivo na gradnju: *"Ne došao mu povodanj, onaj naš pravi višegradski! Pa ćeš vidjeti šta će od njega ostati!" "Jer, ima u jednim ljudima bezrazložnih mržnja i zavisti koje su veće i jače od svega što drugi ljudi mogu da stvore i izmisle",*[91] kaže Andrić odvajajući ovu mržnju pojedinaca Bošnjaka od one historijsko-mitske prema Turcima kao osvajačima. Ali već u narednom komentaru Ahmedage Šete ponavlja simboličnu sliku Abidagina štapa koji svojom zelenom bojom označava islam i svojom predmetnom namjenom tursku vladavinu u Bosni: *"Jeste, da nije bilo Abidage i njegovog zelenog štapa i njegovog zapta i*

89. Ibidem, 66.
90. Ibidem, 68-69.
91. Ibidem, 69.

zuluma, pitao bih vas ja bi li ovaj Misir-baba mogao svojim smijehom i sa rukama na leđima dovršiti ćupriju", govorio je on misleći na Arifbega, a u njegovim riječima je iskrila Andrićeva potmula tendencija.

"Ali Šeta je bio usamljen izuzetak", napominje pisac, *"radost i oduševljenje samo su rasli i širili se i na okolna sela"*,[*92] i jačala je u narodu druga, blagodatna strana izgradnje mosta, koju je Andrić izrazio u nizu živih slika: stariji su posmatrali *"potpuno nove vidike koji su se otvarali s mosta"*; *"turski momci su zametali kolo oko kazana s halvom"*, *"neki Murat, zvani Muta, malouman mladić iz aginske porodice* ***Turkovića*** *iz Nezuka"*, - naglašava Andrić, - *"odjednom se ispeo na kamenu ogradu mosta"*[*93] i pošao po njoj kao što će to Ćorkan učiniti u jednom od narednih poglavlja, simbolizirajući podtekstualno taj hod po opasnoj ivici nad Drinom kao historijsku sudbinu Bošnjaka, kretanje po ćupriji kao kulturnom doprinosu Turaka u Bosni, *"mnogi su odlazili niz reku, pola sata hoda, do Kalate ili Mezalina, i otud posmatrali most, koji se isticao, beo i lak, sa svojih jedanaest lukova nejednake veličine, kao čudna arabeska na zelenoj vodi, među tamnim brdima"*,[*94] piše Andrić u vlastitom stvaralačkom doživljaju tog egzotičnog čuda, koje se kontrastno ističe u prirodnom ambijentu.

Opisujući na kraju poetski tarih koji je uzidan na kapiji, i donoseći ga u prijevodu, Andrić je prethodno, kao što je to činio uz svako djelo ili postupak, iz oblasti ovog njemu tuđeg svijeta, i ovdje unio akcente životne trivijalizacije: tarih je napisao, pripovijeda on, *"neki carigradski stihotvorac Badi"*.[*95] *"Taj Badi je za dobre pare pisao lake i zvučne stihove i umeo vešto da ih nametne*

92. Ibidem, 70.
93. Ibidem, 71.
94. Ibidem, 72.
95. Ibidem. Popović, 513. O ovom Andrićevu iskazu Popović piše: "Ime pisca **tariha** na

velikašima koji su podizali ili opravljali velike građevine. Oni koji su ga znali (i pomalo mu zavideli) govorili su podrugljivo da je nebeski svod još jedina građevina na kojoj nema ***tariha*** *iz Badijeva pera. A on je, pored sve lepe zarade bio sirak i gladnica, večito u borbi sa onom naročitom bedom koja često prati stihotvorce kao neko osobito prokletstvo i koju nikakve plate i nagrade ne mogu zajaziti "*[96], iznosio je Andrić, kao svoj komentar razumijevanja sudbine pjesnika i pjesničke sirotinje, u maniru humanističkog uopćavanja onoga što je prethodnim pripovijedanjem unizio. Da bi zatim, također u potcjenjivačkom i podsmješljivom osvrtu na ("naš") svijet iz kasabe i njihove učene ljude, otvorio predstavu o relativnosti recepcije književnog djela u komunikaciji sa ljudima različitoga duhovnog i moralnog ustrojstva, spasavajući tarih, kao i most, od vulgarizacije, ali otkrivajući i nehotice vlastiti doživljaj i postupak pred likovima iz prošlosti i građom iz historije i predanja.

"Po slaboj pismenosti, tvrdoj glavi i živoj maštи ovog našeg sveta, svaki je od kasabalijskih učenjaka

višegradskom mostu /kao i sam tekst tog tariha/ zadali su bili mnogo muke domaćim orijentalistima. Andrić ga naziva 'carigradski stihotvorac Badi' prema pogrešnom čitanju Koste Hermana iz 1889. godine. Njegovo se ime zatim ponovo čitalo pogrešno kao Hâdî i Nehâdî, dok ga nije najzad, 1929. godine, Derviš M. Korkut pravilno dešifrovao kao Nihâdî, što je ukazalo na to da se radilo o jednom već odavno poznatom pesniku, ali ne "carigradskom" nego sarajevskom. O njemu je zatim pisao nešto duže Mehmed Handžić /1935. godine/ i najzad, pre desetak godina, Hazim Šabanović." U knjizi *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, knj. II; Istočna i centralna Bosna, Sarajevo, 1977., 117-120., Mehmed Mujezinović donosi dva hronograma o izgradnji Sokolovićeva mosta u Višegradu - hronogram o početku gradnje mosta Mehmed-paše Sokolovića i Kronogram o dovršetku gradnje mosta Mehmed-paše Sokolovića. Upoređivanjem se može ustanoviti da je verzija hronograma koju je donio Andrić u svome romanu zapravo hronogram o početku gradnje mosta, ali i to da se od njega znatno razlikuje u prijevodu, stilu, pojedinim riječima te u samom poretku stihovnih cjelina.

96. Ibidem.

na svoj način čitao i tumačio Badijev ***tarih*** *na kamenoj ploči, koji je kao svaki tekst, bačen jednom u javnost, stajao tu, večit u večitom kamenu, zauvek i nepovratno izložen pogledima i tumačenjima svih ljudi, mudrih i ludih, zlih i dobronamernih. A svaki od slušalaca pamtio je one stihove koji su njegovom uhu i njegovoj ćudi najbolje odgovarali."*[97]

Andrićev pasaž o blagotvornom značaju *"mosta sa kapijom"* i pločom, koja je *"ćutala u zidu kao i svaki drugi kamen"*, i karavan-saraja pokraj njega, također je sadržavao simboličnu dimenziju u konkretno-čulnim slikama: *"Sada je drum sa leve obale reke vezan pravo sa onim krajem druma na zaravanku sa druge strane."*, piše Andrić. Mučno čekanje i uzaludno dozivanje s jedne strane na drugu, *"sve je to /.../ kao mađijom premošćeno"*.[98] A u hanu, ističe on, *"svaki putnik može da ostane jedan dan i jednu noć i da ima bez pare dinara konak, vatru i vodu za sebe, poslugu i konje."*[99] Uz tu zadužbinu, i napomenu da ju je podigao čovjek koji je *"u detinjstvu, sa gomilom srpskih seljačića, odveden kao adžami-oglan u Stambol"*, kako ističe Andrić uvijek u opreznosti da idejno-politički ne bi otišao dalje od svoje koncepcije o turskoj vladavini koja je eto iza sebe ostavila i tekovine kulture i duha i spomenike trajne humane vrijednosti, - on je uz most psihološki i moralno vezao biće i životnu sudbinu hair-sahibije Mehmed-paše Sokolovića kao simboličnog prototipa hrišćanskog konvertita iz Bosne u Turskoj carevini, povezujući ih motivom bola od nostalgične *"crne, oštre pruge"* koji se preobrazio u bol od *"crnog sečiva"* u grudima: kad je pao jednog petka na ulazu u džamiju od udarca noža *"jednog sulu-*

97. Ibidem, 73.
98. Ibidem, 74.
99. Ibidem.

dog i odrpanog derviša", piše Andrić sastavljajući tako nasiljem dva kraja njegova života, *"onako razdrljen i gologlav, krvav, savijen i utonuo u se, ličio /je/ više na ostarelog i premlaćenog seljaka iz Sokolovića nego na oborenog dostojanstvenika koji je do maločas upravljao Turskom Carevinom."*[100]

Ovim poglavljem romana završava se priča o Mehmed-paši uklapajući se u političku situaciju i poredak Turske carevine. Jer ni za njegovu pogibiju u kasabi se dugo nije saznalo, pošto *"u Turskoj Carevini nije dozvoljeno da se zle vesti i nesrećni događaji šire i prepričavaju ni onda kad se u susednoj državi dese, a kamoli kad se radi o rođenoj nesreći"*,[101] a i stranka koja ga je oborila s vlasti nastojala je da pokopa sjećanje na njega, što je odgovaralo i njegovim rođacima, kaže Andrić, dodajući još jednu crtu u moralnu karakterologiju Bošnjaka, *"jer su tako rasli i njihovi izgledi da se dodvore novim upravljačima, i da im se prošlost oprosti"*.[102] Da bi zatim prešao na *"most sa kapijom"* kao monumentalnu umjetničku okosnicu svoga romana i građevinu koja će obilježavati život kasabe i njenih žitelja *"za vreme od preko tri stotine godina"*, i u odnosu na vremenitost ljudi i zbivanja trajati kao stalnost umjetničke građevine i dobrog djela. *"Njegova svetla linija u sklopu kasabe nije se menjala kao ni profil okolnih planina na nebu,* - piše Andrić u lirskom zanosu svoje misli, nadvišavajući pred njim prizemnu osnovu svoje pristrane nacionalno-mitske ideologije. -*" U nizu mena i brzom ocvetavanju ljudskih naraštaja, on je ostajao nepromenjen kao i voda koja prolazi ispod njega. Stario je,*

100. Ibidem, 75.
101. Ibidem.
102. Ibidem, 76.

prirodno, i on, ali na jednoj vremenskoj skali koja je mnogo šira ne samo od dužine ljudskog veka nego i od trajanja čitavog niza naraštaja, toliko šira da se okom to starenje nije moglo da primeti. Njegov vek je, iako smrtan po sebi, ličio na večnost, jer mu je kraj bio nedogledan."[103]

Tu misao o vremenu *"neosetnom za velike građevine"*, a *"dugom i smrtonosnom za ljude i mnoga njihova dela"*, koja se javlja kao koncepcijski lajtmotiv i kompozicijsko-ritamska okosnica, Andrić je iznio i u prijelazu na zbivanja petog poglavlja svoga romana, ali sa napomenom da *"ono što nije moglo vreme, učinili su nestalni i nepredvidljivi uticaji dalekih prilika"*.[104] *"U to vreme, krajem XVII veka, po Bosni se pevalo, govorilo i šaputalo mnogo o Mađarskoj, koju je turska vojska, posle stoljetne okupacije, stala da napušta,"* objašnjavao je Andrić pripovjedački o vremenu opadanja turske moći i posljedicama tih "prilika" za Bošnjake. *"Mnogi je bosanski spahija"*, - isticao je on sada sa razlikovanjem, - *"ostavio kosti u mađarskoj zemlji. To su bili, moglo bi se reći, oni srećniji, jer mnogi se spahija vratio go kao prst u svoju staru bosansku postojbinu gde ga je čekala tanka zemlja, uzak i oskudan život, posle bogate širine i gospodstva na velikim spahilucima u Mađarskoj."*,[105] iznosio je Andrić kao historijsko-moralnu pouku o položaju Bošnjaka koji su ratovali za interese Turskog carstva sa projekcijom historijske sudbine tih konvertita na nisponu njegove moći, da bi ovaj uvod sveo na propadanje Mehmed-pašine građevine, karavan-saraja u Višegradu kao simboličan predmet ovog poglavlja. Jer su sa tim turskim povlačenjem iz Unđurovine izgubljena i imanja vakufa ove zadužbine. U opiranju toj neminovnosti

103. Ibidem.
104. Ibidem, 77.
105. Ibidem.

propadanja Kamenitog hana Andrić je izvajao lik mutevelije Daut-hodže Mutevelića, koji je sve činio da ga *"spase i očuva u životu"*. To je bio jedan od onih pozitivnih bošnjačkih likova ovog pisca koji se odlikuju predanošću i čvrstinom pobožnosti i moralnog uvjerenja o dubokom sevabu dobrog djela u javne svrhe.

"Taj mudri i pobožni, tvrdoglavi i uporni čovek", koji se *"pomirio sa saznanjem da je naša sudbina na zemlji sva u borbi protiv kvara, smrti i nestajanja, i da je čovek dužan da istraje u toj borbi i onda kad je potpuno bezizgledna"*, ističe Andrić s priznanjem, da bi u njegovim riječima još jednom produbio moralnu blagodat javnog dobročinstva: *"Ne treba mene žaliti. Jer svi mi umiremo samo jednom a veliki ljudi po dva puta: jednom kad ih nestane sa zemlje, a drugi put kad propadne njihova zadužbina."*[106] A kad ga je smrt zatekla dok je sam popravljao krov na hanu, Andrić je to popratio skeptičnim komentarom svoje nacionalnohistorijske filozofije, spuštajući se još jednom iz sfera kosmičke etike i ljepote u nizine političkog pragmatizma, u vidljivoj koincidenciji sudbine Turske Carevine i Bošnjaka i uzaludnosti njihove postojanosti produžavanja tradicije koju smatraju svojom, i opiranju mijenama povijesti: *"Bilo je prirodno da kasabalijski hodža ne može održati ono što je veliki vezir osnovao, a istorijski događaji osudili na propast."*,[107] kaže on. Kao i sve drugo monumentalno, izuzetno, drukčije, veličanstveno i veliko, puno strasti, upornosti kako u dobrom djelu tako u destrukciji, i propadanje karavan-saraja imalo je simboličan značaj i historijsko-alegorijsku konotaciju: iznutra počeo je naglo da oronjava i opada, a *"spolja je savršena kamena zgrada izgledala*

106. Ibidem, 78-79.

107. Ibidem, 79.

još uvek nepromenjena, mirna i neuništiva u svojoj lepoti", pisao je Andrić, sve dok ne ostade *"nem i opusteo i poče da se kvari i ruši kao sve zgrade u kojima niko ne živi i o kojima niko ne brine"*.[108] Ali, uspostavlja Andrić i drugu kontraverznu stranu svoje relacije, onu podtekstualnu iz svoje teze *"most, kome nije trebalo nadzora ni izdržavanja, ostao je prav i nepromenjen i* ***vezivao rastavljene obale*** *i prebacivao žive i mrtve terete, kao i prvog dana svoga postanka."*[109]

Kao umjetniku prijelaza to mu je trebalo da se spusti među živi svijet svoga romana, da istakne trenutke njegova jednodušja nasuprot stalnosti njegove podijeljenosti. Za kasabu oko mosta najdramatičniji događaj bio je "povodanj" kao prirodna neizbježna stihija, koji je nadolazio u razmacima od dvadeset do trideset godina, o kome se pričalo *"o slavama i božićima ili u ramazanskim noćima"*, *"jer ništa žive ljude ne vezuje tako kao zajednički i srećno preživljena nesreća"*, u kojoj ljudi *"trpe svoje svakodnevne brige u sećanju na veće koje su davno i srećno prošle"*.[110] A onaj povodanj u posljednjoj deceniji XVIII stoljeća, na kojemu se Andrić zadržao, i atmosferu zajedničke opasnosti i brige, on je dočarao slikom prvaka iz čaršije okupljenih gore na Mejdanu u Hadži-Ristanovoj kući, *"pošto su smestili čeljad po kućama, tursku po turskim, hrišćansku i jevrejsku po hrišćanskim"*. Ne ispuštajući koncepciju svoga doživljaja historije, i ne zaboravljajući da spomene svakodnevni kolorit njihove vjerske podjele, Andrić je pisao: *"Izmešani Turci, hrišćani i Jevreji. Snaga stihije i teret zajedničke nesreće približili su*

108. Ibidem, 79.
109. Ibidem, 80.
110. Ibidem, 81.

ove ljude i premostili bar za večeras onaj jaz koji deli i jednu veru od druge i, naročito, raju od Turaka."[111] A nakon navođenja prisutnih prvaka, on još jednom napominje: *"Tu je još desetak gazda; ima od sve tri vere, pomešanih"*, što u osvrtu na prethodno navođenje odaje da su njegovi "Turci", na ovom mjestu, zapravo pripadnici islamske vjeroispovijesti. Kao uvijek nakon takve konkretizacije jaza i spuštanja na tlo nacionalno-vjerske podijeljenosti kao opću razinu historije svoga romana, Andrić i na ovom mjestu ponovo podiže u sferu svoje meditacije i mjesto i učesnike ovog skupa doživljava kao *"prolazno ostrvo u poplavi vremena"*, u kome se stvara *"topao i uzak krug, kao jedna nova egzistencija"*,[112] u kojoj propada onaj koji *"nije bio navikao da gubi ni umeo da podnese nesreću"*,[113] da bi poglavlje završio u duhu svoje koncepcije i u skladu sa kompozicijom djela, nekom vrstom legendarno-epske refleksije istovremenog gnomskog izričaja i vlastite umjetničko-etičke spoznaje: *"Tako se na kapiji, između neba, reke i brda naraštaj za naraštajem učio da ne žali preko mere ono što mutne vode odnose. Tu je u njih ulazila nesvesna filozofija kasabe: da je život neshvatljivo čudo, jer se neprestano troši i osipa, a ipak traje i stoji čvrsto "kao na Drini ćuprija"."*[114] A tim periodičnim uznošenjem iznad historijsko-pripovjedačke stvarnosti, Andrić je istovremeno relativizirao i njene antagonizme, atavizme i njihove arhetipske komplekse, spasavajući bar na čas djelo od asocijacije vremena u kome je ono

111. Ibidem, 83.
112. Ibidem, 83.
113. Ibidem, 84.
114. Ibidem, 88.

Andrić će kasnije misao o gubitku bez žaljenja, u završetku ovog poglavlja, objašnjavati Jandriću kao lično iskustvo i spoznaju iz svoga života, koje je on preobrazio u filozofiju svoga djela: "Priznaću vam: ja mnogo žalim izgubljeno, ali odjednom i konačno prežalim /govo-

počelo da živi u čitaocima sa različitim recepcijama, asocijacijama i traumama.

Nakon ovog poglavlja o propadanju Kamenitog hana naporednog povlačenja i opadanju turske moći, te povodnja u kojemu je zajednička opasnost zbližavala vjerskim "jazom" podijeljene stanovnike, u poglavlju šestom Andrić uvodi temu historije. Jer, kaže on, vraćajući se svojoj koncepciji, *"osim poplava bilo je i drugih nasrtaja na most i njegovu kapiju; njih je donosio razvitak događaja i tok ljudskih sukoba."* Da bi zatim hroničarski objavio: *"Početkom prošlog veka digla se buna u Srbiji"*, i nastavio pripovijedanje o njenim odjecima i posljedicama u Bosni, u Višegradu, kao što ni svako zbivanje u višegradskom kraju *"nerodica, bolest, zulum ili buna"*, nije moglo biti ravnodušno onima iz užičke nahije. O tome kako je *"buna u Srbiji počela da zadire sve više u život celog bosanskog pašaluka, a naročito u život ove kasabe koja je na sat hoda od granice"*[115] Andrić je ispreo cijelo ovo poglavlje sa posebnim isticanjem podijeljenih strana, sa potpuno oprečnim osjećanjima: "Turaka", tj. Bošnjaka, s jedne, i Srba koje tako od ovog mjesta stalno naziva, dosljedan shvatanju srpske historiografije da je Karađorđev ustanak 1804. bio vrijeme stvaranja srpske nacije, pa se čak i sam nacionalno identificira s njima. Na tutanj "Karađorđevog topa" i *"vatre koje su ustanici noću ložili na Panosu"*, piše Andrić, povezujući događaje i duh otpora i bune i

rio je on u oktobru 1973. /. Ako se sećate, tako se završava i jedno poglavlje u romanu *Na Drini ćuprija."* A Jandrić je u napomeni dodao taj završetak: "Tako se na kapiji, između neba, reke i brda, naraštaj za naraštajem učio da ne žali preko mere ono što mutna voda odnese", iako je baš u njemu bila sadržana konotacija na genocid na Ćupriji.

115. Ibidem, 89.

odajući se istovremeno dosljedan u svojoj pristranosti, *"naše žene su se krstile u tami i plakale od nerazumljivog ganuća, a u suzama su im se lomile one ustaničke vatre kao oni avetinjski plamenovi koji su nekad padali na Radisavljev grob i koje su njihove šukunbabe, pre gotovo tri veka, isto ovako kroz suze nazirale, sa ovog istog Mejdana."*[116] Da bi zatim, kao prorok budućnosti, uvjeren na ovom zamahu historije u trajnu suprotstavljenost ova dva naroda, i odnose neprijateljstva te inverzivnih osjećaja, u čitavu jednom pasažu iznio primjere suprotnih recepcija slika i događaja koje su *"dobro videli i pažljivo posmatrali i Turci i Srbi, iako su se i jedni i drugi pravili da ih ne primećuju".*[117]

Ognjevi ustanka, ističe Andrić sa nacionalnim imenovanjem, *"izgledali su Srbima kao neko novo sazvežđe iz koga su požudno čitali smele nagovesti", "dok su za Turke"* - piše Andrić dosljedno u svome imenovanju Bošnjaka-*"to /.../ bili talasi nekog vatrenog mora, koje se širi tamo po Srbiji i koje, evo, zapljuskuje i planinske kose iznad kasabe"*. Srbi su molili Boga da *"taj spasonosni plamen /.../ proširi ovamo i na naša brda"*, nastavljao je Andrić sa ličnim nacionalnim poistovjećenjem, *"a Turci su molili Boga da ga zaustavi, suzbije i pogasi"*, i dodavao je uz to u skladu sa svojom ideološkom tendencijom, *"kako bi se osujetile prevratničke namere nevernika i zavladao opet stari red i dobri mir prave vere".*[118] A kad je buna splasnula i nestalo vatara, *"Turci su bili zadovoljni"*, a Srbi razočarani ali sa sviješću *"da ono što je jednom bilo može uvek da se povrati",*[119] pisao je Andrić i kao i uvijek nakon završetka zbivanja produžavao pripovijedanje u obliku iskustveno-filozofskog razmišljanja o prirodi

116. Ibidem, 90.
117. Ibidem.
118. Ibidem.
119. Ibidem, 91.

tlačitelja i potlačenih, kao prorok historijske budućnosti antagonizma, neprijateljstva i mržnje, koja se u vrijeme pisanja romana pred njegovim očima odvijala, ostvarujući kontinuitet turske krivice, nasilja i surovosti iz svoga romana u imenu koje je davao Bošnjacima.

A zatim se opet vratio na most *"kao jedinu sigurnu vezu između bosanskog pašaluka i Srbije"*, i drven čardak nasred njega, i događaje koje je vezao uz njega: na čiča Jelisija iz Čajniča i srpsko momče koje je pjevalo *"buntovne pesme"*, koji bijahu pogubljeni u atmosferi kada je, kako priznaje Andrić, *"u kasabu /.../ stiglo iz Srbije nekoliko turskih porodica kojima su ustanici sve popalili"*, koje su *"širile mržnju i tražile osvetu"*.*[120] Kada su starca zaustavili na mostu i zatražili da objasni razlog svoga putovanja i šare na svom štapu, on je, kaže Andrić, *"kao da govori na pravom božijem sudu, a ne pred zlim Turcima"* rekao da obilazi manastire, *"zadužbine i grobove srpskih careva i velikaša"* a da likovi i slova na štapu označavaju *"vremena srpske slobode i veličine, prošle i buduće"*, jer *"vrijeme vaskrsa približilo se"*.*[121] Tumač Šefko, po pravilu Bošnjak, u službi komandira straže Anadolca, kako ovdje Andrić identificira pravog Turčina koji ne zna bosanski jezik, - mučio se da nađe izraze *"u svom oskudnom znanju turskog jezika"*, ali su u njegovu prijevodu *"starčeve riječi izgledale sumnjive, mirisale na politiku i opasne namere"*, a i Šefko, kaže Andrić stilizirajući njegov lik u smislu zlonamjerne podlosti, *"prevodeći okreće očigledno reči onako kako je najgore po starčevu zanesenu glavu"*. I sve to u atmosferi kada *"i ovi varoški Turci, dobrovoljci, koji mrko i važno obilaze varoš"*, *"kao pijani od nekog ogorčenja, od želje da se*

120. Ibidem, 93.

121. Ibidem.

svete i da kažnjavaju i ubijaju onoga koga mogu, kad ne mogu onoga koga bi hteli".[122]

Drugi kojeg su doveli, Mile, *"slabo odeveno srpsko momče", "inokosan siromah sa Lijeske"*, pjevao je pred vodenicom *"ono što je čuo od drugih da pevaju"*, pripovijeda Andrić objašnjavajući u suglasju sa osnovnim postavkama svoje dizertacije, kojoj se kao okosnica svoga pripovjedačkog opusa o Bosni i Turcima uvijek vraćao kad je trebalo dočarati boju i aromu historije:

> *"U to vreme, kad se "digla" Srbija, narod je od starinske pesme:*
>
> *Kad Alibeg mladi beg bijaše,*
> *Đevojka mu barjak nosijaše.*
>
> *napravio novu:*
>
> *Kad Đorđije mladi beg bijaše,*
> *Đevojka mu barjak nosijaše.*
>
> *U toj velikoj i čudnoj borbi koja se u ovoj Bosni vekovima vodila između dve vere, a pod vidom vera za zemlju i vlast i svoje sopstveno shvatanje života i uređenje sveta, protivnici su otimali jedan drugom ne samo žene, konje i oružje, nego i pesme. I mnogi je stih prelazio ovako od jednih drugima, kao dragocen plen."*[123]

Andrić je, međutim, zaboravio da spomene političku konotaciju ovih promijenjenih stihova, u kojima Đorđije (Kara Đorđe) zamjenjuje Alibega, ali od ovog mjesta u pripovijedanju naziv "Turci" jednako Bošnjaci, sa lokalnom konkretizacijom "olujački", "orahovački" poznatom iz Andrićevih proza, dobiva na učestalosti i uzrokovanju optužbe mladića i to pod zakletvom: *"da je pevao buntovničke pesme i to u trenutku kad su oni prolazili i da se odupirao kad su hteli da ga vežu".*

122. Ibidem, 94.

123. Ibidem, 95.

A na zakletvu se nadovezuje egzekucija po kratkom postupku, sa usporenjem samo pri starčevu oproštajnom dijalogu sa mladićem: *"Krvnik, koji je bio jedan od vojnika, brzo je svršio posao i prvi prolaznici, koji su sa brda silazili zbog pazarnog dana i prelazili preko mosta, mogli su da vide njihove dve glave na novim, čvornovitim kočevima, uz čardak, a krvavo mesto na kome su posečeni na mostu, posuto šljunkom i ugaženo."*[124]

"Tako je čardak otpočeo da 'radi'", kaže Andrić, kao mjesto izvršenja kazne za *"krivce u vezi sa ustankom"*. Umjesto ljudske komunikacije most je postao poprište ubijanja, nasilje je uništilo društvenost. A u tom sumarnom opisivanju "kolac" je opet, uz bacanje tijela s mosta u rijeku, imao simboličnu ulogu historijskog povezivanja etapa nasilja: *"Tu su im odsecane usijane ili prosto nesrećne glave i naticane na kolje koje je bilo postavljeno oko čardaka, a tela su im bacana s mosta u Drinu, ako se niko ne bi javio da otkupi i sahrani obezglavljen leš."* Ali ovog puta krvnik nije bio Ciganin, već *"debeo i mrk Anadolac"*, koji je *"svoj posao vršio sa zadovoljstvom i častoljubivo"*, piše Andrić i sa cinizmom razlike između njegova dobroćudnog lika i profesionalnog ponašanja opisuje njegov lik. Ali vrhunac u ovoj gradaciji okrutne ironije on je ostavio Ciganima: Kad su ustanici, piše Andrić po historijskoj uzročnosti zločina i kazne *"popalili sela iznad kasabe, ogorčenje kod turskog sveta prešlo je meru"*, pa je jednog dana osvanula na kocu i glava nevino pogubljenog višegradskog paroha, *"a Cigančad su mu usadila cigaru u mrtva usta"*.[125] A kad je ustanak u Srbiji jenjao i čardak na kapiji sagorio, *"ona je opet postala za kasabu ono što je oduvek bila"*, svodi Andrić svoju historiju nasilja u vremena mira,

124. Ibidem, 98.

125. Ibidem, 100.

kao što je činio na kraju svakog poglavlja okrutnosti i nereda, ali ne zaboravlja da pripomene bar u predaji kako su majke klele nestašnu djecu: *"Dabogda ti Hajrudin perčin raščešljao! Na kapiji te majka poznala!"*,[126] održavajući tako uvijek živom razinu nasilja kao podsvijest svoga djela, da ne bi ostala u predjelima pripovjedačkog zaborava, i u filozofskoj stalnosti i nepromjenljivosti mosta koja briše sve prolazno i efemerno u vremenu.

Upoređujući pripovjedačku radnju romana sa stvarnim zbivanjima u Višegradu i istočnoj Bosni u vremenu kada ga je Andrić pisao treba istaknuti da nije Andrić samo tendenciozno slikao tursku vladavinu kao historijsku krivicu Bošnjaka, nego je iznoseći bune Srba, protjerivanje muslimana iz Srbije umjetnički, čak skoro diskurzivno nagovještavao srpsku mitsko historijsku prijetnju prema Bošnjacima, povezanu s "turskom krivicom" kao naslijeđem i posljedicom vjerske i kulturne identifikacije a odvajanjem od hrišćanskog porijekla, kao njihovu budućnost i historijsku sudbinu njihova bitka i opstanka, koja se već realizirala kao stvarnost zbivanja u vremenu pisanja romana, mada on svoj roman nije do tog trenutka doveo, ali ga je prema njemu idejno, afektivno i pripovjedački pristrano otvorio. Ovaj roman je bio zapravo pripovjedačko-sugestivna anticipacija genocida iz Drugoga svjetskog rata, produžena tendencija, podrazumijevanje rezultata historije, - ali sa autorovim znanjem suvremenih zbivanja djelovao je usto kao neko opravdanje zaslužene kazne pradjedova na unucima. I nije slučajno da je Andrić u

126. Ibidem, 101.

romanu preskočio na kraju međuratno doba formiranja svoje činovničke i književne karijere, i moralnog podređivanja svoje umjetnosti, jer bi otvorio zaboravljene pretince svoga vlastitog bića, i spustio se u plićake životnog pragmatizma sa visina mudrog tumača povijesti koju samo umjetnost nadilazi i prevladava.

Andrić i u sedmom poglavlju nastavlja lanac književnih anticipacija kasnijih zbivanja i koincidencija u Drugome svjetskom ratu kao vremenu pisanja romana, analogija agresije Srba iz prošlosti na Bošnjake kao Turke iz svoje epsko-romantičarske tradicije i genocida nad njima. Luk toga vremenskog raspona a u osnovi iste zloćude radnje u kojoj je vjerska mržnja prelazila u pokolje i protjerivanje sa ciljem osvajanja i čišćenja teritorija Bosne od nekršćanskog življa, u recepciji bošnjačkog čitaoca imao je smisao književnog opravdavanja zlodjela kao prošlošću zaslužene kazne, dok je u doživljaju srpsko-hrišćanskog čitaoca imao ulogu da kosovsko-tursku krivicu djelotvorno svede na osvetu nad slavenskim nasljednicima "turske vjere" i historijski moralno motivira suvremeni zločin genocida nad njima. Time je ovaj Andrićev roman otkrivao dosljednost njegovoj dizertacijskoj ideologiji o pogubnosti turske vladavine i duhovnog utjecaja, a unutar svoje strukture - jedinstvo koncepcije i kompozicije uz punu komunikaciju stvaraoca preko djela sa srpskim čitaocem, nudeći mu dosljednost epsko-romantičarskog moralno-patriotskog stava kao oslobodilačkog ponašanja u podlozi historijsko-suvremene genocidne radnje.

Tako Andrić, sa pripovjedačkom postupnošću

događajno-emocionalnog punjenja vodi osnovnu koncepcijsku nit svoje romaneskne hronike: govori o decenijama iz sredine XIX stoljeća, kada je *"Turska Carevina dogorevala u tihoj groznici"*, a međa između bosanskog i beogradskog pašaluka počela *"da dobija izgled i značenje državne granice"*, što je utjecalo i na *"međusobne odnose Turaka i Srba"*, pri čemu su se *"Stari Turci" mrštili, treptali očima u neverici kao da žele da rasteraju neprijatno priviđenje, srdili se, pretili, dogovarali"*.*[127] Onaj lanac karakterističnih zbivanja romaneskne turske prošlosti kao analogija suvremenosti njegova stvaranja nastavlja se iz prethodnog poglavlja i u ovome: Ustaničke vatre kao znakovi prijetnje na strmoj i goloj kosi iznad Višegrada,*[128] pristizanje "turskih", tj. muslimanskih porodica iz Srbije *"kojima su ustanici sve popalili"*,*[129] paljenje sela iznad kasabe i *"ogorčenje kod turskog sveta"*[130] kao provokacije i zaoštreni akcenti romaneskno-hroničke radnje produžavaju se u slici *"žalosne povorke izbeglica iz Užica"* kada su *"Turci /.../ morali da napuste i poslednje gradove po Srbiji"*.*[131] Dok su višegradski Turci sjedjeli na kapiji ispunjeni vizijama *"nejasnih pohoda i ratovanja"* i slikama *"neke čudne, neumerene sile i raskoši"*,*[132] *"pojaviše se prvi užički muhadžiri na mostu"*[133] kao anticipacija izbjeglica pred četnicima iz Drugoga svjetskog rata:

> *"Muškarci su većinom išli pešice, prašni i pogruženi, a na sitnim konjima klatile su se umotane i zabuljene žene ili nejaka deca, uvezana među denjkovima ili među sanducima. Poneki ugledniji čovek jaše na boljem konju, ali nekim*

127. Ibidem, 102.
128. Ibidem, 90.
129. Ibidem, 93.
130. Ibidem, 100.
131. Ibidem, 104.
132. Ibidem, 105.
133. Ibidem, 106.

pogrebnim kasom i oborene glave, tako da još više odaje nesreću koja ih je ovde doterala. Ima ih koji na konopčiću vode jednu kozu. Neki nose jagnje u naručju. Svi ćute, čak ni deca ne plaču. Čuje se samo bat konjskih kopita i ljudskih koraka i jednolično kloparanje bakrenih i drvenih predmeta na pretovarenim konjima.

" Pojava tog premorenog i raskućenog sveta ugasi odjednom život na kapiji", - piše Andrić pripovjedački objektivno ali upravo tim i sa jednom notom saučesništva u jadu njihova progonstva.

" Stariji ostadoše na kamenim klupama. Mlađi poustajaše i napraviše sa obe strane kapije živ zid; između njih je prolazila povorka. Neki od kasabalija samo su saučesno gledali u muhadžire i ćutali, drugi su im nazivali ***merhaba*** *i pokušavali da ih zadrže i ponude čime, ali se oni nisu ni obazirali na ponude i jedva su odgovarali na pozdrave. Samo su grabili da za vida stignu na konak u Okolištima.*

Bilo ih je u svemu oko sto i dvadeset porodica. Preko sto porodica odlazi u Sarajevo, gde ima izgleda da će biti smešteni, a petnaestak ostaje ovde u kasabi; to su većinom oni koji ovde imaju nekog svoga.[134]

"Jedan jedini od tih premorenih ljudi", - pripovijeda Andrić svodeći ovu sliku i nehotice, kao iskustvo, u pripovjedačko-historijsko prozrenje i proročanstvo suvremenih dana, - *"po izgledu neki siromah, inokosan čovek, zastade za trenutak na kapiji, napi se obilno vode i primi ponuđenu cigaru"* i reče, otkrivajući Andrićevim posredstvom strašnu koincidenciju zločina nad Bošnjacima kao proizvod prethodnog izlaganja nji-

134. Ibidem, 106-107.

hove "turske" historijske krivice, i motivaciju osvete i kazne za osmanlijska nasilja kroz historiju: *"Vi sjedite ovde i teferičite, a ne znate šta se iza Staniševca valja. Mi evo pobjegosmo u tursku zemlju, ali kuda ćete vi bježati, zajedno s nama, kad i na ovo red dođe? To niko ne zna niti ko od vas misli na to."*[135] Izdvojena iz pripovjedačkog konteksta i antiturskog romanesknog kontinuiteta sa koncepcijskom epsko-romantičkom nasilničko-mučeničkom potkom, ova scena izgleda kao da ju je pisao neki bošnjački pisac, tolika je realistička objektivnost njenih slika. A takav je i njen nastavak, kritičan prema tome svijetu kao iz naturalističkih proza Osmana-Aziza, koje je Andrić dobro poznavao. U komentaru ove scene on, naime, dodaje daljnji prilog bošnjačkom mentalitetu Višegrađana u skladu sa svojom vlastitom općom predstavom o njihovoj duhovnoj tromosti, ovoga puta o neosjetljivosti za tuđe nevolje, koje bi i njih u budućnosti mogle stići, kao dijelu kasabalijske psihologije i obilježju njihova pogleda na život: *"Ali već sutradan, sve je opet bilo po starom, jer kasabalije ne vole da pamte zlo i ne mare da brinu brigu unapred; u krvi im je saznanje da se pravi život sastoji od samih zatišja i da bi ludo i uzaludno bilo mutiti ta retka zatišja, tražeći neki drugi, čvršći i stalniji život koga nema."*[136]

Kao jednu od opasnosti koja se, pored ratova i buna, nadvijala nad kasabu sredinom toga stoljeća, Andrić je zabilježio i morije kuge i kolere u Sarajevu. *"U tim slučajevima"* - piše on navodeći sa pozitivnim odnosom hadis, predaju Vjerovjesnika, - *"kasaba se pridržavala uputstava koja je, prema tradiciji, još Muhamed dao svojim vernicima za njihovo držanje u slučaju zaraze: 'Dok bolest vlada u nekom mestu, ne idite tamo, jer se možete za-*

135. Ibidem, 107.

136. Ibidem, 108.

raziti, a ako ste u mestu gde bolest vlada, ne idite iz tog mesta jer možete zaraziti druge."' Ali je istovremeno bilježio i reakcije mještana, koji se *"ne pridržavaju ni najspasonosnijih uputstava, čak ni kad potiču od božjeg Poslanika, ako nisu "silom vlasti" primorani na to"*,*[137] i uz to način da se zabrana saobraćaja izigra mićenjem zaptija, kao nove pojedinosti u kompleksu bosanskomuslimanskog mentaliteta, što se u mnogome poklapa sa pripovjedačkom kritikom ovog svijeta od strane njegovih vlastitih pisaca, samo što je to rečeno iz tuđih usta i u kontekstu historije razvitka duha i psihologije Bošnjaka pod turskom vladavinom i utjecajem orijentalno-islamske kulture sa Andrićevim apriorno negativnim predznakom.

Nakon svega toga, na kraju poglavlja, po već ustaljenoj strukturno-kompozicionoj shemi komentara i opservacije iznad vremena i prostora, Andrić se vraća mostu kao stalnosti nad vremenitošću života i pojava mjerenih ljudskim mjerilima: *"A život na kapiji se obnavlja uvek i uprkos svemu, i most se ne menja ni sa godinama ni sa stolećima, ni sa najbolnijim promenama ljudskih odnosa"*, - ističe Andrić relativizirajući i historijske omraze, sukobe i ispaštanja iz prethodnog svoga izlaganja, ali i uz neizbježnu suprotnu recepciju iskušenika iz stvarnosti suvremene pisanju djela koja je to doživljavala kao irelevantnost njihovih patnji i poništavanje zločina nad njima u proticanju vremena i zaborava, jer, kaže Andrić, - *"Sve to prelazi preko njega isto kao što nemirna voda protiče ispod njegovih glatkih i savršenih svodova."*[138]

137. Ibidem. Popović, 510. Ovaj fragmenat Popović svrstava među one "gde se ne bi imalo bilo šta ozbiljno primetiti, ali bi se naravno, moglo i tu o svakom ponaosob porazgovarati". Ovaj hadis, međutim, zaista postoji u zbirkama iskaza poslanika Muhammeda.

138. Ibidem, 110.

"Nisu samo ratovi, kuge i seobe toga vremena udarili na ovaj most i prekidali život na kapiji", - vraća se Andrić okosnici svoga djela u rezimeu dotadašnjih zbivanja. *"Bilo je i drugih, izuzetnih događaja..."*,[*139] kaže on i navodi kao jedan od njih *"priču o dva* /muslimanska!/ *višegradska zaseoka, o Veljem Lugu i Nezukama"*.[*140] A ta priča koja se preobličila u pjesmu, sadrži motiv i baladesknu tragiku sevdalinke, koju Andrić genetski prati i teorijski lucidno objašnjava, i to ne samo suštinu osobena ljubavnog osjećanja u njoj i društvenu podlogu tragičnog zapleta davanjem djevojke za nedragoga, nego i proces upjesmljavanja zbiljskog događaja i sudbine njegove pripovjedački stvarne junakinje. Uz njegovu koncepciju o utjecaju turske vladavine i islama na mentalitet i karakter Bošnjaka, ova epizoda se vezuje dimenzijom stvarnoga patrijarhalnog autoriteta u porodičnim odnosima, a protiv slobode individue u izboru bračnog druga, nasuprot oholosti ponosu i uznošenju ljepotom kao izrazom begovskog mentaliteta. Pa iako je to uzrok tragične sudbine lijepe Fate Avdagine, ova epizoda ne djeluje toliko tendenciozno koliko uviđavno i receptivno, jer rađa poetsku ljepotu, pred kojom je Andrić, sa svojom koncepcijom o pogubnom utjecaju Istoka, uvijek ustupao, puštajući ovdje ipak da zrači primisao kobnosti nepopustljive i nehumane patrijarhalne tradicije i volje u ljubavnim odnosima. S jedne strane, on je iznio kako je *"oduvek kod nas tako da po jedna devojka u svakom naraštaju uđe u priču i u pesmu svojom lepotom, vrednoćom i gospodarstvom. Ona je onda za tih nekoliko godina cilj svih želja i nedostižni uzor; na njenom imenu se pale mašte, oko njega se rasipa oduševljenje muškaraca i plete zavist žena. To su ta*

139. Ibidem, 111.

140. Ibidem, 112.

izuzetna bića koja priroda izdvoji i uzdigne do opasnih visina", započinje Andrić svoju epizodu sasvim romantičarski, stvaranjem pretpostavke osjećanja drame već u samom izuzetnom liku djevojke. *"Zato se u pesmi o Avdaginoj Fati (o takvim izuzetnim stvorenjima pesme niknu odnekud same!) pevalo: 'Mudra li si, lijepa li si, /Lijepa Fato Avdagina/'"*[141] Možda je to isticanje sredine u Fati i stvorilo erotiku narcisoidnosti koja je prerasla u erotiku odbijanja prosaca, koja je ipak na kraju formalno poklekla pred očevim rješenjem njene sudbine, zajedno sa pitanjem njegove trgovačke časti i obaveze u dogovoru sa ocem mladog i upornog Nailbega. Da nije bilo priče *"kako je lepa, ohola i mudra Avdagina kći, za koju u celoj Bosni nije bilo prosca, nadmudrena i ukroćena"*,[142] koja je u djevojci, sa psihološkim previranjem bez nalaženja izlaza pod pritiskom očeve volje, pojačala dramu u njoj i odlučan otpor odbijanja, i samog kobnog raspleta zbivanja, ne bi bilo ni sevdalinke ni njene tragične ljepote. Andrić to pojačava razvijanjem osjećanja putene, čulne samoerotike u djevojci. Tako da njen skok sa mosta u Drinu, poslije vjenčanja na putu u kuću Nailbegovu, predstavlja ne samo mrtvu tačku kompromisa između očeve volje i njene odluke, između *"očevog **da**, koje je veže kao i ono **ne**"*,[143] nego je i logičan ishod psihologije sevdaha kao osobene ljubavi pod *"feredžom kao pod oklopom"*, kako je Andrić pisao, u osobenim društvenim uvjetima turske vladavine u Bosni, među Andrićevim "Turcima", koji se sam napoređivao sa zapadnjačkim shvatanjima individualne slobode žene (naravno bez asocijacija na stroge kanone crkvenog braka). Slika leša koji je *"nabu-*

141. Ibidem, 114.
142. Ibidem, 118.
143. Ibidem, 120.

jala žućkasta voda izbacila" i koji je *"ležao u nekom, mokrom pesku"*, kao posljedica tog sukoba erotskog odbijanja i patrijarhalnog morala koji proishodi smrću, koju je Andrić dao sa istim afinitetom kao i u pripovijeci *Smrt u Sinanovoj tekiji*, spušta pripovijedanje u nizine naturalizma, da bi se poglavlje završilo lirskom apoteozom ljepoti sevdalinke, koja ostaje iznad vremena i zbivanja. *"Svet je u kasabi još neko vreme prepričavao događaj pa zatim počeo i da zaboravlja. Ostala je samo pesma o devojci koja lepotom i mudrošću sja iznad svega, kao da je neprolazna."*[144] Kao što je i cijela ova priča ostajala u dubokoj umjetničkoj recepciji bošnjačkog čitaoca kao izraz njegovih vlastitih osjećanja i djelo njegovih stvaralaca i njegove književnosti. Na ovakvim odlomcima, koji su se s doživljajno-moralnim prignućem njihovoj sadržini izdvajali iz Andrićeve mitsko-romantičke nacionalno-političke koncepcijske vertikale, zasnovana je bila međuratna tvrdnja da je Andrić "najbolji muslimanski pisac".

Ovim se poglavljem ujedno završava i pripovijedanje o turskoj vladavini u ovom romanu-hronici, i to na rasponu ljepote mosta i ljepote sevdalinke kao umjetničkih tekovina ovog razdoblja. Po ustaljenom stilsko-kompozicionom ritmu akcenata neprolazne i monumentalne ljepote ljudskog djela na kraju svakog poglavlja, kao jednom od vidova strukture romana. Unutarnji ritam ovoj hronici davali su događaji antagonizma, sukobljenosti i mržnje, turske - bošnjačke surovosti prema Srbima i njihovim bunama kao posljedicama nasilja u Andrićevu idejno-koncepcijski dosljednom prikazivanju i pripovijednom predočavanju.

144. Ibidem, 123.

Na toj liniji historije kao stalnog ponavljanja antagonizma i nasilja Andrić nastavlja i na početku narednog, novog poglavlja pripovijedanje kako se *"sedamdesetak godina posle Karađorđeve bune, zarati /.../ opet u Srbiji i odmah granica odgovori ustankom."* i kako opet *"planuše i turske i srpske kuće na visovima, u Žlijebu, Gostilji, Crnčićima i Veletevu"*, uz naturalističko emocionalno intenziviranje slikom: *"Prvi put posle toliko godina opet osvanuše na kapiji odsečene glave pogubljenih Srba. To su bile mršave i kratko ošišane seljačke glave spljoštena potiljka, koščata lica i dugih brkova; kao da su iste one od pre sedamdeset godina"*. Da bi nakon toga dao psihološko stanje poznato iz bošnjačke književnosti preporoda u doba austrougarske vladavine, pred ulazak austrijske vojske, ispunjeno glasovima da *"sultan predaje Bosnu bez otpora"*, uz novu evokaciju seobe Bošnjaka u Sandžak, *"među njima je bilo i takvih /*porodica*/ koje su se pre trinaest godina doselile iz Užica, ne hoteći da žive pod srpskom vlasti."*[145] I pošto u austrougarskom razdoblju ostaju bez moći i vlasti, i nasilja prema Andrićevu prikazu, koje dijele s Turcima, pisac se ovdje više bavi njihovom psihologijom tromosti, oportunizma u novim uvjetima, koja je nastala pod utjecajem islama i turske vladavine kao njihove zaštitnice.

Andrić je, naime, nakon opće uvodne intonacije kao prototip ove psihologije kreirao lik Alihodže Mutevelića, koji nosi ovo poglavlje, i koji u alternativi otpora i prepuštanja, emocija i razbora, staje na stranu protivnika općeg ustanka, kakvih je likova bilo u bošnjačkoj književnosti preporodnog razdoblja. Na razini Andrićeve političke ideologije on poništava historijsku činjenicu patriotskog suprotstavljanja Bo-

145. Ibidem, 124.

šnjaka nadmoćnoj austrijskoj sili, koja je između dva rata često isticana kao njihov doprinos borbi protiv tuđina, dok u kompleksu Andrićeve karakterologije stoji kao pojedinost njihova oportunizma mlakosti i uzdržljivosti. Alihodža je ovdje predstavljen kao glas razuma i skepse u navali fanatičnih emocija i bojovne strasti otpornika, slično rezonerima iz romana Osmana-Aziza i Edhema Mulabdića, koje je, skupljajući građu, Andrić pažljivo čitao, i njihovih naknadnih spoznaja o probitku i održanju ovog naroda, koji se odjednom našao između Istoka u opadanju i Zapada u usponu civilizacije i moći. Stoga nije čudno što je ovu polarizaciju Andrić razradio, kao daljnje obilježje njihove konvertitske karakterologije, u dijalogu Alihodže sa pomoćnikom pljevaljskog muftije Šemsekadića Karamanlijom, koji je ostao *"da dalje ubjeđuje višegradske Turke o potrebi njihovog učešća u opštem ustanku"*.*[146] I muftija je znao *"da Višegrađani nisu nikad uživali glas oduševljenih ratnika i da više vole da ludo žive nego da ludo ginu, ali ga ipak iznenadi mlakost i uzdržljivost na koju je naišao"*, piše Andrić izazivajući, u sistemu svojih recepcijskih natuknica, suvremenu sugestiju i analogiju na njihovo ponašanje i pogibiju u Drugome svjetskom ratu, da bi zatim reljefnije dao među njima Alihodžu, jednog od potomaka Sokolovićeva mutevelije Daut-hodže, koji su se isticali *"poštenjem i otvorenošću"*, a koji je imao, kao i u svim drugim stvarima, *"odvojeno mišljenje, uporno ga branio i tvrdoglavo ostajao pri njemu"*, i tako nehotice podržavao *"duh otvorenog otpora protiv muftijinih ratobornih namera"*.*[147] *"U njegovom slučaju"* - piše Andrić posve u duhu Osmana-Aziza i Mulabdića, ali s tendencijom

146. Ibidem, 124.

147. Ibidem, 125-126.

dokazivanja tradicionalnoga bošnjačkog konvertitskog oportunizma i konformizma -*"nije moglo biti govora ni o kukavičluku ni o verskoj mlakosti. Isto kao i muftija ili ma koji od pobunjenika, on je mrzeo tuđu hrišćansku silu koja dolazi i sve ono što ona može da donese. Ali videći da je sultan zaista prepustio Bosnu Švabi i poznavajući svoje sugrađane, bio je protivan neorganizovanom narodnom otporu koji može samo da donese poraz i nesreću učini težom."*[148] I dok je, na drugoj strani, Karamanlija, čiji je lik Andrić i izgledom satanizirao (*"oči grozničave, a čelo i obrazi puni ožiljaka kao kod padavičara"*; "silovita i neumerena priroda, fanatik nezdravih živaca"), sličan Hadži Loji iz *Anikinih vremena*), u dijalogu s Alihodžom *"brzo /je/ gubio strpljenje i prisebnost i obarao se na svaki znak sumnje i kolebanja kao da se radi o Švabi samom"*[149] - on mu je upadao u riječ oštrim replikama: *"...A ja sam mislio da vi hoćete da istjerate Švabu iz Bosne i da nas za to skupljate."*[150] *"Vidim ja da se tebi gine /.../, samo ne znam što tražiš društvo za taj ćoravi posao."*[151]

A kad je, nakon sloma ustanka, po drugi put naišao da organizira otpor na ćupriji, Alihodža je bio *"teško potresen zbog nesreće koja se približavala"*, *"ogorčen kako može samo da bude pravoveran musliman koji vidi da se neumitno približava tuđa sila pored koje ovaj drevni islamski red neće moći dugo opstati"*, i na Karamanlijeve uvrede *"on je odgovarao gotovo tužno: Misliš ti, efendija, da je meni ovdje lako živ čekati da ugledam Švabu na svome? Kao da mi ne vidimo*

148. Ibidem, 126.
149. Ibidem, 127.
150. Ibidem.
151. Ibidem, 128.

"Dosljedan toj negativnoj liniji prikazivanja muslimana", piše Kurtović, nastavljajući okosnicu svoje rasprave iznošenjem novih pojedinosti, ovog puta Andrićeva predstavljanja bošnjačkog otpora austrougarskoj okupaciji, i to u idejnoj optici vlastite srpske idejne orijentacije, "Andrić opisuje čak i njihovu herojsku borbu protiv austrijske okupacije kao nerazuman, upravo komičan otpor... 'budala' i

šta nam se sprema i kakva vremena idu? Znamo mi gdje nas boli i šta gubimo; znamo dobro..."[152] I na njegovo nazivanje izdajnikom i preporučivanje *"da se pokrsti još pre nego što stignu Švabe"*, on je mirno odgovarao: *"Nisu mi se ni stari krstili pa neću ni ja. Ja, efendija, niti hoću sa Švabom da se krstim nit sa budalom da idem na vojsku."*[153]

Najistaknutija scena ovog poglavlja predstavlja ishod i rezultat historijske sudbine Bošnjaka u Andrićevu sagledu i ironičnoj optici. Nemoćan prema stvarnom neprijatelju, a oglušavanju Višegrađana na njegove riječi da će s njima ćupriju braniti i šeh-Turhanija *"iz muslimanskog narodnog verovanja"*, pri čemu je širio ruke pokazujući kako će "dobri" stajati, i sam *"izgledao /.../ kao visok, crn i tanak* ***krst sa čalmom na vrhu,*** *Karamanlija je upravio sav gnjev na Alihodžu zaklinjući se "da će prikovati upornog hodžu na kapiji, kao jazavca, da tako dočeka Švabe protiv kojih nije hteo da se bori ni dao drugima da to čine".*[154] A kad su se pojavili Austrijanci na obroncima Lijeske on je svoje zaricanje i ispunio:

'vjerskih fanatika' sa 'nezdravim nervima' /.../ kako on, inače, prikazuje pljevaljskog muftiju i njegove saradnike i privrženike /.../ ćorav posao u kojemu se samo glupo gine u borbi sa zaistinskom silom, ordijom jedne carevine, pobjedničke, blještave i sigurne u sebe", kako sve to izričito veli Andrić. "Ovakvim i sličnim pohvalama Austriji i okupaciji, i ovakvim i još gorim pogrdama o ustanicima /sigurno radi toga što su to bili muslimani u najvećoj većini/, Andrić ciničkl kalja jednu lijepu stranicu naše narodne istorije." Sa toga kritičkog gledišta Kurtović posmatra i ulogu Alihodže u prikazu ovih predokupacijskih zbivanja, podvlačeći kako Andrić "sa naročitom poentom ističe 'pametno rezonovanje'. Ali-hodže, jer ni ovaj ne voli /kao ni svi munasipčije - oportunisti/ da se izlaže opasnostima ni za kakvu ideju nego odvraća svijet od borbe i u tome uspijeva u svome Višegradu. Interesantno je da je to jedini musliman koga Andrić simpatično prikazuje", zapaža Kurtović, "ali ga je narod", kako Andrić piše /naravno sa ogorčenjem radi takvog "divljaštva" zasluženo kaznio, istina kasno i pred sam ulazak Švaba u Višegrad, prikovavši ga za uho uz direk na samoj Sokolovićevoj ćupriji."/Kurtović, 209/.

152. Ibidem, 129.
153. Ibidem, 130.
154. Ibidem, 131.

"Naredio je svome seizu, inače kovaču po zanimanju, čoveku divovskog rasta i ptičjeg mozga, da veže Alihodžu i da ga tako vezana prikuje desnim uhom za onu hrastovu gredu što je ostala od nekadašnjeg čardaka, užljebljena između dva kamenita basamaka na kapiji".[155]

Oslikana usporeno, sa istom perverznom postupnošću opisivanja dijelova radnje, ova simbolično-znakovita scena uvredljivog prikivanja Alihodže djeluje kao uzvratan i ciničan historijski pandan Radisavljevu nabijanju na kolac na rasponu početka i svršetka turske vladavine i duhovnog utjecaja na formiranje, identitet i sudbinu Bošnjaka. *"I kad se sve razbeglo pred Švabom koji se spuštao u kasabu,* - piše Andrić, - *hodža je ostao u tom čudnom, i bolnom i smešnom položaju, osuđen da nepomično kleči", "varoš izgleda izumrla a most pust kao da je smrt sve po njemu zbrisala. Ni živih ni mrtvih nema da ga brane, samo na kapiji čuči nepomičan Alihodža sa glavom priljubljenom uz direk..."*[156] A kad su honvedi prišli da mu izvuku ekser, *"kroz suze hodža je, kao u neobičnom snu, gledao na vojnikovoj levoj mišici belu, široku traku i na njoj velik i pravilan krst od crvenog platna./.../ Taj krst mu je plivao i poigravao u suzama i, kao ogromno priviđenje, zaklanjao ceo vidik",* istakao je Andrić po drugi put pobjedničku simboliku krsta, ovog puta kao humanost, da bi zatim nosilac toga znamenja Alihodži *"zavio ranu i preko zavoja nataknuo njegovu ahmediju".*[157]

A nakon ovog vanjskog, alegorijskog opisa, Andrić je iskazom Alihodžina duševnog preživljavanja definirao svoj doživljaj historijskog položaja njegova svijeta u kontinuitetu ideologije svoje dizertacije.

155. Ibidem, 132.
156. Ibidem, 133.
157. Ibidem, 134.

Kada je na drugoj strani ćuprije pročitao proglas generala Filipovića, od tih *'carskih riječi' odjednom mu je bilo jasno da je svršeno sa njim, sa svima njegovima i svime što je njihovo, svršeno jednom zauvek, ali na neki čudan način: oči gledaju, usta govore, čovek traje, ali života, pravog života nema više. Tuđi car je položio ruku na njih i tuđa vera zavladala."*[158] *"...Dođe ovako vreme da čovek propadne tako da ne može ni da izgine ni da živi, nego trune kao direk u zemlji i svačiji je samo nije svoj."* Odlazeći s mosta učinilo mu se da ga je *"ona bela, široka hartija švapskog proglasa presekla po polovini kao bezglasna eksplozija i da tu zjapi provalija; da još stoje pojedini stubovi levo i desno od toga preseka, ali da prelaza nema, jer most ne vezuje više dve obale, i svak ima da ostane doveka na onoj strani na kojoj se u tom trenutku zadesio".*[159] A kada ga je susreo onaj vojnik s crvenim krstom na ruci, koji ga je otkovao, i pitao nešto na nerazumljivom jeziku pokazujući na njegov zavoj, *"hodža pomisli da mu nudi još neku pomoć i odmah se ukruti i namrgodi: "Mogu ja, mogu. Niko meni ne treba."*[160]

Tako je simbolično Austrija oslobodila jednog Bošnjaka od nasilja turske vladavine, samo što je u Andrićevu unutarnjem uobličenju to bio austrijski vojnik-bolničar sa znamenjem crvenog krsta, a nasilnik bio Bošnjak ostrašćen u otporu kršćanskoj državi, dok je predmet nasilja bio također Bošnjak koji se razumom, a po liniji političkog oportunizma, suprotstavio otporu protiv tog nadmoćnog neprijatelja. Ono što je povezalo ovo i naredno poglavlje to su bila načela nove vojne vlasti iz proglasa ("da učini kraj neredima", "da vrati mir i blagostanje", "da će im svima život, vjera i imetak

158. Ibidem, 135.
159. Ibidem, 136.
160. Ibidem.

/biti/ zaštićeni")*[161] i kratka besjeda pukovnika, sa iznevjerenim očekivanjima "predstavnika sve tri vere". Andrić je, međutim, i u njemu kao okosnicu djela produžio stilsko psihološko podvlačenje tradicionalne političke podijeljenosti i antagonizma. Pred ulazak austrijskih trupa *"u turskim kućama* /vladala je/ *potištenost i zabuna, u hrišćanskim oprez i nepoverenje"*: *"Turci se boje Švabe, Srbi Švabe i Turaka"*,*[162] piše Andrić, a u liku popa Nikole, jednog od trojice prvaka na kapiji, rezimirao je historiju turske krivice i mržnje i osvete: oca su mu *"Turci posekli na ovom istom mestu"*, a on sam je *"bežao /.../ nekoliko puta u Srbiju i sklanjao se od mržnje i osvete nekih Turaka"*, ali *"Odavno sam i ja drugu pamet stekao i* ***naši Turci*** *otkofrčili"*,*[163] govorio je on u šali sa izvjesnim razlikovanjem "naših Turaka" od onih pravih; sad je on *"oličenje srpske crkve i svega onoga što narod naziva i smatra hrišćanstvom"*, i kroz čaršiju prolazi kao sveštenik *"od drevnih vremena, kad još svet nije bio ni podeljen na sadašnje vere i crkve"*,*[164] piše Andrić podcrtavajući vjersku podjelu u pripovjedačkoj suvremenosti djela.

Izvjesno nijansiranje on pokazuje uz lik Mula-Ibrahima, pop-Nikolina prijatelja iz vremena kada su *"odnosi između dve vere postali snošljivi"*,*[165] kojemu ništa nije bilo teško kad se radilo da se *"nekom muslimanu pomogne"*,*[166] kako piše Andrić, koji će naziv u poglavljima austrijske vladavine zamijeniti u narodnosnom smislu njegovo dotadanje dosljedno nazivanje Bošnjaka Turcima. Tu je i Husein-efendija koji ima *"najveću biblioteku u kasabi"*, i koji piše hroniku najvažnijih događaja u njoj.*[167] Ali kad je pop-Nikola *"u ime*

161. Ibidem, 134-135.
162. Ibidem, 137.
163. Ibidem, 138-139.
164. Ibidem, 139.
165. Ibidem, 143.
166. Ibidem, 141.
167. Ibidem.

prisutnih sveštenika svih vera" rekao pukovniku na mostu *"da su oni, zajedno sa narodom, voljni da se pokore sili koja dolazi i da će učiniti sve što je do njih da se održi mir i red koji nova vlast traži"*, a on odgovorio odmahnuvši korbačem: *"Dobro, dobro! Zaštitu će imati svi koji se budu dobro vladali. A već red i mir moraju da održavaju posvuda. Drugačije ne mogu sve i da hoće."*, svi su bili razočarani *"nakon nemirne noći u kojoj je "neki od njih* /Bošnjaka/ *već video sebe kako ga odvode pravo u surgun, u daleku Nemačku, da nikad više ne vidi ni svoje kuće ni kasabe"*, a *"neko se* /Srbi/ *sećao pričanja o Hajrudinu, koji je nekad sekao glave na toj istoj kapiji"*,*[168] piše Andrić u evokaciji historije nasilja. Da bi se na kraju poglavlja, njegovim književnim posredstvom i svođenjem, i jedni i drugi simbolično suglasili u općem komentaru: *"Pop Nikola, našavši opet svoj osmejak od zlatnih iskara kojima je hrabrio i sebe i hodžu, izgovori svoju i hodžinu misao: "Krvava rabota ova vojska, Mula-Ibrahime!" "Pppravo kažeš, kkkkrkrvava, - mucao je Mula Ibrahim, dižući obe ruke i praštajući se pokretima glave i izrazom lica."*[169] Ta suglasnost u odnosu prema trećem, austrijskoj vojsci, kao arhetipski potencijal istog bića i bitka, ali sadržavajući tursku nominaciju za Bošnjake, Andrić je produžio i u narednom poglavlju iskazom o prvim danima austrougarskog poretka, u poplavi stranih došljaka, pri čemu mu se izmakao izraz *"/koji dolaze/ da žive sa nama"* kao vlastito mjesto i sudioništvo u toj historiji kolonizacije tuđinaca i austrougarskog poretka. *"Ali u kućama* - piše on - *i to ne samo turskim nego i srpskim, nije se ništa menjalo. Tu se živelo, radilo i zabavljalo po starom načinu."*[170] Da bi naglasio kako se, međutim,

168. Ibidem, 146.
169. Ibidem, 148.
170. Ibidem, 151.

"spoljni izgled kasabe menjao vidno i brzo" i kako su se u životu *"stara shvatanja i stare vrednosti sudarili /.../ sa novima, mešali među sobom ili živeli uporedo, kao da čekaju ko će kog* ***nadživeti"***.*[171]

Tom riječju "nadživeti", stavljenom pod upitnik životnih i običajnih sila, Andrić je zapravo otvorio historijsko-sociološki stvarni raskol u bošnjačkom svijetu kao neminovno i historijski logično iskušenje i dramu njihova islamsko-orijentalnog bića formirana pod utjecajem turske vladavine pred ekspanzijom zapadno-kršćanskog svijeta, s kojim su oni stoljećima ratovali čuvajući svoj vatan na granici Carstva. Stoga ih Andrić, po tom osjećanju identifikacije i otpora, i naziva dalje Turcima, prateći njihovu agoniju nesnalaženja kao historijsku pouku svoje dizertacije o kršćansko-islamskom antagonizmu na području Bosne i Bošnjacima kao neprirodnome nacionalno-vjerskom izdanku, imeli na stablu hrišćanskog slavenstva, osuđenom na život bez budućnosti.

Epizoda sa Šemsibegom Brankovićem iz Crnče predstavljala je dokaz ove Andrićeve imanentne teze i dok se obični svijet *"po prirodnom zakonu /.../ odupirao svemu što je novo, ali nije u tome išao do kraja"*, ova priča je bila izraz *"dublje, istinske drame borbe između starog i novog"*, koja se odigravala *"u izuzetnom pojedincu"*, kakvi su među Bošnjacima uistinu postojali. *"Od prvog dana okupacije"* - piše Andrić o ovom historijski tragičnom liku, ali patriotski postojanom, u pasivnom otporu, ali bez sućuti, bez izlaza i bez sociološkog komentara - *"on se ne zaustavlja nigde u varoši, ne razgovara ni s kim i ne gleda oko sebe. U Brankovića kuće ne sme da uđe ni jedan komadić nove nošnje ni obuće ni nova alat-*

171. Ibidem, 151-152.

ka ili nova reč. Nijednom od sinova ne da ni u kakav posao koji je u vezi sa novom vlasti, unučad ne pušta u školu. Od toga cela njihova zajednica trpi štetu; među sinovima se oseća nezadovoljstvo zbog starčeve tvrdoglavosti, ali niko ne sme i ne ume ni jednom reči, ni pogledom jednim da mu se usprotivi."[172] Dolaze mu samo oni *"koji, rešeni da istraju u svom prkosu do kraja, nisu voljni nipošto i ni u čemu da se poklone pred stvarnošću".*[173]. A *"razgovor je obično o nekoj novoj nerazumljivoj i mrskoj meri okupatorskih vlasti ili o turskom svetu koji se sve više prilagođava novom redu stvari. Svi oni osećaju potrebu da pred ovim oporim i dostojanstvenim čovekom razastru svoja ogorčenja, svoje bojazni i nedoumice. I svaki razgovor završava pitanjima: kuda ovo vodi i gde će se zaustaviti? Ko su i šta hoće ovi stranci koji, izgleda, ne znaju šta je odmor i predah, ni mera ni granica?"*[174] Ovaj karakterističan lik i psihološku atmosferu oko njega Andrić je svakako stvorio na osnovi djela bošnjačke proze austrougarskog doba (i Svetozara Ćorovića: *Ibrahimbegov ćošak*), ali za razliku od njihovih pisaca nije kritički i aktivistički pristupao takvom stavu mržnje, nepomirljive odbojnosti zatvorenosti i fanatičnog konzervativizma, već on ostaje hladan, bez sociopsihološkog produbljavanja, kao da prisustvuje logičnom razvoju historijskog propadanja i zasluženoj kazni zbog nekog, još uvijek živog, praroditeljskog grijeha. Ta realna slika psihološkog stanja Bošnjaka toga doba, inače, dobija drugu intonaciju i pripovjedački dojam u kontekstu Andrićeve turske historijske vertikale i "turske krivice" kao ishod i rezultat njihova konvertitstva i duhovno-kulturne alijenacije.

172. Ibidem, 152.
173. Ibidem, 152-153.
174. Ibidem, 153.

"A u trećoj godini okupacije umro je Šemsibeg bez bolovanja. Presvisnuo je ne izgovorivši nikad onu gorku reč koju je stalno valjao u staračkim ustima i ne stupivši više nogom u čaršiju gde je sve pošlo novim tragom."[175] Komentirajući sudare *"stalnih i nepromenljivih navika domaćeg sveta"* sa *"novinama koje su tuđinci i njihov poredak donosili"* prirodnim iskustvom da je *"ono što je staro i domaće bilo redovito osuđeno na popuštanje i prilagođavanje"*.[176] Ali ne propuštajući da u to razmatranje unese nacionalno-historijsku dimenziju iz dizertacije: *"Primećivalo se samo da sada na kapiju dolaze i Srbi i Jevreji sve slobodnije, u sve većem broju i u svako doba dana, ne vodeći računa kao nekad, o Turcima i njihovim navikama i pravima."*,[177] jedino *"žene, u svom liku, nisu se nikad zadržavale ni sedele na kapiji, ni hrišćanske ni, pogotovo muslimanske"*.[178]

Među zbivanjima koja su zahvatala kako "Turke" tako Srbe pod austrougarskom vladavinom Andrić u romanu iznosi regrutaciju u četvrtoj godini okupacije, *"koja je izazvala živu uzbunu u narodu, naročito među Turcima"*, koji su se prije pedeset godina bili pobunili protiv sultanova uvođenja nizama *"jer nisu hteli da obuku kaursko odelo i meću na sebe kaiše koji su se ukrštali na grudima i tako stvarali mrski simbol krsta"*, piše Andrić jednostrano i tendenciozno, svodeći ustanak Bošnjaka pod Gradaščevićem na otpor protiv slučajne simbolike krsta na nizamskim uniformama. *"A sad su morali da obuku to isto omraženo 'tijesno odijelo' i to još u službi tuđeg cara i tuđe vere."*[179] Alihodža je još pri prvom popisu stanovništva i numeriranju kuća naslutio da li to Šva-

175. Ibidem, 154.
176. Ibidem, 156.
177. Ibidem.
178. Ibidem, 158.
179. Ibidem, 172.

bo namjerava da kupi ljude na kuluk ili na vojsku i preporučio: *"Da dižemo odmah bunu, mi za to vojska nismo. To i Bog vidi i ljudi znaju. Ali ne moramo ni da poslušamo sve što nam se naređuje."*[180] A kada je otpočelo regrutiranje mladića 1882. *"bez razlike na veru i stalež", "u istočnoj Hercegovini"* - piše Andrić s težnjom objektivizacije zbivanja i pored nerazgovijetne identifikacije i apsurdnog imenovanja Bošnjaka - *"izbio je tada otvoren ustanak u kom su ovog puta učestvovali pored Turaka i Srbi".*[181]

Zbog ustanka i hajdučije uspostavljena je straža na kapiji mosta, i tu se zbila epizoda sa vojnikom Gregorom Fedunom i "turskom djevojčicom", opisana potpuno u duhu romantičarskih kršćansko-zapadnjačkih predstava o tajnovitoj i egzotičnoj čulnosti žene sa islamskog Orijenta i doživljaja njene magnetične erotske privlačnosti. Andrić se i u ovoj epizodi pokazao kao stranac koji je Bošnjake muslimane posmatrao samo pojavno, površno, kao objekte i uopćeno, u recepciji kršćanskih predrasuda o njihovu svijetu, bez mogućnosti da prodre u njihovo izvorno duhovno, kulturno i historijsko biće. Kao ilustracija njegova uopćavanja, ili namjernog nerazlikovanja, ali u svakom smislu zapadnoromantičkog doživljaja, može poslužiti raspon imenovanja protagonistkinje od "turske djevojčice" do "muslimanske djevojke":

> *"Jednog dana, nekako u vreme ručka, prošla je pored straže jedna turska devojčica. Bila je u onim godinama kada se turske devojke još ne kriju, ali ne idu više ni potpuno otkrivene nego se ogrću tankom velikom* ***boščom*** *koja im zaklanja celo telo, ruke i kosu, podbradak i čelo, ali ostavlja još nepokriven*

180. Ibidem, 174.

181. Ibidem.

jedan deo lica: oči, nos, usta i obraze. To je ono kratko vreme između detinjstva i devojaštva, kad muslimanska devojka čedno i radosno pokazuje draž još detinjastog a već ženstvenog lica koje će možda već sutra pokriti feredža zauvek."[182]

U tome je bio zaplet erotsko-psihološki mamac i zamka, pojačana sviješću *"da ništa u ovoj zemlji /.../ nije tako zazorno i toliko opasno kao dirnuti muslimansku ženu"*,[183] - za provođenje hajduka Jakova Čebrlije, u odjeći "stare Turkinje", preko mosta u Srbiju, koje je izvela njegova žena preobučena u "muslimansku devojčicu". Pobuna protiv regrutacije započeta u romanu reakcijama Bošnjaka, završava se emotivnim opisom odlaska prvih regruta iz kasabe i naricanjem srpskih majki, koje jure drumom za regrutima koje *"nepoznati car odvodi u nepoznatu zemlju, na nepoznata iskušenja i poslove"*,[184] isto kao u scenama odvođenja u adžami-oglane, dajući djelu ritam historijske analogije i presjecajući na precizno određenim mjestima historijski tok egzistencije Bošnjaka epsko-ustaničkim slikama i epizodama iz drugoga naporednog toka koji pripovijeda o hrišćanskim seljacima, hajducima i povarošenim Srbima, akcentirajući njihova antiturska i antimuslimanska osjećanja.

Uočljivo je koliko je u daljnjem pripovijedanju Andrić uzdržljiviji i tolerantniji prema austrougarskoj vladavini u Višegradu, koja je prodorom zapadne urbane civilizacije i kršćanske kulture predstavljala suprotnost dotadašnjem duhovnom i kulturnom razvoju, iako je i ona bila tuđinska, na drugom jeziku,

182. Ibidem, 177-178.
183. Ibidem, 179.
184. Ibidem, 192.

i okupatorska po svome osnovnom određenju. Tako postaje još reljefniji Andrićev antiislamski stav iz koncepcije i ideologije njegove dizertacije (ali i njegov oportunizam osobito u recepciji vremena čitanja njegova djela neposredno nakon njemačke fašističke okupacije i četničke suradnje s njima).

A kako je dizertaciju završio sa krajem turske vladavine i elaboracijom duhovnog utjecaja koji je ona proizvela na razvoj Bosne i njena stanovništva, bilo je sasvim prirodno, budući da je pišući historijsku hroniku pretpostavljao određenu dokumentarnost u njenoj podlozi, da sada iznese svoje opservacije o utjecaju austrougarske vladavine na duhovni i kulturni razvoj Bosne, iz ugla Višegrada. *"Život u kasabi pored mosta bivao je sve življi"*, - piše Andrić na početku četrnaestog poglavlja, - *"izgledao sve **sređeniji** i bogatiji, i hvatao ravnomeran korak i **dotle nepoznatu ravnotežu**..."*[185] U dalekim gradovima, iz kojih se carevalo i

185. Ibidem, 195.

"Samu okupaciju Bosne i Hercegovine Andrić tretira bez ijedne riječi gorčine i osude, gotovo kao blagodat narodu /komentira Kurtović Andrićeve opise ovih austrougarskih vremena sa naglašenom emocijom tadašnjeg političkog opozicionara, komparativno svodeći na kraju ovo svoje izlaganje u Andrićev osobni oportunizam iz doba Drugoga svjetskog rata pod devizom iz *Mosta na Žepi*: "U ćutanju je sigurnost"./ To potvrđuju kako gornji citati tako i oni iz proglasa generala Filipovića, komandanta austrijske vojske, kojim se obećavaju te blagodati, a koje Andrić ujedno i navodi. Naravno, i karakteristično za njega, on nikako i ne spominje austrijska divljaštva u doba tih borbi niti vješanja i streljanja iza okupacije, niti kasnije neprijateljsku i eksploatatorsku austrijsku politiku u Bosni i u samom Višegradu, a neposrednoj blizini ćuprije na Drini, eksploataciju ili, tačnije, devastaciju šume dragocjenog crnog bora, iako opisuje događaje sve do Prvoga svjetskog rata. Ne opisuje ni razornu politiku Austrije u širenju svađe i mržnje među jednokrvnom braćom triju vjera. O svemu tome ne piše ništa, iako piše istorijski roman. Zar sve to ne dokazuje punu nerealnost ovog njegovog književnog djela?" "Vrlo je karakteristično njegovo gledanje /nastavlja Kurtović/ na gradnju željezničke pruge Sarajevo -Višegrad, kao blagodat narodnu. On ne spominje baš ni jednom riječju neprijateljske impe-

upravljalo, vladalo je tada doba *"relativnog blagostanja i prividnog, francjozefskog mira", "varljive blagodeti"* i *"fatamorgane od komfora, sigurnosti i sreće"*, kaže Andrić i dodaje s civilizacijskim prezirom: *"A u zabačenu bosansku kasabu dopirali su od svega toga života XIX veka tek izlomljeni odjeci, i oni samo u onoj meri i onom obliku u kome je ta* ***zaostala orijentalna sredina*** *mogla da ih primi i na svoj način shvati i primeni."*[186]

A uz tu sliku pojavnosti otvorio je odmah refleksiju fatalističkog naslućivanja budućeg razvoja, kao anticipaciju onog što će se dogoditi i što se događalo pred njegovim očima u doba pisanja ovog djela. Pored rada, zarade i sigurnosti, što je bilo dovoljno da spoljni život i ovde krene, piše Andrić stavljajući navodnike kao neku svoju naknadnu ogradu, *"putem usavršavanja i napretka"; - "sve ostalo je potiskivano u onu mračnu pozadinu svesti gde žive i previru osnovna osećanja i neuništiva verovanja pojedinih rasa, vera i kasta, i tu, prividno mrtva i pokopana, spremaju za docnija, daleka vremena neslućene promene i katastrofe, bez kojih narodi, izgleda, ne mogu da budu, a ova zemlja pogotovu."*[187]

Interakciju između nove vlasti i utjecaja orijentalne sredine u kojoj je uspostavljena Andrić je opisao u

rijalističke namjere Austrije prema našem narodu, radi kojih je ona jedino i gradila i radi koje je bila prava uzbuna u Bosni /opstrukcija u bosanskom saboru srpskih poslanika pri raspravljanju i odobravanju kredita/ i Srbiji, pa i u Hrvatskoj kod naprednih ljudi, što je sve njemu vrlo dobro poznato. Valjda radi toga o tome ne piše što je pisao svoje djelo u Beogradu pod njemačkom okupacijom pa je ćutanje o tome bilo munasip /oportuno/, kako mi to u Bosni kažemo. Ja ovo spominjem radi toga da se uporedi njegovo benevolentno gledanje na gradnju ove pruge sa gledanjem na Sokolovićevu ćupriju kojoj odriče svaku vrijednost i korisnost i napada je radi potpuno izmišljenih intencija Sokolovićevih političkih i strateških."/Kurtović, 209./.

186. Ibidem, 195-196.

187. Ibidem, 196.

osnovnoj kontroverzi. Pored utiska čvrstoće i trajnosti, *"ona je bila bezlična, posredna i već zato lakše podnošljiva od bivše turske vlasti. Sve što je svirepo i grabežljivo u njoj, bilo je prikriveno dostojanstvom, sjajem i osveštanim formama. Svet se bojao vlasti, ali onako kao što se boji bolesti i smrti, a ne kao što strepi od pakosti, bede i* ***nasilja.***" A njeni nosioci, *"svojim zvanjem, koje je ovde izgledalo veliko, svojom mirnoćom, i svojim evropskim navikama, oni su narodu, od koga su se toliko razlikovali, ulivali poverenje i respekt a da nisu izazivali zavisti ni stvarne kritike, iako nisu bili ni prijatni ni voljeni."*[*188] Ovim izuzimanjem suprotnošću Andrić je s političkim oportunizmom otupljivao svoje jukićevsko kulturno opredjeljenje prema austrougarskom Zapadu nasuprot otvorenog odbijanja turskog Istoka, izražavajući istovremeno moru prisile da se živi u toj istočnjačkoj sredini ne samo kao opće mjesto psihološkog stanja svih zapadnjaka u Bosni nego i kao vlastitu recepciju tog života i duha. *"...Posle izvesnog vremena"* - piše on - *"nisu se ni ti stranci potpuno mogli oteti uticaju neobične orijentalne sredine* ***u kojoj su morali da žive."***[*189] To vjersko-civilizacijsko gotovo rasno moralno razgraničavanje austrougarske i turske vlasti Andrić je, međutim, savladavao u vlastitom pristranom doživljaju i u recepciji kršćanskih stanovnika Bosne i Višegrada. Iako *"nije novi život značio ostvarenje onoga što su oni u krvi nosili i oduvek u duši želeli"*, mada su *"i muslimani i hrišćani, ulazili u njega sa mnogovrsnim i apsolutnim rezervama, ali "tajnim i skrivenim", - "većina se, posle kraćeg ili dužeg kolebanja, prepuštala novoj struji, poslovala, sticala i živela po novim shvatanjima i načinima".*[*190]

188. Ibidem.
189. Ibidem.
190. Ibidem, 197.

"Nije nova egzistencija bila ništa manje uslovljena i vezana od stare, turske - piše Andrić sa ogradom, ali odmah uključuje kriterij nasilja kao osnovu svoga sveukupnog odnosa prema turskoj vladavini, - *"samo je bila lakša i čovečnija, a te veze i ti uslovi bili su sada daleko i vešto postavljeni da ih pojedinac nije neposredno osećao." "Nova država, sa svojim dobrim upravnim aparatom, uspevala je da na bezbolan način, bez nasrtaja i potresa izvuče iz naroda poreze i namete koje mu je turska vlast otimala neracionalnim, grubim metodama ili prostom pljačkom",*[191] objašnjavao je Andrić s objektivizmom prema austrougarskoj vlasti i s kritikom prema turskoj upravi, ostavljajući otvorena za sebe sva politička vrata u suvremenosti pisanja djela, i budućnosti njegova čitanja, onako kako se je njegov roman mogao bez zazora i primjedbe čitati i da je njemačka okupacija postala stalnost nakon Drugoga svjetskog rata. U isto vrijeme, upravo epsko-romantičkim sataniziranjem turske vladavine on je imao osiguranu srpsku, a i hrvatsku, političku podršku u bilo kojem ishodu ratnih zbivanja. *"Poroci su se kažnjavali i zadovoljstva plaćala teže i skuplje nego nekad, samo su zakoni i načini bili drugi i ostavljali svetu, i u tome kao i u svemu drugom, iluziju kao da je život odjednom postao širi, raskošniji, slobodniji",*[192] - završavao je Andrić svoju karakterizaciju austrougarske vladavine kao reda, ali i perfidnog poretka ispod privida obilja bogatstva i životnih oblika. A kao ilustracije toga života kako se reflektirao na Bošnjake, *"u kome su se sva zadovoljstva, koja su se dotada krala i krila, sad su mogla da se kupe i javno prikazuju",*[193] Andrić je u *"Hotelu zur Brücke"* iznio jednu scenu sa

191. Ibidem, 198.
192. Ibidem, 199.
193. Ibidem.

"mlađim begovskim nehljebovićem", "jednim begom iz Crnče", koji, *"mlad, bled, ukočena pogleda, prosipa svako piće koje mu donesu, nalazi manu svemu i traži kavge sa ukućanima i gostima" i "uzdiše za Lotikom" u neuslišanoj ljubavi i bezrazložnoj ljubomori"*,[*194] a uz to je Andrić nagovijestio i Lotikin odnos sa Alibegom Pašićem *"jedinim čovekom u kasabi za koga se "smatra da je uspeo da zadobije Lotikinu naklonost, stvarno, i nezavisno od svakog računa"*.[*195] Ono što su bošnjački pisci austrougarskog razdoblja samo uopćeno kritički iznosili, a oni između dva rata sa više slika i psiholoških pojedinosti pripovijedali, Andrić je pripovjedačkom animacijom izložio.

Kao i uvijek kada se iz njegova pripovijedanja dobijao dojam da život i historija podjednako zahvataju sve stanovnike Bosne, Andrić je pravio rezove i ubacivao epizode u podijeljenosti i suprotstavljenosti Turaka i hrišćana u njoj, o različitom osjećanju, doživljavanju, shvatanju i narodne poezije i predanja, različitom interesu historije i suvremenosti, kao bitnu koncepciju cjelokupnog njegova stvaranja i želju da se ona ne zaboravi, što u ovom romanu otkriva i funkciju ovog djela u zbivanjima suvremenim njegovu stvaranju. I u petnaestom poglavlju je opću rakijašku atmosferu u Zarijevoj mejhani, probila, po već isprobanom Andrićevu obrascu, narodna epska pjesma kao evokacija nacionalno-mitske tradicije, i agonalno odredila slušaoce, kao i u trećem i šestom poglavlju romana. I ovdje je guslar Crnogorac kao i onaj prilikom ometanja izgradnje mosta, *"isposnički mršav, sirotinjski odeven", "upadljivo povučen"*, koji se *"pravi... nevešt i ravnodušan, pa ipak se vidi da ima drugih*

194. Ibidem, 205.

195. Ibidem, 207.

i drugačijih misli i namera nego što mu izgled kazuje", pri čemu Andrić ne može da savlada nacionalnu romantiku u ovom opisu: *"U njemu se nevidljivo rvu mnoga suprotna i nepomirljiva osećanja, a naročito veličina onoga što nosi u duši sa bedom i slabošću onoga što može da izrazi i pokaže pred drugima."* I on se, kao i njegov prethodnik iz trećeg poglavlja, *"kao čarolijom menja"* kad se zvuk gusala i njegova glasa sliju u intonaciji i on poklikne uvodne stihove: *"Procviljeo sitan bosioče: / Tiha roso, što ne padaš na me?"* a *"pri tim prvim stihovima njih sve redom, i Turke i hrišćane, prođe jedan isti drhtaj neodređene žudnje i žeđi za istom rosom, koja živi u pesmi kao i u svim njima, bez razlike."*[196] Međutim, u mikroritmu Andrićevih etnopsiholoških antiteza i obrata i povratna zajednička recepcija ove pjesme izmeće se u epski agon. Ili, kako Andrić nastavlja: *"To ne bio sitan bosioče..." i dižući veo sa svoga poređenja počne da nabraja* ***turske*** *i* ***srpske*** *stvarne želje i sudbine koje se kriju iza figura o rosi i bosioku, kod slušalaca se odmah* ***dele osećanja i razilaze suprotnim putevima****, već prema tome* ***šta je ko*** *i šta u sebi želi, nosi i veruje."*, i svi *"samo gledaju u čašicu pred sobom, gde na sjajnoj površini rakije naziru željene pobede, gledaju bojeve i junake i slavu i sjaj kojih u svetu nigde nema"*.[197] Iako je u početnoj figurativnoj pretpostavci Andrić pogriješio jer je bosiok karakterističan za srpske narodne pjesme, on je glavnu ideju ove scene o razilaznim putevima daljnjeg doživljavanja pjesme dobro izrazio, nastavljajući lanac svojih historijsko-nacionalnih podsjećanja.

A zatim je bez prijelaza nadovezao nastavak priče o Ćorkanu, već obrađene u pripovijeci *Ćorkan i Švabica*,

196. Ibidem, 212.

197. Ibidem, 213.

koji počinje uz ruk u Zarijevoj mejhani, gdje Ćorkan sa svojom nekadašnjom ljubavi služi za razbibrigu i džumbus gazdama i begovima, da bi ga uvukli u razgovor o lijepoj siroti Paši iz Dušča, iz čije je avlije bačen struk kalopera na Ćorkana. Povijest o Ćorkanu u ovom romanu, od okrutne šale na njegov račun i narečene ljubavi prema njemu do tragedije kada se ona odvede kao inoča za starog bezdjetnog Hadži Omera, Andrić je razvio u umjetnički najljepše lirsko poglavlje svoga romana, na čijem završetku na svirepi izazov *"Ubij se, kad nisi bio kadar da otmeš Pašu od onog đuturuma" i predbačaj straha, Ćorkan kao krilat igra po ogradi mosta iznad Drine, nadilazeći opasnost i sva dotadašnja gruba zadirkivanja i podsmijehe, na putu ka "svetloj željenoj stazi velikih podviga".*[198] Sve uz bogatstvo pojedinosti koje sklapaju mozaik atmosfere austrougarskog doba i života Bošnjaka: od podatka o **Jamaica**-rumu za *"Bošnjake u poslednjem stadiju alkoholizma"*, pri čemu Andrić ne griješi jer je sve do godine taj naziv za ovaj narod bio uobičajen, iako ga on u svome romanu, vjeran srpskoj nacionalističkoj proskripciji toga imena, ni na jednom mjestu nije upotrijebio; pa preko tumačenja šta kazuje struk kalopera bačen iz djevojačke ruke (*"Ja venem za tobom ko ovaj otkinuti list, a ti nit me prosiš za sebe nit me puštaš za drugoga"*);[199] preko epizode o hrabrom i samozata-

198. Ibidem, 225.

Na Jandrićevo pitanje da li je postojao Ćorkan, o kome Andrić piše još u pripovijetkama *Ćorkan i Švabica* i *Mila i Prelac*, Andrić je odgovarao: "Postojao je Ćorkan, kako da nije, pomalo nastran i siromašan čovek, poznat u celoj varoši. Čini mi se da sam ga najcelovitije dao u pripoveci 'Mila i Prelac'. On je za mene isto što i modeli koje srećemo na slikarskim platnima; svi ti ljudi koje su majstori palete portretisali su postojali. Tako je i kod nas pisaca, prema tome, sve su moje ličnosti postojale ili su mogle da postoje."/Jandrić, 162-163./.

199. Ibidem, 217.

jnom pregaranju Hadži Omerove prve žene nerotkinje i njenoj odlučnoj i iskrenoj preporuci mužu da dovede još jednu ženu, i o podjeli "varoških Turaka" na dva tabora o tom pitanju, - do pjesme kojom prisutni uz povik *"Rum za Ćorkana!"* raspaljuju siromaha u igri njegovom ljubavi sa lijepom Pašom, koju su oni izmislili: *"Akšam geldi, sunce zajde, / Na tvom licu jošte sja* / ne kako navodi Andrić: *"više ne sja"*, jer se ne vezuje uz naredne stihove: *Da mi se je ogrijati / Na sunašću kraj tebe."*[200]

U svođenju *"dvadeset godina pod okupacijom"* od početka šesnaestog poglavlja Andrić nije napisao ništa zlo i nasilno o austrougarskoj vladavini, svakako i zbog toga da napravi što veću razliku od onih osmanlijskih vremena prije nje. To je uostalom proizlazilo i iz njegovih pogleda na političku i kulturnu historiju Bosne, iz samog njegova u osnovi kršćanskog bića. Jer austrougarsko doba je bilo suprotno turskome, kršćanski zapad se s njime vratio u Bosnu, s kojim je osmanlijska vladavina svojim dolaskom, prema Andrićevu isticanju, presjekla sve veze u Bosni i zaustavila njen kulturni i duhovni razvoj.

Tih dvadeset godina pod austrougarskom vladavinom, kaže Andrić, bile su *"srazmerno najduži period mira i materijalnog napretka što ga je kasaba ikad zapamtila"*, a izgledalo je po njima i *"kao da nestaje tragičnih akcenata u životu evropskih naroda"*.[201] Čak je i oglas na kapiji, gdje je nekad bio prilijepljen proglas generala Filipovića, o atentatu talijanskog anarhiste Lukenija na caricu Jelisavetu prošao *"bez pravog razumevanja i dubljeg učešća"*. Ali je Andriću poslužio za njegovo

200. Ibidem, 218.

201. Ibidem, 227.

povezivanje historije u romanu, da se ne bi izgubila antiturska okosnica.

I dok su djeca pronašla svirepu igru sa jedinim Talijanom u varoši nazivajući ga ni kriva ni dužna Lukenijem, *"jednom krugu uglednih, ljubopitljivih i neukih Turaka čaršilija objašnjava/o* je/ *višegradski muderis Husein efendija šta su i ko su ti anarhisti"*,*[202] po starim knjigama svoga učitelja Arap-hodže, fatalističko-filozofski, kao o Božijem određenju: *"Tako je ljudski život udešen - i sam Bog jedini tako je hteo - da uz svaki dram dobra idu dva drama zla, da na ovoj zemlji ne može biti dobrote bez mržnje ni veličine bez zavisti..." "To naročito važi za izuzetno velike, pobožne i slavne ljude. Uz svakog od njih raste, uporedo sa njihovom slavom, i njihov krvnik i vreba priliku, pa nekad je uhvati pre a nekad posle."*[*203] I kompozicijski i koncepcijski u okviru historijskih evokacija kao ritmu ove hronike muderisovo komentiranje se svelo u sudbinu Mehmed-paše Sokolovića, koji je *"tri sultana služio i bio mudriji od Asafa, koji je i ovaj kamen na kome sjedimo svojom snagom i svojom pobožnošću podigo"*, - također *"od toga noža poginuo"* jer *"pored sve svoje sile i mudrosti, od te dekike nije mogao pobjeći"*.*[204]

Na taj vid fatalističke karakterologije "Turaka čaršilija" Andrić je nadovezao skepsu Alihodže *"s kraja toga srećnog stoleća i početka novog"*, kada su počele pripreme za popravak mosta, kao Andrićeva formalno koncepcijskog i kompozicijskog leit-motiva, idejne teme koja se stalno ponavlja držeći ovu raznovrsnu i raznorodnu građu na okupu. Pri tome se Andrić pokazao i historijski tačan u jednom iskazu povodom

202. Ibidem, 229.
203. Ibidem, 230.
204. Ibidem.

Alihodže, kako je on bio *"jedan od retkih varoških **muslimana** koji nije prihvatio ništa od novina i promena koje su stranci doneli, ni u nošnji, ni u shvatanjima, ni u govoru, ni u načinu trgovine i poslovanja"*, jer je upravo te godine 1900. istaknuto ime "Musliman" kao vjersko-nacionalna oznaka ovog naroda u političkoj nuždi zbog srpsko-hrvatskog protivljenja bosanskoj nacionalnosti, historijski imanentnoj upravo njemu. Kao Andrićev idejno, psihološki i kompoziciono integrativni lik, koji traje iz turskog u austrougarsko doba fizički i sudbinom vezan za ćupriju, i kao čovjek *"svoje glave i odvojenog mišljenja"*, odvajanja od općeg ponašanja drugih, i stalne sumnje u sve što je dolazilo od tuđina i u sve što strastveno odudara od ustaljenih tokova vremena, on je i pod ovom vladavinom *"godinama ustajao protiv svega što je švapsko i strano"*, ali je sada bio *"pomalo zamoren i razočaran"*, pri čemu se *"njegova poslovična uočljivost pretvara u jetkost i njegova borbenost u mračno ogorčenje"*,[*205] i najradije se zatvarao u sobičak pozadi dućana, koji je nazvao tabut, nalazeći tu *"svoju misao o sudbini sveta i hodu ljudskih stvari"*.[*206] Ali nije mogao da ne kaže svoju kompozicijski proročku misao *"da ne valja što diraju u ćupriju"*, jer *"kao što danas popravljaju, tako će je sutra rušiti"*,[*207] s kojom će Andrić u 1914. godini zatvoriti radnju svoga romana i sudbinu historije u njemu. A kao što je u svojim misaono-iskustvenim uopćavanjima identificirao Andrića tako je i u reakciji na napomenu da ćupriji od popravke neće ništa biti dosizao razinu Andrićeve književne filozofije: *"Znaš li ti da **riječ** jedna ruši gradove, a kamoli ovoliki ršum. Na riječi je sazdan sav ovaj božji dunjaluk. Ti*

205. Ibidem, 234.
206. Ibidem, 235.
207. Ibidem.

da si pismen i ilumli, kao što nisi, ti bi znao da ovo nije građevina kao što su druge, nego od onih što se za božju ljubav i božjom voljom podižu; jedno vrijeme i jedni ljudi je grade, a druga vremena i drugačiji ljudi ruše." I navodio je sudbinu Kamenitog hana, na čijem mjestu sada *"krmad rokću i švapska borija svira".*[*208] A u prilog vjerovanju da je *"poslije česme, najveći sevap sagraditi ćupriju i najveća grehota dirati u nju"*, pripovijedao je legendu kako je prva ćuprija postala kada, po Allahovu nalogu, moleći *"raširiše krila i svijet stade da prelazi preko njihovih krila".*[*209] Ali njegova skepsa u tome vremenu i među sugrađanima bila je gluha: *"Svi su ga slušali s podsmešljivim ljubopitstvom i prividnom pažnjom, ali niko u kasabi nije delio njegovo mišljenje ni imao razumevanja za njegov pesimizam ni njegove zle slutnje koje ni on sam nije umeo da objasni i potkrepi dokazima".*[*210]

Takav je, jetko ironičan, sumnjičav i zloslutan, ostao i kad je Austrija počela graditi "istočnu željeznicu" kroz Bosnu, o čijem se političkom i strategijskom značaju mnogo pisalo u svijetu, navodi dvostrano Andrić, a u kasabi se sve pojavljivalo *"pod posve bezazlenim, čak privlačnim vidom"*, u smislu *"novih izvora zarade za mnoge"*,[*211] mada *"to nije više /bila/ ona laka, sigurna i bezbrižna zarada iz prvih godina posle okupacije"*, korigira Andrić prethodne slike obilja isticanjem skakanja cijena robi i naglim propadanjem onih koji su se obogatili na početku okupacije.[*212] A kad je željeznica proradila *"leva obala, i sa njom most, potpuno su umrtvljeni".*[*213] Na isticanje brzine putovanja

208. Ibidem, 236.
209. Ibidem, 237.
210. Ibidem.
211. Ibidem, 239.
212. Ibidem, 240.
213. Ibidem, 241.

željeznicom, *"nepoverljivi, svojeglavi"* Alihodža, i Andrićev karakterističan i psihološki najpotpuniji lik, odgovarao je jetko: *"Ako ideš u džehenem, bolje ti je da ideš polako; /.../ ti si budala kad misliš da je Švabo pare trošio i mašinu proveo samo zato da bi ti mogao brže putovati i poslove svršavati. Ti vidiš samo da se voziš, a ne pitaš se šta mašina odvlači i dovlači osim tebe i takvih kao što si ti."*[214] Uprkos tome svijet je *"odlazio /.../ i sada na most i sedeo na kapiji, /.../ ali je putovao pravcem i načinom na koji su ga upućivala nova vremena"*, komentirao je Andrić mulabdićevski (Mulabdić: *Nova vremena*). *"I brzo se i lako /svijet/ pomirio sa mišlju da put preko mosta ne vodi više u svet i da most nije ono što je nekad bio: veza Istoka sa Zapadom"*, završavao je Andrić svoju misao o historijsko-civilizacijskom prijelomu koji je donijela Austro-Ugarska u Bosnu, i stvarnom okončanju utjecaja turske vladavine na njen duhovni i kulturni razvitak, koji je ostao prisutan još jedino u biću Bošnjaka. *"A most je i dalje stajao,* - završavao je Andrić na isti način i ovo poglavlje uvijek kada je ostajao bez daljnih riječi komentara, i kada je prethodno pripovijedanje ostavljao otvorenim da rezonira u čitaocu, -*" onakav kakav je oduvek bio, sa svojom večitom mladošću savršene zamisli i dobrih i velikih ljudskih dela koja ne znaju šta je starenje ni promena i koja, bar tako izgleda, ne dele sudbinu prolaznih stvari ovoga sveta."*[215]

"Ali tu pored mosta, u kasabi sa kojom ga je sudbina vezala", - nastavlja Andrić, u karakterističnom prijelazu, svoje pripovijedanje u sedamnaestom poglavlju, - *"dozrijevali su plodovi novih vremena."* Ti plodovi "novih vremena" nisu, međutim, bili savršenije gazdovanje i modernije obrada zemlje kao kod Mulabdića, nego je

214. Ibidem, 241-242.

215. Ibidem, 243.

bila *"godina 1908. i s njom veliko uznemirenje i neka mukla pretnja koja od tada nije više prestajala da pritiskuje kasabu", "počelo se sve više da govori o politici",*[216] kaže on, da bi u toku pripovijedanja izdiferencirao ko su bili nosioci najvećeg negodovanja prema međunacionalnoj politici austrougarske vlasti, a ko njene pristalice, i nastavio tako vlastitu koncepciju o višestoljetnom životu u Bosni i odnosima u njemu. *"U Sarajevu su osnovane verske i nacionalne stranke i organizacije, srpske i muslimanske"*, - piše on nazivajući od sada Bošnjake vjerskim imenom, a ne "Turcima", i zadržavajući odnos samo između ova dva naroda kao da Hrvata nije ni bilo, - *"a odmah zatim osnivani su njihovi pododbori u kasabi. U kasabu su stizali novi listovi koji su pokretani u Sarajevu. Osnivane su čitaonice i pevačka društva. Prvo srpska pa muslimanska i, na kraju, i jevrejska."*[217] U atmosferi nacionalnog buđenja, novih knjiga i ideja koje su donosili studenti iz Beča i Praga, Andrić je, možda naknadno, učinio i klasno-političku koncesiju novoj Jugoslaviji, ističući "mlade kalfe", riječ "štrajk" i brošure o socijalizmu i proletarijatu. A u tome kontekstu *"seljacima je govoreno o agrarnom pitanju, o kmetovskom odnosu o beglučkim zemljama".*[218] Rezultat tih "novih vremena" bio je andrićevski: *"Ljudi su počeli da se dele i okupljaju, odbijaju i privlače po novim merilima i na novim osnovama, a snagom starih strasti i drevnih nagona."*[219]

Nakon promjene na prijestolu u Srbiji 1903. i promjene režima u Turskoj osjetio se *"življi rad i pritisak vlasti"*, a *"policija je hapsila i kažnjavala globom mladiće zbog neopreznih izjava i zabranjenih srpskih pesama"*, konkretizirao je Andrić ovu situaciju političkih previ-

216. Ibidem, 244.
217. Ibidem.
218. Ibidem, 245.
219. Ibidem, 246.

ranja. *"Velik beo plakat", "prilepljen na kapiji, ispod same ploče sa turskim natpisom"* nije bio za Andrića samo dramatična tačka ove uzburkane atmosfere, nego je bio i govor slika, sažetak historijske sudbine Bosne, a Alihodža pred tim plakatom, koji je slušao njegovu sadržinu *"jer proglas nije bio i na turskom jeziku i hodža nije umeo da ga čita",*[220] simbolično je predstavljao turski atavizam i tvrdokornost u njemu i narodu kome je pripadao sa svom svojom nastranošću. Ali je predstavljao i evokaciju prevrata 1878. u sumi ličnih doživljaja posljednjeg "turskog" nasilja i ciničnog oslobađanja od nosioca "crvenog krsta" kao neshvatljivog humanog obilježja:

> *"Alihodža oseti kako ga zabride desno uho ispod bele ahmedije, i kao da je juče bilo, iziđe mu pred oči svađa sa Karamanlijom, ono nasilje koje je tada nad njim izvršeno, pa crven krst kako pliva u suzama, dok njega švapski vojnik pažljivo otkriva, pa beo plakat sa ondašnjim proglasom na narod."*[221]

Nakon čitanja teksta proglasa, u rasponu od isticanja pozitivnih tekovina austrougarske vlasti (*"da su namjesto sile i zuluma stupili red i sigurnost, da se rad i život nalaze u stalnom razvitku, da se oplemenjujući uticaj umnožene obrazovanosti pokazao i da se pod zaštitom uređene uprave može svak plodovima svoga rada veseliti"*) i odluke o uvođenju *"konstitucionalnih ustanova",*[222] garancija međunacionalne ravnopravnosti, *"jednakoga prava sviju pred zakonom: sudjelovanje pri donošenju zakona i u upravi zemlje; jednake zaštite sviju vjeroispovijesti, jezika i nacionalne svojstvenosti"*[223] - Andrić je izrazio različita reagiranja prisutnih. *"Pred unutarnjim*

220. Ibidem, 247.
221. Ibidem.
222. Ibidem, 248.
223. Ibidem, 249.

pogledom" Alihodži se naizmjenično činilo da *"ili ne vidi ništa ili vidi nešto što ne razume i što ne sluti na dobro"*, da bi sve to relativiziralo u spoznaju da *"u ovom životu ništa nije isključeno i svako je čudo mogućno"*,[*224] *"da i zemlje i pokrajine, a sa njima i živi ljudi i njihova naselja, idu od ruke do ruke kao sitna para, da pravoveran i dobronameran čovek ne nalazi na zemlji mira, ni onoliko koliko mu za njegov kratki vek treba, da se njegovo stanje i imanje menja nezavisno od njega i protivno njegovim željama i najboljim namerama"*.[*225] Kad je završio čitanje *"čovek u kožnom kaputu"* je zavikao da živi *"Njegovo Veličanstvo naš Car!" " - Živiooo! - viknu onaj dugački Ferhat što pali opštinske fenjere, kao poručen."* A nasuprot tome odobravanju, *"svi se ostali u istom trenutku ćutke raziđoše". "Još nije dobro ni pala noć toga dana kad je veliki beli proglas pocepan i bačen u Drinu. Sutradan je uhapšeno nekoliko srpskih mladića pod sumnjom da su oni to učinili..."*[*226]

Po Andrićevu ustaljenom strukturno-kompozicionom modelu da sva dramatična životna zbivanja u kasabi počinju ili se završavaju na ćupriji na Drini, i sada, kada su se počele raspoređivati jedinice po selima duž srbijanske granice, započeli su i tajanstveni radovi na mostu, što je izazvalo mrko podozrenje Alihodže Mutevelića. Andrić je otkrivanje ove tajne ispripovijedao na historijski i misaono alegoričan način, u skladu sa svojom dizertacijskom predstavom Bošnjaka i sa koncepcijom samog romana. Obavještenje da se most zapravo minira u vojne svrhe rekao je Alihodži jedan beg iz Crnče sa karakterističnim imenom Branković, uz koje se u srpskoj romantičkoj

224. Ibidem.
225. Ibidem, 250.
226. Ibidem.
227. Ibidem, 252.

historiografiji vezivao pojam izdaje, dok se na drugoj strani prihvatanje islama od strane Bosanaca karakteriziralo kao izdajnički i renegatski, "poturčenjački" čin u odnosu na "vjeru pradjedovsku". Taj Muhamedbeg Branković *"služio je vojsku u Beču, ostao tamo kao Längediener, i doterao do feldvebela".*[*227] A da književni cinizam konformizma i izdajništva bude još veći Andrić je u zagradi napomenuo da je taj beg *"bio unuk onog Šemsibega koji se posle okupacije zatvorio u svoju Crnču i presvisnuo od jada, i koji se i danas spominje među starim Turcima kao nedostižan primer moralne veličine i doslednosti".*[*228] Na njegovo zaobilazno objašnjavanje prirode radova na mostu Alihodža je imao samo jedno pitanje koje se, nasuprot vojnom pragmatizmu, širilo u prostorima etike dobrog djela rađena za Božiju milost: *"Ama sve je to lijepo, dobar si čovječe, ali znaju li oni da je ovo vezirov hair, da je za dušu i za božji hator građeno i da je haram i kamen sa njega odbiti?"*[*229] Na što je lice bega - feldvebela, u ulozi živog primjera za Andrićevu negativnu karakterologiju Bošnjaka, dobilo *"neki lukav i učtiv izraz, nepomičan, slep, gluh, kakav ljudi mogu da steknu samo dugogodišnjim radom u drevnim i trulim administracijama, u kojima se diskrecija odavno izrodila u bezdušnost a poslušnost u kukavičluk"*, da bi odmah zatim uzeo izgled *"one nasmejane vedrine u kojoj se bečka dobroćudnost i turska učtivost sastaju i mešaju kao dve vode".*[*230] Prema zbunjenom Alihodži ostajao je *"večiti*

228. Ibidem. A kada je 1972. godine bio u posjeti Višegradu, Andrić je pokazao Ljubi Jandriću tadašnjeg predsjednika općine Hilniju Brankovića i rekao: "Sećate li se Šemsibega Brankovića iz romana *Na Drini ćuprija*./.../ Ovaj Branković je njegov potomak. Pogledajte samo kako je uglađen, gizdav i naočit u svemu. Kako taj ume lepo da me dočeka! On bi mogao da pristane kao visoki dvorski dostojanstvenik u kojoj god hoćete zapadnoevropskoj zemlji." /Jandrić, 176./.

229. Ibidem, 254.

230. Ibidem.

i večno jednaki most", napisao je na kraju Andrić, razvijajući njegovu sliku iznad *"nemirne površine Drine"*, kao da je svoje pravo stvaralačko lice i prikrivenu a suštinsku namjeru pripovijedanja, koja se nalazila iza događaja hronike, naglo zakrivao velom i izrazom filozofskog razmišljanja o trajnosti velikih građevina nasuprot vremenitosti zbivanja mjerenih životima pojedinaca i naroda.

Popuštanje zategnutosti oko "aneksione krize" Andrić je sagledao, kao i uvijek kad se radilo o krupnim događajima i velikim potresima u romanu, u različitim osjećanjima dva naroda u Višegradu. *"...Ono nije donelo istinsko smirenje duhova ni kod Srba ni kod muslimana u kasabi"*, - pisao je on nazivajući jedne nacionalnim a druge vjerskim imenom u slijedu svoje dizertacijske ideologije i jugoslavenske političke prakse - *"ostavilo je samo skriveno razočaranje kod jednih a talog nepoverenja i straha od budućnosti kod drugih."*[*231] Tu vjekovnu diferencijaciju, koju je on do maksimuma hipostazirao i pripovjedački izdvajao te psihološki podvlačio, praveći od nje historijsko načelo i proročanstvo budućnosti, on je kao bitnu strukturu svoga djela koja se filozofski prelama na mostu i u kasabi, isticao ne samo u agonalnim i političkim antagonizmima nego i u mozaičkim pojedinostima kulture i društvenog života: *"Te godine otvorene su dve banke, srpska i muslimanska"*, piše on.[*232] U društvima, čitaonicama, kafanama *"gramofoni stružu i krešte turske marševe, srpske rodoljubive pesme ili arije iz bečkih opereta, već prema gostima za koje sviraju"*.[*233] A kao ironičan primjer tradicionalne političke

231. Ibidem, 256.
232. Ibidem.
233. Ibidem, 257.

identifikacije Bošnjaka Andrić iznosi kako "varoške age i efendije" na kapiji komentiraju novinske vijesti o tursko-talijanskom ratu: *"Lakomo slušaju šta se piše po novinama o mladom i junačkom turskom majoru Enverbegu, koji bije Italijane i brani sultanovu zemlju kao da je potomak Sokolovića i Ćuprilića, /.../ i duboko i iskreno strepe za sudbinu daleke turske pokrajine u Africi."*,[*234], piše Andrić, dodajući u nastavku pripovijedanja kratko: *"I tako je došla jesen 1912. godine, a zatim 1913. godina, sa balkanskim ratovima i srpskim pobedama."*[*235] Da bi te događaje psihološki-emocionalno razvio u različitim odjecima kod stanovnika kasabe, sa referencom na vremena turskih represalija u sličnim prilikama:

> *"Pre nego što su pismeni ljudi mogli da se razaberu u protivrečnim novinskim vestima, rat između Turske i četiri balkanske države već je izbio i krenuo svojim drevnim putevima preko Balkana. A pre nego što je svet pravo shvatio smisao i zamašaj rata, on je stvarno završen pobedama srpskog i hrišćanskog oružja. I sve se to završilo daleko odavde, bez ognjeva po granici, bez jeke topova i bez odsečenih glava na kapiji."*[*236]

U duhovima mještana su *"ti događaji izazvali čitave oluje* /s jedne strane/ *najvećih zanosa i* /s druge/ *najdubljih potištenosti"*, jer je i to, piše Andrić prateći dosljedno svoju viziju historije, *"u kasabi primljeno sa potpuno suprotnim osećanjima i kod Srba i kod muslimana, jedino po snazi i dubini njihova su osećanja bila možda jednaka. Događaji su prevazišli sve nade jednih, a sva strahovanja drugih izgledala su opravdana"*, pisao je Andrić s nagovještajima, kao i uvijek kada bi došao do ivice

234. Ibidem, 257-258.
235. Ibidem, 258.
236. Ibidem, 259.

otvorenosti, da bi to sve uključio u opće kretanje historije na ovim prostorima: *"Želje koje su stotinama godina letele pred sporim hodom istorije, sad nisu više mogle da je prate i stižu u njenom fantastičnom letu na putu najsmelijih ostvarenja."*[237]

Historijsku sudbinu Bošnjaka Andrić je na ovom mjestu doveo do dramskog preokreta događajem kada je "siva srpska pešadija" zamijenila turski asker duž cijele granice između Bosne i Sandžaka, čime je nestalo tromeđe između Austrije, Turske i Srbije, a turska granica *"povukla se odjednom za više od hiljadu kilometara, čak negde tamo iza Jedrena"*.[238]

Za most na Drini, koji je u ovom romanu od početka simbolizirao Bošnjake, i kako ga treba književno čitati, njihovo biće i njihov kulturni i politički položaj, piše Andrić, *"ova promena je bila presudna"*. Njegova historija i njegova sudbina zapravo je alegorija bitka i egzistencije Bošnjaka. *"Železnička veza sa Sarajevom umrtvila je, kao što smo videli, sve njegove veze sa Zapadom"*, - pripovijeda Andrić sa dubinskim upućivanjem recepcije, - *"a sad je naprečac prestala i veza sa Istokom. Upravo taj Istok, koji ga je stvorio"*, - spušta Andrić sondu u podtekstualnu razinu svoga izlaganja, sržnu suštinu mosta kao simbolične predstave nastanka, bića i historije ovog naroda - *"i koji je do juče još bio tu, istina prodrman i načet, ali stalan i stvaran kao nebo i zemlja, sad je iščezao kao priviđenje..." "Veliki kameni most"*, - potcrtava Andrić još jedan put njegovu društveno-komunikacijsku ulogu s umjetničkim podrazumijevanjem i analogijom istovijetnosti, - *"koji je po zamisli i pobožnoj odluci vezira iz Sokolovića trebalo da spaja, kao jedan od beočuga imperije, dva dela carevine, i da 'za bolju ljubav' olakšava*

237. Ibidem.

238. Ibidem, 260.

prelaz od Zapada na Istok, i obrnuto, bio je sada stvarno odsečen i od Istoka i od Zapada i prepušten sebi kao nasukani brodovi i napuštene bogomolje." Ali se na kraju odlomka, kao i uvijek, ispravlja, podižući svoj komparativan stvaralački doživljaj na razinu alegorijske slikovne izričitosti i konkretne čulne pojavnosti, i završava poznatom temom smirivanja u romantičarskoj beskonačnosti trajanja: *"Ali on je stajao još isti onakav kakvog ga je video veliki vezir pred unutarnjim pogledom sklopljenih očiju i kakvog ga je ostvario njegov neimar: moćan, lep, trajan, iznad svih promena."*[239]

Most, i Bošnjaci kao unutarnji simbol, ostaje tako kao gola građevina, izraz ljepote u duhu, transcendentalno etički postojan, ali ispražnjen svojom neposrednom funkcionalnošću i konkretnim bivstvovanjem, praktičnom ulogom u životu i vremenu.

Dubinska podtekstualna dimenzija ovog simultaniteta Andrićeva doživljaja i pripovijedanja nastavlja se, međutim, dalje u pripovjedački otkrivenim raspravama *"potištenih varoških muslimana starijih ljudi"* iz sredine 1913. godine, koji sa uzbuđenjem komentiraju geografsku kartu sa budućom podjelom Balkanskog poluostrva, u piščevoj prikriveno zluradoj interpretaciji njihova psihološko-etničkog stanja i raspoloženja: *"...Turska vlast se* /u njihovu djetinjstvu/ *pružala od Like i Korduna pa do Stambola, a od Stambola sve do neodređenih pustinjskih granica dalekog i neprohodnog Arabistana". "A 'turska vlast'* - napominje Andrić sa akcentom za nemuslimanske čitaoce - "to je velika, nedeljiva i neuništiva zajednica Muhamedove vere, sav onaj deo zemnog šara *'gde ezan uči'."* Pamte oni za svoga vijeka kako se ta vlast povlačila iz Srbije u

239. Ibidem.

Bosnu, pa iz Bosne u Sandžak, ali sada su evo doživjeli *"da je ta vlast"* odjednom otplasnula i *"povukla se negde u nedogled, a oni su ostali ovde, kao vodeno bilje na kopnu, prevareni i ugroženi, prepušteni sebi i svojoj zloj sudbini"*, nastavlja Andrić, a u sagledu njegova naziranja na historiju turske vlasti i bosanskih "Turaka" njegove riječi, koje su izraz stvarne psihološke atmosfere toga vremena i Andrićeva čitanja bošnjačkih pisaca, dobivaju u vertikali djela prizvuk neke zaslužene tragike, kao posljedice praroditeljskog grijeha, vjerskog i kulturnog odbjeglištva i političke identifikacije s "turskom vlasti", a položaj u kome su se našli on psihološki otkriva kao stanje nedoumice između vjere u Božije određenje i nemogućnosti racionalnog objašnjenja svega što se dogodilo: *"Sve je božje davanje, i sve je to, nesumnjivo, obuhvaćeno odredbama božjeg promisla, ali je teško čoveku da shvati sve ovo..."*[*240]

U koncepciji suprotstavljenosti vjerskih i historijskih interesa i sinhronitetu nacionalne različitosti Andrić je opisao kako, nasuprot ovim danjim razgovorima *"potištenih varoških muslimana"*, *"noću, do u kasne sate, sede na toj istoj kapiji mladići iz srpskih kuća i pevaju glasno i prkosno pesmu o srpskom topu, a niti ih ko globi ni kažnjava"*.[*241] I to je simbolična slika: na mostu vezira srpskog porijekla, koji su njihovi starenici rušili kao emanaciju turske vlasti, a na njemu razgovore vodili višegradski Bošnjaci, koji su prihvatili "tursku" vjeru i njihovu upravu kao svoju, sjede sada srpski mladići zatvarajući luk mitsko-nacionalne svijesti. Kao nastavak te historijske linije srpskog ideala i suprotstavljanja Andrić uvodi temu tzv. Mlade Bosne, naciona-

240. Ibidem, 261-262.

241. Ibidem, 262.

lističke omladine koja je u Srbiji gledala pijemont ujedinjenja: među tim mladićima su se primjećivali i studenti i đaci koji su dolazili iz Sarajeva da *"omrknu ovde na kapiji, ali ne osvanu sutradan u kasabi, jer ih višegradski mladići prebacuju utvrđenim kanalima u Srbiju".*[242]

U nastavku pripovijedanja Andrić je zapravo, s patosom mladalačkog sjećanja, iznio genezu ove omladinske tajne organizacije, uz ličnu apoteozu njenim srpsko-integrističkim idejama, kojima se i sam kao mladić priklanjao, a među kojima nije bilo mjesta za Bošnjake kao autohton bosansko-slavenski narod islamskog kulturnog kruga, koji je Andrić s dubokim animozitetom idejno-historijski odbijao. Preko ljetnog raspusta dolazili su u kasabu sarajevski gimnazijalci te *"pravnici, medicinari, filozofi sa univerziteta iz Beča, Praga, Graca i Zagreba",*[243] pripovijeda Andrić, a u njegovim iskazima se jasno vidi njihova političko-nacionalna koncepcija i pravoslavni mistički zanos žrtve za nju. Jer, *"poneseni o pravu naroda na slobodu i čoveka pojedinca na uživanje i dostojanstvo", "oni donose slobodoumna shvatanja društvenih i verskih pitanja i zanos oživelog nacionalizma, koji je u poslednje vreme, naročito posle srpskih pobeda u balkanskim ratovima, porastao do opšteg verovanja, a kod mnogih mladića do fanatične želje za delom i ličnim žrtvovanjem".*[244]

U patetičnom romantičarskom zanosu, ponesen više emocijama apoteoze i rekvijema časti, ali i vlastitim međuratnim političkim pragmatizmom s kojim je mogao stupiti i u poslijeratni život, Andrić je odstupio od realističkog prikazivanja i izraza, i u podignutom tonu idealističke identifikacije, sa izvjes-

242. Ibidem.
243. Ibidem, 263.
244. Ibidem, 264.

nom iskustvenom objektivacijom i zadrškom iz starijih godina, on je iznio svoj pogled na ove mladiće, potpuno u stilu *Književnog juga* i politički egzaltirane literature o ovom predmetu koja se ideološki uklopila u politički sistem Države SHS i šestojanuarske kraljevske diktature jugoslavenskog unitarizma, bez Bošnjaka.

> *"...Oni su da misle kako hoće, da sude o svemu slobodno i neograničeno; oni su smeli da govore šta hoće, i za mnoge od njih te reči su bile isto što i dela, one su zadovoljavale njihove atavističke potrebe za junaštvom i slavom, silovitošću i razaranjem, a nisu povlačile za sobom obavezu na delanje ni neku vidljivu odgovornost zbog izrečenog.", pisao je on i nastavljao: "Teško je zamisliti opasniji način da se uđe u život i sigurniji put ka izuzetnim delima i ka potpunom slomu. Samo najbolji i najjači među njima bacali su se zaista sa fanatizmom fakira u akciju i tu sagarali kao mušice, da bi od svojih vršnjaka odmah bili slavljeni kao mučenici i svetitelji (jer nema naraštaja koji nema svoje svetitelje) i podizani na pijedestal nedostižnih uzora",*[245]

Tako je zaključivao Andrić prividno kritički, ali sa stvarnim osjećajnim istovjećenjem mističko pronicanje ovoga omladinskog nacionalizma.

Uvodeći istovremeno ovu omladinu sa srpskim akcentom u završni tok historije Bosne, Andrić je svodio i svoju hroniku i ideologiju svoje teze u završnicu svoga djela. *"Ovaj naraštaj"*, - počeo je Andrić svoju opservaciju sa prividnom distancom, - *" koji sada pretresa filozofska, društvena i politička pitanja na kapiji, pod*

245. Ibidem, 266.

zvezdama, iznad vode, samo je bogatiji iluzijama; inače u svemu sličan drugima. I on ima osećanje i da pali prve vatre jedne nove civilizacije i da gasi poslednje plamenove druge, koja dogoreva." Ali je završio sa patetikom njihovih vlastitih pjesama u prozi, ispunjenih mistikom ideala i žrtve: *"Ono što bi se za njih naročito moglo kazati, to je: da nije bilo odavno pokoljenja koje je više i smelije maštalo i govorilo o životu, uživanju, i slobodi, a koje je manje imalo od života, gore stradalo, teže robovalo i više ginulo nego što će stradati, robovati i ginuti ovo."*[246] Da bi ovom kontekstu dodao na kraju sliku mosta, ovog puta ispunjenog novom etičkom sadržinom, naponom ovog naraštaja kao simboličnog vraćanja u prvobitno biće njegova tvorca Sokolovića: *"Sve je izgledalo kao uzbudljiva i nova igra na ovom drevnom mostu koji se na mesečini julskih noći belasao čist, mlad i nepromenljiv, a savršeno lep i jak, jači od svega što vreme može da donese i ljudi da smisle i učine."*[247]

Nakon ovog romantičnog patosa, u devetnaestom poglavlju se Andrićeva interpretacija omladinske psihologije nastavlja ex ponto, ali realistički, u obliku dijaloga zastupnika nacionalističkih i socijalističkih ideja među njima, te dvojice njihovih nešto mlađih drugova, u kome se političke rasprave konkretiziraju i na historiju i položaj Bošnjaka kao glavnog pripovjedačkog toka *Na Drini ćuprije*. Tako je historijsku evokaciju, u modernom tumačenju, o turskoj i austrougarskoj vladavini Andrić izrazio u riječima nacionalističkog pjesnika Stikovića: *"Od Karađorđevog poziva: 'Svaki svoga ubijte subašu!' rješavaju se socijalna pitanja na Balkanu putem nacionalnih oslobodilačkih pokreta i ratova. I sve ide savršeno logično: od manjega ka većem,*

246. Ibidem, 266-267.

247. Ibidem, 267.

od regionalnog i plemenskog ka nacionalnom i državotvornom. Zar nisu naše pobjede na Kumanovu i Bregalnici u isto vrijeme najveće pobjede napredne misli i socijalne pravde?"[248] A u dijalogu između svoga istovjetnika Tome Galusa, *"pesnika i nacionalističkog govornika, suparnika Stikovića"* i njegova školskog druga Fehima Bahtijarevića, pod kojim se imenom podrazumijeva kontaminacija Murata Čengića i Fehima Bajraktarevića, kasnijeg profesora orijentalistike na Univerzitetu u Beogradu, Andrić je izrazio svoje shvatanje o Bošnjacima kao nastavak svoje doktorske dizertacije,ali ovaj put sa dodanim austrougarskim razdobljem i sa rezimeom historije utjecaja turske vladavine na njihov duhovni razvoj. Ovaj portret i autoportret Andrić je uradio s umjetničkim realizmom, sa mnogo karakterističnih, autentičnih i ličnih pojedinosti, s ciljem da dade što veću uvjerljivost njihovim pogledima na život i politiku, a s težnjom da u tom dijalogu dođe do izražaja shvatanje karakterologije Bošnjaka i njihove sudbine u suvremenosti i budućnosti. Tako je pripovjedački ilustrirana dizertacija u obliku ovog romana-hronike dobila na kraju svoj epilog i zaključak. *"Galus je pisao stihove i bio aktivan član revolucionarnih nacionalističkih đačkih organizacija"*,[*249] pisao je Andrić o sebi u ovom liku. *"... A Bahtijarević je neobično ćutljiv, gord i povučen kao pravo begovsko unuče"*,[*250] - započeo je Andrić svoj pripovjedački kontrapunkt, da bi ga nastavio u izboru studija ove dvojice maturanata: *"Galusov otac bi želeo da mu sin* /u Beču/ *studira tehniku, a sin bi hteo da ide na filozofiju"*,[*251] dok je Bahtijarević

248. Ibidem, 272.
249. Ibidem, 275.
250. Ibidem, 274.
251. Ibidem, 275.

očekivao *"da dobije državnu stipendiju da bi studirao orijentalne jezike u Beču".*[252] *"Galus mu dokazuje da će pogrešiti ako uzme orijentalistiku",*[253] a sve njegove ideje, rasprave, dokazivanja, zaključci u prilog tome predstavljaju konkretizirane teze o Bošnjacima iz Andrićeve dizertacije, produžene u suvremenoj romantično-idealističkoj viziji o budućoj državi Južnih Slavena. I dok Galus govori, ovog puta kao i Andrić tada ijekavski, na drugoj strani Bahtijarević šuti i razmišlja u Andrićevom pripovjedačkom predstavljanju.

"- Tu se vi muslimani, begovski sinovi često varate", počinje Andrićev Galus svoju sociopsihološku i kulturnohistorijsku analizu, obraćajući mu se vjerskim imenom, da bi sam Andrić na drugom mjestu istog poglavlja izdiferencirao opći naziv "Turci" novim oblikom "Osmanlije",[254] jer otkako nema Turske na granici Bosne, ni u romanu nema više "Turaka", pa nastavlja:

> *" Zbunjeni novim vremenima vi više ne osjećate pravo i potpuno svoje mjesto u svijetu. Vaša ljubav prema svemu što je orijentalno samo je jedan savremeni izraz vaše 'volje za moći'; za vas su istočnjački način života i mišljenja najuže vezani sa jednim društvenim i pravnim poretkom koji je bio osnov vašeg vjekovnog gospodstva. I to je razumljivo. Ali to ne znači nipošto da vi imate smisla za orijentalistiku kao nauku. Vi ste orijentalci, ali se varate kad mislite da ste pozvani da budete orijentalisti. Vi uopšte nemate zvanje ni prave sklonosti za nauku.*
>
> *- Vidi!*
>
> *- Ne, nemate! /.../ I kad to tvrdim, ja ne kažem ništa uvredljivo i nepovoljno. Naprotiv. Vi ste jedi-*

252. Ibidem, 276.

253. Ibidem, 277.

na gospoda u ovoj zemlji, ili ste bar bili to; vi ste kroz stoljeća širili, utvrđivali ili branili to svoje gospodstvo, mačem i knjigom, pravno, vjerski i vojnički; to je od vas stvorilo tip ratnika, upravljača i vlasnika, a ta klasa ljudi nigdje u svijetu ne njeguje apstraktne nauke, nego to prepušta onima koji ništa drugo i nemaju i ne mogu. Za vas su pravne studije i privreda, jer vi ste ljudi konkretnih znanja. Takvi su uvijek i svuda ljudi iz gospodujuće klase.[255]

A na Bahtijarevićeve primjedbe da to znači *"da ostanemo neprosvijećeni"* i da *"mi danas nismo gospodujuća klasa"*, Galus odgovara skeptički:

"- Niste, razumije se da niste. Prilike koje su od nekad načinile to što ste izmijenile su se odavno, ali to ne znači da se i vi možete mijenjati istom brzinom. To nije prvi ni posljednji slučaj da jedna društvena klasa izgubi svoju podlogu, a da ona ostane ista. Pogodbe života se mijenjaju, a jedna klasa ljudi ostaje ono što je, jer samo takva može da postoji, i takva i propada.[256]

---

254. Ibidem, 284.

255. Ibidem, 277-278.

256. Ibidem, 278. "Svoje pravo mišljenje o muslimanima i svoje tendencije o njima /svodi Kurtović svoju publicističko-kritičku raspravu o idejnoj podlozi *Na Drini ćuprije*/ otkriva Andrić najdrastičnije u dijalogu dvojice studenata, Galusa i Bahtijarevića, i teoretski ih obrazlaže kako se niže navodi. Galus predstavlja i fizički i intelektualno samog Andrića iako on nastoji, ne znam zašto, da to prikrije njegovim švapskim porijeklom, i iako je poznato da je on to ime dao sebi u najranijim pripovijetkama /"Ex ponto"/." /što je netačan podatak/. To se uostalom vidi po biografiji Galusovoj /.../, istina nimalo skromnoj kad sam o sebi onako piše, ali koja predstavlja jasno samog Andrića po iznesenim detaljima kao i po tome što je on bio tada u Višegradu jedini takav stranac 'katolik-Hrvat'. Bahtijarević treba da predstavlja mišljenje i raspoloženje tadašnje muslimanske inteligencije, pa je zato u njemu 'sve ugušeno i prigušeno'." /Kurtović, 209./. "Zašto je Andrić izabrao baš takvog predstavnika konzerva-

A kad se pojavio mjesec i osvijetlio ploču sa turskim napisom na mostu razgovor je okrenuo prema onom

tivca i 'begovskog sina', koji ne shvata ni širinu nacionalne misli, ni kulturni ni društveni progres, kad je dobro znao da je bio vrlo lijep broj muslimana kulturno i društveno naprednih, nacionalno visoko svjesnih koji su učestvovali najaktivnije u revolucionarnom pokretu ondašnje omladine, oduševljeni do te mjere da su vršili atentate, da su hapšeni, suđeni i slati u logore; oni su učestvovali i u I Svjetskom ratu za nacionalnu slobodu i krv su svoju lili i učestvovali u balkanskim ratovima i ranije u komitskim četama - čak i protiv istovjernih Turaka? /pita se Kurtović, iznoseći drukčiju, stvarnu istinu o ovom Andrićevu liku, i njegovoj bošnjačkoj generaciji, prateći njegovu sudbinu sve do njegove smrti/. Ta generacija u svojoj većini, i kasnije, napredna muslimanska inteligencija učestvovale su vrlo brojno i u Drugom svjetskom ratu kao borci i ilegalci Narodno-oslobodilačkog pokreta, dok se je Andrić nalazio u dubokoj pozadini, pišući u punoj ličnoj sigurnosti ova dva svoja djela i mirno prateći razvoj događaja, sudbonosnih za cio svijet i za nas naročito. Utoliko je markantnije što je Andrić baš odabrao ovakav tip intelektualca - Bahtijarevića, kad se i to zna da je u ono doba bio jedini, baš tako školovani Bošnjak, Andrićev drug, Murat Čengić. Taj pravi potomak stare begovske porodice bio je onda i kroz cio život vrlo napredan. Kao član napredne revolucionarne omladine bio je 1914. godine zatvoren i optužen od austrijskih vlasti. Bez imetka, iako beg, svojim radom zasluživao je nasušni hljeb. Bio je činovnik i kasnije direktor Srpske banke sa kapitalom i upravom Srba pravoslavnih u Višegradu. Kao istaknuti antifašista bio je zatvoren i zvjerski ubijen od ustaša u Travniku. /.../ U svakom slučaju /komentira Kurtović Andrićevo preinačenje ovog lika uočavajući u tome razloge negativne vjersko-nacionalne namjere kao još jedan dokaz piščeve integralne rasističko-političke ideologije/ imao je Andrić u Muratu mnogo realniji i za kroniku vjerniji tip muslimanske inteligencije. Iz slijedećih citata i analize vidjeće se očito da je takvog Bahtijarevića uzeo samo radi tendencije da što impresivnije dokaže nemogućnost da se muslimani uopšte mogu prilagoditi savremenim idejama nacionalnog i društvenog napretka, čak ni oni školovani, nego da **'moraju propasti'** ako im on izričito proriče 'dubokoumnim' svojim obrazlaganjem, i bez imalo suzdržljivosti 'kreše im to u lice'. Istina on, govoreći o tome ponegdje i opreza radi - kao i uvijek veli da se to odnosi na begovske sinove i begovsku klasu, ali ove karakteristike koje daje kao uzroke svemu tome: konzervativnost, orijentalni mentalitet i način života, zaostalost u zapadnom smislu itd., sve su one, prema Andriću, svojstvene svim muslimanima i on ih, rekosmo već, samo tako i tretira kroz sve svoje knjige. On očito nastoji da čitalac primi baš tako mišljenje, jer za Bahtijarevića i sam veli da on uopšte nije begovski sin, nego sin običnog državnog službenika, kadije /šerijatskog sudije/, koji, dakle, nema 'ni čitluka ni dirluka' nego

koji ga je podigao, pri čemu je *"Galusov glas bio mnogo jači i izrazitiji"*, jer je govorio sažetim formulacijama

živi od svog rada, od svoje plate."

Ali najbolje govore o tome /izdvaja Kurtović u prilog svojim zaključcima/ slijedeći kratki izvodi i citati: Galus, recte - Andrić, odvraća Bahtijarevića da studira orijentalistiku, jer 'vi begovski sinovi'/.../ 'vaš istočnjački način života i mišljenja'/.../'vaša ljubav prema svemu što je orijentalno'/.../'ne znači nipošto da vi imate smisla za orijentalistiku kao nauku',/.../'vi uopšte nemate zvanja ni prave sklonosti za nauku'. Preneraženom Bahtijareviću zbog ovakvih riječi i uvreda, Galus, cinički i na način koji najbolje kazuje pravu školu njegova vaspitanja, odgovora: 'I kad to tvrdim, ja ne kažem ništa uvredljivo i nepovoljno' i 'umirujući' ga on obrazlaže to time što su stoljeća od njih stvorila...'tip ratnika i vlasnika' koji... nigdje u svijetu ne njeguje apstraktne nauke nego to prepušta onima koji ništa drugo nemaju i ne mogu. Da ne govorim o naučnom, sociološkom apsurdu ove posljednje njegove tvrdnje i da ne iznosim nebrojene dokaze iz kulturne istorije da su vrlo brojni naučnici bili /i danas još jesu/ iz vladajućih klasa feudalnih i kapitalističkih visoko kulturni, te da su dali ogroman doprinos opštoj kulturi čovječanstva, jasno je, da Andrić pod ratnicima i vlasnicima /od riječi - vlast/ misli na muslimane kao kolektiv, jer su oni to kroz vijekove u turskoj teokratskoj državi bili, a ne samo na klasu begova, aristokrata, za koje turski zakoni nisu ni znali, nego samo priznavali lične sposobnosti bez obzira na porijeklo. I u Bosni je velik broj begova nastao tim putem. Galus dalje 'dokazuje' uvriježenom i zabezeknutom Bahtijareviću da žovakva klasa ljudi', sa ovakvim osobinama i mentalitetom mora da ...'propada', jer...'vi se ne možete mijenjati istom brzinom' kao što su se... 'odavno izmijenile prilike koje su od vas nekad načinile to što ste' pa zato morate ostati ono što ste, ili, 'ako hoćeš, /čak?!/ ono što ste bili', a to znači, u promijenjenim prilikama, da je neminovna posljedica ta da moramo propasti, zaključuje cinički Andrić da 'velikodušno umiri' svog druga..."

"Nikakve sumnje nema /svodi Kurtović na kraju raspravu o romanu *Na Drini ćuprija*/ da je Andrić pri izlaganju ovih svojih misli i pri donošenju ovih zaključaka mislio na muslimane kao kolektiv. To potvrđuju i gornji citati kad se analiziraju kako treba, a naročito kad se uzme u obzir da Andrić kroz cijelu svoju knjigu, zapravo kroz sva svoja djela, prikazuje muslimane, i to bez izuzimke - begove i sve ostale samo u tom svjetlu. On ih i ne karakteriše drukčije nego kao orijentalce sa svim negativnim osobinama Istoka i, jednako kao i svi sljedbenici zapadnjačke rimske kulturne nadmenosti, ni on ne priznaje Istoku ništa pozitivno. Njegova je tendencija, prema ovim i mnogim drugim citatima i prema sadržini cijele knjige, toliko jasna da čitalac zaista ne može ni steći drugo uvjerenje nego ovo kako se ovdje iznosi, ma koliko Andrić ponekad formalno nastojao da prikrije ovu tendenciju i ovu svoju misao tobožnjom ljigavom ogradom, sa dvije napo-

dizertacije; nadovezujući se *"na prošlost i budućnost naroda i njegove kulture i civilizacije".*[257]

"- Ti imaš pravo, - govorio je Galus /u nastupu nacionalne i rasne posesivnosti, ali kao da parafrazira iz svoga ugla stihove Bašagićeve pjesme *Mehmed-paši Sokoloviću Velikomu/,*

> *" To je morao biti genijalan čovjek. Nije on prvi ni pošljednji čovjek naše krvi koji se istakao služeći tuđe carstvo. Mi smo dali na stotine takvih ljudi, državnika, vojskovođa i umjetnika, Carigradu, Rimu i Beču. Smisao našeg narodnog ujedinjenja u jednu veliku i moćnu, modernu nacionalnu državu i jeste u tome što će tada naše snage ostajati u zemlji i razvijati se tu i davati svoj doprinos opštoj kulturi pod našim imenom, a ne iz tuđinskih centara.*
>
> */.../*
>
> *- I ti misliš da bi Mehmedpaša Sokolović, da je ostao kao seljačko dijete tamo gore u Sokolovićima, postao ono što je postao i da bi između ostalog podigao i ovu ćupriju na kojoj mi sada razgovaramo?*
>
> *- U ono vrijeme, naravno, ne bi. Ali na kraju krajeva, nije Carigradu ni bilo teško podizati ovakve građevine kad je nama, kao i tolikim ostalim pokorenim narodima, uzimao ne samo imetak i zaradu nego i najbolju snagu i najčistiju krv./.../ - Ali kad mi jednom stečemo svoju narodnu slobodu, onda će naš novac i naša krv biti samo za nas i ostajati nama".*

Tako je Andrić isticao tada uobičajeni pojam "krvi" kao rasnu oznaku nacionalnog porijekla i ne misleći

---

mene o 'begovskim sinovima' i o 'klasi na umoru'. Naučno, sa sociološkog gledišta, pravi je apsurd, zapravo miriše na rasizam, kad se pripisuje cijelom jednom kolektivu osobine manjine sve kad bi one i bile tačne za manjinu." /Kurtović, 219-220./.

257. NDĆ. 278.

kakve konotacije ona izaziva kod bosanskomuslimanskih čitalaca, i kakve će asocijacije ona tek izazivati u budućnosti. A dalje je istaknuto kako će sve *" biti samo i jedino za podizanje nacionalne kulture koja će nositi naš pečat i naše ime i koja će imati u vidu sreću i blagostanje najširih slojeva našega naroda"* [*258] Sve je,dakle, završeno u integralističkom unitarnom tonu. *"Bahtijarević je ćutao"*, piše Andrić, *"i to ćutanje, kao da je najživlji i najrečitiji otpor, izazivalo je Galusa i nagonilo ga da podigne i pooštri notu."*[*259] Od ovog mjesta i Andrić napušta ton rasprave i prelazi, s vlastitim objašnjenjem i napomenom o svemu kao o iluzijama i željama na kraju; što je trebalo predstavljati pripovjedačku distancu, - prelazi u patriotsko-idealističku patetiku i apoteozu "rase" i "rasnog genija":

> *"On je živošću koja mu je bila urođena i rečnikom koji je tada vladao u omladinskoj nacionalističkoj literaturi nabrajao planove i zadatke revolucionarne omladine. Sve žive snage rase biće probuđene i stavljene u dejstvo. Pod njihovim udarcima raspašće se Austro-Ugarska Monarhija, ta tamnica naroda, kao što se raspala evropska Turska. Sve antinacionalne i reakcionarne sile koje danas sputavaju, dele i uspavljuju naše nacionalne snage biće pobeđene i potisnute. Sve će to moći biti izvedeno, jer je duh vremena u kome živimo naš najbolji saveznik, jer su i napori ostalih malih i porobljenih naroda sa nama. Savremeni nacionalizam trijumfovaće nad konfesionalnim razlikama i zastarelim predrasudama, oslobodiće narod stranih*

258. Ibidem, 279.

259. Ibidem, 279.

Nadovezujući se na vlastitu tvrdnju da u Andrićevim historijskim pripovijetkama i romanima "nema gotovo nijedne ličnosti koja karakteriše vrijeme i prilike ondašnje sredine, sve su one, za ocjenu

nenarodnih uticaja i tuđinske eksploatacije. I tada će se roditi nacionalna država. /.../

prilika i vremena nerealne i unesene su u romane slučajno, jednako kao i priče i slike /u mozaičkoj strukturi Andrićevih "hronika", M.R./, i zajedno s njima", - Kurtović je opet uzeo za primjer njemu vremenski i ideološki bliskog Bahtijarevića: "Na jedan prigovor, da Bahtijarević nije tipičan za tadanju muslimansku inteligenciju /*Na Drini ćuprija*/, Andrić u neprilici odgovara: Pa bilo je i takvih." Uzimajući za osnovu tada vladajuću teoriju proze o "tipičnim karakterima i tipičnim okolnostima", on je izveo zaključak o Andrićevu očito tendencioznom predstavljanju: "da preko ovakvih specijalno biranih netipičnih ličnosti i događaja, u vezi s njima, sugeriše svojim majstorskim perom i autoritetom, čitaocima i budućim pokoljenjima da su one zaista tipične, i da ih na taj način truje tom netačnošću, a to ne znači samo nerealnost nego i nešto gore od nerealnosti - zlonamjernost." "Da dokažem gornju tvrdnju /nastavlja Kurtović/, uzimam ponovno Bahtijarevića. Jedno radi toga što taj 'tipični karakter' potiče iz 'okolnosti' koje su i Andriću i meni vrlo dobro poznate - iz godine 1914 - pa ne moram da tražim istorijske podatke, a drugo što je Andrić jedino taj tip obradio ne samo literarno nego i 'naučno' - 'sociološki' štaviše upustio se i u antropologiju /najzamršeniju granu nauke po kojoj, ko zna, kako bi ispao i sam pisac/ dokazujući njegov persijski izgled i nagovještavaju persijsko porijeklo njegovo, što je ne samo čudna pojava nego i karakteristična, dokaz više kako Andrić nastoji i u tom pravcu da prikaže u ovim djelima muslimane kao poseban, stran kolektiv u našem narodu." Ističući ponovno da je Bahtijarević "nerealan predstavnik ondašnje muslimanske inteligencije", Kurtović kaže da je i "Andriću vrlo dobro poznata živa, upravo revolucionarna akcija tadašnje muslimanske napredne inteligencije u svakom pravcu. On zna, da je bio upravo heroizam sa njihove strane postaviti pred muslimanske mase onakvo rješenje nacionalnog pitanja i učestvovati u njemu najaktivnije - u revolucionarnim organizacijama, u atentatima, u komitskim četama po Turskoj prije Balkanskog rata, u Balkanskom i Prvom svjetskom ratu, i to uvijek protiv Turske kojoj je bio na čelu Sultan halifa /vrhovni starješina/ muslimana. Njihov položaj bio je utoliko teži, a njihova progresivnost i idealizam utoliko su uočljiviji što je, kako sam već rekao u prvom dijelu ovog prikaza, nacionalna misao u ono doba krivo i jednostrano, vjerski i šovinistički shvaćena čak i od dobrog dijela srpske i hrvatske inteligencije, o čemu su se muslimanske mase osvjedočavale na svakom koraku javnog i privatnog života, i što su one štrecajući od takvog shvatanja i takvog rješenja našeg nacionalnog problema, smatrale tadašnju muslimansku naprednu generaciju izdajnicima i neprijateljima svojim - "Vlasima". /.../ Isto tako Andrić zna da se ta generacija zalagala za savremeno tzv. obligatorno rješenje agrarnog pitanja, za princip da zemlja pripadne onom ko je obrađuje - seljaku kmetu - usprkos

Galus je zatim opisivao preimućstva te nove nacionalne države koja će oko Srbije kao Pijemonta okupiti sve Južne Slovene na osnovu potpune plemenske ravnopravnosti, verske snošljivosti i građanske jednakosti."[260]

tome što je bilo najmanje kmetova muslimana, a najviše zemljoposjednika muslimana, i usprkos tome što je muslimanska javnost, pod uplivom i vodstvom begova, bila energično protiv takvog rješenja. Zar i to nije veliki dokaz progresivnosti i idealizma tadanje mlade generacije? /.../ Andrić vrlo dobro zna i za njihov progresivan i vrlo pozitivan rad i staranje /naročito preko kulturnog društva "Gajret"/ oko podizanja novih školovanih kadrova. Zna i to da se ta generacija uporno zalagala za školovanje i savremeno vaspitanje muslimanskog ženskinja, za njihovo učešće u društvenom životu i razvoju, čak i za otkrivanje, što je sve u ono doba prije 50 godina bio pravi revolucionarni potez."/286./. Kad sve to zna /postavlja pitanje Kurtović/, "zar je smio Andrić i kad kod pravoslavne inteligencije nazire čak i daleki budući napredni razvoj /na što ću se i kasnije osvrnuti/, zar je smio Andrić tu muslimansku generaciju predstaviti današnjoj i budućoj čitalačkoj publici - konzervativnom i reakcionarnom /preko Bahtijarevića/ i, zar je smio reći da je u njoj 'sve ugašeno i prigušeno'? Zar može jedan pisac od renomea da ne uoči ovako eklatantne pojave progresa žive stvarnosti? Meni je glavno da ovim nepobitnim činjenicama dokažem i nerealnost i neobjektivnost Andrićevu u iznošenju 'tipičnih karaktera', a s tim i neopravdanost visoke literarne ocjene i nagrade Andrićevih djela sa gledišta pomenute teorije svih mjerodavnih teoretičara i kritičara.

Bilo bi isuviše opširno zadržavati se na ostalim njegovim tipovima da se to isto dokaže; morala bi se pisati cijela studija - istorijska i sociološka. Jasno je da Andrićeva namjera da preko tih isto tako nerealnih tipova, kakve on, uostalom, jedino i dosljedno bira, prikaže karakteristike muslimana u Bosni kroz vijekove, i to kao kolektiva. /.../ On prikazuje muslimane tako /podvlači Kurtović svoju tvrdnju Andrićevim tekstom/ da se oni uopšte ne mogu prilagoditi savremenom progresu, da "moraju ostati ono što su", odnosno čak "ono što su nekad bili" /kakav logički i sociološki apsurd!?/ i da radi toga moraju - "propasti" /.../, da su nesposobni za kulturu /kulturunfähig/.", u okviru "starinskog shvatanja "ratnika i vlasnika", preko "tipova naročito biranih i naturalistički prikazanih", uz tvrdnju "o nemogućnosti progresa među muslimanima" i "proricanje njihove propasti", iznoseći upravo suprotne činjenice o pravoj stvarnosti, vitalnosti i razvoju Bošnjaka do 1914. i dalje do početka Drugoga svjetskog rata, "iako je /Andrić/ pisao i izdao ova svoja djela /*Na Drini ćupriju* i *Travničku hroniku*, M.R./ za vrijeme rata, u doba kad je svak, pa i on, mogao da vidi jasno netačnost te njegove tvrdnje". /Kurtović, 302./.

260. Ibidem, 279-280.

Čitava jedna ideologija rasističkog osporavanja i političke optužbe, kojoj je dodana i klasna eksploatacija, bila je sažeta u Galusovu, tj. Andrićevu govoru. Kao da je on otvorio sve brane unutarnje nepodnošljivosti, ali uvijeno u retoriku uvjeravanja i logiku genetičke posljedičnosti. Tu je bio i historijski teret krivice i optužbe vjekovnog gospodstva zasnovanog na turskom društvenom i pravnom poretku vladavine, koja je utvrđivana i branjena vojnom silom, kulturom, pravom. Uz to odricanje prave sklonosti i sposobnosti za humanističke nauke Bošnjacima, njihovo odbacivanje na Istok i orijentalno-rasna identifikacija; zapravo osporavanje sposobnosti za adaptaciju Zapada i za opstanak u okviru njegove civilizacije sa svojim stvaralačkim udjelom, te osuda na dotrajavanje u promijenjenim vremenima i životu, kao nevesela perspektiva budućnosti. Sve uz ograđivanje od bilo kakva vrijeđanja, zlonamjernosti i zluradosti. A na šutnju Bahtijarevićevu, koja je svakako značila odbijanje takvog načina mišljenja i takve perspektive naroda kome je pripadao, Galus je Andrićevskim posredstvom mijenjao ton historijsko-civilizacijske osude na neveselu budućnost u patetiku vizije države Južnih Slavena okupljenih oko Srbije, koja je, kao što se vidi iz romana, za Bošnjake značila samo stranu protivnosti i neprijateljskih namjera:

"- *Vidićeš, Fehime*", - uveravao je zaneseni Galus svoga druga, kao da je to stvar ove noći ili sutrašnjeg dana - "*vidićeš, ostvarićemo državu koja će biti najdragocjeniji prilog napretku čovječanstva, u kojoj će svaki napor biti blagosloven, svaka žrtva sveta, svaka misao samonikla, nošena našom riječi, i svako djelo sa pečatom našeg imena. Tada ćemo stvarati djela koja će biti produkt našeg slobodnog*

rada i izraz našeg rasnog genija, djela prema kojima će sve što je učinjeno u stoljećima tuđe uprave izgledati kao nedostojne igračke. Premostićemo veće rijeke i dublje ponore. Sagradićemo nove, veće i bolje mostove, i to ne da vezuju tuđe centra sa pokorenim pokrajinama, nego da spajaju naše krajeve među sobom i našu državu sa cijelim ostalim svijetom.

Jer, o tom više nema sumnje, nama je suđeno da ostvarimo ono čemu su svi naraštaji prije nas težili: državu, rođenu u slobodi i zasnovanu na pravdi, kao jedan dio božje misli, ostvaren na zemlji."[261]

Ali, riječi koje je Galus govorio u recepciji bosanskomuslimanskog čitaoca poslije Drugog svjetskog rata zvučale su kao lažni, ubilački cinizam.

Bahtijarević je, kaže Andrić, na sve to *"ćutao"*, njegovo *"izdvojeno, teško i uporno /.../ ćutanje, dizalo se, osetno i stvarno, kao neprelazan zid u tami, i samom težinom svoga postojanja poricalo odlučno sve što je onaj drugi govorio"*.*[262] Njegov unutarnji monolog, s rezonancom istočnjačke filozofije i izrazom bošnjačkog mentaliteta, kao komentar Galusove nacionalnoidealističke egzaltacije stavom o vremenitosti čovjeka i ljudskih odnosa u vječnosti, - jednačio se na ovom mjestu s Andrićevim pripovjedačkim razmišljanjem o trajnosti mosta u mijenama historije i zbivanja mjerenih ljudskim vijekom: *"Temelji sveta i osnovi života i ljudskih odnosa u njemu utvrđeni su za vekove"* - umovao je Bahtijarević: *" To ne znači da se oni ne menjaju, ali mereni dužinom ljudskog života izgledaju večni. Odnos između njihovog trajanja i dužine ljudskog veka isti je kao odnos između nemirne, pokretne i brze površine reke i njenog stalnog i čvrstog dna čije su izmene spore i neprimetne. I*

261. Ibidem, 280-281.

262. Ibidem, 281.

sama pomisao o promeni tih 'centara' nezdrava je i neizvodljiva. To je isto kao kad bi neko zaželeo da menja i pomera izvore velikih reka i ležišta planina. /.../ Trajna dela na zemlji ostvaruju se božjom voljom, a čovek je samo njeno slepo i pokorno oruđe. Delo koje se rađa iz želje, čovekove želje, ili ne doživi ostvarenje ili nije trajno; u svakom slučaju nije dobro. /.../ A zaista veliki ljudi, kao i velike građevine, ničiu i nicaće tamo gde im je božjim promislom određeno mesto, nezavisno od praznih, prolaznih želja i ljudske sujete."[263] *"Ali Bahtijarević* /podvlači Andrić na kraju/ *nije izgovorio nijednu od tih reči. Oni koji, kao ovaj muslimanski mladić, begovski unuk, nose svoju filozofiju u svojoj krvi, žive i umiru po njoj, ali ne umeju da je iskažu rečima niti osećaju potrebe za tim."*[264]

I *"poslednju godinu hronike o mostu na Drini"*,[265] 1914., Andrić je završio sudbinom Bošnjaka, u obliku Alihodžina komentara na politička zbivanja, u vertikali historije i njegove smrti, na kraju djela. Iskazom da će godina 1914. *"uvek ostati izdvojena"*, kako *"bar izgleda onima koji su je preživeli"*, Andrić se, prividno postrani a stvarno kao jedan od tih, i sam opredijelio za patetičnu impresiju nemogućnosti izraza onoga *"što se tada sagledavalo u dnu ljudske sudbine, iza vremena i ispod događaja"*: *"onih kolektivnih drhtaja koji su odjednom zatresli masama"*, *"talasanja u ljudima, koje je išlo od nemog životinjskog straha do samoubilačkog oduševljenja, od najnižih nagona krvološtva i podmukle pljačke do najviših podviga svetačkog žrtvovanja u kome čovek prevazilazi sebe i dodiruje za trenutak sfere viših svetova sa drugim zakonima"*.[266] Ali je istakao da je to *"bilo vreme*

263. Ibidem, 281-282.
264. Ibidem, 282.
265. Ibidem, 304.
266. Ibidem.

na granici dveju epoha ljudske povesnice, a otud se mnogo jasnije video kraj one epohe koja je tu završavala nego što se nazirao početak nove koja se otvarala." "Tada se još za nasilja tražilo opravdanje i za zverstva nalazilo neko ime, pozajmljeno iz duhovne riznice prošlog veka", iznosio je Andrić svoje opažanje koje je odjekivalo suvremenošću ali se steralo i u budućnost u svojoj primarnoj strahovitosti, i ogoljenosti zlodjela. Da bi, nakon toga, ljeto 1914. godine, u kontrapunktu, u *"sećanju onih koji su ga ovde preživeli"*, označio *"kao najsvetlije i najlepše leto koje se pamti, jer u njihovoj svesti ono sja i plamti na čitavom jednom džinovskom i mračnom horizontu stradanja i nesreće, koji se proteže do u nedogled."*,[*267] izmjenjujući tako subjektivni doživljaj sa realističnim opservacijama historijske atmosfere, kako je ona dopirala do Višegrada.

Vidovdanski atentat tako koincidentan sa kosovskim porazom i njegove posljedice Andrić je izrazio u različitoj recepciji Srba i Bošnjaka, isto kao što su i Kosovo različito kroz stoljeća doživljavali, iako su pod Gradaščevićem upravo Bošnjaci porazili na istom polju sultanovu vojsku. I dok su nacionalno gorljivi Srbi prebjegli preko granice smatrajući *"rat je tu, i nama je svima sada mesto u Srbiji"*,[*268] u čaršiji su se *"ljudi... podelili na progonjene i one koji gone"*: *"Za nekoliko trenutaka"* - piše Andrić sa zadrškom moralne objektivnosti - *"zbrisana je čaršija koja je počivala na vekovnoj tradiciji, u kojoj je uvek bilo i pritajene mržnje, i surevnjivosti i verske netrpeljivosti i osveštanih grubosti i svirepstava ali i čojstva i* ***merhameta*** *i osećanja za red i meru, osećanja koje je sve te zle nagone i grube navike držalo u snošljivim granicama i, na kraju, mirilo ih i podvrgavalo opštim interesima zajedničkog života."*[*269]

267. Ibidem, 305.

268. Ibidem, 323.

Ali je u tome poremećaju, kao i uvijek u trenucima historijskih kriza i bošnjačkih političkih iskušenja u romanu, Andrić opet istakao Alihodžu Mutevelića, svoga najpozitivnijeg ali i najtragičnijeg mislećeg lika, prosvijetljenog životnim iskustvom i mudrošću stalożene tradicije i racionalne svijesti jednoga malog muslimanskog naroda između dva kršćanska, na vjetrometini dvaju svjetova, koji je ostavljen da promišlja o sebi i svojoj sudbini. I dok je *"već sutradan posle objave rata Srbiji počela po varoši da krstari četa* ***šuckora****","sastavljena od Cigana, pijanica i drugih besposličara, uglavnom ljudi koji su odavno u zavadi sa dobrim društvima i u sukobu sa zakonom"*, sa Husom Kokošarem na čelu, junakom Andrićeve ratnookupacijske pripovijetke *Svadba*, na Alihodžinu dućanu se sastalo *"nekoliko uglednih varoških Turaka"*, opet "Turaka", piše Andrić na završnoj tački svoga historijskog luka, svi *"bledi i zabrinuti sa onim teškim i ukočenim izrazom na licu koji se uvek javlja kod ljudi koji imaju šta da izgube, kad se nađu pred nenadanim događajima i krupnim promenama"*.[*270] Alihodža odbija svaku pomisao o bilo kakvu učešću u šuckoru, i *"naročito /se/ okomio na Nailbega, koji je za to da se primi oružje i da se umesto Cigana oni kao ugledni ljudi stave na čelo muslimanskih dobrovoljačkih odreda"*.[*271] Iznevjeravajući piščeve namjere ali njegovim pripovjedačkim posredstvom, kaže Alihodža njemu, izričući historijsku promisao za Bošnjake, pouku o njihovu pravom položaju i vlastitom interesu između dva kršćanska naroda, kao izraz realizma i perspektivu političke mudrosti od tada pa daleko u budućnost, koja je u kontekstu piščeve dizertacijske ideologije i

269. Ibidem, 324.
270. Ibidem, 325-326.
271. Ibidem, 327.

dinamičke koncepcije romana mogla izgledati, u recepciji nemuslimanskih čitalaca, kao potvrda njihova tradicionalnog odrođavanja, renegatstva i na kraju iznevjerenja pradjedovskog porijekla i suvremene nacionalne izdaje patriotizma: *"Zar ti ne vidiš da se vlasi preko nas biju i da će se na kraju sve o našu glavu obiti?"*, pita ga Alihodža dokazujući *"da za 'tursko uho' nema dobra ni na jednog strani i da svako njihovo mešanje može biti samo štetno"*.*[272] Potom, Alihodža nastavlja sa realnom sviješću umjesto sviješću romantičarske historijske tragike:

> *"- Odavno nas niko ni za šta ne pita, i ni u što ne računa. Ušao je Švabo u Bosnu, a ni Sultan ni Ćesar ne upita nas: je li izun, begovi i turska gospodo? Pa se digoše Srbija i Crna Gora, dojučerašnja raja, i uzeše pola Turske Carevine, a nas niko i ne pogleda. I sada, udari Ćesar na Srbiju, a nas opet niko ništa ne pita, nego nam daju neke puške i benevreke da budemo Švabi hajkači i da mu nagonimo Srbijance, kako ne bi on morao tur derati po Šarganu. Pa zar tebi, bolan ne dolazi u pamet ovo: kad nas za tolike krupne stvari kroz tolike godine ni za što ne upitaše, otkud sada ova milost od koje rebra pucaju? A ja ti kažem, da su ovo krupni računi i najbolje će biti onome ko se u njih ne umiješa više nego što mora. Ovdje je na granici počelo da se para, ali ko zna dokle će otići. Ima neko iza ove Srbije. Drukčije ne može biti."*[273]

U narastanju dramskog intenziteta represalija nad Srbima koji će kulminirati, kao i više puta prije toga u zbivanjima ove hronike dajući joj političko-ideološki ritam, javnim vješanjem dvojice seljaka-kmetova i

272. Ibidem.

273. Ibidem.

jednog građanina Vaje Ličanina pod optužbom *"da su ih videli kako u noći daju svetlosne signale prema srpskoj granici"*,[*274] i pred okupljenom svjetinom, vojnicima, *"izmešanim sa turskom seoskom sirotinjom i varoškim Ciganima"*, u tom narastanju ostale su da rezoniraju Alihodžine riječi: *"Zapamti da su stari ljudi davno rekli: Nije vrijeme došlo da ginemo, nego da se vidi ko je kakav."*,[*275] i nakon toga njegovo demonstrativno zatvaranje dućana, *"iako je postojala izričita naredba vojne vlasti da sve radnje moraju da budu otvorene"*.[*276] Završnica romana tako je u mnogome bila, nesvjesno ili svjesno, alegorijska, jer je reflektirala sudbonosne događaje za Bošnjake iz vremena kad ga je Andrić stvarao, ali je pripovjedački vidovito, vođen logikom svojih historijskih iskustava i saznanja i logikom razvoja političkih događaja, stvarao. A uz to je anticipirala ne samo psihologiju nego i konkretna zbivanja koja će se desiti daleko nakon toga, dokazujući koliko je bilo snažno historijsko osjećanje srpsko-muslimanskog antagonizma kao nacionalno-ideološko utemeljenje njegove dizertacije i njene pripovjedačke perspektive u budućnosti.

> *"Četvrtog ili petog dana u rano jutro, kad je most opet bio pretrpan komorom koja je sporo oticala kroz tesnu čaršiju, začu se oštar i neobičan fijuk iznad kasabe, i nasred mosta, pored same kapije, udari granata u kamenu ogradu. Parčad železa i kamena zasu konje i ljude, nastade gužva, propinjanje konja i opšte bežanje. Jedni su bežali napred, u čaršiju, a drugi natrag, drumom kojim su došli. Odmah padoše još tri granate, dve u vodu a jedna*

274. Ibidem, 329.
275. Ibidem, 328.
276. Ibidem, 331.

opet na most, među sabijene ljude i konje. Za tren oka most ostade prazan; na čistini koja je nastala videla su se, kao mrke pege, preturena kola, mrtvi konji i ljudi. /.../ Od toga dana ta brdska baterija sa Panosa gađala je stalno most i kasarnu pored njega. Posle nekoliko dana, opet jednog jutra, začu se sa istoka nov zvuk, negde ispod Goleša. Glas topa je bio udaljeniji ali dublji, a ispaljene granate gudile su teže nad kasabom. To su bile haubice; u svemu dve. Prvi meci padoše u Drinu, zatim na prazan prostor pred mostom, gde oštetiše okolne kuće, Lotikin hotel i oficirsku kasinu, a onda stadoše u pravilnim razmacima da gađaju sigurnije i to samo most i kasarnu. Već posle jednog sata kasarna je gorela. Vojnike koji su pokušali da gase, tukla je brdska baterija sa Panosa šrapnelom. Najposle prepustiše kasarnu njenoj sudbini. Na vrelom danu gorelo je sve što je drveno, a u dogorele ruševine padale su s vremena na vreme granate i rušile ponutricu zgrade. Tako je i po drugi put porušen Kameniti han i od njega ponovo načinjena gomila kamenja. /.../ Od celog tog desetodnevnog bombardiranja nije ni inače na mostu nastala nikakva veća šteta. /.../ Jedino su granate koje su pogađale sam kolovoz na mostu ostavljale u nabijenom šljunku plitke rupe i razrivena mesta, ali to se nije moglo ni primetiti dok se ne stupi na sam most. Tako je u celoj toj novoj oluji koja se srušila na kasabu i pokretala iz korena i preturala drevne navike, žive ljude i mrtve stvari, most stajao i dalje beo, tvrd i neranjiv, kakav je bio oduvek.[277]

Tako je završavao Andrić, po svome nadvremensko-filozofskom običaju i kompozicijskom stereotipu i

277. Ibidem, 331-332.

ovo dvadeset i drugo poglavlje, ali je nastavljao prizore i slike srpskog granatiranja s brda Višegrada, na Drini ćuprije i sada ponovno Turaka kako poče da naziva Bošnjake, kao projekciju iz pripovjedačkohistorijskog vremena i njemu komparativne suvremene stvarnosti u proročanstvo budućih zbivanja u ovom gradu i Bosni, ali bez austrijsko-njemačkog okupatora.

"Zbog stalnog bombardovanja obustavljen je po danu svaki veći saobraćaj preko mosta: civili prelaze slobodno, pa i vojnici pretrčavaju pojedinačno, ali čim krene malo veća grupa, sa Panosa zaspu šrapnelom. Posle nekoliko dana stvorila se izvesna pravilnost. Svet je uočio kad je paljba življa, kad je slabija, a kad se potpuno obustavlja, i prema tome se kreće i svršava najnužnije poslove, ukoliko ga austrijske patrole u tome ne sprečavaju. /.../ Brdska baterija sa Panosa puca samo danju ali haubice iza Goleša javljaju se i noću i pokušavaju da ometaju premaštanje trupa i prenos komore sa jedne i sa druge strane mosta. /.../ Građani čije su kuće u središtu varoši, u blizini mosta i druma, prešli su sa porodicama na Mejdan ili u druge zaklonjene i udaljene mahale, kod rođaka ili poznanika, da bi se sklonili od bombardovanja. To bežanje sa decom i najnužnijim stvarima podseća na one teške noći kad bi na kasabu naišao 'veliki povodanj'. Samo što ovoga puta ljudi raznih vera nisu pomešani ni vezani osećanjem solidarnosti i zajedničke nesreće, i ne sede zajedno, tražeći u razgovoru pomoći i olakšanja kao nekad. Turci su po turskim kućama a Srbi, kao okuženi, po srpskim. Ali i tako rastavljeni i podeljeni, oni žive manje-više jednako. Zbijeni po tuđim kućama, ne znajući šta da rade sa dugim vre-

menom i svojim brižnim i zbunjenim mislima, dokoni i praznoruki kao pogorelci, u strahu za život, u neizvesnoti za imanje, mučeni suprotnim nadama i željama koje, naravno, i jedni i drugi kriju. /.../ Noću se svi pretvaraju da spavaju, iako u stvari ne može niko oka da stisne. Govore šapatom, iako ni sami ne znaju čemu taj oprez kad i onako svakog časa grune top čas srpski čas austrijski. Ušao u svet strah od 'davanja znaka neprijatelju', iako niko ne zna ni kako se ti znakovi daju ni šta to zapravo znači. /.../ U muslimanskim kućama je nešto življe i slobodnije. Tu ima mnogo starih ratničkih nagona, ali probuđenih u nevreme, zbunjenih i obezglavljenih u ovom dvoboju u kome se iznad njihovih glava nadbijaju dve artiljerije, obe hrišćanske. Ali ima i brige, velike i skrivene, ima i nesreća bez izlaza i vidljivog rešenja.'"[278]

Priča Mujage Mutapdžića Užičanina Alihodži, u ovoj atmosferi smrti i razaranja, zapravo je Andrićeva rekapitulacija *"zle sudbine ovog čestitog, nesrećnog čoveka i istinskog muslimana"*,*[279] kako ga Alihodža u njegovoj psihološkoj interpretaciji doživljava. Ta objektivacija, ali u tuđoj recepciji, izraz je Andrićeva srpsko-političkog oportunizma, ali je istovremeno i most neposredne komunikacije sa bošnjačkim čitaocima vlastitim razmišljanjem nad historijom njihovih nedaća uslijed vjerske, nacionalne, kulturne i političke konverzije koja se nalazi u podlozi čitava njegova racionalnog saznanja i doživljaja razvoja i sudbine ovog naroda. To je ilustrativna historija njihovih izbjegličkih seoba i stradanja još od srpskog ustanka

278. Ibidem, 333-334.

279. Ibidem, 337.

pod Karađorđem, koja se na kraju ove ispovijedi završava u neizvijesnosti sudbine, ali se u recepciji bošnjačkih čitalaca i stvarnim zbivanjima produžava izvan pripovjedačkih okvira sve do naše suvremenosti, zapravo ona je anticipira, ona se pokazuje proročanska prema izreci "historija se ponavlja".

Ta priča počinje od njegovih nepunih pet godina *"kad su Turci morali da napuste gradove po Srbiji"*, pri čemu su *"Osmanlije /.../ otišle u Tursku"*, a njegov otac, *"još mlad čovek, ali već ugledan i jedan od prvih užičkih Turaka, rešio je da pređe u Bosnu"*, sa nekoliko stotina užičkih muhadžira, *"gde je bila još turska vlast"*. Kad je došla austrougarska okupacija, *"on je smatrao da nije vredelo bežati od jedne hrišćanske vlasti da bi se živelo pod drugom"*, pa je zajedno s porodicom *"napustio Bosnu, zajedno sa još nekoliko porodica koje nisu htele da vek provode u zemlji 'gde zvono kuca' i preselio se u Novu Varoš, u Sandžaku"*, gdje je i umro. A kad je došao Balkanski rat 1912., *"u otporu koji je turska vojska oko Nove Varoši dala srpskoj i crnogorskoj vojsci, učestvovao je i Mujaga."* Otpor je, kaže Andrić, *"bio kratak, i ne može se kazati ni da je bio slab ni bezuspešan sam po sebi, pa ipak, kao nekim čudom, kao da se sva sudbina rata i tolikih hiljada živih ljudi rešava ne tu nego negde daleko, nezavisno od svakog otpora, jačeg ili slabijeg, turska vojska je ispraznila Sandžak"*, i Mujaga je morao *"da beži natrag u Bosnu, pod onu istu vlast od koje mu je otac pobegao"*, postavši tako po treći put izbjeglica. *"I sad, evo, posle svega dve godine toga teškog izbegličkog života u kasabi, naišla je ova oluja u kojoj on više ne može i ne ume ništa; jedino što mu ostaje to je da, zabrinut, prati njen tok i strepi od njenog ishoda i završetka."*[*280]

280. Ibidem, 336-337.

Ispovijed Mujage Mutapdžića završava se tako u bezizlazu opstanka, na životnom i moralnom raskršću. *"Ovo je došlo, moj Alihodža, da se nema kud"*, kaže on na kraju zatvarajući vlastiti krug. *"Bog jedan vidi da smo i otac mi rahmetli i ja sve činili da ostanemo u čistoj vjeri i pravom turčijatu. Đed mi je ostavio kosti u Užicu; danas mu belćim nema ni traga od mezara. Oca sam ukopao u Novoj Varoši i ne znam da do danas i njegov mezar nije vlaška stoka pogazila. Mislio sam da ću bar ja umrijeti ovdje, gdje još ezan uči, ama evo mi se čini da je pisano da nam se sjeme zatre i nikome za grob ne zna. Božja volja tako hoće, šta li? Samo vidim da se više nema kud. Došlo ono vrijeme u kome se kaže da prava vjera neće imati puta ni izlaza, do jednog: da svisne. Jer, kud sam prist'o? Da pođem sa Nailbegom i sa šuckorima i da poginem sa švapskom puškom u ruci, osramoćen i ovog i onog svijeta, ili da sjedim ovako i čekam da Srbija zastupi i ovdje i da dočekam ono od čega smo pedeset godina bježali po muhadžirluku, iz mjesta u mjesto?"*[*281].

Bez dizertacijskih pretpostavki i polazišta iz prvih poglavlja romana, i piščeve životne, kulturne i političke identifikacije sa srpstvom, riječi ovog Andrićeva lika mogle bi se uzeti kao piščevo saživljavanje sa tragedijom Bošnjaka. Sa tim prethodnim znanjima i sjećanjima na ove Andrićeve tekstove, one djeluju kao prirodan razvoj njihove pogrešne sudbine i pad u bespuće pred uništenjem. U sastavu sa Alihodžinom historijskom skepsom, ove gorke bošnjačke riječi o sebi epilog su mitsko-epske i tradicionalno historijske radnje u romanu, logičan završetak dizertacije, alegorija suvremenosti njihova stradanja u Drugome svjetskom ratu na istoj ćupriji, u istom gradu, u istoj

281. Ibidem, 337-338.

oblasti Bosne, ali su u isto vrijeme i otvoreni iskaz za nagovještaje historije budućnosti, koje od ovog romana čine djelo bez nade za ovaj narod.

Na drugoj strani ove Andrićeve romaneskne naporednosti dvaju naroda sve je drukčije: *"U srpskim kućama, koje su sabijene oko crkve na Mejdanu, naprotiv, nema ni žalbi na prošlost ni bojazni od budućnosti; samo strah i tegoba sadašnjice"*. A ispod toga *"sve je isto, kako je bilo ranije i oduvek; isto pritajeno slućenje kao nekad, pre više od sto godina, kada su na Panosu gorele ustaničke vatre, ista nada, isti oprez, i ista rešenost da se sve podnese, ako drugačije ne može da bude, i ista vera u dobar kraj, tamo negde na kraju krajeva."*[*282]

Roman ulazi u finale proročanski asocijativno i zbiljski komparativno do naših dana, nastupa u atmosferi topovskog bombardiranja mosta i puškaranja po okolnim brdima, kada je *"veći deo građanstva napustio varoš koja je stajala između dve vatre"*, a *"most još uvek stajao kao osuđen, ali još u suštini nedirnut i ceo, između dva zaraćena sveta"*. A historija Bošnjaka u romanu završava se cinički u nizu simboličnih slika: smrću Alihodže Mutevelića, jedinog čovjeka među njima od dalekovidog razuma i sumnje, koji gleda iza stvari i zbivanja, i to smrt zajedno sa rušenjem mosta uz koji ga je sudbina tako neumitno vezivala.

Povučen u mali sobičak pozadi dućana, koji je on sam nazvao tabutom, mrtvačkim sandukom, *"gde se toliko puta sklonio od nasrtljivog sveta"*,[*283] Alihodža je najprije, u *"slasti samoće, mira i zaborava"*, mislio u sebi kako je *"ovih nekoliko dasaka dovoljno /.../, uz božju pomoć, da pravovremeno čoveka zakloni i spase kao čudotvorna lađa od*

282. Ibidem, 338.

283. Ibidem, 353.

svake bede i napasti, i od bezizlaznih briga i od ognjenjih topova kojima se iznad njegove glave biju dva dušmanina, oba nevernika, i to jedan grđi od drugog".[*284] *"U tom trenutku"*, - piše Andrić, sugerirajući simbolično da unatoč povlačenju za Bošnjaka, ma kako bio promišljen, realan, razuman, skeptičan i nepovjerljiv, nema mira ni u tabutu, - *"hodža oseti kako sećija pod njim suknu u vis i odiže i njega kao igračku; kako se njegova "slatka" tišina prolomi i sva odjednom pretvori u tutanj i gromku lomljavu koja ispuni vazduh, porazi sluh, i postade sveopšta i uhom nemerljiva", "kako nešto teško udari u dućanski krov i kako tamo iza pregrada stade zveket i prasak metalnih i drvenih predmeta..."*[*285] Kad se osvijestio spoznao je da je to kamen od mosta, koji je toliko volio i poštovao, sada prekinutog davno ukopanim aktiviranim eksplozivom. *"Niz čaršiju se začu neko dozivanje, glasna srpska komanda i užurbani koraci koji su se približavali."*[*286] Sve što je nakon toga slijedilo bila je svjesna agonija. A u mučnoj i sporom koračanju kući, uz osjećanje da ga *"sve više guši njegovo rođeno srce i noge otkazuju poslušnost"*,[*287] on je mislio, opsesivno, osuđen na mišljenje, kako *"nije dovoljno jednoj strani leđa okrenuti pa da prestane da nas goni i muči"*, spoznajući naknadno kob pasivne neutralnosti; tvrdoglavo uz to svjestan da je *"uvek /.../ on bio u pravu, uvek, u svemu i protiv svih"*, ali *"da sada ni to više ne može da ga ispuni zadovoljstvom": "isuviše je bio u pravu!"*[*288] Njegova urođena skepsa pokazala se kao stvarnost i kao mistično-moralno predviđanje. Njegove sumnje u austrijsko dotjerivanje ćuprije sad su se obistinile, sad su je *"digli u lagum kao da je stena u plani-*

284. Ibidem, 355.
285. Ibidem, 356.
286. Ibidem, 359.
287. Ibidem.
288. Ibidem, 360.

ni a ne zadužbina, hair i lepota". "Od najtvrđeg i najtrajnijeg počeli su da odbijaju", - mislio je on jetko, - *"od božjeg uzimaju. I ko zna gde će se zaustaviti! Evo je i sama vezirova ćuprija počela da se osipa kao đerdan; a kad jednom počne, niko ga više ne zadrža."*[289]

U prkosu oporbe Alihodža se, međutim, ni u posljednjim danima nije predavao, barem svojim mislima. Prihvatajući apsurd građenja i razgrađivanja, ali ne gubeći nadu u postojanje i moralnu trajnost plemenitih ljudi i njihovih dobrih djela, on je mislio dalje:

> *"Ali neka /.../, ako se ovde ruši, negde se gradi. Ima valjda još negde mirnih krajeva i razumnih ljudi koji znaju za božji hator. Ako je Bog digao ruke od ove nesrećne kasabe na Drini, nije valjda od celog sveta i sve zemlje što je pod nebom? Neće ni ovi ovako doveka. Ali ko zna? /.../ Ko zna? Može biti da će se ova pogana vera što sve uređuje, čisti, prepravlja i doteruje da bi odmah zatim sve proždrla i porušila, raširiti po celoj zemlji; možda će od vascelog božjeg sveta napraviti pusto polje za svoje besmisleno građenje i krvničko rušenje, pašnjak za svoju nezajažljivu glad i neshvatljive prohteve? Sve može biti. Ali jedno ne može: ne može biti da će posve i zauvek nestati velikih i umnih a duševnih ljudi koji će za božju ljubav podizati trajne građevine, da bi zemlja bila lepša i čovek na njoj živeo lakše i bolje. Kad bi njih nestalo, to bi značilo da će i božja ljubav ugasnuti i nestati sa sveta. To ne može biti."*[290]

U tim mislima je izdahnuo Alihodža, izuzetni protagonist orijentalne etike i mudrosti i bosanskog inada i sumnje: u pomirenju i suglasju sa Andrićem, koji se, s njegovim posljednjim mislima na kraju, i sam opet

289. Ibidem.

290. Ibidem, 361.

vinuo, iz historije nasilja i protivnosti, u predjele vječnosti, dobra i ljepote. Kao da se luk promisli tariha sa višegradske ćuprije spustio na Alihodžu, pri čemu je suvišno bilo Andrićevo razmišljanje o njegovoj vječnosti i ljepoti.

U vezi sa ovim otimanjem Andrićeve umjetnosti i etike riječi iz sistema njegove dizertacijske i književne ideologije može se zaključiti da bi mnoga njegova pripovjedačka opažanja, misli, iskustva, ocjene, prognoze i uopćavanja o Bošnjacima u ovom romanu, čak i ona skeptična, nepovoljna, kritička u odnosu prema njihovu karakteru, moralu, psihologiji, - ostala kao umjetnički realizam književne povijesti bez obala, ali sa maticom sugestivne vjerodostojnosti u dubokom koritu književne istine, i u recepciji bošnjačkih čitalaca, ne samo kao dvostrana slika događaja i psiholoških stanja, kao prognoza budućnosti i pouka da do takve ne dođe. Samo da ih Andrić nije uokvirio i obojio svojom nacionalno-političkom jednostranošću i pristranošću pod vidom mitsko-romantičke metahistorije, i isto takvom romantičkom isključivošću etičke simpatije i antipatije, sa imanentnom sugestijom da je za Bošnjake jedini izlaz u vraćanju Sokolovićevim korijenima, u protivnom neće imati mira ni u vlastitom tabutu, kao što ga nije imao ni Alihodža Mutevelić.

U podlozi pripovjedačkog tkiva *Na Drini ćuprija*, kao i drugih Anrićevih historijskih romana i pripovijedaka, nalazila se jedna koncepcija djelatnog vjersko-nacionalnog antagonizma i mržnje kroz historiju kao razvijena srž njegova doživljaja Bosne, koji se nije mijenjao još od njegove doktorske dizertacije. To je misao o Bosni kao zemlji mržnje. Ona, međutim, nije samo

Andrićeva, nego je varijanta naslijeđa srpsko-pravoslavnih mitova, zapisa na crkvenim knjigama i epskih pjesama, predaja o turskoj, kosovskoj krivici, koja to negativno osjećanje, zamjenom teza Turčin - Bošnjak, ali identifikacijom istog narodnog karaktera pod turskim imenom u svome pripovijedanju, uz stvarnu istovijetnost islamske vjere, koncentrira i nameće kao teret historije na Bošnjake i kada su se Turci povukli iz južnoslavenskih zemalja; ali je to koncepcija i katoličkih franjevačkih spisa, osobito iz prve polovine XIX stoljeća.

Tako se kao izričita i karakteristična vertikala sa utokom u Andriću pokazuje niz iskaza ove ideje, bez drugog izlaza osim nasilja, u Matije Mažuranića, Ivana Kukuljevića, Ivana Franje Jukića, koja nosi neskrivenu puninu optužbe jednog naroda, a produžava se imanentno, u afektivnoj recepciji djela, reaktivnim konsekvencama koje ta krivica podrazumijeva. "Kršćani i Turci mrze se strašno među sobom: nu neka bi i to bilo samo da se kršćani jedne i druge ispovijedi malo bolje gledaju", - piše Mažuranić 1842. u svome *Pogledu u Bosnu,*[*291] ali Andrić drugi dio njegova zapažanja nigdje ne razvija. U odlomku obimnog putopisa *Pogled u Štajersku, Beč, Peštu i Požun,* koji je 1847. izišao u *Danici horvatskoj, slavonskoj i dalmatinskoj,* Ivan Kukuljević iznosi i riječi jednog Bosanca hristjanina kojeg je na putu sreo: "Moj brate, šta će da bude iz takove zemlje, gde zbog vere brat na svojeg merzi brata, a svima ovima poturice s turskimi pašami i spahiami sablju verh glave derže?"[*292] A Jukić 1851. u

291. /Matija Mažuranić/: *Pogled u Bosnu ili kratak put u onu krajinu učinjen 1839-40. po Jednom Domorodcu.* Zagreb, 1842. Pet stoljeća hrvatske književnosti, 32. str. 234.

292. Ivan Kukuljević: *Pogled u Štajersku, Beč, Peštu i Požun,* Danica horvatska, slavonska i dalmatinska, 1847., 6./6. II/, str. 23.

Zemljopisu i Povjestnici Bosne ističe: "U Europi neima države, da su gdje jedni druge radi zakona progonili, kao što ovdje progone i tlače do današnjeg dana Turci kršćane, koji su jednog roda i podrijetla, al šta je narod i narodnost, to kako Turci, tako i kršćani ne znadu."[293]

Od ovih iskaza nije teško povući liniju na Andrićevu dizertaciju i njegove historijske romane i pripovijetke, jer su Mažuranić i Jukić, uz druge, nesumnjivo predstavljali njegove književne i idejne izvore. U *Pismu iz 1920.* godine on će u pismu Maksa Levenfelda iznijeti svoj traktat koji počinje riječima: *"Bosna je zemlja mržnje i straha..."*[294] A u *Omerpaši Latasu* će napisati: *"Sarajevo nije grad zločina, bar ne javnog i krvavog; pre bi se moglo reći da je grad mržnje, a mržnja lako nalazi nove povode i u svemu vidi sve nove potvrde za svoju opravdanost".*[295]

293. Ivan Franjo Jukić: *Zemljopis i Povjestnica Bosne*, Sabrana djela I. F. Jukića, 1., Sarajevo, Svjetlost, 1973., str. 310.

294. Ivo Andrić: *Pismo iz 1920. godine*, Sabrana djela Ive Andrića, knj. 9., Deca, Zagreb, 1967., str. 220. i d.

295. Ivo Andrić: *Omerpaša Latas*, Sabrana djela Ive Andrića, br. 16., Sarajevo, 1976., str. 259.

TREĆI DIO

I.
("TRAVNIČKA HRONIKA")

Pored "višegradske hronike", Andrić je u *Travničkoj hronici* obilježio i uveo u književnost i drugo mjesto svoga života u najranijoj mladosti. Ali, za razliku od "višegradske hronike", u ovoj se glavna radnja koncentrira i odigrava među strancima, konzulima sa Zapada i vezirima Osmanlijama sa Istoka. Bošnjaci čine u ovom romanu pozadinu, ambijent ili predmet razgovora, i ogledaju se u pokretima i reagiranjima čaršijskih i mahalskih masa, ili su oni epizodne individualizirane ličnosti, čiji se doprinos i uloga iscrpljuje i završava u okviru jednog poglavlja ili jedne epizode, te, najzad, tu su još travnički begovi u Lutvinoj kahvi koji, u Prologu i Epilogu, uvijek uzdržljivi i skeptični ali sa vjerom da sve biva i prolazi u vremenu i Božijem određenju, komentiraju vanjsko-politička zbivanja kako ona do njih dopiru, podstaknuta dolaskom i odlaskom konzula. Trajanje ćuprije u vremenu, kao misao relativnosti zbivanja, individualnih sudbina i povijesti u višegradskoj hronici ovdje simboliziraju oni, travnički begovi, i njihovo iskustvo, koji ostaju isti dok ljudi i događaji prolaze. Pisana u toku Drugog svjetskog rata i završena "u Beogradu, aprila meseca

1942.",*[1] *Travnička hronika*, pored turske "historijske krivice", nabačene utjecajem turske vladavine, kao i u djelu *Na Drini ćuprija*, kulturom i mentalitetom Osmanlija na leđa Bošnjaka, nosi u mozaiku provokativnih slika i mnogo analognih refleksija suvremenih zbivanja, te, uz "horizont očekivanja" za historiju srpske književnosti i čitalačke publike, sadrži i "horizont odbijanja" među bošnjačkim čitaocima. A da je toga Andrić bio svjestan svjedoči opet bilješka pred tekstom **Rečnika turcizama, provincijalizama i nekih manje pooznatih izraza**, koja glasi, kao i u romanu *Na Drini ćuprija*, podvlačeći zapravo još jednom ideološku suštinu i Andrićevu historijsko-moralnu sugestiju pojmova na koje se odnosi, stavljajući smišljeno Bošnjake u istu mitsko-povijesnu ravan sa Osmanlijama: *"... Nazivi **Turci** i **turski** upotrebljeni su često u toku pričanja i za bosanski muslimanski svet, naravno ne u rasnom i etničkom smislu, nego kao pogrešni, ali tada uobičajeni nazivi."*[2] Od strane Srba, naravno, a s njegove strane tendenciozno, s identifikacijom.

Prolog u *Travničkoj hronici*, pored intonacije hronike i ekspozicije historijskog trenutka, ima i ulogu da prikaže sociopsihološku prirodu bošnjačkog begovata u tome razdoblju osmanlijske vladavine, osobito u crtama samouvjerenosti u vlastiti položaj i neosjetljivosti za sve promjene oko njih i prepuštanja vremenu da sve riješi. A Sofa u Lutvinoj kahvi, gdje se *"za vreme letnjih meseci, to jest od početka maja pa do kraja otkobra, to je, po davnašnjoj tradiciji, mesto na kom se posle podne, oko ićindije, sastaju travnički begovi i ugledniji ljudi*

1. Ivo Andrić: *Travnička hronika*, Zagreb, 1967., S.d., II str. 470. /U daljnjem navođenju: TH/.
2. Ibidem, 471.

koji su pripušteni u njihovo društvo"[3] - predstavlja prostor gdje se pretresaju događaji i stvara javno mnijenje kao na Kapiji ćuprije u "višegradskoj hronici". Jer Sofa je imala, piše Andrić, *"svoje utvrđeno društveno i političko značenje"* i *"što je na Sofi rečeno, pretreseno i zaključeno, to je bilo gotovo isto toliko koliko da je rečeno među ajanima, na Divanu kod vezira".*[4] Na ovom mjestu pripovijedanja ulazi u *Travničku hroniku* dokumentarna podloga, njeni "istorijski izvori", koje je Andrić obilato koristio, što pokazuje studija Midhata Šamića.[5]

Ekspozicija *Travničke hronike* i politički mentalitet begova susreli su se u krupnoj novosti koju je na Sofu iz Livna donio Sulejman-beg Ajvaz. Tamo mu je neki Splićanin sa prikrivenom zluradošću nagovijestio da će u Travnik stići Bonapartin konzul i da im sad valja živjeti s njim.*"Takva vremena došla"*, - rekao Splićanin. - *"A konzul će sebi naći posla; sješće pored vezira da naređuje i raspoređuje, da gleda kako se vladaju begovi i age a kako raja, i da sve javlja Bunaparti."* A dalje: *"čim vidi Austrija da ste primili francuskog konzula, zatražiće i ona da primite i njenog, a za njom će doći Rusija..."*[6] *"To nit je bilo niti može biti", - suzbijam ja vlaha* /pripovijeda Sulejman-beg izražavajući stav travničkih begova, a pisac dodaje uzgred nacionalno-vjersku invektivu kao jednu od koordinata bošnjačkog mentaliteta/, *"nikad nama niko nije u naše poslove zavirivao, pa neće ni taj."*

Ova vijest je, piše Andrić, mada im se po licima to nije moglo primijetiti, ipak uznemirila i inače zabrinute begove, u to doba kad je *"francuska vojska... već godinu dana u Dalmaciji, Srbija ne prestaje da se buni".*[7] I

3. Ibidem, 9.
4. Ibidem, 9-10.
5. Midhat Šamić: *Istorijski izvori Travničke hronike Ive Andrića*, Sarajevo, V.Masleša, 1962. /U daljnjem navođenju: Šamić/.
6. TH, 10.
7. Ibidem, 11.

dok su jedni smatrali da je pretjerana, drugi govorili *"da su takva vremena došla /.../ da se ničemu ne treba čuditi"*, treći su se tješili *"da je ovo Travnik - Travnik! - a ne koja mu nedrago kasaba i palanka, i da se njima ne mora i ne može desiti ono što se drugima dešava"*.*[8] Lik najstarijeg i najuglednijeg među njima, na čiju su riječ svi čekali, Hamdi-bega Teskeredžića Andrić je opisao u skladu sa riječima koje će izreći i koje će postati rezultanta zajedničkog mišljenja i iskustveni izraz njihovih osjećanja. Bio je to *"krupan starac, sporih pokreta, ali još uvek snažnog tela džinovskih srazmera. Mnoge je ratove prošao i dopadao i rana i ropstava, a imao je jedanaest sinova i osam kćeri i mnogobrojno potomstvo od njih. Brada i brkovi su mu retki a celo oštro i pravilno lice opaljeno, puno ožiljaka i modrih pega od jedne davnašnje eksplozije baruta. Teški očni kapci olovne su boje i spušteni nisko. Reč mu je spora ali jasna."*[9]

Simbolična slika i prilika orijaša i junaka, stamene ćudi i karaktera, koju je Andrić s dubokim pripovjedačkim razlogom, istakao u samom Prologu svoga djela kao simbol tvrdoglave postojanosti tradicije u vremenima koja su mijenjaju, sličan Sokolovićevoj "na Drini ćupriji", i s čijim će komentarom u Epilogu i završiti *Travničku hroniku*.

On je prekinuo sva nagađanja, slutnje i bojazni, a u njegovim riječima Andrić je izrazio svoje shvatanje begovskog mentaliteta kao nastavak i završnu tačku

8. Ibidem.

"Kakvo dobro može doći kad su carevi zavađeni", iznosi Andrić skeptičku psihologiju Travničana, jednačeći se s njima u naziranju historije pod turskom vladavinom, "narodi se krve i zemlje gore? Nov vezir? Neće biti bolji nego gori od ranijeg, a pratnja mu je nepoznata i mnogobrojna, izgladnela, sa bogzna kakvim novim prohtevima. /A najbolji je onaj koji je došao do Priboja, pa se odatle vratio u Stambol i nikada nogom nije stupio u Bosnu./"

9. Ibidem.

karakterologije ovog sloja u svojoj dizertaciji: *"Sve treba slušati i pamtiti, ali ne treba sve odmah srcu uzimati. I sa tim konzulima, ko zna kako je. Ja doći ja ne doći. A i da dođu, neće Lašva poteći naopako, nego opet ovuda kuda i teče. Mi smo ovdje na svome, a svaki drugi koji dođe na tuđem je i nema mu duga stanka. Vojske su ovdje padale pa se nisu mogle dugo zadržati. Mnogi je ovdje došao da ostane, ali mi smo svakom dosad u leđa pogledali, pa ćemo i njima, ako baš dođu. Sad ih još nema na pomolu. A što je taj tamo tražio u Stambolu, to još ne mora biti gotova stvar. I dosad je mnogi mnogo koješta tražio, ali ne biva sve što ko traži..."* A zatim je nastavio misleći na Bonapartu: *"Pa i da bude! Valja vidjeti kako će biti i koliko će biti. Ničija nije do zore gorila, pa neće ni toga... toga..."*[10] Ta Teskeredžićeva izrečena misao o relativnosti ljudskog u vremenu, tj. čovjeka u historiji, koja će se iz ovog Prologa u luku raskriliti iznad svih zbivanja u *Travničkoj hronici* sve do Epiloga prelazeći u gnomiku, bila je, ovdje bosansko-istočnjački obilježena, ona ista Andrićeva misao, suštinski inspirirana orijentalnom filozofijom, koja je svako poglavlje *Na Drini ćuprije* uzdizala iznad događaja, nadvišavajući čak i Andrićeva dizertacijom određena mišljenja o Turcima, o Bošnjacima kao njihovu etničko-kulturnom derivatu, o islamu i Istoku, i njegove subjektivne simpatije na strani hrišćanske srpske strane u povijesti Bosne pod turskom vladavinom. Postojala je samo kompozicijska razlika: dok je u "višegradskoj" ona bila strukturni lajtmotiv sa aro-

10. Ibidem, 11-12.

Dvadeset i sedam godina nakon izlaska *Travničke hronike* Andrić je pripovijedao Jandriću o vezirskim vremenima ovog grada, ističući sa naklonošću postojanost Travničana pred svojim upravljačima i spletkama iz Stambola koje su se svijale oko njih i njihova vladanja: "Stotinu pedeset i tri godine stolovala je vezirska uprava u ovoj vavroši; od 1697. sve do 1850., čini

mom orijentalno-islamske filozofije o građevini kao zadužbini i dobrom djelu, koji je davao ritam književnoj historiji djela, u *Travničkoj hronici* je ona predstavljala Rahmenerzählung djela i obilježje bosanskog begovskog mentaliteta. Ovdje se uz nju, kao kriterij konkretne datosti, prilagala i misao domovinske autohtonosti kao jakog položaja Bošnjaka u izrazu bega Teskeredžića, prema čemu su konzuli bili u slabom položaju jer su "na tuđem", pa im stoga i "nema duga stanka".

U analizi *Travničke hronike*, otkrivanju piščeva stvaralačkog doživljaja i pripovjedačkog postupka, u povezivanju njegovih idejnih pogleda sa njihovim

mi se. Prvu vezirsku stolicu preneo je ovamo Halil-paša, jer su Sarajevo sravnile sa zemljom čete Eugena Savojskog. U vreme vojnog jačanja Bosne u Otomanskom Carstvu, Ferhat Sokolović, prvi paša bosanski, preneo je namesničku stolicu iz Travnika u Banju Luku, a Šahin-paša ju je docnije vratio u Travnik. Od tada se tu izmenjalo blizu osamdeset vezira, što znači da uprava jednog vezira nije u proseku trajala ni pune dve godine. Nikad se nije moglo znati čiji će se konci smrsiti nad vezirovom glavom. Neki nisu ni osvanuli u Travniku, a već su bili smenjeni. Tako je jedan došao do Priboja i tu ga je stigao sultanov ferman kojim mu je javljeno da je smenjen i da se odmah vrati u Stambol."/Jandrić, 138-139./. Ali je Andrić istovremeno u tim naslagama historije pod turskom vladavinom tražio i crte tajnovitosti i skrivanja u karakterologiji Travničana, i isticao, bez ranijih negativnih osjećanja, sa razumijevanjem i emocionalnim suglasjem, okrutnost turskih namjesnika i prema Bošnjacima: "Vezirski vakat /.../ ostavio je dubok trag u ljudima ove varoši, tako da se Travničani i danas osvrću oko sebe pre nego što stupe u razgovor s vama, a i tada divane tiho i s vidnim oprezom. Onako kako se nekad govorilo stotinu pedeset i tri godine - okrenute glave i s prstom na ustima - govore ljudi, s malim razlikama, i danas. A kako i ne bi kad su njihovi preci svojim očima gledali kako Dželaludin-paša seče šezdeset najviđenijih bosanskih begova dovedenih na prevaru."/Jandrić, 139./. A to je bilo, kako poredi Jandrić ispod teksta, istovjetno Andrićevu iskazu u *Priči o vezirovom slonu*: "Nema svedoka i nikad se neće moći znati kako je bilo moguće namamiti tako iskusne i ugledne ljude u takvu klopku i poklati ih usred Travnika, kao ovce, bez glasa i otpora."

izvorištima, posebnu važnost ima razgrtanje Andrićeva teksta u poredbenom odnosu sa njegovim izvorima. Taj dio "istorijskih izvora *Travničke hronike* Ive Andrića" obavio je Midhat Šamić i godine 1962. objavio u svojoj knjizi.*[11] Zato se već od Prologa Andrićevu tekstu naporedo postavljaju izvještaji Pierrea Davida i putopisa o Bosni Chaumette Des Fossésa,*[12] uz pitanje šta je on iz njih o Bosni, Bošnjacima, Turcima, Istoku i islamu preuzimao, šta je u njima mijenjao, ispuštao, dodavao i posebno izoštravao, i u koju svrhu, sa kakvom namjerom?

Kao izvor za Andrićev Prolog Šamić je naveo jedan odlomak iz Chaumetteova putopisa u kojemu se uvodno ističe da su "običaji imućnijih građana isti kao i običaji Turaka s juga", ali se razlikuju samo po tome "što se janičari, i uopšte uzevši svi Turci u Bosni koji imaju neki stvaran uticaj u upravljanju ovom pokrajinom, bave mnogo politikom". Ova konstatacija je u Andrićevu Prologu razvijena u sadržini razgovora prisutnih i posebno u riječima Sulejman-bega Ajvaza i Hamdi-bega Teskeredžića, a zanimljiva je i po nazivu "Turci u Bosni" koji i Chaumette upotrebljava ali u alternaciji s nazivom "muslimani" u nastavku svoga teksta. Clhaumette dalje piše kako ima, nedaleko od vezirova Konaka, "jedna kavana" /kod Andrića

11. Midhat Šamić

12. Ibidem, 12., bilj. 4.; 17., b. 17.; 17., b. 16. To su slijedeći izvori koje Šamić iznosi na navedenim stranicama svoje knjige: Izvještaji Pierrea Davida u Arhivu Ministarstva inostranih poslova u Parizu - Correspondance consulaire et commerciale, Travnik, 1 /1806.-1810./, 2 /1811.-1812./, 3/1813.-1815./; Caumette Des Fossés /Amédée/, Le voyage en Bosnie dans les années 1807 et 1808, Paris, 1822.; izvještaji konzula Paula von Mittessera i Jacoba von Paulicha u Dvorskom i državnom arhivu u Beču. Umjesto navođenja ovih izvora, mi navodimo odgovarajuće stranice u Šamićevoj knjizi na kojima se oni spominju.

slikovito opisana "Lutvina kahva"/, u koju navraćaju dva do tri puta dnevno /kod Andrića: "oko ićindije"/ eski-age (stari janičari) i muslimani iz samog mjesta". U Andrića je to društvo uže, ekskluzivnije i zatvorenije: on kaže da se tu sastaju "travnički begovi i ugledniji ljudi koji su **pripušteni** u njihovo društvo", i to još odlučnije pojačava riječima da "u to doba dana niko se drugi od građana **ne bi usudio** da sedne i pije kafu na toj uzvisini" /podvukao M.R./, tj. na Sofi u Lutvinoj kahvi, što sve govori o Andrićevoj namjeri da romantičarski istakne silu, koja je kod njega uvijek bliska nasilju, i vladajući utjecaj bošnjačkih begova. I taj utjecaj je Andrić, u odnosu na Chaumettaa, pojačao do kraja, vjerovatno i zbog toga da kasnije izrazitije pokaže koliko su osmanlijski veziri, iz vremena koje obuhvata *Travnička hronika*, držali do toga i kako su okrutnošću, nasiljem i izazivanjem straha suzbijali politički pritisak begovata. Stoga, dok Chaumette piše kako se "nakon ovih vijećanja, prvaci /.../ sastanu i pođu veziru, na divan, i podnesu mu neku **molbu**, koju im **rijetko odbije**", Andrić to iskazuje kao svršenu stvar: "*... što je na Sofi rečeno, pretreseno i **zaključeno**, to je bilo gotovo isto toliko koliko da je **rešeno** među ajanima, na Divanu kod vezira.*"[13]

"*Početkom 1807. godine stale su da se dešavaju nebične i dotle nepoznate stvari u Travniku*", počinje Andrić svoje pripovijedanje u prvom poglavlju, ali već u narednom pasusu prividno suprotnom rečenicom da "*nikad niko u Travniku nije ni pomislio da je to varoš stvorena za običan život i svagdašnje događaje*", on skreće na opis mentaliteta Travničana povezujući sve to karakterologijom

iniciranu proglogom, i onim što ga uvjetuje s teorijom o utjecaju geografske i klimatske sredine i sviješću da su rođeni da žive u vezirskom središtu Bosne. Osnovno osjećanje koje je njegove stanovnike ispunjavalo bilo je, po Andrićevu mišljenju, *"da su oni odnekud drukčiji nego ostali svet, stvoreni i pozvani za nešto bolje i više".*[*14] *"To je važilo u prvom redu za Turke koji žive u samoj varoši"*, - kaže Andrić najprije u predstavljanju vjersko-nacionalne strukture stanovništva na svoj poznati način *"pogrešnim, ali tada uobičajenim nazivom"*, da bi nastavio s vjersko-klasnim razlikovanjem: *"Ali je čak i raja od sve tri vere /.../ bila ispunjena istim osećanjem, samo na svoj način i shodno svome stanju. To je važilo i za samu njihovu varoš učijem je položaju i rasporedu bilo nečeg naročitog, osobenog i ponositog."*[*15]

Pod utjecajem geografsko-klimatskih uvjeta ovog grada[*16] u *"uskoj dolini kojom po dnu protiče Lašva a sa*

13. Ibidem, 83-84. TH, 9-10.

14. TH, 13.

15. Ibidem, str. 13.

16. TH, 13-14: "Njihov grad to je u stvari jedna tesna i duboka raselina koju su naraštaji s vremenom izgradili i obradili, jedan utvrđen **prolaz** u kom su se ljudi zadržali da žive stalno, prilagođavajući kroz stoleća sebe njemu i njega sebi. Sa obe strane ruše se brda strmo i sastaju pod oštrim uglom u dolini u kojoj jedva ima mesta za tanku reku i drum pored nje. Tako sve liči na napola rasklopljenu knjigu na čijim su stranicama, s jedne i s druge strane, kao naslikani, bašte, sokaci, kuće, njive, groblja i džamije. /.../ Nikad niko nije izračunao koliko je sunčanih sati priroda uskratila ovome gradu, ali je izvesno da se sunce ovde docnije rađa i ranije zalazi nego u ma kojoj od bosanskih mnogobrojnih varoši i varošica. To ne poriču ni Travničani, ali zato tvrde da sunce nigde ne sja tako kao nad njihovim gradom."

Godine 1972., vozeći se cestom koja vijuga pored Lašve, Andrić je iznoseći svoj stvaralački doživljaj i ublažavajući recepciju djela kod bošnjačkih čitalaca tonovima prisnosti, pričao Jandriću kako je nastao ovaj čuveni opis Vezirskog grada na početku *Travničke hronike*: "To je bilo 1917. godine kad su me iz mariborske kaznione internirali ovamo. Zamislite sužnja, uz to još i bolesnog mladića, koji je doputovao u Travnik, sam, bez prebijene pare u džepu i bez ikoga svoga u gradu u kome je rođen. Na ulazu u varoš zanela me ova slika kojoj sam

strane je šaraju vrela, jazovi i potoci",[*17] u kom su ljudi živjeli *"prilagođavajući kroz stoleća sebe njemu i njega sebi"*,[*18] *"sa vezirskim Konakom pred očima"*, [*19] stvorene su, po Andriću, osnovne crte njegovih žitelja: rađaju se i žive naraštaji *"otporni i svemu dorasli"*, *"uzdržljivi i oprezni"*, ali skloni *"da se podsmehnu"*, sa *"osećanjem mere i granice"*, *"sposobnošću za poznavanje sveta i ljudi uopšte"*, ali *"više od svega sa gordošću"* koja je *"sva unutarnja, više jedno teško nasleđe i mučna obaveza"*, i *"predaju jedno drugom ne samo utvrđene telesne i duševne osobine, nego i zemlju i veru"*.[*20] Te, prema Andriću, zajedničke osobine u romanu se, međutim, reduciraju na Travničane Bošnjake kao tradicionalni vladajući sloj, koji stvara i nosi javno mnijenje i ima utjecaja na vlast i političke prilike, kao na kolektivnog junaka nasuprot vezirima i konzulima, s kojim djelo otpočinje i s kojim se završava. Jer su im dolazili dani *"kada bi im njihov*

ostao dužan sve dok knjigu nisam napisao: kad bolesnog i uvređenog čoveka zanese neka slika, ona ostaje kao trajan pečat sve dok u vama ima života! Zamislite tog istog mladića koji docnije nekoliko puta dolazi u Travnik, opet sam, s beležnicom u ruci, luta ulicama i pred radoznalim svetom unosi podatke o varoši, vezirima, džamijama, nazivima ulica i zgrada. Bojao sam se da mi štogod ne promakne. Petnaest godina nosio sam prtljag svojih papira, a onda u Beogradu u doba okupacije, počele su strahovite muke pisanja. Najteže je bilo prikazati ljude, njihovu meru i granicu, preneti u roman boju i nasleđe kasabe." /Jandrić, 137./. A to se odnosilo na produžetak ovog opisa o karakterologiji Bošnjaka - Travničana, koji u cijelosti glasi: "Tu, na vodi, tajanstvenoj, nestaloj i moćnoj stihiji, rađaju se i umiru naraštaji Travničana. Tu oni rastu, slabunjavi i bledoliki, ali otporni i svemu dorasli; tu žive, sa vezirskim Konakom pred očima, gordi, tankovijasti, gizdavi, probirači i mudrice; tu posluju i stiču ili sede dokoni i sirotuju, svi uzdržljivi i oprezni, ne znaju za glasan smeh, ali umeju da se podsmehnu, malo govore, ali vole šapatom da ogovaraju; i tu se sahranjuju, kad im dođe vreme, svaki po svojoj veri i svojim običajima, u podvodna groblja, praveći mesta novom, sličnom naraštaju."/TH, 14./.

17. Ibidem, 14.
18. Ibidem, 13.
19. Ibidem, 14.
20. Ibidem, 14.

nâm udarao u nos i kad bi u sebi poželeli da žive mirno i bezbrižno, u nekoj od onih običnih, neslavnih kasaba koje se ne pominju u obračunima careva ni u sukobima država i koje nisu na udarima svetskih događaja ni na putu slavnih i važnih ličnosti".[21]

A nakon predstavljanja ambijenta i ljudi Andrić govori o suvremenim političkim zbivanjima, koja prijete poremećajem ustaljenog života i položaja, upotrebljavajući opet karakterističan naziv "vremena" u smislu neke historijske stihije nad kojom ljudi nemaju moći ni kontrole. *"Vremena su postala takva"* - kaže Andrić identificirajući se s Travničanima, a dopunjavajući njihovu karakterologiju - *"da se ničem prijatnom nije moglo nadati, da dobro nije moglo doći". "Zato su gordi i lukavi Travničani želeli da uopšte ništa ne dođe"*, da se živi *"bez promena i iznenađenja"*, u miru, i *"Bog da nas sačuva od slave, od krupnih gostiju i velikih događaja".*[22] Ali u retrospektivi zbivanja krajem XVIII i početkom XIX stoljeća on mijenja pripovjedačku poziciju, postavljajući se, u skladu sa koncepcijskim opredjeljenjem svoje dizertacije, kao i u romanu *Na Drini ćuprija*, na liniju hrišćansko-muslimanskog antagonizma s političko-ideološkim prignućem prema hrišćanskoj, tj. srpskoj strani: Još od povlačenja Turaka iz Mađarske, iznosi Andrić kao opću podlogu za niz zbivanja u Travniku, povratnici age i spahije *"bili su ozlovoljeni i kivni na sve što je hrišćansko". "S druge strane"*, - piše on, - *"ti isti*

21. Ibidem, 15.

22. Ibidem.

Andrić je kasnije ovu historijsku anegdotu o veziru još jednom pripovijedao Jandriću: "Tako je jedan došao do Priboja i tu ga je stigao sultanov ferman kojim mu je javljeno da je smenjen i da se odmah vrati u Stambol. Pa su Travničani uz kahvu zbijali šalu: "Koji je vezir najbolji?" - "Najbolji je onaj što se iz Priboja vratio!" /Jandrić, 138-139./.

ratovi XVIII veka, koji su Turke potiskivali iz susednih hrišćanskih zemalja i vraćali ih u Bosnu, izazvali su kod hrišćanske strane smele nade i otvarali dotle neslućene vidike", - ističe Andrić isto kao u *Na Drini ćupriji*, - a to je moralo uticati i na odnos raje prema *"carstvujuščoj gospodi Turcima"*, - izriče on citatom iz srbulje, te nastavlja agonalnu dvostranost toga odnosa:

> *"Obe strane, ako se u toj fazi borbe može govoriti o dve strane, borile su se svaka na svoj način i sredstvima koja su odgovarala prilikama i vremenima. Turci su se borili pritiskom i silom, a hrišćani strpljenjem, lukavstvom i zaverom ili spremnošću na zaveru; Turci za odbranu svoga prava na život i svoj način života, a hrišćani za sticanje toga istog prava. Raja je osećala da joj Turci postaju sve teži, a Turci su uviđali sa ogorčenjem da se raja* ***pohasila*** *i da nije ono što je nekad bila."*[*23]

Zatim je početkom XIX stoljeća došao ustanak u Srbiji *"kao vidan znak novih vremena i novih načina borbe"*, koji je zadavao *"sve više brige i nezgode, štete, troška i gubitaka celoj turskoj Bosni pa i Travniku"*, ali su Travničani govorili o njemu s nipodaštavanjem.[*24] Napoleonova ratovanja su ih, međutim, više okupirala, unoseći *"nemir, pokret i uzbuđenje"*, osobito otkad im je došao za vezira Husrev Mehmed-paša, sa svojim poštovanjem za Napoleona i sve francusko, što je *"uznemiravalo i dražilo travničke Turke"*.[*25]

Andrić tako nastavlja svoju opsesionu temu vjersko-nacionalnog podvajanja i antagonizma, *"sukoba tako suprotnih interesa, verovanja, težnja i nadanja"* od

23. Ibidem, 16.
24. Ibidem, 17.
25. Ibidem, 17.

koji se stvaralo *"jedno grčevito klupko"*,[*26] i u pripovjedačkoj koncentraciji na *"konzulska vremena"*. Iako se *"svi Travničani, bez razlike, vole da /.../ prave ravnodušni i da izgledaju neosetljivi"*, *"domaći Turci su bili zabrinuti"*, - piše Andrić za Bošnjake u Travniku, - *"i zlovoljno su pominjali mogućnost dolaska konzula"*, dok su se *"hrišćani, kako katolici tako pravoslavni, radovali /.../ takvim vestima i prenosili ih i pretakali od usta do usta, kradom i šapatom, nalazeći u njima povod za neodređene nade i za izglede na promene"*. Ali je i među njima, priznaje Andrić, svako od njih *"posmatrao stvari svojim očima i sa svoje često protivne, tačke gledišta"*,[*27] otvarajući tako i nehotično teorijski problem relativnosti recepcije i "horizonta očekivanja" u zavisnosti od vjersko-nacionalnog i kulturno-povijesnog identiteta svake skupine u višenacionalnoj i multikulturnoj sredini. *"Katolici, koji su u većini"*, - razdvajao je Andrić interese i nade među onima nasuprot Bošnjacima, - *"maštali su o uticajnom austrijskom konzulu koji će donijeti pomoć i zaštitu moćnog katoličkog cara iz Beča. Pravoslavni, koji su malobrojni i poslednjih nekoliko godina stalno gonjeni zbog ustanka u Srbiji, nisu očekivali mnogo ni od austrijskog ni od francuskog konzula, ali su u tome gledali dobar znak i dokaz da turska vlast slabi i da dolaze dobra i spasonosna nemirna vremena. I odmah su dodavali da, naravno, 'bez ruskog konzula ništa biti ne može'."*,[*28] završavao je Andrić ovu političku razdiobu paradoksalnim očekivanjem pravoslavnih da dolaze *"dobra i spasonosna nemirna vremena"* izražavajući onaj isti duh nade u nemiru i buni koji je romantički-povijesno zasnovao u *Na Drini ćupriji*.

---

26. Ibidem, 16.
27. Ibidem, 18.
28. Ibidem, 18-19.

To je bilo ono *"grčevito klupko"* koje je Andrić spomenuo, ali u kome su se dvije kršćanske strane uvijek zbližavale kada su tonule lađe Bošnjacima, što je Andrić bilježio i pripovjedački isticao. Svoju političko-psihološku analizu Andrić je, međutim, i u ovom romanu više posvećivao Bošnjacima, *"travničkim Turcima"*, stvarajući tako u njima psihološku dramu njihova opstanka i kobi zbog njihove pogreške u historiji, koji su bili *"isuviše mudri i ponosni da svoje uzbuđenje pokažu, ali ga u razgovorima u četiri oka nisu krili"*.*[29] *"Odavno njih muči i zabrinjava saznanje"* - pisao je on u prikazu njihove kolektivne duševne strepnje i poniranja u historiji - da je *"carska taraba na granicama posrnula i da Bosna postaje razgrađena zemlja po kojoj gaze ne samo Osmanlije nego i kauri iz bela sveta, u kojoj čak i raja diže glavu drsko kao nikad do sada. A sada treba da navale i neki kaurski konzuli i uhode, koji će na svakom koraku slobodno isticati vlast i silu svojih careva. Tako će, malo-pomalo, doći kraj dobrom redu i žlijepoj tišini turske Bosne, koju je i ovako već odavno sve teže braniti i čuvati. Božja je volja da vlada ovakav red: Turčin do Save i Švabo od Save. Ali protiv toga jasno božjeg naređenja radi sve što je kršteno i cima tom ogradom na granici i potkopava je danju i noću, javno i tajno."*[30] A kad je počelo da se govori *"o grbu i zastavi koji će biti vidno i trajno izloženi na zgradi stranog konzulata"*, *"te dve krupne i važne reči Turci su*

29. Ibidem, 20.

30. Ibidem, 20.

Ovdje Andrić slijedi riječi Matije Mažuranića o "Turcima" i "Švabama" kao podaničko-državnoj pripadnosti: "Naši ljudi svakoga iz turske zemlje zovu Turčina, kao što i Turci nemačkoga podanika svakoga zovu Švabom." */Pogled u Bosnu, ili kratak put u onu krajinu, učinjen 1839-40. po Jednom Domorodcu,* drugo /fototipsko/ izdanje, Zagreb, 1938.,5. Karakterističan areal "lepe tišine" koji Andrić pripisuje bosanskim muslimanima, Bošnjacima, pod navodnicima ne znamo odakle ga je preuzeo.

izgovarali retko i sa mrštenjem a hrišćani često, zlurado i šapatom",[31] otkrivajući negativnu osjećanjno-moralnu podlogu prema Bošnjacima u ovoj njihovoj nadi i težnji. U pasažu posvećenu osjećanjima na ovoj drugoj strani Andrić se neprikriveno, gotovo patetično kršćanski, nacionalno i klasno poistovijetio s pravoslavnom rajom i njenim idealima: *"Od te cigle tri reči razviće se barjak! - mnogome je siromahu bar za sekundu postalo svetlije u kući, prijatnije u praznom stomaku i toplije u tankom odelu; od te tri proste i neodređene reči mnogome je rajetinu poigralo srce, zableštao vid od nekih jarkih boja i zlatnih krstova, i pobednički zašumile u ušima, kao vihor, sve zastave svih hrišćanskih careva i kraljeva. Jer, čovek može od jedne reči da živi, samo ako u njemu ima još rešenosti da se bori i borbom održava u životu",*[32] završavao je Andrić svoje romantičko-povijesne opservacije, kao i uvijek, sa utokom u misaonom filozofsko-etičkom uopćavanju, i preobražavajući konkretan nacionalni ideal u ideju čovjekove borbe za život.

Vlastitu krivicu zbog nacionalne izdaje koju je učinio ambasadorskim potpisom pakta sa Nijemcima u Berlinu Andrić je i u ovom romanu, kao i u *Na Drini ćupriji*, pripovjedački iskupljivao zamjenom teza, isticanjem historijske krivice Bošnjaka u svrhu pravdanja suvremenih zločina nad njima, i ponovno se utvrđivao u mitsko-romantičarskim idealima i zanosima srpske historije. Skloniji, kao i svi mladobosanci, velikosrpskoj nego socijalističkoj ideji, to očitovanje i pripovjedačko poistovjećenje u romantičkoj historiji srpskog naroda Andriću je bilo iskupljenje i ulog za opstanak i budućnost poslije Drugoga svjetskog rata pod zaštitom srpske kulturno-političke javnosti. Stoga

31. Ibidem, 19.

32. Ibidem, 20-21.

je i u ovom romanu historijsko zbivanje u pozadini života i djelovanja konzula, dosljedno i bez izuzetka izoštreno u "tursko"-hrišćansku i bošnjačko-srpsku dihotomiju, a s njim i sva osjećanja, sve političke akcije i reakcije predstavljene kao neka romantičarska slika crno-bijelog svijeta i života, začeta još u mitsko-agonalnoj prošlosti. Zbog toga je i početak života sa konzulima, dolazak male ozeble i umorne povorke francuskog konzula Žana Davila*[33] *"krajem februara, poslednjeg dana ramazanskog posta"*[*34] obilježen tim suprotnim dvojstvom:

"...Povorka je prošla kroz opštu ravnodušnost travničkog sveta. Turci su se pravili kao da je ne vide, a hrišćani nisu smeli da je upadljivo posmatraju."[*35]

Već od početka drugog poglavlja vidi se jasno da je Davilov doživljaj orijentalne Bosne i Bošnjaka duhovno-etički saobrazan Andrićevoj dizertacijskoj koncepciji, samo što je u radnji izražen sa više pojedinosti i konkretno-čulnih slika: sav je iz negativne sfere, romantičarski krajan, emocionalno zatamnjen i dijabolično ekskluzivan, mada Šamić u svojoj knjizi o historijskim izvorima *Travničke hronike* smatra da Davilov život u Travniku, sa svim svojim neprijatnostima, *"nemirom koji mu je pričinjalo stanovništvo, nezgodama koje su dolazile od njegovih odnosa s turskim vlasti-*

33. Šamić, 31-32.

Šamić iznosi kako je Andrić našao ime svoje glavne ličnosti. U potpunom obliku ono je glasilo: Pierre-Laurent-Jean-Baptiste David, kao što se vidi u rukopisima izvještaja francuskog konzula, dok ga je Andrić "Nešto izmijenio" i "obično /ga/ navodi u skraćenom obliku: Žan Davil"/32./. "Sve lične osobine ovoga junaka - ističe Šamić - /kao i osobine drugih junaka i junakinja/ - fizički i moralni portret, fizonomija, temperamenat - plod su piščeve mašte. Pa ipak, istorijska podloga ostaje solidna." /31-32./.

34. TH, 21.

35. Ibidem, 22.

ma", - ima historijsku podlogu u dokumentima, čak i u pojedinostima, koje Andrić *"povezuje s drugim podacima, izmišljenim"*.[36] Vođen splitskim Jevrejinom Pardom, Davil je odsjeo u kući Josifa Baruha i osvanuo, pripovjedački simbolično, *"na prvi dan ramazanskog bajrama"*, i osvanuo u egzotičnoj i neprijatnoj kakofoniji zvukova i svirke bez harmonije, o čemu svjedoči već ovlašan stilistički pogled na nekoliko redaka te istočnjačke atmosfere:

> *"Iz grada je dopirala pucnjava topova i prasak dečjih pušaka, uši je parala ciganska svirka. Jednolično su tukla dva bubnja a na njihovoj mračnoj pozadini izvijala je zurla i pirlitala nepoznate melodije sa neočekivanim zavojima i prekidima."*[37]

Ovaj Andrićev pasaž o bosanskoj muzici (kao i Davilovo kasnije razmišljanje u povodu proslave Napoleonova rođendana) *"predstavljaju odjek"* jednog pasaža u izvještaju Pierrea Davida, u kome on ističe razliku između svečanosti, balova i muzike na Zapadu i *"varvarskih serenada koje mi priređuje ponekad pašina muzika. /.../ Na primjer, izuzev na Bajram, /.../ oni dolaze sa svojim oboama, koje paraju uši, i sa svojim zaglušnim bubnjevima..."*[38] U svome opisu Andrić je ovu osnovu razvio do nesnošljivosti *"za Evropoljanina koji je osuđen da živi ovde"*. U Andrićevoj interpretaciji Davilova sjećanja nema, međutim, onog *"izuzev na bajram"*, nego se ističe da oni upravo *"uz Ramazan i o Bajramu paraju uši Evropljaninu..."*[39]

"Neobično", "neočekivano" su česti a riječiti izrazi u opisu Davilovih utisaka, koji imaju uporišta u Davi-

36. Šamić, 43.
37. TH, 23.
38. Šamić, 132-133., f. 3.
39. TH, 42.

dovu izrazu o Bosni kao "negostoljubivoj zemlji",[*40] a od njih se dalje prostiru drugi u nizu koji vodi do gađenja i odvratnosti, govoreći o duhovno-emocionalnoj strukturi ovog junaka kao recipijenta i iza njega, u stvaralačkoj dubini, samog pisca. Ta spoljašnja atmosfera orijentalski se slagala sa aromom Baruhove kuće gdje je konzul odsjeo, u kojoj su *"mrsna i obilna jevrejska jela, mešavina španske i orijentalne kuhinje, donosila... težak zadah zejtina, pržena šećera, luka i raznih začina"*,[*41] i taj kršćansko-zapadnjački distanciran odnos Andrićev prema Jevrejima u bosanskoj sredini ostat će karakteristično da traje u cijelom djelu, sve dok ga nije malo humanizirao u dvadeset osmom poglavlju pri kraju romana. U toj jevrejskoj kući, koja se po načinu obitavanja i života orijentalski jednačila sa bosanskomuslimanskim kućama, u koje konzul nije mogao da uđe pa ni da ih opiše; *"teško se* /Davil/ *privikao na nenavikli niski ležaj na podu, od koga mu se zanosila glava, i na miris vune u punim i nedavno "ispucanim" dušecima. Budio se često, jer ga je obuzimala vatra od sparine pretrpanih vunenih dušeka i jorgana i palila silina istočnjačkih jela koja se teško jedu i još teže vare".*[*42] Zbog svega toga mu je *"sadašnja java ličila pre na neki san u kom čovek biva naglo bačen u čudnu, daleku zemlju i doveden u neobičan položaj".*[*43]

A kad je krenuo u prvu posjetu veziru utisci su dosegli egzotično-dijaboličnu kulminaciju. Iznoseći brižljivo i pripovjedački metodično sve pojedinosti kao i uvijek kada je opisivao scene i događaje nečovještva, užasa i rugobe o Turcima i bošnjačkom svijetu, i oslobađajući se stvaralački tamnih napona posvijesti vlastite duše, Andrić o tome piše:

40. Šamić, 44.
41. TH, 23-24.
42. Ibidem, 24-25.
43. Ibidem, 25.

"Sve dok nisu zaokrenuli u glavnu ulicu išlo je dobro i konzul je zaista mogao biti zadovoljan. Ali čim su došli do prvih turskih kuća, nastade neko sumnjivo dozivanje, lupa avlijskih vrata i mušebaka na prozorima. Već od prve kapije jedna devojčica otvori samo malo jedan kanat i izgovarajući nerazumljive reči stade sitno da zapljuckuje na ulicu, kao da vrača. Tako su se redom otvarale kapije i podizali mušepci i za trenutak pomaljala lica, puna mržnje i fanatičnog zanosa. Zabuljene žene su pljuvale i vračale, a dečaci izgovarali psovke, praćene opscenim pokretima i nedvosmislenim pretnjama, pljeskajući se po stražnjici ili pokazujući rukom kako se reže grkljan."

Za prolazak konzula i njegove pratnje na putu za Konak u audijenciju veziru Andrić je našao slikovit opis u Davidovu dnevniku i iskoristio ga do kraja u svome pripovijedanju, samo što je pri tome napravio jednu inverziju: konzulov opis je razdvojio na dva dijela, i prvo dao put kroz mahale a poslije toga prolazak kroz čaršiju, dok je kod Davida to opisano na obrnut način. "...Žene su hitro otvarale mušepke na prozorima da bi hraknule na moje odijelo koje je sve blistalo od zlata", a "taj svoj čin su popraćale kletvama nevjernika i zatvarale su **mušepke** s lupom, kao da hoće da izraze negodovanje zbog časti koja je ukazivana jednom psu", pisao je David, - dok je Andrić ta *"ispoljavanja vjerskog fanatizma"* razvijao, prerađivao intenzivno u grubim, prijetećim pojedinostima mržnje i odbojnog gađenja: kako prvo jedna djevojčica otvori kanat *"i izgovarajući nerazumljive reči stade sitno da zapljuckuje na ulicu kao da vrača"*, zatim su se *"redom otvarale kapije i podizali mušepci"*, nastavlja Andrić kao da su se žene pokazi-

vale pred strancima, pogotovu kršćanima, i pomaljala lica *"puna mržnje i fanatičnog zanosa"*; *"zabuljene žene su pljuvale i vračale"* ponavlja on da pojača utisak animoziteta, *"a dečaci su izgovarali psovke, praćene opscenim pokretima"*, ali, još više, *"i nedvosmislenim **pretnjama**, pljeskajući se po stražnjici ili pokazujući rukom kako se reže grkljan"*.*[44] Iz ovog poređenja se može vidjeti koliko je Andrić svojim dodacima intenzivirao Davidovu sliku prolaska kroz mahalu. Put kroz čaršiju David je opisao kratko: "Turci, čučeći na ćepencima svojih dućana, pušeći nemarno, jedva su se udostojili da se obazru, već čak da podignu oči da bi vidjeli novog gosta...", a Andrić je taj opis, slijedeći ignoranciju čaršilija prema strancima, na isti način proširio, ponavljanjem pojačao i doveo do vlastitog zaključnog komentara: *"Na ćepencima Turci dućandžije ili njihove mušterije pušeći ili 'pazarujući'; "sa obe strane ulice nepomična, kruta lica"; "niko nije prekidao posao ni pušenje ni podigao oči da pogledom udostoji tako neobičnu pojavu i svečanu pratnju"; "poneki dućandžija je zakretao glavu, kao da traži neku robu po rafovima"*. Na kraju je slijedom ovih opisnih pojedinosti Andrić istupio iz svoga teksta i neposredno, izričito i stilistički pojačano zaključio: *"Samo orijentalci mogu ovoliko mrzeti i prezirati i ovako pokazati mržnju i prezir."*[*45] To je

44. TH, 28., Šamić, 88.

45. Šamić, 88. TH, 29-30. "Revolt i demonstracije muslimana protiv francuskog konzula /komentira Kurtović/, sve da su i bile onakve kakve ih on /valjda prema konzulskim izvještajima/ opisuje, predstavlja Andrić kao divljaštvo, a ne kao njihov protest, opravdan i zapravo simpatičan patriotski gest u doba kada se zaista - istorijska je to istina - radilo o tom da Bosna i Hercegovina kao prirodno zaleđe tada francuske Dalmacije pripadnu Francuskoj, a prije toga i poslije toga - dobro je poznata i ta istorijska istina - da je Austrija uporno nastojala, i u tom najposlije uspjela, da se pripoje ove pokrajine - Austriji."

"Karakteristično je /nastavlja Kurtović poredbeno dalje u svom komentaru/ da, suprotno prikazivanju muslimana u ovom otporu

zaključak iz kojeg izbija sam iktus Andrićeve koncepcije o Bošnjacima, koji se od dizertacije kao emo-

prema tuđinskom zavojevanju, vikara i zamjenika franjevačkog manastira fra Julijana i sve fratre, Andrić vrlo simpatično prikazuje, iako su oni bili uvijek glavni oslonac propagande i aspiracije stranih kršćanskih zavojevača, naročito Austrije, i iako veli da i oni vide jedini spas u 'zamjeni turske vlasti sa kršćanskom', naravno tuđom." /Vidjeti TH, 258., M.R./." Uz ovako shvatanje rješenja našeg nacionalnog problema u ono doba i u ovakvoj konstelaciji evropskih prilika, naravno je, naši muslimani i nisu imali drugog izbora nego nasloniti se na Tursku. Tim prije što su imali strašno iskustvo iz ranijih vremena: bukvalno ih je nestajalo dokle god je dopirala Austrija ili bilo koja druga država. Baš u to doba, o kom Andrić piše, bila je Bosna puna jadnih izbjeglica, naših muslimana iz Srbije radi ustanka u njoj i radi austrijske okupacije Srbije, desetak godina prije ustanka, gdje im nije bio moguć ni fizički a kamoli vjerski opstanak. Takvo je bilo ondašnje shvatanje, pa zato događaje iz tog vremena treba posmatrati iz tadanje, a ne iz današnje perspektive i aspekta, ako želimo da ih istorijski i naučno prikažemo. Štaviše, istorijska je istina da naši muslimani u ono doba nisu gledali ni iz daleka na Tursku sa onim povjerenjem i oduševljenjem kao njihovi sunarodnici drugih vjera na Austriju i Rusiju, kako gornji navodi St. Novaković /ima i vrlo mnogo drugih/ potvrđuju." Kurtović, 165-166./. "Baš u to doba i ranije /obrazlaže Kurtović odnose između Bošnjaka i Osmanlija njihovim bunama i pokretima protiv Carigrada/, od god. 1793. buktio je pokret Pasmandžića /Bošnjaka iz Tuzle/ u Vidinu, koji je išao za tim da otrgne sve naše krajeve ispod Carigrada, kako saglasno govore naši i strani istoričari, i koji je tada imao u Bosni vrlo mnogo pristaša, prema tvrđenju St. Novakovića i drugih naših istoričara. Kasniji ustanak Zmaja od Bosne, Gradaščevića, a zatim Ali-paše Rizvanbegovića, također to potvrđuju. Između Osmanlija i bos. muslimana, kako sam Andrić veli u *"Travničkoj hronici"* pravdajući naravno Osmanlije/ postojao je i u ono doba veliki antagonizam i nepovjerenje. Naši muislimani su dobro znali za strašnu korupciju i nesposobnost u Carigradu. Sve je bilo na prodaju: zakupi poreza, trgovačke porivilegije - osobitno strane - spahiluci, zijamet itd, mali i veliki položaj u državnoj službi, kadija, paše i upravnici cijelih pokrajina, pa čak i položaj vezira /kako veli A.F. Miller: *Mustafa paša Bajraktar*, izdanje Akademije nauka SSSR/. Vidjeli su svu propast u koju srlja Turska i s njom u prvom redu i naši krajevi, ali pri dilemi uz nju ili koju kršćansku državu, izbor njihov bio je jedan jedini - uz Tursku. U tom i jest tragedija njihova i svih njihovih akcija i pokreta što nisu mogli naći svoj samostalni put, jer su se morali oslanjati na državu osuđenu još onda i mnogo ranije na propast."

"Sve to i mnogo više treba da zna onaj ko hoće da piše kroniku ili istorijski roman /prigovara Kurtović Andriću na osnovu tada vladajuće ideologije i teorije književnosti/, osobito kad je zahtjev vremena

cionalno-etički lajtmotiv ponavlja u svim njegovim djelima: mržnja u velikom intenzitetu prema svemu što je hrišćansko, odnosno kršćansko. I dok je to u recepciji bošnjačkog čitaoca izazivalo utisak historijske krivice i suvremene prijetnje, - u doživljaju srpskih i hrvatskih čitalaca stvaralo je književnom sugestijom, kao kontrareakciju i povratni negativni refleks na Andrićevo predstavljanje, to isto osjećanje mržnje prema Bošnjacima kao Turcima, pojačano do afektivno-djelatnog stupnja osvete.

Nakon ovoga Andriću je bio suvišan Davidov iskaz motivacije i objašnjenje, koje bi oslabilo utisak njegova zaključka, da "ova ispoljavanja vjerskog fanatizma nisu bila mrska vlastima; da su se one plašile da se ne zamjere narodu ugušujući ih; a naročito kad dolaze od žena i djece, običaj je bio da se ona tolerišu kao da dolaze od bića koja je bog obdario slabim razumom, podložnim zabludama i kojima treba kroz prste gledati."*[46]

"Divlji narod, prosta svetina, - šaptao je konzul na ovo ponašanje vezirov liječnik Davna, - mrze sve što je strano i tako svakog dočekuju. Najbolje je ne obraćati pažnju." I još: *"To su bosanski divljački običaji i načini."*[*47] A Davil je, pi-

da se to realistički i dijalektički obrađuje. Aprioristička shvatanja zasnovana na starinskom i šovinističkom vaspitanju, i opterećenosti kao posljedici toga, treba odbaciti. U tom slučaju niko, pa ni Andrić, ne može tvrditi da su pomenute demonstracije bos. muslimana prema francuskom konzulu bile samo radi Turske i u njenu korist, nego obratno, da je to bilo, u isto vrijeme i mnogo više, patriotski akt za odbranu svoje uže domovine koja je /i to treba znati/ kroz cijelo vrijeme turske vladavine imala svoj poseban položaj, mimo sve pokrajine turskog carstva, u kojoj je Osmanlija smatran uvijek tuđinom. /Osim pogdjekojeg vezira i ponekog činovnika nije ih nikad ni bilo u Bosni./ Šta više, cijeli, naročito ekonomski poredak u Bosni, nije bio kao u ostalim krajevima Turske, nego se pretvorio - po tvrdoglavoj rasnoj tradiciji - odnosno postao je mnogo sličniji našem starom srednjovjekovnom feudalnom poretku." /Kurtović, 176-177./

46. Šamić, 88-89.

47. TH, 28-29.

še Andrić, *"u njemu naslućivao kakav mora biti život čoveka sa Zapada koji svoju sudbinu prenese na Istok i zauvek veže svoju sudbinu sa njim."*[48] A tu karakterizaciju Andrić će kasnije negativno produbiti, potpuno na liniji svoga shvatanja o pogubnoj ekspanziji turskog uticaja:

> *"Ti stranci, koji ovako /.../ ostanu da žive na Istoku, u većini slučajeva prime od Turaka samo rđave, niže strane njihovog karaktera, nesposobni da uoče i usvoje ijednu od njihovih dobrih, viših osobina i navika."*[49]

A možda se u tom iskazu i sam oslobađao vlastitog kompleksa. Ta ogromna diskrepanca, duhovna, kulturna, moralna, ulazila je međutim, u samu osnovu strukture ovog djela, kao osjećanje beznadežno i beskonačno podijeljenog svijeta koje su nosili i David i Davil i, konačno i bitno, sam Andrić u svojoj duši. Zapravo u svim ovim izrazima animoziteta, podijeljenosti i potpuno prekinutog razumijevanja nalazio se zapravo njihov stvaralac Andrić sa vlastitim duševnim emocionalnim i idejnim naponima. Jer vlastita mržnja traži, i zahtijeva, osjećanja i izraze mržnje u drugima, čak i na suprotnoj strani, ona se patološki projicira uz vlastito olakšanje, a kod Andrića u Bosni ona postaje čak univerzalna, kao kod Ivana Franje Jukića. Nakon ignorancije i *"zle ravnodušnosti"* od strane *"Turaka dućandžija ili njihovih mušterija"* prilikom prolaska kroz čaršiju, Andrić još dva puta sažeto ponavlja prizore ove mržnje, pljuckanja i ponižavanja koja su u njemu izazivali "strepnju" i "gađenje", da pojača razlog za *"crnu užarenu liniju, koja boli"*[50] u konzulovoj svijesti.

---

48. Ibidem, 29.
49. Ibidem, 40.
50. Ibidem, 31.

Riječju "gađenje" Andrić je neoromantičarski napravio prijelaz od duhovno-etičkog u fizičko osjećanje, i povezao sva čula u naponu odvratnosti prema orijentalno-bosanskom svijetu i ambijentu. *"Nesrazmernu široku kapiju"* vezirskog Konaka on je tada, i mnogo puta kasnije, doživio *"kao ružna džinovska usta iz koji bije i bazdi zadah svega onoga što u ogromnom konaku živi, raste, troši se, isparava i boluje."* Pored mnoštva vezirovih dostojanstvenika, čuvara, besposličara i čankoliza, tu je bio i *"neodređen broj konja, krava, pasa, mačaka, ptica ili majmuna". "Ali i"*, - kaže Andrić s težnjom izazivanja stuživanja i univerzalne romantičko-negativne predstave ovog svijeta - *"iznad svega osećao se težak i mučan miris kravljeg masla i loja od koga nenavikla čoveka muka hvata. Taj podmukli miris pratio bi konzula, posle svakog prijema, po ceo dan, a pomisao na njega izazvala mu je stugu i želju za povraćanjem. Izgledalo mu je kao da je ceo Konak porožet tim zadahom, kao crkva tamjanom, i da je on prodro ne samo u ljude i odela nego i u sve predmete i zidove."*[51]

Iako je Šamić u svojoj studiji napisao: "Portreti trojice vezira koji su se smjenjivali u Travniku od 1806. do 1814. /Mehmed-paša, Ibrahim-paša, Siliktar Ali-paša/, sa njihovim fizičkim i moralnim crtama, gotovo su u potpunosti piščev izum", a zatim priznao da je neka obavještenja u izvorima, "naročito u prepisci i dnevniku Pjera Davida", Andrić iskoristio "mijenjajući ih, razvijajući...", iz upoređenja Andrićeva portreta vezira Mehmed-paše i slike koju je David dao u svome dnevniku vidi se karakter Andrićeve intervencije: od Davidova iskaza:"Jako sam se iznenadio našavši **jednog**

51. Ibidem, 31.

Turčina tako uglađenog, tako duhovitog..." Andrić je napravio: *"Vezir je za **jednog orijentalca** neobično živ, ljubazan i otvoren..."*[*52] Davidovu iskazu da je vezir bio "komunikativniji od svih Osmanlija /koje je dotad vidio/, i, što među njima predstavlja rijetkost, smijao se pri razgovoru", Andrić je najprije dodao da je vezir bio *"hrabar, bistar, **lukav**, rečit"*, te preobrazio Davidov iskaz u skladu sa tom karakteristikom - da mu je lice *"bilo... otvoreno i nasmejano"; "to je bio jedan od onih ljudi koji u stalnom osmejku **kriju** svoje pravo raspoloženje..."*[*53] Ali je u razgovoru Davila sa vezirom Husrev Mehmed-pašom ova dva čovjeka, stranca u Bosni, izjednačio u jednom, u preziru prema domaćem bosansko-muslimanskom svijetu, čime je napravio razliku između Osmanlije i Bošnjaka iznevjerivši ovim svoje načelo istovjetnosti, ali je uspostavio pripovjedačku tačku gledišta kao vlastiti doživljaj udahnut u život konzula u Bosni u isto vrijeme inspiriran njihovim utiscima o njoj, - kao psihologiju druge strane, tako da *Travnička hronika* izgleda kao jedinstven i jednostran memoarski tekst o Bosni "konzulskih vremena", sa potpunim odsustvom simpatija prema bošnjačkom svijetu. *"Vezir nije propustio"* - piše Andrić s pripovjedačkim posredstvom u tom jednačenju stranaca naspram domorocima - *"da u razgovoru podvuče divljinu ove zemlje, grubost i zaostalost naroda. Priroda je sirova, ljudi nemogućni. Što da se očekuje **od žena i dece**, stvorenja koja bog nije obdario razumom, u jednoj zemlji u kojoj su i muškarci plahoviti i neuglađeni."*[*54] Tako je u Andrićevoj interpretaciji govorio vezir, *"hrabar, bistar, lukav, rečit"* Đurđijanac, uz dodatak prezira prema ženama i djeci pročitan u

52. Šamić, 70., TH, 34.
53. Šamić, 70., TH, 36.
54. TH, 35.

Davidovu dnevniku, u osvrtu na scene koje je Davil na svom putu do Konaka doživio, mada je posve neuvjerljivo, neshvatljivo i protivno muslimanskim običajima da su se pred strancima *"otvarale kapije i podizali mušepci"* i iz njih *"zabuljene žene pljuvale i vračale"*,*[55] kao što je to opisao Andrić. Ali sve je bilo u funkciji zapadno-romantičarske, u osnovi kršćanske, odbojnosti kao psihološkom frontu prema tom orijentalno-egzotičnom islamskom svijetu, kao potpunoj moralnoj, običajnoj, kulturnoj i duhovnoj sferi i staništu zlih i prijetećih demona. To je bio neprelazan zid, koji se prema Andrićevu dizertacijskom uvjerenju i pripovjedačko-idejnim iskazima nije mogao prirodno ukloniti, čak ni civilizacijskim posredstvom, zbog urođenosti njegove povijesne i duhovne predstave, tj. rasno-genetskih opterećenja izazvanih predrasudama o tursko-islamskom utjecaju u dušama Evropejaca i kršćana. A kad se vraćao, konzula je pratio osjećaj romantičarske strepnje, koji će ostati u dubini njegovih doživljaja u Bosni, kao antipatija i osjećanje nelagode: *"Istina, Turci po dućanima bili su mrki i nepomični, namerno oborenih pogleda, ali iz kuća nije bilo ovoga puta ni psovki ni pretnja. Sav naježen, Davil je imao osećaj da ga iza drvenih mušebaka posmatraju neprijazne i ljubopitljive mnoge oči, ali bez glasa i pokreta."*[*56]

Na početku trećeg poglavlja Andrić piše otkrivajući ujedno i jednu dimenziju svoje vlastite pripovjedačke umjetnosti: *"Kao što se dešava junacima u istočnjačkim pričama i Davilu su u njegovom konzulovanju najveće teškoće bile postavljene na početku."*[*57] Iako ga je Andrić

55. Ibidem, 28.
56. Ibidem, 37-38.
57. Ibidem, 39.

"učinio prosječnim u svakom pogledu" nasuprot historičaru Paulu Pisaniju koji je "iznenađen aktivnošću i hrabrošću koju je pokazivao ovaj konzul u Bosni", "živeći među fanatički neprijateljskim stanovništvom",[*58] Davil je od početka *Travničke hronike* glavni junak svakog njena poglavlja: u njemu se iznose njegovi lični doživljaji, kroz njegovu optiku se prelamaju zbivanja, njegova recepcija se jednači s piščevom, Andrić se duhovno, kulturno, estetsko-romantičarski, emocionalno i idejno poistovjećuje s njim u odnosu prema Bosni i svijetu koji ga okružuje, a iznad svega u odnosu stranca sa katoličkog evropskog Zapada prema bošnjačkoj sredini. Taj pripovjedački postupak odbojnosti prema Turcima, islamu kao nasilju, Bošnjacima s kojim je Andrić započeo svoj pripovjedački rad, upotpunjen romantično-povijesnim i kritički jednostranim saznanjima u radu pri izradi dizertacije, i uvjerenjem da postoji ne samo etički nego i estetski antagonizam između Zapada i Istoka, kongenijalno se i prirodno susreo sa Davidovim Caumetteovim i (Mitesserovim) slikovito i književno, ali politički i idejno izoštreno pisanim tekstovima, dnevnikom, izvještajima, pismima, putopisom o Bosni,[*59] i dobio u njima ne samo dokumentarnu građu nego neku vrstu podsticaja i potvrde vlastitog doživljaja, uvjerenja i koncepcije. Andrić više nije morao da se oslanja samo na svoju invenciju i maštu, gotova građa je bila pred njim i on ju je samo stvaralački inkorporirao u tok svoga pripovijedanja. Ne samo neobičan i čudan, nego divljački brutalan utisak o Bosni i njenim stanovnicima, na jednoj strani, i pojedinim vezirima na drugoj, Andrić mozaički slaže i plete kao dijabolič-

58. Šamić, 46.

59. Vidi fusnotu 12.

nu mrežu egzotike, nastranosti, nelagode i užasa, u koju stranci sa Zapada, ali i sa Istoka, bivaju uhvaćeni i uvučeni u svijet neprijateljstva i mržnje, nesnosne mučnine i psihološkog zlostavljanja. Dovoljan je samo pregled tih često uzgrednih Davilovih osvrta, napomena, zapažanja, i Andrićevih uopćavanja i tumačenja pa da se sklopi taj opći utisak koliko je turska vladavina prekinula razvoj hrišćanskog duhovnog života u Bosni i odvojila ga od evropskog svijeta, kao da bi se on po sebi bez nje razvijao pravolinijski i bez zastoja, na romantičarskim predstavama pretkosovske historije. U psihologiji jednog naroda čiju povijest prati niz poraza koji se sklapaju u kompleks niže vrijednosti kompenzacija se javlja u pronalaženju drugog naroda kao uzročnika svih kobi i nosioca historijske krivice, i u njegovu moralnom, duhovnom i kulturnom unižavanju. Svojom jednostranošću Andrić je odabrao put svoje književno-političke identifikacije na iskušenjima vlastite životne karijere. Poistovijećen sa Davilom, kojem inače mnogo književno duguje u ovom djelu, Andrić je bilježio svaku njegovu negativnu refleksiju o Bošnjacima: *"Bosanski Turci su sa nepoverenjem i mržnjom gledali na prisustvo francuske vojske u Dalmaciji"*,[*60] pisao je on. *"Uzalud su francuske vlasti u Dalmaciji štampale prijateljske proglase na tursko stanovništvo. Te proglase, pisane nekim probranim književnim turskim jezikom, nije niko hteo da čita, a ko ih je čitao nije mogao da ih razume. Ništa nije pomagalo protiv urođenog nepoverenja celokupnog muslimanskog stanovništva koje nije htelo da čita ni da čuje ni gleda, nego je išlo samo za svojim dubokim nagonom samoodbrane i mržnje prema tuđincu i neveriku koji se približio granicama i počinje da ulazi u zemlju."*[*61] A kad je

60. TH, 44.

61. Ibidem, 45.

svrgnut Selim III, *"prosvećeni sultan reformator"*, i položaj Husrev Mehmed-paše doveden u pitanje, *"bosanski Turci su likovali"*, piše Andrić. *"'Svrgnut je đaur-sultan'* govorili su hodže po ćepencima, *'a sada dolazi vrijeme da se očisti sve blato što se posljednjih godina nalijepilo na čistu vjeru i pravi turćijat: otići će Topal-vezir i povesti svoga prijatelja konzula, kao što ga je i doveo.'"*[62] *"A kad je vezir osujetio izvršenje katil-fermana, poslana preko carskog kapidžibaše, koji je zatim naglo umro u Travniku"*,*[63] *"varoški Turci"* su se povukli u razočaranu šutnju. *"Ali oni su isto tako bili čvrsto uvereni"* - piše Andrić iznoseći njihovu ekskluzivnu karakterologiju kao i uvijek u množini sa općim osobenostima, ovog puta postojanošću uvjerenja i ponosa, - *"da će prava i čista vera pobediti i da treba čekati. A niko ne ume tako da čeka"* - dodaje Andrić mećući prvi put jedan naziv u navodnike - *"kao pravi, bosanski 'Turci', to jest ljudi tvrde vere i kamenitog ponosa, koji mogu da budu plahi kao bujica i strpljivi kao zemlja."*[64]

Na fonu tih zbivanja i tog skupnog mentaliteta Andrić je likom i karakterom individualizirao vezirova zamjenika Sulejman-pašu Skopljaka, *"Bosanca... iz*

62. Ibidem, 47.

63. Šamić, 94., 96., TH, 51.

Na podatku o načinu smrti carskog kapidžibaše, koji se nalazi u Davidovu dnevniku, i njena opisa koji je dao Andrić - Šamić iznosi "kojim /je/ sredstvima" Andrić "iz pozamljene građe sačinio uspjelu scenu". David navodi riječi svoga tumača o kapidžibašinim neobičnim pokretima: "Ono što vas čudi, nije ništa drugo do dejstvo otrova koje je on popio u nekom šerbetu ili u findžanu kafe." Tako, komentira Šamić, "P. David konstatuje jednu činjenicu /učinak otrova/. /.../ Andrić, međutim, pronalazeći karakteristične pojedinosti, prikazuje stvar plastično, omogućuje nam da vidimo "učinak otrova"."Mi bismo dodali: kao još jednu sliku u orijentalnom pandemoniju svoga djela. I navodi to mjesto u *Travničkoj hronici*: "A kad je kapidžibaša, umoran i rasparen, izišao iz kupatila, osetio je odjednom bolnu, vrelu žeđ koju nikakvo piće nije moglo da ugasi. Pijući sve više, on se trovao sve jače. Pre mraka pao je, hukćući kao čovek kome gore usta i ponutrica, a zatim se ukočio i zaćutao..."

64. TH, 56.

jedne od prvih begovskih porodica", i to kao duhovno-kulturnog hibrida na prijelazu prema Osmanlijama koliko po liniji *"bosanskih" Turaka"*,/.../ *čvrstog značaja, ljudi tvrde vere i kamenitog ponosa"*, toliko u vezi s njegovom ulogom u historiji, u prvom srpskom ustanku, što Andrić nikad nije propuštao: *"Tih dana se sa Drine vratio vezirov ćehaja Sulejman-paša Skopljak, pošto je, kako se u konaku govorilo, potpuno razbio srpske ustanike"*, izvještavao je Andrić, a zatim ga opisao. *"Visok, žilav, tanak u pasu i pored odmaklih godina, plavih* /slavenskih! M.R./ *očiju oštra pogleda, to je bio čovek koji je video mnoge ratove* /kao i Teskeredžić, M.R./, *stekao velik imetak, postao paša bez laskanja i bez mnogo mita. Bio je strog u miru i svirep u ratovanju, gramžljiv na zemlji i bez mnogo obzira pri sticanju, ali nepodmitljiv, zdrav, i bez osmanlijskih poroka. /.../ Prema strancima i on je bio, kao i Osmanlije, i spor i nepoverljiv, i lukav i uporan, a pored toga još i odsečan i grub u govoru."*[65] On će se u *Travničkoj hronici* javljati samo u vezi s ratovanjem Bošnjaka u Srbiji, a svojim likom, karakterom i ponašanjem stajat će, kao prototip mlađe generacije, na drugom kraju raspona mentaliteta i suvremene predstave ovog naroda koji je Andrić započeo sa Teskeredžićem.

Da su Davidovi izvještaji bili Andriću osnova slike i atmosfere o Travniku, bošnjačkom svijetu i drugim stanovnicima svjedoči već početak četvrtog poglavlja: *"Za vreme tih prvih nekoliko meseci Davil nije prestajao u svojim izveštajima da se žali na sve na što se jedan konzul u ovakvim prilikama može da požali. Žalio se na zloću i mržnju domaćih Turaka..."*[66] U krug zbivanja u francuskom konzulatu i oko njega ušao je i mladi Defose,

65. Ibidem, 57.

66. Ibidem, 61.

sa svojim liberalnim idejama i političkim pogledima, živom radoznalošću za svijet i život oko sebe i *"namerom da napiše knjigu o Bosni"*[67] (koja će biti jedan od značajnih Andrićevih izvora). *("On zna turski jezik kakav se uči u koležu Luja Velikog u Parizu, ali ne zna ovaj kojim govore Turci u Bosni"*, pisao je Davil.),[68] navodi u zagradi kao tuđe Andrić poluotkrivajući svoje izvore.[69] *"On je privlačio ljude svojim širokim osmejkom i svetlim očima"*, kaže Andrić, *"jedino su travnički begovi ostajali i dalje nepristupačni", "ali čaršija nije mogla da ostane ravnodušna prema 'mladom konzulu'".*[70]

Ali je Andrić i primjere dobrog dodira i likove moralno ispravnih ljudi poništavao pridjevenim crtama mržnje i nasilja koje su pretezale dobre osobine. To pokazuju slučajevi glavnih ličnosti na pazaru, koje je "mladi konzul" upoznao. Tu je na prvom mjestu Ibrahim-aga kantardžija, savjestan starac, strogog i dostojanstvenog držanja, čijoj *"meri nema prigovora"*, koji se kantaru ne da suviše ni približiti, jer: *"Mjera je vjera, i dah joj može nauditi. A moja će duša za ovo goriti, a ne tvoja."*[71] Ali ga je, s druge strane, kako iznosi Andrić, *"Defose video kako bezdušno bije seljaka hrišćanina na sred trga i naočigled sveta"* samo zato što je prislonio desetinu držalica za sjekire *"uz oronuo zid koji okružuje neko zapušteno groblje i ruševine starinske džamije"*: *"Zar je za tebe džamijski zid, krmak krmski, da na njega prislanjaš svoje pogane držalice. Još ovdje zvono ne kuca i vlaška borija ne trubi, domuze od domuza!"*[72] *("Došavši kući*

67. Ibidem, 73.
68. Ibidem, 73.
69. Šamić, 53. U Dnevniku Pierrea Davida napisano je nešto drukčije: "On je znao turski jezik koleža Luja Velikog, ali je slabo poznavao turski jezik Turske". "U prevodu, Andrić je dodao: **u Parizu**, i zamijenio je Tursku **Bosnom**", dodaje Šamić.
70. TH, 73.
71. Ibidem, 75.
72. Ibidem, 75.

Defose je zabeležio: 'Turska vlast ima dva lica. Njihovi postupci su za nas nelogični i neshvatljivi i stalno nas dovode u nedoumicu i čuđenje.')",[*73] navodi opet u zagradi Andrić. Lik Hamze Telala je vezan uz preobličenu narodnu anegdotu, koja ilustrira agonalnu podijeljenost i Srba i Bošnjaka i pristrano obavještavanje o istom sukobu jedne i druge strane. *"Jednom prilikom pre nekoliko godina"*, - pripovijeda Andrić o Hamzi Telalu - *"kad je Sulejman-paša Skopljak išao sa vojskom na Crnu Goru i popalio Drobnjak, Hamzi je naređeno da objavi veliku tursku pobedu i da viče da je sto osamdeset crnogorskih glava odsečeno . Neko od onih koji se uvek sakupljaju oko telala upita glasno: 'A koliko je naših poginulo?' 'E, to će vikati onaj telal na Cetinju', odgovorio je mirno Hamza i produžio da viče što mu je naređeno."*[*74] U dubini ova anegdota otkriva i mehanizme Andrićeva pristranog pripovjedačkog postupka u ovom djelu na osnovu samo jednostrane kršćanske recepcije bosanskomuslimanskog svijeta i zbivanja u Travniku, i to od strane stranih zapadnih konzula, te vlastite umjetničke interpretacije, sukladne s njima, koja je kod Andrića već formirana od samog početka njegova književnog rada. A kako će se dalje taj stranski doživljaj zbivanja u tim vremenima politički različito međusobno uskladiti pokazuje, pored Davila, prisustvo Defosea i dolazak Miterera, uz specifičan odnos također stranih vezira Osmanlija. "Ludi Švabo" je bio treći čovjek iz čaršije kojeg je "mladi konzul" upoznao. *"...Kako Turci ne diraju budale"*, o njemu se čaršija brinula, ali i tjerala s njim *"uvek istu grubu šalu"*, piše Andrić: pazarnim danom dali bi mu da popije i *"turili u ruke toljagu"* da *"zaustavlja hrišćanske seljake"* i da ih *"talumi"*, a oni su

73. Ibidem, 75.

74. Ibidem, 76.

bježali *"uz smeh mladih dućandžija i besposlenih aga"*,*[75] pa je tako jednog dana naletio i na Defosea, koji ga je mirno ukrotio. Ovu scenu uzeo je Andrić iz *Pogleda u Bosnu* Matije Mažuranića, ali joj je dao drukčiji završetak i, što je još bitnije, "jednog Turčina seljaka" na kojeg je "Ludi Švabo" nasrnuo - zamijenio Defoseom.*[76]

U odnosu prema Bošnjacima Andrić je Defosea pripovjedački postavio nasuprot Davilu, za što je imao

75. Ibidem, 76-77.

76. "Ludi Švabo" je bio poznat već godinama u travničkoj čaršiji, piše Andrić: "To je bio malouman čovek nepoznata porekla, odnekud iz preka. I kako Turci ne diraju budale, on je živeo tu, spavajući pod ćepencima i hraneći se milostinjom. Bio je divovske snage, i kad bi popio malo rakije, u čaršiji su terali sa njim uvek istu grubu šalu. Pazarnim danom dali bi mu da popije polić-dva i turili u ruke toljagu. Ludak je tada zaustavljao hrišćanske seljake i počinjao da ih talumi uvek istim rečima:

- Halbrechts! Links! Marsch!

Seljaci su se sklanjali ili nespretno bežali, jer su znali da to ludi Švabo radi po nagovoru Turaka, a Švabo ih je razgonio uz smeh mladih dućandžija i besposlenih aga." /TH, 76-77./.

U Andrićevu izvoru, *Pogledu u Bosnu* Matije Mažuranića, opis ovog lika i njegovih postupaka dat je na slijedeći način:

"Onda je bio u Travniku jedan ludi starac /valjda iz Dalmacije, jer je ponešto talijanski znao/ kojega su zvali "Ludi Švaba". U nogah je bio traljav /razglavljen/, a činio je svakojake ludorije po ulicah. Paše ili kakvi age bi mu dali po jedan bešluk /pčtak, 5 grošah turskih/ da s onom njegovom tojagom tuče vlahe po varošu i da jih po švapski uči egzercirati. A on, da jim se bolje dopade, ne bi išao daleko od našega dvora, nego kad bi kakvi siromašniji vlasi prolazili, trčao bi za njimi i vikao: Holbrehc, holblinks, halo marš! a vlasi bi bježali." /Matija Mažuranić: *Pogled u Bosnu ili kratak put u onu krajinu učinjen 1839-40 po Jednom Domorodcu*, Pet stoljeća hrvatske književnosti, 32., Zagreb, Zora-MH, 1965., 212./

Do ovog mjesta opisa Andrić i Mažuranić se uglavnom slažu, s tim što je Andrić neke pojedinosti izmijenio. U sceni koja slijedi, kada Ludi Švabo napada prolaznika, Andrić odstupa od svoga izvora: kod njega je to Defose, a kod Mažuranića "jedan Turčin seljak", dakle Bošnjak; Defose ukroti nasrtljivca, dok ovaj /"krst lipovi" kako ga on naziva/ napadne na Turčina toljagom, tako da on pobjegne "jednom Turčinu u dućan", uzme handžar da posiječe Švabu a on pobjegne preko mosta. Andrić je, prema tome, bitno u vjerskom identitetu zamijenio napadnute u sceni "turskog" nasilja koje se realizira preko jednog stranca.

uporišta i u dokumentima, kao dvije razine svoga vlastitog intelektualno-stvaralačkog bića: dok je mrzovoljni Davil, sličan Andriću, preporučivao Defoseu opreznost, *"jer se nikad ne zna šta ovaj pakosni, sirovi i dokoni svet može da izmisli i uradi"*,[*77] *"'mladi konzul'* je *"i dalje obilazio okolinu", "prilazio bez i najmanjeg snebivanja ljudima"* i razgovarao s njima tako da su *"u čaršiji govorili s divljenjem"* o njemu; dok je Davil kao i Andrić, *"u svome ogorčenju, sve što je tursko i bosansko primao sa odvratnošću i nepoverenjem"*, njega je istovremeno *"dražio mladićev optimizam, njegova želja da prodre dublje u prošlost, običaje i verovanja ovoga sveta; da za njihove mane nađe objašnjenje; da, na kraju, otkopa njihove dobre strane, izopačene i zatrpane neobičnim okolnostima pod kojima su prisiljeni da žive."*[*78] Defoseovo traženje *"objašnjenja"* bošnjačkom mentalitetu, isticanje utjecaja *"prilika"*, istraživanje uzroka predrasudama i zloupotrebama, nastranim i suprotnim postupcima, *"potreba da sve što ovde vidi objasni i opravda"*[*79] što je srdilo Davila, - otkrivali su analitičkog Andrića iz dizertacije, iako su se njegova razmatranja u njoj apriorno svodila na jedno, na pogubnost turske vladavine za duhovni život u Bosni. U tom smislu je ilustrativna njihova rasprava o mentalitetu "domaćih Turaka" na primjeru njihova odnosa prema putevima. Dok je Davil govorio: *"Ja mislim da ne postoji danas u Evropi tako besputna zemlja kao što je Bosna. /.../ Ovaj narod, mimo sve ostale narode sveta, ima neku nerazumljivu, perverznu mržnju prema putevima, koji u stvari znače napredak i blagostanje, i u ovoj zlosrećnoj zemlji putevi se ne drže i ne traju, kao da se sami ruše."*[*80] - Defose je isticao:

77. Ibidem, 77-78.
78. Ibidem, 78.
79. Ibidem, 80.
80. Ibidem, 78.

"Dok god se u Turskoj ovako vlada i dok su u Bosni ovakve oprilike, ne može biti govora o putevima i saobraćaju. Naprotiv, iz različitih pobuda i Turci i hrišćani podjednako su protivni otvaranju i održavanju svih saobraćajnih veza."[81] I navodio je riječi dolačkog fratra: *"...Što je gori put, to su turski gosti ređi"*, *"dok god u Travniku Turci vladaju, boljeg puta ne treba"*, koji mu je čak u povjerenju priznao: *"Između nas rečeno, kad ga Turci i oprave, naši ljudi ga kod prve kiše ili snega isprovaljuju i raskopaju"*,[82] upravo kao što je Radisav ometao zidanje na Drini ćuprije. *"A drugi je razlog u Turcima samim"*, - sagledavao je Defose politički interes druge strane. - *"Svaka saobraćajna veza sa hrišćanskim inostranstvom znači isto što otvarati vrata neprijateljskom uticaju, omogućavati mu uticaj na raju i ugrožavati tursku prevlast."*[83]

Suštinska suprotstavljenost mišljenja između Davila i Defosea bila je u tome što je konzul "Turke i Bosance" smatrao po prirodi *"zaostalim narodima"*, te da *"zaostalost ovoga sveta dolazi u prvom redu od njegove zloće"*, *"urođene zloće"*, kako kaže vezir. *"U toj zloći mogu se naći sva objašnjenja"*, - naglašavao je on, dok je Defose postavljao pitanja *"a kako onda objašnjavate tu zloću samu"*, *"otkud im ona?"* i ostajao pri svome gledištu *"da su i zloća i dobrota jednoga naroda produkt prilika u kojima on živi i razvija se"*.[84] Šamić je u svojoj studiji istakao za ovaj dijalog između Davila i Defosea da je on Andriću *"pružio priliku ne samo da bolje naslika ličnosti, suprotstavljajući ih, nego i da izrazi svoje sopstvene*

81. Ibidem, 79.

82. Ibidem. Šamić, 60. Za ovaj iskaz Šamić je našao u *Putovanju u Bosnu* Chaumette Des Fossesa rečenicu kojom se e Andrić inspirirao: "Stanovništvo Doca, da bi ogadilo muslimanima posjete, pokvarilo je kaldrmu i raskopalo puteve koji vode u njegovo selo." Zanimljivo je da se ovdje upotrebljava riječ "Musulmans".

83. TH, 79.

84. Ibidem, 80.

poglede i misli o mnogim pojavama i stvarima".[85] Stoga tu podudarnost i treba shvatati kao izraz duhovne srodnosti pisca sa njegovim likom kakav se u stvarnosti pokazivao.

I o shvatanjima književnosti Davil *"nije mogao da razgovara s Defoseom".* Između njih je postojala suprotstavljenost klasiciste i romantičara (u čijoj se simbiozi, međutim, stilsko-psihološki nalazio Andrić): *"Davil je sebe nazivao 'ubeđenim učenikom velikog Boaloa' i u člancima, koje niko nije pomišljao da pobija, odlučno zastupao strog klasični pravac, braneći poeziju od preteranog uticaja mašte, od pesničkih smelosti i duhovnog nereda."*[86] Ali je u njegovoj *Aleksandridi,* zamašnom eposu o Aleksandru

85. Šamić, 59., 60-61.

Šamić je uz to istakao da se te diskusije, "ne jednom, tiču predmeta o kojima je upravo raspravljao Šomet u svome *Putovanju u Bosnu,* i možda - takav se bar stiče utisak - fragmenti rukopisa su upravo podstakli pisca da unese neke od tih diskusija u svoju priču, ili su ga čak i nadahnuli za njih". A da je Andrić pri tome pravio selekciju i adaptaciju Defoseovih iskaza, pokazuje odlomak koji Šamić navodi: kako je čuo jednog glasovitog katoličkog propovjednika "kako se u svojoj propovijedi trudi da sistematski dokaže da je Muhamed satana u ljudskom liku; i kako, zatim, kaže, govoreći o jednom odsutnom kaluđeru iz Kreševa, da ga je nebo toliko voljelo da bi rijetko prošle dvije nedjelje a da mu golubica ne donese kakvo pismo od svete Bogorodice." /60/ Andrić je, piše Šamić prateći refleks toga odlomka u *Travničkoj hronici* /vidi TH, 81./ "unio dosta izmjena u svoj tekst", pored ostalog, "on ne pominje Muhameda" /61/ kao satanu ne htijući da ovaj izraz vjerske mržnje pripiše bosanskim katolicima. - Za ovaj odnos prema Muhamedu Andrić je, međutim, imao i bliži izvor, *Pogled u Bosnu...* Matije Mažuranića, u kojemu slično piše: "Siromasi fratri trude se /u Travniku, M.R./ koliko više mogu za narod od muhamedanske vjere odvratiti /i očito pred svojim pukom govore proti Muhamedu i njegovu zakonu/. Kad sam ja kući došao, onda me pred svimi Turci zapita Beg-Filipović: 'Što je govorio prator /tako oni kažu/ kod mise?' 'Nije, rekoh, ništa, služio je misu.' 'Eh', kaže, 'zar ti misliš da ja ne znam? Nije još nikada prator misu služio da ne bi opsovao i Turke i Muhameda.' /*Pogled u Bosnu* ili kratak put u onu krajinu učinjen 1839-4 po Jednom Domorodcu, Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 32., Zagreb, Zora-MH, 1965., str. 210./

86. TH, 82.

Velikom, u stvari njegovu *"zamaskiranom duhovnom dnevniku"*, kao i kod Andrića u njegovoj *Travničkoj hronici* i *Na Drini ćupriji*, *"živela /.../ i Bosna, oskudna zemlja sa teškom klimom i zlim ljudima, ali pod imenom Tauride. /.../ Tu je bila i cela Davilova /i* Andrićeva*/ odvratnost prema Azijatskom duhu i Istoku uopšte, izražena u borbi njegovog junaka protiv daleke Azije."*[87]

Andrić, međutim, kao pisac ne bi bio dosljedan stilsko-psihološkoj strukturi Bosne i njena svijeta, koju je imao u sebi, kada bi ostavio utisak ove zemlje sasvim različito doživljen u dva čovjeka iz iste evropske sredine. Stoga je i napomenuo kako je *"na svoj način i Defose /.../ plaćao harač novoj sredini i neobičnim prilikama"*, pri čemu je riječ *"neobično"* bila suprotna svemu običnom na evropski način. *"...I on je patio od čamotinje i 'bosanske tišine' i osećao kako ga ova zemlja i život u njoj nagrizaju, zamaraju i nastoje da saviju ili slome, i tako izravnaju sa svim ostalim oko njega."*[88] Još kad je iz Splita kretao za Bosnu osjetio je *"kao stezanje nevidljivog obruča"* da je svaki korak... *"teži, svaka odluka sporija, a izvršenje neizvesno, dok iza svega, kao stalna pretnja, vrebaju nepoverenje, oskudica i nezgoda." "Tako se javljao Istok"*,[89] zaključio je Andrić. A na prevoju iznad Klisa *"zapahnula ga je, otud sa bosanske strane, dotle nepoznata tišina jednog novog sveta"*: *"Naslućivala se Bosna, mukla zemlja, i u vazduhu se već osećala studena patnja bez reči i vidljiva razloga."*,[90] pisao je Andrić romantičarski neizvijesno ali sa otvorenim čulima *"mladog konzula"* za susret sa ukletom atmosferom Bosne, da bi, nakon neugodnog dijaloga s jednim fratrom, vrlo indikativno, otkrivajući svoje zapadnjačke izvore, pripisao

87. Ibidem, 83.
88. Ibidem, 88.
89. Ibidem. 88.
90. Ibidem, 89.

Defoseu neveselu misao: *"Ovo je već počela služba./.../ I to su dakle te teškoće i te borbe o kojima se čita u memoarima starih konzula na Istoku."*[91] Sjetio se na tome putu, kasnije, posmatrajući sjevernjački pejsaž Bosne sa nestvarnom svjetlošću ispod oblaka, *"da je travnički konzul u svojim izveštajima Turke i Bosance često nazivao divljim Skitima i Hiperborejcima"*,[92] o čemu svjedoči i Šamić.[93] *"Tako je mladi gospodin Defose ušao u Bosnu"*, - pisao je Andrić na kraju ove nevesele retrospektive, - *"koja je održala obećanje i ostvarila pretnje sa prvog susreta, i sve ga više obavijala oštrom i hladnom atmosferom ubogog života, a naročito svojom tišinom i čamotinjom, sa kojom se mladić rvao ovako mnogu noć, kad san neće na oči a pomoći nema niotkud."*[94]

Dolazak austrijskog konzula u Travnik Andrić je opisao manje opširno, valjda i zbog manjeg dokumentarnog materijala, ali sa istim reakcijama "domaćih Turaka", dok su ostali također bili podijeljenih osjećanja već na same vijesti o toj novini: *"Katolici su likovali i fratri su bili spremni da se stave u službu novog konzula isto onako predano i srdačno kao što su hladno i sa nepoverenjem dočekali francuskog. Pravoslavni su, gonjeni zbog ustanka u Srbiji, izbegavali odgovor o tome ali u poverenju i dalje uporno tvrdili da žnema konzula bez ruskog konzula'.*[95] I dok su *"Osmanlije u Konaku... leno, prezrivo i dostojanstveno ćutali"*, piše Andrić sa smišljeno mutnim razlikovanjem, *"domaći Turci"* su Austriju doživ-

91. Ibidem, 91.
92. Ibidem, 93.
93. Šamić, 45:
U jednom dokumentu David piše: "Ovaj čelični narod, i koji je sačuvao toliku sličnost sa Hiperborejcima", a u drugom to isto poređenje ponavlja, dok se u trećem, iz Defoseova dosjea, veli: "Ja nazivam ovu užasnu zemlju drugom Tauridom: doista Skiti nisu bili svirepiji /od Bosanaca/".
94. TH, 93.
95. Ibidem, 94-95.

ljavali kao *"blisku, stvarnu i dobro poznatu opasnost"*, da bi svodeći svoje turske, historijski opotužujuće vjersko-etničke predstave o Bošnjacima na pojam rasnog, i udaljavajući ih tako još na jedan način od slavenskih naroda s kojima žive, zaključio: *"Nepogrešnim instinktom rase* /koji je pojam inače odbijao u nepomeni Rečniku, M.R./ *koja drži zemlju i gospodari već stolećima, isključivo na osnovu jednog ustaljenog poretka, oni su osećali svaku i najmanju opasnost koja je pretila tome poretku i njihovom gospodarstvu."* Oni su dobro znali da dolazak konzula širom otvara put *"između neprijateljske tuđine i njih"*, kojim *i"za njih i njihove interese i svetinje ne može da dođe nikakvo dobro, a može svako zlo"*.*[96] Stoga je, piše Andrić, na Davnino pitanje koji mu je konzul miliji, francuski ili austrijski, jedan čaršilija odgovorio poslovički riječima iz Kapetanovićeva *Narodnog blaga*: *"Jedno šarov, drugo garov. Ono pas a ovo mu brat."*[97]

I austrijskom konzulu pukovniku fon Mitereru, piše Andrić, dogodilo se pri dolasku isto *"što se gotovo redovno žđešava strancima koji dolaze u Tursku zbog nekog posla s Turcima', koji ga već na prvom koraku "ozlovolje, zamore i unize"*. A doček od strane *"domaćeg turskog sveta"* nije bio ni bolji ni gori od onoga priređenog Davilu: *"Novi konzul ispraćen je kroz ulice psovkama i pretnjama žena i dece, na njega je pljuvano sa prozora, a odrasli ljudi po dućanima nisu ga udostojali jednog pogleda."*[98] Stoga su *"zajednička nezgoda i sličnost sudbina"* te, i pored različitih političkih interesa, *"zajednička gorčina zbog nedostojnog i teškog života na koji su obojica osuđeni"*, zbližila konzule u *"čovečanskom razumevanju dvojice sapatnika"*.*[99] Sve utiske koje je Andrić iznio u doživljaju

96. Ibidem, 95.
97. Ibidem, 95.
98. Ibidem, 98.
99. Ibidem, 100.

Davila u Bosni i njegovu odnosu prema Bošnjacima, on je sada s naglašavanjem ponovio i negativno romantičarski produbio iznoseći zajedničku sudbinu obojice konzula. Oni su zapravo vodili dvostruke živote: diplomatski, sa međusobnim smicalicama, uhođenjem, intrigama, otvaranjem pošiljki, borbom za veći utjecaj kod vezira, i lični, *"prisiljeni da se na toj tuđoj i neprijatnoj zemlji rvu i nose"*, njih je *"težak život i zla sudbina upućivala /.../ jednog na drugog"*. *"Obojica su, pored međusobne borbe"*, - piše Andrić podižući do kraja pregradu između zapadnog i istočnog svijeta, - *"morali da izdržavaju svakodnevnu borbu sa turskim vlastima, sporim i nepouzdanim, i sa domaćim Turcima, neverovatno upornim i zloćudnim."* Da bi ih na kraju povezao životom u istom prostoru Travnika među bošnjačkim stanovništvom, koje je opisao pridjevima sa negativnim prefiksom:

> *"Što je glavno, obojica su morali da žive u ovoj orijentalnoj varošici, bez društva i prijatnosti, bez ikakve udobnosti, često i bez najpotrebnijeg, među divljim planinama i surovim svetom, da se bore sa nepoverenjem, netačnošću, nečistoćom, bolestima i nedaćama svake vrste. Ukratko, da žive u sredini koja čoveka sa Zapada najpre rastroši, zatim ga učini bolesno razdražljivim i teškim i sebi i drugima, da ga najposle, s godinama, potpuno izmeni, savije i mnogo pre smrti sahrani u gluvoj ranodušnosti."*[100]

Andrićeva romantičarska apsolutno negativna slika bošnjačkog svijeta dobila je tako univerzalističko zaokruženje, postala je struktura Andrićeve *Travničke hronike* ista u cjelini i u pojedinostima. Mada ni zapad-

100. Ibidem, 103.

njački svijet stranih konzula, na drugoj strani, nije bio ispunjen nekim nogo svjetlijim tonovima, već pretežno osjećanjima mučnine, skučenosti, teškoća, i on je bio određen i negativno pojačan surovom klimom i mentalitetom Bosne i njenih muslimanskih žitelja.

Od dolaska Jozefa fon Miterera, i osobito njegove supruge Ana Marije, u radnju *Travničke hronike* udvaja se i udvostručava stranska recepcija Travnika, bošnjačkog svijeta i vezira, koja je do tada bila svedena na Davila i njegova pomoćnika, otkrivajući ogroman jaz odbojnosti između evropskog Zapada i bosanskog Istoka. Kada je fon Miterer iz Zemuna premješten za generalnog konzula u Travniku, Ana Marija je *"počela... najpre da besni i plače, izjavljujući da ona neće iz jedne napola turske palanke, gde je dosada čamila, da ide na 'na pravo tursko groblje', i da ne da ni svoje dete 'u Aziju'."*[101] A kad je počela da preuređuje starinsku Hafizadića kuću, padala je u faze obeshrabrenosti, osjećajući *"kako nered i nečistoća ove orijentalne zemlje nasrću odasvud"*,[102] i ogorčeno predbacivala mužu *"što ih je doveo ovamo i kroz suze tražila da odmah napuste ovu prljavu i nesrećnu zemlju"*.[103] Jedan od događaja koji je izazvao u njoj plimu odvratnosti, a istovremeno otkrio Andrićevu bolesnu okolnost ka ružnom i nakaznom, bilo je viđenje *"ispucalih kao borova kora, žutih i crnih, glomaznih i krivih, težačkih nogu"*, koje *"nikakva nega, hrana ni lekovi ne mogu... popraviti ni izmeniti"*.[104] Slične reakcije odbojnosti imali su i službenici konzulata, Rota koji se kao i tumač francuskog konzulata Davna

101. Ibidem, 110.
102. Ibidem, 112.
103. Ibidem, 113.
104. Ibidem, 112.

"bio saživeo sa turskim svetom, navikao na njegove običaje i načine i na onaj neljudski život koji je prolazio u stalnom druženju ali i stalnoj mržnji, nadvikivanju i nadmetanju s Turcima, sa rajom svih vera i s putnicima svake vrste."[105] Crnoj i odvratnoj slici Bosne i njena izopačenog bošnjačkog svijeta Andrić je tako kroz cijelo djelo dodavao nove grube i prijeteće poojedinosti i nove namaze mraka, stvarajući predstavu sveopoće mučnine koja je plavila strance u ovoj zemlji prijeteći da ih potopi i uduši. A nepodnošljivost i mržnju između hrišćana i Turaka, tj. Bošnjaka, iz romana *Na Drini ćuprija* Andrić je u *Travničkoj hronici* proširio na odbojnost, odvratnost i mržnju između kršćanskog Zapada i islamskog Istoka.

U prikazu onog godišnjeg razdoblja kad *"niti je više jesen niti počinje zima"*, u poglavlju sedmom, Andrić je općenito iznio kako to nevrijeme podnose *"domaći ljudi, navikli i otvrdli"*, da bi zatim napisao s namjerom da pruži priliku za nova negativna opažanja o Bosni i domaćem svijetu: *"Druga je stvar sa strancima koje je sudbina bacila u ovu usku dolinu koja je u to doba godine tamna i puna vlage i promaje, kao apsanski hodnik"*.[106] Kao prve među tim strancima u Travniku on je opisao osmanlijske žitelje u Konaku, u koji je *"ušla vlaga sa čamotinjom kao bolest"*: Vezir *"po deset puta danu kaže svakome od svojih ljudi sa ironijom: "Lepa zemlja, prijatelju, Blagorodna zemlja! Šta smo ja i ti bogu zgrešili i sudbini dužni. A svaki mu opet odgovara sa nekoliko krupnih i neljubeznih reči o zemlji i podneblju. "Pasji zavičaj"*, kaže teftedar. *"Ovo je da medvedi proplaču!"*, žali se vezirov zemljak i silahdar Junuz-beg. *"Sad vidim da su nas*

105. Ibidem, 121.

106. Ibidem, 124., 125.

poslali da ovde izginemo", tvrdi Ibrahim-hodža..."[*107] Sulejman-pašu Skopljaka, koji je kod Andrića protutip "domaćeg Turčina", *"gledaju kao čudo"* kad se vrati sa jahanja po varoši, a on *"neosetljiv za njihovu osetljivost /.../ sedi, prav, hladan i tvrd, među ovim zebljikavim i podrugljivim strancima"*,[*108] a kad on iziđe *"nastavljaju da se podsmevaju i da grde Bosance i Bosnu i nebo nad njom"*.[*109] I dok se nezadovoljstvo istočnih stranaca odnosi samo na vrijeme, zapadni stranci nastavljaju izlive svoga čuđenja i potcjenjivanja, prezira i ogorčenja prema ovim ljudima u Bosni, *"zemlji mržnje"*, koju niko od njih ne voli, a osuđeni su da žive u njoj. Izuzetak je Defose kojemu je sve to vrijedno pažnje i proučavanja. I dok Davil odmahuje: *"Ah... i ovaj Travnik i na sto milja oko njega, sve vam je to blatna pustinja, nastanjena bednicima od dve vrste: mučiteljima i mučenicima, a mi smo nesrećnici koji moraju da žive među njima"*[*110], on dokazuje da ovaj kraj *"nije poustinja"* nego je *"raznolik, u svakom pogledu zanimljiv i na svoj način rečit"*; *"narod je, istina, podeljen na vere"*, - ističe on kao jedini stranac sa razumijevanjem, ali ipak andrićevski, s obzirom na prilike koje su ga formirale,- *" pun sujeverja, podvrgnut najgoroj upravi na svetu i stoga u mnogome zaostao i nesrećan, ali u isto vreme pun duhovnih bogatstava, zanimljivih karakternih osobina i čudnih običaja; u svakom slučaju, vredi potruditi se i ispitati uzroke nesreće i zaostalosti."*[*111] A kao ilustracije svojih

107. Ibidem, 126-127.
108. Ibidem, 127.
109. Ibidem, 128.
110. Ibidem, 129.
111. Ibidem, "Iz ovih sjajnih misli i drugih isto tako sjajnih opažanja Defosovih /134-143;?isp/ o Bosni i narodu u njoj /narod u Bosni nije kriv za svoju zaostalost nego nesretni sticaji prilika i "uprava najgora na svijetu", a on je pun duhovnih bogatstava, zanimljivih karakternih osobina itd., kako veli Defose/ ne povlači Andrić konzekvencije, ne akceptira ih i ne analizira sociološki i psihološki kao

pogleda u tvrdnje da je *"malo krajeva u svijetu koji su manje pusti i jednolični"* on iznosi nalaze svojih arheoloških istraživanja, u kojima se na pedalj u dubinu nalazi na grobove iz prastarih vremena, i poripovijeda im legendu o porijeklu i sudbini Karahodžića, čiji je predak, kad se Turska morala povući iz Slavonije, ostavio jedan kazan kao znak bivšeg bogatstva i amanet *"da nikad ne izostanu iz rata koji se bude vodio protiv Švabe /.../ da im se jednog dana vrati gospodstvo koje su izgubili u Slavoniji"*, a ako bi Švabe prešle Savu *"da brane oskudne njive u Zabilju dok mogu, a kad više ne mogu, da beže dalje /.../ sve do krajnjih granica Carstva..."*[112]

Sklon predajama sa egzotičnom mistično-etičkom aromom, Andrić posredstvom Defosea objašnjava danonoćni *"sjaj iz Abdulah-pašina turbeta"* i iznosi, kao svijetlo prozrenje u svojoj mračnoj panorami Travnika i Bosne, historiju ovog paše *"poreklom iz ovih krajeva"*, koji je *"ostao... u uspomeni sveta kao blag i pametan upravljač"*, a *"jedan hroničar je* - navodi Andrić - *zabeležio ... da "za Abdulah-pašina vladanja siromasi nisu znali šta je zlo"*,[113] ali napominje, sa historijski rječitim prizvukom, obesnažujući taj utisak, i da ga ostavi u neizvjesnosti ubistva ili samoubilačkog čina: *"A umro je, kako kažu, od otrova."*, nasilno kao i svi Andrićevi dobrotvori, ali je prešutio patriotski razlog zašto je paša ispio poslani otrov. Još prije svoje smrti, piše

što bi to učinio svaki književni hroničar i romanopisac od renomea već po svojoj dužnosti, nego prelazi preko njih kao da nisu ni rečene.", komentira Kurtović./ Kurtović, 177-178./.

112. Ibidem, 130-131.

113. Šamić, 56-57. Šamić otkriva ovaj Andrićev izvor, to je *Ljetopis fra Nikole Lašvanina* /Glasnik Zemaljskog muzeja, 1915., 26./, u kome uz zapis o Abdulah-pašinoj smrti piše: "... i za njegova vladania siromasi nisu znali što je zlo". Uz to navodi i drugog ljetopisca, koji kaže za njega: "Csovik posve dobar, siromaha i raje mila majka" /Dr. Julijan Jelenić, *Ljetopis franjevačkog samostana u Kreševu*, GZM, 1917., 81./.

Andrić, zavještao je svoje imanje tekiji i drugim islamskim ustanovama i odredio da mu u turbetu *"pored groba gori danju i noću voštanica neobične debljine". "Neka Svevišnji rasvetli njegov grob"*, pisalo je, po Andriću, na pokrivaču od zelene čohe kojom je bio prekriven. Ta predaja je za Defosea predstavljala čudesno otkrovenje Bosne, a pašina oporuka *"zanimljiv dokument, karakterističan za ljude i prilike"*,*[114] a da ni Andrić ni njegov lik nije ni pomislio na mističko značenje svjetlosti u islamu i posebno u sufizmu.

Razgovor je dobio nov pravac kada je Andrić uveo u pripovijedanje *"otegnut glas **nerazumljive** pesme, kao **lelek** sa dna nekih voda"*, muški glas koji je *"pevao u hodu, prekidao pesmu i opet prihvatao posle nekoliko koračaja"*.*[115] Već sama stilska intonacija Andrićeva pripovjedačkog motiva sa epitetom "nerazumljive" uz pjesmu, koji označava pregradu jezika za strance koji je slušaju, i poređenje sa "lelekom", kao izrazom patnje i poziva u pomoć, prirodno se nadovezala na Davilovu nestrpljivu reakciju: *"Ah, ta muzika! Bože moj, ta muzika! - vajkao se konzul, koga je bosansko pevanje dovodilo do očajanja."*[116] Tada je razgovor o Bosni i bošnjačkom svijetu od antropologije prešao u etnografiju, posred-

114. Ibidem, 57. Šamić ističe da Safvet-beg Bašagić govori o Abdulah-paši u djelu *Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj carevini* /Zagreb, 1913., 2./ te, "između ostalog, da je popio bočicu s otrovom", dok je njegov tragični kraj Bašagić opjevao u drami u stihovima *Abdullah-paša*, uz napomenu: "Sve je to, sigurno, bilo poznato Ivi Andriću". Ali Šamić, kao ni Andrić, ne zna razlog ispijanja otrova, koji Bašagić u svome djelu iznosi: "Kad nije htio pristati, da se Pounje preda Austriji, opremili su mu iz Carigrada flašicu otrova, koju je popio pred carskim ulakom i rekao poznate riječi: 'I glavu ću svoju dati, a kamena jednog ne dam' /Baš vererum, bitaš vermem"/. Taj čin, sa navedenim riječima i njihovim razlogom, Bašagić je opjevao i u drami *Abdulah-paša*, Sarajevo, 1900., a iznio ga je i u svojoj *Kratkoj uputi u prošlost Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1900., 110-111.

115. TH, 131-132.

116. Ibidem, 132.

stvom priče o Musi Pjevaču, čiji je to glas bio, koju je Andrić iznio u pričanju živog i radoznalog Defosea. A lična sudbina Muse Krdžalije, koji se zajedno s bratom zagledao u istu djevojku, i *"prosili je obojica"* a *"dali je starijem"*, nosila je zapravo karakteristike i senzibilitet baladeskne sudbine sevdalinke, njene ljubavi sa preprekom i tragičnim obrtom, koja je nalazila analogan izraz u pjesmi *"ovoga pijanice i bekrije koji svako veče ide istim putem kući, teturajući i pevajući isprekidano i promuklo svoju otegnutu melodiju."*[117] Taj čudni, egzotični, izolirani glas bez riječi, bez smisla, kao bitno nepotpuna recepcija, uz romantičarska predubjeđenja vlastite kulturne sredine, više aluzivno sugerira i konzulsko nerazumijevanje Bosne i njena svijeta upravo zbog neznanja jezika i zatvorenosti informacijske relacije, koja zapravo predstavlja za stranca "bosansku tišinu", i ujedno objašnjava Defoseovu uviđavnost prema njemu dok on otvara nejasne pojave i trudi se da nađe objašnjenja za sve što vidi i čuje. I dok je Davil o Musi Pjevaču tvrdio *"da taj grlati i pijani sused nije neki izuzetak, nego pravi izraz jedne sredine kojoj su rakija, nerad i grubost svake vrste glavne oznake"*[118], Andrić mu je nasuprot postavio Defosea koji je to pobijao, objašnjavajući da takvih ljudi ima u svim sredinama, da njihovo postojanje *"pokazuje samo koliko su čvrste veze i neumoljivo strogi zakoni društva, religije i porodice u patrijarhalnom životu"*, *i da "to važi za Turke kao i za raju svih vera"*.[119] Ali je posljednji iskaz pisac ipak prepustio tvrdokornom Davilu, koji je, u potrebi da se naknadno prepire, *"pisao brzo i bez zaustavljanja"* i konačno utvrđivao svoje uvjerenje o pjesmi

117. Ibidem. 132.
118. Ibidem. 134.
119. Ibidem, 134.

Bošnjaka kao izrazu njihova divljeg i zloćudnog mentaliteta, pozivajući se i na svoje francuske prethodnike:

> *"Slušao sam kad ovaj narod peva i video sam da i u pesmu unosi istu onu divljinu i nezdravi bes kao i u svaku drugu funkciju svoga duha ili svoga fizikuma. Čitao sam u putopisu jednog Francuza, koji je pre više od sto godina proputovao ove krajeve i čuo ove ljude, da njihovo pevanje liči više na pasje zavijanje nego na pesmu. Međutim, /.../ ja nalazim da je u pasjem zavijanju daleko manje zloće i okorelosti srca nego u pevanju ovih ljudi kad su pijani ili prosto zaneseni svojim besom. /.../ I došao sam do zaključka /.../ da je to samo jedan način da izraze svoje skrovite strasti i zle prohteve..."*

I dok mu je fon Miterer rekao *"to je drevni iskonski jad"*, on je još jednom, na kraju svoga zapisa, podvukao: *"To je besnilo divljaka koji su izgubili naivnost."*[120] Šamić je ustanovio da je francuski putopisac, koga Andrićev Davil spominje, zapravo Poullet, i naveo odlomak iz njegova putopisa o pjevanju u Bosni, podudaran sa iskazom Andrićeva junaka: *"Neću više da govorim o čarima toga pjevanja za koje ne mogu da nađem bolje upoređenje od cičanja jednog psa koji hoće da izrazi svome gospodaru radost koju osjeća što ga opet vidi."* [121]

I dok je Davil ozlojeđeno pisao o muzici, Defose je razmišljao o svome neprestanom dodiru sa *"smrtonosnom bosanskom tišinom"* i stalnoj borbi s njom, koja u raspravi ovog njegova usamljeničkog unutarnjeg doživljavanja postaje obrt u nešto jezivo, nesnosno i neljudsko, tako da se sastavlja dvostruki krug nepro-

120. Ibidem, 138-139.

121. Šamić, 191., f. 14.

bojnosti istočnog i nerazumijevanja zapadnog svijeta u Andrićevoj *Travničkoj hronici*. *"Nju /tišinu/ je nalazio svud oko sebe"*, interpretira Andrić, kao sveznajući pripovjedač, Defoseovo razmišljanje. *"U arhitekturi kuća čije je pravo lice uvek okrenuto u dvorište, a nemo,* ***prkosno*** *naličje na ulicu; u nošnji ljudi i žena; u njihovim pogledima koji mnogo govore, jer su im* ***usta nema****. I u samom govoru, kad se već osmele da govore, on je bolje razlikovao značajna zastajkivanja nego reči same. Osećao je uhom i po smislu kako tišina prodire u svaku njihovu rečenicu između reči i u svaku reč između slova /.../. Razabirao je njihove samoglasnike bez boje i bez jasne granice /.../. I samo pevanje, koje ponekad dopre s puta ili iz neke avlije, nije bilo drugo do jedan dug lelek, zatrpan tišinom na izvoru i na utoku, kao sastavnim i najrečitijim delom pesme."* Nije to bila poetika tišine o kojoj je govorio Andrić u doživljaju Defosea, nego prekid i zapreka sveukupne komunikacije stranca sa bošnjačkim svijetom, od drukčijeg govora preko sveukupnog kulturnog bivstvovanja do romantičarske simbolične apsolutizacije skrivanja i zatvaranja u sebe, koje je Andrić uveličao i pojačao do sveukupne nastrane atmosfere i bizarnog mentaliteta: *"Pa i ono od života što se /.../ nikako nije dalo učutkati ni moglo sakriti /.../ i to je poreklinjalo za skrovištem i ćutanjem i sa prstom na ustima bežalo u bezimenost i tišinu kao i prvu kapiju. Svaki živi stvor, i same stvari. sve je strepilo od zvuka, sklanjalo se od pogleda i premiralo od straha da ne bi moralo da izgovori neku reč ili da ne bude nazvano pravim imenom"*, pisao je Andrić u ekspresionističkom pounutrašnjenju stvari i pojava i izražavanju supstancije zloguke strepnje i tajanstvenog straha kao esencije ovog bošnjačkog bitka.

Tako se Defose prepuštao previranju misli o bošnjačkom svijetu *"gledajući te ljude i te žene, presamićene, zakukuljene i uvek neme, bez osmejka i pokreta!"* /dok je Andrić zaboravljao njihovu dinamičku sliku pri dolasku konzula i kasnijim pobunama čaršije/, i *"više ga je gonilo da sazna njihove strahove i nadanja nego njihov stvarni život koji je bio ućutkan i umrtvljen do te mere da je od života imao samo ime."*[122]

"Preturao je svoje dnevne zabeleške, slagao ih i razrađivao. Mučno i polako rasla je njegova knjiga o Bosni, sve od 'stvarne stvarnosti' - pisao je Andrić kao da je u njemu gledao sebe nad građom svojih književnih hronika, - *"Bez rečitosti i lepote stila, bez opštih razmatranja* /kritički je on opservirao Chaumetteov poutopis/, *polako su se slagale stranice, tvrde, glatke, hladne i jednostavne kao odbrana od te* ***podmukle i zavodljive istočnjačke tišine*** /vraćao se Andrić na romantičarsko-ekspresionistički doživljaj odsustva dodira i saobraćanja, nerazumijevanja između dva svijeta/ *koja sve stvari zamagljuje, razmekšava, mrsi i koči, čini ih dvosmislenim, višesmislenim, pa i besmislenim, dok ih ne odvuče nekud izvan domašaja naših očiju* /kao jedinog čula koje je preostalo/ *i našeg razuma u neko gluvo ništavilo, a nas ne ostavi slepe, neme i bespomoćne, žive zakopane i na svetu odeljene od sveta"*[123], opisao je Andrić ui priznanju vlastite ograničenosti i nemoći doživljajnog suglasja i razumijevanja, i bespovratnog ostajanja na jednoj, svojoj strani kulture, duha, civilizacije, života i mentaliteta.

Ni odnos austrijskog generalnog konzula prema Bosni nije bio mnogo drukčiji, u interpretaciji Ive

122. TH, 141.

123. Ibidem, 143.

Andrića, ali je on ovaj svijet poodnosio u interesu svoje službe. U ovoj noći razgovora i razmišljanja stranaca o tome njima tuđem, neobičnom, zanimljivom ili nesnosnom svijetu fon Miterer je za večerom već imao reazgovor sa ženom, koja je *"uz plač, pretnje i preklinjanja tražila od pukovnika da piše u Beč i da traži premeštaj iz ove strašne divljine"*, uz riječi *"da će 'uzeti svoje dete' i napustiti i Travnik i Bosnu i njega"*.*[124] A kad se je, s obećanjem da će još večeras napisati molbu za premeštaj, povukao da nastavi rad na velikom referatu za vojne vlasti u Beču, u čijem je uvodu bio, kao lični izliv, napisao samo to da ga piše *"da prekrati duge večeri jednoličnog života na koji je stranac osuđen u Tavniku"*,*[125] ponovo je došla Ana Marija, pridavljena plačem, sa uzvikom očaja: *"Jozef, za Boga miloga!"*"*[126] Molba za premještaj sa razlozima, dokazima i objašnjavanjem *"da u Travniku, u sadašnjim prilikama, može da živi žsamo osoba bez porodice'"*"*[127] bila je za fon Miterrera krajnja mogućnost ishoda iz *"jednoličnog života"*, a za Ana Mariju jedini spas *"iz ove strane divljine"*.

Novu ličnu nedaću, i neuspjeh francuske diplomacije, Davil je doživio kad je saznao da je Mehmed-paša smijenjen. Mada ferman o smjenjivanju još nije bio stigao, i sam vezir je, piše Andrić, već u mašti gledao *"drskog i plaćenog tatarina, koji živi od takvih vesti i od nezdravog ljubopitstva čaršije i nižeg sveta"*, *"kako upada u varoš, jureći na konju, pucajući bičem, i viče iz svega grla imena smenjenog i novoimenovanog vezira.- Mahzul Mehmed-paša, mahzul! Hazul Sulejman-paša,*

124. Ibidem, 144.
125. Ibidem, 145.
126. Ibidem, 147.
127. Ibidem, 149.

hazul!"[*128] Aleksandar Popović je za ovaj iskaz rekao da pred njim "stojimo u nedoumici".[*129] U odjeku vezirova smjenjivanja u Davilovoj duši Andrić je dobio priliku da još jedanput, po svome pripovjedačkom običaju, podvuče njegov nepromijenjen doživljaj Bosne i Bošnjaka. Tako je vlastiti pripovjedačko-stvaralački doživljaj Bosne kao zemlje mržnje i Bošnjaka kao svijeta tamnih nagona i zloćudih postupaka, iz međuratnih pripovjedaka i *Na Drini ćuprije*, Andrić u *Travničkoj hronici* izražavao posredstvom stranaca, kroz iskaze i dojmove evropskih konzula i prosvijećenih turskih vezira, koji su mu tako služili i kao dokaz evropske "nepristranosti" i potvrda vlastitih osjećanja, iako se sve svodilo na tradicionalni kršćansko-evroposki, antiislamski i romantičko-orijentalni sindrom.

"Slušajući Mehmed-pašu kako sa usiljenim mirom govori o svome odlasku /piše Andrić o Davilu/, *on se osećao prevaren, neshvaćen i napušten u ovoj studenoj zemlji, među podmuklim, zlim i* ***nerazumljivim*** *svetom kod koga se* ***nikad pravo ne zna što misli ni oseća,*** *kod koga ostanak može da znači i odlazak, kod koga osmejak nije osmejak ni*

128. Ibidem, 152-153.

129. Popović, 512-513. U nastavku ovog komentara Popović govori o Andrićevim omaškama i proizvoljnostima i oblasti orijentalne filologije, ističući da je to "kategorija za koju se u delu Ive Andrića može naći najviše elemenata": "Utisak koji se dobija iz izvesnog broja od tih tekstova je taj, da veliki pisac nije bio upućen, ne samo u jedan od tri 'orijentalna' jezika /arapski, turski, perzijski/, nego ni u jednu od te tri književnosti, što je ipak začuđujuće. Tim pre što se radilo o problemima iz Andrićeve lične struke, i što njemu koji je poznavao razne evroposke jezike, osnovni svetski priručnici iz tih oblasti nisu mogli biti nedostupni. /.../ Daleko bi nas odvelo kad bih ja danas pokušao da citiram i analiziram sve fragmente iz ove kategorije/ na koje sam naišao u toku zadnje godine za vreme ponovnog čitanja Andrićevih dela. Navešću zato samo nekoliko - od dve vrste takvih odlomaka. U prvom - radi se o nepoznavanju detalja. U drugom - o nepoznavanju osnovnih elemenata."

'da' nije 'da', kao što ni 'ne' nije potpuno 'ne'."[130] Bilo je to zatvaranje negativnog dojma pred sveukupnim Istokom Turaka, kako Osmanlija tako i Bošnjaka u rasponu od odbojnosti do licemjerstva. A taj utisak mu je i sam Mehmed-paša na rastanku sa svoje strane izrazio, izuzimajući pri tome Sulejman-pašu Skopljaka: *"A vama, dragi prijatelju, želim zdravlje i sreću i uspeh, žaleći što neću moći biti uz vas u teškoćama koje ćete uvek imati sa neprosvećenim i varvarskim bosanskim svetom. /.../ Da sam hteo da budem glavosek i tiranin, ja sam mogao ostati na ovom mestu i zauvek pokoriti ove praznoglave i nadmene begove, ali ja to nisam i ne želim da budem..."*[131]

130. TH, 154. Nasuprot Defoseu, Andrić "zajedno s Davidom, u mržnji prema Bosni i muslimanima /piše Kurtović/, prema tom "podmuklom, zlom i nerazumljivom svetu" u vezi sa spomenutom, izmišljenom scenom u vezirskom konaku, veli: "I u najmanjim stvarima treba izbaciti svoju misao slobodno i potpuno, skresati je ljudima u lice, pa neka se oni posle grizu zbog nje, a ne zadržavati je u sebi i rvati se posle s njom kao s vampirom". "I Andrić je zaista skresao u lice muslimanima svoju misao o njima u ova svoja dva djela, da izbjegne hrvanje s vampirom koji mu razdire grudi /nadovezuje se egzaltirano-kritički Kurtović, i nastavlja ističući realističke i moralne aspekte njegova pisanja: Kakva je ta misao vidi se i po ovom do sada, a vidjeće se i iz daljnjeg izlaganja /nagovještava Kurtović jer nakon ovog dijela u njegovoj studiji slijedi analiza *Na Drini ćuprije* sa istih moralno-idejnih pozicija/. Vidjeće se da on za sva zbivanja u vezi s muslimanima, ima u suštini prosto vulgarno shvatanje najvećih šovinista, običnih pismenih čaršinlija. Radi svega toga, a osobito radi gornjih riječi, potrebno je i pravo je da se i Andriću skreše u brk: da je njegovo pisanje u punoj suprotnosti ne samo sa realizmom, sa plemenitošću i dobrom voljom pravog literata, nego i sa idejom bratstva i jedinstva, jer on, mjesto tolerancije i međusobne ljubavi, sije netoleranciju, da ne kažem mržnju među jednokrvnom braćom. Takva i tim duhom diše ova *"Travnička hronika"*. /Kurtović, 178./.

131. TH, 155. "Mnogobrojni su takvi primjeri negativnog i nerealnog prikazivanja Bosne /piše Kurtović slijedeći svoju idejnu i estetsku koncepciju/, i muslimana napose, u *"Travničkoj hronici"*, i ne mogu se svi ni nabrojati. Zapravo cijela knjiga ima isključivo tu tendenciju. Katolici, pravoslavni i jevreji mnogo se manje obrađuju ali sa simpatijama i u mnogo boljem svjetlu. Šta više i pravi Turci-

U konzulovim osjećanjima pri konačnom rastanku od vezira, koji je cijenio Francusku i njenu kulturu, došlo je čak do izvjesne ispravke općeodbojnog evropskog odnosa prema orijentalcima, koji će i Andrić u svojim kasnijim tekstovima s priznanjem ublažavati. Uostalom i rečenica koja to u ovoj prilici iskazuje stilizirana je ne kao Davilov utisak već kao Andrićevo pripovjedačko uopćenje. *"U odnosu sa orijentalcima"* - komentira on -*" ima uvek tako pojedinosti koje nas prijatno iznenade i uzbude, iako znamo da nisu toliko znak naročite pažnje ni ličnog poštovanja koliko sastavni deo njihovog drevnog i neiscrpnog ceremonijala."*[*132] Konzul je, međutim, vezirove simpatije prema Francuskoj ocjenjivao iz svoga ugla, više racionalno i logički, i dolazio je do zaključka da *"Francusku, francuski način života i francuska shvatanja"* stranci *"vole... po zakonu protivnosti; vole u njoj sve ono što ne mogu da nađu u sopstvenoj zemlji a za čim njihov duh ima neodoljivu potrebu..."* [*133] Ali se sjetio tada i jednog doživljaja koji je nosio kao nešto *"i uvredljivo i neprijatno"*, u kojemu su zapravo došle do izražaja evropske egzotične predstave o orijentalnom načinu života i vezirova reakcija na to kao *"čoveka druge civilizacije"*. Udovoljavajući vezirovoj želji da ga obavijesti o francuskom pozorištu, on je odlučio da mu pročita nekoliko scena iz Racineova *Bajazeta*. Čitajući scenu u kojoj Bajazet povjerava Amurata na čuvanje sultaniji Roksani:

Osmanlije. Poznato je, naime, da Osmanlije, naročito u to doba, nisu imali osjećaja ljubavi za Bosnu i Bosance, i da su smatrali Bosnu kao očiti teret i nesreću za Tursku carevinu, a bosanske muslimane, kao netrpeljive, rasne svoje protivnike, uzrokom nesreće Turaka i Turske carevine. Stranim konzulima travnički vezir-Osmanlija otvoreno govori to svoje mišljenje /.../ i Andrić ga rado usvaja da dokaže svoju tezu u istom pravcu." /Kurtović, 177./.

132. Ibidem, 156.

133. Ibidem, 157.

"Vezir se namrštio, ali je slušao dalje suvoparni Davnin prevod i patetično konzulovo čitanje. Ali kad je došlo do objašnjenja između sultanije i velikog vezira, Mehmed-paša je prekinuo dalje čitanje, smejući se slatko i odmahujući rukom.

- Pa taj ne zna šta govori - rekao je vezir strogo i podrugljivo - otkako je sveta i veka nit je bilo niti može biti da veliki vezir upada u harem i razgovara sa sultanijama.

Vezir se zatim još dugo smejao iskreno i glasno, ne krijući da je ***razočaran*** *i da* ***ne razume smisao*** *ni vrednost takve duhovne zabave. I kazivao je to otvoreno, gotovo grubo, sa bezobzirnošću* ***čoveka druge civilizacije.***

Uzalud je Davil, neprijatno dirnut, nastojao da mu protumači značenje tragedije i smisao poezije. Vezir je neumoljivo odmahivao rukom.

- Imamo, imamo i mi tako raznih derviša i bogomoljaca što recituju zvučne stihove; mi im dajemo milostinju, ali nikad ne pomišljamo da ih izjednačimo sa ljudima od posla i ugleda. Ne, ne, ne razumem."[134]

Bila je to još jedna ilustracija nerazumijevanja između dva svijeta, na primjeru kada jedan književni stvaralac iz kršćanske Evrope piše djelo iz tursko-islamskog još dvorskog života, a da ga uopoće dovoljno ne poznaje, više na osnovu egzotičnih predstava i romantičnih maštenskih nagađanja o njemu, njegovu mentalitetu i njegovim običajima. A to se u recepciji Bošnjaka moglo odnositi i na Andrića i njegova djela o njima i njihovu životu, duhovnom i kulturnom svijetu, što ga je u njihovim očima činilo

134. Ibidem, 158.

naivnim ili lažnim, tendencioznim, čak zlonamjernim.

I za ovu epizodu Andrić se obilno poslužio Davidovim dnevnikom, čak je, piše Šamić blagonaklono, "vodeći računa o autentičnosti, pisac... unio neke kraće fragmente, gotovo doslovno", i navodi odgovarajući odlomak iz Davida naporedan i uglavnom istovjetan Andrićevu tekstu. Ipak je pritom Andrić ponešto ispuštao i mijenjao: najprije Husref-pašin razlog, kojeg nema u Andriću: "Čuo sam da vi u vašim pozorištima prikazujete događaje koji su se kod nas desili." A upravo neizvorno i krivo prikazivanje događaja sa sultanova dvora u Rasinovom *Bajazetu* bilo je razlog vezirovoj reakciji. Teorijski to je bila ilustracija različite predstave događaja i recepcije života tursko-islamskog svijeta u djelu jednog zapadnjačkog pisca, koje izaziva dojam neistinitosti i besmisla i odbijanja u veziru kao turskom slušaocu, čak bez obzira na njegove simpatije prema francuskoj kulturi. Mjesto spornog doživljaja bila je, kako piše Andrić, scena *"u kojoj je govor o tome kako Bajazet poverava Amurata na čuvanje sultaniji Roksani"*, a Šamić, na kraju ukazuje da je to bio i "jedan mali Andrićev lapsus", jer u Rasinovoj tragediji "sultan Amurat povjerava svoga brata Bajazida Roksani". Andrić je, zatim, preskočio Husref-pašinu primjedbu iz Davidova teksta: "Nikad, rekao mi je Husref, sultan nije poverio i ne daje takvu vlast jednoj ženi iz svoga harema, pa makar ona bila i sultanija", ali je preuzeo u svojoj stilizaciji pašino čuđenje: *"Zar veliki vezir ikad ulazi u sultanov harem. A gdje mu je onda Kislar-aga?"* Sažeo je, zatim, Davidov opis vezirova smijeha i *"zajedljivih primjedbi"*, kao i odgovor na Davidovo inzistiranje na ljepoti Rasinova stila: *"Baš ja marim za njegov stil /.../ ako je bez ikakvog*

smisla ono što govori". Ali je zadržao naravno, pašin negativan komentar o dervišima iz Davidova teksta: *"Vidio sam ja vrlo rječitih luđaka. Ima ih i među našim fakirima i dervišima, ali mi nimalo ne vodimo računa o onome što oni govore."* Najbitnije, međutim, za problem duhovnog, kulturnog i povijesnog nerazumijevanja istočnog svijeta, i odsustva naklonosti prema njemu, od strane Zapada, što je i osnovna kontroverza *Travničke hronike* i cjelokupnog Andrićeva stvaralačkog doživljaja i izraza, Andrić je iz Davidova odlomka ispustio: "Vi nas u Francuskoj vrlo slabo poznajete ako o nama sudite po tim slikama."*135

Odlazak Mehmed-paše "u najvećoj tišini" bio je, međutim, "znak za uzbunu travničkih Turaka", dok je Andriću i to bio povod da prikaže pojavu "zatvaranja čaršije" kao protesta i pobune rulje protiv vlasti. Travnička čaršija, kao i sav bosanski begovat, piše Andrić, *"nije krila svoje nepoverenje i svoju mržnju"*, /opet "mržnju" kao najfrekventniju riječ iz oblasti bošnjačkih emocija kod Andrića/ prema Selimu III i njegovim reformama, koje su imale *"da posluže strancima kako bi potkopali i iznutra razorili Carevinu"*,*136 a to je često izražavala i u svojim odnosima prema veziru Mehmed-paši. Sam povod zatvaranja čaršije bio je neznatan, i vezan za nekog Mehmeda, Hercegovca u službi Francuskog konzulata, *"omraženog* /zbog toga/ *kod domaćih Turaka", koji se bio oženio "mladom i lepom Turkinjom koja je došla iz Beograda rodu u Travnik"*, a pokazalo se da je njen bivši muž Bekri Mustafa još živ, iako su četiri svjedoka potvrdila da je umro od pretjeranog pića. Čaršija se umiješala da *"napakosti omraženom* /francuskom/ *kavazu Mehmedu"*, a kad je

135. Šamić, 102-106. TH, 158.

136. TH, 161.

kadija odbio da, na golu riječ, vrati ženu, skočila je čaršija".*137

Izvor za ovu epizodu Andrić je našao u izvještaju Pierrea Davida koji je objavljen u knjizi Mihajla Gavrilovića *Ispisi iz pariskih arhiva* /Građa za istoriju prvoga srpskog ustanka/.*138 Tu su izneseni svi glavni elementi priče i zapletni motiv o kavazu Mehmedu, koji se, piše Andrić, oženio *"nekom mladom i lepom Turkinjom koja je došla iz Beograda rodu u Travnik. Žena je bila udata u Beogradu za nekog Bekri Mustafu. /.../ Četiri svedoka, sve travnički Turci, potvrdili su zakletvom da je Bekri-Mustafa umro od preteranog pića*"*139 *i da je žena slobodna."*"*140 */.../...Pojavio se odjednom taj Bekri-Mustafa/.../ i potražio svoju ženu."*"*141 Andrić je, međutim, u skladu sa svojom selekcijom i prilagođavanjem informacija na štetu Turaka a u prilogu hrišćana, osobito Srba, prešutio razloge njihova dolaska u Travnik. Jer u izvještaju piše drukčije: "Jedan od mojih kavaza, koji je pobjegao iz Beograda za vrijeme pokolja Turaka od strane Srba i koga nazivaju pasjim robom otkako je kod mene u službi, oženio se jednom Turkinjom koja je također umakla istom pokolju. Taj čovjek, koga su

137. Ibidem, 161-162.

138. Mihajlo Gavrilović: *Ispisi iz pariskih arhiva* /Građa za istoriju prvoga srpskoga ustanka/. Beograd, SANU, /Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskoga naroda/, 1904., str. 842. Davidov izvještaj iz ovog zbornika citira Šamić. Navodimo prema Šamićevoj knjizi.

139. Šamić, 201. Podatak da je potrebno da "četiri osobe posvjedoče da su čuli kako je umro" muž žene Andrić je uzeo iz Chaumetteova *Putopisa kroz Bosnu...*

140. Popović, 511. Na iskaz "na to je kadija privenčao ženu", prema kome "izgleda kao da su se obe radnje odigrale jedna za drugom u kratkom vremenskom razmaku, ako ne i istog dana", Popović napominje da je to "po islamskom pravu nemoguće" jer "žena-udovica mora da sačeka posle **utvrđene** smrti svoga muža jedan određeni vremenski period, pre nego što može stupiti u novi brak", "taj period traje /po Kur'anskom propisu, II, 234-236./ četiri meseca i deset dana".

141. TH, 161-162.

smatrali mrtvim, pojavio se nedavno i zatražio svoju ženu."[142] Uz to je Andrić izmislio lik Bekri-Mustafe, čije je ime uzeo iz narodne pripovijetke, i uklopio ga u svoju priču podatkom da je *"držao kafanu u jednom čardaku na Dorćolu"* te da se pojavio u Travniku *"istinabog mrtav pijan, ali živ"*.[143] A izmijenio je i ishod zapletnog motiva, koji je kod Davida da je "saglasno turskim zakonima, kavaz... vratio ženu i miraz, i od kadije je dobio uvjerenje o razvodu", dok je u Andrićevu djelu *"kadija odlučno odbio da pijanom čoveku, na golu reč, vrati ženu"*, što je kod ovog pisca bio razlog da *"skoči čaršija"*.[144] U Davida je taj razlog bio drukčiji: "Ali kako su Bosanci iskoristili tu stvar da vrijeđaju Francuze i napadaju na njihove povlastice, opet su se uzbunili i otišli pod vezirove porozore da viču: Šar Alah! Na osvetu, u ime boga, protiv roba nevjernika!" /tj. kavaza/.[145] Andrić je u negodovanje protiv *"omraženog Mehmeda"* dodao tendenciozno i riječi: *"koji služi ćafire i jede krmetinu"*, i još ga proširio i na "papaz-kadiju".[146] A kada su, piše David, kavaza odveli "pod drveće gdje se vješaju hrišćani", on se "pozvao na svoje janičarsko pravo" /a riječ janičar "ima mađijsku moć na ove divljake"/, on je odveden u tvrđavu, ali su na prijetnje Davne "najzad odlučili da nam kavaza vrate".[147] Andrić je to stvaralački preradio u smislu svoje priče, služeći se uz to i "nekim činjenicama" iz izvještaja konzula von Mittessera,koji je također opisao taj događaj.[148] Šamić je u svođenju ovih Andrićevih pozajmica i modifikacija dobro uočio da je Andrić za epizodu o uzbuni travničke čaršije imao

142. Šamić, 108.
143. TH, 161-162.
144. Šamić, 1o8. TH, 162.
145. Šamić, 108.
146. TH, 163.
147. Šamić, 108-1o9.
148. Ibidem, 109.

pred sobom problem "da joj pronađe i odgovarajuće uzroke i odredi tačan i odgovarajući trenutak", te da je "ženidba konzulovog kavaza kod I. Andrića tek povod za uzbunu, dok su joj uzroci mnogo ozbiljniji i dublji: mržnja protiv nevjernika, protiv stranaca i njihovih slugu, protiv pristalica reforama Selima III /francuskog konsula, Mehmed-paše, kadije, kavaza/.*[149]

Svoju sociološko-političku analizu fenomene čaršije Andrić je započeo još prije ove eksplozije: kako po nekoliko godina čaršija radi i šuti, *"a pri svemu tome prati sve što se dešava, obaveštava se, "kupuje" vesti i glasove, prenosi ih šapatom, izbegavajući svaki zaključak i izraz sopstvenog mišljenja". "Tako se polako i neprimetno stvara i uobličava jedinstven duh čaršije",*[150] zaključuje Andrić, da bi najposlije postao *"tvrdo i određeno uverenje o kome više nije potrebno ni govorit i koje se još samo u delima ispoljava".*[151] Zanemarujući bitnu sociološko-demokratsku osnovu i psihologiju mase kao mehanizam njenih protesta, Andrić je istakao samo čaršiju kao neman i anarhične i nasilne vidove ispoljavanja njena nezadovoljstva i ogorčenja. *"Nemoguće je prozreti logiku tih čaršijskih uzbuna,* - razmišljao je on stavljajući naglasak na brutalne instinkte njihovih bošnjačkih nosilaca, - *slepih, besnih, i redovito neplodnih, ali one imaju svoju logiku isto kao što imaju svoju nevidljivu tehniku, zasnovanu na tradiciji i nagonu. Vidi se samo kako buknu, besne i jenjavaju."*[152] A da bi svoja razmatranja dramatizirao u nizu surovih dinamičkih slika, on daje opis zbivanja na glas *"zatvorila se čaršija!" "To su sudbonosne i teške riječi",* - objašnjava Andrić, - *"njihovo značenje je svakome jasno."* I iznosi faze uzbune: kada najprije na

149. Ibidem, 112.
150. TH, 159.
151. Ibidem, 159-160.
152. Ibidem, 160.

tu riječ *"provrvi /iz* mahala/ *sitan turski svet, onaj koji nema šta da izgubi koji samo kod uzbuna i promena može nešto da dobije"*, a pred njega iskoče jedan ili dvojica poredvodnika *"grlatih, nasilnih, nezadovoljnih, potuljenih i nastranih ljudi"*, koji će se, kad uzbuna prođe, *"opet izgubiti u svoju bezimenu sirotinju /.../ ili ostati da čame u nekoj apsani"*. I to traje *"sve dok se ma šta ne razbije, ne zapali, dok ne padne ljudska krv, ili dok se uzbuna prosto ne istutnji..."*

"Tako se desilo i ovoga puta",*[153] sveo je Andrić svoja razmatranja u aktuelnu radnju djela potcrtavajući osobito motoriku fanatičnog bijesa i elemente vjerske mržnje najprije prema kadiji, *"koji je venčao Bekri-Mustafinu ženu, a inače je bio poznat kao pristalica Selimovih reformi i vezirov čovek"*, koji *"u stvari i nije kadija, nego murtatin, gori od svakog popa"*, zatim prema *"omraženom Mehmedu, koji služi ćafira i jede krmetinu"*,*[154] da bi se razdražena svjetina slegla pred Francuski konzulat. I dok je Sulejman-paša Skopljak uredio da se konzulov momak Mehmed zatvori u tvrđavu, Davna je odbio svjetinu od konzulata prijetnjama i uvjeravanjem *"da su novi sultan i francuski car najveći prijatelji"*.*[155] Ispadi protiv francuskog osoblja su, međutim, još trajali u Andrićevim opisima satanizacije svjetine da bi iz njih na kraju još jedanput izvukao supstanciju mržnje kao najdublju osnovu bošnjačkog mentaliteta. *"Za konjanicima /iz* konzulata/ *je trčala varoška dečurlija i zasipala ih sve više /*grudama snijega/. *Iz svih kapija istrčavali su muškarčići, rumenih obraza i divljeg pogleda, alakali i dozivali se: - Eno krsta! Udri!-Udri ćafire!-Otkupljuj se, krste lipovi!"*[156] *"Na ulica-*

153. Ibidem. 160.
154. Ibidem, 163.
155. Ibidem, 165.
156. Ibidem, 167.

ma su ih /francusku poslugu/ *sretali pogledi puni* ***mržnje.*** *Dućandžije su odbijale da im prodaju ma šta. /.../ Davil je osećao kako* ***mržnja*** *protiv njega i Konzulata raste svakim danom. Činilo mu se da vidi kako će ga ta* ***mržnja*** *prosto otplaviti iz Travnika. /.../ I sva posluga se osećala nemoćna, gonjena i nedovoljno zaštićena od opšte* ***mržnje.*** *Samo urođeno osećanje stida i privrženosti dobrim gospodarima sprečavalo ih je da napuste toliko* ***omraženu*** *službu. Jedini Davna je ostao nepokolebljiv i neustrašivo drzak. Ova* ***mržnja*** *što se zgušnjavala sve više oko usamljenog Konzulata u Travniku njega nije zbunjivala ni plašila"*, sugerirao je Andrić stilski, učestalom frekvencijom ovog pojma, mržnju, kao duhovni etimon Bosne i Bošnjaka, da bi joj u nastavku suprotstavio Davnino iskustvo kao vlastito promišljanje i iskustvo svoga viđenja historije:

> *"On je ostao nepokolebljivo veran svome načelu; da nekolicini moćnika, koji su na vrhu, treba dosledno i bezobzirno laskati, a svemu ostalom samo pokazivati silu i prezir, jer se Turci boje samo onoga ko se ne boji i zaziru jedino od jačega od sebe. Takav neljudski život odgovarao je potpuno njegovim shvatanjima i navikama."*[157]

Poglavlje deveto u *Travničkoj hronici*, uz Andrićevo iskustvo svoga viđenja historije, predstavlja romantičarsko stanište demonskih likova, u čijem su opisu svi izrazi iz sfere neobičnosti, nastranosti i užasa, *"muzej čudovišta"*, kako ih nazva Davna, koji sačinjavaju novi vezir Ibrahim Halimi-paša i njegova *"neobična tevabija"*. Svi odreda neugodni i nastrani i egzotično uvrnuti, nečim opterećeni i u nečemu prirodom, sudbinom i životom prikraćeni i sakati, svaki od njih sa

157. Ibidem, 169-170.

romantičarskim paradoksom u svome biću, negativnih osobina u odnosu prema drugima od kojih je najmanja škrtost a normalna mržnja, sa vezirom na čelu, koji je bio *"sušta protivnost Mehmed-paše"*, više kadaver u Andrićevu opisu nego ljudsko biće, *"teški, nepomični i hladni Osmanilija čija je pojava plašila i odbijala."* Poslan poslije zbacivanja Selima III u Bosnu *"kao leš što se sklanja s očiju"*,*[158] piše Andrić, *"to je bila jedna ruševina koja se kretala" /.../ sa jedinom veličinom užasa.""Kad bi mrtvaci mogli da se kreću, oni bi živima ulivali možda više straha i iznenađenja, ali manje onog hladnog užasa od koga se koči pogled, zamire reč i sama ruka se povlači natrag."*[159] I ljudi koje je sa sobom doveo *"bili su većinom na svoju ruku","gomila robova, poverenika, štićenika i posluge, usvojenika, domazeta i rođaka neizvesnog i neodređenog stepena srodstva, čankoliza i nehljebovića svake vrste".*[160]

Ni jedan od njih nije imao pozitivnu osobinu a da ona nije bila potisnuta drugom suprotnom i opakom, koja je ostajala kao dominanta njihove prirode, i svaki je u sebi nosio neku tajnu mučninu: Tefdedar Tahirbeg, *"mozak Konaka"*, vezirova *"desna ruka i pero u ruci"*, još u školi zbog učenosti i pameti nazvan *"Bunar znanja"*,*[161] *"na levoj slabini nosio je živu ranu, koja se po nekoliko puta u godini zatvarala i otvarala"* , - pisao je Andrić sklon slikama rugobe, odvratnosti i užasa. - *"Od toga je bio pognut u pojasu i spor u hodu. Zimi i za vreme jugovine javljali su se bolovi i nesanice i tada je morao da pojačava meru alkohola i sredstava za spavanje."*[162] Svakog jutra u isti sat, *"zaključan i sam, on je, grčevito stegnutih vilica i*

158. Ibidem, 172.
159. Ibidem, 173.
160. Ibidem, 176.
161. Ibidem, 176-177.
162. Ibidem, 178.

skupljenih obrva, pažljivo ispirao svoju ranu i menjao meleme i zavoje." Ali je *"taj teški i večiti bolesnik bio... jači od zdravih i veštiji od jakih"*,*[163] pisao je Andrić egzotičnom romantičarskom paradoksu: *"Podjednako je poznavao šerijat, vojsku i financije. Znao je persijski i grčki. Pisao je savršeno i imao svoj Divan stihova koje je sultan Selim poznavao i voleo."* U kontrapunktu nizanja ovih likova, sa pomaljanjem Andrićeve književno osupstancijalne mržnje, kao *"sušta protivnost Tahir-begova i njegov nepomirljivi i nemoćni protivnik bio je haznadar Baki, istoimen sastavljaču tariha na drinskoj ćupriji, "telesna i duševna nakaza, čudovišna mašina za računanje, "čovek koga su svi* ***mrzeli*** *i koji ništa drugo nije ni tražio", "pakosni osobenjak" kojeg je vezir držao pored sebe "po nekom svom sujevernom nagonu, kao neku amajliju koja porivlačli na sebe svu* ***mržnju*** *i sve zlo, izbliza i izdaleka". "To je bila "vezirova kućna zmija", kako je govorio Tahir-beg."* Bio je to jedna od onih Andrićevih *"bolesnih tvrdica", "bez lične sreće i uživanja", "sav posvećen samoživom obožavanju samoga sebe i borbi protiv izdataka, ma kakvih, ma gde i ma kome"*, uz to još *"bezgranično svirep i zao"*.*[164] Patologiju bića Andrić je uskladio sa patologijom izgleda ovog čovjeka, *"sa očima koje se nikad nisu smijale"*, on je *"izgledao kao velika zborana mešina koja bi splasnula šišteći kad bi čovek samo iglom ubo"*,*[165] da bi ovaj svoj romantičarski lik do kraja satanizirao u zatvorenom krugu nasilja i mržnje, koji je Andrić brižljivo izgrađivao iz djela u djelo kao supstanciju turskog Orijenta, koja je zatrovala sve do čega je duhovni i politički doprla na kršćanskom Zapadu, u kome je podrazumijevao Bosnu: *"...Baki nije bio samo smešna*

163. Ibidem, 179.
164. Ibidem, 180.
165. Ibidem, 181.

tvrdica i samoživ osobenjak, nego i opadač, dostavljač i klevetnik koji je mnogome zagorčao život i ne jednog rastavio s glavom."[166]. *"**Sve** što je živelo u Konaku **mrzelo** je ovoga haznadara, a on ih je **mrzeo sve**, zajedno sa ostalim stvorenim svetom."*[167] Ta romantičarska predominacija mržnje proizlazila je iz Bakijeva psihopatskog odnosa prema svima koji ne udovoljavaju njegovu bolesnom nagonu za tvrdičlukom. Tu se spajao Andrićev romantičarski doživljaj zloćudnog Orijenta sa naturalističkim pripovjedačkim postupkom. *"Manijak u štednji i računanju, nije hteo da drži pomoćnika ni pisara. /.../ Uhodio je sve po konaku, tukao i otpuštao mlađe, dosađivao veziru dostavama i panjkanjima protiv starijih, preklinjanjem da zabrani i spreči rastur i štetu. /.../ Plaćao je špijune da mu javljaju u kojoj sobi gori svetlost duže nego što treba, merio je koliko ko jede i pije, brojao u bašti strukove luka, čim se iz zemlje pomole."*[168] - pisao je Andrić uz vlastito oslobađanje, koje će naći svoj pravi izraz u *Gospođici*. Ali je riječi najvećeg prezira prema Bakiju izgovorio kroz usta vezirova liječnika Ešref-efendije, da dovrši predstavu ovog svoga apsolutno negativnog lika, kao stvaralačku provalu vlastite mrzovolje i nagomilanih osjećanja najniže vrste:

> *"Krmak neće o njega da se otare, ali je trebalo to poznavati nekad. /.../ Preko pedeset godina to gamiže ovim božjim svetom, kašlje, kiše, stenje, puše i oduhuje na sve strane kao izbodena mešina. /.../ Ali to njemu nije smetalo /.../ da brzinom zmije i snagom bika čini zlo, svakojako zlo, svemu i svakom. Ja se isto tako bunim kad za njega kažu da je tvrdica. Ne, to je uvreda za tvrdice. Jer tvrdica*

166. Ibidem.
167. Ibidem, 182.
168. Ibidem.

voli novac ili bar svoj tvrdičluk, i spreman je da za njega žrtvuje mnogo, a ovaj ne voli ništa i nikoga osim sebe, a ***mrzi*** *sve na svetu, žive ljude i mrtve stvari."*[169]

A da bi ga lokalizirao u radnji, jer većina od ovih likova-portreta ne funkcionira dalje u njoj, Andrić je zapisao kao u paradoksu o ovom orijentalnom negativcu: *"Hvalio je Bosance što su jednostavni i uzdržljivi i što im sirotinja nije nestrpljiva i što ne traži i ne napada kao carigradska ili solunska, nego ćutke i strpljivo sirotuje. Nije mario Travničane, jer je primetio da vole nakit i da se gotovo svi odreda lepo nose."*[170] Nakon karikaturalnog portreta tefter-ćehaje Ibrahima i komandanta vezirove *"garde"* Behdžeta, *"nepopravljivog kockara i lenštine"*, datih u Davilovu utisku a posredstvom Davne, na kraju je Andrić zaključio da je *"u ovom belosvetskom nanosu" "taj Bosanac"* Sulejman-paša Skopljak, koji je i kod ovog vezira obavljao dužnost ćehaje, tj. vezirova zamjenika, bio *"jedini čovek za koga se sa izvesnom sigurnošću može računati da ono što obeća ima nameru da održi i može i ume da izvrši."*, iako je više razumijevanja i naklonosti pokazivao prema austrijskom nego prema francuskom konzulu.[171]

Kao neki lirski intermeco u tom svijetu nastranosti i opačine djeluje epizoda o mladalačkoj ljubavi berberskog šegrta Salke Maluhije prema Agati, kćeri austrijskog konzula. Od one vrste ljubavi sa preprekama kao u sevdalinci, i ova nema mogućnosti ostvarenja, čak doživljava neugodne trenutke buđenja, jer, kako kaže Andrić, *"i sanjana lepota se plaća"*[172] šamarima majstora kad bi ga uhvatio u ljubavnoj rasijanosti,

169. Ibidem, 184-185.
170. Ibidem, 183.
171. Ibidem, 187.
172. Ibidem, 192.

Salko je po erotskom zanosu i vizijama sličan Ćorkanu, i njega je ljubav tjerala *"da se vere i cepa po šipražju u Hafizadića ogradi i da se penje na drveta kako bi bar očima video konzulovu kćer Agatu".*[*173] Tada bi *"zaboravio potpuno svet i gubio osećanje o vremenu, mestu i srazmerima svoga rođenog tela", "i tek posle, kad bi se digao da ide, on bi osetio koliko su mu utrnule podvijene noge i kako ga bole prsti na rukama i nokti puni zemlje i kore".*[*174] A kada je ona jednog dana u erotskoj samoći počela *"da igra nasred crvenog ćilima"*, Salko se, pružajući ruke prema njoj, sa dreveta s kojeg ju je posmatrao, preturio u bašču konzulata i zaglibio u mulj i blato džeriza.

Jedanaesto poglavlje i središnje po romantičarskoj "ljepoti užasa" i djelatne mržnje koja je prešla u zločin, Andrić je, poslije ovog intermeca kao prozrenja čiste mada narušene ljepote, započeo riječima romantičarskog paradoksa kao neke vrste uopćenog alibija za svoj pripovjedački postupak i prizore u njemu: *"Sve se u ovoj zemlji s vremenom okretalo u iznenađenje i sve je, u svakom trenutku, moglo postati protivno od onoga što izgleda."*[*175]

Kao uvodnu pozitivnu prijelaznu postavku iznenađujućeg događaja koji će se zbiti, on je iznio Davilovo opažanje da novi vezir Ibrahim-paša nije prosto *"telesno čudovište i duhovna mumija",*[*176] *"nije nepristupačan kao što izgleda na prvi pogled",*[*177] da i on ima svoj stalni predmet razgovora, a to je bio *"pad njegovog gospodara Selima III i njegova, Ibrahim-pašina, lična tragedija, usko povezana za taj pad; od te tačke širili su se njegovi pogledi na sve strane"; "kroz taj događaj on je gledao*

173. Ibidem, 188.
174. Ibidem, 189-190.
175. Ibidem, 203.
176. Ibidem, 204.
177. Ibidem, 203.

sve što se u svetu oko njega dešava i naravno da je sve, tako gledano, izgledalo mračno, teško i beznadno".[178] A od te teme *"nije bilo daleko do Bosne i prilika pod kojima u toj zemlji moraju da žive i vezir i konzuli",*[179] piše Andrić u jednačenju osjećanja stranosti i mučnine kao da su mu potrebni svjedoci za vlastite romantičarsko-satanističke doživljaje i izraze ustupanja, prezira i gađenja.

I kao što kod Andrića nije bilo ničega sasvim svijetlog i dobrog u ovoj zemlji i Bošnjacima, tako ni njegov junak Ibrahim-paša *"nije nalazio dovoljno oštrih reči i crnih slika čim bi počeo razgovor o Bosni i Bosancima",*[180] uzimajući konzula za istomišljenika i sapatnika. Po uzoru na Davidov izvorni iskaz "Bosanci su bivoli, koje treba ubosti dvadeset puta da bi učinili dvadeset koraka", ali mijenjajući karakteristiku tromosti u jogunluk, Ibrahim-paša je govorio Davilu: *"Krdom divljih bivola čovek bi lakše upravljao nego ovim bosanskim begovima i ajanima."*[181] Govorio mu je on sa osjećanjem krajnje distance dopounjavajući posredno Andrićevu karakterologiju Bošnjaka započetu još u Davilovu doživljaju, i osjećanju svoga prethodnika Husref Mehmed-paše, da bi nastavio stalan prezir i nepovjerenje u trećem licu: *"To je divlje, divlje, divlje i nerazumno, grubo i prosto a osetljivo i nadmeno, svojeglavo a prazne glave. Verujte mi kad vam kažem: ovi Bosanci nit imaju osećanja časti u srcu ni pameti u glavi. Oni se takmiče u međusobnim svađama i podvalama, i to je jedino što znaju i umeju. I sa tim svetom ja treba sada da smirujem ustanak u Srbiji."*[182]

I dok je Davil u *"vezirovom pesimizmu"* osjećao dodirnu tačku sa ovim čovjekom *"u ovom grubom turskom*

178. Ibidem, 204.
179. Ibidem, 205.
180. Ibidem, 205.
181. Ibidem, 205-206. Šamić, 72.
182. TH, 206.

svetu bez zračka razumevanja i bez tračka čovečnosti koja bi njemu, nesrećnom stranom konzulu, bila pristupačna", da bi se tada desilo što ih užasom dijeli, oduzimajući mu *"nadu da će u ovim krajevima ikad naći 'zračak čovečnosti'"*,[*183] - Andrić se kao pisac, koji stoji iza svojih likova, otkrivao sa svojom dubokom i integralnom, neobjašnjivom i bespovratnom mržnjom prema Bosni zbog Turaka pod kojima je podrazumijevao, i pod koje ime je podvodio, i Bošnjake, i demonskog duha Istoka u njoj, o kojoj je, i o moralnoj rugobi, nasilju i zločinu, napisao daleko mnogo više opažanja negoli o ljepoti i čovječnosti, poistovjećujući se u tome objektivno pripovjedački sa likovima svojih stranaca, ali idući svakom stranicom i dalje u inventivnosti stvaranja nečovječnih slika i prizora, i njihovu predočavanju u Davilovoj recepciji, koja je narastala od osjećanja neobičnosti i nastranosti preko osupnutosti mržnjom do mučnine i gađenja. Kao što je i ranije u toj gradaciji nečovještva Andriću romantičarski služio paradoks kao obrt nepredviđen i nezamisliv, zapravo ne obrt nego skok u još viši stupanj kompresije užasa, konzul Davil je *"sa čuđenjem i očajem /.../ sebi govorio da tvrda škola Istoka traje večito i da u ovim zemljama nema kraja iznenađenjima, kao što nama prave mere, stalnog suda ni trajne vrednosti u ljudskim odnosima"*.[*184]

I dok je Pljevljak u *Na Drini ćupriji* bio više posrednik prilikom nabijanja Radisava na kolac, u ovom djelu Andrić je ulogu vinovnika scene užasa, bez koje ne bi bilo one vertikale grozomornih egzekucija na kocu, na vješalima, davljenjem, namijenio ovog oputa Bošnjaku, koji je kao lik inače uvijek stajao postrani zbivanja u *Travničkoj hronici* i uživao nešto malo

183. Ibidem, 207.

184. Ibidem.

Andrićeve naklonosti u interpretaciji konzula. Ili, kako se to kaže u slijedu Andrićeva pripovijedanja: Kad je vezir jednog dana *"iznenada pozvao oba konzula u isto vreme, što inače nije bio običaj"*, odmah im je ispričao *"kako je njegov ćehaja Sulejman-paša sa bosanskim trupama prešao prošle nedelje Drinu i uništio najjači i najbolje uređeni srpski odred koji su 'ruski oficiri' obučili i predvodili"*, te *"izrazio nadu da posle ove pobede nema više Rusa u Srbiji i da je to verovatno početak kraja celog ustanka"*.*[185] A zatim je *"po slobodnom delu velike sobe prostrta ... asura"*, detaljno opisuje Andrić dodajući sa ciničnim raskolom moralnog učinka ove radnje da bi pojačao sadističku ravnodušnost otkrivanja paradoksalne sadržine prizora: *"Za to vreme posluga donese konzulima limunadu i nove čibuke."*[*186] *"Na asuru"* - počinje Andrić, kao i uvijek mirno, opisivanje najbrutalnije i najjezivije scene u djelu - *"počeše da sipaju odsečene ljudske uši i noseve u znatnoj množini, neopisivu masu ubogog ljudskog mesa, usoljenu i pocrnelu od usirene krvi. Hladan i odvratan zadah vlažne soli i ustajale krvi prođe Divanom. Iz krošanja i arara povadiše neke šešire, opasače i fišeklije sa metalnim orlom na njima, a iz džakova crvene i žućkaste barjake, uske i opervažene zlatom, sa slikom svetitelja u središtu. Za njima ispadoše dve-tri ripide i tupo lupnuše o pod. I najposle donesoše snop bajoneta vezanih likom." "To su bili trofeji pobede nad srpskom ustaničkom vojskom koju su Rusi organizovali i predvodili"*, koncentrira Andrić ovu scenu u okvir ironičkog političkog komentara, da bi je ponovo potvorio predstavom vjerskog antagonizma: *"Neko nevidljiv, iz prikrajka, reče dubokim molitvenim glasom: 'Bog blagoslovio islamsko oružje'. Svi prisutni Turci odgov-*

185. Ibidem.

186. Ibidem, 208.

oriše nerazumljivim mumlanjem.'"[187] Za ovu scenu Andrić nije imao literarnog porethodnika niti posrednika. Ona je možda preuzeta iz nekog drugog izvora,

187. Ibidem. Ove scene Šamić nije našao u Andrićevim dokumentarnim izvorima, samo spomen "niske ušiju odsečenih mrtvima" u poglavlju o kaznama Chaumetteova poutopisa /Šamić, 128, f.5./. *Travnička hronika* nema nijednog /zapisao je Kurtović u uvodu ove scene/, ama baš nijednog iole simpatičnog tipa iz naše bosanske muslimanske sredine. Baš obratno, svi su oni izvrgnuti ruglu i ironiji, svi su oni bili idioti i degenerici, ili nevaljalci, krajnje netolerantni, poodmukli, nekulturni ljudi /a ko je u to doba, prije 150 godina, bio od njih kulturniji u Bosni!/, ubice i, ukratko, pravi divljaci koji uživaju u otkidanju đaurskih noseva i u vršenju najgorih zločina." /Kurtović, 136./.

"Među ostalim /nastavio je on/, kao dokaz za to Andrić iznosi jednu odvratnu i nemoguću scenu u vezirskom konaku, priređenu naročito za stane konzule, kako "Turci" tj. bosanski muslimani, istresaju iz vreća krvave i već smrdljive noseve i uši raje /među njima uši i noseve djece i žena/ koje su poklali negdje na saboru pored crkve; kako u tom uživaju i licemjerno hvale Boga radi tobožnje pobjede nad ustanicima, a sve to samo radi toga da u tu 'pobjedu' uvjere strane konzule; da tim postignu neki politički cilj, da steknu benevolenciju evropskih sila i da ih 'osvjedoče' u moć i snagu države, kako sve to tvrdi Andrić. Da ostavi što dublji utisak radi te ogavne scene kod čitaoca, on opisuje razumljiv očaj čovjeka, francuskog konzula, njegovo strahovito uzbuđenje i uzvik: 'Da li će se ovaj svijet ikada probuditi i kultivisati?' Kao odjek i odgovor na ovo pitanje izbijaju ispod Andrićevog pera ove čudovišne i karakteristične riječi: 'Ali buđenja nema, jer ova niska strahota, to je dno stvarnosti. To su ljudi! Tako rade najbolji među njima.' /.../ Može li se i zamisliti /uzvikuje Kurtović/ veća uvreda i očevidnija netolerancija prema muslimanima? To mišljenje, uostalom, karakteristično je za čitavo djelo Andrićevo kad opisuje muslimane. Sve da je Andrić i našao neki trag u konzulskim izvještajima o tome jasno je /i po mjestu gdje se ta scena odigrala, i po glupoj pretpostavci i da se time ne može postići pozitivno mišljenje o turskoj snazi/ da su ti izvještaji izmišljeni i da su imali političku tendenciju - potrebu hitnog 'oslobođenja' Bosne okupacijom neke od zapadnih sila, odnosno podjele Turske prema ondašnjoj koncepciji rješenja tzv. Istočnog pitanja u Evropi. Međutim, karakteristično je i to /napominje Kurtović/ da je pisac upravo taj pasus objavio u *Politici* kao reklamu i kao kareakteristikum tog djela pred štampanje, odmah uza oslobođenja - dakle u doba kada je u Beogradu, uslijed poznate propagande i akcije internacionalnih klerofašista da što više krvno zavade Srbe pravoslavne sa muslimanima, još vladalo kod izvjesnih krugova uvjerenje da su muslimani 'taj neprosvećeni i varvarski bosanski svet'"

drugog vremena, druge zemlje, ili je zaista izraz piščeve mašte i odustajanja, u ovom slučaju, od pripovijedanja o Bosni i Bošnjacima posredstvom stranaca. Ali je svakako još jedno svjedočanstvo njegove sklonosti prema užasnom i sadističkom, kao nekom mračnom pražnjenju morbidnih unutarnjih napona, a istovremenom afektivnom punjenju "turske krivice" Bošnjaka. U komentaru krvavih pojedinosti navedene satansko-romantičarske scene može se uočiti da je Andrić inzistirao na onome što u čitaocu i svojim izgledom i množinom izaziva užas i reakciju zgražanja,a odbojnosti, osobito naglaskom da je to ljudsko meso, da su to dijelovi lica ubijenih, pripremljeni za demonstraciju barbarskog dokaza o pobjedi: *"masa ubogog ljudskog mesa"*, kaže on s hladnom i kamenom posmatračkom objektivnošću, *"usoljena"*, *"pocrnela od krvi"*, koju kanibalski istresoše iz sepeta i harara kao povrće za ljudsku ishranu, - dve u vizuelnoj predstavi vukodlačkog i kanibalskog, i u reakciji fizičkog gnušanja, odvratnosti od raspadajućeg zadaha, dovoljno za unutarnji pokret povraćanja kao krajnji domet utiska surovosti i zločina i romantičarske satanizacije Bošnjaka istovremenom agresijom na sva čula čitalaca, koja kod jednih spontano izaziva poriv osvete i kazne, a kod drugih nevjericu, odbijanje ili podlijeganje historijskoj krivici starenika pred sugestivno-ekspresivnim slikama "ljepote užasa" Ive Andrića.

Reakcija konzula na romantičarsku gnusobu čina pripovjedački je bila sasvim prirodna i realistična: *"Davil, koji ni u snu nije mogao očekivati ovakav prizor, oseti kako mu se podiže stomak i limunada gorča u ustima i preti da udari na nos. Zaboravio je na čibuk i samo gledao u fon Miterera kao da od njega očekuje spas i objašnjenje.*

Austrijanac je i sam bio bled i pogružen..." Ali kad on prvi, "navikao na slična iznenađenja", čestita veziru i "bosanskoj vojsci", i Davil učini isto, savladavši "strah i gađenje".[*188] Ali Andrić ne napušta ispričanu scenu, već je još jedanput, pogledom Davilovih očiju, ponavlja da pojača utisak odbojnosti: *"Mrtvi predmeti od kože i metala bili su dvostruko mrtvi i ležali su tu, žalosni i napušteni, kao da su posle stoleća iskopani i izneseni na sunce. Neopisiva masa odsečenih ušiju i noseva ležala je mirno; oko nje razasuta so, crna od krvi kao zemlja i pomešana sa plevom. Iz svega je bio tanak, hladan i otužan zadah."* Nadao se Davil, odvraćajući pogled na fon Miterera, *" da će prizor pred njim iščeznuti kao ružno priviđenje, ali pogled mu je svaki put nailazio na iste predmete, neverovatne ali stvarne i neumoljive u svojoj nepomičnosti."*[*189] uvjerava Andrić čitaoca.

Nastavak utiska ovog prizora Andrić iznosi u Davilovoj duši: *"Probuditi se!", mislio je brzo Davil, "probuditi se, stresti sa sebe ovu moru i izroniti na sunce, protrti oči i udahnuti malo čistog vazduha!" Ali buđenja nema, jer ova niska strahota, to je dno stvarnosti. To su ti ljudi. To je njihov život. Tako rade najbolji među njima",*[*190] - dodaje Andrić sa svoje strane u direktnoj pripovjedačkoj solidarnosti sa svojim likom, sa pokazivanjem još jednom na neposredne izvršioce koje je prethodno pripovjedački otkrio. *"Davil opet oseti kako mu stomak navire u grlo i mrak se hvata pred očima",*[*191] dovršava Andrić ovu svoju tendenciozno odabranu sliku moralnog i civilizacijskog raskola Istoka i Zapada, koju nije mogao naći u historijsko-dokumentarnim izvorima za svoje djelo, završava je sasvim u duhu

188. Ibidem.
189. Ibidem, 209.
190. Ibidem.
191. Ibidem.

osnovne koncepcije svoje teze. U rezignaciji i zbliženju istom sudbinom, pripovijeda Andrić, konzuli su se sutradan dugo rukovali i *"gledali bez reči jedan drugog kao dva brodolomnika"* a u otkrovenju fon Miterera da je *"oružje... bilo oteto od neke srbijanske čete, a zastave i sve ostalo poticalo je od običnog pokolja koji je ogorčena i dokona vojska izvršila nad bosanskom rajom, negde kod Zvornika, za vreme neke crkvene svečanosti"*,[*192] ostala je neizrečena Andrićeva sugestija pravdanja njemu suvremenih zločina druge strane kao historijskog duga kazne i osvete. Da bi opet sve to prebacio u sferu Davilovih razmišljanja o ljudskom moralu i turskom mentalitetu, sve u postupku pripovjedačke objektivacije i saživljavanje sa svojim likovima, kao neke vrste svestranog pretresa sobom postavljenih pitanja i predstavljenih događaja:

"Čemu ta laž? /pitao se Davil/. *Otkud ova uzaludna, gotovo detinjska svirepost? Šta znači njihov smeh i šta njihov plač? Šta krije njihovo ćutanje?* /i nastavljao je nakon ovih uopćenih a riječitih pitanja u odnosu na svoju suvremenost:/ *I kako ovaj vezir, sa svojim visokim shvatanjima, i* ***naoko čestiti Sulejman-paša*** *i mudri Tahir-beg mogu da pripremaju ovakve stvari i čak da prisustvuju ovakvim prizorima iz nekog drugog, nižeg i strašnog sveta? Koje je njihovo pravo lice? Šta je život a šta sračunata gluma? Kad lažu a kad govore istinu?"*[*193] U komentaru na otvore ovih pitanja Andrić je, opet preko Davilove psihologije izrazio apsolutnu nemoć spoznaje tursko-muslimanskog svijeta od strane jednog zapadnjaka: on je osjećao *"da nikad neće uspeti da nađe razumno merilo za ove ljude i njihove postupke"*,[*194] jer je sve to na jed-

192. Ibidem, 209-210.
193. Ibidem, 210.
194. Ibidem.

nom apstraktno pripovjedačkom planu bilo logično, sva ta romantička gnusoba i licemjerje, za čovjeka predstavljena kao racionalista, sve je bilo van razuma i moći mjerila i objašnjenja.

I dok je prizor na vezirovu Divanu ostao u sferi drastičnosti mentaliteta i morala, događaj sa novskim kapetanom Ahmet-begom Cerićem, za Davila se otvorio rječitije, kao diplomatska igra suparničkih sila i politička aluzija i sugestija, i on je vidio *"šta je turski teror, i šta mogu laž i nasilje udruženi, i sa kakvim silama ima da se bori u ovoj prokletoj varoši".*[*195] Cerić je u gorljivosti želje da se proslavi na granici isticao svoje veze sa Francuzima i austrijskom komandantu slao prijetnje u tom duhu. A kad je zalaganjem Austrijanaca sa Porte stigao katil-ferman za njega i ukor za vezira, i kad je Cerić domamljen u Travnik zlouptrebom Davilova imena i bačen u tamnicu, već sutra je obješen jedan Ciganin *"što je nazvao Boga novskom kapetanu",*[*196] a nakon Davilove bezuspješne intervencije kod vezira, koji je odjednom postao *"hladan i dalek"*, kapetan je *"ubijen iz puške, na spavanju"* pod izlikom da je pokušao da bježi. Davil je tada rekao sam sebi u potpunom otuđenju da *"postupak ovog sveta ne sme meriti svojom merom ni primati svojom osetljivošću, inače ćeš u najkraće vreme bedno propasti."*[*197]

Dok za scenu *"odrezanih noseva i ušiju:"* nije mogao naći uporišta u Andrićevim dokumentarnim izvorima, ostavljajući je prešutno kao tvorevinu piščeve mašte, Šamić je za ovu epizodu o smrtio Ahmet-bega Cerića ustanovio da je Andrić imao pripovjedački povod i os-

195. Ibidem, 211.
196. Ibidem.
197. Ibidem, 215.

novu za nju u izvještajima Davila i von Mittesera. Sa nekoliko pojedinosti uzetih iz tih dokumenata, kojima je dodao druge, romansijer je, uočava Šamić bitnu Andrićevu intenciju, navodeći njegove riječi kao romantičarski izraz Davilovih razmišljanja o sudbini Cerića, "naslikao ne samo jednog predstavnika bosanskih muslimana nego i ono primitivno divljaštvo ovih vremena, *"nezdravih prilika i sredina, gde vladaju: slepi* ***slučaj****, samovolja i niski nagoni", kada "jedan častan čovek" može "nezadržljivo.../*da propadne/ *pod pritiskom događaja"* i kada se može desiti *"da se oko čoveka na koga* ***slučajno*** *pokažu prstom odjednom zavitlaju događaji, kao virovi vode ili svrdlovi prašine pod vetrom, i čovek* ***tone bez pomoći****".*[*198]

Ovo poglavlje komparativno složenog doživljavanja bosanskih zbivanja među strancima Andrić je završio potresom koji je vezir Ibrahim-paša doživio viješću *"o novom državnom udaru u Carigradu i tragičnoj smrti bivšeg sultana Selima III".*[*199] Međutim, na izraze saučešća i sanduk limunova koje je i Davil tim povodom poslao veziru, on je odgovorio ljubeznim i vedrim pismom.

Znajući kakav je težak udarac za vezira bila Selimova smrt, Davilu je to bilo *"jedno od onih čudnih iznenađenja koja čovek doživljuje na Istoku".* Ali konzulovo *"čuđenje bilo bi još veće da je mogao da vidi vezira odmah posle primljenih vesti iz Cargirada",*[*200] dodaje Andrić upotrebljavajući ove izraze *"iznenađenje", "čuđenje"* kao blaži utisak ovog Osmanlije na konzula i otvarajući tako novu epizodu o turskoj surovosti i paradoksima vezirova ponašanja. Jer, kad je primio vijest *"vezir je ne*

198. Šamić, 116. TH, 214.
199. TH, 217.
200. Ibidem, 218.

osvrćući se ni na koga isto tako savršeno izgovorio suru za pokojnike i predao ***rahmet*** *za dušu onoga koga je voleo više nego išta i ikog na ovome svetu"*, ali kad se povukao u svoj šator *"pao je kao proštac na dušek i počeo da kida sa sebe odelo i opremu kao čovek koji se guši"* - piše Andrić započinjući znalački detaljan opis brutalne epileptičke scene.*[201] Daljnje izlive morbidnog opterećenja vezirove prirode Andrić je nastavio u gradaciji da bi glavni ostavio za sam kraj ovog poglavlja kao romantičarsku kulminaciju turskog satanizma. Vezir je pozvao Davila da ga izvijesti o svom obilasku ratišta i *"s istim prezirom je obuhvatio i pobunjenike i bosansku vojsku koja je išla porotiv njih"*, što je inače bila historijska pozadina "konzulskih vremena" u Andrićevu psihološkom izoštrenju i idejnoj stilizaciji:

> *"Video sam što je trebalo da vidim* - govorio je vezir Davilu - *i moje prisustvo u tim zabačenim krajevima postalo je izlišno. Rusi, koji su poomagali ustanike u vođenju operacija, napustili su Srbiju. Ostala je pobunjena, zavedena raja, i nije dostojno Otomansog Carstva da se jedan bivši veliki vezir sa njom neposredno hvata u koštac. To su bednici, pozavađeni između sebe, koji će se samo iskrviti i pasti nama pred noge. Tu ne treba kaljati ruke."*[*202]

Taj Andrićev iskaz stavljen u usta veziru po suštini podozrenja slagao se s njegovim izvorom - riječima Mehmed-paše upućenim Davidu po povratku sa Drine, ali ih Andrić iz oportunizma nije naveo doslovno: *"Srbi su, veli mi, neporijatelji dostojni prezira; htio bih da imam takve neprijatelje u borbi protiv kojih čovek može da stekne veću slavu..."*[*203] A Davil je, komentira

201. Ibidem, 218-219.
202. Ibidem, 220.
203. Šamić, 123.

Andrić ponavljajući u Davilu isti utisak kao pri vezirovoj obmani s ratnim trofejima, *"gledao taj kip bola koji tako mirno i dostojanstveno laže"*, jer je znao da su njegove riječi bile *"u punoj protivnosti sa stvarnošću"*, razmišljajući istočnjački: *"Tok događaja u životu ne zavisi od nas, nikako ni vrlo malo, ali način na koji ćemo događaje podneti zavisi u dobroj meri od nas samih, dakle na to treba trošiti snagu i obraćati pažnju na to!"*[*204] A poslije toga razgovor je došao na Sultana Selima, o čijem je književnom daru, učenosti, vladalačkoj sposobnosti, junaštvu i plemenitosti vezir održao nadahnut i dirljiv monolog,[*205] da bi se, opet u paradoksu emocionalnosti i okrutnosti, pri posljednjim riječima okrenuo tumaču *"sporo i kruto kao kip koga nevidljive ruke guraju, i svoj mrtvi, strašni pogled kamene statue uperio /o/ na tumača kome se prekide reč i još jače povi kičma"*, i *"to je bio kraj razgovora za taj dan"*. A Davil je *"među onih nekoliko najtežih strahota koje je u toku godine doživeo u Travniku, zabeležio taj avetinjski pogled žive statue"*.[*206]

Na kraju mu je jednog dana *"vezir ispričao **sve pojedinosti** poslednjeg čina Selimove i, **ustvari, svoje** tragedije"*, *"i videlo se da mu je **mnogo stalo** da **baš o tim pojedinostima opširno priča**"*, piše Andrić počinjući vezirovu priču podrobno i sistematično i ne zaobilazeći ni jedan brutalan pokret sa sadomazohističkom

204. TH, 220.

205. Ibidem, 221. Popović, 513-514."Pisao je i sam" - piše Andrić u ovom vezirovu govoru -"pod imenom Ilhami /Nadahnuti/, stihove, koji su bili uživanje za upućene. I ja se sećam njegove pesme, koju je sastavio onoga jutra kad je stupio na presto. žBožja milost dosudila mi je presto Sulejmana Velikog', tako je počinjala, čini mi se." Aleksandar Popović uz taj navod dodaje slijedeći komentar: "...Nesretni Selim Treći /.../ je mogao početi svoju žpesmu' na bezbroj načina, ali svakako ne onako kako nam je ovde prikazano, jer bi se to kosilo i sa svim obrascima divanske poezije, i sa osnovnom osmanskom dvorskom etiketom."

206. TH, 222.

zornošću sultanova ubijanja, u svome poznatom postupku pripovijedanja strahota užasa i gnusobe, koji je je nesumnjivo, pored ideološkog, nacionalnohistorijskog, imao i vlastiti psihološki razlog. Iznoseći kako su ubice zatekle suiltana *"dok je klanjao ićindiju"* i kako se Kizlar-aga bacio na njega, *"koji je u tom trenutku klečao i čelom dodirivao ćilim"*, a robovi ga hvatali za ruke i noge, dok su drugi razgonili noževima poslugu, Andrić je za trenutak usmjerio svoju pažnju na konzula, koji je *"odjednom osetio kako mu prođe jeza kroz kičmu i, slušajući samo napola, iznenada pomislio da ima pred sobom luda čoveka i da je vezirova unutrašnjost još čudovišnija"* i poremećenija nego njegova neobična spoljašnost: *"Lud je, o tom ne može biti sumnje"*, govorio je konzul u sebi, *"lud je!"*[207] A potom se ponovo vratio veziru sa stručno psihijatrijskim komentarima o njegovu načinu priopovijedanja užasa i gnusobe kao da se osvrće na svoje vlastito iznošenje satanskih scena i svjedoči o pritiscima tajnih unutarnjih nagona, kao da vrši vlastitu psihoanalizu, da ispisuje sopstveni psihograf, i otkriva u samoposmatranju svoju sklonost ka užasnom i potrebu za njegovim iskazivanjem:

"A vezir je nepokolebljivo nastavljao svoje pričanje nekim molitvenim glasom, kao da ne govori čoveku pored sebe nego u nekom unutarnjem dijalogu, i sve je više navodio, pažljivo i savesno, i najmanje pojedinosti kao da je to od neobično velike važnosti, kao da vrača i vradžbinom spasava sultana koga nije mogao spasiti. Gonjen tom nerazumljivom ali neodoljivom potrebom, bio je rešen da glasno ponovi sve što je od odbeglog očevica čuo i što je sada ležalo u njemu. Očigledno vezir je preživljavao dane prolaznog ludila. To je bila vrsta opsesije kojoj su razlog i središte propast Selima

207. Ibidem, 223.

III. A te svoje muke on se bar delimično oslobađao prikazujući jednom dobronamjernom strancu celu dramu, onako kako je po njegovu shvatanju izgledala."[208]

U nastavku interpretacije vezirova pripovijedanja Andrić je iznio daljnje pojedinosti borbe sa sultanom, pri čemu je jedan od ubica *"uhvatio sultana za mošnje"* a drugi mu *"prebacio tetivu preko... glave"* i *"zakrenuo nekoliko puta lukom, stežući sve više omču oko vrata"*.[209] Kao dokumentarne izvore za opis ove scene Šamić je našao kod A. de Juchereana te slijedom njega još dvojice pisaca Jouannina i Rabbea. Pri tome ističe da nije našao *"nijedan drugi izvor koji bi zadržavao mnogobrojne pojedinosti, lascivne i dramatične"*, misleći na Juchereanov iskaz kako je Kizlar-aga *"uhvatio svoju žrtvu za mjesto neobično osjetljivo, stezao bjesomučno i žilavo"*.[210] Međutim, izvor sa tim pojedinostima postoji kod Hammera, ali se odnosi na smaknuće sultana Osmana: nakon tri neuspjela pokušaja *"konačno mu džebedžija porebaci ular preko vrata, a Ogri mu smrvi spolovilo."*[211] Postupak davljenja i fizički izgled umiranja u razdjelima Andrić je dao bešćutno i tako doživljeno kao da je prisustvovao tome činu. Na kraju je iznio kako je vezir završio svoju priču *"kao da se, **s olakšanjem, budi iz sna** u kome je dosad govorio"*,[212] što se može porediti sa oslobađanjem unutrašnjih napona pri procesu književnog stvaranja.

*"Bezbrojna su i raznovrsna **iznenađenja** koja očekuju čoveka sa zapada, koji je naglo bačen na **Istok** i prisiljen da tu živi..."* počinje Andrić novi lajtmotiv povezivanja

208. Ibidem, 224.
209. Ibidem.
210. Šamić, 120-121.
211. Josepoh von Hammer: *Historija Turskog /Osmanskog/ carstva*, 2., Zagreb, 1979., 208. Drugo izdanje originala izišlo u četiri toma 1836. u Pešti pod naslovom Geschichte des Osmanischen Reiches.
212. TH, 225.

svoje teme o Istoku, tj. Bosni pod osmanskom vladavinom, i to karakterističnim izrazom zapanjenosti iz oblasti neočekivanog, drukčijeg, čudnog, egzotičnog za Evropljanina, i teško podnošljivog, jer je on nepripremljeno prisiljen da živi u tom njemu stranom ambijentu. A u nastavku ove uvodne rečenice on veli otvarajući do kraja kontrast utiska zapadnjaka prema Istoku, opet pod izrazom *"iznenađenja"*, kod Andrića kao prve faze obrta u suprotno: *"... ali jedno od najvećih i najmučnijih iznenađenja javlja se u pitanjima zdravlja i bolesti"*.*213 Suprotno od bolesti na Zapadu, koja se *"pobija i ublažava ili bar krije od očiju zdravog, veselog i radinog sveta, naročitom organizacijom zajednice, konvencijama ili osveštanim oblicima društvenog života"*, ovdje se ona *"javlja i razvija uporedo i naizmenice sa zdravljem, vidi se, čuje i oseća na svakom koraku"*, ističe Andrić da bi otvorio demonski kaleidoskop ružnoće, sakatosti, sramnih bolesti i mentalne zaostalosti, i zaokružio predstavu o bošnjačkom svijetu posredstvom zapadnjačkog doživljaja njegova života:

> *"Ovde se čovek leči kao što se hrani, i boluje kao što živi. Bolest je druga, teža, polovina života. Padavičari, luetičari, lerozni, histerici, idioti, grbavi, hromi, mutavi, slepi, kljakavi, sve to vrvi na belom danu, gamiže i puzi, bogodareći milostinju ili prkosno ćuteći i gotovo gordo noseći svoj strašni nedostatak. Još je sva sreća što se žene, naročito turske, kriju i umotavaju, inače bi broj bolesnika koje čovek susreće bio još jednom ovoliki."*[*214]

Na ovoj tački egzotičnog prikrivanja rugobe Andrić se poziva na francuske konzule i sakriva iza njihovih dojmova:

213. Ibidem, 229.

214. Ibidem, 230.

"To i Davil i Defose pomisle uvek kad vide kako seoskim strmim putem slazi u Travnik neki seljak i vodi za ular konja na kome se ljulja žena, sva umotana u feredžu kao vreća puna nepoznate muke i bolesti."[215]

Kao što će i u povodu Davne napomenuti sa pripovjedačkom distancom: *"Kao većina zapadnjaka koji ostanu sticanjem prilika na Istoku i sažive se sa Turcima, bio je zaražen dubokim pesimizmom i sumnjom u sve"*,[216] što ukazuje i na Andrićevu vlastitu skeptičnu prirodu. Kao primjer *"sumnje u sve"* on je u nastavku opisa travničkih liječnika iznio slučaj slikara fra Luke Dafinića kojemu se *"dešavalo da ga zovu i preklinju da leči nekog bolesnog Turčina ili Turkinju, pa posle tuže i njega, i manastir, što je bolesniku krenulo nagore ili što je umro"*. Pored primjera vječne zavalnosti jednog bega koji mu je govorio: *"Ja kad na noge stanem, ujutru, ja tebe pomenem, prvog poslije Boga."*, bilo je i slučajeva crne nezahvalnosti kao što je bio događaj sa histeričnom nevjestom Mustaj-bega Miralema, koji na osnovi zapisa u manastirskom tefteru globa i izdataka, Andrić mnogo opširnije iznosi: kako su fratra odveli u zatvor pod optužbom da je *"bacio **sihre** na snahu"* /u zapisniku joj je dao *"štetne hapove"*/, i kako su ga raskovali i pustili jer je snaha *"izjavila da je fratra potvorila u trenucima svog bezumlja"*.[217] Kada se uporedi Andrićeva verzija ovog

215. Ibidem,

216. Ibidem.

217. Ibidem, 241-243.

"Andrić vadi iz manastirskih teftera podatke /piše Kurtović/ o plaćanju globa radi pojedinih neuspjelih slučajeva liječenja 'Turaka' koje je vršio 'likar fra Luka' i iz njih ispreda dugačku priču, više iz razloga da izvrgne ruglu prostotu, netoleranciju i nasilja muslimana nego da, kao hroničar i pisac istoriskog romana, osvijetli, istoriski i sociološki, ondašnja shvatanja cijelog naroda u Bosni u tom pogledu, kao što to čine ostali pisci. On ističe te zaostale pojave i shvatanja samo kod muslimana, a zaboravlja da se

događaja sa njenom dokumentarnom osnovom, može se, međutim, na osnovu poređenja, utvrditi da je Andrić, u skladu sa svojim negativnim doživljajima Bošnjaka i Turaka i crnom slikom Bosne, izvršio bitne izmjene, i da mu ne treba vjerovati: umjesto katoliku Ivanu Peli, kome je *"fra Luka/!/ Dafinić ećim /u zao čas ga se zaećimio/"*, prema zapisu iz Ljetopisa franjevačkog samostana u Kreševu, dao *"zorli melem"* i od *"toga /je/ umro"*, u Andrića je *"fra Luka /!/ Dafinić, hećim /u zao čas ga se zahećimio/"* dao Bošnjanki *"Miralemovoj snahi štetne hapove"*.*[218] Prema tome, događaj je stiliziran

isto tako narod sve tri vjere obraćao, u svojoj zaostalosti i primitivnosti, i onda i ranije i sve do danas, i fratrima i popovima i hodžama da čitaju molitve i pišu zapise kad ih bolest i nevolja snađe. Dobronamjeran bi čovjek, naročito danas, mogao da osjeti i u ovom naivnom i sitnom primjeru dokaz o toleranciji, dokaze istovjetnosti, prostodušnosti i naivnosti našeg naroda, i upotrijebio ga kao lijep argumenat za bratstvo i jedinstvo, a ne kao razlog da još i tim potencira i probudi suprotnosti i sukobe međusobne koje nam je donijela nesrećna prošlost. Globe, makar i za dobronamjerno nadriljekarstvo, koje je Andrić povadio iz manastirskih teftera i koje su primjenjivale, i danas primjenjuju sve države, nije po svoj prilici trpio sam fra Luka i nisu smjele objektivnom piscu dati povoda da iz njih izvlači onakve zaključke. /.../ Naravno, Andrić ne spominje mnogo veće predrasude i zaostalost ondašnjih katoličkih masa niti strahovito, nehumano iskorišćavanje svih predrasuda i zaostalosti od strane pojedinih sveštenik-fratara, iako i ove podatke daju konzulski izvještaji odnosno knjiga Defosova, koja je u Francuskoj doživjela nekoliko izdanja. Tolika je 'objektivnost' i 'realnost' pišćeve kronike o Travniku.", komentira Kurtović komparativno i zaključuje inzistirajući na objektivnom realizmu književne hronike. /Kurtović, 177./.

218. Šamić, 75-76. Ne ulazeći u Andrićevu priču, ovu preradu ljetopisnog zapisa, koju Šamić naziva "sitne izmjene," navedene su u knjizi ovim redom: "...Događaj koji se zbio u Kreševu 1794. godine transponovan je u drugo mjesto /Travnik/ i u drugo doba /oko 1809./; /.../ prezime franjevca je ostalo isto, dok mu je ime zamijenjeno /Tomo i Luka/; Ivan Pelo, katolik, zamijenjen je muslimankom /Miralemova snaha/, čija je istorika upravo ispričana; smrt 'pacijenta' je prećutana /jer junakinja priče nije umrla/; globe 'mubašira' /pisac popravlja grešku ljetopisca u: mubašir/ i za "han -arach" su izostavljene /pisac je smatrao možda da ih ima previše/; usljed posljednje izmjene, iznos je smanjen: sa 846 na 148 groša; najzad, pravopis je modernizovan."

tako da bi se mubaširova intervencija protiv fratraljekara, koja svjedoči o zaštiti katolika kao i muslimana od strane vlasti, preusmjerila sa smrtnog slučaja Ivana Pele na *"štetne hapove"* odnosno liječenje Miralemove snahe u Andrićevoj verziji, jer pisac taj primjer jednake strogosti zakona i jednakog postupanja vlasti u doba osmanlijske vladavine nije mogao pripovjedački iznijeti jer bi mu poremetio koncepciju o diskriminaciji i nasilju isključivo prema hrišćanima, koju je zasnovao u svojoj dizertaciji.

Kolonja se je, iznosi Andrić, među travničkim liječnicima odlikovao po tome što je proučavao *"verski život ne samo raznih hrišćanskih crkava nego i islamskih i drugih istočnjačkih sekta i verovanja".*[219] Čak je i *"sa travničkim muderizom Abduselam efendijom... vodio učene rasprave o istoriji islamskih verovanja, jer je poznavao dobro ne samo Kuran nego i razne teološke i filozofske pravce od Abu Hanife do Al Gazalia. Svakom prilikom on je i ostalu gospodu iz travničke uleme neumorno i bezobzirno zasipao citatima iz islamskih teologa, koje oni u većini slučajeva nisu poznavali."*, piše on otkrivajući svoju tendenciju da i na ovom primjeru pokaže superiornost zapadnjaka i u vjerskim pitanjima nad zatucanošću istočnjaka, čak i u oblasti islamske teologije i filozofije, da bi je na kraju uobličio u pripovjedačko potcjenjivanje i cinizam. U komentaru ovog mjesta Aleksandar Popović kaže: *"Ovde je, čini mi se, teško bilo šta određenije reći, mada 'citati iz islamskih teologa' odaju odmah predrasudu tipičnu za evropski način mišljenja. Kao što se vrlo dobro zna, 'islamski teolozi' kao i obična islamska ulema, citiraju vrlo, vrlo retko bilo šta drugo osim Kur'ana i Hadisa."*[220]

219. TH, 249.

220. TH, 250. Popović, 511-512.

Međutim, kao što je i prije volio da svoje ideje meće u usta svojih likova, stvarajući privid pripovjedačke distance, i ovdje se Andrić, koji je *"imao... jedinu, nezdravu /!/ ali veliku i neobičnu strast: da prodre u sudbinu ljudske misli, ma gde se ona javljala i ma kojim pravcem išla"*, izrazio riječima Sulejman-paše Skopljaka: *"Nije najveća budala onaj koji ne umije da čita, nego onaj koji misli da je sve ono što pročita istina."*[*221]

Raspravu o Bosni i Bosancima Andrić nastavlja i u trinaestom poglavlju, ali sada u dijalogu između mladog fra Julijana Pašalića, u čijem prezimenu je već natuknuo bošnjačko porijeklo a u izričaju tvrdoću misli i riječi /*"Mi smo Bošnjaci ljudi tvrde glave"*[*222]/, i *"mladog konzula"*, radoznalog i liberalnog Defosea, koji je od njega tražio obavještenja o katolicima i radu fratara. Taj dijalog po svojim idejama i tumačenjima također proizlazi iz Andrićeve dizertacije: *"Obojica su se slagali da je život u Bosni nebično težak i narod svih vera bedan i zaostao u svakom pogledu"*, pripovijeda Andrić, ali je fratar kao i on *"sve svodio na tursku vladavinu"*, tvrdeći, u duhu bosanskih franjevačkih iliraca, da *"nikakvog boljitka ne može da bude dok se ove zemlje ne oslobode turske sile i dok tursku vlast ne zameni hrišćanska"*.[*223] Defose je, naprotiv, *"tražio razloge i u hrišćanima samima"*, tvrdeći, kao i Andrić, da je turska vladavina stvorila u svojim hrišćanskim podanicima *"izvesne karakteristične osobine, kao pritvorstvo, upornost, nepoverenje, lenost misli i strah od svake novine i svakog rada i pokreta"*. *"Nastale u stolećima nejednake borbe i stalne odbrane"*, objašnjavao je on njihovu genezu, *"one su i prešle /.../ u prirodu ovdašnjeg čoveka i postale trajne*

221. TH, 251-252., 252.
222. Ibidem, 260.
223. Ibidem, 258.
224. Ibidem.

crte njegovog karaktera", i zaključivao s preporukom: *"Nastale od nužde i pod pritiskom, one su danas, i biće ubuduće, velika prepreka napretku, rđavo nasleđe teške prošlosti i krupne mane koje bi trebalo iskoreniti."*[*224] Izenenađen upornošću *"kojom se u Bosni ne samo Turci nego i ljudi svih ostalih vera brane od svakog uticaja, pa i najboljeg, opiru se svakoj novini, svakom napretku"*, Defose je u svojim pitanjima iznosio i uzroke pojave sasvim u duhu produktivne Andrićeve dizertacijske i književne ideologije: *"Kako je moguće"* - pitao je Defose - *"da se ova zemlja smiri i sredi i da primi bar onoliko civilizacije koliko njeni najbliži susedi imaju kad je narod u njoj podvojen kao nigde u Evropi? Četiri vere žive na ovom uskom, brdovitom i oskudnom komadiću zemlje. Svaka od njih je isključiva i strogo odvojena od ostalih. Svi živite pod jednim nebom i od iste zemlje, ali svaka od te četiri grupe ima središte svoga duhovnog života daleko, u tuđem svetu, u Rimu, u Moskvi, Carigradu, Meki, Jerusalimu ili sam bog zna gde, samo ne onde gde se rađa i umire. I svaka od njih smatra da su njeno dobro i njena korist uslovljeni štetom i nazatkom svake od tri ostale vere, a da njihov napredak može biti samo na njenu štetu. I svaka od njih je od netrpeljivosti načinila najveću vrlinu i svaka očekuje spasenje odnekud spolja, i svaka iz protivnog pravca.*[*225]

225. Ibidem, 259.

"Negativnost bosanskih muslimana - Andrić dokazuje /piše Kurtović/ i drugim podacima iz konzularnih izvještaja /na koje i oslanja pisanje ovog djela kako je istaknuto u naslovu knjige/ i usvaja iz njih mišljenje ondašnjeg francuskog konzula Davida /Andrić ga stalno naziva Davilom - svi ostali naši pisci Davidom kako mu i jest njegovo ime/ čovjeka sa mentalitetom i shvatanjima jezuitske škole iz vremena pred revoluciju, a ne mišljenje "mladog konzula" Defosa, koji je dijete francuske revolucije i čije je mišljenje /u razgovoru sa fra Julijanom/ o problematici Bosne, o jedinstvu naroda, o potrebi bratstva i zajedničkog nastojanja na kulturno i ekonomsko uzdizanje itd. daleko bolje i sociološki obrađenije, još onda, prije 150 godina, nego Andrićevo u današnje doba. Pošto

Kroz monolog Levantinca Kolonje, u petnaestom poglavlju, Andrić je izrekao i neke vlastite dileme čovjeka na raskršću dva svijeta, kršćanskog i islamskog. Obraćajući se Defoseu uz razumijevanje *"čoveka sa Zapada, koga njegov usud dotera u ove krajeve"*, i *"za koga živeti u Turskoj znači kretati se po oštrici noža i peći se na tihoj vatri"*,*[226] Andrić je zatim metnuo u usta Kolonji i dio vlastite otuđeničke ispovijesti:

> *"Niko ne zna šta znači roditi se i živeti na ivici između dva sveta, poznavati i razumevati i jedan i drugi, a ne moći učiniti ništa da se oni objasne među sobom i zbliže, voleti i mrzeti i jedan i drugi, kolebati se i povoditi celog veka, biti kod dva zavičaja bez ijednoga, biti svuda kod kuće i ostati zauvek stranac; ukratko: živeti razapet, ali kao žrtva i mučitelj u isto vreme."*[*227]

Za Andrića taj beznadežni položaj razapetosti nije bio samo historijski, između kršćanske Evrope i turske Bosne nego i suvremeni, između srpstva i hrvatstva, alegorijski izražen pod vidom identifikacije i u govoru i položaju duhovno neopredijeljenog "hrišćanina sa Levanta":

> *"Da, to su muke koje muče ljudi hrišćani sa Levanta i koje vi, pripadnici hrišćanskog Zapada, ne možete nikad potpuno razumeti, isto kao što ih još manje mogu razumeti Turci. To je sudbina levan-*

je sve u punoj suprotnosti sa njegovim ostalim pisanjem ne može se zapravo ni shvatiti radi čega je Andrić uopšte to naveo iz konzulskih uspomena, a naročito ove Defosove riječi: '...Svi živite pod jednim nebom i iz iste zemlje...', pa je zato potpuno pogrešno shvatanje sljedbenika jedne vjere kad misle "da je njihova korist uslovljena štetom i nazatkom drugih vera"/.../ i da je nesreća svih u tom "što su od netrpeljivosti načinili najveću vrlinu" /.../ i što svaka vjera "očekuje spasenje odnekud spolja i svaka iz protivnog pravca"... /Kurtović, 177./.

226. Ibidem, 286.

227. Ibidem, 286-287.

tinskog čoveka, jer je on poussičre humaine, ljudska prašina, što mučno promiče između Istoka i Zapada, ne pripadajući ni jednom a bijena od oba. To su ljudi koji znaju mnogo jezika, ali nijedan nije njihov, koji poznaju sve vere, ali ni u jednoj nisu tvrdi. To su žrtve fatalne ljudske podvojenosti na hrišćane i nehrišćane; večiti tumači i posrednici, a koji u sebi nose toliko nejasnosti i nedorečenosti; dobri znalci Istoka i Zapada i njihovih običaja i verovanja, ali podjednako prezreni i sumnjivi i jednoj i drugoj strani. Na njih se mogu primeniti reči koje je pre šest vekova napisao veliki Dželaledin, Dželaledin Rumi: 'Jer samog sebe ne mogu da poznam. Niti sam hrišćanin, ni Jevrejin, ni Pars, ni musliman. Nit' sam sa Istoka ni sa Zapada, ni sa kopna ni sa mora.' To su oni. To je jedno malo, izdvojeno čovečanstvo koje grca pod dvostrukim Istočnim grehom, i koje treba još jednom da bude spaseno i otkupljeno a niko ne vidi kako ni od koga. To su ljudi sa granice, duhovne i fizičke, sa one ***crne*** *i krvave linije koja je usled nekog teškog i apsurdnog nesporazuma protegnuta između ljudi, božjih stvorenja, između kojih ne treba i ne sme da bude granice. To je ona ivica između mora i kopna, osuđena na večiti pokret i nemir. To je* ***treći svet*** *u koji se sleglo sve prokletstvo usled podeljenosti zemlje na dva sveta. To je..."*[228]

Riječi koje je Kolonija na kraju, postajući *"sve tiši i sve čudniji"*, *"gotovo šapatom ali nekim toplim glasom"* uputio Defoseu bile su, međutim, kao u duhovnom obrtu, pune pomirljivosti i nade, nešto kao refleks Andrićeva integralističkog ideala iz mladih dana, u

228. Ibidem, 287-288.

izričaju i viziji čovjeka koji smatra da se *"ne gubi /.../ nijedna ljudska misao ni napor duha"* i koji vjeruje: *"...Srešćemo se i razumeti svi, ma kuda sada išli i ma koliko lutali."*[229] To je bio, i ostao, jedini izraz optimizma i nade u ovom odsudno razmeđenom Andrićevu djelu. Otkrivajući, povjerljivo šapatom, Defoseu slojeve prastarih civilizacija ispod islamskih svetišta u Travniku kao kozmički fenomen vremena, duha i povijesti, on je odjednom počeo da govori mnogo glasnije: *"Vi razumete, sve je to jedno u drugom, povezano, a samo naoko izgleda izgubljeno i zaboravljeno, rastureno, bez plana. Sve to ide, i ne sluteći, ka jednoj meti, kao konvergentni zraci dalekom, nepoznatom žarištu. Ne treba zaboraviti da u Kuranu stoji izričnо: 'Možda će bog jednog dana izmiriti vas i vaše protivnike i između vas uspostaviti prijateljstvo. On je moćan, blag i milosrdan.'*[230] *Dakle, nada postoji, a gde postoji nada... Vi razumete?"*[231] Da li se tada i Andrić misaono poistovijetio s njim, ili je to bila romantičarska teozofska egzotika jedne njegove ličnosti? U formalnom i romanesknokoncepcijskom smislu.

229. Ibidem, 289.

230. Ibidem, 290. Šamić, 57.

Radi se konkretno o Jenidžamiji, koja je nekad bila crkva Svete Katarine, i da se na njoj vide tragovi još iz rimskog doba, za što Šamić nalazi u narodu predanje među katoličkim stanovništvom, koje je zabilježio Ivan Kukuljević Sakcinski u svojoj knjizi *Putovanje po Bosni...*, Zagreb., 1858., 98., dok je rimske ostatke ustanovio dr. Jozo Petrović u separatu *S arheologom kroz Travnik* iz časopisa *Narodne starine*, 1931., 13. Za ovaj i druge primjere iz *Travničke hronike* koji imaju svoje legendarne ili dokumentarne izvore, a koje je Andrić mogao čitati, Šamić zaključuje: "Dakle, romanopisac ne izmišlja lažne istorije, već bilježi istinite činjenice." Tome se ipak mora dodati: ali ih često prilagođava, skraćuje ili dopunjava vlastitom maštom, stilski izoštrava u funkciji svoje pripovjedačke vizije ili idejnog usmjerenja.

231. TH, 290. Popović, 510.

Popović napominje da Kolonjin navod "u tom obliku u Kur'anu nisam našao, mada možda i postoji."

Očito je bilo, međutim, poređenje između jednog učenog zapadnjaka i neukih muderisa iz Andrićeva ranijeg poglavlja, ali je ovaj pasaž o Zapadu na Istoku i ovaj navod iz Kur'ana ipak bio nagovještaj izvjesne snošljivosti i otvor za Andrićeve kasnije *Znakove pored puta.*

Poglavlje šesnaesto, nakon ovih rasprava o životu ljudi sa Zapada na Istoku i opstanka različitih vjera na istom prostoru, ponovo nosi naglasak nacionalnog antagonizma i zaoštrenja kao nijemi negativan odgovor na pitanja zajedničkog života, kada prevladaju sirovi atavistički nagoni mase u situaciji slabe i plašljive vlasti i poretka. Andrićeve riječi nisu više pomirljive niti imaju nade, nisu izrazi adaptacije, nego su opet riječi mržnje, nasilja i surovosti i ubijanja. Pri tome je ipak Andrić u iznošenju nasilnih događaja napravio jedno razgraničenje među njihovim učesnicima. *"Čim je za Sulejman-pašom i vezir otišao na Drinu i sva vlast i ceo poredak ostali na slabom i plašljivom kajmakamu, i opet se, po drugi put, iznenada zatvorila travnička čaršija..."*, napisao je on o početku zbivanja i odmah tu uzbunu karakterizirao kao *"bes rulje"* koji je ovog puta bio usmjeren *"protiv Srba koji su pohvatani po raznim krajevima Bosne i dovedeni u Travnik, pod sumnjom da su održavali veze sa pobunjenicima u Srbiji i spremali sličan ustanak i u Bosni"*, dodajući istovremeno da je taj bijes bio uperen *"isto toliko i protiv osmanlijskih vlasti, koje su optuživane zbog slabosti, podmitljivosti i izdaje"*.*[232] A zatim je politički i klasno objasnio uzroke toga nezadovoljstva, njegovu političko-socijalnu strukturu te ulogu "bosanskih Turaka" u pozadini te zloćude

232. TH, 293.

uzbune, koja se u potpunosti uklapala u Andrićevu opću koncepciju mentaliteta Bošnjaka.

> *"Osećajući jasno da ih ovaj ustanak u Srbiji ugrožava u onome što im je najdrže i najbliže i da ih ovaj vezir, kao i sve Osmanlije, ne brani kako bi trebalo, a da sami nemaju više snage i volje da se brane, bosanski imućniji Turci su padali u onu nezdravu razdražljivost jedne ugrožene klase i svetili se za sve to pustom samovoljom i jalovim svirepostima. Za njima se često povodila i varoška sirotinja, i to upravo ona najniža koja nije ni imala šta da izgubi."*[*233]

"Danomice su dovođeni Srbi, vezani i izmučeni ljudi sa Drine ili s krajine pod teškim ali neodređenim krivicama", pisao je Andrić sa isticanjem bezakonja kao uvoda u anarhično nasilje svjetine, jer *"nikog nije bilo da ispita njihove krivice ni da im sudi"*. Dovođeni su najprije *"po jedan ili po dvojica, pa u gomili, na desetine, građani, popovi ali najviše seljaci"*, *"kao u krater raspaljenog vulkana oni su ovih dana ubacivani u uzbunjenu travničku čaršiju, koja im je bila krvnik bez ispita i suda"*.[*234] Formalno, početak ove

233. Ibidem, 293-294.

234. Ibidem, 294. U svezi s ovim mjestom i pripovijedanjem o ubijanju Srba u vrijeme Prvoga srpskog ustanka, a nastavljajući svoju raspravu o književnoj "istini" i historijskoj istini u Ive Andrića, Kurtović piše: "Andrić te događaje izdvaja iz opšteg zbivanja onog vremena do te mjere da i Srbe pravoslavne u Bosni predstavlja gotovo isključivo tako da oni nisu imali nikakve veze sa ustankom u Srbiji, da stradaju potpuno nevini, da se muče i ubijaju 'bez ispita i bez suda'. To 'bez ispita i bez suda' ostavlja takav utisak /htio ili ne htio to pisac/ kao da je te zločine vršila muslimanska masa po svom 'prirođenom zločinačkom' instinktu, a ne sud i ondašnji poredak. Taj utisak postaje još jači što pisac dovodi u isti položaj još jednu takvu, zaista nevinu žrtvu /koja se pukim slučajem spasila od izvršenja kazne/ nekog fojničkog katolika, Kulijera. Međutim, istorijska je istina sasvim drukčija i ona je ponos pravoslavnih Srba u Bosni. Oni su u velikom broju učestvovali direktno u ustanku u Srbiji još od početka njegovog i pomagali ga u svakom pogledu. A kad je Karađorđe, baš u tim godinama prešao 'Drinu vodu plemenitu', da sjedini Bosnu sa Srbijom, njihovo je učešće baš u tim

scene nasilja i mučenja Andrić je donio u promatranju Defosea kao svjedoka: "Defose je i pored Davilovih molbi i opomena izišao i gledao kako su dvojicu ljudi Cigani mučili i pogubili, nasred marvenog pazara." U *Putovanju u Bosnu* Chaumettea des Fossesa, ističe Šamić, zaista se nalazi jedan odlomak pod naslovom *Kazne* sa opisom vješanja /a ne kako Andrić navodi: *"kako se izvršavaju smrtne presude nad rajom i pobunjenicima"*/, koji je poslužio Andriću kao podsticaj za ovu epizodu, razvijenu u pojedinostima: da su *"obična kazna... vješala, kako za Turke tako i za raju".*[*235] *"Govorilo se"* - nastavlja dalje Andrić svoje pripovijedanje - *"da su ih uhvatili u trenutku kad su u šupljim štapovima hteli da prenesu neka pisma sarajevskog vladike u Srbiju."* Na ovom mjestu se Andrić poslužio jednim odlomkom iz dnevnika Pierrea Davida, koji jasno svjedoči kako je Andrić izvršio političku redukciju i stilizaciju: *"Jedan srpski emisar /.../ bio je uhvaćen u trenutku kad je htio da pređe Drinu i vrati se Karađorđu. Kod njega je nađeno pismo crnogorskog vladike upućeno Srbima i Rusima; vladika je pisao da oni mogu računati na sve Srbe u Bosni, da on zna da su oni vjerni i gotovi da se izjasne čim se bude za to ukazala prilika. Ovo pismo je kompromitovalo sve stanovništvo."*[*236] *"A uzavrela svjetina je vikala"* -

borbama vrlo veliko i masovno. Medvjeđa je, dakle, to usluga pravoslavnim Srbima u Bosni u ocjeni njihovih pregnuća i žrtava u prošlosti, i istorijski netačna, kad ih Andrić prikazuje kao nevine t. j. kao da nisu učestvovali u tim velikim istorijskim događajima, u borbi protiv feudalnog poretka, koji je tada vladao u Bosni i Srbiji /zaključuje Kurtović potpuno u duhu historijskog materijalizma i klasnih odnosa/. Čudo je da je inače vrlo oprezni Andrić u to upao, kad mu ova djela imaju sasvim drugu namjeru. Valjda ga je zanijela i zavela njegova glavna misao, odnosno zaveo ga je, kako on kaže, 'crni vampir', koji mu 'razdire grudi' i koji ga je prisilio da 'skreše u lice' svoje mišljenje o bosanskim muslimanima. A crni vampir je, zaista, vrlo slab vodič istine i objektivnosti." /Kurtović, 148-149./.

235. Šamić, 130, 128. f. 5.

236. Ibidem, 126-127 f. 4.

produžava Andrić svoj opis ovog događaja - *"i protiv dvojice nesrećnika, i protiv Cigana i sejmena i pretila da pogazi i odnese i žrtve i krvnike."*[237] Nakon opisa dovođenje te dvojice ljudi, kojima su *"na čelu i slepoočnicama iskočile... račvaste žile i izbijao obilan znoj"*, Defose se, piše Andrić, *"koji je dotle mirno posmatrao, naglo okrenu i zađe u drugu ulicu"*, i *"tako nije video ono najteže i najgore"*.[238] To najteže i najgore, scenu inkvizitorskog mučenja i pogubljenja, kojoj Defose nije prisustvovao, opisao je Andrić neposredno kao da je gleda, zorno, postupno i bezosjećajno: kako su *"dvojica Cigana"*, opet Cigana a ne Turaka ili Bošnjaka, *"svojoj žrtvi obavili uže oko vrata"* i kako je svaki *"počeo da vuče i zateže svoj kraj od užeta"*, a *"čovek je počeo da krklja i kolača očima, da se baca nogama, da se uvija u kukovima i klati kao lutka na zategnutom koncu"*; kako je na to *"svet oduševljeno i radosno odgovarao i svojim uzvicima, smehom i pokretima pratio njegove pokrete"* kao da su željeli, piše Andrić sa razumijevanjem, da u tim tuđim mukama *"nađu olakšanje za sebe i za svoje neodređeno ali duboko i opšte osećanje nezadovoljstva"*.[239] *"Ali kad trzanje davljenika postade samrtničko i njegovi pokreti neverovatno strašni i fantastični, oni koji su bili najbliži stadoše da se okreću i da uzmiču"* - nastavlja Andrić hladno i bezobzirno pripovijedanje ove suprotne ljudske reakcije, - jer *"ovo što se odjednom stvorilo pred njima bilo je bol i mučenje za njih same"* pa je *"svet, iznenađen i uplašen, stao odjednom da odvraća glavu i da se sklanja"*, u ciničnom paradoksu ponašanja: dok su ovi *"užasnuti blizinom neočekivanih muka /.../ nastojali da se probiju i pobegnu"*, drugi su, mnogobrojniji, ne znajući za strahotu, *"nadirali sa svih strana ka gubilištu"*, miješajući se u

237. TH. 294.
238. Ibidem, 295.
239. Ibidem.

guranju, u tuči, sa potpuno različitim izgledom i osjećanjima.*[240] Za to vrijeme, nastavljao je Andrić, detaljno, zagledano i bezosjećajno, opis zbivanja na gubilištu, koji su mogli da vide samo najbliži ili oni sa uzvišenih mjesta, *"oba davljenika su pala onesvešćena, prvo jedan pa drugi"*, a *"Cigani su im pritrčali, dizali ih, polivali vodom i udarali pesnicama i grebali noktima"*, i *"mučenje je nastavljeno"*: *"Opet je sa dve strane zasukivan i stezan konopac, opet su dvojica ljudi poigravali i ropotali, samo sad kraće i sa smanjenim otporom"*, opet su najbliži počeli da bježe, a masa ih vraćala natrag *"pred prizor od koga su hteli da pobegnu"*,na isti način kao što je i Andrić ponovo predočavao užasne slike mučenja. Jedan *"softa faunskog lica"* dobio je epileptičan nastup i pritiješnjen svjetinom ostao stojeći *"bez svesti, sa zabačenom glavom, kao kreč bledim licem i penom na usnama"*,*[241] dodaje Andrić da istakne bošnjački kolorit gubilišta i orijentalno-nastranu duhovnu aromu ambijenta, kao i uvijek, preko svećenika.

"Tri puta se ponovilo mučenje" - ponavlja opet i Andrić sa hladnim cinizmom - *"i svaki put su oba čoveka mirno ustajala i pažljivo podnosila vrat pod konopac za novo davljenje"*, a *"kad nisu mogli da ih povrate za četvrto davljenje, Cigani pridoše oborenim ljudima, koji su ležali poleđice, udariše svakoga od njih nekoliko puta nogom u prepone, i tako ih dotukoše."*[242] A u njegovu osvrtu na krvnike i njihovo ponašanje poslije toga čina osjećao se prijelaz istog profesionalnog odnosa porema poslu i njegovu obavljanju:

> *"Cigani su savijali svoje konopce, omotavali ih oko lakta i čekali da se malo raziđe svet pa da nas-*

240. Ibidem, 296.
241. Ibidem, 297.
242. Ibidem, 297-298.

tave posao. Nestalna pogleda, oni su, između dva pokreta, lakomo i uzbuđeno pušili cigare koje im neko dodade" /.../ "Malo docnije, leševi dvojice nepoznatih mučenika obešeni su na naročitim vešalima, na zidu ispod groblja, tako da su se mogli dobro videti sa svih strana."

A njihov izgled mira i fizičke uzvišenosti simbolično je, kao piščeva sugestija historijskog momenta, podsjećao na Radisava na kocu u romanu *Na Drini ćuprija*:

"Njihovi likovi opet su se izdužili, i oni su dobili predašnji izgled i postali opet onako pravi, i vitki i bratski slični jedan drugome. Izgledali su laki kao da su od hartije. Glave su im postale male, jer se konopac upijao duboko ispod podbratka. Lica mirna i beskrvna, a ne pomodrela i iznakažena kao kod onih koji bivaju živi obešeni, a noge sastavljene i stopala malo napred isturena, kao u zaletu."[*243]

Šamić je ustanovio da se Andrić u opisu samog izvršenja kazne uglavnom držao Chaumetteova izlaganja, čak se nailazi "i na neposredne tragove putopiščevih rečenica", ali ukazuje, s književnim razumijevanjem, i na neke Andrićeve modifikacije: da suhi Cahumetteov opis kako su dželati stegli vrat zločincu "Andrić slika izrazima veoma impresivnim"; kako pronalazi "druge slikovite pojedinosti"; kako se kod Caumettea mučenje ponovilo dva puta, a kod Andrića tri puta, te kako je Andrić izostavio njegovu pojedinost da "dželati gnječe na kraju genitalne organe šakama", sa napomenom da se ta pojedinost nalazi u sceni o pogibiji Selima III, ali ne komentira Andrićevo jezivo razvijanje scene poslije pogubljenja, nabijanje

243. Ibidem, 298.

glave na kolje i izlaganje leševa psima,[*244] u produžetku pripovijedanja.

Na kraju slike dvaju obješenih leševa Andrić je ponovo uveo Defosea kao svoga književnog svjedoka, koji ih je takve "video /.../ kad se vraćao kući, oko podne": *"Stegnutih vilica, svesno rešen da i to vidi rođenim očima, potresen, ali u jednom svečanom mirnom raspoloženju, mladić je gledao dva uzdignuta lika".*[*245] A kod kuće je u svoju knjigu o Bosni, podvlači Andrić kao da se poziva na dokument, unio, *"verno i stvarno, zaseban stav o tome 'kako se u Bosni izvršavaju smrtne presude nad rajom i pobunjenicima'".*[*246] Poslije toga je, piše Andrić, pred zgradom Austrijskog generalnog konzulata, načinjeno novo *"novogubilište"*, na kojem je *"vezirov dželat Ekrem sekao glave, koje su onda nabijali na kolje".*[*247] Da bi u nastavku opisao masovnu egzekuciju u atmosferi mržnje i antagonizma, pojačanu sa novim pojedinostima užasa, koje su se u recepciji čitalaca naporedivale sa suvremenim zločinima druge strane kao odmazda za "turska" nedjela, koja je Andrić sa umjetničkom sugestivnošću iznio.

> *"Još iste večeri dovedeno je na taj trg desetak krajiških Srba, seljaka, i pri svetlosti fenjera i lučeva pogubljeno, uz ciku i halakanje, jurnjavu i poigravanje ostrvljenih Turaka. Glave pobijenih ljudi nataknute su na kolje. Cele noći do u Konzulat je dopiralo režanje gladnih, varoških pasa, koji su se odmah iskupili. Na mesečini se videlo kako psi zaskakuju uz kolac i trgaju komade mesa sa odsečenih glava."*[*248]

244. Šamić, 128-129.
245. TH. 298.
246. Ibidem, 299.
247. Ibidem.
248. Ibidem.
Nedovezujući se na scenu istresanja odsječenih noseva u Konaku, Kurtović o ovim prizorima piše:

U događajima te *"potpune anarhije"* u Travniku Andrić je ustanovio *"jednu logiku krvi i izvitoperenih nagona"*. Da li je pri tome imao i primisao njemu suvremenih zbivanja u Bosni, to nije nigdje otkrio, ali su se ona alternativno nametala u recepciji čitalaca na srpskoj i bošnjačkoj strani kao kazna i kao nametnuta historijska krivica.

"...Sa istom tendencijom i sa specijalnim akcentom opisuje Andrić divlju psihu muslimanske mase u Travniku prilikom mučenja i vješanja Srba pravoslavnih godine 1807, i prikazuje to, takav je bar utisak, kao prirođenu narav muslimana. Sve te scene /.../ strašne i jezive, iznosi tako produbljeno i detaljno, i sa takvim književnim zadovoljstvom da se čovjek čudi i jednom i drugom /naslućuje Kurtović psihopatološku, sadističnu osnovu u njihovu doživljaju i izrazu, i nastavlja sa racionalno-etičkim kriterijem/. Pri čitanju tih redaka samo od sebe mi se nametalo pitanje: Je li moguća pretpostavka da Andrić sa svojom obrazovanošću, sa poznavanjem naše, barem, bosanske problematike, i sa renomeom koji uživa, nije svjestan od kolike je štete takvo pisanje za našu sredinu, koliko je negativno po bratstvo i jedinstvo /a on formalno zastupa tu masu/ i koliki utisak neizbrisiv i najgori /naravno sasvim netačan/ ostavlja o etici naših muslimana? Najbolje je da kao dokaz iznesemo nekoliko citata. On piše, nimalo se ne ustežući, da su se ta strašna divljaštva vršila uz 'ciku i halakanje, jurnjavu i poigravanje ostrvljenih Turaka' /.../ jer svaki želi žda doprinese odbrani vjere i dobrog reda, i svak je sa najboljim uvjerenjem i svetim ogorčenjem htio ne samo svojim očima nego i rukama da učestvuje u 'ubijanju i mučenju izdajnika' /.../ 'Ljudi su išli na stratište kao što se ide u svetinju kod koje se nalazi čudotvorno ozdravljenje i sigurno olakšanje za svaku muku'."/Kurtović, 147-148./.

"Zaista prema ovim citatima /komentira Kurtović/ /ima i drugih/ ne može biti gorih divljaka /jednaki su onim Robinsonovim ljudožderima kad vrše svoje vjerske obrede pri klanju svojih žrtava-ljudi/; takav je utisak neizbrisiv i nezaboravan kod čitaoca, osobito kad ga pisac kapacitira znalačkim i rafiniranim prikazivanjem strašnih pojedinosti tih zločinstava i psihičkih proživljavanja žrtava i podivljale mase. Upadna je i ta pojava, kako to citati jasno govore, da je Andrić uzeo kao glavni motiv za ta divljaštva - vjerski osjećaj i shvatanja. A uostalom, i pored jasnoće gornjih citata u tom pogledu, on taj motiv kao glavni kod 'poludjele i pijane mase' direktno i ističe riječima njenim: 'Turči se vlaše, dok je vakat.' Mislim da ne treba daljnjeg komentara i analize ovih citata, jer oni, jednako kao i oni koji slijede, govore samo po sebi o stavu Andrićevu prema našim muslimanima. Karakteristični su u tom pogledu za oba njegova djela." /Kurtović, 148-148./.

Iako je Andrić u djelu bio konkretan u svome prikazivanju jer je u egzekuciji Srba svojevrsno sudjelovala bošnjačka svjetina i saglašavala se s njom: *"Svak je goreo od želje"* - objašnjavao je Andrić ne ostavljajući lahko ovu temu - *"da doprinese odbrani vere i dobrog reda, i svak je sa najboljim uverenjem i svetim ogorčenjem hteo ne samo svojim očima nego i rukama da učestvuje u ubijanju i mučenju izdajnika i rđavih ljudi koji su krivi za sva velika zla u zemlji kao i za svaku ličnu nezgodu i radnju svakog pojedinog od njih. Ljudi su išli na stratište kao što se ide svetinji kod koje se nalazi čudotvorno ozdravljenje i sigurno olakšanje za svaku muku. Svak je hteo da sam privede po nekog buntovnika ili uhodu i da lično učestvuje u njegovom kažnjavanju i određivanju mesta i načina izvršenja kazne. I svađali su se i tukli oko toga, prenoseći sav žar i sve ogorčenje u to međusobno razračunavanje."* Čak su *"i dečaci od pedlja"* - nastavljao je on do krajnosti optužbe i užasa - *"dozivali /.../ jedan drugog, trčali zadihani, mašući dugim turom, da bi svoje male noževe natopili u krvi pogubljenih i da bi posle vitlali njima i plašili mlađe od sebe po mahali."*[*249] U Andrićevu

249. TH, 301. "Ali moram u vezi s tim /vješanjem, M.R./ i sa vremenom koje Andrić opisuje, reći nekoliko riječi, samo koliko je najneophodnije, da dokažem istorijsku i stvarnu nerealnost takvog pisanja, iako bi se o tome moglo i moralo mnogo pisati /komentira Kurtović, stavljajući sve to u kontekst vremena tih zbivanja, ali spontano ističući njihovu recepciju koja je bila "u ono doba drukčija nego kasnije"/. Sličnih događaja, vješanja i ubistava koje opisuje Andrić zaista je bilo i moralo biti na tako velikoj i važnoj istorijskoj prekretnici našeg nacionalnog razvoja, t.j. u doba Prvog srpskog ustanka i u sukobima između potlačenih i privilegisanih, u borbi za vlast. Istorija ne pamti da je jedna klasa na vlasti dobrovoljno bez borbe predala vlast iz svojih ruku. S druge strane shvatanje o svemu tome - o nacionalnim, socijalnim, ekonomskim, kulturnim, naročito vjerskim problemima - bilo je u ono doba drukčije nego kasnije, u daljnjem razvoju našeg građanskog društva, a sasvim drukčije nego u socijalističkoj epohi /ističe Kurtović klasno, politički/, specijalno u shvatanju o

demonskom kovitlacu razularenih nagona *"izbijale su davno zatrpane mržnje i stare pizme oživljavale", "hvatani su nevini ljudi ili su se dešavale kobne zamene i nesporazumi".*[250] U tu zaoštrenu atmosferu Andrić je uveo svoga Levantinca Kolonju, a sudbina koju mu je namijenio bila je nagrada za njegovo univerzalističko razmišljanje o ljudima podijeljenim vjerama i civilizacijama, i završni akcent na kur'anskom iskazu nade. Dijalog između Kolonje i nekih *"golaća Turaka"* u odbranu *"jednog čoveka, vezanog i izubijanog"*[251]

svrsi zahvata vlasti. Bilo je zaista strašnih slučajeva u toj borbi i na jednoj i na drugoj strani. I naši i strani izvori /naročito ruski Voeni zbornik 1864 - ruski vojni arhiv/ iznose strašne podatke o pravoslavnim Srbima međusobno, a prema muslimanima naročito. Za ono doba i za balkansko shvatanje onog vremena nije toliko ni čudna ta nesrećna pojava, osobito kad se uzmu u obzir sve okolnosti i nisko kulturno stanje naroda /kaže Kurtović, a zatim nastavlja komentar poredbenom metodom svoje rasprave na relaciji prošlih događanja u Andrićevoj optici naprema neposrednim suvremenim zbivanjima pred živim svjedocima, sve sa kriterijem vladajuće marksističke ideologije i stilske formacije socijalističkog realizma/. Strašnija je činjenica što se ti instinkti pojavljuju i iza 150 godina, usred XX vijeka, u prošlom ratu. To treba da zabrine svakog patriotu i to treba liječiti. Zaista nije put za to onaj koji je izabrao Andrić. Koliko je god jasno vidan /čak i po guslarevoj narodnoj pjesmi/ ekonomski momenat kao uzrok tadanjim i kasnijim ustancima kod nas, vidno je isto tako pomućeno shvaćanje svih ostalih gore pomenutih problema, naročito vjerskih, što je potpuno razumljivo kad se uzme u obzir kulturni nivo našeg naroda u ono doba i sve okolnosti koje su na to uticale, naročito vanjska propaganda sa imperijalističkim tendencijama. Bilo je to jasno i našim buržujskim piscima u prošlosti, pa su, pored sve svoje pristranosti, ipak vršili kakvu-takvu analizu i determinaciju u opisivanju događaja iz toga vremena, a kod Andrića nema uopšte nikakve dijalektike. On pojedine događaje /izmišljene ili ne - svejedno/ jednostavno vodi i izdvaja iz ostalog istorijskog zbivanja i istorijske neminovnosti; opisuje ih same za sebe i iz njih izvlači onakve zaključke o našim muslimanima i to kao kolektivu, kako gore navedoh i citatima potkrijepih. Zar se takva literatura može nazvati realističkom i istorijski determinističkom? Zar takvo pisanje odgovara jednom renomiranom piscu i akademiku uopšte, a naročito kad piše istorijski roman ili književnu hroniku?", pita se Kurtović sa ogorčenjem. /Kurtović, 148/.

250. Ibidem.

251. Ibidem, 302.

fojničkog građanina, nekog kuliera, Andrić je dao u stilu tvrdoglave upornosti, koja se, na drugoj strani, izmetnula u brutalni prkos, sve u andrićevski ciničnoj atmosferi dosoljavanja islamom, dok su *"sa dve munare, jedne u blizini a druge dalje, hodže /.../ učile ezan i glasovi su im se ukrštavali /!/, napregnuti i zatalasani"*: *"E, ako hoćeš da znaš, vodim da objesim psa kao i ostale pse." /.../ "Lopovluk, bezobrazluk, razbojništvo!* /protestirao je na to Kolonja/. *Vi sultanu obraz kaljate. Razbojnici!* ***Poturice!*** *- vikao je stari lekar"* /njegoševsko-andrićevski/. *"Šuti, jer ćeš i ti visiti pored ovoga." "Ko, ja? Taknuti me ne smeš, poturice pogana."*[252] To su bili elementi gradacije svađe, a vrhunac je došao u romantičarski egzotičnoj, paradoksalnoj sceni, zapletnoj za simboličan završetak Kolonjina života:

> *"Visoki čovek se iskosi malko i viknu izazivački na svoje ljude:*
>
> *- Je li opsovo vjeru i sveca? Jeste li čuli?*
>
> *Oni potvrdiše.*
>
> *- Vješajte obojicu odmah.*
>
> *Nastade gužva oko Kolonje.*
>
> *- Ko, veru? Ko, sveca? Znam ja bolje islam od tebe, kopile bosansko. Ja sam... ja sam... ; vikao je Kolonja, otimajući se, zapenušen i potpuno izvan sebe.*
>
> *- Vešajte psa ćafirskog!*
>
> *Kroz trku i otimanje čule su se samo nejasne Kolonjine reči, kao zadavljeno krkljanje:*
>
> *- ...Turčin... jesam Turčin, bolji od tebe.*
>
> *Tada se umešaše oni čaršijski ljudi i oteše lekara od golaća. Njih trojica bili su sada svedoci kad je starac jasno i glasno i po tri puta izjavio da prihva-*

252. Ibidem, 303.

ta čistu veru kao svoju i da je kao takav postao neprikosnoven. Sad su ga vodili kući, pažljivo i svečano kao mladu."[*253]

"Vest o lekarevom turčenju bila je iznenađenje", piše Andrić, ali je Rotu, koji je pošao da ga obiđe praćen uzvicima *"nepoznatih ljudi divljeg izgleda" "Turči se, vlaše, dok je vakat!"*,[*254] njegovo ponašanje zbunilo i

253. Ibidem, 304. Popović, 507. Za završetak ove scene Popović piše otkrivajući Andrićevu neupućenost: "Što se tiče **šahade** /formule kojom se svjedoči pristupanje islamu ili potvrđuje svoje pripadanje islamskoj zajednici/ valja podvući da bi i jedna jedina starčeva izjava bila dovoljna."

254. TH, 304-305.

"Što se tiče povika: 'Turči se, vlaše, dok je vakta' /komentira Kurtović Andrićevu težnju da svoju književnu "istinu" predstavi kao historijsku istinu/, žslučajno' iznesenog - u vezi se događajem o poludjelom 'doktoru' Kolonji koji se 'poturčio' - a koji uzvik treba da istakne način i metod nasilnog prevjeravanja uopšte, u to i ranije doba turske vladavine, prijetnju da će se svakom dogoditi sve najgore ako se ne 'poturči' mislim da nije potrebno mnogo govoriti o istorijskoj netačnosti tog netačnog i uobičajenog tendecioznog tvrđenja, zapravo želje da i taj utisak ostane kod čitaoca što dublje i izrazitije kao istorijska istina." /Kurtović, 149./.

U nastavku svog izlaganja Kurtović navodi pravu historijsku istinu, koja o tome govori drukčije, na osnovu djela kritičke historiografije: "Dovoljno je da citiram našeg istoričara Vl. Skarića, koji o tom veli ovako: 'Ja ću istaći samo fakat, da XIX vijek ne bi zatekao ni jednog hrišćanina, niti bilo ijedne crkve i manastira da je Islam širen državnom silom' /Kalendar Gajret za 1941./. U opovrgavanju takvog tendencioznog tvrđenja i Vl. Ćorović postavlja isto pitanje: 'Otkud bi se držalo toliko hrišćana pod turcima sve do XIX vijeka?' /Vl. Ćorović: *Jugoslavija*/. Baš obratno, prema pisanju ovih i drugih naših istoričara, ostalo je iza turske vladavine mnogo više crkava i manastira, i pravoslavnih Srba - razmjerno - nego ih je ranije bilo. Slično o tom pišu i ostali naši istoričari, iako iz tog, kao ni iz drugih sličnih činjenica, ne povlače pravilne konzekvencije u odnosu na muslimane. Tvrdnja, dakle, o nasilnom prevjeravanju davno je otpala kao istorijska istina: zadržava se samo još kod nekih književnika kojima nije stalo do istorijske istine nego idu za tim da se na jevtin način istaknu kod zaostale šovinističke čaršije i da mržnjom na 'Turke' dokažu svoj 'patriotizam' /kako ih je ironizirao još prije pola stoljeća J. Skerlić/. Nasilnog sistematskog i masovnog prevjeravanja u tursko doba zaista nije bilo nikad, tada ni ranije /detaljnije o tom u mom članku 'Poturči se plahi i lakomi' - Kalendar Gajret 1941./ ..."/Kurtović, 164-165./. Nasuprot tome, ističe on, takvog prevjeravanja je "bilo ... i tada i ranije i kasnije u svoj Evropi". "Mnogo je krvi

smrtno prepalo, kad mu je on povjerljivo rekao *"kao da kazuje neku važnu tajnu"*: (*"Alejhiselam kaže: 'Šejtan poput krvi kruži kroz ljudsko telo.' Ali Alejhiselam kaže još: 'Vi ćete zaista videti svoga Gospodara kao što vidite mesec o uštapu.'"*) - *"Lud, lud,* /govorio je on konzulu/. *Čim čovek govori o Bogu i đavolu mora da je lud..."*[*255] Do svečane ceremonije turčenja, međutim, nije došlo, jer je Kolonja nađen mrtav na putu sa razbijenim tjemenom. A kad je dolački župnik došao da razvidi stvar oko sahrane i pobjegao *"pred štapovima i nadžacima uzbuđenih Turaka"*, njega je *"već bio opremio hodža jer su ona tri građanina potvrdila da je lekar dragovoljno, i po tri puta, jasno izjavio: da je spreman da primi tursku veru i da je i sada bolji mumin od mnogoga koji turkuje po travničkoj čaršiji"*.[*256] Tako se završila romantična sudbina učenog Levantinca, razapetog između Istoka i Zapada, koji je u srdžbi izjavio čemu je na svojoj sredokreći bio i daleko i blizu, kao primjer čovjeka *"pod dvostrukim Istočnim grehom"*, o kome je Sulejman-paša Skopljak konzula Mitereru suho izjavio da je

proliveno u zapadnoj Evropi radi razlike u vjeri, mnoga divljaštva i mučenja provođena su samo radi drukčijeg shvatanja pojedinih dogmi, vodili su se strašni i krvavi vjerski ratovi. Čak usred XX vijeka, baš u doba kad je Andrić pisao ovu knjigu, u našim krajevima se vodila divlja i krvava akcija za nasilno prevjeravanje pravoslavnih Srba i katolika pa se, čudna je to perfidnost i ironija, nastojalo da se i za to okrive muslimani, kako govore o tom mnogi dokazi, među njima i službeni akt Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja NDH od 26 rujna 1941 broj 3448 i Ministarstva unutrašnjih djela - prema raspisu Velike Župe Krbave Psat broj 3226 od 2 listopada 1941 god. /Prepis u Gazi Husrevbegovoj biblioteci - Sarajevo/. Da li je Andrić tada razmišljao o tom nasilnom prevjeravanju? Da li je to sve osudio javno? Zašto baš u to doba žigoše muslimane radi toga, za davno prošla vremena? Zar nije mislio o tome da takvo pisanje ide u prilog perfidnim intencijama klerofašista, da odijum njihovih djela prenese na muslimane?" /Kurtović, 165./.

255. Ibidem, 306.

256. Ibidem, 306-307.

"čovjek /.../ bio takav da njegovim tvrđenjem nit', hrišćanska vera mnogo gubi nit, turska mnogo dobija".[257]

Povratak Sulejman-paše sa ratišta, piše Andrić, ubrzao je smirivanje pobune čaršije, a on je kao čovjek drukčiji od ostalih i lik piščeve posebne poripovjedačke pažnje, sličan Alih-hodži iz *Na Drini ćuprije*, poslužio Andriću da kroz njegova usta izrekne neka zapažanja o raji i gospodarima. Najprije ih je oštro zapitao: *"Otkad je to čaršija uzela na sebe da sudi i izvršava presude, ko im je dao to pravo, i gde im je bila pamet za poslednjih desetak dana." "Kaže se, raja se odmetnula"*, - nastavio je on kao čovjek *"koji je do juče gledao mučne i ozbiljne stvari u Srbiji; raja je neposlušna i nevaljala. Jeste. Ali treba znati da raja ne diše svojom dušom, nego sluša dah gospodara. /.../ Uvijek se gospoda prvo iskvare, a raja samo prihvati. A kad se jednom raja otme i pohasi, idi slobodno pa traži drugu, jer od te nema više ništa."* A zatim je iznio svoj primjer postupanja prema raji na priliku *"duševnog Turčina"* iz Cvijećeve dinarsko-rasne karakterologije: *"Nama je Bog, slava mu i čast, dao dvije stvari: da imamo zemlju i da dijelimo pravdu. E, sad, ti podvij noge na šiljtetu a pusti neke poturice i golaće da sude, pa se ne brini kako će ti se kmeti pobuniti. Kmetovo je da radi a agino da ga pazi, jer i travka treba i rosu i kosu. Ne ide jedno bez drugog. Vidiš me /.../, pedeset i pet mi je godina punih, pa ja i danas do ručka obigravam sve čitluke oko Bugojna. Ama, u mene nema rđava i neposlušna kmeta."*[258]

Svoje predočavanje Bosne i raspravu o njenu vjerski raznolikom različitom i suprotstavljenom stanovništvu Andrić je, u recepciji i iskazima konzula, nas-

257. Ibidem, 310.

258. Ibidem, 308.

tavio i dalje kao pozadinu ličnih zbivanja ili kao predmet razgovora ili razmišljanja. Davil se pri tome razlikovao od Defosea, prema pri čemu Andrić dodaje: *"Jer i vrline jednog čoveka mi primamo i cenimo potpuno samo ako nam se ukazuju u obliku koji odgovara našim shvatanjima i sklonostima."* Ono što se dešava oko njega i njegove porodice Davil je tumačio, u Andrićevoj interpretaciji, *"urođenom zloćom i varvarskim načinom života ovoga sveta"*, dok je Defose, kao i Andrić, nastojao da tim pojavama *"nađe razlog i objašnjenje u njima samima i prilikama koje su ih stvarale"*.*[259]

O prilikama na međunarodnom planu, u povodu Napoleonovih osvajanja i pobjeda, Andrić je kao izraz osmanlijsko-diplomatske filozofije stavio u usta teftedara Tahir-bega slijedeće riječi relativizma i morala na strani pobjednika, koje su zbunile Davila kao još jedna misterija Orijenta: *"Vaš car je pobednik, a pobednika svak vidi u sjaju ili, kako kaže persijski pesnik: "Pobednikovo lice je kao ruža"*[260] *- završio je lukavo i nasmejano teftedar."* To su bile koordinate povijesno-moralnog položaja konzula u Bosni. A između ovih statičnih psiholoških i opisnih situacija o turskobošnjačkom pandemoniju Andrić je i ovdje ubacio dinamički motiv, incident austrijske konzulovice Ana Marije sa *"varoškim Turčinom, nekim Ibrom Žvalom, poslednjim čovekom u varoši, kočijašem i pijanicom, koji je s vremena na vreme vršio i posao krvnika, otimajući zaradu Ciganima"*.*[261] Kada je ona u samilosti prema konju, kojeg je Žvalo nemilosrdno šibao, *"pritrčala i počela suznih očiju da viče na kočijaša i seljaka", on joj je zaprijetio i izmahnuo bičem.*[262]

259. Ibidem, 313.
260. Ibidem, 315.
261. Ibidem, 317.
262. Ibidem, 317-318.

Vraćajući sad ovaj motiv ponovo na raspravu, ovog puta na Defosea, Andrić je izjavio: *"građa za njegovu knjigu o Bosni potpuno je spremna".*[*263] Završne riječi njegovih istraživačkih iskustava i zaključnih uopćavanja, koje su bile prosudbe tumačenja života u Bosni i odnosa među njenim stanovnicima, - Defose je iznio u razgovoru sa fra Julijanom Pašalićem. Pri tome je kao tačku odmjeravanja uzroka i posljedica imao pred očima Turke i njihovu vladavinu i njihov utjecaj, upravo kao i Andrić u svojoj dizertaciji, samo što je u tome, kao Andrićev portparol, išao i dalje u dubinu problema i budućnost života u ovoj zemlji. *"Ovoj bi zemlji trebalo škola, puteva, lekara, dodira sa svetom, rada i pokreta," govorio je Defose prosvjetiteljski, ali je dodavao: "Ja znam da vi, dok traje turska vlast i dok se ne uspostavi veza između Bosne i Evrope, ništa od toga ne možete postići ni ostvariti".*[*264] Stoga je liberalno sugerirao fratru da bi bar oni trebali djelovati da pripremaju svoj narod i prosvjećuju ga, umjesto što se vezuju za *"feudalnu, konzervativnu politiku reakcionarnih evroposkih sila"*, osuđenih na propast.[*265] *"Vi vidite"* - isticao je on nužnost takvog podsticajnog rada - *"da je narod u Bosni podeljen na tri ili čak na četiri vere, podeljene i zakrvljene među sobom, a svi zajedno odvojeni neprelaznim zidom od Evrope..."* I nastavljao je po liniji Andrićeve etnopsihološke i moralne analize uzroka stanja katoličkog puka u Bosni koju je on naznačio u svojoj dizertaciji: *"U toku stoleća vaš se narod u mnogome toliko izjednačio sa svojim tlačiteljima da mu neće mnogo vrediti ako ga Turci jednog dana i napuste a ostave mu, pored njegovih rajinskih mana, i svoje poroke: lenost, netrpeljivost, duh nasilja i kult grube sile."*[*266]

263. Ibidem, 319.
264. Ibidem, 320.
265. Ibidem, 321.
266. Ibidem, 321.

"Vi vidite da nijedan narod, nijedna zemlja u Evropi ne zasnivaju svoj napredak na verskoj osnovi...",[*267] nastavio je Defose iskazivanje Andrićeve opsesivne teme, koje je preko njegove mladobosanske ideologije utvrđivalo ideologiju aktualnog jugoslavenstva. A pošto mu je fra Julijan neprekidno isticao osnovni princip crkve /*"Šta će nam prosveta bez vere u Boga?" "Nesreća je živeti bez Boga i izneveriti se veri otaca."*/,[*268] on ga je upitao na andrićevski način: *"Zar vi zaista nikad niste pomislili da ovi narodi koji se nalaze pod turskom vlašću, i koji se nazivaju raznim imenima i ispovedaju razne veroispovesti, moraju jednog dana, kad turska imperija padne i napusti ove krajeve, da nađu zajedničku osnovicu svoga opstanka, jednu širu, bolju, razumniju i čovečniju formulu..." "Mi katolici tu formulu odavno imamo* /odgovarao je fra Julijan dosljedno/. *Ta formula je credo rimske katoličke Crkve. Nama bolje ne treba."* Ali Defose je ostao pri svome liberalno-evropskom shvatanju i izveo sugestiju za novom osnovicom udruživanja naroda u Bosni: *"Ali vi znate da svi naši sunarodnici u Bosni i na Balkanu ne pripadaju toj crkvi i da joj nikad nećete svi pripadati. Vi vidite da se niko u Evropi ne udružuje više na toj osnovi. Prema tome, treba tražiti drugi zajednički imenitelj."*[*269]

Još je Šamić istakao da Defoseu Andrić *"imputira, ponekad, svoje sopstvene misli i ideje o oslobođenju i odgoju narodnih masa, o vjerskoj netoleranciji ili toleranciji u Bosni, o oslobođenju i ujedinjenju jugoslovenskih naroda, o Istoku"*,[*270] ali Andrić ipak svoju misao kroz usta Defosea nije mogao izgovoriti do kraja jer se radilo o *"konzulskim vremenima"* na početku XIX stoljeća, ali je izrazio svoju skepsu u nje-

267. Ibidem.
268. Ibidem, 321.
269. Ibidem, 322.
270. Šamić, 55.

govu razmišljanju prilikom konačnog napuštanja Travnika. Posljednje što je vidio na tome odlasku bila je tvrđava, pored nje džamija i desno od tvrđave kuća u kojoj je stanovao Kolonja. Odlazeći prema Turbetu Defose je mislio *"na njegovu sudbinu i na onaj čudan noćni razgovor s njim": "...Vi živite ovde, ali znate da je to prolazno i da ćete se pre ili posle vratiti u svoju zemlju, u bolje prilike i dostojniji život. Vi ćete se probuditi iz ovog košmara i osloboditi, ali mi nikad, jer za nas je on jedini život."*[271]

Ali Andrićevo pripovijedanje o bošnjačkom svijetu u osamnaestom poglavlju djela, nakon Defoseova odlaska, kao da je ušlo u nešto mirnije vode, kao da nije mogao umjetnički održati romantičarsko-demonsku tenziju nasilja, grubosti i rugobe prema konzulima, ali nije dozvolio ni da se ona zaboravi. Tu promjenu odnosa, kao da se narod na njih već navikao, Andrić je otvorio među ženskim svijetom: *"I u turskim kućama,* /pripovijeda on uz podsjećanje/, *gde se o stranim konzulatima nije govorilo bez sujevernog pljuckanja, znalo se do u pojedinosti kako francuska konzulovica kupa i uspavljuje decu, kakve su haljinice na njima, kako su očešljana i kakve su boje trake koje im vezuje u kosu."*[272] A kad se gospođa Davil porodila, *"mnoge begovice su poslale poklone i Ciganku da upita kako je konzulovica. U porodiljinoj sobi su poređani darovi. Tepsije sa baklavom; urmašice, naslagane upopreko kao što se slažu cepanice; vezovi i trube beza svilenika; buklije i stakla rakije ili malvasije, začepljene sa nekoliko listova sobnog cveća."*[273] Tu ljudsku prijelaznost preko djece, u ovom intermecu romana, Andrić je izrazio i u liku Mundare, koji svoju veliku žalost što sa

271. TH, 325.
272. Ibidem, 326-327.
273. Ibidem, 328.

svojom mladom ženom nema djece preobražava u ganuće i u tihi smiješak kada gleda djecu gospođe Davil. Ali Andrić nije mogao odoljeti svome pripovjedačkom porivu a da bar nekom neobičnom osobinom ili nastranom pojedinošću ne povrijedi harmoniju ovog lika i dosljednost postupka. Tako je Munđarin opis započeo riječima da je to bio *"gluvonemi vrtlar Munib"*;[*274] a uz poklone su, po njegovu pripovijedanju, begovice poslale i Ciganku da upita za njeno zdravlje, što je nosilo primisao nečeg nedoličnog. Ali je na kraju poglavlja ipak zaključio da se *"narod svih vera polako /.../ privikavao na konzulate i kad je vidio da ih sve dosadašnje teškoće i neprilike nisu oterale iz Travnika, počinjao da se miri, da radi sa njima i da računa na njih u svima svojim poslovima i navikama"*.[*275] Čak se desilo i *"čudo"* pri dolasku novog austrijskog konzula fon Paulića: već pri ulasku u Travnik, piše Andrić, *"mladoliki i stasiti fon Paulić, na dobrom konju, privukao je na sebe sve poglede i izazvao ljubopitstvo i prikriveno divljenje i kod onih koji to nikad ne bi priznali". "Oni koji su ga videli pričali su onima koji se nisu desili u čaršiji ili na prozoru kakav je zorli i naočit novi austrijski konzul /"Ne faleć' mu vjere!"/*[*276] A kada je pošao na prvi divan veziru, *"svet je posmatrao povorku, tražio pogledom novog konzula i ćutke još dugo gledao za njim. Turske žene su posmatrale iza svojih mušebaka, deca su se propinjala na ograde i zidove, ali niotkuda nije bilo nijednog glasa, nijedne pogrdne reči. Istina, Turci po dućanima ostali su jednako nepomični i mrgodni.",*[*277] - dodaje Andrić vjeran svome izuzetku na kraju svakog pozitivnog opisa bošnjačkog svijeta i likova iz njega.

274. Ibidem, 330.
275. Ibidem, 335.
276. Ibidem, 337.
277. Ibidem.

Poglavlje dvadeseto, sa svojim mirnim vremenima poslije Bečkog mira /1810. i 1811. godine/ Andrić je sveo na francusku trgovinu pamukom koja se vodila preko Bosne i ulogu francuskog konzulata u tome. A priču o pamuku, Francuzima i Bonaparti nije otvorio među begovima ni u čaršiji, nego u jednom pijanom društvu bez ugleda, u bašči Muse Krdžalije, više da iznese njihov doživljaj ovog svijeta i odnos prema njemu i da demistificira bekrijski život i meraklijski mentalitet iz kruga narodne pjesme i romantike. Stoga su svi likovi ne samo ljudi niže vrste, skloni pretjerivanju i lahkom životu na rubu nečašća, nego su mahmurni ležerni, lijeni i troma duha i slaba karaktera. *"... Ispod velike kruške šećerke prostrta serdžada, na njoj ostaci jela, fildžani i sud sa rashlađenom rakijom"*, među već opisanim likovima u ovom romanu Musom Pjevačem i Hamzom telalom, *"napola sjedi napola leži Murat Hodžić, zvani Ljuljhodža"*.*[278] To je jedan od onih Andrićevih likova koji su nosili primisao zla i rugobe, svećeničkog obrazovanja koji je u raskolu sa islamom i islamskim moralom, ali ne izrod iz reda časnih nego njegov tipski predstavnik: *"... Iz bolje travničke kuće i učio je nekad škole, ali mu rakija nije dala da završi ni da bude imam u Travniku, kao što su bili toliki iz njegove porodice." "Priča se* /kazuje Andrić/ *da je izišao pred muderisa i ispitnu komisiju pijan, tako da se jedva držao na nogama, ljuljao i povodio u hodu"; "muderis ga je tada odbio od ispita i nazvao Ljulj-hodža."*[*279] Duševno opterećen izbacivanjem iz reda svojih vršnjaka, piše Andrić posihoanalitički, on je želio da to kompenzira *"kakvim izvanrednim podvigom". "Kao mnoge neuspele ljude, malene rastom a žive duhom, i njega je izjedala skrivena i suluda ambicija da ne provede vek do kraja ovako sitan,*

278. Ibidem, 350-351

279. Ibidem.

neugledan i neznan, nego da zadivi svet ni sam ne zna kako, gde i čime", "ali sve se više hranio lažima i varao sam sebe velikim rečima".[280] Ovog puta se razgovor vodio o tome kako doći do novaca, kojih im je ponestalo, a sveo se na francuski pamuk, kao način lakog dobitka, na kojemu se obogatio Ljulj-hodžin amidža: *"Svijet izumio pa krade,* /piše Andrić uopćeno ali ne kaže jesu li to katolici ili pravoslavni nego te riječi stavlja u usta muslimanu/. /.../ *Kradu po hanovima gdje kiridžije zanoće i rastovaraju konje. /.../ Iziđu djeca iz sela, sakriju se u grmlje pored puta i otale nožićima prosijeku vreću na ponekom denjku. Kako je put uzak i zarastao u grmlje, pamuk počne da ispada i da se hvata na granju s obje strane puta. Čim karavan prođe, djeca zađu i pokupe pamuk u kotarice, pa se opet sakriju i čekaju novi karavan."*[281] A kad *"rakija iz njega propeva"*, nakon melanholične sevdalinke, Ljulj-hodža se otvara puštajući na volju *"bezumnim rečima": "Ah, da mi se je sresti s njime.../.../ Sa njim, sa Bunapartom? Da se ponesemo nas dvojica, dušu mu ćafirsku, pa koga sreća posluži. /.../ Ako on mene savlada, neka nosi moju glavu. Ako ja njega oborim i svežem, ništa mu ne bih, samo bih ga vezana proćerao kroz ordiju i naćerao ga da plaća sultanu arača, isto kao i onaj posljednji čobanin ispod Karaule."*[282]

Tako ova epizoda, bez veće organske veze sa konzulima i vezirima kao nosiocima glavne radnje, ima, međutim, svoje mjesto u mozaiku nastranog, grubog i primitivnog mentaliteta bošnjačkog svijeta, koji čini nekad podlogu nekad pozadinu za piščevo romantičarsko odmjeravanje Istoka prema Zapadu.

Razmišljanja, iskazi i razgovori konzula ipak su Andriću ostali glavni oblik izražavanja svojih ideja o

280. Ibidem.
281. Ibidem, 353.
282. Ibidem.

Bosni, Bošnjacima, orijentalno-islamskom svijetu, čineći tako svojevrsnu enciklopediju razjašnjavanja pojmova iz ove oblasti, glosar iz ugla, aspekta i spoznanja zaopadne kršćanske Evrope. Pošto sa novim austrijskim konzulom fon Paulićem nije imao bližih dodira, za Davila su *"ostajali...razgovori sa Ibrahim-pašom i ljudima iz Konaka"*,[*283] posebno teftedarom Tahir-begom.

Prilikom pripremanja nove vojske na Srbiju 1812. vezir se žalio na *"Bosance"*, kako ih je u Andrićevoj pripovjedačkoj interpretaciji nazvao: *"Gde da nađem deset hiljada ljudi i kako da ih ishranim i opremim?* /pitao se on, otkrivajući uz to jedno Andrićevo jezičko razlikovanje: kada govore Bošnjaci oni se izražavaju ijekavski kao svojim prirodnim govorom, a kada govore stranci, Francuzi ali i Turci-Osmanlije, Andrić upotrebljava ekavicu, podrazumijevajući time da im riječi prevodi sa drugih jezika/. *Kad tri Bosanca ne možeš zajedno sastaviti da se ne posvađaju ko je prvi /već, posledn-ji nije nijedan, to se zna/. Pa i da uspem u svemu tome, šta vredi kad ovi bosanski junaci neće da se bore s one strane Drine i Save* /otkriva Andrić zanimljivu političku refleksiju/. *Tu, na bosanskim granicama, prestaje njihova hraborst i njihovo poslovično junaštvo."*,[*284] govorio je vezir s ogorčenjem i potcjenjivanjem.

Tahir-beg je u iskazima svojih opažanja i spoznaja bio rječitiji, prihvatajući svaku temu otvoreno, ali u mjeri diplomatske rječitosti. Od lirskog uzbuđenja u povodu djece, proljeća, sa uvođenjem pjesnikovih riječi: *"U deci se obnavlja i čisti reka čovečanstva"*,[*285] on je

283. Ibidem, 259.
284. Ibidem, 360.
285. Ibidem, 361.

prelazio u hladno razmatranje o prirodi ratova i odnosa prema njima na Istoku i Zapadu, izražavajući pri tome i Andrićeve zapadnjačke poglede o zavojevačkom islamu, koji su, izrečeni kroz usta muslimana, dobivali na težini karakterizacije. Gledajući Davila *"pogledom kakav se vidi u kuna i lasica, okretnih zverki koje kolju i piju krv ali ne jedu meso zaklane životinje"*,*[286] Tahir-beg je ustvrdio da *"između hrišćanskih država traje slobodan rat već stolećima"*, a na primjedbu Davilovu da i *"nehrišćanske, istočne države ratuju"*, on je objasnio potvrđujući Andrićevu tezu: *"Ratuju. Samo razlika je u tome što islamske države ratuju bez pritvorstva i protivrečnosti. One rat smatraju oduvek kao jedan važan deo svoje misije na svetu. Islam je i došao u Evropu kao ratujuća strana i do danas se u njoj održao ili svojim ratovanjem ili blagodareći međusobnim ratovanjima hrišćanskih država.* /iznosio je on andrićevski poučno/. *Dok hrišćanske države, koliko ja znam, osuđuju rat u toj meri da uvek jedna na drugu bacaju odgovornost za svaki rat, i osuđujući ga ne prestaju da ga vode."*[*287] A u nastavku Tahir-begova upravnim govorom objektiviziranog izlaganja Andrić je iznio svoju vlastitu zebnju, ne od muslimansko-hrišćanskog ubijanja, koje je bilo datost sa piščevom pristranošću, nego od međuhrišćanskog sukoba u Evropi i Bosni, kojim se njegovo djelo suvremeno aktualiziralo u cijelom rasponu od pada osmanlijske vladavine do Drugoga svjetskog rata: *"Obratite pažnju pa ćete videti da je tačno da gde god proširi hrišćanska Evropa svoju vlast, sa svojim običajima i uređenjima, tu dođe i rat, međuhrišćanski rat. Tako je i u Africi, tako u Americi, tako je u evropskim delovima Osmanlijskog Carstva koji su potpali pod neku hrišćansku državu. I ako bi*

286. Ibidem, 361-362.

287. Ibidem, 362.

se ikad, po volji sudbine, desilo da izgubimo ove krajeve i da ih osvoji neka hrišćanska zemlja /.../, sa njima bi bilo isto. Tako bi se možda moglo desiti da se, kroz sto ili dvesta godina, na ovom istom mestu gde vi i ja sada razgovaramo o mogućnosti tursko-hrišćanskog rata, kolju i krve među sobom hrišćani, oslobođeni ispod osmanlijskog gospodstva."[288] Pri tome se, piše Andrić, dodajući tim riječima obilježje turskog ponižavanja i zluradosti, *"Tahir-beg... smejao glasno svojoj viziji."*[289] Ta pokretljivost pripovijedanja, uz stalnost ideje, između pisca i njegova objektiviranog i subjektiviranog lika, ta promjena tačke gledišta služila je Andriću da kaže sve a da prikrije sebe, da i u demonskom iskazu nađe izlaz za sebe izvan odgovornosti, a moralnu težinu da svali na drugoga. Ali on ponekad nije uspijevao da priguši ili posreduje negativne napone prema muslimanima, islamskom svijetu smatrajući ih historijskim krivcima i smetnjom evropeizacije. Tako je na ishodu, u ponovnom osvrtu na razgovor sa Tahir-begom, a nakon Davnine grube karakterizacije toga čovjeka *"koji se smrću leči a živi od droga"*, Davil izrazio u mislima još jedno zapadnjačko čuđenje nad ovim svijetom orijentalne Bosne: *"... Čudno, kako ovde niko nema milosti ni onog prirodnog sažaljenja, koje se kod nas spontano javlja pred svakim tuđim stradanjem* /kao da je govorio Andrić u njemu, bez uočavanja osjećanja merhameta/. *U ovim zemljama treba biti prosjak ili bogalj na ulici, pa da se izazove sažaljenje. /.../ Sto godina čovek da živi ovde, nikad se ne bi mogao naviknuti na ovu suvoću srca u govoru, ovu vrstu moralne golotinje, i grube neposrednosti, nikad ne bi mogao očvrsnuti toliko da ga ona ne povredi i ne zaboli."*[290] A odmah nakon ove jed-

288. Ibidem, 363.
289. Ibidem.
290. Ibidem, 364. O dolasku Alipaše u Bosni, nakon smjenjivanja

nostrano uopćene karakterizacije, bez ikakvoga prijelaza, kao sugestiju uzroka i razloga te grubosti mentaliteta i tvrdoće srca, Andrić zapisa:

> *"Nad njima jeknu glas mujezina sa Šarene džamije, odjednom i plahovito kao eksplozija. U tom oštrom glasu drhti i odliva se neka silna, borbena i gnevna pobožnost koje su prepune, izgleda, mujezinove grudi. Bilo je podne. Javi se i drugi mujezin sa neke nevidljive džamije. Glas mu, uzbuđen i dubok ide kao pobožna i revnosna senka za glasom čaršijskog mujezina."*[291]

Bila je to, književnom sugestijom izražena, Andrićeva koncepcija geneze moralnog mentaliteta sa ishodištem u tursko-islamskoj vladavini, i ujedno

---

Ibrahim Hilmi-paše, Vladislav Skarić u knjizi *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austroguarske okupacije*, Sarajevo, 1937., 168., piše slijedeće: "Novi vezir Alipaša Derendelija trebao je stići u Sarajevo 5. maja 1813. U susret mu izidoše velikodostojnijci iz Sarajeva na Kozju Ćupriju. Tamo je bio napravljen jedan paviljon /kiosk/, pred kojim je paša trebao sjahati s konja, pa da ga tu pozdrave i posluže ga kavom i šerbetom; Ali on ne sjaha i rđavo primi Sarajlije rekavši im: 'Ja sam umoran i hitim u Sarajevo. Nikako neću da primam vaše kave, niti mi je ugodno poklonstvu ljudi one varoši, koja se rđavo pokazala prema prijašnjem veziru /Ibrahim-Hilmipaši/ i nije se ustručavala zabraniti mu da prenoći u varoši.' /.../ Ove riječi zaprepastiše Sarajlije i oni se žurno vratiše. Vezir se krenu u Sarajevo pola sahata iza njihova odlaska. Pratnja mu nije bila vrlo velika. U njoj je bila mullà, jenjičaraga, vezirovi dvorjani i 1200 Arnauta. Vodio je sa sobom i dva velika topa, što je uplašilo Sarajlije, jer do tada ni jedan vezir nije dolazio s topovima. /.../ U Sarajevu, gdje je sve bilo uplašeno, govorilo se da se vezir neće zadržati duže od tri dana. Ali je on sam govorio, da će u Sarajevu ostati 6 mjeseci. /.../ Dan dva docnije dvojica njegovih kavaza napadoše na dvojicu Sarajlija, pa ih odvedoše i svakom udariše po 200 batina. Kada je kazna bila izvršena, iziđe vezir iz svoje sobe, pa se kao tigar baci na ona dva jadnika, stade ih udarati i gaziti ih nogama prijeteći im nožem, koji je bio izvukao. /.../ Vezir je bio nešto ljut i na jevreje ili je bio lakom na njihov novac, pa se očekivalo svašta. Njihove je glavne ljude tih dana pohapsio. Za vezire se veli, da je bio vrlo surov i da je počinio dosta zala ulazeći u Bosnu. Sada su Sarajlije žalile za prijašnjim vezirom, koga su klevetali u Carigradu."

291. Ibidem, 364-365.

njegoševski odbojna recepcija ezana bez pojma o njegovu plemenitom značenju, koji je Andrić romantičarski opisao i asocijativno stilizirao kao izraz militantnog islama, kao vjere srdžbe i bijesa, saglašavajući se asocijativno s već prikazanom predstavom bošnjačke divlje, surove i fanatične svjetine pri pobuni čaršije.

Dok je u čulima i dušama evropskih romantičara Orijent doživljavan kao egzotični svijet opojnosti i zanosa, fantazije i arome, Andrić u dvadest trećem poglavju svoga djela govori o *"orijentalnom otrovu"*. I to na primjeru mladog Fresinea *"koji je doputovao da* /Davilu/ *usmeno izloži teško stanje "francuskog hana" u Sarajevu".*[292] *"Mladi čovek je bio potpuno obeshrabren. Omršaveo, kosa mu se proredila na temenu, lice dobilo nezdravu boju. Davil je primetio da mu podrhtavaju ruke i izbija gorčina u glasu. One mirne jasnoće kojom je sve predviđao i raspoređivao kod svoje prve posete /.../ potpuno je nestalo"*. Opisuje Andrić, a zatim zauzima Davilovu posmatračku poziciju i komentira: *"Istok, mislio je Davil* /sa Andrićevim osjećanjima iz kojih je ovaj pisac gledao, uopćavao i objašnjavao svijet osmanlijske Bosne iskazujući sebe/ *sa onim nesvesno zluradim ljudskim zadovoljstvom sa kojim kod drugih otkrivamo i posmatramo tragove bolesti koja i nas muči, Istok je prodro u krv ovom mladom čoveku i podrovao ga, uznemirio i ozlojedio."* A zatim se Andrić ponovo vraća poziciji pisca kao posmatrača i nastavlja: *"Mladić je zaista bio gorak i obeshrabren. Ono razdražljivo nezadovoljstvo sa svim i svačim, koje napada i osvaja ljude sa Zapada koji dođu poslom u ove krajeve, ispunjavalo ga je očigledno celog i on nije imao snage ni da ga savlada ni zadrži u sebi. /.../*

292. Ibidem, 380.

Njegovi predlozi su bili radikalni. Treba sve likvidirati, što pre to bolje, i potražiti druge puteve, preko druge neke pokrajine u kojoj se može živeti i raditi s ljudima."[293]

"Davilu je bilo jasno da je mladi čovek zaražen "orijentalnim otrovom" /konstatira Andrić/ *i da je u onom stadiju bolesti u kom čovek, kao u groznici, niti vidi stvarnost niti može pravo da sudi, nego je svakim nervom, svakom mišlju u stalnoj raspri i borbi sa onim što ga okružuje."*[294] *"Orijentalni otrov"* u Andrićevoj psihološkoj dijagnostici manifestira se tako u potpunom razočarenju, obeshrabrenosti i gorčini, u razdražljivom nezadovoljstvu svim i svačim, u radikalnim prijedlozima koji traže prekid svih poslova i aktivnosti u Bosni, i u bespovratnom bijegu iz te zemlje. Najzad, u Fresineovoj spoznaji koliko su *"ovi Bosanci nepouzdani, oholi, sirovi i podmukli"*, koja je zapravo gotovo prijevod stvarne rečenice kako ju je donio Pierre David.[295] A tom psihološkom nalazu Andrić je priložio i Fresineovu kliničku sliku nezdravosti, podrhtavanja lica *"na kome su se naslućivali tragovi rđavog varenja i razlivene žuči"*.[296]

Proširujući ovaj prikaz slike i uzroka *"orijentalnog otrova"* daljnim crtama turskog mentaliteta, Andrić je iznio Ibrahim-pašino reagiranje na vijest iz Carigrada o pomoru u njegovu haremu: *"Kuga koja poslednjih nedelja mori po Carigradu uvukla se i u vezirovu kuću na Bosforu."*[297] *"Eto, kuga nije mogla izostati. Morala je doći, zbog naših grehova. Mora da sam i ja grešan, dok je i u moju kuću ušla"*, govorio je vezir *"hladnim glasom kao da gov-*

293. Ibidem, 381.

294. Ibidem.

295. Ibidem, 381. Šamić, 138: "Tek poslujući s Bosancima, živeći među njima, čovjek doista uvidi do kog stepena su oni licemjerni, oholi, surovi i vjerolomni."

296. Ibidem, 383.

297. Ibidem.

ori ustima od kamena", videći u tome dublju duhovno-etičku uzročnost. Odbijajući odlučno objašnjenje da su i *"svetački nevine ličnosti i kuće stradale slučajnim prenošenjem klica ove opasne zaraze"*, on je isticao: *"Ne. Od greha, od greha sve to dolazi. Narod je u prestonici izgubio razum i obraz. Sve je pomahnitalo i dalo se u trku za uživanjima, za raskošem."* Svodeći sve to na nemar vlasti, on je nostalgično napominjao kako se za vladavine sultana Selima *"greh...u prestonici progonio, suzbijalo se pijanstvo, nevaljalstvo i nered"*.*[298] A na Davilov pokušaj da ga primiri uključujući se u njegov sustav rasuđivanja *"kako između greha i kazne mora doći najposle do ravnoteže i kako će valjda tako biti kraja i ispaštanjima"*, on je odlučno odgovorio: *"Bog je jedan. On zna meru."*[*299]

U mozaiku tursko-bosanske pozadine konzulskih zbivanja Andrić je iznio i slučaj sa Ismailom Raifom, ustvari poturčenim alzaškim Jevrejom, koji je stupio u službu najstarijeg sina Sulejman-paše Skopljaka, *"razmaženog i upuštenog gospodičića, sklonog mnogim porocima a naročito piću, i ni u čemu nalik na svoga oca, lukava i pretvorna, ali hrabra, čista i radina čoveka"*. Kada je Davna otkrio konzulu da on nije provokator nego pederast, on se samo uhvatio za glavu: *"O, ooo! Šta još neće naići na ovaj Konzulat."*[*300] A u tu oblast Davilova zapadnjačkog zgražanja ili bar nerazumijevanja osmanlijskih postupaka spadao je i *"turski običaj da u toku pričanja citiraju stihove kao nešto naročito važno i značajno, ali nikad nije mogao da vidi u čemu je stvarni smisao citiranih stihova i gde je njihova veza sa predmetom o kome je reč, a stalno je osećao da im Turci daju važnost i*

298. Ibidem, 384.
299. Ibidem.
300. Ibidem.

značenje koje on ne može da oseti i pogodi",[*301] što je zapravo predstavljalo odsustvo prave recepcije uslijed različitosti duhovno-kulturnog svijeta koji je konzul nosio u sebi, i nerazumijevanja turskog koji mu je bio ne samo tuđ nego i odbojan. U tu oblast Davilova zapadnjačkog zgražanja ulazila je i *"Tahir-begova orijentalska pažnja od koje se čoveku koža ježi"*.[*302] Kao i postupak *"turske dece iz građanskih kuća"* prema onima koji su u zimskoj gladi i studeni primali *"kaursku hranu"* i novac od Francuskog konzulata. *"Gladeži! Jesi li se najeo krmetine? Gladeži!"*,[*303] vikali su za njima.

Opažanja o turskoj Bosni te odnose Bošnjaka i Osmanlija, iznesene neposredno ili češće doživljajno posredovane Davilom, zatim njegove utiske iz susreta sa vezirima, Andrić je iznosio, sa psihološkom podozrivošću i isticanjem zaoštrenih akcenata i osjećanja niže vrste, i u daljnjem pričanju hronike o konzulima kao središnju temu svoga cjelokupnog stvaranja. Tako je, kada je Ibrahim-paša iznosio konzulu simpatije prema Francuskoj kao razlog svoga smjenjivanja, dodao u zagradi: *"Davil je dobro znao da je to jedna od onih orijentalskih laži ili poluistina koje kruže među istinskim vezama i uslugama kao lažne pare među pravima."*[*304] A u iskazivanju "odnosa prema Bosancima" Andrić je veziru dao neposrednu riječ: *"Ovom narodu, verujte mi, treba oštriji i svirepiji vezir. Istina, kažu da me sirotinja po celoj zemlji blagosilja. A to jedino i želim, bogati i silni me mrze."*[*305] - počeo je on svoju ispovijest konzulu u Andrićevoj interpretaciji Davidova zapisa toga razgovora, u kojemu Ibrahim-paša stvarno isto kaže:

301. Ibidem, 397.
302. Ibidem, 399.
303. Ibidem, 402.
304. Ibidem, 407.
305. Ibidem, 408. Šamić, 157 f. 8.

/Unatoč molbi da se vrati u Carigrad, sultan smatra da/ *"treba da još ostanem među ovim narodom neukim, tvrdim i nepoverljivim, koji bi trebalo da ima okrutnijeg i bezdušnijeg pašu nego što sam ja. Ja se toga bojim /.../Kažu da me sirotinja blagosilja. To je sve za čim težim. Znam da me mrze bogati ljudi i oni koji se bogate nepravde čineći."* A na odlasku */"napuštajući ovu tužnu zemlju"/*[306] još jedanput se poistovijetio s njim u osjećanju iste sudbine dvaju stranaca u nepodnošljivoj i neprijateljskoj zemlji: *"Sa svačim se čovek rastaje, pa je i nama vreme došlo. Mi smo se našli kao dva prognanika zatočeni i zavejani ovim groznim narodom. Ovde smo odavno postali prijatelji i bićemo to uvek, ako se ikad opet nađemo na nekom boljem mestu."*,[307] rekao je on Davilu, slijedeći gotovo doslovno ovaj iskaz u Davilovu izvještaju./ *"Mi smo dva izgnanika, rekao mi je na kraju Ibrahim-paša. Naše prijateljstvo, koje se začelo u zemlji snjegova i opakog naroda Bosne, biće utoliko čvršće i biće nam milije ako se ikad opet vidimo u boljoj zemlji."*/,[308] *"mada nije odlazio kriomice i praćen opštom mržnjom kao nekada Mehmed-paša"*.[309]

Po sistemu kontrasta i u ritmu naglašene zloće i nasilja novi vezir Siliktar Ali-paša dramatizirao je život u Travniku već prema najavi u pismu koje je Ibrahim-paša s puta poslao Davilu: *"... Mogu samo da kažem: neka se Bog smiluje sirotinji, i svakome onome koji nema zaštite. Sad će Bosanci da vide..."*[310] Nadmašujući daleko sve svoje negativne slike Bošnjaka, Andrić je u opisu Siliktar Ali-paše pedantno skupio i povezao sve crte i oblike osmanlijske surovosti i nasilja i to usmjerene

306. TH, 410.
307. Ibidem, 409.
308. Šamić, 160. f. 15.
309. TH, 111.
310. Ibidem, 413.

prema Bošnjacima, Čak je i Šamić, poredbeno faktografski pouzdan, ali psihološki površan, na kraju poglavlja o dolasku Siliktar Ali-paše u Travnik, nakon usporedbi Andrićeva teksta sa Davidovim izvještajima, zaključio: da Andrić "vrši izbor između činjenica i pojedinosti sadržanih u dokumentima" i da ga "naročito /.../ interesuje ovaj put sve što izaziva užas, strah i trepet, sve crte i djela koja prikazuju okrutnost novog vezira: globe i zatvori, batinjanja, smaknuća i ubistva", a "da bi pojačao taj utisak okrutnosti, pisac se nimalo ne ustručava da izmijeni izvjesne činjenice, da ih preuveliča..."[*311] Smisao Andrićevih razvijanja Davidovih kratkih iskaza je "isti kao i smisao izmjena: istaknuti, učiniti reljefnim sve što odiše užasom, sve što pokazuje divlju i okrutnu prirodu ovoga vezira da bi njegova slika bila još okrutnija i svirepija, da bi od nje stvorio simbol turskog despotizma", završava Šamić, tražeći za to opravdanje u političkim tezama srpske historiografije: jer od tog despotizma "su stoljećima patili jugoslovenski narodi/!/"; "nije li upravo ovaj vezir u krvi ugušio srpski ustanak?",[*312] pita se Šamić, i ne sluteći zapravo da tim riječima otkriva neprekidne stvaralačke političko-idejne intencije samog Andrića još od njegove doktorske dizertacije i prvih proza.

Dolazio je *"sam i go kao hajduk u šumi"* piše Andrić u navodnicima, *"ali sa hiljadu i dve stotine dobro oružanih Arnauta 'opasnog izgleda' i dva velika poljska topa, a pred njim je išao glas neuračunljivog krvoloka i najsvirepijeg vezira u Carevini"*, šireći strah pred sobom. Iste pojedinosti o Siliktar Ali-paši iznio je u svome izvještaju i konzul David kao Andrićev neposredan izvor: "/Vezir

311. Ibidem, Šamić, 165. f. 6.

312. Šamić, 168.

vodi/ *sa sobom samo mulu, janičar-agu i ukućane, kao i hiljadu dvesta Arnauta dosta opakog izgleda. Osim toga ima dva velika poljska topa.../.../ Priča se da je to strahovito svirep čovjek. Grad je sav prenerażen... Jednom riječju, pred njim ide strah i trepet.*"[*313]

Kad su mu se na putu između Pljevalja i Priboja topovi u blatu zaglavili, *"vezir je* /kad je stigao u Priboj/ *zbog toga posekao sve državne činovnike bez razlike /.../ i dvojicu najuglednijih ljudi iz čaršije"*; zadržavajući se u svakoj kasabi *"odmah* /je/ *uvodio svoj red: udarao namet, sekao nepokorne Turke, hapsio ugledne ljude i sve Jevreje bez razlike"*.[*314] A na ulazu u Sarajevo, piše Andrić slijedeći Davidove iskaze o pašinoj grubosti, kad su mu najugledniji bezi i čaršijski ljudi izišli u susret, *"odbio je grubo da primi to izaslanstvo, vičući glasno iz svoga šatora da mu se odmah gube s puta, a on će one koji mu budu potrebni naći u njihovim kućama"*, a već *"sutradan su u Sarajevu bili pohapšeni svi bogatiji Jevreji i nekoliko najuglednijih begova. Jednoga od njih, koji se samo usudio da upita zašto ga hapse, vezali su i batinali u prisustvu vezirovom."*[*315]

"Ali njegov stvarni dolazak u Travnik, način na koji je primio ajane i održao s njima prvi Divan, prevršili su glas koji mu je prethodio",[*316] otpočeo je Andrić dramatično središnju epizodu užasa u ovom poglavlju, u kojoj se poklopila sva ona sklonost ka romantičnom i morbidnom koju je on sam nosio u sebi sa stvarnim elementima opisa ovog događaja u Davidovim zapisima.

Toga dana je na čelu povorke *"prvo ušao odred od tri stotine vezirovih Arnauta"*, a pred vezirovim konjem *"išao je jedan ogroman delija držeći sa obe ruke velik i gô*

313. Ibidem, 169-170.
314. TH, 413.
315. Ibidem, 413-414.
Šamić, 7-8. f. 7.
316. TH, 414.

mač pred sobom". Navečer su izvršena *"hapšenja Jevreja i uglednijih ljudi, po načelu da se 'drukčije razgovara sa čovekom koji je jednu noć prenoćio u zatvoru'"*, a ko god je za njima zaplakao ili se požalio *"bio je batinan"*. Pri tome je Ali-paša slijedio princip *"da niko toliko ne plaća, da bi se oslobodio, kao Jevreji i da niko posle ne širi tako strah po varoši kao oni"*. Uz njih su *"odvedeni /.../, vezani i bačeni u tvrđavu"* gvardijan samostana u Gučoj Gori i jeromonah Pahomije. Zatvoreni zbog ubistava ili krupnijih krađa sutradan su izvedeni iz tvrđave i *"još o izlasku sunca povešani na raskrsnicama grada"*.*[317]

Dramatičnost ovih uvodnih zbivanja Andrić je koncentrirao na prvi vezirov divan u Konaku i pojačao je opisom *"tišine od koje dah staje i utroba premire"* i napomenom da je Ali-paša bio poznat upravo po tome *"da je umeo da stvori, podržava i širi takvu atmosferu straha koja je savlađivala i lomila i one ljude koji se ničega pa ni smrti ne boje"*. Poslije čitanja sultanova fermana, vezir je sakupljenim ajanima prvo saopćio smrtnu osudu travničkog kajmakama Resim-bega. *"Ali-pašini udarci su bili strašni naročito po tome što su bili neočekivani i neverovatni"*, piše Andrić u komentaru nakon toga, nehotično otkrivajući neočekivanost i nevjerovatnost kao osobine romantičarskog načina vlastitog pripovijedanja pojedinih događaja u ritmu svoje hronike. Ali ne zaboravlja da besprimjernom najavom njegova pogubljenja u petak blasfemično i tendenciozno poveže dan posebne molitve sa ovim okrutnim činom, pod vidom svirepe nihilističke karakterizacije Ali-paše kao čovjeka kome ništa nije sveto, da bi *"na ovu vest došlo posluženje, kafa, duvan i šerbe"*[318] kao demonski cinički intermeco. Vrhunac aluzivnosti vezirove

317. Ibidem, 414-415.

318. Ibidem, 415.

poruke okrutnim primjerom Andrić je, slijedom Davidova zapisa, dao nakon toga: dok je stari i poštovani Hamdi-beg Teskeredžić govorio nekoliko riječi u odbranu kajmakama, koji je okrivljen da je zamjenjujući bivšeg vezira *"tako labavo i neuredno vodio stvari da je dva puta zaslužio smrt"*, jedan od momaka se *"sudari lako sa jednim čubukdžijom i obori mu jednu lulicu"*, a *"vezir, kao da je samo to čekao, sevnu očima, nagnu se ustranu, izduži trup i baci se velikim nožem, koji je držao negde pored sebe, na ukočenog momka. Nastade trka među momcima, koji su izvodili nesrećnika oblivenog krvlju, i još veća ukočenost među ajanima i begovima koji su gledali preda se, svaki u svoj fildžan, zaboravljajući na čibuke koji su se pored njih dimili."*[*319]

U svome izvještaju David je, sa manje pojedinosti, o ovoj sceni pisao: "Ali-paša se bacio nožem na jednog od svojih slugu, u prisustvu svih uglednih ljudi iz Travnika, zato što nije posluživao kako treba. Ova tako nagla strogost prenerazila je sve prisutne."[*320] *"Jedini je* /nastavlja Andrić/ *Hamdi-beg zadržao mir i prisebnost i dovršio svoju odbranu starog kajmakama..."*[*321] Odgovor i prijetnja vezirova bila je izraz scene koja se netom odigrala, nalik na sličan monolog Dželaludin-paše u Bašagićevoj povjestici. *"Ja nisam došao da se lažemo i kroz kamiš ljubimo ili da spavam na ovom šiljtetu - završio je vezir - nego da uvedem red u ovoj zemlji koja se do Stambola pročula po tome što se ponosi svojim neredom. I za najtvrđu glavu ima sablja. Glave su na vašim ramenima, sablja je u mojoj ruci a carski ferman mi je pod jastukom..."*[*322] A tu svoju namjeru objasnio je drugim riječima Davilu na prvoj audijenciji, dok se, u poznatom Andrićevu

319. Ibidem, 415-416.
320. Šamić, 167, f. 10.
321. TH, 416.
322. Ibidem, 416.

paradoksu riječi i izgleda, *"smejao glasno, a oko usta i potkresanih brkova i brade igrao mu je neki mlad i vragolast izraz":*[323] *"Ja verujem da njima nisam porijatan. Ali nisam ja ni došao zbog toga da se njima svidim. Oni su budale koji hoće da žive od praznog gospodstva i drskih, velikih reči. A to ne može da bude. Došlo je vreme da se i oni opamete."*[324] *"Neka govore šta hoće /.../, ali verujte da ću ja uterati ovom svetu zapt i red u kosti"*, nastavljao je vezir Davilu da bi ponovo preokrenuo ton i namjere svoga govora: *"A vi se ne obazirite ni na što, nego što god vam treba, dođite pravo k meni. Moja je želja da vi budete mirni i zadovoljni." "To je bilo prvi put"*, - komentira Andrić na kraju, - *"da Davil ima pred sobom jednog od onih potpuno neukih, sirovih i krvavih osmanlijskih upravljača o kojima je dosada znao samo iz knjiga i pričanja,"*[325] kao što je i on sam za ovu scenu bacanje noža saznao iz njegovih stvarnih zapisa.

Andrić je završio svoje pripovijedanje etičkim razmišljanjem o strahu kao strukturnoj atmosferi ovog poglavlja, kao što je pojam "orijentalnog otrova" bio žarište jednog od prethodnih. Ali dok je "orijentalni otrov" ulazio u strance bačene na Istok, strah od okrutnog vezira uvlačio se u travničke begove. Čak se i motiv "Lutvine kahve", kao mjesta superiornih razgovora o sudbonosnim pitanjima, s kojim je djelo započeto, po drugi put pojavio u ovom času kritičko-moralnog poniknuća: *"Sofa u Lutvinoj kafani stajala je pusta, iako je proleće nastupilo i lipa nad njom počela da zeleni. Sve što su se travnički begovi usudili, to je da ponizno zamole vezira da oprosti kajmakamu njegove greške* /iako niko nije znao kakve/ *i da mu, s obzirom na nje-*

323. Ibidem, 418.
324. Ibidem, 417.
325. Ibidem, 418.

govu starost i ranije zasluge, pokloni život."[326] Ali je prethodni traktat, kao razvijena Njegoševa misao o "strahu /koji/ čovjeku kalja obraz često", ostao kao Andrićev komentar njihove poniznosti, nasuprot bahatosti na uvodu knjige:

"To je bio onaj veliki strah, nevidljiv i nemerljiv, ali svemoćan, koji s vremena na vreme nailazi na ljudske zajednice i povije ili pootkida sve glave. Tada mnogi ljudi, obnevideli i zaluđeni, zaborave da postoje razum i hrabrost i da sve u životu prolazi i da život ljudski, kao i svaka druga stvar, ima svoju vrednost, ali da ta vrednost nije neograničena. I tako, prevareni trenutnom mađijom straha, plaćaju svoj go život mnogo skuplje nego što on i vredi, čine podla i niska dela, ponižavaju se i sramote, a kad trenutak straha prođe, oni vide da su taj svoj život otkupili po suviše visokoj ceni ili čak da nisu bili ni ugroženi, nego samo podlegli neodoljivoj varci straha."[327] Ali bilo je u tim riječima i vlastitog suočenja i psihološkog rasterećenja iskazom: rezonanci Andrićeve kjerkjegorovske strepnje, i vječitog straha nad vlastitom egzistencijom čovjeka na razmeđu vjera, nacija i kultura, životom i službom opredijeljenog na suprotnoj strani, u stalnoj brizi da što ne pogriješi, da se ne oda i da se ne ugrozi.

Negativan, odbojan ili bar podozriv odnos prema Orijentu, njegovoj kulturi, duhu i načinu mišljenja i osjećanja, koji je sjedinjavao zapadnjake tuđince u Bosni kao jednu od suprotstavljenih strana u ovom djelu, zasnovan na strukturi romantičarski krajnjih kontrasta, kontraverzi i konfrontacija, Andrić je u glavi dvadest šestoj iskazao i kao politički interes, a ne samo vlastitu želju za jedinstvom kršćansko-evropskog svijeta, u situaciji kada se počelo govoriti o predstojećem

326. Ibidem.

327. Ibidem.

ratu između Austrije i Francuske. tako je i uzdržljivi fon Paulić rekao Davilu: *"U svakom slučaju, kao dva časna čoveka i Evropljanina, koji su u vršenju svoje dužnosti bačeni u ovu zemlju i prisiljeni da žive pod izuzetnim okolnostima, mislim da ne bi trebalo da se pregonimo i klevetamo pred ovim varvarima, kao što se to možda dešavalo ranije."*, što se poklapalo sa Davidovim zapisom: *"Izjavio mi je da, kada god ne budu u pitanju politički interesi, on neće ništa manje biti Francuskoj na usluzi /.../ Ja sam njemu učinio sličnu izjavu, i mi ćemo obadvojica sačuvati, i pored rata /.../ držanje i osjećanja dvaju časnih ljudi, koji će izbjegavati, u zemlji varvara, klevetanje svojih naroda i vlada, u koju grešku je padao prethodnik g. Paulića za vrijeme prošlog rata."*[*328] A Davil mu je odgovorio, ističe Andrić u navodnicima, koji upućuju na originalni izvor: *"... Svi pripadnici zapadnih država, bez razlike, sačinjavaju ovde na Orijentu jednu jedinu porodicu, ma kakve bile inače nesuglasice koje u Evropi postoje između njih"*. U Davidovu izvještaju ta rečenica doslovno glasi: "Strani narodi na Orijentu činje uvijek jednu te istu porodicu, ma kakva bila razmimoilaženja između njih u Evropi..."[*329] Kao događaj vrhunskog zanimanja na drugoj strani, Andrić je istakao sipljivo objavljivanje Hamze Telala *"da je Bog blagoslovio islamsko oružje velikim i pravednom pobedom nad pobunjenim nevernicima, da je Beograd pao u turske ruke i da su i poslednji tragovi neverničkog ustanka u Srbiji zauvek satrveni."*[*330] Ali je u isto vrijeme ponovo istakao prvotni motiv rezerviranog reagiranja bošnjačkih uglednika, koji su sve odmjeravali dosljedno svome mentalitetu i u skladu sa svojim probitkom: *"Begovi i čaršijski ljudi ne bi bili ono što*

328. Ibidem, 428. Šamić, 172., f. 8.
329. TH, 429. Šamić, 174., f. 13.
330. TH, 430.

jesu - travnička gospoda - kad bi se iskreno i glasno obradovali ma čemu, pa čak i pobedi turskog oružja. Svi su samo uzdržljivo i dostojanstveno žvakali neku reč, jednosložnu i beznačajnu, ali nisu smatrali za vredno ni nju glasno da izgovore. Jer, koliko je dobro što će se Srbija umiriti, toliko je nezgodno što će se Ali-paša vratiti kao pobednik i biti s njima, po svoj prilici, teži i grđi nego što je dosad bio."[331]

A u razgovoru Davila sa Ali-pašom, kad se vratio sa pohoda, Andrić je ponovo istakao srpsku temu na brutalan osmanlijski način, koji je strukturno-stilizacijskim postupkom i kompozicijskim poretkom u poglavlju dovodio u vezu sa osnovnim agonalnim raspoloženjem i političkim držanjem Bošnjaka u istoj osmanlijskog državi:

> *"- Zna li se gdje je sad vođa pobunjenika, Crni Đorđe? - pitao je Davil, a pitao je upravo za to jer je čuo da je Karađorđe prebjegao u Austriju.*
>
> *- Ko to zna, i ko o tome vodi računa gde taj luta - odgovorio je prezrivo vezir.*
>
> *- A nema opasnosti da mu neka država ukaže gostoprimstvo i pomoć, i da se on posle opet vrati u Srbiju?*
>
> *Veziru ljutito trgnuše mišići u uglovima usta pa se onda saviše u osmejak.*
>
> *- Taj se neće vratiti. Uostalom, ne bi imao ni kuda. Jer, Srbija je opustele tako da za mnogo godina još neće ni taj ni iko drugi pomisliti da u njoj diže ustanke.*[332]

Drugi dio ovog dijaloga Andrić je našao u Davidovu izvještaju: "...To ustaničko jezgro, primijetio sam /piše David/, može opet postati opasno." - "Ne,

331. Ibidem, 430.

332. Ibidem, 433.

odgovorio je on /vezir/, jer je Srbija gotovo opustošena, a njene vođe neće u njoj više naći ljudi da podignu na ustanak"..."[*333]

A nakon vijesti o progonstvu smijenjenog Ibrahim Halili-paše i iznenadnoj smrti njegova tefdedara Tahir-bega *"kako se kaže: od srčane kapi"*, za Davila se, i za Andrića, jednom istom slikom u sniježnom sumraku zatvorio krug spoznaje otvoren njegovim davnim pogledom i razmišljanjem. *"Mislio je o kamenom turbetu na osam uglova, pored koga je godinama prolazio, o plamenu te sveće, koji večeras jedva prodire kroz maglu, a koji su on i Defose nekad nazivali žvečitom svetlošću', o postanku toga turbeta, o istoriji Abdulah-paše koji u njemu počiva,"*[*334] piše Andrić, ne znajući za mističko značenje svjetlosti u kojoj se čovjek spaja sa božanskim bićem. Simboličku molbu sa Abdulah-pašina nadgrobnog pokrova Andrić je sveo na zaludan, slučajan život smanjen na jednu ovosvjetsku želju poslije smrti, i propratio racionalnom ironijom i čuđenjem zapadnjaka u konačnoj bitnoj spoznaji o nepojamnosti povijesne egzistencije i duhovnog sklopa bošnjačkoga muslimanskog svijeta. Pokazala se još jednom duboka različitost struktura duha i temeljna podijeljenost recepcije pojmova i pojava zapadnjaka, s jedne strane, i bošnjačkog čitaoca, s druge: ono što je imalo svoj smisao u tome svijetu, to je u doživljaju Davila i Andrića bilo bez smisla i upotrebe, a ipak se iracionalno-etički nastavljalo u vremenu beskraja, kao romantičkoj dimenziji Andrićeve pripovjedačke umjetnosti. Stoga je Andrićevo razmišljanje od natpisa, ako je takav postojao, do čuđenja imalo jedini mogući put i

333. Šamić, 177. f. 11.

334. TH, 437.

razinu i predstavljalo potpun prekid obostranog razumijevanja, zapravo mimoilaz bez povratka:

"Kameni, niski sarkofag, pokriven zelenom čojom na kojoj piše: 'Neka Svevišnji rasvetli njegov grob!' debela voštanica u visokom, drvenom svećnjaku, koja danju i noću gori nad tamnim grobom, u nemoćnom naporu da postigne ono što od Boga moli ovaj natpis, a što Bog, izgleda, neće da učini. Paša, koji se još mlad popeo visoko i slučajno došao u svoj rodni kraj da umre. Da, svega se seća, kao da je to svačija i njegova rođena sudbina. Seća se kako je Defose pre odlaska ipak uspeo da vidi i da pročita Abdulah-pašin testament, i kako mu je živo i opširno pričao o tom.

Znajući kako je malo svetlosti u ovoj dolini, paša je uvakufio kuće i kmetove i ostavio još i u gotovini, a sve samo zato da bi mu nad grobom, dok je sveta i veka, gorela bar ova jedna velika voštanica. I sve je još za života utvrdio i osigurao, pismeno, kod kadije, sa svedocima /.../. Da, taj paša je znao kakvih mračnih večeri i maglovitih dana ima u ovom tesnacu, gde njemu valja do sudnjega dana ležati, znao je i kako ljudi brzo zaboravljaju i žive i mrtve, izneveravaju obaveze i krše obećanja. I dok je bolovao u jednom od ovih čardaka, a bez izgleda na ozdravljenje, bez nade da će oči ikad više videt širi vidik od ovoga, jedino što ga je u njegovom neizmernom jadu zbog propuštenog života i prerane smrti moglo, bar malo da uteši, bila je pomisao na čist pčelinji vosak koji će mu nad grobom sagarati mirnim, bezglasnim plamenom, bez dima i ostatka. Zato je sve ono što je velikim naporima, junaštvom i pameću stekao u svom kratkom životu, dao za ovaj plamičak koji gori

nad njegovim nemoćnim ostacima. U nemirnom životu nagledavši se zemlje i ljudi, video je da je vatra osnov stvorenog sveta: ona pokreće život i ona ga uništava, vidljivo ili nevidljivo, u bezbrojnim oblicima i različitim stepenima. Stoga su njegove poslednje misli bile posvećene vatri. Dabogme, ovo malo plamena nije mnogo ni sigurno i, verovatno, neće do kraja dotrajati, ali je sve što se može: jednu tačku mračne i studene zemlje trajno osvetliti. A to znači ozariti, pa ma i samo jednim zračkom, sve oči koje ikada tuda prođu." [*335]

Kao zapadnjak, inkarniran u Davilu, koji ne može da osjeća i misli drukčije od svoga pogleda na svijet, moguće islamsko-mističko tumačenje poruke Andrić je odmah poništio blasfemičnom upotrebom Boga, a duhovnu simboličnu svjetlost izjednačio sa fizičkom svjetlošću, koje je *"malo /.../ u ovoj dolini"* tamnog vilajeta, kako je Andrić Bosnu u svome djelu stalno predočavao. Od nedostatka te ovosvjetske svjetlosti, znajući *"kakvih mračnih večeri i maglovitih dana ima u ovom tesnacu"*, napravio je jedini razlog opruke: *"da bi mu nad grobom, dok je sveta i veka, gorela bar ova jedina velika voštanica"*, koja je uz to simbol kršćanskog bogoslužja nad pokojnikom, ispuštajući iz nje, nevjerovatno, bilo kakve obrede molitve za dušu umrlog koji se reguliraju vakufnamom, sve u smislu stilizacije na odnos bosanskog mraka i čovjekove zemaljske potrebe za svjetlošću. Na kraju je preko *"mirnog i bezglasnog plamena"* svijeće prešao na materijalistički simbol vatre, kojoj su Abdulah-pašine *"poslednje misli bile posvećene"*, da bi se vratio opet plamenu svijeće kao izvoru i utoku svoje misli, koji može bar *"jednu tačku*

335. Ibidem, 437-438.

mračne i studene zemlje /Bosne/ *trajno osvetliti*", a to znači *"ozariti/.../ sve oči koje ikada tuda prođu"*, i time ostaviti spomen na sebe. To je bio potpun, logičan i pripovjedački dosljedan doživljaj Istoka na Zapadu.

Na pojavnoj razini, sve ono slučajno i nemoćno pred Božijim odbijanjem, ono što je Abdulah-paša uvakufio kao ratničku i životnu tekovinu i za života pismeno utvrdio i osigurao kao garanciju izvršenja, uz poznavanje ljudi kako iznevjeravaju obaveze i krše obećanja, sve to lično i povijesno iskustvo o ljudima, zemlji i životu, i sva ta ovosvjetska želja i nada, isprazna i relativna za Davila i Andrića, - ulazili su u oblast ranije definiranog "istočnog otrova", koji izaziva najprije čuđenje a zatim postepeno poodlijeganje njemu barem iluzijom površnog razumijevanja, Stoga Davil, i Andrić, i kaže nakon svega: *"Da, čudna zaveštanja, i čudni ljudi! Ali ko je proživeo ovde koju godinu i provodio svoje noći ovako pored prozora, taj sve to lako i dobro razume."*[336]

A nakon Davilovih sjećanja na protjeranog Ibrahim-pašu i na Tahir-begov navod perzijskog pjesnika *"Pobednikovo je lice kao ruža"*, za koji mu je ostao dužan odgovor: *"Da, lice pobednika je kao ruža, ali lice pobeđenoga je kao grobljanska zemlja, od koje svak beži i glavu okreće,"*[337] i nakon čestog gledanja na Abdulah-pašino turbe, Andrić zapisuje kao neki epilog toga Davilova dana, i još jednu promisao o Bosni na kontrastnom rasponu svetlosti turbeta i harama rakije: *"Ostala je samo tužna voštanica iz turbeta i, na protivnom kraju varoši, još jedna vatra, drukčija i veća od nje. To u*

336. Ibidem, 438.

337. Ibidem.

nekoj kačari peku rakiju, kao i svake godine u ovo doba."[338] Bio je to ujedno pripovjedački otvor za proročanstvo božijeg čovjeka Marka iz Džimrija o sudbini *"jadnih hrišćana"*.

Zanimljivo je da se posljednji mjeseci Davilova boravka u Travniku završavaju 1814.,kao što se jedno stoljeće kasnije,1914., završila *Na Drini ćuprija*; i jedno i drugo djelo u atmosferi terora i straha. Vezir je, sa svojim arnautskim odredima, *"bivao celoj zemlji svakim danom sve teži i nepodnošljiviji"*, a *"među muslimanskim svetom počelo je sve više da hvata maha nezadovoljstvo"* zbog toga nasilja, i to ono *"muklo, koje dugo tinja, ali kad izbije, vodi u krv i u pokolje"*, dodaje Andrić zloćudu krvavu crtu Bošnjaka i kada se bune protiv despotizma. A rasli su i vezirovi *"ispadi protiv begova i najuglednijih Turaka"*.*[339]

Na ovom mjestu svoga pripovijedanja, mada vezano, kao i uvijek, za Osmanlije i Bošnjake, Andrić je napisao i riječi neprolazne mudrosti, koja je nadmašavala povod i širila se u sfere sveljudske etike i filozofije: *"Jer nasiljem se mogu izvršavati prepadi i postići korisni preokreti, ali se ne može trajno upravljati. Teror kao sredstvo vladanja brzo otupi. To zna svako, osim onih koji su prilikama ili svojim nagonima prisiljeni da teror vrše. A vezir nije drugog sredstva ni poznavao* /vraća se Andrić ponovo svome povodu/. *On nije ni primjećivao da je u begovima i ajanima već "umro strah" i da njegovi ispadi, koji su u početku zaista izazivali paniku, sada ne plaše više nikoga, isto kao što sve manje mogu da ohrabre njega samoga. Oni su ranije drhtali od straha, ali su sada*

338. Ibidem, 439.

339. Ibidem, 444.

bili "obamrli i ohladili se", dok je, naprotiv, on drhtao od besa zbog svakog najmanjeg znaka nepokornosti i otpora, pa čak i zbog njihovog ćutanja."[340]

Davilove pripreme za seobu iz Tavnika sa padom Napoleona predstavljale su Andriću mogućnost da još jednom rekapitulira njegove doživljaje Istoka, ovog puta uz ispovijest Salomona Atijasa, koji je došao da ponudi Konzulatu svoje novčane usluge. Njegove riječi o sudbini Sefarda nakon izgona iz Španjolske Andrić je stilizirao kao neku neumitnu sudbinu bez krivca i razloga, u svijetu koji im, kao ni drugim strancima nije naklonjen, a izbjegao je da istakne da su i oni i Arapi-Mauri istjerani kao inovjernici iz kršćanske Evrope pod terorom inkvizicije, i da su poslije toga došli u Tursku i u njoj našli zaštitu vjere i opstanka. U Andrićevoj interpretaciji ispovijesti o sudbini njegova naroda, dolazi zapravo do izražaja Andrićev doživljaj života Jevreja u funkciji njegova pripovijedanja o turskom Orijentu u Bosni i položaju stranaca i inovjernika u njoj: *"... Digao nas je iz naše otadžbine, jedinstvene Andaluzije, strašni, bezumni, bratoubilački vihor, koji i danas ne možemo da shvatimo"* i *"bacio na Istok, a život na Istoku nije za nas lak ni blagosloven..." "...Naša je muka u tome"* - govori Andrić kroz njegova usta ponovo o razapetosti oduđenog čovjeka - *"što nit' smo mogli da potpuno zavolimo ovu zemlju kojoj dugujemo što nas je primila i dala nam utočišta, nit' smo mogli da zamrzimo onu koja nas je nepravedno oterala i prognala kao nedostojne sinove"*, i pod kojom se podrazumijeva kršćanska Španija, da bi monolog zatim prevagnuo protiv Bosne: *"...Ali ovde nas je život suviše pritisnuo i unizio."*[341] *"Živimo između Turaka i raje,*

340. Ibidem.

341. Ibidem, 460.

bedne raje i groznih Turaka. /.../ Pamtimo jezik naše zemlje, onakav kakav smo poneli pre tri veka i kakav se više ni tamo ne govori, a smešno natucamo jezik raje sa kojom patimo i Turaka koji nad nama vladaju. /priznaje Andrić kroz tuđa usta da i "Turci" govore jezikom koji je istovjetan jeziku hrišćana i kršćana/, i nastavlja dalje o nevoljama Sefarda u Bosni/. /.../ *Savijamo se i sklanjamo pred svakim, zlopatimo se i dovijamo, što se kaže: na ledu vatru ložimo, radimo, stičemo, štedimo, i to ne samo za sebe i svoju decu nego za sve one koji su jači i drskiji od nas, i udaraju nam na život, na obraz i na kesu.*", kaže on priznajući na kraju razlog njihova izbjegavanja, pred kojim je ustupala domovina, jezik i nacija: *"Tako smo sačuvali veru zbog koje smo morali da napustimo svoju lepu zemlju, ali izgubili gotovo sve ostalo."*[342] Vjera tuđa i svoja, koju su Defose i Kolonja relativizirali jedan liberalistički, drugi univerzalistički, za Andrića u Bosni, ponajprije u vidu islama, predstavljala je povijesni predmet smutnje i izvor antagonizma, ili raspoloćenosti bića i hibridnu krivotvorinu, a iznad svega rasadnik mržnje i neprijateljstva prema inovjerniku. Ali on nije iskoristio činjenicu izgona Jevreja iz Španije zbog nekršćanske vjere, što bi nosilo konotaciju genocida nad Bošnjacima u Drugome svjetskom ratu, nego ih je riječima prenio u Bosnu, gdje život *"nije lak ni blagosloven"*, na Istok *"groznih Turaka"*. To je spadalo u njegov romantičarski pripovjedački postupak ispuštanja dobrote i nakalamljivanja i stilizacije rugobe, svođenja svekolike ljudske patnje na Turke, uzete zajedno s Bošnjacima, i na islam kao na sinonime povijesnog nasilja i duhovnog mraka, što je još na početku svoga književnog rada odlučno zasnovao u svojoj dizertaci-

342. Ibidem, 461.

ji. A Šamićev komentar Andrićevih "refleksija o bosanskim Jevrejima" da njegova "razmatranja dobivaju utoliko veću čovječansku vrijednost što su napisana u toku drugog svjetskog rata, kada su Jevreji u čitavoj Evropi, a pogotovo u Jugoslaviji, doživljavali najsvirepije progone, i na najbezdušniji način bili tamanjeni",*343 ograničen je i defektan u svojoj produženoj recepciji, jer prelazi preko genocida nad Bošnjacima u istom ratu, za što ni samo Andrićevo djelo ne pruža moralnog podsticaja, prebacujući ih kao narod u historiji samo na stranu nasilja, i imanentnog ispaštanja zbog toga.

Davil je, međutim, i svjetlo iz Abdulah-pašina turbeta, i Atijasovu ispovijest, i njegov vlastiti boravak *"u varvarskoj zemlji, u kojoj sam bio osuđen da živim"*344 kao po nekoj sudbinskoj kazni, i početak pisanja tragedije o prosvijećenom sultanu Selimu Trećem na osnovu dugih razgovora sa Ibrahim-pašom, i pjesma Muse Pjevača *"kao dozivanje davljenika koji tone"*345 i *"svi poslovi i napori u vezi sa Bosnom i Turcima"* koji su ga *"vukli... ka zemlji, sputavali i slabili"*, - osjećao kao narastanje i haranje *"dejstva žorijentalnog otrova' koji muti pogled i podgriza volju, a kojim je od prvog dana počela da ga zapaja ova zemlja"*.*346 Stoga, u svođenju svih tih doživljaja i sjećanja, *"kao da je odavno napustio Travnik,* /Davil/ *nije više mislio na Bosnu, ni šta mu je dala ni koliko mu je oduzela"*, /piše Andrić zaključujući ovu hroniku doživljaja turske Bosne u duši stranaca, i svojoj vlastitoj duši/. *Osećao je samo kako odnekud pritiču snaga i strpljenje i rešenost da spasava sebe i svoje."*347

343. Šamić, 185.
344. TH, 463.
345. Ibidem, 466.
346. Ibidem.
347. Ibidem, 467.
"Radi ovakvih "podataka" i radi ovakvog shvatanja u svih 500 stranica ovog svog djela Andrić i

Epilog *Travničke hronike*, koji se odvija na istom mjestu, u Lutvinoj kahvi, ali na razmaku "više od

nema nijedne lijepe riječi o bosanskim muslimanima, nema je baš ni o jednom čovjeku, barem kao iznimci - radi veće ubjedljivosti i interesantnosti samog djela, /zaključuje Kurtović povrijeđeno u svojim evokacijama komšijske prelaznosti, topline i ljepote mentaliteta Bošnjaka u odnosu prema drugim narodima s kojima od starine žive/. Nema je, čudno je to za pjesnika i književnika Bosanca, ni o sevdalijskoj i patrijarhalnoj Bosni, uopšte, ni o svom rodnom mjestu, vezirskom gradu Travniku, u pjesmi opjevanom, u kome je nikao onaj najsuptilniji izraz naše narodne poezije i najnježniji osjećaj: da je djevojka zapalila cijeli grad 'crnim okom kroz srčali pendžer' baš u to doba, kako i sam pisac to veli, ali samo kao uzgrednu kroničku napomenu. Izraz je to i osjećaj, kao uostalom sva muslimanska ženska poezija, - koji nimalo ne govore o divljaštvu i nekulturi muslimana, ili barem travničke sredine. Ljepotu izraza i suptilnost osjećaja ovih 'divljaka' u toj poeziji /o čemu smo i ranije govorili/ naročito je isticao naš Vuk, a poznato je da je baš ta poezija zadivila i velike strane pjesnike, među njima i samog Goethe-a/. obrazlaže Kurtović u južnoslavenskom i evropskom kontekstu plemenitosti i ljepote/. Andrić zaista grubo griješi prema njima i kao kroničar, i kao pjesnik i književnik, i kao čovjek. On čak ide tako daleko da nosioce ove poezije patrijarhalne i za mušepke povučene muslimanke, predstavlja kao prostu uličnu mangupčad: kako pljuju francuskog konzula pomaljajući se javno na pendžere i na vrata, usprkos tom što i on i svak zna da je to upravo bilo nemoguće, da je potpuno nerealno i da je u suprotnosti sa tadanjim i mnogo, mnogo kasnijim shvatanjima i običajima. Kolika je samo razlika u prikazivanju Bosne i naroda u njoj, muslimana i, naročito, muslimanki - između Andrića i Šantića, Sv. Ćorovića i gotovo svih naših književnika, iako su pisali i pjevali u doba građanskog nacionalizma i usred najvećih političkih sukoba, osobito radi agrarnog pitanja? /uzvikuje Kurtović s moralno suprotnim poređenjem/. Da, ali Andrić je već odavno izgubio svaki sentiment prema Bosni: ona mu je suviše 'primitivna i divlja', suviše istočnjačka; smetaju mu otkucaji satova sa crkava i Sahat-kule, jer ne otkucavaju istovremeno /kao nigdje na svijetu/ i mora da bježi iz Bosne, kako je to rekao u jednoj svojoj pripovijetci /*Pismo iz 1920. godine*, M. R./ /Kurtović, 165./. Prema Kurtovićevu mišljenju "ni sa estetske strane /.../ Andrićeva djela ne mogu zadovoljiti". "Estetika /piše on/ nipošto nije samo stil i forma, /.../ estetika u književnosti, kao i uopšte u umjetnosti, nije nešto samo za sebe /.../. Pri pisanju svog djela pisac mora da zadovolji uz vanjsku formu /lijepu riječ i stil/ i osnovne moralne zahtjeve estetike pri opisu ličnosti i događaja, da uzdiže i oplemenjuje dušu i osjećaj čitaoca na plemenit pravac u životu - čovječanski. Drugim riječima: estetika i etika u književnosti najuže su povezane međusobno. Bez pozitivne moralne tendencije i bez pozitivnog moralnog učinka u tom pravcu i nema i ne može biti

sedam godina" od vremena Prologa, nije samo Rahmenerzählung, nego ima konkretan kompozi-

estetike u jednom djelu...", ističe Kurtović, oslanjajući se naročito na članak u časopisu '*Misao*', 1919. broj 1, i poziva čitaoca da ponovno "pročita samo podvučene citate u ovom prikazu i da pročita iz ovih djela i one strašne scene o kojima sam govorio, i siguran sam da će se i on sa mnom saglasiti da izrazi i nekulturne uvrede u tim citatima ne samo nemaju etike nego su i suprotne njoj, a da opisi scena znače upravo iznakaženost svakog estetskog osjećaja." /Kurtović, 313./. Nedovezujući se na svoje već izrečene kvalifikacije, da Andrić Bošnjake karakterizira "kao orijentalce sa svim negativnim osobinama Istoka", kome "ne priznaje... ništa pozitivno", da on tendenciozno "pripisuje cijelom jednom kolektivu osobine manjine sve kad bi one i bile tačne za manjinu", što je "naučno, sa sociološkog gledišta, pravi... apsurd, zapravo miriše na rasizam", da krajnje nerealistički prikazuje našu problematiku u prošlosti i sadašnjosti /Kurtović, 220./, te dok se "u svim pravim, naročito historijskim romanima, često može saznati više nego čak "iz knjiga svih profesionalnih istoričara, ekonomista i statističara toga perioda skupa uzetih" /navodi on prema vladajućoj teoriji književnosti/, dotle se kod Andrića ne može saznati ništa od svega toga"; "naprotiv, kod njega je sve mračno i pomućeno, zasnovano na isto tako mračnim, proizvoljnim, čisto subjektivnim refleksijama - na čisto pjesničkoj intuiciji" /285./, - Kurtović u zaključku ističe: "Jednaka su u tome pogledu oba njegova djela, pisana za vrijeme rata - "Na Drini ćuprija" i "Travnička hronika", a slična su im gotovo sva njegova djela /pripovijetke/. Andrić, čudno je i karakteristično to, uvijek voli da bira one teme koje postavljaju muslimane u suprotnosti sa ostalim sunarodnicima i komšijama drugih vjera...", piše Kurtović i uzima, nasuprot tome, primjere dobrih odnosa u prošlosti između Bošnjaka i drugih naroda u Bosni. "Očito je.../ kaže on afirmativno/ da je u narodu bila uvijek i ostala kao glavna misao - bratstvo i jedinstvo, ili, starinski rečeno: dobri komšijski odnosi. Tako je bilo i kroz svu našu prošlost. Ti su odnosi pored svih naših nesreća bili tako dobri i toliko karakteristični da pravom patrioti i dobronamjernom literatu mogu pružiti bezbrojan niz primjera o ljepoti duše našega cijelog naroda, o njegovoj toleranciji, o čovječnosti itd., da na svemu tome učvršćuje i podiže njegovu etiku i produbljuje bratstvo i jedinstvo, a ne da ga ruši /ističe Kurtović s teškom političkom optužbom na Andrića/. Pored kmetstva /kumstva! M.R./ i pobratimstva, uobičajenog između sve tri vjere u Bosni, dobro je poznato da se nikada nije provelo nijedno veselje /ženidba, udaja itd./ a da u njemu nisu učestvovali komšije bez razlike na vjeru, da nikad nije proveden praznik /Božić, Uskrs, slave, Bajram i slično/ bez međusobnih čestitanja i ponuda; da se nikad nije sagradila kuća, staja, isto ni bogomolja i sličan objekat bez međusobne pomoći u radu i novcu: bez učešća komšije u uobičajenim mobama nikad se nije

ciono-pripovjedački smisao iskustvenog sagledavanja i povijesnog zatvaranja konzulskih zbivanja i uspona i pada osvajača Bonaparte u doživljaju i promišljanju travničkih begova. A središnja misao o prolaznosti svega u vremenu i trajnosti zbivanja po Božijoj volji i određenju, sa islamskim ishodištem, iz usta Hamdibega Teskeredžića koja se filozofski formulira u fatalizmu i predestinaciji, strukturno-koncepcijski integrira

obavio kakav veći poljski rad /kosidba, žetva, okopavanje itd./. O tom svem pisali su ponekad naši stari književnici, a Andrić u svojim djelima ne samo da baca sve to u zaborav /iako je, sigurno, doživljavao lično takve slučajeve, i barem uz Ramazan iftario i sijelio sa muslimanima u najboljem raspoloženju/, nego priča samo o mržnji i nasilju, o krvi i nožu." /Kurtović, 220-221./. Uočavajući da se književna "istina" u djelu velikog pisca doživljava kao historijska istina, koja ako je ispunjena tendencijom mržnje može djelovati pogubno, Kurtović ističe: "Radi takvog pisanja /Andrić, na žalost, nije jedini u tom/ naša mlada generacija i ne može steći drugo uvjerenje nego da je u našoj prošlosti zaista tako i bilo. I to, što dalje sve gore, sve se više udaljuje od prave istine u međusobnim odnosima i o životu našeg naroda u prošlosti. Sve se manje obrađuju sjajni primjeri dobrih međusobnih odnosa u prošlosti /piše Kurtović sa žaljenjem, moralistički/, sve se manje ističu i njeguju humanost, tolerancija i ljepota osjećaja, prave opšte čovječanske duhovne vrijednosti koje su /pored svih grubih pojava u prošlosti našoj, osobito u prošlom ratu/ ipak osnovna crta duše našeg naroda, one moralne vrijednosti koje su glavni uslov kulturnog razvoja uopšte i bez kojih se ne može ostvariti ni naš kulturni napredak, niti pravo bratstvo i jedinstvo, ni naš opstanak uopšte." /Kurtović, 243-244./. Završavajući svoju radnju Kurtović je još jednom podvukao da su ova Andrićeva djela "pravi anahronizam za našu današnjicu, da utiču vrlo negativno na bratstvo i jedinstvo, da su upravo opasna za tu ideju koju još dugo i uporno treba izgrađivati, osobito radi strašnih događaja iz prošlosti, i da izazivaju oporavdano negodovanje kod velikog dijela naših ljudi, a kod muslimana pravi revolt" - istakao je on iz recepcije bošnjačkog naroda, iz njegova iznevjerenog horizonta očekivanja, iz horizonta odbijanja Andrićevih djela o njihovoj prošlosti i mentalitetu. "Opravdan je to revolt do te mjere /završavao je Kurtović/ da će se on, bez svakog daljnjeg obrazlaganja i bez obzira na sve gornje izneseno, najbolje shvatiti ako se postavi pitanje: Da li bi i kako bi reagirali Srbi pravoslavni, Hrvati katolici ili ma koji dio našeg naroda kad bi neko i pokušao da ih prikaže u sličnom svjetlu, a kamoli u onakvom kako je Andrić prikazao muslimane?" /Kurtović, 365./

djelo a mistički ga otvara i proširuje od bespočetka do beskraja, ali sa naglaskom na tromosti, čekanju da se stvari same riješe ili da ih drugi obave, i vlastitom prepuštanju sudbini andrićevski idejno usmjerava na osnovnu crtu u mentalitetu bošnjačkog svijeta.

U atmosferi uzdržljivih i sumornih razgovora i izvijesnosti *"ustanka i otpora protiv nepodnošljivog i ludog vladanja Ali-pašina"*, piše Andrić, vijesti o Napoleonovim porazima i njegovoj abdikaciji, o odlascima konzulâ iz Travnika, travnički begovi primaju *"kao glas o nekoj pobedi"*: svi su zadovoljni *"što će nestati tih **stranaca**, sa njihovim **drukčijim i neobičnim** načinom života, sa njihovim drskim mešanjem u bosanske poslove i prilike"*,[*348] podvlači Andrić bitnu dvostranost i suprotstavljenost duha, različitost kultura i povijesti kao neprijateljstvo politike, naporednost stalnog međusobnog odbijanja u strukturi ove pripovjedačke hronike, koja se konstituira i ogleda upravo u suprotnim pogledima na stvari i doživljavanju zbivanja, da bi se preko stranica djela prelila u dvojnu recepciju čitalaca, sa svim moralnim reakcijama koje proizlaze iz Andrićeve romantičarsko-povijesne stilizacije na polaritet dobra i zla, svjetla i mraka, između stranaca i domaćih, između Zapada i Istoka, kršćana i "Turaka".

Teskeredžić progovara kao Andrićev glasnogovornik travničkih begova, a u njegovim riječima odzvanjaju Gundulić ali i njemu nepoznati Aga Dede o sultanu Osmanu i preokretima ljudske oholosti i sudbine u mijenama vremena: *"A sjećate li se* /kaže zamišljeno i otežući reče Hamdi-beg/ *kakva je onda uzbuna i povika bila zbog tih konzula i zbog toga ...toga...Bunaparte? Te Bunaparta ovdje, te Bunaparta*

348. TH, 469.

ondje: Te ovo će učiniti, te ovo neće. ***Svijet mu je tijesan;*** *njegovoj sili nema mjere ni karara."* I nastavlja u osvrtu na bosanske prilike, sve na jednoj istoj suprotstavljenoj strani: *"A ovaj naš kaurluk bijaše digao glavu kô jalov klas. Te jedni se drže za skut francuskom, te drugi austrijskom konzulu, te treći očekuju moskovskog. Lijepo se izbezumila raja i povilenila."*[*349] Da bi u drugom dijelu svoga komentara izvukao iskustvo sudbine i historije: *"Pa, evo i to bi i prođe. Digoše se carevi i salomiše Bunapartu. Konzuli će očistiti Travnik. Pominjaće se još koju godinu. Djeca će se na jaliji igrati konzulâ i kavazâ, jašući na drvenim pritkama, pa će se i oni zaboraviti kô da nikad nisu ni bili. I sve će opet biti kao što je, po božjoj volji, oduvijek bilo."*[*350] I kao što se Andrić na kraju svakog poglavlja u "višegradskoj hronici" filozofski sjedinjavao sa mostom i njegovim trajanjem u vremenitosti ljudskih sudbina i historijskih zbivanja, tako se on i u *Travničkoj hronici* duhovno poistovijetio sa riječima, ali ne sa bićem, Hamdi-bega Teskeredžića o opoćoj prolaznosti i zaboravu ljudske sile u historiji i određenju Božije volje. Kada se konkretna imena i zbivanja dožive alegorično i simbolično, ove refleksije kao gnome mogu se odnositi i na Drugi svjetski rat i sve osvajačke ratove do naših dana zavisno od generacija čitalaca, a Bonaparta na zavojevače i nasilnike od Hitlera pa u budućnost, ali univerzalna misao da će sve *"biti i proći"* ostaje kao stalnost ljudske mudrosti i logika egzistencije u vremenu i prostoru.

---

349. TH, 470.

350. Ibidem.

ČETVRTI DIO

I.
("PROKLETA AVLIJA")

Pandemonij *Proklete avlije* iz kojeg izranja središnja povijest o Džem-sultanu Andrić je propustio kroz doživljaje triju svojih likova: pokojnog fra Petra, slučajnog zatvorenika ove Pandorine kutije i aktivnog slušaoca priča te posmatrača zbivanja u njoj; anonimnog "mladića", u stvari Andrića, koji *"dok gleda njegov grob... ustvari misli na njegova pričanja"*,[*1] a u djelu ih, nakon ovog uvoda, izlaže kao svoje autorsko pripovijedanje o fra Petrovim dogodovštinama; Ćamila iz Smirne, zatvorenika Avlije i čovjeka dvostruke ličnosti sa ivice historijske spoznaje i uživljaja sebe u nju, koji pripovijeda fra Petru povijest o Džem-sultanu najprije u trećem a zatim u prvom licu, poistovjećujući se postepeno u zanosu pričanja s ovim likom i njegovom sudbinom kao svojom, te izazivajući pritom kod vlasti političke sumnje. A pošto se i cijela atmosfera policijskog nasilja i političkih sumnjičenja i progona mogla shvatiti i kao alegorija ne samo austrougarske nego kako monarhističke tako i komu-

1. Ivo Andrić: *Prokleta avlija*. Sabr. dj., knjiga 14., Zagreb, 1967., str. 11. U daljnjem tekstu: PA

nističke Andrićeve suvremenosti, pisac se i ovdje, kao i u romanima *Na Drini ćuprija* i *Travnička hronika* i u svim svojim djelima koja bi romantičarskom zloćudošću predstavljanja mogla izazvati političko-nacionalne reakcije, zaklonio iz historije kao hronike, predaje, mita i priče, memoara i putopisa svjedočanstava koja su odgovarala njegovoj ideji i viziji, i duboko se povukao, iza svojih likova, isturajući ih ispred sebe kao moguće optuženike na koje može svaliti krivicu svojih pripovjedačkih iskaza. A maglovitost povijesti o Džem-sultanu i pripovjedačka višestrukost prikaza atmosfere *Proklete avlije* djelovali su uz to modernije od ijedne njegove historijske proze sugeriranjem najdubljeg procesa i agregatnog stanja prijelaza iz stvaraočeva doživljaja u umjetninu riječi.*[2]

U ovom djelu Andrić je zaokružio svoju negativnu predstavu Istoka i Turaka u samom središtu Osmanskog carstva. Ali je pri tome sačuvao vezu s Bosnom u fra Petru kao očevicu i pripovjedaču zbivanja u Prokletoj avliji. Tursko zlo i nasilje se tako doživljava na svome izvoru i u fra Petrovoj priči vraća se u Bosnu, susrećući se s onim koje je već našlo izraza u *Na Drini ćupriji* i *Travničkoj hronici*, kao svjedočanstvo s druge strane, da još više utvrdi predstavu o pogubnom učinku turske vladavine na ovu zemlju i njene žitelje. Andrić je pri tome povučen u lik anonimnog "mladića", koji se javlja u ekspoziciji na početku okvirne postavke *Proklete avlije*, kao i na njenu kraju, kao svjedok fra Petrova života i banalnog posmrća, kao meditator o čovjeku u vremenu i o priči koja ostaje iza njega kao trajnost. Priča i pričanje je "mladićeva" - Andrićeva opsesija o fra Petru; u opservacijama o

2. Ibidem, 12.

njoj on je otkrio u osvrtu i vlastite spoznaje stvaralačkog procesa, i relativizirao "književnu istinu" koju on iznosi i onu koja je mogla izazvati otpor, negodovanje ili čak, kad je u pitanju zatvor i policija, *"u mutnom vremenu kad vlast prestane da razaznaje pravog od krivog"*,[*2] neugodne posljedice. *"Sve bi hteo, i po treći i po četvrti put, da kaže kako je lepo umeo da priča. Ali to se ne može kazati"*,[*3] piše Andrić o fra Petru u "mladićevu" evokativnom doživljaju.

A ta relativizacija pojma i smisla priče o Prokletoj avliji, posebno priče u priči, one o Džem-sultanu, ostvarena je kroz različite prizme njenih prenosnika od kojih svaki učestvuje i u njenu mnogostrukom stvaranju ostavljajući dijelove vlastitih doživljaja, dodiruje se već u ovom uvodnom dijelu okvira sa relativizacijom ljudskog života u vremenu. Jer fra Petar je pričao *"kao čovek za koga vreme nema više značenja i koji stoga ni u tuđem životu ne pridaje vremenu ni redovnom toku vremena neku važnost"*,[*4] a to je bila i Andrićeva supernaracijska pozicija koja je njegovim djelima s vremena na vrijeme davala filozofsku dimenziju, relativizirajući zbivanja rugobe, zla i nasilja, historije, mita i romantike na strani Turaka i Bošnjaka. A povod fra Petrovu zatvaranju u prokletu avliju, i svemu što je u njoj vidio, bio je upravo iz te osmanlijsko-nasilničke sfere, koja je, suglasno Andrićevoj općoj koncepciji, svojim utjecajem djelovala na historiju, ljude i duhovni život u Bosni: uskoro po dolasku bosanskih fratara u Carigrad, piše on, *"zbog svojih teških i zamršenih poslova"*, turska policija je uhvatila *"neko*

3. Ibidem, 11.

4. Ibidem, 12.

pismo upućeno austrijskom internunciju", "opširnu predstavku o stanju crkve u Albaniji, o proganjanju sveštenika i vernika".[5]

Već od samog imena ovog zatvora, "Prokleta avlija", koji svojom sintagmom dovodi u vezu pojam dvorišta određen potencijalom upotrijebljenog turcizma "avlija" i epitet "prokleta" kao izraz krajnjeg ljudskog negodovanja nad zlom i užasom upućenoga Bogu, počinje panoptikom gnusobe, gadosti i zločina, patologije zla i manijaštva, svega onoga što je Andrić već izlagao u svojim prozama, a što je suprotno čovječnosti i dobroti kao satanistička strana ovog imaginarnog kontrasta. Političku aluzivnost Andrić prekriva gomilama kriminalnog svijeta da zaguši svako stilsko izdvajanje i suvremenu sugestiju, alegoriju ovog zatvora, koji je on situirao daleko u Osmanskoj carevini, u Carigradu, ali ipak fra Petrom vezano za Bosnu toga vremena. Nakon napomene da je Prokleta avlija *"i veliki rezervoar iz kojeg policija probira lažne svjedoke, "mamce" i provokatore za svoje potrebe",*[6] on iznosi čitavo mnoštvo ljudskih prijestupnika, zločinaca i psihopata:

> To je, kaže on, *"pravi izbor najgoreg od najgoreg što gamiže carigradskim pristaništima i trgovima ili se zavlači po jazbinama na periferiji grada. Obijači, secikese, kockari od zanata; krupne varalice i ucenjivači; sirotinja koja krade i vara da bi živela; pijanice, vesela braća koja zaboravljaju da popijeno plate ili mehanski razbijači i ukoljice; bledi i potuljeni jadnici koji od opojnih droga traže ono što od života nisu mogli da dobiju i zato uživaju hašiš, puše ili jedu opijum, i ne zaustavljaju se ni pred*

5. Ibidem, 11-12.

6. Ibidem, 14.

čim, samo da bi došli do otrova bez kog ne mogu; nepopravljivo poročni starci i nepopravljivo porokom upropašćeni mladići; ljudi sa svakojakim izvitoperenim nagonima i navikama koje ne kriju i ne ulepšavaju nego ih često izlažu svetu na vidik, a i kad ih kriju sakriti ih ne mogu, jer progovaraju na svakom koraku kroz njihova dela. /.../ Ima višestrukih ubica i takvih koji su već nekoliko puta bežali sa robije i zbog toga su okovani već ovde, pre suda i osude; oni izazivački zvekeću svojim okovima, psujući besno i gvožđe i onog ko je lance izumeo."[*7]

Kao da se rasprsla i preplavila oko sebe ona Andrićeva apsolutizacija, koju je izrekao u jednoj od prvih pripovijedaka kroz usta Mustafe Madžara: *"Svijet je pun gada"*, da bi je u likovima psihopata, sve odreda "Turaka", tj. Osmanlija i Bošnjaka, pronio kroz međuratne pripovijetke mračne faze, nepromijenjenu preko prvih zasnova *Proklete avlije* kroz romane *Na Drini ćuprija* i *Travnička hronika* i dalje do *Omerpaše Latasa*. Pri tome je ostao dosljedan u svojoj sklonosti prema seksualno posuvraćenim likovima.

Već nakon refleksije o *"prolaznima koji su zapleteni*

7. Ibidem, 15. Na Jandrićevo nagađanje da je Jedikule ta Prokleta avlija Andrić je u augustu 1973. objašnjavao:

"Ne" - nasmija se on - "to nije Avlija. Ona se nalazila niže od Aja-Sofije, na obali Bosfora, i služila je kao sabirni centar; posle presude, zatočenici su ili odlazili u progonstvo ili prelazili u Jedikule na izdržavanje kazne. Njeno ime na turskom znači Sedam kula. Valjda ste videli jednu od tih kula, onu čiji se šiljak nadneo nad vode Bosfora. Tamo su odvođeni na smrt osuđeni zatočenici, a gore na samom vrhu odsecane su im glave. Kažu da je na jednu stranu padao trup, a na drugu glava! Kad bi zatočenici prelazili taj poslednji komad zida - jedino što im je još ostalo od života - Carigradom bi odjekivali stravični krici i uzvici pretnje i prkosa, što je zavisilo od toga koga vode na gubilište." /Jandrić, 227./.

tamo negde u svojoj zemlji i optuženi od vlasti ili oklevetani od svojih protivnika kao politički krivci ili buntovnici",[8] piše Andrić o noćnom životu u ćelijama:

> *"Okorele carigradske propalice, koje se ne boje stražara i ne zarezuju nikog, pevaju bestidne pesme i dovikuju sramotne ponude svojim dilberima u susednim ćelijama. /.../ Velika ćelija živi tada samo zvukom, kao džungla u tami. Čas se javi neobično kliktanje, čas uzdasi, čas, kao recitativ, dve-tri otegnute reči iz pesme, tužna i jalova zamena svakojakih čulnih želja, čas nerazumljivi glasovi, grleni i teški."*[9]

Svaki krug zatvorenika ima svoje središte: *"To je neka grupica kockara ili šaljivčina, ili je to jedan jedini čovek koji tiho peva ili recituje masne i smešne pesmice* /one koje je pisao Mula Jusuf u pripovijeci *Za logorovanja*, M.R./, *ili je neko naivno pričalo ili zanesen* ***manijak*** *sa kojim oni iz kruga jevtino i drsko teraju šalu"*[10] /podvukao M.R./. Jedan od takvih oko kog se u Prokletoj avliji stvara *"svakog jutra tanak krug"* je *"neki Zaim"*, koji priča *"uvek o istoj stvari"* o svojim ženama, a drugi ga vulgarno podstiču, zadirkuju, iživljavajući i svoje vlastite želje: *"Ah, šta! Najurio bih ja nju pa sve da joj je sunce među nogama a mesec na trbuhu." "Ah, šta tu žena, žena! Kad ugasiš sveću, svaka je jednaka."*[11] A Zaim je zapravo i *"manijak i neizlečivi falsifikator",*[12] optužen da je rasturao lažan novac, koji se, strepeći od teške kazne *"opija... i zavarava lažima, polulažima i poluistinama koje povazdan priča dokonim ljudima spremnim na podsmeh",*[13] jer i to je priča, koju Andrić ovdje podrazumijeva između manijaštva i stvaralaštva, na tankoj granici mašte, laži i

8. Ibidem, 16.
9. Ibidem, 16.
10. Ibidem, 17-18.
11. Ibidem, 19.
12. Ibidem, 21.
13. Ibidem, 20.

poluistine, otvarajući s tanjeg kraja svoju teoriju pripovjedačkog stvaranja i svjedočeći istovremeno svojim vlastitim tekstom o njoj, nastojeći da se oslobodi do kraja i vlastitog tereta prikazivanja romantično-historijske "istine" i odbojne recepcije svojih proza iz tursko-bosanskog doba - u "književnoj istini" stvaralačke mašte i pripovjedačke slobode.

Panoptikum Proklete avlije kao atmosfere i freske likova, s druge strane, dobra, ljudskosti i zakona - Andrić, međutim, već u slijedećem odlomku pretvara u pandemonij patološko-manijačkih strasti, u ludnicu i pakao u svome satanističkom doživljaju turskoga svijeta. Polazeći od samog njezina položaja, bez drugog vidika osim neba, u svome predstavljanju koje ponekad svrati na fra Petra kao primarnog pripovjedača, Andrić ističe da čovjek-stranac u njoj *"ima stalno osećanje da je negde na nekom đavolskom ostrvu"*, a zatvorenici iz Carigrada kažnjeni su *"i time što ne vide i ne čuju ništa od svoga grada"*.*[14] Ali ono što Andrića zanima je utjecaj *"neobičnog i strašnog života Proklete avlije"* na duševno stanje njenih stanovnika. Najprije, *"zbog svega toga Avlija brzo i neosetno savije čoveka i potčini ga sebi, tako da stane da se gubi"*.*[15] Dosljedan romantičarskom maniru ružnoće i gadosti i vlastitoj sklonosti za izražavanjem takvih slika, on dalje nastavlja na manijakalno-depresivnom rasponu kolektivne šizofrenije:

> *"A kad se desi da se nebo naoblači i stane da duva mlak i nezdrav južni vetar, koji donosi zadah morske truleži, gradske nečistoće i smrada iz nevidljivog pristaništa, onda život u ćelijama i na dvorištu*

14. Ibidem, 21.

15. Ibidem, 22.

postane zaista nepodnošljiv. Mučan zadah ne dolazi samo iz pristaništa nego udara iz svih zgrada i predmeta,

/piše on nastavljajući romantičarsko osjećanje nepodnošljivosti zadaha orijentalne kuhinje u prikazu atmosfere u bošnjačkim kućama u Bosni iz svojih prethodnih djela/;

izgleda da sva zemlja koju je pritisla Prokleta avlija lagano truli i pušta neku vonju koja čoveka truje, da mu zalogaj grkne i život omrzne. Huji vetar i kao nevidljiva bolest pada po svima. I mirni ljudi se usplahire i počinju u nerazumljivoj razdraženosti da se ljutito kreću, tražeći kavge. /.../ I dok jedni tako besne i sukobljavaju se sa svakim, dotle drugi, stariji i povučeni ljudi, čuče satima, odvojeni, i objašnjavaju se sa svojim nevidljivim protivnicima nečujnim šapatom ili samo grimasama i slabim pokretima ruke i glave. Izgledaju avetinjski."[16]

Andrić to u nastavku i izričito svodi na paroksizam sveopćeg ludila, kao da je sve ono patološko iz cjelokupnog "turskog" opusa skupio i koncentrirao u žižu ovog opisa:

"U tim časovima opšteg uzbuđenja ludilo, kao zaraza i hitar plamen, ide od sobe do sobe, od čoveka do čoveka, i prenosi se sa ljudi na životinje i mrtve stvari. Uznemire se psi i mačke. Učestano i strelovito stanu da tkaju od zida do zida krupni pacovi. Ljudi treskaju vratima i lupaju kašikama u limene sudove. Predmeti sami ispadaju iz ruku. Na mahove se sve utiša od opšte, bolesne iznemoglosti. A odmah zatim u nekim zatvorenim ćelijama, sa prvim mrakom, nastane takva opšta vika da sva Avlija

16. Ibidem, 22-23.

trepti i odjekuje. Njima se redovno pridruže i druge ćelije svojom vikom. Tada izgleda da sve što u Prokletoj avliji ima glasa urla i viče svom snagom, u bolesnoj nadi da bi negdje na vrhuncu ove buke, sve ovo moglo poprskati i raspasti se, i svršiti na neki način, jednom zauvek."[17]

I kao što je *"ova čudna i strašna ustanova"* Andrićeva alegorija turskog društva, i onog koje se stvaralo *"pod uticajem turske vladavine"*, tako je njen upravnik koncentriran simbol turske vlasti njegovih proza, a u Prokletoj avliji, i izvan nje, *"on je i svojim izgledom i svima svojima osobinama njeno oličenje".*[18] Već u opisu lika Latif-age, zvanog Karađoz, Andrić je dao njegov duševni, patološki, i moralni preobražaj:

"Do četrnaeste godine dečak je dobro učio i izgledalo je da će poći očevim stopama, ali tada je njegova živost počela da se pretvara u bes, a njegova bistrina okrenula naopakim putem. Dečak je brzo stao da se menja, čak i fizički. Naglo se raskrupnjao i neprirodno se ugojio. Njegove umne, smeđe oči stale su da izgraju kao na zejtinu. Napustio je školu i počeo da se druži sa kafanskim sviračima i mađioničarima, sa kockarima, pijanicama i pušačima opijuma."[19]

Upao je *"u sumnjive poslove i drske podvige svoga društva"*, u kojima on nije sudjelovao neposredno, ali gdje god se krade, varaju trgovci i otimaju djevojke - *"možeš biti siguran da ćeš i njega tu nedge u blizini naći"*, odgovarao je zabrinutom i očajnom ocu o njemu stari upravnik zatvora. Da ga spase od poroka on ga je uzeo u svoju službu i *"od ludog čoveka, koji je već bio zauzeo svoje mesto među kockarima i gospodskim dangubama,*

17. Ibidem, 23.
18. Ibidem, 24.
19. Ibidem, 24-25.

postao je dobar i revnostan stambolski policajac",[*20] pripovijeda Andrić. I *"nemilosrdno se okomio na skitnice, pijanice, secikese, krijumčare i svakojake nesrećnike i dokonjake iz tamnih kvartova Stambola"*, dovršavao je Andrić razvojnu sliku ovog čovjeka od Latifage do Karađoza, da bi se nakon toga zagledao u njegovu dušu: *"Radio je sa strašću, sa neodoljivom mržnjom"*, ističe on ovo njegovo osjećanje *"u radu protiv svoga nekadašnjeg društva"*[*21] kao neku vrstu osvete nad bivšim sobom, a u skladu sa vlastitom romantičko-traumatičnom linijom doživljaja Turaka i njihova isključivo nastranog mentaliteta. I dok je raniji upravnik Proklete avlije, kojeg je on naslijedio, *"imao kruti, klasični način upravljanja"*, Karađoz je od samog početka *"radio iznutra"* i prema zatvorenicima je vodio *"igru, koja je bila potpuno lična, puna neočekivanih i smelih obrta i smicalica",*[*22] igru kao fino sadističko mučenje ili bolesno iživljavanje, sličnu onoj koju su vodili turski veziri i predstavnici vlasti u njegovim romanima. *"Već prve godine* /piše Andrić/ *on je stekao svoj nadimak Karađoz"*, dodajući u objašnjenju: *"groteskna ličnost turskog pozorišta senki". "I zaista je ta Avlija i sve što je sa njom živelo i što se u njoj dešavalo bila* ***velika pozornica i stalna gluma*** *Karađozovog života"*, /podvukao M.R./[*23] podvlači Andrić psihopatološko dvojstvo ovog svoga lika. Ali i u samom izboru njegova imena *"Karađoz"* ima simbolike koju Andrić ugrađuje i razvija u njegovu liku: **Karađoz** etimološki znači *"Crnooki"* ili još simbolički izvornije *"Crno Oko"*, koje nosi u sebi neku magičnu zloslutnost i koje sve što se zbiva tajno posmatra ili proniče u najskriveniju dubinu duše osumnjičenog

20. Ibidem, 25.
21. Ibidem, 28.
22. Ibidem.
23. Ibidem, 28-29.

prestupnika. Iz kuće u kojoj je boravio, *"služeći se prekim, samo njemu pristupačnim puteljcima, Karađoz je mogao u svako doba dana, pravo od svoje kuće, neopažen ući u Avliju. /Tako se nikad nije tačno moglo znati kad je tu a kad nije, ni otkud može odjednom iskrsnuti./ /.../ Nadzirao je lično i zatvorenike i njihove čuvare. I poznavajući gotovo svakog od zatočenih, njegovu prošlost i njegovu sadašnju krivicu, on je sa dosta prava govorio da "zna kako diše Avlija"." "A kad pojedinca i nije znao baš u glavu /u!/, poznavao je onu skitničku ili prestupničku dušu u njemu /nastavljao je Andrić/ i u svakom trenutku mogao je stati pred njega i* ***nastaviti*** *razgovor o njegovoj ili tuđoj krivici. A isto tako, i još bolje, poznavao je svakog čuvara i njegove dobre i rđave, javne i skrivene osobine i sklonosti.",*[*24] slično sveznajućem pripovjedaču u okviru prozne teorije i prakse. Težak i mlohav tijelom, on je kad bi zatrebalo *"bio živ i brz kao lasica"*, razvijajući uz to *"bikovsku snagu". "Iza pospanog i kao mrtvog lica i sklopljenih očiju krila se uvek budna pažnja i đavolski nemirna i dovitljiva misao. Na tom licu tamnomaslinaste boje nije nikad niko video osmeh..."*[*25] Ali ***"igra očiju*** *u tom licu bila je jedna od velikih Karađozovih veština"*, [*26] suglasnih simboličnoj etimologiji njegova imena: *"Crno oko"*, opasno, uroklji-vo, svevideće, zbunjujuće. *"Levo oko bilo je redovno gotovo potpuno zatvoreno, ali se između sastavljenih trepavica osećao pažljiv i kao sečivo oštar pogled. A desno oko /*"Jednooki"! M.R./ *bilo je širom otvoreno, krupno. Ono je živelo samo za sebe i kretalo se kao neki reflektor; moglo je da izađe do neverovatne mere iz svoje duplje i da se isto tako brzo povuče u nju. Ono je napadalo, izazivalo, zbunjivalo žrtvu, prikivalo je u mestu i prodiralo u najskrovitije kutove*

24. Ibidem, 27-28.
25. Ibidem, 29.
26. Ibidem.

njenih misli, nada i planova /kao pronicanje pripovjedača M.R./. *Od toga je celo lice, nakazno razroko, dobivalo čas strašan čas smešan izgled groteskne* ***maske.***"[*27] **Maske** iza koje se pripovjedač, kao i Karađoz, nije vidio, uz to **groteskne**, sa uvećavanjem karakterističnih crta lika i karaktera. To je oko bilo u optužujućoj suglasnosti s Karađozovim riječima, ali se nalazilo u policijskoj potaji iza njih, imajući u oba slučaja agresiju prijetnje i efekat straha na drugoj strani. Pozorište sjenki također je sadržavalo u svojim predstavama iznenadnost elemenata, takmičenje duhovitosti i ironičnih komentara, prepravljanje i skrivanje lika, kontrast i grubost kao komične efekte, uveličavanje do groteske.[*28] Naravno da je Andrić Prokletu avliju kao Karađozovo pozorište, i sam ovaj lik, psihološki zlokobno i fizički nasilno preobrazio u satanističku deponiju turske podmuklosti, gadosti i zla; Karađoz je *"igrao naročitu igru, bez stida i obzira, bez poštovanja drugog čovjeka i sebe sama", "uvek tako kao da se čudi i gnuša i nad tim čovekom i nad samim sobom i nad 'stvari' koja je među njima".*[*29] *"Da si rekao da si kriv* /govorio je on zatvoreniku cinično i neočekivano/, *još sam mogao da te pustim, jer krivih ovde ima mnogo. Svi su krivi. Ali baš nam jedan nevin treba." /.../ "Neka mi niko ne kaže za nekog: nevin je.* /nastavljao je on sadistički u demonskom sveobuhvatu krivice i zla/. *Samo to ne. Jer* ***ovde nema nevinih.***/ ako si u prokletoj, turskoj avliji, M.R./. *Je li prešao prag ove Avlije, nije on nevin. Skrivio je nešto, pa ma to bilo u snu. Ako ništa drugo, majka mu je, kad ga je nosila, pomislila nešto rđavo",*[*30] zaokruživao je Karađoz

27. Ibidem.

28. Metin And: Tehnika i struktura karađoz teatra. - *Odjek*, 1983., 8., 10-11.

29. PA, 30.

30. Ibidem, 31.

svoj traktat o sveopćoj krivici u Avliji, koji je neodoljivo asocirao i na stareničke, historijske krivice "poturčenih", islamiziranih Slavena u Bosni, kojima je bilo prožeto cijelo njegovo djelo počevši od dizertacije, i prije od ***Đerzeleza...*** Ljudi su vjerovali *"da u Karađozu sedi i iz njega govori sam đavo, i to ne jedan."*[*31]

A on je ponekad bio i čovjek nepredvidivih obrta. Presreo bi onog "nevinog", prišao mu naglo unoseći mu se u lice i gledajući ga *"kao da će ga proždrati"*: *"Phi! Šta ti misliš, dokle ćeš ovde da smrdiš? Kao da nema dosta smrada i bez tebe. Odmah da se gubiš odavde, jesi li čuo? Kupi prnje i da te moje oči više ne vide, jer ću narediti da te prebiju kao mačku."*[*32] Tako je Andrić Karađoza stvorio zapravo kao lik romantičarski i patološki kontraverzan u samom svome biću, ali sa predominacijom sadizma u njegovoj "igri" sa zatvorenicima, kada im je prijetio *"iznoseći svoj đavolski plan"*, *"tihim ali strašnim glasom"* da s njima surađuju protiv svojih rođaka zbog pronevjera u državnoj kovnici novca *"jer inače, dina mi i amana* /imana! M.R./, *spašće to meso sa tebe i neće ga ostati ni onoliko koliko ga ima na dečaku od deset godina"*;[*33] i kada ih je iznenađivao uviđavnošću, a *"njegovi postupci* /su/ *izgledali ponekad nečovečni i suludi a ponekad neuračunljivo blagi i puni sažaljenja i obazrivosti"*.[*34] I pored žalbi na njega sve je ostajalo po starom, piše Andrić da bi zatim patološko-emocionalni pojam Karađoza i moralno nastranu sadržinu njegovu proširio na *"ceo svet, računajući tu i svet iz Proklete avlije"*: iako je on bio stalan predmet *"ogovaranja, podsmeha, psovanja i mržnje, nekad i fizičkih napadaja"*, svi su strepili od njega, ali i govorili o njemu *"sa nepriznavanim divljenjem"*, jer su se

31. Ibidem, 33.
32. Ibidem.
33. Ibidem, 38.
34. Ibidem, 35.

svi navikli na njega i na svoj način srodili s njim.*35. *"On je /bio/ deo njihovog prokletstva",*[36] izjednačavao je Andrić izričito, integrirao i stapao Karađoza u kontraverznom privlačenju odbojnosti, kao nosioca negativnog turskog mentaliteta sa sveukupnom turskom sredinom, bez razlikovanja prestupnika od običnih građana u osjećanju dominantne svojati prema njemu. U refleksiji na opće Andrićevo shvatanje to je bilo ujedno i diona crta Turaka prema drugim narodima. Uz to i njegovo bitno, historijsko predubjeđenje i vlastita emocionalno-karakterološka opsesija o Turcima kao nosiocima negativnog duhovnog, moralnog utjecaja i urođenog zla. *"U stalnoj strepnji i mržnji,* /nastavljao je Andrić odnos između Karađoza i stanovnika Proklete avlije/, *oni su postali jedno s njim i teško im je bilo zamisliti život bez njega. /.../ Njegov način rada čudovišan je i ponekad za pojedinca strašan, ali u tom načinu postoji uvek mogućnost* ***iznenađenja****, u rđavom ali i u povoljnom smislu, kao neka vrsta večite lutrije i stalne neizvesnosti za apsenika* /piše Andrić neodoljivo podsjećajući pažljivog bošnjačkog čitaoca na vlastite iznenadne nastupe toplijeg odnosa prema njihovim likovima u njegovu djelu/. */.../ Sav taj prestonički svet poroka i nereda smatrao je Karađoza svojim; on je bio njihov 'krmak', 'stenica i krvopija', 'pas i pasji sin', ali njihov",*[37] kao što je i Andrić između dva rata proglašavan *"najvećim muslimanskim piscem"*, tj. piscem koji je uzimao motive za svoja djela iz bošnjačkog života i uz to bio veliki umjetnik. Dobar pisac da je čovjek taki, što bi rekao Mažuranić.

35. Ibidem.
36. Ibidem, 36.
37. Ibidem.

U komentaru ovoga lika, na kraju prvog poglavlja *Proklete avlije,* progovorio je Andrić - "mladić" sa vlastitim doživljajem fra Petrova pričanja i s vlastitim prenosno-pripovjedačkim osloncem na njega. Iz toga komentara je ponovo izbila romantičarska "ljepota užasa" u blažoj frakciji "čuđenja" ili čak kontraverznom osjećanju "divljenja" nad predstavljenim policijskim sadizmom i turskom svirepošću, zlostavljanjem i nečovještvom. Ili, kako Andrić piše:

> *"Često je fra Petar pričao o Karađozu, uvek sa pomešanim osećanjem ogorčenja, gnušanje i neke vrste nehotičnog divljenja, sa čuđenjem koje ni samo sebe ne shvata, ali i sa željom i potrebom da što bolje rečima prikaže sliku toga čudovišta, kako bi postala jasna i onome koji sluša i kako bi joj se i on čudio."*[38]

Nigdje u djelu nema fra Petrova franjevačko-katoličkog reagiranja na osmanlijsko nečovještvo u Prokletoj avliji, niti bilo kakve refleksije na tursko ponašanje u Bosni, iako je ono u franjevačkim hronikama i djelima iz razdoblja bosanskog ilirstva, kojima se i Andrić u svome pripovijedanju koristio, izraženo u crnim bojama, sa satanističkim izoštrenjem. Fra Petar sve posmatra, upija, da bi sve prepričao, a aktivno se uključuje samo u povijest o Džem-sultanu kao slušalac, svjedok i posmatrač.

Kada se pomolio Ćamil iz Smirne u njihovu zabačenom kutu prostrane ćelije, dva Bugarina su izmijenjali poglede sa fra Petrom, u kojima je bio *"strelovit ali nedvosmislen izraz negodovanja, opreza i odbojne solidarnosti: Turčin!"*[39] piše Andrić kao sveznajući

38. Ibidem, 40.

39. Ibidem, 44.

pripovjedač-svjedok otkrivajući u refleksu antitursku kršćansku povezanost pravoslavnih i katolika. Ali je fra Petra otoplila prema njemu knjiga koju je donio sa sobom kao neko osjećanje radosti, *"nešto od izgubljenog, ljudskog i pravog sveta koji je ostao daleko iza ovih zidova."*[40] Iznenadile su ga zatim njegove oči kao kod ljudi *"koji se nečeg plaše ili stide, nešto žele da sakriju"*,[41] te saznanje u razgovoru *"da Turčin nije ohol ni odbojan"*.[42] Uzdržljivost Ćamilova u govoru, rasijanost pri jelu, stvorili su u fra Petru pomisao: *"Ja ovo razgovaram sa bolesnim čovekom."*[43] A on ga je podsticao da bude snažniji i vedriji, i na čudan, rijedak način kod Andrića, u saznanju da je *"nesrećan čovek... sigurno"*[44] - ovaj fratar, kršćanin, zavolio je Turčina. A kad su dvojica stražara *"s pažnjom koja je ovde retka /.../ pozvali mladića da odmah pređe u drugu, za njega određenu prostoriju"*,[45] *"bez reči oni su se oprostili kao dobri, stari poznanici"*.[46]

Ćamilov fra Petru nepoznati život ispričao je, nakon toga, Jevrejin Haim također iz Smirne, a preko njega je Andrić otvorio svoju teoriju književnog stvaranja, koja se u nekim vidovima doimala i kao lično pravdanje, osobito sa gledišta onih koji su bili pogođeni Andrićevim prozama.

Kao *"jedan od onih što celog života vode neki svoj bezizgledan i unapred izgubljen spor sa ljudima i društvom iz koga su"*, predstavljao je on lično Haima, *"u svojoj strasti da sve kaže i objasni, da sve pogreške i sva zlodela ljudska otkrije i da zle izobliči a dobrima oda priznanje, on je*

40. Ibidem.
41. Ibidem, 45.
42. Ibidem, 46.
43. Ibidem, 47.
44. Ibidem, 49.
45. Ibidem, 48.
46. Ibidem, 49.

išao mnogo dalje od onog što običan, zdrav čovek može da vidi i sazna",[*47] kao i Andrić-pripovjedač u svojoj osobeno strukturiranoj historijskoj imaginaciji.

"Prizore koji su se odigrali između dvoje ljudi, bez svedoka, on je znao da ispriča do neverovatnih pojedinosti i sitnica",[*48] nastavljao je Andrić uopćeno, a nama se nameće njegovo detaljiziranje prizora užasa. A zatim je otkrio psihološku identifikaciju pisca s njegovim likovima, i čak njegov govor kroz njihove riječi, vlastito oslobađanje unutarnjih napona u njima: *"I nije samo opisivao ljude o kojima priča nego je ulazio u njihove pomisli i želje, i to često i u one kojih ni sami nisu bili svesni, a koje je on otkrivao. On je govorio iz njih."*[*49]

Najzad, u zagradama, Andrić je, dosta racionalno, oblikom množine u koju je i sebe-čovjeka uvrstio distancirajući se od sebe-pisca, uopćio moralni aspekat slobode pripovjedačkog stvaranja kao da, iz daljine, skida odgovornost i sa sebe zbog pretjerivanja i proizvoljnosti u pričanju, uslijed subjektivnosti ličnih vizija ili namjera, relativnosti recepcije, i ostavljajući sve to prosudbi čitaočeva razuma i iskustva, što govori o osnovi svjesnog uobličavanja djela, - sve do *"ljudske istine"* kao umjetničkog preostatka na kraju:

> *"Mi smo uvek manje ili više skloni da osudimo one koji mnogo govore, naročito o stvarima koje ih se ne tiču neposredno, čak i da sa prezirom govorimo o tim ljudima kao o brbljivcima i dosadnim pričalima. A pri tom ne mislimo da ta ljudska, toliko ljudska i tako česta mana ima i svoje dobre strane. Jer, šta bismo mi znali o tuđim dušama i mislima, o*

47. Ibidem, 52.
48. Ibidem.
49. Ibidem.

drugim ljudima, pa prema tome i o sebi, o drugim sredinama i predelima koje nismo nikad videli niti ćemo imati prilike da ih vidimo, da nema takvih ljudi koji imaju potrebu da usmeno ili pismeno kazuju ono što su videli i čuli, i što su s tim u vezi doživeli ili mislili? Malo, vrlo malo. A što su njihova kazivanja nesavršena, ***obojena ličnim strastima i potrebama, ili čak netačna,*** *zato imamo razum i iskustvo i možemo da ih prosuđujemo i upoređujemo jedne s drugima, da ih primamo i odbacujemo, delimično ili u celosti. Tako, nešto od ljudske istine ostane uvek za one koji ih strpljivo slušaju ili čitaju./"*[*50]

Haim je otkrio fra Petru Ćamilovo porijeklo i njegovu sudbinu, njegovu prirodu i njegove umišljaje: Majka mu je bila čuvena ljepotica udata prvi put za Grka, drugi put za Turčina, na zgražanje i uz kletve svojih sunarodnika kao u slučaju Mare Milosnice; traumatizirana nesretnom smrću kćeri iz prvog braka, ona je i u gubitku druge kćeri *"tražila /.../ i nalazila prst nekih viših sila i osećala se prokletom i nedostojnom"*, zanemarujući muža i sina Ćamila. A u Ćamilovu životu se ponovila majčina sudbina: *"Munjevita ljubav* /prema mlađoj Grkinji/ *izmenila ga je potpuno"*,[*51] ali njen otac je odlučno stao protiv toga.

"Mali sam čovek po ugledu i po imetku, ali nisam mali po veri svojoj i po strahu božjem. I volim život svoj izgubiti i kćer, koja mi je jedinica, u more poslati, nego je dati za nevernika."[*52]

A Ćamil je tada, piše Andrić suprotno dizertaciji, prvi puta sa historijskom objektivacijom prema tuđoj

50. Ibidem, 53-54.
51. Ibidem, 58.
52. Ibidem, 59.

vjeri, islamu, sada sa hrišćanske strane, *"tek pravo i potpuno mogao da vidi ono što ranije, zanesen i mlad, nije ni slutio: šta sve može da deli čoveka od žene koju voli, i uopšte ljude jedne od drugih".*[*53] Poslije toga je Ćamil ostao na duhovnom raskršću, *"i tu se našao usamljen"*, kao i Andrić na nacio-kulturnom ali sa srpsko-političkom mimikrijom u svome ispovijedanju.

> *"Od Grka ga je delilo sve a sa Turcima vezivalo malo šta." "Postao je čovek koji živi sa knjigama", "a družio se jedino sa ljudima od nauke, bez obzira na to ko su i šta su po veri i poreklu".*[*54]

Da bi se lanjske godine Smirnom pronijeli glasovi *"da su Tahirpašinom sinu knjige udarile u glavu", "da je, proučavajući istoriju Turske Carevine, 'preučio' i, zamišljajući da je u njemu duh nekog nesrećnog princa, stao da veruje da je i sam neki nesuđeni sultan".*[*55]. To je bio kompleks šizofrene identifikacije Ćamila iz Smirne sa Džem-sultanom, ili istraživača sa predmetom njegova proučavanja i pripovjedača sa njegovim likom na tanahnoj ivici patologije i genijalnosti, duševnog i umjetničkog uživljavanja u drugu ličnost. U Haimovu skraćenom pripovijedanju, za koje je Andriću moglo poslužiti Hammerovo obimno djelo *Historija Osmanskog carstva*, rađeno prema starim turskim hronikama,[*56] povijest o Džem-sultanu je glasila

53. Ibidem.

54. Ibidem, 59-60.

55. Ibidem, 60.

56. **Geschichte des Osmanischen Reiches** gerossentheils aus bisher unbenützen Handschriften und Archiven durch Joseph von Hammer. Zweite verbesserte Ausgabe. Bd. I-IV, Pesth, C. A. Hartlebens Verlag, 1836. Ovo djelo je u prijevodu na naš jezik izdao Nerkez Smailagić, skraćeno u tri toma, pod naslovom Historija Turskog /Osmanskog/ carstva, Zagreb, 1979. Skraćenja, uz nastojanje da se očuva piščev smisao za lahko pripovijedanje i potrebna objašnjenja, priređivač je dao u uglastim zagradama. "Ustoličenje Bajezida II i sudbina princa Džema" izneseni su

ovako: Kada je neko spomenuo Ćamila, njegovu nesretnu ljubav i neobičan način života,

> *"jedan od njegovih drugova rekao je da Ćamil proučava do u sitnice vreme Bajazita II, naročito život Džem-sultana, i da je zbog toga putovao u Egipat, na Rod i da se sprema sada čak u Italiju i Francusku. Devojke su pitale ko je taj Džem-sultan, a taj mladić im je objasnio da je to Bajazitov brat i protivnik, koji je podlegao u borbi oko prestola, pobegao na Rod i predao se hrišćanskim vitezovima. Posle toga su ga tadašnji hrišćanski vladari držali godinama u zatočenju, iskorišćujući ga stalno protiv osmanske carevine i zakonitog sultana Bajazita. Tamo je negde i umro, a sultan Bajazit preneo je telo nesrećnog brata odmetnika i sahranio ga u Brusi, gde i danas stoji njegovo turbe."*[57]

A kad je komentar jednog mladića iz društva *"on je potajni Džem", "već ga bivši drugovi /.../ i ne nazivaju drukčije do Džem-sultan"*, posredstvom doušnika dopro do valije, koji je pomislio *"da i sadašnji sultan ima brata kog je proglasio maloumnim i kog drži u zatočenju"*[58] - *oko Ćamila se tursko-policijski krug zatvorio na razini politike.* /Možda je to i Andriću bio razlog da *Prokletu avliju*, iako ju je započeo još 1928. dok je službovao kao diplo-

---

u devetnaestom poglavlju prvog toma Smailagićeva izdanja, str. 253-257., u skraćenom obliku. Glavne etape povijesti o Džemu podudaraju se sa Andrićevim pripovijedanjem, ali bez Hammerove završnice, koja kod Smailagića glasi: "Tako se okonča život ovog tridesetšestogodišnjeg princa koji je proveo trinaest godina u zatočeništvu, a bio je žrtva kršćanske i turske politike, nevjernosti glavara rodovskog reda, osvajačkih planova Karla VIII i nesavjesne žudnje za dobiti, osvetom i umorstvom pape Aleksandra VI. U narodu živi uspomena na njega kao na pjesnika, a lirske pjesme su mu skupili njegovi vjerni službenici, čuvar pečata, i Sadi, defterdar." /str. 257./.

57. PA, 61.

58. Ibidem.

mata u Španiji,*[59] ne objavi u doba kraljevske Jugoslavije zbog analogije sa princom Đorđem./ Knjige koje su tada našli u Ćamilovoj kući, na raznim stranim jezicima, rukopisi i bilješke, izazvale su u valiji takvu mržnju i toliki gnjev da ga je uhapsio uprkos objašnjavanju starog kadije da je to *"istorija, nauka, a od nauke ne može biti štete"*, i poslao u Carigrad u Prokletu avliju.*[60] To je bila druga, realna, krajnost Ćamilova slučaja u recepciji jednoumnog policajca, i ujedno opći odgovor Andrićev onima koji u knjigama otkrivaju analogije i aluzije, pronalaze alegorije. Od ove tačke se u priči o Ćamilu, pored različitih iznošenja povijesti o njegovu dvojniku kao njemu, prepliću još i etički postulati političko-policijske podozrivosti i slobode stvaralačkog bezazleno patološkog duha, ali u turskom društvu.

Sve ove razine vanjske i unutarnje radnje Andrić je nastavio da prati u ovom djelu: od Haimove paranoidne opsesije da ga kontroliraju špijuni, koju je odavao i *"čudan i čudno usredsređen izraz kakav se vidi na licima ljudi koji se u sebi rvu sa svojim pogrešnim mislima i uobraženim strahovima"*,*[61] pri čemu je Andrić dva put uzastopno upotrijebio riječ "čudan", vrlo frekventnu na prvom stupnju njegova odnosa prema Istoku, preko blasfemičnog učešća nekog Softe kod Andrića uvijek nekog muslimanskog svećenika ili derviša u razgovoru oko Zaima o ženama kao intermeca, do ponovne pojave Ćamila iz Smirne pred fra Petrom, kada je *"malorečivi Ćamil počeo /lično!/ da priča istoriju Džem-sultana"*,*[62] u segmentima, i nastavcima, dajući

59. Želimir Bob Juričić: *Ivo Andrić u Berlinu 1939-1941.*, Sarajevo, Svjetlost, 1989., 25. Na osnovu knjige Koste Dimitrijevića *Razgovori i ćutanja Ive Andrića*, Beograd, ICS, 1976., 93.

60. PA, 63-64.

61. Ibidem, 68.

62. Ibidem, 75.

tako ritam neobičnoj egzotičnoj i čudnoj atmosferi Proklete avlije, koja se, kad ne puše jugo, vraćala u te okvire. U komentaru Ćamilove ponovne pojave Andrić je napisao sa stilski karakterističnim riječima slijedeće: *"Neobično* /u njegovu djelu zaista neobično! M.R./ *prijateljstvo između gospodskog mladića, Turčina iz Smirne, i stranca hrišćanina iz Bosne kao da je za ovih nekoliko dana dok se nisu viđali stalno raslo, razvilo se i utvrdilo u ovoj* ***čudnoj*** *tamnici* /blago rečeno "čudnoj", ali jedinom mjestu gdje se takvo tursko-kršćansko prijateljstvo moglo razviti/, *brzo i neočekivano kako samo u ovakvim* ***izuzetnim*** *prilikama može da bude."*[*63] /podvukao M.R./.

Okosnica povijesne priče u petom poglavlju o dva brata-suparnika, od kojih je stariji *"mudriji, jači, bliži svetu i stvarnom životu"*, a drugi *"sušta protivnost njegova"*, *"čovek kratka veka, zle sreće i pogrešnog prvog koraka, čovek čije težnje stalno idu mimo ono što treba i iznad onog što se može"*,[*64] je po svome zasnovu usmeno pripovjedačka, još sa naklonošću sultana-oca prema mlađem sinu kao nasljedniku, a po strukturi kontrastno-romantičarska, uz Andrićevu nacionalnu refleksiju da je Džemova majka *"bila od kneževskog roda iz Srbije"*[*65] /možda odatle i piščeva naklonost prema njemu, čak romantičarsko isticanje političkog vjerolomstva od strane Reda jerusalemskih vitezova/, - slijedi Hammerovo povijesno-hroničarsko izlaganje,[*66] što se običnim poređenjem može ustanoviti.

"Mnogo duže i življe i drukčije, i ***sa drugim smislom govoreno****, bilo je ono što je fra Petar čuo od svog novog prijatelja."*, piše na početku šestog poglavlja, sa težnjom

63. Ibidem, 74.
64. Ibidem, 76.
65. Ibidem, 78.
66. Hammer, izd. Smailagića, I, 253-257.

objašnjavanja stvaralačkog procesa i opravdavanja subjektivnog preobražaja dokumentarno-historijske građe, stiliziranja njena, odstupanja od "historijske istine". U ovu priču se uvukao Andrić-pripovjedač posredstvom Ćamilova doživljaja. Najprije, ona je proširena u svome političkom značaju od prvobitne konstatacije: *"otimanje oko 'sultanovog brata' " i spretna igra D'Obisona trajali su osam godina.",*[*67] sa nizom diplomatskih ucjena, prevara, ali uz Džemovo sultansko dostojanstvo, ta priča je u narednom poglavlju tradicionalnu, proizišlu iz dizertacije koncepciju i Njegoševu romantičarsku spoznaju: *"postoje dva sveta, između kojih nema i ne može biti ni pravog dodira ni mogućnosti sporazuma, dva* ***strašna*** *sveta osuđena na večiti rat u hiljadu oblika".*[*68] *"A između njih* /nastavlja neposredno Andrić svoju temu o tragediji raznovjerstva koje je donio islam, ali imajući pred sobom Džema, Njegoša neposredno Vladiku Danila i na poseban način sebe/, *koji je na svoj način, u ratu sa oba ta zaraćena sveta."*[*69] *"Carev sin* /objašnjava on sa asocijativnim povijesno-književnim analogijama i prelijevanjima, ali i samoispovijedno, s težnjom duševnog oslobađanja od vlastitih nesporazuma sa svijetom/, *carev brat, car i sam po svom najdubljem uverenju i osećanju, i u isto vreme najnesrećniji od svih ljudi. Prvo izdan i poražen, a zatim prevaren i lišen slobode, usamljen i odvojen od svojih i od prijatelja, doveden u tragičan procep, a celom svetu na vidiku, kao na sramnom stubu, ali sa gordom rešenošću u sebi da u tom položaju istraje i da ostane ono što je, da ne izgubi svoj cilj ispred očiju i da ne popusti ni bratu-krvniku*

67. PA, 80.

68. Ibidem, 88. Slično kod Njegoša u *Gorskom vijencu*: "Krst i luna dva strašna simvola,/ Njihovo je na grobove carstvo".

69. Ibidem.

ni nevernicima koji ga podmuklo varaju, ucenjuju, prodaju i preprodaju."[70]

Ali pored ovih razmišljanja o antagonizmu i nerazumijevanju dva svijeta, tursko-islamskog i kršćanskog, i razapetom /bosanskom!/ čovjeku između njih, bilo je, posredstvom fra Petra, zapadnjaka i katoličkog redovnika, kao Ćamilova slušaoca i pričaoca, vlastitog priznanja i graničene recepcije tursko-islamskog kulturnog duha, umjetnosti, ideologije.

"A bilo je u tom pričanju /piše Andrić iz pozicije fra Petra/ *i njemu potpuno nerazumljivih stvari, kao što su Džemovi stihovi o sudbini, o vinu i pijanstvu, o lepim dečacima i devojkama. Ćamil ih je recitovao napamet i kao da su njegovi rođeni. Bilo je i reči i mišljenja koja su ga zbunjivala i bunila, kao što su oštri Džemovi sudovi o papama i drugim crkvenim glavarima."* Ali je ipak smatrao, ne bez Andrićeva učešća, u skladu sa svojom ispovjedničkom ulogom ali i sa slobodom književnog izražavanja: *"Treba čoveka pustiti da kaže sve."*[71]

A dok je Ćamil slobodno pripovijedao ovu dublju sudbinu Džem-sultana kao svoju subjektivnu viziju, fra Petar je primijetio da mu Haim, objektivni ali politički uplašeni sputani pripovjedač, *"nikad ne prilazi za vreme tih razgovora, nego samo kad ga sretne samog".*[72]

---

70. Ibidem.

71. Ibidem, 89. U vezi sa smislom Džemovih stihova" o vinu i pijanstvu, o lepim dečacima i devojkama", vidjeti: Muhsin Rizvić: *Stvaralački doživljaj i čitalačka recepcija u književnosti Muslimana na orijentalnim jezicima* /Književna istorija, 1977., 37., 3-12. Andrić očito nije poznavao mističko-alegorijsku poetiku turske divanske književnosti, u kojoj se profana ljubav razumijeva kao ljubav prema Bogu, a vino i pijanstvo kao metaforičko sredstvo ekstatičnog približavanja Njemu. Stoga su to i njemu, kao i fra Petru bile "potpuno nerazumljive stvari".

72. Ibidem, 90.

Andrić je tako od historijske faktografije prešao na subjektivan pripovjedački doživljaj činjenica, a od njega na Ćamilovu identifikaciju sa likom i duhom Džem-sultana, i počeo i sam govoriti rječnikom poznatim iz prikazivanja *"uticaja turske vladavine na duhovni razvoj Bosne"*, sve u kontrastima, samo u inverziji emocionalnih odnosa: *"Već trećeg dana* /piše Andrić/ *bila je ispričana cela istorija, do tužnog i svečanog kraja, do svetlog, dostojanstvenog turbeta u Brusi, čiji su beli zidovi ispisani najlepšim surama iz Korana, kaligrafski stilizovanim u obliku čudnih cvetova i kristala".*[*73] /Sve je Andriću na Istoku "čudno" ako nije "strašno"./ Ali tada je počelo pričanje izdvojenih prizora sa svim

73. Ibidem, 91. Popović, 511. "Ostavimo na stranu 'svetlo turbe'" - komentira Popović - i "čudne cvetove i kristale kojima bi takođe svako ko je video grobnice sultana u Brusi mogao da prigovori, i zadržimo se na sintagmi 'zidovi ispisani najlepšim surama iz Korana'. Najpre nije naravno nikada reč o **surama** /koje su čitava poglavlja/, pa čak ni o **ajetima** /koji su takođe u najvećem broju slučajeva isuviše dugački/ nego o fragmentima pojedinih **ajeta**. I drugo, ne može se ni u kom slučaju reći "najlepše sure" jer je u pitanju sveta knjiga u kojoj su sve sure, svi ajeti, sve reči i sva slova podjednako sveta, i ne podležu nikakvim ljudskim merilima. To je i epigrafski govoreći neodrživo, s obzirom da je broj citata koji se upotrebljavaju za tu vrstu natpisa i prilično skučen i odavno ustaljen." - Andrić je, u oktobru 1972., u povodu Džem-sultanova groba govorio Jandriću i o Brusi: "Ne videti tu varoš - znači ne videti Tursku./.../ Brusa je najlepša turska varoš i iz nje je osvojen svet. Iznad stare turske prestonice, koja pomalo podseća na Sarajevo, nalazi se visoka planina, dva puta veća od Trebevića. Na njoj uvek ima snega, pa se svet tu skija preko cele godine. Zanimljivo je da se to brdo nekad zvalo Olimp, što znači da su u tim krajevima nekad vladali Grci. Kad pomislim na Brusu, ja se uvek setim tople vode koja greje ceo grad, starinskih ulica, groblja na kome su sahranjivani sultani - tu je i grob Džem sultana o kome sam pisao u *Prokletoj avliji* - i na kojem počivaju dve kćeri srpskog kneza Lazara." /Jandrić, 146-147./. Jandrić u napomeni ispravlja Andrićev iskaz o Lazarevim kćerima: "Knez Lazar je imao tri kćeri: Jelenu, udatu najprije za Balšu, a potom za Sandalja; Maru, udatu za Vuka Brankovića, i Oliveru, udatu za Bajazita. Prema tome, samo je Oliverin grob u Brusi, u Turskoj /Konstantin Jireček, *Istorija Srba*, Beč, 1911, 1918." /Jandrić, 147/.

pojedinostima. *"Nizali su se Džemovi srećni i nesrećni dani, njegovi susreti i sukobi, ljubavi, mržnje i prijateljstva, pokušaji bežanja iz hrišćanskog ropstva, nade i očajanja, razmišljanja za dugih nesanica i zamršeni snovi u kratkim časovima spavanja, njegovi ponosni i gorki odgovori visokim ličnostima u Francuskoj i Italiji, gnevni monolozi u samoći i zatočenju, izgovoreni* ***ne Ćamilovim nego drugim glasom.'"***[*74] *"Ne Ćamilovim nego drugim glasom"*, objašnjava Andrić taj *"teški i odlučni trenutak utjelovljavanja, užívljavanja, uosjećavanja i uduhovljavanja"*, jer je Ćamil *"sa posrednog pričanja tuđe sudbine prešao na ton lične ispovesti i stao da govori u prvom licu".*[*75] Za Haima je to bila sumanuta identifikacija, za Andrića - spontano stvaralačko poistovjećenje, i ujedno posredno aluzivno očišćenje, moralno oslobađanje od vlastitih negativnih, nehumanih turskih likova i scena, izvan razuma a po nalogu mitsko-povijesnih emocija i strasti, koje je on stvorio. Ili kako Andrić monološki-ispovijedno, u zagradama, kaže:

> *"/Ja! - Teška reč, koja u očima onih pred kojima je kazana određuje naše mesto, kobno i nepromenljivo, često daleko ispred ili iza onog što mi o sebi znamo, izvan naše volje i iznad naših snaga. Strašna reč koja nas, jednom izgovorena, zauvek vezuje i poistovećuje sa svim onim što smo zamislili i rekli i sa čim nikad nismo ni pomišljali da se poistovetimo, a u stvari smo, u sebi, već odavno jedno./"*[*76]

Uspostavljajući ponovo relaciju "historijske", i "književne istine", odnos između "faction" i "fiction", i uočavajući Ćamilova pripovjedačka odstupanja,

74. Ibidem, 91.
75. Ibidem.
76. Ibidem, 91-92.

Andrić je fra Petra predstavio kao čovjeka razuma i realnosti, ozbiljnih i vjerodostojnih knjiga, koji je slušao Ćamil-Džemovu priču s one strane stvaralačke ivice *"u sve većoj nedoumici, sa zebnjom, žaljenjem, i teško prikrivanim nemirom"*, a uveče bi *"prebacivao sebi što ga jasno i odlučno ne zaustavi na putu koji očigledno ne vodi dobru, što ga ne prodrma i ne trgne iz njegove zablude. Pa ipak, kad bi se sutradan ponovo našli i kad bi mladić opet pustio maha svojim nezdravim predstavama, on bi ga opet slušao, sa lakom jezom i dubokim saučešćem, neprestano oklevajući da ga prekine i dozove k sebi."*[77]

A i kad bi pokušao da, *"uzgrednom primedbom odvoji Ćamila koji govori, od mrtvog Džem-sultana, od te njegove patološke identifikacije, 'činio je to slabo i neodlučno'."*[78] Andrić se, preko fra Petra, i pored uviđavnosti u duševnu fluidnost stvaralačkog procesa, uz ne slučajno trokratno upotrebljavanje naziva "mladić" za Ćamila kao što je nazivao i anonimnog sebe kao slušaoca pokojnog fra Petra u okvirnim poglavljima djela, - vraćao trezvenom stavu pisca-realiste, potvrđujući tako posredno uvjerenje da je sve ono što je i sam stvarao radio promišljeno, s planom i namjerom i sa sviješću o učinku oslobađanja vlastitih trauma i podsvjesnih kolektivnih arhetipskih i mitoloških opterećenja u pisanju historijskih proza o Bosni. A kada bi opet popustio slušajući *"mladićev strastveni šapat"*, postajao je svjestan zajedno sa Andrićem da je *"ono što nije, što ne može i ne treba da bude bilo... jače od onog što jest, i što postoji, očigledno, stvarno i jedino moguće"*, da bi poslije opet prekoravao sebe *"što je i ovog puta popustio pred neodoljivim talasom* ***ludila*** *i što*

77. Ibidem, 92.

78. Ibidem.

nije učinio veći napor da mladića vrati na put razuma".[*79] Iz cijelog Andrićeva prethodnog prikazivanja bilo je vidljivo da je i pripovjedačko, osobito romantičarsko, stvaranje jedna vrsta hipertrofije mašte, nešto što nije stvarnost, nego blaga šizofrenija, ali na ovom mjestu je izvalio iz sebe riječ "ludilo" kao neki težak kamen na duši, jer se i sam sakriven iza fra Petra, *"osećao... kao sukrivac u tom ludilu"*[*80] *zbog propuštanja da učini ono što je namjeravao i neprekidno odlagao.*

A kad se jednog jutra nije pojavio, fra Petar je ponovo čuo njegove sinoćnje riječi prije rastanka: *"Od svega što svet ima i jeste* /govorio je Ćamil kao Džem u prvom licu/ *ja sam hteo da napravim sredstvo kojim bih savladao i osvojio svet, a sada je taj svet učinio od mene svoje sredstvo."*[*81] A zatim je Andrić u nastavku te psihološke interpretacije sam progovorio preko Ćamila koji se opet vratio u sebe i objektivirao prema Džemu. Svoju opsesivnu temu o dvije antagonističke vjere i kulture, začetu u Bosni, Andrić je ponovo analogijski pronašao u Džemovoj historijski tragičnoj situaciji bez izlaza. Na pitanje *"šta je Džem, Džem šid?"* i na odgovor *"rob, to je malo rečeno"* on je nadovezao temu odsudnog i neumitnog križarsko-islamskog raskola i neprijateljskog sučeljenja: *"Vaskoliki obitavani i poznati svet, podeljen na dva tabora, turski i hrišćanski, nema za njega pribežišta. Jer, tamo ili ovde, on može biti samo jedno: sultan. Pobednički ili poražen, živ ili mrtav..."*[*82]

Kad se Ćamil ni drugog ni trećeg dana nije pojavio, Andrić je iznio Haimovu priču fra Petru o njegovu policijskom saslušanju na rasponu pitanja: "za koga ste skupljali podatke

79. Ibidem, 92-93.
80. Ibidem, 93.
81. Ibidem, 94.
82. Ibidem, 94-95.

o Džem-sultanu?" i odgovora: *"proučavao sam ono što je poznato u našim istorijama"* i ponovnog pitanja: *"A kako to da od tolikih predmeta o kojima pišu knjige i nauka vi odaberete baš taj?"*, kad to *"nije dobar predmet ni za razmišljanje"*, *"ne preduzima se toliki posao slučajno ni bez nekog cilja"*.*[83]

Tako je Andrić pod mržnju prema policiji, nasuprot slobodi govora i stvaranja, podvukao i svako pitanje o njegovu vlastitom književnom radu koje bi za nekoga moglo biti neprijatno, uvredljivo i historijski optužujuće.

Na kraju je Ćamil *"priznao otvoreno i gordo da je istovetan sa Džem-sultanom, to jest sa čovekom koji je, nesrećan kao niko, došao u tesnac bez izlaza, a koji nije hteo, nije mogao da se odreče sebe, da ne bude ono što je"*.*[84] A iste noći *"ako je živ, verovatno su ga preneli u Timarhanu, kraj Sulejmanije, gde se zatvaraju duševno oboleli. Tu će, među ludacima, njegova pričanja o sebi kao nasledniku prestola biti ono što su sve reči i razgovori ludaka, bezopasna bolesnička maštanja na koja se niko ne osvrće"*.*[85]

A kad se jednog dana uz njega, oborene glave, privio Džem-Ćamil, i on pokušao da ga razgovori da će ozdraviti, on mu je rekao: *"Ne mogu ja /.../, dobri čoveče, ozdraviti, jer ja i nisam bolestan, nego sam ovakav, a **od sebe se ne može ozdraviti**."*[86] To je bio odgovor sebi i drugima i na mnoga druga pitanja, koja su se postavljala Andriću lično, s traumama i njihovim oslobađanjem, s njegovim renegatsko-karijerističkim ambicijama, najzad, stvaralački.

---

83. Ibidem, 98-99.
84. Ibidem, 101.
85. Ibidem, 102.
86. Ibidem, 114.

Tragom Ćamilovao slučaja, *Prokleta avlija* se završava kako je i započela, u refleksijama sveopćeg ludila. I dok fra Petra, nakon razgovora sa Ćamilom, hvata strah i od pomisli da se *"ovdje i najzdravijem čovjeku počinje s vremenom... da muti i priviđa"*, ali uz utjehu da osim Avlije *"ima i drugog i drugojačijeg svijeta, da ovo nije sve i nije zauvijek"*,[87] Haim ga uvjerava *"da ovde i nema zdrava čoveka i pri čistoj pameti./.../ Sve sam bolesnik i ludak, i stražari i apsenici i špijuni /.../, da i ne govorim o najvećem ludaku, Karađozu"*.[88] Da bi se misao o Prokletoj avliji, koja je s fra Petrom pošla na put iz Carigrada u Bosnu, političko-gnomski artikulirala u ocjeni jednog kršćanina, u crnoj Akri, o budućnosti Turske carevine:

> *"Ako hoćeš da znaš kakva je neka država i njena uprava, i kakva im je budućnost, gledaj samo da saznaš koliko u toj zemlji ima čestitih i nevinih ljudi po zatvorima, a koliko zlikovaca i prestupnika na slobodi. To će ti najbolje kazati."*[89]

A prije toga, na odlasku, sa azijske obale fra Petar je vidio prvi i posljednji put, i simbolički doživio, panoramu Carigrada, drukčije od Njegoša; *"u svoj njegovoj sili i lepoti"* i *"ljepoti užasa"* u sjećanju, izazovno proniknutu Andrićevom mišlju, u zagradama, o njegovoj sudbonosnoj historijskoj, islamskoj pogubnosti:

> *"A pred njima se celom jednom stranom mračnog vidokruga dizao večernji Stambol, nalik na vatromet koji je zastao u poletu. Bio je* ***ramazan*** *i na* ***munarama svih džamija*** *goreli su* ***kandilji*** *trepćući kao pravilna sasvežđa iznad bezbrojnih gradskih svetlosti. /.../ Fra Petar je jedno vreme*

87. Ibidem, 114-115.
88. Ibidem, 116.
89. Ibidem, 118-119.

gledao to što je danju Stambol a što se sada ***moćno i izazovno*** *propinje kao iskričav talas poput nevidljivog neba, u beskrajnu noć. /Koliko je trebalo da se užegu tolika svetlila?* ***Ko će ih ikad moći pogasiti****?/ Izgledalo mu je da tu nema nigde mesta za Prokletu avliju, a ipak je ona tamo negde, na jednoj od onih malih tamnih površina, među gusto razasutim svetiljkama."*[90].

Na kraju se spustio luk *"priče i pričanja"* naporedo sa pogledom na grob fra Petra *"među nevidljivim fratarskim grobovima"*. Kako je započela tako se i završila priča o Prokletoj avliji, ali u tonovima sveopće smrti svijeta ovog djela:

> *"Nema više ni priče ni pričanja. Kao da nema ni sveta zbog kog vredi gledati, hodati i disati. Nema Stambola ni Proklete avlije. Nema ni mladića iz Smirne koji je jednom umro još pre smrti, onda kad je pomislio da je, da bi mogao biti, nesrećni sultanov brat Džem. Ni jednog Haima. Ni crne Akre. Ni ljudskih zala, ni nade i otpora koji ih uvek prate. Ničeg nema."*[91]

Sve u relativnom doživljaju *"mladića pored prozora"* koji se, svojim refleksijama o pripovjedačkom stvaranju između činjenica i fikcije, također već poistovijetio s *"mladićem iz Smirne"*, pa mu *"tako izgleda"* i *"sećanje na priču"* /koju je/ *osenila misao o smrti."*[92] Ali u panorami opusa Andrićeva jedan drugi viši luk spojio je Bosnu sa Stambolom i Stambol sa Bosnom u romantičarskom doživljaju i zlokobno historijskom uvjerenju njegove doktorske dizertacije.

90. Ibidem, 117-118.
91. Ibidem, 119.
92. Ibidem, 119-120.

II.
("OMERPAŠA LATAS")

Posthumni priređivači romana *Omerpaša Latas* /Vera Stojić, Petar Džadžić, Muharem Pervić i Radovan Vučković/ istakli su u **Napomeni** da se "poređenjem sa istorijskim podacima može... lako utvrditi podudarnost Andrićeve literarne transpozicije događaja i istorijskih činjenica, a od mogućih Andrićevih izvora za Latasovu djelatnost u godini 1850. pozvali su se na radnju Hamdije Kapidžića *Omer-paša Latas u Bosni. Pacifikacija Bosne* /Gajret, kalendar za 1939., Sarajevo, 1938., str. 50-71./.[*1] U literaturu o Latasu kojom se Andrić mogao koristiti spadaju, međutim i radnje: Ademage Mešića, *Omer-paša Latas u Bosni*/ Novi Behar, 1/1927-28., 20., 314-316.; 21., 330-333.; 22., 350-351.; 23., 378-380., i, nešto manje, Ahmeda Muradbegovića *Omer-paša Latas u Bosni 1850-1852.* /Zagreb, 1944./, te knjiga Josefa Kötscheta *Erinnerungen aus dem Leben des Serdar Ekrem Omer Pascha /Michael Lattas/* seinerzeitiger kaiserl. königl. Dr K./Sarajevo, 1885./.[*2] Pri svemu tome su za

1. Ivo Andrić: *Omerpaša Latas.* Sabr. dj. knj. 16., Sarajevo, 1976. /U daljnjem navođenju: OL/. Napomena, 307.

2. Dr. Galib Šljivo: *Omer-paša Latas u Bosni i Hercegovini 1850-1852.* Sarajevo, Svjetlost, 1977. Na kraju ove monografije nalazi se poglavlje Izvori i literatura, str. 207-217. Bibliografski podaci koje na ovom mjestu navodimo dati su prema ovom poglavlju.

lik, život i djelovanje Omer-paše Latasa Andriću bili posebno značajni podaci koje su dali Mešić i Kötschet.

O privatnom i ljubavnom životu Latasovu Andrić je mogao pročitati čitav niz napisa: Alfred Makanec, *Kletva sarajevskih djevojaka. Familijarni i privatni život serdar Ekrem Omer-paše* /Večernja pošta, 1928., 2120., 2-3.; Alfred Makanec, *Omer-paša kao carski namjesnik* /Obzor, 1929., 88., 5.; Alfred Makanec, *Omer-pašin brak sa Anom Simonis* /Jugoslavenski list, 1933., 45., 3.; Rudolf Zaplata, *Privatni život Omer-paše* /Jugoslavenski list, 1936., 40., 10., 2.; Rudolf Zaplata, *Karlovački slikar portretirao je Omer-pašu* /Politika, /29. VIII, 1933.; Rudolf Zaplata, *Novi momenti iz života Omer-paše Latasa* /Jugoslavenski list, 1937., 245., 17. X, 9.; Rudolf Zaplata, *U starom Sarajevu. Kako je Omer-paša oteo ženu svog šuraka* /Politika, 1933., 8896., 4.; Rudolf Zaplata, *U Omer-pašinom haremu u Sarajevu 1852. godine* /Jugoslavenski list, 1933., 39., 8. II, 7.*[3]

Za poglavlja o konzulu Atanackoviću iz druge godine Latasova boravka u Bosni priređivači romana su spomenuli radnju Ferde Šišića *Bosna i Hercegovina za vreme vezirovanja Omer-paše Latasa* /1850.-1852./ Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, knj. XIII, Beograd, 1938./, osobito izvještaje tumača Plehačeka o Latasovim akcijama u Travniku, sa čim se podudara i Atanackovićevo pismo Schwarzenbergu u Beč, koje počinje riječima "Travnik liči na jednu veliku robijašnicu",*[4] isto kao i u Andrićevu tekstu. Nesumnjivo je, međutim, da u popisu izvora i literature koji je objavio dr. Galib Šljivo u svojoj monografiji *Omer-paša Latas u Bosni i Hercegovini 1850-1852.* /Sarajevo, Svjetlost, 1977./ postoje, pored ovih, i drugi tekstovi koje je An-

3. Ibidem, Izvori i literatura.

4. Ibidem.

drić mogao čitati, ili ih je čitao, pripremajući građu za ovo djelo.

O samom dolasku Omer-paše Latasa u Sarajevo, opisanom u prvom poglavlju romana, vidi se iz ove knjige da se o tome, čak pod istim naslovom, mnogo pisalo, a živ prikaz događaja koje je on izazvao dao je i Vladislav Skarić u knjizi *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije* /Sarajevo, 1937., 201-203., 207-208./. Ne treba zaboraviti ni završne stranice Bašagićeve knjige *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine* /Sarajevo, 1900., 167-174./,[*5] na kojima je opisan boravak Omer-paše Latasa u Bosni.

Međutim, dublje od dokumentarnih izvora i historijske literature, od pojavnog lika i egzistentne biografije, roman nazvan od redaktora *Omerpaša Latas*, koji historijsko-hronološki slijedi nakon *Travničke hronike*, predstavljao je završnu tačku književnog oživotvorenja Andrićeve dizertacijske antiturske koncepcije i, kao i uvijek, analogijsko iznošenje i pokušaj oslobađanja od jednog traumatičnog opterećenje vlastitog života, kompleksa renegatstva. Ovaj roman je Andrić dugo nosio u sebi, i prikupljao građu za njega, ali je uspio obraditi samo neke priče i odlomke iz jedne vertikale njegova korpusa, i to one koji se tiču samog Latasa i kruga likova oko njega i u vezi s njim. Druga vertikala, koja čini prirodnu, na domaćoj historiji zasnovanu i nesumnjivo nerazdvojnu naporednu radnju u cjelini romana, i odnosi se na još od dizertacije za Andrića opsesivnu ličnost Ivana Franje Jukića, u početku zanesena Latasom zbog njegova hrišćanskog porijekla i nade da bi mogao poslužiti u

5. Ibidem.

političkoj borbi sa pobunjenim bošnjačkim bašama na korist hrišćana, a koja je ostala, međutim, neobrađena, bez i jednog odlomka u kojem bi ona došla do izražaja, čak i bez naznake ili bilo kakve veze s njom u obrađenim poglavljima, kao da je pisac želio sakriti jedan bitan komplementarni dio svoga bića.*[6] Očito je cjelovit kompleks Latas - Jukić u interakcijskom odnosu za Andrića bio i previše složen, težak i kontraverzan da bi ga mogao psihološki iznijeti i moralno razriješiti bez negativnih čitalačkih asocijacija i refleksija na samog sebe u društvenom i političkom životu monarhističke i socijalističke Jugoslavije. Andrić se stoga još jednom priklonio jednostranom i krnjem predstavljanju historijskih odnosa i ranom opredjeljenju iz *Mosta na Žepi*: *"u ćutanju je sigurnost"*, zatvarajući tako zaštitni zid oko sebe i misteriju oko svog

6. Samo je Jandriću, u oktobru 1973., o Jukiću rekao slijedeće, što svjedoči da je istraživao građu za njegov lik: "Ivan Frano Jukić, to je svetla 'stavka' u bosanskom kulturnom nasleđu. Ja sam u arhivi pronašao dokumenat u kojem austrijski konzul piše o Jukiću otprilike ovo: 'Juče mi je dolazio bogoslov Jukić. Mnogo je bezobrazan čovek. Stalno i uporno govorio mi je o Rusiji i Srbiji, i kad je u tom bezobrazluku preterao, isterao sam ga napolje.'" /Jandrić, 288./. A u oktobru 1974. je govorio: "Ja upravo ovih dana čitam sabrana dela Ivana Frane Jukića. To je zanimljiva ličnost. On je osnovao prvu osnovnu školu u Bosni. Imao je, čini mi se, četrnaestak polaznika. On piše da su školu zajedno pohađala katolička, muslimanska i pravoslavna deca. Bio je tu i jedan đakon koji je imao dvadeset i jednu godinu i bio oženjen. Vidite, još onda su deca svih nacionalnosti i vera zajedno pohađala istu školu, a mnogo kasnije, u moje vreme, postojale su odvojene škole. Jukić je bio punokrvan, ugojen; imao je bujnu narav. Mnogo se zanimao za narodne pesme, ali je hramao u jeziku. Zanimljivo je da sam ja među pretplatnicima na Vukov *Rječnik* naišao i na ovu adresu: "Fra Ivan Frano Jukić, bogoslov, Dubrovnik." Mene je, verujte, mnogo zanimala ta ličnost. On je bio za zajedništvo svih naroda u Bosni; on piše o Kosovu, i tim povodom se uvek setim Miljanova koji je pisao da je proklet onaj koji je prvi posejao razlike u jeziku između Srba i Hrvata." /Jandrić, 382./. Andrić, međutim, nigdje ne govori o odnosima između Jukića i Latasa, o Latasovoj prevari Jukića i progonu iz Bosne.

života i djela, koje je inače odavno bilo pod zaštitom vlasti i u njenoj nacionalno-političkoj službi. Po prirodi egoist, zatvoren i nepovjerljiv prema ljudima, ispunjen osjećanjem ugroženosti i vječitim patološkim strahom, koji je u početku nalazio stvaralačkog oduška i Kirkeggardovoj *Filozofiji strepnje* a ispoljavao se tokom života, pojavno i konkretno, u strahu od oskudice i opsesivnoj brizi za egzistenciju, za život, karijeru, za politički i književni ugled, Andrić je svoje komplekse i psiho-neurotičke napone kompenzirao i oslobađao u svojim književnim djelima, ali uvijek u vremenu i atmosferi turske vladavine, od koje nije mogao štetiti niti mu je ona mogla u životu politički naškoditi.

Pišući u trećem licu o renegatu Omerpaši Latasu i raspravljajući uz pripovjedačko objektiviranje o moralnim aspektima toga položaja, Andrić je renegatstvo odbijao od sebe. Ali je odavao svoju identifikaciju na svim onim mjestima gdje je duboko, sa uživljavanjem u dušu, ulazio u psihologiju lika, iskazujući samog sebe kojeg je najbolje poznavao, i iznosio i potmulu grižu savjesti, čak svjedočenje o Latasovu potisnutom a pravom biću, oslobađajući se tako i sam napetosti lažnog položaja i unutarnjeg kompleksa, koji je s godinama sve više jačao u njemu. Ali je kompleks Latasova renegatstva kao vlastitog, bar djelomičnog oslobađanja, i bez Jukićeve katoličko-hrvatske ekvivalence, izbio kao odrednica ovoga lika, kao da se Andrić pred kraj života i sam preispitivao i obračunavao prvo sam sa sobom, zatim sa svojim shvatanjima, doživljajima Turaka i Istoka. Ono što mu je u liku Jukića, da ga je pripovjedački stvorio, bilo teže iskazati, to mu je u liku Latasa, pravoslavnog Srbina-poturčenjaka bilo lakše učiniti, jer je bio zašti-

ćen njegovim pravoslavnim porijeklom i historijskom ulogom. Stoga je u *Omerpaši Latasu* ipak alegorijski napisano djelo "Ivo Andrić njim samim" u mnogim bitnim moralnim i psihološkim vidovima.

Već u prvom odlomku ovog djela, u poretku kako su ga dali priređivači mada sa nepouzdanom hronologijom da li roman počinje s Latasovim mladim danima, - Andrić je otvorio kompleks renegatstva na više pojavnih i asocijativnih razina kod Latasa kao čovjeka porijeklom hrišćanina: Srbin koji je svojom voljom prešao na islam u neposrednu službu Carigrada i Osmanlijama, što historijski asocira i konverziju Bošnjaka, koji su, međutim, za razliku od Latasa, ostali na svojoj "baštini", u Bosni, često protiv Stambola, kao državljani Turske carevine, - i tu je osnovna kontraverza ova dva položaja, ili kako Andrić kazuje:

> *"U Sarajevo ulazi carski serasker sa znatnom i dobro opremljenom vojskom i sa najširim ovlašćenjima, a sa zadatkom da lomi i upokori ne pobunjenu raju ili spoljnjeg neprijatelja nego one koji **vekovima vladaju Bosnom** i koji su se do juče nazivali sultanovim sinovima: begovat, prvake i članove najuglednijih porodica 'od turskog uha'.*
>
> */.../ On i ne dolazi da kao vlast vlada i upravlja, nego da ratuje i kažnjava. I, povrh svega, taj serasker, koji je ugušio mnoge bune po Carevini, nije niko drugi do nekadašnji **lički hrišćanin**, austrijski kadet, koji je pre četvrt veka **prebegao** u Bosnu, **poturčio se** a zatim se svojim znanjem, veštinom i ličnim zaslugama uspeo do najvišeg vojnog položaja u Carevini."*

Ali je tu u dubini iskaza sa ovim porivom bilo i neko oslobađanje i od, podudarnog sa Latasovim, renegatskog kompleksa u samom piscu, kao katoliku-Hrvatu, koji je, također radi karijere "prebegao" u srpstvo, i u službu Srbima, a potisnuo svoje nacionalno-kulturno izvorište, često grubim odbijanjem, u ponornicu svoga podsvjesnog bića.

U ovom poglavlju se istovremeno otkrivaju i veze sa Andrićevim prethodnim historijskim romanima: i Mehmedpaša Sokolović je porijeklom hrišćanin, ali koji je posredstvom "danka u krvi" **odveden** u Carigrad, vinuo se do najvišeg položaja, a nije zaboravio svoj zavičaj. I dok je on činio dobra djela gradeći zadužbine narodu, Latas je svoje renegatstvo iskupljivao goneći Bošnjake kao Srbin u turskoj uniformi i po naređenju Stambola. Prvaci, koji su vezirima na prolasku kroz Sarajevo postavljali uvjete o njihovu boravku, sada su znali *"da ta vojna sila i njen zloglasni zapovednik dolaze protiv njih i njihovih životnih interesa i navika"*, da je Latas *"istinski vojnik i upravljač, sa modernim naoružanjem i obučenim trupama, sa veštinom školovanog oficira, poturica i* ***karijerist, sa revnošću najamnika i bezobzirnošću nevernika i tuđina****"*,[*7] otima se Andriću u ovoj karakterizaciji kao neka vrsta samoodbrane, odbijanja od sebe svake slične primisli. Ali se *"bogati, gordi i lukavi"*, kao begovi u Lutvinoj kahvi *Travničke hronike*, *"nadaju da će ipak uspeti da izbegnu neposredan sudar i oružan obračun, da će i njega nekako prevariti i "nadurati", i da će mu, na kraju, pogledati u leđa kao što su u prošlosti tolikim drugim pogledali, a da će u Bosni i u Hercegovini ostati stari red,*

7. OL, 10.

njihov red, "onako kako je oduvijek bilo i kako će uvijek biti".[8] Međutim, za razliku od raspoloženja pri dolasku konzula u Travnik, ovdje *"sitan svet, naročito raja od sve tri vere* /kako Andrić socijalizira njihovu psihologiju/, *strepi na svoj način i za svoj račun, pitajući se šta sve teško i nepovoljno može izaći za njih iz ovih sukoba i obračuna između oružane vlasti i bosanskih prvaka i velikaša."*[9] Ali kada je ujahao u grad serasker Omerpaša u sjaju lika i svite, svjetina je bila, piše Andrić sklon kontrastima ali otkrivajući odmah i njegov dvolični lik, *"iznenađena i zadivljena"*, doživljavajući ga *"kao priviđenje, i to začudo blago i dobrosrećno", "sa izrazom strogog dostojanstva i zagonetne blagosti".*[10]

U nastavak ovog opisa, kao prijelaz ali i po svojoj sklonosti za pomjerenim likovima, Andrić je ubacio epizodu o *"ludom Osmanu", "poznatoj mirnoj gradskoj ludi"*, koji je *"mršav, pocepan i zadihan"* poplašio oficirova bijelca, jedan od zaptija je prihvatio ludaka, a podoficir je psujući dobacio: *"U falake, pa bijte! Na mrtvo!"*[11] Iako je *"muktar* /muhtar!/ *Sabitaga"* na kraju preuzeo mladića od zbunjenog zaptije s riječima *"Ko je vidio da se ovo bije?"*,[12] Andrić je, sklon seksualnopatološkim likovima i epizodama ispričao lirsku povijest o njemu, koji je *"za nepune dvije godine /.../ postao neizlečiv bolesnik, i to najteže i najstrašnije vrste".* Metodom psihoanalize Andrić je iznio kako je on *"nekom urođenom uzdržljivošću odudarao"* od svojih drugova. *"Zbunjivali su ga naročito smeli mladićki razgovori, a na ašikovanja, petkom, po mahalama, nije voleo da odlazi. Zbog toga su ga drugovi često peckali. A kad bi uspeli da ga*

8. Ibidem, 10-11.
9. Ibidem, 11.
10. Ibidem, 13-14.
11. Ibidem, 17.
12. Ibidem, 25.

povuku sa sobom, on se ponašao kao čovek u neprilici i držao se kruto pred svakom od tih udavača, manje ili više skrivenih iza mušebaka ili odškrinutih vrata. Na sve šale i šapate odgovarao je ponajviše zbunjenim ćutanjem i uvek istim, lakim, odsutnim osmejkom."[13] A kad se jednom na ulasku u Višegrad, među kućama nepoznatog zaseoka, našao *"lice u lice sa devojkom koja je, otkrivena, prala ruke i hladila zažarene obraze"*, a ona iznenađena viđenjem čovjeka-stranca zaklonila lice i pobjegla u avliju,[14] on je doživio duševnu traumu koja se pretvorila u *"skrivenu viziju devojačkog obasjanog lica koje zaklanja i gasi njena velika bela ruka"*.[15] Poetsku suštinu njegove traumatične čežnje i urođenu dobrotu njegova bića Andrić je umjetnički povezao sa njegovom manijom stvorenom u kritičnom trenutku njegova obećanja na majčine nagovore da se ženi, koji su za njega postali mučenje, da u nemiru trči ulicama tražeći *"znani osmejak"*, da zagleda na česmi svaku ženu i, razočaran, s tužnim osmijehom kreće dalje. A to hvatanje *"večitog i večito nedostižnog osmejka lepote"*[16] povezalo je zauvijek *"ludog Osmana"* sa zanesenim Ćorkanom iz romana *Na Drini ćuprija.*

Poslije ovog lirskog intermeca slijedi u ovom poglavlju epizoda Latasova suočenja sa sarajevskim prvacima, slična divanu okrutnog vezira Siliktar Alipaše sa travničkim ajanima. Razlika je samo u tome što je Omer-paša domaći čovjek, poturčeni hrišćanin istog jezika, dok je Ali-paša Osmanlija; i u tome što Andrić više ne naziva Bošnjake Turcima nego prosto "muslimanima" kao sljedbenicima islamske vjere. Možda,

13. Ibidem, 18.
14. Ibidem, 19.
15. Ibidem, 20.
16. Ibidem, 26.

pod pritiskom negodovanja od strane muslimanskih čitalaca, ili stoga što je u ovom slučaju sa hrišćanskim Srbinom Latasom teško bilo održati razliku pod imenom Turčin jer se i on "poturčio". Blagi izgled Latasov prilikom ulaska u Sarajevo počeo je da se mijenja, izmećući se u negativnu premisu Andriću dragog kontrasta, otkrivajući njegovo surovo i neprijateljsko lice isto kao što je i mjesto njegova odsjednuća, *"visoki breg sa pitomim imenom - Gorica - stao /.../ da tamni i dobiva zloslutan izgled".*[*17] Prizor objavljivanja fermana *"koji Omerpaši daje neograničena ovlašćenja da, u saradnji sa civilnim guvernerom Hafizpašom, pokupi nizam među muslimanima u Bosni i Hercegovini, uvede sve administrativne mere koje su za to potrebne i pokori sve što je nepokorno",*[*18] i atmosferu među *"najuglednijim muslimanskim prvacima" "u ovom gradu ohole oligarhije"*, koji su *"stegnutih vilica i oborenih očiju"* slušali čitanje mladog oficira s *"korektnim turskim izgovorom ali uvredljivo oštro i nekako strano"*[*19] - podudara se sa početkom odgovarajućeg zbivanja u *Travničkoj hronici.*[*20] A na sjednici koju je Latas nakon toga održao s najuglednijim prvacima, Ali-pašom Rizvanbegovićem, Mustaj-pašom Babićem, Mahmut-pašom Tuzlićem,

17. Ibidem.

18. Ibidem.

Kapidžić, 51-52.: "Još iz Novog Pazara pozvao je predstavnike plemstva i uleme na svečano čitanje carskog fermana u Sarajevo. Čitanje fermana obavljeno je na Musali /gdje se danas nalazi Banska uprava/ 15. augusta 1850. g. Pored ostalih viđenih velikaša, svečanom čitanju fermana prisustvovalo je ništa manje nego 2 vezira i 10 paša. Među najvažnije ličnosti feudalne bosanske aristokratije treba ubrojiti na tom svečanom skupu Ali-pašu Rizvanbegovića-Stočevića, Mahmut-pašu Tuzlića, Fadil-pašu Šerifovića i Mahmut-pašu iz Zvornika. Carski ferman glasio je na Omerpašu i valiju Hafiz-Mehmed-pašu i izričito tražio provođenje reforama. Tako je Omer-paša, na svečan način, pun teatralnosti i poze, navijestio bosansko-hercegovačkoj feudalnoj aristokratiji novo vrijeme."

19. OL, 27.

20. TH, 415.

Mehmed-kapetanom Fidahićem i Fazli-pašom Šerifovićem,[*21] njegove riječi su, s poznavanjem njihova

21. OL, 29. "Najveći otpor /pripovijedao je Andrić 1972. godine/ pružili su Husein-kapetan Gradaščević i Ali-paša Rizvanbegović iz Stoca. To je bio Galib-paša, mudar i poznat po svojoj čvrstoj ruci koja mu je obezbedila devetnaestogodišnje upravljanje Hercegovinom, što je u otomanskim prilikama bila prava retkost. Jer, poznato je, na primer, da je prosečan vek vladavine travničkih vezira bio svega nešto više od dve godine. On je, kako kazuju neki istoričari, govorio raji i Bošnjacima: 'Nemate vi više šta da tražite u Stambolu. Mostar vam je od sada Stambol, a ja sam vam sultan u Mostaru.'" /Jandrić, 119-120./. U Andrićevim iskazima o Ali-paši Rizvanbegoviću, koje je davao Ljubi Jandriću, dominiraju riječi priznanja prema ovom hercegovačkom prvaku i isticanje njegove mudrosti i zasluga za narod, ali i politička simpatija iz srpsko-pravoslavnog ugla. "U nekim starim dokumentima pominje se da je Ali-paša, poput Gogoljevog Čičikova, tražio harač i za mrtve duše, a neki tvrde da je naređivao da se harač kupi i za trudne žene", pripovijeda Andrić iste godine i nastavlja: "Inače, za Ali-pašina vakta dolazi do rascepa između bosanskog vikarijata i hercegovačkih franjevaca. Zahvaljujući dobrim vezama u Rimu i na Porti u Stambolu, njemu je pošlo za rukom da u Hercegovini zavede redodržavu i da se biskupska stolica nađe i u Mostaru. U Dubrovniku se sastajao sa Njegošem i pomagao Crnogorcima da se smakne glasoviti i po zlu poznati Smail-aga Čengić. Izgleda da ga je to i stalo glave. Omer-paša je uz pomoć Skenderbega, ranije grofa Ilinskog, na prevaru namamio Ali-pašu i uhvatio ga. Naredio je da ga posade na magarca, ali tako da se nezahvalnik okrene u suprotnom smeru i životinju drži za rep. Sad možete misliti kako je to izgledalo: paša onako golem i trom kakav je bio sa svojih osamdeset godina, poluodeven usred zime, pa još na magarcu, jašući natraške. Zanimljivo je da Prokopije Čokorilo ostavlja ovakav zapis o gospodaru Hercegovine: 'Ali-paša je debeo i težak i malo bi se u Hercegovini našlo konja, koji su ga mogli nositi.'" /Jandrić, 120-121./. "U postupku Omer-paše Latasa da takvog Stočanina posadi na magarca ima ne samo osvete već i grozne igre /pripovijeda Andrić, a Jandrić napominje da je tome događaju posvećena Andrićeva pripovijetka *Alipaša* iz knjige *Kuća na osami*/. Hafiz-paša, Ali-pašin mlađi sin, išao je ispred magarca, i ta neslavna orgija trebalo je da prođe čitavu Hercegovinu i Bosnu. Ispred njih je išao telal, i svet je silom doterivan da čuje seraskerove reči o tome da će Alah i on, Omer-paša Latas kao sultanov izaslanik, ovako kazniti svakoga ko se bude protivio reformama. Ali-paša bi s magarca stoički odgovarao: 'To je onaj Vlah Mihajlo ovo od mene uradio! Ali ja ću pobijediti! Mene je Alah uvijek pomagao, a sad mi pomaže još i više.' /.../ "Negde u blizini Banje Luke" - nastavlja Andrić - "zanoćila je straža koja je sprovodila Ali-pašu i, kažu, da je jednom stražaru nehotice opalila

bosanskog mentaliteta, od odlučnosti prelazile u opasnu prijetnju kao i u Andrićevu pripovijedanju od

puška i ubila Rizvanbegovića. Ko će znati nije li to učinjeno po naređenju Omer-paše Latasa. Grob gospodara Hercegovine nalazi se u mezarluku Ferhad-pašine džamije u Banjoj Luci. Posle Ali-pašinog ubistva, sva njegova porodica je iseljena u Carigrad, gde se asimilovala, a poznati turski pesnik Arif Hikmet, kao i pesnikinja Habiba Stočević-Rizvanbegović poreklom su iz te porodice." /Jandrić, 121-122./. U završnici ovog pripovijedanja Andrić ipak svoju simpatiju prema Ali-paši gasi u njegovu brutalnom postupku prema vlastitom polubratu: "Inače, ubistvo Ali-paše Rizvanbegovića bilo je poslednje koje je ličilo na srednjovekovna smaknuća u hercegovačkom ajaletu. Međutim, stravičan je i ništa manje brutalan bio i obračun paše Stočevića sa polubratom Hadžibegom Rizvanbegovićem. Ovaj Hadži-beg je, prema pričanjima, bio osoran, pravi razbojnik. Sav izrešetan mecima, on dovikuje Ali-paši: Pero, Janko, aludirajući na hrišćansku vojsku koja je bila u bratovljevoj službi. Ali-paša mu onako krvavom prilazi i pita ga: 'Šta ti to, bolan, bi?' 'Ovo si me ti sa svojim vlasima udesio', odgovori mu Hadži-beg. A Ali-paša mu se ruga: 'Ma nije, bolan; to su tebe koze rozima izbole!'" /Jandrić, 122./. Međutim, u skladu sa Andrićevim otopljenjem u to doba prema turskim i bošnjačkim temama i likovima, i ranom izjavom Jandriću "Posebno me interesuju Rizvanbegovići čiji je udeo u razvoju Hercegovine znatan. Jer, ja sam u izvesnom smislu ostao dužan tome kraju."/Jandrić, 33./ - Andrićev se odnos s godinama učvršćivao u stavu priznanja prema Ali-paši Rizvanbegoviću. "Nekad se u ovom kraju /pričao je 1973. Andrić na putu po Ali-pašinu zavičaju/ čovek nije mogao venčati ako ne donese potvrdu da je zasadio deset maslina. To se nekad tražilo kao što se danas traži rodni list. Zanimljivo je da je takav adet u Hercegovini zaveo Ali-paša Rizvanbegović. Zato u Hercegovini ima dosta voća." /Jandrić, 255./. A iste godine je evocirao anegdotu o Ali-paši i hercegovačkoj pećini vjetrenici: "U toj špilji je vetar čudno duvao, pa se mislilo da je reč o svetom mestu i o sastajalištu duhova. Tu je svet dolazio na obrede, uvek je bilo sveštenih lica, pa je i crkva podignuta. Čuje za to Ali-paša Stočević, te odluči da ode tamo. Zatekao je nekog nižeg sveštenika, ostali se behu razbežali, i počnu ga ispitivati: - Šta se ovo čuje u pećini? - Vjeruje se da je to sveto mjesto! - A narod, vjeruje li on u to? - Pa narod, vjeruje! - A iguman, vjeruje li? - Pa, iguman, vjeruje i on! - A ti? - Pa, eto... ja ne vjerujem! - Onda ga povalite i odvalite mu dvadeset vrućih po turu! naredi paša pratnji. - Zašto da ti budeš mimo svijet? Kad svi vjeruju, vjeruj i ti!" /Jandrić, 291/. Godine 1974., na izjavu o Ali-paši Rizvanbegoviću kao "krutom čovjeku i tiraninu", Andrić se usprotivio: "Pustite vi to. Uveo je Ali-paša prvi kapital u Hercegovinu, gradio drumove, sadio voće. On je u svoje doba trgovao s Trstom! Neka svet govori što hoće, ostala su dela. /.../ Mnogi Alipašu zovu tiraninom. Nekad je ta

divanu Siliktar Ali-paše,[*22] a njegove oči su pritom dobijale *"zelen i opasan"* romantičarsko-demonski sjaj.[*23] Prvo je govorio o *"dugogodišnjem odupiranju bosanskih /sic!/ prvaka da se tanzimat uvede i u Bosni". "Pri tom je* /kaže Andrić karakteristično/ *nastojao da govori što više 'bosanski', ali ga je odavao njegov lički izgovor, a kod pojedinih reči zastajkivao je duže. Tražio je pravi izraz i, kad ga ne bi našao, pomagao se turskim."* Iznio je kako se cijela Turska carevina toj reformi pokorila osim Bosne i Hercegovine, da bi sa izmijenjenim licem, bez maske, podvukao: *"A što mora biti, to i biva. Svuda, pa i u Bosni."*[*24] Na ciničko-prijetećem rasponu nasmijano-svirepe bezočnosti, obraćajući se tobož *"onim tamo vašima koji drukčije misle i na drugo se spremaju"*,[*25] Latas se zaricao, kao i Siliktar Ali-paša, proničući im unaprijed u dušu i namjere:

> *"Ja ću svršiti sve ovo zbog čega sam poslan ovamo. I vi se varate ako mislite da ćete sa mnom proći kao sa onima koji su prije mene dolazili u Bosnu radi istog posla. Ovo je drugačija naredba, a drugi je i čovjek koji treba da je izvede. Ja znam, vi mislite da ćete i ovog puta, po vašem starom načinu, moći da naoko pristanete na sve, a zatim da mi iz busije činite tolike i takve smetnje i teškoće da ću se i ja zamoriti i na kraju vratiti nesvršena posla. A vi da se smijete iza mojih leđa! Ali znajte da ja znam da vi vazda govorite jedno a mislite drugo.*

reč imala drugo značenje. Kod starih Grka, tiranin je otac domovine, onaj koji se brine o duši i telu naroda. Takav je bio i hercegovački vezir. Šteta je što se nije sačuvao njegov konak u Mostaru. Bio je smešten u gornjem delu odakle se pružao pogled na celu varoš. Kažu: Ali-paša bi onako visok kao orlušina seo na divan, a ispod njega se, kao na dlanu, video čitav Mostar..."/Jandrić, 318./.

22. TH, 30-34.
23. OL, 30.
24. Ibidem.
25. Ibidem, 31.

Ponavljate: "Peki, peki efendum!" A pogled vam govori: "Bosna je ovo, budalo, zemlja koja se povija ali ne mijenja!" A ja vam opet kažem da ne polažem ništa na vaše riječi, da jasno čitam vaše misli, i da ću tu vašu Bosnu, ako bude trebalo, svu prosijati na sitna sita, tako da se neće znati ni ko je beg ni ko je aga, i da ni u snu nećete pomišljati na vašu samovolju i neposlušnost.",[26]

govori Andrić, kroz usta Latasova, još jednom o neprijateljstvu i nasilju Carigrada prema Bošnjacima, ali ni

26. Ibidem, 31-32.

Andrić, kao što se vidi, nije donio sadržinu fermana u cijelosti, ali se Latas u govoru koji je održao četrnaesterici bošnjačkih prvaka u svome Konaku na Gorici, u Andrićevoj interpretaciji, oštro i odlučno nadovezao na neke stavove i ovlašćenja iz ovog fermana koji je u prijevodu objavio Riza Muderizović. Naprimjer: "Pošto je moja carska želja da se i žitelji Bosne bez iznimke okoriste s tim blagodatima, u nekoliko navrata poslao sam moje carske zapovijedi da ih opomenu, ali su oni ostali pri starom, kao iznimka od drugih mojih pokrajina, gdje su se provele ove reforme. /.../ Tebe koji si zapovjednik vojsci imenujem, u sporazumu s valijom, kojim carskim ukazom kao opunomoćitelja za provađanje ovih reformi, a za potvrdu šaljem ti sa moga carskog divana ovaj moj ferman./.../ Međutim, ako se pojave neki besvjesni agitatori koji ne razumiju ove blagodati za njihovu pokrajinu i ako se usude protiviti ovim reformama, oni će se tim smatrati buntovnicima. Koliko god je mojoj carskoj osobi nasilje odvratno i mrsko, opet je državna nužda kazniti sve one osobe koje se usprotive mojim carskim pravednim namjerama, i zato neka oni nose grijeh. U slučaju neposluha i pobune, moja je carska želja da ih silom moje carske vojske, koja se nalazi pod tvojom komandom, pokoriš i kazniš, i time izvedeš na pravi put." /Riza Muderizović, Dolazak Omer-paše Latasa u Bosnu, *Gajret*, 1924., 3., 39./. Prema Muradbegoviću, nakon pročitanog fermana, Latas je upitao prisutne: "Hoćete li dragovoljno primiti tanzimat? Hoćete li pristati na sve carske zapovijedi bez ikakva protivljenja? Hoćete li dati nizam? - Pri tome nije zaboravio oštro im zaprietiti: - Ako dragovoljno ne primite tanzimat, primit ćete ga silom! Jer je već dosta bilo vašeg okolišavanja!" Ta prietnja je zvučila kao izazov. Skupljeni odličnici, uime svoga naroda, izjaviše, da se dragovoljno pokoravaju caru i carskom fermanu i da će sultanu u svačem i u svako doba biti na usluzi." /Ahmed Muradbegović, *Omer-paša Latas u Bosni 1850-1852.*, Zagreb, 1944., 48./, prema pisanju *Narodnih novina* od 8. rujna 1850./.

ovdje ne odstupa od istaknutog polariteta dva svijeta, kršćanskog za njih simboliziranog u Latasu i islamskog koji su oni predstavljali.

Preko njih, prvaka, Latas je poručivao *"svima koji misle na prkos i neposluh da ću ih obući u ove uniforme koje sva carska vojska nosi, a skrojiti im sve tako tijesno da im dah staje i oči iz glave skaču. Obje ću im noge u jednu čizmu sabiti, pa ću ih onda muštrati dok ne nauče nizamski talum tako da im ga ni praunuci neće zaboraviti."* U njegove riječi se bila stekla sva mržnja bivšeg hrišćanina austrijskog graničara prema Bošnjacima, službeno pokrivena carskom naredbom, a uz to i neka vrsta iskupljenja vlastite konverzije i službe tradicionalnom neprijatelju, i usmjerila kao osjećanje kompleksa islamiziranog skorojevića prema onima koji su se u islamu rodili i srodili se s njime.

> *"Kažite im* /poručivao je Latas/ *da se ne uzdaju ni u svoju malu pamet ni u svoje plitko lukavstvo, jer im ovog puta neće pomoći. I neka mi ne prilaze sa svojim mitom, kao što su navikli da čine, jer šta će meni njihovo mito kad, po ovlašćenjima koja imam, mogu da im uzmem glavu i sa glavom sve što imaju, pokretno i nepokretno!"*[27]

27. OL, 32. "I pre Omer-paše /.../ veziri su se mučno i krvavo nosili s begovatom i begovskom oligarhijom, pogotovo onom iz Sarajeva. Turska je pod pritiskom Rusije i Engleske bila prisiljena da sprovede reforme u Otomanskom Carstvu, ali je sarajevski begovat bio odlučno protiv toga, želeći da sačuva samostalnost svoga beglerbegovata. Iz Stambola su, jedan za drugim, stizali carski fermani, padale su mnoge glave, a veziri su prema sarajevskoj čaršiji primenjivali stroge mere. Pre Omer-paše Latas, čuveni Dželaludin-paša, travnički vezir, pozvao je na divan ni više ni manje nego šezdeset i sedam najviđenijih ajana i kapetana iz cele Bosne. Niko od njih nije izvukao živu glavu. Omer-paša Latas je ušao u Sarajevo 11. jula 1850. godine i po preuzimanju vlasti krvavo se obračunao sa sarajevskim begovatom: posekao je sve viđenije begove i druge uticajne ljude.", - pričao je Andrić 1972. godine Ljubi Jandriću, koji na kraju

Tu mržnju, i uz činjenicu bivšeg hrišćanskog porijekla, želio je iskoristiti Ivan Franjo Jukić za svoje antiturske i antimuslimanske ciljeve, o čemu Andrić nije dospio ništa napisati, uhvaćen u kliješta renegatskog i antiturskog morala, pretvornosti i licemjerstva, iskrenosti i izdaje. Očigledno se i pred njega, već na početku, kao nerazrješiv i nepremostiv bio postavio taj složen odnos zajedničke mržnje iz dva ugla i sa dva motiva. *"I još nešto: neka se niko ne zaklanja za svoju vjeru, jer ja nisam došao ni da turčim ni da kaurim koga* /dodavao je Latas a kroz njega Andrić postavljajući "Turčina" i "turčenje" nasuprot "Kaurina" i "kaurenje"/, *nego da ovu zemlju uredim tako da u njoj svak živi mirno u svojoj vjeri i da se pokorava carskom redu i zakonu."*[*28] Da bi završio okrutnije od svih Andrićevih osmanlijskih paša koji su dolazili u kaznene pohode na Bosnu: *"Ništa mi ne mogu njihove pogrde, kao ni njihovo oružje, ako do boja dođe; kao što me, poslije, nimalo neće ganuti plač ni molbe njihove siročadi. /.../ I neću otići odavde dok od njih ne napravim ili dobre i vjerne sultanove podanike, ili grobne humke po Bosni i Hercegovini."*[*29] A kad je završio, bio je to *"sasvim drugi čovek"*, piše Andrić, *"blag na reči, sladak i živahan"*, sadist koji je, kao i Karađoz i svi Andrićevi nasilnici *"očigledno... fizički uživao u svojoj nadmoćnoj igri."*[*30] Bio je to izliv skorašnjeg poturčenjaka, koji je u svojoj karijerističkoj mimikriji nastupao agresivno u

ovog iskaza u fusnoti navodi i izvor: Staka Skenderova, *Ljetopis Bosne 1825-1856.* "U vezi s tim /nastavlja Jandrić otkrivajući piščevu sklonost za uplitanjem narodnih anegdota/, Andrić nam je ispričao i priču o sarajevskom hamalu kome je žena zagorčavala ionako težak život, svakodnevno mu zvocajući kako se navodno mogla udati i za bega. Poslije sječe begova, žena se smirila, govoreći mužu: 'Šućur dragom Alahu, što ti meni nisi niko i ništa.'" /Jandrić, 119./.

28. Ibidem, 33.

29. Ibidem.

30. Ibidem.

ime sultana, a prigušivao vlastite hrišćanske antimuslimanske reflekse, puštajući ih na slobodu u Bosni na one koji nisu poštovali sultanove naredbe i za koje mu se nije moglo prigovoriti. Tako se Latas, kao imaginarni Jukić, u ovom djelu našao na sultanovoj strani nasuprot Bošnjacima, oslobađajući svoje renegatske, andrićevske, komplekse nad onima koji su ranije od Turaka prihvatili islam, ali i neprijateljske porive austrijsko-ličkih Srba prema Bošnjacima na Krajini. I dok su dosada većinom Osmanlije dolazili u Bosnu da silom slome otpor i zavedu red, ovog puta je to bio rođeni hrišćanin iz Like, sa periferije srpstva, koji je to obavljao u političkom suglasju sa svojim domaćim suvjernicima, koji su se nadali u njegovu pomoć i suradnju protiv bošnjačkih prvaka.

A kad su napustili Latasovu rezidenciju na Gorici prvaci su se, zajedno sa onima koji nisu bili na sastanku kod njega, sastali da u razgovoru procijene Latasove riječi, kao što su se u Travničkoj hronici, u brizi ali sa osjećanjem da ipak sve prolazi a oni ostaju, okupljali u Lutvinoj kahvi oko Hamdibega Teskeredžića. Samo što je Andrić ovdje među njima napravio dvojstvo: na one *"koji biraju reči i dvoliče, nadajući se još da će i sa ovim carskim čovekom naći neki način i sporazum"*, i druge *"koji više nemaju nikakvih iluzija o seraskeru i spremni su na sve"*.*[31] Oni koji su se

31. Ibidem, 35.

Bašagić, 166.: "Što se tiče 'Tenzimati hajrijje' bosanski i hercegovački ajani dijelili su se u dva tabora: jedni su bili za kao Babić i Šerifović, a drugi, koji su bolje poznavali okolnosti u zemlji proti kao Stočević i Tuzlić, kako ćemo poslije čuti; ali pošto je carska želja da se provede tenzimat svi su svečano obećali potpomagati vladu i Omer pašu. Zaratiti na cara ni jednome nije bilo ni na kraj pameti." Izražavajući osjećanja svoga svijeta prema surovoj misiji Omer-paše Latasa u Bosni, Bašagić je, neposredno prije ovog odlomka napisao govoreći o Latasovoj odlu-

okupili u kući Mustaj-paše Babića, čovjeka koji je kao i ostali bio protiv reforama i ulivao svakom povjerenje, ti su bili *"naročito ogorčeni i nepomirljivi"*.*[32] Pročitano je i pismo delegata kojeg su Krajišnici poslali u Stambol da izvidi *"šta vlada namerava stvarno da preduzme protiv Bosne i pobunjenih muslimana"* /koje Andrić naziva tako da bi ih razlikovao u ovoj situaciji otpora od Turaka, jer sada ne može drukčije/, *u kome se poručivalo: "Na noge, junaci! Ja sam turskog dina tražio od Novog Pazara pa do Stambola, i nigdje ga nema do u Bosni* /govori Andrić kroz usta delegata, razlikujući upotrebu riječi "turski" u sintagmi sa "vjerom" kao refleksiju činjenice da su Bošnjaci primili islam preko Turaka/. *Bio sam u Stambolu. Ni tamo ga više nema. Tu mi reče jedan šeh: žIdi, sinko, u Bosnu! Tamo je otišao Omerica i hoće da vas kauri* /sic!/. *Od njega treba da tražite dina, ali ne riječima, već ovako: preko štuca nišaneći'."*[33] Andrić je to pismo pripovjedački prokomentirao, sa dobrom historijskom procjenom bošnjačkog krajišničkog mentaliteta ali i sa uočavanjem odsustva realnosti u njemu: *"Jezik i stil te poruke, krajišnički ljut, bio je preoštar za ove ugledne i*

---

ci da prihvati akciju: "Taj zakleti dušmanin bosanskih muslimana s velikom radosti prihvati ponudu i ode u Carigrad, pa primi nužne upute kako da Bosnu uredi, ali se čini, da je Omer paša bio upućen s druge strane, kako treba Bosnu upropastiti." /166./ Da bi nakon slamanja otpora u Hercegovini izrazio svoju spoznaju Latasove akcije, "... Sva nedjela, koja je počinio, uništio dvije pokrajine i u njima onaj elemenat, koji je četiri vijeka pod crvenim bajrakom /s polumjesecom i zvijezdom/ neumorno vojevo za Tursku i njezinu moć; da pače zadnja dva vijeka ko neprelazan zid neustrašivo stajao na granici i više puta spasio je od očite propasti."

32. Ibidem.

33. Ibidem.

Kapidžić, 54.: Kao vjersko-političke razloge kasnijeg ustanka u Posavini Kapidžić je naveo i slijedeći: "Sultan nam šalje komandante koji jedu svinjsko meso, prema tome nisu pravovjerni muslimani nego Mađari koji su pobjegli od svojih domova i hoće naše sinove da vode u Aziju." /Ratni arhiv u Beču, Ministarstvo rata, No 6357, Temišvar 30. X 1850./.

većinom postarije ljude, ali njen osnovni ton - vera, tradicija, samostalnost i otpor! - bio im je blizak i razumljiv. Taj način razgovora sa protivnikom - preko mušice na pušci - bio im je u krvi. I oni su i sada, zaboravljajući ono što su malopre čuli i videli, i gubeći pravo osećanje za srazmere snaga i stvarne odnose, već gledali sebe u borbi u kojoj su se oduvek snalazili kao riba u vodi."[34] Omer-pašino ime je prešućeno po pravilu da se o najtežem i najneprijatnijem ne govori. Samo je Fidahić, kad ga je neko jedini put spomenuo, *"rekao tvrdo, sa kratkim, muškim uzdahom: 'E beli, nema na njemu za dram Turčina!'"*, u smislu tvrdokornog, tradicionalnog muslimana, što su oni svojatali kao svoje bošnjačko obilježje i suštinu. Andrić je tako ujedno napravio historijski tačnu i osnovnu diferencijaciju Bošnjaka prema reformama sa njihovim spojenim tradicionalno-vjerskim odnosom prema njima. U društvu kod Šerifpaše, Fazlipaše Šerifovića, svi su smatrali također, mada s manje povjerenja i iskrenosti, *"da se tanzimat ne može primiti, da se i seraskeru treba odupreti"*,[35] a domaćin je, *"živahan i lukav čovek"*, *"sve okretao na šalu i nastojao da smehom zamagli ozbiljne brige i prave namere svoje i svojih drugova"*. A kada se poslije ručka našao tamo i neki pjevač *"kratkih i naivnih ili lascivnih pesama"*, od kojih jednu i Andrić, koji voli da lascivnost pripisuje Bošnjacima, navodi, - među prisutnima je dočekan hladno, da bi se na kraju nasmijali jedan za drugim zaboravljajući na ozbiljne razgovore. U odnosu prema begovima i ajanima iz *Travničke hronike* to je bila velika i dobro uočena promjena u mentalitetu i političkom jedinstvu bošnjačkih, suglasno protoku njihove historije i

34. Ibidem, 35-36

35. Ibidem, 36-37

odnosa Bosne prema Stambolu u rasponu od srpskog ustanka i dolaska konzula, preko Gradaščevićeve bune do Latasove intervencije od 1850. godine.

U narednom poglavlju djela Andrić je prišao bliže Latasovoj vojsci, koja je kao i druge došla u stvari *"protiv domaćih begova i moćnika"*, s tom razlikom što ova *"dolazi da se bije i ubija, da hara i pali"* pod komandom poznatog *"krvnika svih ustanaka u Turskoj"*, piše Andrić u navodnicima. *"Treba prvo slomiti i pokoriti moćne i nerazumno uporne feudalce, a zatim utvrditi nizam i uvesti reforme, ili nešto što liči na reforme"*,[*36] objašnjava on u nastavku dobro ističući društveno-političku pozadinu dviju historija dviju "konzervativnih" snaga, od kojih ni jedna nije imala budućnosti: *"carigradska vlada morala je da se služi vojnom silom i žreformama', a bosanski feudalci i pozivanjem na tradicije i na svoja prava i oružanom pobunom protiv svog zakonitog vladara"*. Andrić je, međutim, kratko opisao ovu vojsku sastavljenu od Anadolaca i Arnauta, *"kojoj se niko ne može radovati i koju niko u Bosni ne smatra svojom"*, podvlačeći tako odvajanje Bošnjaka od Turske carevine, da bi to na izričit način objasnio, unoseći i novo imenovanje ovog naroda i islamske vjere u svoje djelo:

> *"Begovat vidi u njoj ne samo neprijatelja svojih interesa nego slepo i podmuklo oruđe protiv turske vjere i države. Takvo je gledanje i raspoloženje i ostalih muslimana, jer u tom nema mnogo razlike između neposredno ugroženih feudalaca i običnih građana i gradske sirotinje."*[*37]

A ni *"raja od sve tri vere"* ne vidi u toj vojsci svoga

36. Ibidem, 38.

37. Ibidem, 39.

spasioca, podvlači Andrić istom sintagmom kao i u prethodnom poglavlju.*[38]

Mnogo opširnije, slikovitije i psihološki dublje Andrić je u toj vojsci opisao *"stranački odred nazvan... murtad-tabor"*, sastavljen od *"stranaca, hrišćana i Jevreja, koji nose nizamske uniforme"* i imaju **"muslimanska imena**, ali su **nevernici** i **podmukli neprijatelji** svega što je muslimansko". Jer pripovijedanje o kršćanima u odnosu i dodiru s turskom vlašću i islamskim duhom i načinom života za Andrića je bilo, od samog početka njegova rada, privlačno i suglasno strukturi njegova historijsko-romantičarskog stvaranja, sklonosti za "neobičnim", nastranim i krajnje suprotstavljenim. I sam naziv "murtad-tabor" sadrži zapravo u sebi tu kontraverzu: to je "bataljon vojske", odnosno odred sastavljen od "murtata", a ta riječ u Škaljića ima dva značenja koja se u Andrićevu podrazumijevanju slažu: jedno je "izdajica", drugo je "otpadnik od vjere";*[39] ili kod Andrića: izdajica svoje vjere i potajni izdajica Turske i muslimana.

Još prije Omer-paše pred njima je došla *"ružna i mračna priča"*, *"pothranjivana strahom i mržnjom"*, počinje Andrić odlomak o "murtad-taboru" romantičarski, zapravo na način koji proizlazi iz duhovno-egzistencijalne suprotstavljenosti njihova položaja, sa svojim već poznatim podvlačenjem dvaju dominantnih osjećanja njegova doživljaja Bosne pod turskom

38. Ibidem, 11.

39. Abdulah Škaljić: *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Sarajevo, Svjetlost, 1965., str. 475. "**Murtat, murtatin** m /ar/. 1. izdajica. - "Murtati su mene oblagali" M.H. III, 14./; "što 'nakoga murtatina nemaš'" /K. H. I, 27./. 2. otpadnik od vjere < tur. murtat < ar. murtädd... - **Tabor** m /tur/ 1. bataljon vojske... /str. 594./.

upravom: straha i mržnje. Objašnjavajući dalje izuzetan karakter ovih stranaca, koji su zapravo bili oficiri i komandanti azijskih, rumelijskih ili arbanaških trupa, Andrić je ovdje iznio jednu karakteristiku iz *Travničke hronike*: *"svi su oni po svojoj sudbini i svojim navikama bili povezani i smatrani kao jedno telo"* i nastavio *"svi su oni, posle kraćeg ili dužeg kolebanja, stupivši u tursku vojsku, bar prividno primili islam."*[40] Ukupan broj ovih stranaca, najviše Mađara izbjeglica poslije 1848., a zatim Poljaka koji su se *"saživeli ...bolje sa Turcima i turskim običajima, jer su već odavno u turskoj vojsci, gde su stizali kao izbeglice posle propalih pobuna protiv Rusa,*[41] *te nešto Nijemaca, Italijana, Grka i Jermena, taj broj nije bio velik. Ali su oni* /piše Andrić sa dobrim, mada ponešto romantičarskim razumijevanjem raznolike psihologije

40. OL. 40-41.

41. Ibidem, 40-41.

Kapidžić, 50-51.: "Početkom maja 1850. god., krenu Emer-paša, komandant dunavske vojske, iz Carigrada u Bitolj sa tridesetak viših oficira, mahom Poljaka i Mađara, koji su prebjegli u Tursku poslije sloma mađarske revolucije od 1849. god. Karakteristično je da su baš ti strani, u Turskoj islamizovani bjegunci, činili srž Omer-pašine armije. Njegov glavni general-štab činili su oni. U Bitolju su se nalazile trupe određene za Bosnu. Vojska, koju je Omer-paša poveo, nije bila ni brojem jaka ni dobro opremljena. Redovna vojska, nizam, brojila je 8000 vojnika, uglavnom, pješaka i 34 topa. Armijska komora bila je vrlo slaba. Pri polasku iz Bitolja, uzeo je Omer-paša pod kiriju 600 rumeliskih konja zajedno sa komordžijama-seljacima da gone armisku komoru. Pošto ovi seljaci nisu bili plaćani, bježali su usput sa svojim konjima. Manjak se popunjavao prisilnim rekviriranjem seljačkih konja iz kraje kroz koje je Omer-paša prolazio. U armiji je bio poseban bataljon austriskih bjegunaca, zvan 'murtad-tabor'. U Skoplju se pridruži Omer-pašinoj armiji 2000 neredovnih Arnauta pod komandom Đuleka, vođom iz posljednjeg njihova ustanka koji je, također, ugušio Omer-paša. Đulek je bio amnestiran." Šišić, 63.: "Carigrad je /Omer-paša/ napustio 10. maja i u pratnji 35 oficira, uglavnom Mađara i Poljaka, krenuo u Monastir /Bitolj/, sjedište seraskera rumelijske vojske. Mnogi od ovih oficira primili su islam, pa su zadržali činove armija kojima su ranije pripadali." /Ferdo Šišić, *Bosna i Hercegovina za vreme vezirovanja Omer-paš Latasa /1850.-1852./*, Beograd, 1938., 63./.

domaćeg stanovništva/, *svojim šarenim sastavom, svojim stranim navikama, često upadljivim i nastranim postupcima privlačili opštu pažnju na sebe, kao da ih ima bar deset puta toliko, i u očima ogorčenih bosanskih muslimana* /sic!/ *izgledali kao legija, đavolska legija kojoj se broj ne zna i čije zloće i sramote kraja nemaju." /.../ "Raja je u njima gledala poturčenjake i avanturiste, bez najmanjeg razumevanja za njihovu prošlost i tragičnu sudbinu, a muslimani podmukle hrišćanske uhode koji pod maskom islama i carskom uniformom dolaze da iznutra razore lepi mir i ustaljeni život vernih podanika i pravih muslimana."*[42] - kod Andrića nekadašnjih "pravih Turaka". Ono što u ovim navodima izaziva uzgrednu, mada ne beznačajnu pažnju i čitaoca i kritičara jeste obazriva promjena pod pritiskom bošnjačke javnosti, intervencija redaktora 1976. godine, a možda izvjesna Andrićeva logička zakonomjernost u njegovu nazivanju Bošnjaka. U razdobljima svoga historijskog pripovijedanja u kojima su se oni do kraja identificirali sa turskom državom kao sinonimom vlasti i vjere Andrić ih zove "Turcima"; u vremenu Latasa, kada se Bošnjaci politički i vjerski odvajaju od Turaka i postavljaju nasuprot njima u pitanju tanzimata, reformi, Andrić ih ne poistovjećuje s Turcima i ne naziva tako, nego "muslimanima", čak "bosanskim muslimanima", "muslimanskim svetom", "muslimanskim ljudima", ne dižući ih doduše do imena naroda, ali mu se omakne i naziv "bosanski Turci".

U Andrićevim iskazima o ljudima iz *"murtad-tabora"* bilo je i mnogo vlastite egzistencijalne tjeskobe u srpskoj nacionalno-kulturnoj sredini, osobito u odnosu prema onima iz čijeg je narodnog i vjerskog izvorišta

42. Ibidem, 41.

potekao. Oni su pokušavali odmah, piše Andrić, *"da uhvate vezu sa strancima, Nemcima i Mađarima, koji su odranije živeli u Sarajevu"*, ali se oni *"nisu... ni najmanje obradovali ovim pridošlicama, jer oni sami već godinama nastoje da se prilagode sarajevskoj sredini u kojoj žive i da se po zakonu* ***spasonosne mimikrije izjednače*** *bar sa bosanskim hrišćanima, ako već ne mogu sa bosanskim Turcima. A sad su ih ovi neželjeni i kod Turaka tako omraženi ljudi iz murtad-tabora podsećali na njihovo poreklo i dovodili u nezgodan položaj."*[*43] Ali ni kod svoga komandanta Latasa, *"koji je i sam prebeg i poturica, 'glavni i najveći murtatin'"*, ljudi iz murtad-tabora nisu imali uvijek odnos razumijevanja ni pune zaštite, nego je on bio *"pun neiskrenosti i protivrečnosti, nejasnih i tajnih osećanja"*.[*44] Sve što je o Latasu u ovom romanu Andrić rekao predstavljalo je alegoriju samog sebe, ali bez isključivosti glavara u *Gorskom vijencu* i odlučnosti na sprovođenju "istrage poturica" kao renegata od crnogorskog hrišćanstva na tursku stranu, izdajica "vjere pradjedovske", nego vezano više uz razumijevanje vladike Danila. Bio je to moralno-psihološki profil posrbice, bilans Andrićeva života u tuđoj ulici, u položaju stalne budnosti, neprekidne simulacije i svakodnevnog potvrđivanja svoga opredjeljenja. Stoga lik Omer-paše Latasa spada među umjetnički najbolje i psihološki najuspjelije likove Ive Andrića upravo stoga što je on sebe najintimnije poznavao i najdublje mogao da se iskaže. *"I sam nekad begunac i 'murtatin', on nije mogao iskreno i jednostavno voleti svoje oficire izbeglice i poturčenjake"* /ili "posrbice", govorio je on iz Latasa, da bi odmah potom prebacio pažnju na njih govoreći opet iz sebe o njima, još gorčije i tragičnije, a sve je bilo kristalno prozirno,

43. Ibidem.

44. Ibidem, 42-43.

iz duše u dušu./ *Video ih je jasno i znao tačno šta su i kakvi su. U većini očajni beskućnici, koji su izgubili jednu domovinu a nisu našli drugu, nagriženi životom u tuđem svetu, sa spaljenim mostovima iza sebe, bez jasna i slobodna puta pred sobom, isključeni iz svakog društva, osuđeni da budu verni vojnici, jer nemaju kud.*"[45] A zatim ih je opet procjenjivao naspram sebe: *"Ali, s druge strane, oni su bili pred njim stalno kao živ primer nesrećnih i neuspelih prebega, kakav bi i sam bio da nije imao izuzetne sposobnosti i naročitu sreću, i da nije postao ovo što je.* /Gledajući izbliže pojedinog od tih oficira, on nije mogao ponekad da ne pomisli u sebi: *"Ovakav sam i ja mogao biti"*. Pa bi se odmah ispravljao: *"Ne, nikad ja nisam mogao ovo biti ni ovako izgledati, jer ja sam nešto drugo nego on."*/"[46] *"Mučilo ga je to unutarnje talasanje i ta* ***potreba za objašnjenjem samim sobom"***,[47] svjedočio je Andrić u trenutku samoispovijedi i vlastitog oslobađanja. Ali je tada probijao iz njega strah kao bitno opterećenje njegova djela i života, strah da se ne oda, da ne bude otkriven, da bude stalno u duševnoj napetosti potiskivanja, na razini opreza, lažne predstave o sebi i samozatajivanja: *"A još više ga je mučio strah* /projicirao je on sebe u Omer-pašu poistovjećujući se umjetnički s njim/ *da ga ljudi ne bi vezivali za one nesrećnike i gledali u njemu neku vrstu poglavice murtad-tabora i prvog i glavnog murtatina."*[48] *"Uspavana duša* ***renegata****, ućutkana uspehom, slavom i godinama* /ispovijedao se Andrić odajući se bitno, i izgovarajući prvi puta tu potisnutu riječ "renegat"/, ***budila se*** *ponovo u njemu* /vraćajući se u napon stalnog opreza i samokontrole/ *i progovarala ponekad pri bližem dodiru sa ovim ljudima.*

45. Ibidem, 43.
46. Ibidem.
47. Ibidem.
48. Ibidem.

/.../ I on je svakom prilikom i na sve načine nastojao da između njih i sebe drži što veće odstojanje i da se u očima sveta, naročito turskog, ni u čemu ne vezuje i ni po čemu ne izjednačuje sa njima."[49] Isto kao što su domaći strancikršćani zazirali od murtad-tabora. Kad bi ostao u četiri oka s nekim od tih oficira, Latas je *"često razgovarao sa njim prisno i srdačno"*, ali je *"menjao držanje"* čim bi ih bilo više, *"znajući da biti pravi Turčin znači biti prirodno tvrd, ohol i do kraja hladan i nepokolebljiv"*,[50] pri čemu se svakom poznavaocu Andrićeva života spontano nameće zamjena riječi "Turčin"-Srbin, "turski"-srpski, a u renegatskom smislu i obratno. Mučio ga je taj dvojni život - vidjelo se iz Andrićeva pisanja, i bio je potreban samo jedan formalan a odsudan elemenat identifikacije, prijelaz sa **on** na **ja** kao u slučaju Ćamila-Džema, pa da se otkrije istovijetnost duševnog kompleksa pisca i njegova lika: *"A njega je ljutila ta **slabost koju je morao da skriva**, koju ni sam sebi nije hteo da prizna, i koju je nastojao da prikrije **upadljivom strogošću i prezrivim rečima** koje je uvek nalazio kad je bio govor o tim strancima."*[51]

Bez pravog pripovjedačkog prijelaza, osim "kao što se vidi", Andrić je opet, ali hladno i s pogledom iz daljine prešao na "murtad-tabor" na kobnom razmeđu dva svijeta: *"Sve opreke i razlike između turskog i zapadnjačkog načina života sukobljavale su se kod njih i pokazivale na njima i njihovim postupcima, izvitoperene, u najgorim vidovima." "Oni su nosili svoju nesreću,* - kaže Andrić, - *kao zarazu, iz jedne turske pokrajine u drugu."* I nastavljao u paradoksu kao da lista svoj život od mladobosanstva do službe u monarhističkoj Jugoslaviji: *"Žrtve despo-*

49. Ibidem.
50. Ibidem, 44.
51. Ibidem.

tizma i nasilja u svojoj zemlji, oni su postali sultansko oruđe za gušenje svih pokreta i nemira u Turskoj, bez obzira na njihove ciljeve, težnje i povode; i služili su i ginuli u pothvatima koji su u stvari samo brzavali neumitni proces raspadanja ovog osuđenog i dotrajalog carstva kome leka nema, jer su i lek i bolest za njega jednako smrtonosni."[52] *"Njihova zla sreća /.../ ih je oslobađala obzira i griže savjesti, tako da se većina bila ostrvila i predala životu čulnih uživanja, nereda i nasilja",*[53] pisao je Andrić u pokušaju moralnog pravdanja, a *"u jednom poroku bili su svi ogrezli". "Taj porok bilo je pijanstvo.",*[54] kaže Andrić razvijajući čitav traktat o njemu. U koncentraciji Andrićevih ličnih i pripovjedačkih trauma, od kojih se oslobađao prikazima nasilja i rugobe, nakon straha i renegatstva pojavila se, najzad, i patološki opsesivna žena, kao i uvijek u drugima, i to u opisu Latasove vojske, koja je, bez obzira na razliku uniformi, naoružanja i komandnog kadra, ona ista *"osmanlijska vojska, onakva kakva je od pamtiveka, kakva je bila kad je* ***pre četiri stoleća ušla u ovu zemlju****, kakva je, bar u svojoj osnovi, ostala, i ostaće dok god bude bilo sultana u Stambolu i njegovih vezira u Bosni"*, piše Andrić kao ilustraciju svoje uvodne maksime: *"Vreme - tursko vreme koje stoji u mestu - odjednom se posunovratilo i pokazalo svoje pravo lice."*[55] Ta vojska *"traži i otima što joj je potrebno ili uništava bez nužde i potrebe"*, ali joj, pored ostalog, treba *"i pića, razonode i žena, jer vojsku sačinjavaju ponajviše mladi i dokoni ljudi, gladnih čula i željni svega",*[56] pripovijeda Andrić da bi

52. Ibidem, 45.
53. Ibidem.
54. Ibidem.
55. Ibidem, 48.
56. Ibidem, 49-50.
Kapidžić, 59.: U vezi s Andrićevim opisom pljačke i nasilja vojske, osobito nad seoskim stanovništvom, Kapidžić iznosi slijedeće na osnovu historijskih dokumenata: "Konzul za njih /Albance u Latasovoj vojsci/ veli da su rđavo

malo dalje, sa očajničkim pitanjem seksualne gladi, ponovio ovaj motiv u kretanju razdražene vojske pod žegom i jarom: *"Žedna je i gladna, ali naročito željna žena./.../ Ali gde da nađu ženu ove hiljade mladih ljudi, ostrvljenih i kivnih, u stalnom pokretu, sa predosećanjem pokolja i smrti u sebi, kad se sve od nejakog deteta do najstarije babe sklanja ispred njih?"*[57] Pa po treći put u viziji raspaljene strasti, pod morom *"proklete žeđi": "A iznad svega toga jednako se širi, talasa, i putuje ono nedogledno žensko telo, kao vreo, zlatast, razbludan oblak."*[58] Da bi se poglavlje završilo u jezivom i gnusnom opisu grupnog silovanja /ali turske vojske, doduše nad jednom Cigankom/, koji je još jedanput posvjedočio da u Andriću nije iščezla bolesna sklonost za prizorima seksualnog sadizma, manijaštva, užasa i ljudske rugobe, i za njihovim potankim iznošenjem u nasilnim i krvavim pojedinostima, kao da se rasterećuje od vlastitih potmulih i zlokobnih sadističkih nagona:

> *"Na strmini iznad njih nalazile su se neke kolibe od pletera, napuštene, bez vrata i prozora. U jednoj od njih vojnici su, tražeći suvog pruća, otkrili mlađu Ciganku, napušteno i sumanuto stvorenje. Sedela je kraj ognjišta i neprisebno zurila u pepeo davno ugašene vatre. Asker je zaglavio vrata te kolibe u kojoj nije bilo mesta za više od dvoje-troje. Žena se nije branila. Vojnici su se sada podelili: jedni su trčali ko-*

odjeveni, u najvećoj mjeri nadisciplinovani, pljačkaju usput i čine razne ispade. Za primjer nedisciplinovanosti Omer-pašinih vojnika služi nam izvještaj od 6-XI-1851. Tu se veli slijedeće: 'Vojnici izlaze iz grada, zauzimaju puteve koji vode u sarajevsku varoš, oduzimaju seljacima silom ugalj i sve što kod njih nađu, pa to onda prodaju maloprodavcima u gradu i utvrđuju cijenu otetim artiklima. 'Razumljivo je da su gladni i gotovo nikako plaćeni vojnici postali strah i trepet za stanovništvo naših krajeva.", piše Kapidžić.

57. Ibidem, 50.

58. Ibidem, 51.

libi i čekali svoj red, a drugi su, mlađi i uzdržljiviji, sedeli nepomični kraj vatara i, gledajući jednako u pečenicu, okretali leđa iskušenju. Za to vreme oni gore su se smenjivali brzo i izlazili jedan za drugim iz kolibe, zbunjeni, oborene glave, zakopčavajući koporan ili otirući pepeo sa sebe, i spuštali se dole ka izvoru. /.../ U tom trenutku naišao je gornjim putem, neočekivano, komandir sa seizom. Sjahao je kraj kolibe iz koje su jednako izlazili vojnici. Kad je drškom od korbača otvorio vrata, bacio je samo jedan pogled i odmah zakrenuo glavu u stranu. Ugledao je prizor koji se ne može dugo gledati. Na zemlji je ležalo, jedno, mršavo ženino telo u slabim trzajima, sa penom na usnama. Dimije i košulja na njoj bili su pocepani askerskim šakama u paramparčad. Naredio je seizu da ubaci u kolibu rezervno ćebe sa konja, i odmah se spustio na put, vičući glasno i gnevno na vojnike koji su se već bili rasporedili za prolazak... /.../

Oficir je naredio pokret, ali pre nego što su stigli da se udalje, mogli su još jednom svi i da čuju i da vide ženu iz kolibe. Izišla je i stala pred vrata, ogrnuta ćebetom ispod kojeg su visili dronjci njenih dimija. Povijala se kao ptičje strašilo na vetru i zapenušana, izludela, jednako isturajući trbuh napred, vikala za njima krештavim glasom:

- Gde ste askeri, kurvini sinovi? Ima li vas još? Evo, izdovoljite se, psi vam majku potezali! Vrijeme vas nebesko ubilo, kao što će vas i ubiti! Evo!"[59] - vikala je ona, kunući Turke kao Radisav s koca u romanu *Na Drini ćuprija.*

S ovim romanom *Omerpašu Latasa* povezuje i još jedna simbolična scena u toku toga kretanja

59. Ibidem, 52-53

seraskerove vojske kao kaznene ekspedicije. Kroz pustoš bez pokreta i života, koju Andrić sugerira s nekoliko izuzetnih pripovjedačkih poteza, napuštenog hana iz čije pojate *"protrča kao izbezumljen petao", "nigde žive duše", "osim pognuta i prosjački odevena čoveka"*, koji se pokazuje *"gluv i nem i malouman"*,*[60] odjednom se nađoše u dnu klanca *"pred malom, drvenom seoskom **džamijom**", "trošnom i starom"*, koja je izgledala *"pusta i zatvorena". "Tek kad su prišli sasvim blizu* /razvija Andrić svoju trostruko simboličnu sliku/, *videli su da na tom tremu **čuči, ili bolje kleči** i na podvijenim nogama sedi neki **stariji čovek**, a pred njim leži **na tabutu** u platno uvijen **mrtvac**.'"*[61] *"Čovek koji je **klečao iznad mrtvaca** bio je povijen, sa rukama savijenim u krilu, i nije ni pogledom ni pokretom pokazao da ih primećuje.'"*[62] Ovu sliku /koja se prvi put pokazala pred anadolskim, rumelijskim i arnautskim vojnicima "samo dženaza i mrtvac"/, Andrić ponavlja, ne bez razloga, još jednom, u viđenju kapetana Reuf-bega, *"koji je posle neuspele bune, izbegao... iz Mađarske u Tursku, stupio u vojsku i prešao na islam": "Kad se odjednom našao pred drvenom ogradom **džamije** koja je **zatvarala klanac** i u čijim je drvenim vratnicama **svršavao i taj jedini tanki, seoski put**, komandant zaustavi konja naglim pokretom. Pred džamijom, u senci, prizor je bio nepromenjen. **Nepomičan**, sav umotan **mrtvac** i čelo njegove glave isto tako **nepomičan, presamićen** starac."*, odjeven *"u neke dotrajale i rasparane **ostatke nekad bogatog odela"***, s licem koje je izgledalo *"kao premrzlo, kao izubijano, iznakaženo od grča i nerazumljivog bola, pa skamenjeno"*, a *"u teškim podočnjacima velike, zamućene oči koje **ne gledaju i ne***

60. Ibidem, 55.
61. Ibidem, 56.
62. Ibidem.

vide".[63] Prevedena sa jezika simbolike na jezik Andrićeva viđenja historije Bošnjaka, ova slika kojoj bi se mogao dati naslov *"Kraj iluzija"* govori: usamljeni stari, nekad slavni Bošnjak /starac u ostacima nekad bogatog odijela/ u pustoši, još islamskom vjerom /dotrajala džamija kojom se završava historijski put/ sam čuva umrlu Bosnu i njenu slavu /umotanog mrtvaca/ na tabutu, pred sahranu, jer je svega živog nestalo pa nema ko ni dženazu klanjati niti mrtvaca pokopati. Simbolikom tabuta Andrić ovu sliku u luku historije vezuje za roman *Na Drini ćuprija*, samo što je u tome romanu Alihodža Mutevelić sam sebe živa metnuo u "tabut" da bi se, nemoćan i skeptičan, sklonio od stvarnosti,[64] dok se u *Omerpaši Latasu* u "tabutu" nalazi preminuli čovjek na kraju nispona svoga života, i historije, ali se obje slike jednače na razini Andrićeva proročanstva o tragičnoj povijesnoj sudbini Bošnjaka. Za stranca-poturčenjaka Reuf-bega, kao i za sve strance u Andrićevim djelima, ostala je samo grčevita misao nad ovim prizorom *"da tu ne može biti pomoći ni saveta, da ne vrede objašnjenja i ne pomažu pretnje, da iz ovog klanca* /bošnjačke Bosne, M.R./ *treba samo jedno: izaći".*[65] Jašući dalje na čelu svoga odreda, *"zagledan u uzan isečak obasjanog predela koji se kao osvetljen prozor nazirao u dnu klanca, mislio je samo na smrt i mrtve, na svoje mrtve".*[66]

Taj *xenocomplex: "izaći", "pobeći, otići, otići"* iz Bosne u sukobu sa osjećanjem *"bezizlaza"* Andrić prenosi i na poglavlje *U večernjim časovima.* Ono počinje slikom Dženetića konaka i kompleksom zgrada oko njih, u koje se uselio Latas sa haremom, poslugom i prat-

63. Ibidem, 57.
64. NDĆ, .
65. OL, 58.
66. Ibidem.

njom, i štabom svoje vojske, i romantičkom sugestijom atmosfere *"gluve pretnje i neodređene opasnosti oko njih"* kao frakcije Andrićeva podsvjesnog izbijanja straha kroz slike i osjećanja drugih, *"opakog i zloslutnog izgleda"* nekad vedrih prozora, magaza koje *"sad više podsećaju na tamnice ili prostorije za mučenje"* u njegovoj demonsko-stvaralačkoj slutnji, tako da se *"na dnu vedrog i pitomog Bistrika stvara... ukleti deo grada, opšte strašilo"*.*[67] I dok oni *"svesno i namerno"* zaobilaze taj sklop kuća, novi stanovnici u njima, po Andrićevu kontrastno-romantičarskom maniru potpunog demonskog raskola i satanizacije, gledaju *"sa nepoverenjem i prezirom na te građane"*, koji prolaze mimo njih *"kao potuljene kukavice nejasnih namera i podmukla izgleda"*,*[68] a u njihovim očima *"Sarajevo sve više tamni i gubi izgled grada, a pretvara se u brlog u kom vrvi i reži neuka i uboga, osiona i tvrdoglava bosanska rulja"*. A na drugoj strani se, piše Andrić u težnji za cjelovitošću ovog pandemonija, na stvarne nevolje nadodaju lude priče i mračna maštanja:

> *"Kao da je malo zla koje se danju vidi: povorke hapšenika na lancu, transporti bolesnih i ranjenih vojnika, karavani konja natovarenih hranom koja se otima i inače oskudnom stanovništvu - po sarajevskim kućama pričaju da se na ulicama oko Dženetića kuća, čim se smrkne, iskupljaju šejtani i igraju kolo"*.*[69]

Iz te atmosfere se izvija Andrićev kompleks mučnine u Bosni i mučenja turskom Bosnom u dušama stranaca, poznat još iz prethodnih njegovih romana: dva Latasova oficira, Poljak Izet efendija

67. Ibidem, 60.
68. Ibidem.
69. Ibidem, 61.

/Kućinski/ i Mađar Abdulah efendija /Nemet Antal/, prvi *"uzdržaniji i mirniji"*, drugi koji *"ne vlada više sobom, sve vidi crno i ne nalazi dovoljno reči za svoje naizlečivo ogorčenje"* - razgovaraju uvijek isto: *"o bedi izbegličkog života, o čamotinji bosanskih sela i gradova, o planovima da se ode nekud, napusti sve ovo jednom zauvek"*.*[70] U njihovim iskazima i razmišljanjima Andrić je, međutim, skupio mnogo toga od stvarnosti renegatskog položaja, istovremenog očaja i bezizlaza u sredini za koju se čovjek opredijelio, a koja ga nije do kraja primila. Major Nemet u ogorčenju bez granica uzvikuje da *"ne treba živeti u zemlji koja je pod Turcima; čak ni u takvoj koja je bila pod njima, ma samo jedan dan"*; *"a ako se već nekim zlim slučajem nađe u njoj, onda treba da beži i da između sebe i nje ostavi razmak najmanje pedeset milja"*; *"sve samo ne ova beda bez smisla i dostojanstva"*, - a zatim pada u skepsu zbog neodlučnosti da *"već jednom raskinemo"* sa tim životom, i odlazi sa nezavršenom rečenicom.*[71] A kapetan Kućinski, kako ih Andrić naziva rodnim imenom sugerirajući njihovo turčenje samo kao egzistencijalnu simulaciju, razmišlja kasnije sam o mučnini i bezizlaznosti neuspjelog renegatskog položaja, pita sam sebe i sam odgovara, između nade i beznađa,

70. Ibidem, 62.

Skarić, 202.: "Hrana turske vojske u Sarajevu bila je slaba. U jutro su dobijali vojnici neku slabu čorbu /voda s maslom/, u veče istu čorbu sa komadićima govedeg mesa i 1 3/4 funte rđavo pečenog hljeba. Petkom i nedeljom uveče dobijali su pilav. Plata im je bila 20 groša mjesečno, ali su je dobijali neuredno. U vojsci je bilo i madžarskih bjegunaca oko 123 i drugih narodnosti oko 50. Ovi su bili nezadovoljni, što ne dobijaju rakije. Nezadovoljstva je bilo i radi drugih stvari i bilo je toliko veliko, da su htjeli svi listom da idu, ali ih nisu puštali, premda je Omerpaša o njima imao najgore mišljenje. Njihov odred zvao je **izdajnički tabor** /murted-tabor/. Oni su pomišljali i da otkažu poslušnost, pa da se protuku do Broda."

71. Ibidem, 62-63.

odlučnosti i nemoći:

> /Otići!/ *"Kuda? Ma kuda, samo negde u svet reda i svetlosti, razumnih postupaka i jasne ljudske reči. A gde je to? Gde ima takva zemlja? Kad malo razmisliš i staneš da se sećaš, ti uviđaš da je nema: ne može je biti. Pa ipak, ona postoji. Stvara je život među ovim planinama, pod ovim uslovima. To je ona zemlja - koja nije ovo. Njoj te sve vuče i ceo tvoj život se svodi na to: kako što pre do nje stići. Kako? Prosto. Treba samo krenuti, a put sam te vodi i nosi dalje."*[72]

A zatim sam pisac predočava *"drugu, tamnu stranu slike"*, s kojom se sve završava, kao i uvijek kod Andrića, bez optimizma:

> *"Iz Sarajeva nema izlaska* /misli Kućinski/. *Ima puteva, ali oni su uski, izlokani, grbavi, goli i neravni kao okosnice, ili podvodni i opasni kao močari. Liče na zamke. Ne znaš pravo kuda vode ni šta te čeka na njima, nepredviđeno i nepredvidljiva busija, ili opasnost od zla slučaja i neželjena susreta. Može se zaglibiti ili polomiti a da se ne nađe niko da ti pomogne u ovoj pustinji, gde na dan hoda unaokolo žive duše nema i gde ljudi zaziru i beže od drumova. A može ti se desiti da te već pri kraju puta i na dohvat slobode odjednom, kao u mučnom snu, presretne asker i da te zaustavi - u ime zakona."*[73]

"Stotinu bezakonja si svojim očima video, a nisi mogao da osetiš blagotvornu zaštitu zakona u toj zemlji", razvija Andrić svoj doživljaj Bosne i Turske carevine u recepciji Kučinskog, koja je zapravo u suštini istovjetna njemu o beskrajnoj udaljenosti ovog neciviliziranog svijeta od evropske uljuđenosti, da bi to slikovito

72. Ibidem.

73. Ibidem, 64-65.

predočio u portretu *"anadolskog beskućnika, nepismena, nedohranjena, malokrvna i krmeljava, sa praznim prtenim lancem o boku i umaštenim feson na glavi"*, koji te *"s divljim uzvikom /"*teskeran varmi!"/ *u ime nekog zakona zaustavlja". "Pola hajduk, pola prosjak"* /govori Andrić s prezirom u razmišljanju Kučinskog/, *na svašta liči pre nego na čuvara zakona. /.../ Očigledno, ni sam nije siguran ni u svoj zakon ni u svoju vlast, čak ni u pušku ni u ruke u kojima je drži. /.../ Kivan i svega željan siromah, koji sam ne zna ni kako je - zlom srećom! - uzet u vojsku ni dokle će morati da služi u njoj, ni zašto je baš on bačen u ovu daleku i nepoznatu Bosnu. /.../ Ali na tom mestu i u tom trenutku on dolazi sam sebi odjednom moćan, krupan i važan, sposoban da se ispreči kao carski čovek na carskom drumu, u ime zakona, i da se tako sveti za sve što u životu nije imao i neće nikad imati."*[74] *"Nema cvetnog puta koji vodi iz Turske"*, zaključuje pesimistički Kučinski *"u sudaru sa tom potpunom bezizlaznošću", "trza se... iz svog večernjeg maštanja"* i spoznaje da je sve ovo *"samo priviđenje, plod potištenosti i čamotinje".*[75]

U poglavlju "Na lancu" Andrić je, sa neočekivanim razumijevanjem ranijeg negativnog odnosa, bez optužbe i zluradosti, iznio muke bošnjačkih protivnika reforme, u liku Mujage Talalagića, najistaknutijeg među njima, koje okovane u četiri lanca gone put Carigrada. Pod pritiskom kompenzacije renegatskog kompleksa, i odbijanja od sebe revnosti s kojom su oni služili drugome, ti kod Andrića nekadašnji "Turci" opisani su u ciničnom položaju da ih "poturčenjak" Latas, s grupom svojih poturčenih oficira tlači, dok u njegovoj kući na Širokači, kontrastno opisana, počinje

74. Ibidem, 65.

75. Ibidem, 66.

terevenka, koju je priredio pukovnik Arifbeg, ili "poturčeni poljski emigrant Ering".*[76] Ovo pješačenje u lancima Andrić je izrazio u svim fazama fizičkog i duševnog mučenja. Dok je *"žega... rasla, a od unutarnje muka koja je vrila u svakom od njih, vezani ljudi posrtali su i buncali kao od ljutog pića"*, *"pad, ogorčenje i patnja i oštro lično osećanje nepravde bili su kod svakog od njih toliki da su im na mahove davali zaista izgled ljudi u pijanstvu i bunilu"*.*[77] A kad bi neko od njih zateturao kao da će pasti, piše Andrić s priznanjem, *"i po nagonu održanja i po zakonu uljudnosti i uzajamne pažnje koji ih nije ni ovde napuštao, onaj ispred njih i onaj pozadi prihvatili bi njegov deo lanca i malko ga nosili dok se on ne pribere"*.*[78] A u njihovoj duši *"bol je rastao"* do nekog *"deliričnog iščekivanja"*, a s njim i *"mračni nesmisao kojim je okovana i gonjena ova gomila mučenih ljudi"*. Jer *"sve je više za svakog od njih sve ovo izgledalo ludo i nemoguće: i ovaj put, i kazna i neshvatljiva činjenica da oni koji su do juče, slobodni i moćni, sami vladali i kažnjavali u medžlisu ili na svom dobru, sada napuštaju svoju zemlju kao robijaši, ostavljajući za sobom nezbrinutu čeljad i rasuto imanje."*[79] Sa duševnom i

76. Ibidem, 67.
77. Ibidem, 70.
78. Ibidem.
79 Ibidem, 71.

Kapidžić, 64-65. "Na povratku iz Posavine u Sarajevo, gdje je stigao 17-XII-1850, Omer-paša je sa sobom poveo čitav transport ustaničkih vođa i učesnika, vezanih u lance. Oni bijahu odmah smješteni u vojni logor." "Omer-paši se žurilo da što prije odstrani iz zemlje vođe posavskih ustanika i već 29-I-1891. otpremljen je prvi transport zarobljenih Bosanaca u Carigrad." "Prilikom odlaska ovog transporta bilo je dosta Sarajlija koji su sa simpatijama ispratili ove zarobljenike. Međutim, ispoljavanja ovih simpatija nije bilo i publika je ostala nijema i mirna. Ipak se našao jedan koji je javno manifestovao svoje raspoloženje i glasno povikao sretan put nesrećnim ljudima, ali se u isti čas vojnici okomiše na njega i premlatiše ga puščanim kundacima. Omer-paša bijaše izuzetno dozvolio starom tuzlanskom paši da jaše na uredno osedlanom konju, dok su ostali jahali na samaricama sa vezanim rukama ili iđahu pješke u lancima." /Drž. arhiv u Beču, G. K. No 192. Sarajevo, 19. XII 1850.; Sarajevo, 30. I 1851./.

moralnom saživljenošću i razumijevanjem njihova položaja Andrić je iznosio njihovo neshvatanje ove *"lude i nemoguće"* činjenice, pri čemu je izgledalo da sa narastanjem bola *"raste i sazreva i ceo mračni nesmisao"* i da se penje ka vrhuncu na kojem će morati prsnuti i s njime nestati *"sve ovo strašno i neverovatno". "I sve će /.../ opet doći na svoje mesto i biti kako je bilo pre ove strahote i pometnje,* /pisao je Andrić, pomirljivo, bez ironije i historijskog čuđenja/. *Vratiće se vlast i snaga starog reda i prava, tj. sve ono što su oni oduvek nazivali redom i pravom i navikli da smatraju jedinim mogućim svetom i prirodnim poretkom",*[*80] dodavao je on slično razgovorima među ajanima u Lutvinoj kahvi *Travničke hronike. "Ostaće samo strašna priča o seraskeru murtatinu i njegovim zlodelima i nasiljima, kao istorija i opomena potomstvu"*[*81] završavao je Andrić, sa identifikacijom, u njihovu i svoje razmišljanje, otkrivajući vlastiti negativan odnos prema ovom srpskom renegatu, koji je u njegovu doživljaju izgubio svaki ostatak ljudskog lika i grižnje savjesti, i ostao na bespuću između dvije vjere i dva naroda, ostrvljen prema onima koji su daleko prije njega prihvatili islam i srodili se s njim.

Drugu stranu Latasova /i svoga/ renegatskog položaja iz koristoljublja /Njegoš: "Poturči se plahi i lakomi."/ na putu napuštanja rodne obale, vlastite religiozne i povijesno-kulturne sredine, i prelaska na suprotnu obalu, u tuđi duhovno-civilizacijski krug, uz isti odnos nepovjerenja, Andrić je izrazio u poglavlju "**Audijencija**". On se ovdje formalno-pripovjedački odvaja od ispovijednog sebe u Latasu i zadržava u položaju objektivnosti između Latasa i čovjeka iz nje-

80. Ibidem.

81. Ibidem, 72.

gova rodnog svijeta. Omer-paša je želio da *"uspostavi veze sa uglednijim ljudima od sve tri vere"*,[*82] pa su tako stigli u Sarajevo i knez Bogdan Zimonjić sa još četiri glavara iz istočne Hercegovine, kojima se on htio zahvaliti što su odbili poziv da se pridruže otpornicima i da krenu protiv njegove vojske. Ali je istovremeno htio da ih obećanjima i darovima veže uz sebe, znajući da će poslije Bosne dobiti u zadatak da pokori Crnu Goru. Najprije je primio kneza Bogdana samog, i počeo oko njega igru srdačnosti i pribavljanja povjerenja.

"Bio je uveren da je, govoreći tako 'rođački', neodoljiv i sposoban da gane i pridobije svakog /komentirao je Andrić u zagradama, iznoseći, kao reakciju, psihologiju odbijanja renegata od strane njegova vlastitog naroda/. *Ali u tom je bio žrtva samoobmane i precenjivanja samog sebe /.../. Trudeći se da govori prisno, neposredno i grubo narodski, on je zaboravljao koliko su ga mnoge godine i veliki uspon u Carigradu udaljili od naroda* ***kome nikad nije ni bio posve blizak****. Samouveren i siguran u sebe, on nije mogao da oseti kako mu ispod izveštačenog govora i ponašanja izbija* ***lažna nota*** *koju može da primeti i oseti svak osim njega, i koja ima tačno* ***obrnuto dejstvo.****"*[*83] A kada je Zimonjić pokazao oklijevanje i oprez na njegovu srdačnost i predložio *"da bijasmo... pozvali i moje društvo... da svi budu pri ovom razgovoru, zastajkujući malko, i to na onim mestima gde je otprilike trebalo da dođe Omerovo ime ili njegove titule, koje on zbog nečeg očigledno nije hteo ili nije mogao da izgovori"*,[*84] Andrić se u radnji stavio na njegovu stranu, pa ga ni on više ne zove **Omerpaša** već **Omer** u znak iste distance i solidarnos-

82. Ibidem, 81.
83. Ibidem, 83.
84. Ibidem, 84.

ti sa Zimonjićem, prikrivajući tako, pripovjedački, asocijacije na suštinsku istovjetnost vlastitog renegatstva, otpadništva, odvajanja sve do izdaje kako se ono smatra u narodu. *"nije mi protivno, ali mislim da je bolje da prvo razgovaramo nas dvojica, kao dvije glave, a poslije mogu i oni doći"*, odgovorio je "Omer" i mirno iznio one tačke povezivanja hrišćana s njime, koje su proizlazile iz njihova političkog interesa, nasuprot bošnjačkim pobunjenicima protiv Hatišerifa iz 1839. A kada je, nakon potcjenjivačkih riječi o Ali-paši Rizvanbegoviću, napomenuo da *"knez i njegovi ljudi treba da se čuvaju Crnogoraca, koji su nepromišljeni, nemirni i brzi na zlo"*, da se red *"milom ili silom treba da... uvede u celoj Turskoj pa i u Bosni i Hercegovini"*, ili kada je govorio o *"novom ili boljem položaju hrišćana"* i sa pohvalama knezu i njegovoj porodici, - podozrivi i sumnjičavi Zimonjić je reagirao pokretom nelagode ili nijemom šutnjom, da bi na kraju ostao da sjedi *"bez reči i pokreta"*.*[85]

"Posle laskanja i slabo prikrivenih ponuda došle su na red pretnje", piše Andrić, ali one koje su suglasne psihologiji hrišćana, protiv *"izlapelih begovskih glava"*, *"koje se pouzdaju u svoje fermane i tapije, a ne znaju da je to davno prošlo i da ti papiri ne vrede ni toliko da se od njih naloži vatra nasred Sarajeva"*, ističući da on *"nema nikom da polaže račun ni o broju skinutih glava ni o sumama utrošenih dukata"*, i *"teško onom ko to na vreme ne uvidi!"*.*[86] A kad ga je dočekala Zimonjićeva šutnja i *"zagonetan i uvredljivo uzdržljiv"* izgled, on je opet krenuo *"lažno veselo i srdačno, žrođački'"*, da bi na kraju naredio da dovedu Zimonjićeve drugove.*[87] Njih je

85. Ibidem, 84-85.
86. Ibidem, 85-86.
87. Ibidem, 86-87.

slušao *"kao izdaleka, gledajući mimo njih"*. Pored *"mučnog sažaljenja, pomiješanog sa jakom odvratnošću"* koje je osećao prema raji i njenim predstavnicima, piše Andrić u zagradama otkrivajući tamne dubine renegatskog kompleksa, *"ovi ljudi koji govore jezikom njegovog detinjstva još su teži i neprijatniji i izgledaju mu kao niži stvorovi koji su se za muku rodili, živeli i ostareli, ali se nisu razvijali i pravo očima progledali"*,[*88] da bi zatim razgovor sa Zimonjićevim drugovima završio ironički, poznatom anegdotom: na njihovo negodovanje zbog *"velikih dacija i svakojakih tereta na nama"*, on je rekao položivši ruke na toke jednoga od njih: *"Skinuću ja to sa vas."*[*89]

Vrhunac bespovratnog i beznadežnog raskola na raspeću renegatskog položaja, "Omerova" navaljivanja na Zimonjića i njegova otpora, i nepovjerenja prema njemu, odigrao se na ručku udvoje nakon toga. Andrić je opisao Latasa sa strane, pogledom i zaključivanjem Zimonjićevim. A on je, suočen sa "Omerovim" nastojanjem *"da ga laskanjem i mićenjem veže za svoju i tursku stvar"*, u sebi ispisivao Latasov moralni i psihološki portret, svjestan opasnosti od toga čovjeka, *"zlice i krvopije, bez srca i obraza, a pametnog i veštog, i lukavog kao zmija"*, sa *"krvavim tragovima koji su ostajali za njim kudgod je prolazio po Turskoj Carevini"*.[*90] *"Kad vidiš ovako čoveka suviše sigurna u sebe i u ono što kaže, hitra i slatka na reči, koji ti nudi što mu ne tražiš, odobrava što kažeš, a ostaje pri onom što je namislio, znaj da je kurva, i kloni ga se koliko možeš"*,[*91] komentirao je Andrić identificiran sa Zimonjićem. A *"Omerpaša"* je, u *"čudnom ličnom prkosu /.../ da ovu stvar*

88. Ibidem, 88.
89. Ibidem.
90. Ibidem, 89.
91. Ibidem, 89-90.

tera do kraja", da *"ovog seljaka smekša i savije bar malo ka sebi"*,*[92] pričao o *"odnosu između vladajućih muslimana"*/!/, koji *"ne može ostati ni ovde kakav je doskora bio"*, *"nego će i hrišćanin imati pravo da se brani od nasilja i da od vlasti dobije zaštitu i pred sudom zadovoljenje"*.*[93] A kad je rekao da bi hrišćanski narodi *"bili odsad zaista slobodni, zaštićeni i u svakom pogledu jednaki sa muslimanima"*/!/ te da i oni *"treba da imaju - tu serasker odjednom podiže glas - svoje prvake, knezove, vojvode, vrstu svojih vladara pod sultanovim okriljem"* - Zimonjić se *"odjednom ukruti i ostade tako oborene glave i bezizrazna lica, zagledan u zemlju"*.*[94]

"Ti meni ne vjeruješ" /kaže Andrić kroz Omerpašina usta, iznoseći dramatičnu scenu ovog susreta renegata sa svojim suvjernikom i sunarodnikom/. *"Ne, ne, ti ne znaš s kim govoriš"*, govorio je serasker s podrazumijevanjem svojati. *"Ti meni ne vjeruješ i ne primaš moju riječ kao istinitu"*, ponavljao je s vremena na vrijeme u nemoći da se približi Zimonjiću, *"kao uvređeno i razočarano"*, da bi položio obje ruke na grudi: *"Slušaj, Bogdane, nemoj misliti da sam iznutra ovo što izgledam spolja."*,*[95] pokušavao je on da napravi dvojstvo od sebe sa akcentom na onome unutra, urođenom. A Zimonjić, kao da se u iznenađenju od ovog cinizma izgubio, ponovo je u magnovenju doživio raniji sukob sa *"opakim Turčinom /!/ i siledžijom Dervom Smajevićem"*, koji je *"obnevideo od besa, naletio svojim konjem pravo na njegovog"* i kada su se, držeći se čvrsto, otkotrljali u *"duboku vrtaču pored puta"*, iznosi Andrić simbolično. *"I sad* /piše Andrić otkrivajući psihoanalitički podsvjesnu analogiju, ali dodajući ovu pojedinost kao preteg

92. Ibidem, 90.
93. Ibidem, 94.
94. Ibidem, 95.
95. Ibidem, 95-96.

nepovjerenja prema otpadniku i kada se poziva na istost duše/, *tako uhvaćen u koštac sa nekim nevidljivim protivnikom, kao jedno telo, pada neprestano niza stranu, dugo, strašno dugo, u neku vrtaču koja nema dna.*"[96] Srbin, Turčin, u sukobu, kroz historiju bez kraja - na to se svodi Bogdanova i vizija iz podsvijesti i Andrićeva iz svijesti od dizertacije do Latasa. A kada se je pribrao, *"pred njim je stajao Omerpaša, još jednako sa rukama na grudima, i glasno ga* /valjda već po drugi put/ *pitao:*

- Je li vjera, Bogdane?

- Jeste... vjera - uspeo je najzad da odgovori odsutno i mehanički, kao uzetim jezikom.

- E onda, znaj, da pred tobom ne stoji Omerpaša nego Mićo Latas iz Janje Gore. I kad ne vjeruješ mojim riječima, vjeruj ovom...

Omer je odvojio ruke od grudi, skinuo živo teški fes sa modrom kićankom i bacio ga teatralno na beli divan, a zatim je sastavio tri prsta desne i - prekrstio se, bez reči, oborenih očiju, skromnim, kratkim i naviklim pokretima".[97]

To je bio vrhunac Latasova renegatskog cinizma u drami iznenađenja koju je odigrao, možda vjerujući u blagotvornost reformi za hrišćane Bosne, možda u težnji da naredbu izvrši do kraja na obje strane, ali sigurno ostrvljen u mržnji protiv pobunjenih Bošnjaka, - i Zimonjićeva otpora i tradicionalnog uvjerenja, s druge strane, na koje je Andrić prethodnom asocijacijom podsjetio. *"Za četrdeset godina svoga života Zimonjić je video dosta čuda i od Turaka i od svojih, a u porodici, koja je glavarska, naslušao se šta je sve bivalo i šta sve može biti. Znao je dobro da se od čoveka može čovek svačem nadati, i*

96. Ibidem, 97.

97. Ibidem, 97-98.

da može dočekati i videti i ono što je mislio da se nikad videti ne može, ali ovo je bilo i suviše neverovatno i neočekivano."[98] *"Videći velikog i glasovitog seraskera Omer-pašu kako se gologlav /.../ krstom krsti kao kakav crkvenjak"*, Zimonjić je ustuknuo, a pogled njegovih očiju *"nije bio samo začuđen nego i ubojit i gnevan, uplašen i žalovit, i prezriv i tužan".*[99] U tom iskazu stekla su se i Andrićeva lična osjećanja, iskušenja renegatskog života, i otkidanje od njih i ponovno samopotvrđivanje u svijetu kome se svim svojim životom, i bićem, predao.

Pripovijedanje o Latasu Andrić produžava u narednom poglavlju, ali ovog puta posredstvom asocijativnog doživljaja koji se otvara činom njegova portretiranja, s pogledom unazad, u povijest i porijeklo u njemu, i razlaza sa sredinom. Poglavlje je stoga i dobilo naslov **To što se zove slikar**, Karas koji je stigao *"iz Njemačke"* /iz Hrvatske/ da slika Omer-pašu. Za Andrića je to ujedno bila nova varijacija njegove književne teme o strancima u "turskom" svijetu, koju će on obraditi defoseovski kontraverzno, u obliku odnosa: slikar /Karas/ o Bosni, i Bošnjaci o slikanju. *"To je kod raje izazivalo divljenje pomešano sa strahom, a kod svih muslimana /!/ novo i još veće negodovanje..."*[100]

U glasinama koje su o tome kružile Andrić je uplitao mnogo praznovjerja razvijajući ih do romantičarske egzotike, fantastike i groteske, i nalazeći njihovo izvorište u islamu. *"'Slika se!' govorili su tiho jedan drugom pravovjerni ljudi koji u životu nisu videli ni slikara ni*

98. Ibidem, 98.
99. Ibidem.
100. Ibidem, 100.

naslikano živo biće, i pri tom nejasno zamišljali nečiste stvari i vradžbine." A oni koji su saznavali i pojedinosti pričali su kako je *"u konaku... razapeto platno 'kolik najveći đerđef'"*, kako pred njim *"sedi Omer-paša* /opet: Omerpaša!/ *u svečanoj uniformi, sa 'krstatim' ordenima na grudima,/.../ i "ne smije okom da trepne ni prstom da makne", jer bi se inače cela vradžbina pokvarila,/.../ a kad posao bude završen, paša će ostati na slici kao živ i tako se potpuno* ***udvostručiti***".*[101] *"...A njima je i ovaj jedan Omer /!/ crn i pretežak, pa im krv udara u glavu i pred očima se mrači od pomisli da se taj još udvostručava."*[*102] Fantastičnost ove priče preobražavala se, međutim, u vjerovatno, piše Andrić uspostavljajući vezu pripovijedanja, *"kad je u pitanju Omerpaša koji, evo ima godina dana, 'siječe i krčmi Bosnu kao lubenicu' i 'ne zna ni za boga ni za dušu, ni za vjeru ni za obraz'"*[*103] A *"velika mržnja na Omera /!/ i sve što je njegovo"* prenosila se i *"na toga nekakvog slikara kog su mrzeli kao jedan od mnogih Omerovih grehova".*[*104] Tu je Andrić ponovo otvorio svoju poznatu suprotnost između kršćanina-Evropejca Karas i fanatiziranog bošnjačkog svijeta, dodajući mu još jednu dimenziju nepodnošljivosti i nepomirljivosti. Dok je Karas *"u tesnom, švapskom odelu a sa nekakvim crvenim fesom na glavi lutao mahalama, zagledao kuće i džamije, zastajkivao i crnom pisaljkom skicirao u svom sivom bloku ljude, životinje i predele", "svet se jatio na prozore iza mušebaka, i pokazivao ga prstom kao*

101. Ibidem.

102. Ibidem, 101. "Kad je Karas radio pašin portret" - priča dalje Andrić /1972. godine/ - "to je za ondašnje prilike bilo ravno čudu. Ispod pašinog konaka, ljudi su vodili na priliku ovakav razgovor: 'Šta to, bolan, radi taj kaurin s našim pašom?' pitao bi jedan. 'Vele: slika ga', odgovorio bi drugi. 'A šta je to?' 'Vele: pravi još jednog pašu!' 'Jami, bolan, pa i ovaj jedan nam je previše!'" /Jandrić, 122-123./.

103. Ibidem.

104. Ibidem, 103-104.

prokaženo stvorenje, neku mešavinu od varalice, mađioničara i krvnika", a na sokaku su se *"ljudi i žene sa sujevernim strahom i ogorčenjem sklanjali ispred njega da ih ne bi upisao na svoju prokletu hartiju".*[*105]

On je, nošen nacionalnim buđenjem i ilirskim zanosom zagrebačkog i karlovačkog građanstva, nakon studija u Rimu i Firenci, došao iz Zagreba, da bi ga jednog dana *"pozvao... Ivan Kukuljević, potpredsednik Matice Ilirske i načelnik 'Društva za hrvatsku povjesnicu', i predložio mu da putuje po Bosni"* i da tamo slika *"Omerpašu Latasa, slavnog poturčenjaka".*[*106] Ovo je bilo prvi i jedini put da Andrić spomene hrvatski preporod, odnosno ilirski pokret u svome opusu, porazumijevajući njegov jugoslavenski karakter, sukladan s njegovim mladalačkim shvatanjima o tzv. Mladoj Bosni. Karasov doživljaj Bosne bio je od samog početka romantičan jer se Andrićev manir neoromantičnog književnog slikanja poklopio sa vladajućim romantizmom toga vremena u kome je stvarao Karas. *"Za mene su se jutros otvorila vrata za Istok",*[*107] zapisao je Karas još na brodskoj skeli na Savi u svoju bilježnicu, očekujući da stigne u Travnik. Iako su mu u Zagrebu *"govorili o Bosni samo nepovoljno, o rđavim pute-*

105. Ibidem, 101.

106. Ibidem, 109. Godine 1974. Andrić je pripovijedao Jandriću: "Kukuljević je Omer-paši Latasu poslao Karasa. On je bio velika ilirska nada, proveo je u Rimu dve godine, nervno je bio labilan, ali dobro radio portrete. Slikar je četiri meseca sedeo u Travniku uzalud čekajući Omer-pašu koji je bio prešao u Sarajevo. Za to vremë hodao je tamo-amo po travničkim ulicama i slikao svet. Inače, nosio je crven fes s crnim kićankama. Travničani su za njega govorili da je sihirbaz, što na turskom znači - vrač. /.../ Kad je Karas radio portret Omer-paše Latasa pevušio je i cvileo, a to je, kažu, nerviralo seraskera. Latas je imao kćerku od četrnaest godina, i umetnikova dužnost bila je da je podučava slikarskoj veštini. Tu se Karas upoznao i s pašinicom koja je bila iz porodice de Simonis, iz Erdelja..." /Jandrić, 355./.

107. Ibidem, 105.

vima i nezgodnim konačištima, o ***čudnim*** *ljudima i* ***neobičnim*** *prilikama", "sada kad putuje po Bosni i živi u njoj, on vidi i ne vidi sve to; što je glavno, ne oseća": "Otkako je zakoračio u ovu zemlju, on je kao preporođen i oslobođen svega što ga je tištalo u Rimu i ubijalo u Zagrebu."* Ali Andrić ni ovdje ne zaboravlja da ga vrati na razinu svoga doživljaja:

> *"Kad dobro promisli i trezno pogleda oko sebe, tačno je sve što su mu govorili, često je i gore od toga. Sve on to vidi ali u isti čas odmah i zaboravlja. Tačno je da je život grub i težak i da* ***neočekivane*** *prepreke iskrsavaju pred čoveka na svakom koraku, ali preko njih Karas prelazi sa lakoćom, sa bezbrigom kakvu nikad nije poznavao."*[108] /čak sa razumijevanjem toga svijeta, ispisujući istovremeno i novu, humanu dimenziju Andrićeva stvaranja/.
>
> *"Na površini buna i nasilje i strah, a ispod toga neka drevna beda, ubogo životarenje malog čoveka, i tiho, nezaustavno opadanje ustanova i porodica, svega što je bilo ili važilo kao ugledno, silno i bogato."*[109]

"I ljudi su, istina je" - piše Andrić i o Karasovu doživljaju u vlastitim, već poznatim romantičarskim bojama - *"neobični, sirovi, nabusiti i često neprijatni, odelom, rečima, pokretima; iz mnogih očiju bije* ***šumski mrak*** *i* ***nejasna pretnja;*** *i kad su lepi i lepo odeveni, ta lepota je* ***izazivačka, besna,*** *i kao da ne daje radosti ni onom ko je nosi ni onom ko je gleda." "Pa i priroda sama, u svojoj izuzetnoj lepoti, ima nečeg što izaziva u čoveku* ***potištenost,*** *gotovo* ***strah."***[110] Ali Karas sve to nadilazi osjećanjem ljepote, zajedno sa Andrićem koji mu je dao tu psihologiju:

---

108. Ibidem, 109.
109. Ibidem, 109-110.
110. Ibidem, 110.

"Jest, svega toga ima, ali on prolazi kroz sve to kao pod anestezijom. Ništa ga mnogo ne plaši, ništa ne odbija. Koračа lako i slobodno, kao čovek koji se ne boji više nikakve neprijatnosti koja dolazi izvan njega. A za lepotu predela osetljiviji je nego ikad./.../. Sve bi hteo da uhvati, i zauvek: te senke koje su veće i dublje nego u drugom svetu, ljubičaste sutone, mrke bregove i ljupke proplanke na njima, omorike na sivoj steni koje i usred najtoplijeg letnjeg dana kao da nose malo magle oko sebe, ***muslimanska groblja, čista, bela i radosno razasuta*** *po padinama, kao stada..."*[111]

Kao romantičarskog demona nasuprot pastiru iz pastorale Andrić je, vjeran svome rasporedu likova, postavio Karasu Mula Šaćira Sofru, koji je, *"bar po imenu, /bio/ kaim u nekoj džamiji i začislen u prihodima njenog vakufa, ali nije živeo od nesigurne platice toga nestvarnog zvanja, nego od onog što su mu čaršijski ljudi dobrovoljno davali. Učio je nekad medresu, i to kod dobrih učitelja, ali se nikakvog posla nikada nije laćao. Vek mu je prolazio u čitanju i tajanstvenom i važnom prepričavanju onog što bi pročitao."*[112] Tumačeći sada svojim sugrađanima *"šta je to slika i slikar"*, Mula Šaćir je, kao jedan od čestih Andrićevih neukih, zatucanih ili nastranih hodža, *"ukratko i otprilike rečeno"* - kaže Andrić obazrivo, - *"govorio.. ovo"*, o sukobu slikara sa Bogom, a zapravo sve mimoilazno islamskom učenju:

"Ovaj svet, sa svim svojim dobrima, lepotama i slastima, prolazan i privremeno dat na uživanje čoveku, koji je i sam jedan od najprolaznijih stvorova u tom svetu, malo trajniji od trave i rose. Zato

111. Ibidem, 110-111.

112. Ibidem, 102.

čoveka čeka beskonačan život na onom svetu, posle smrti. Tako je Bog, jedini i veliki, hteo i odredio. A nečisti duh, večiti protivnik svih božjih odredaba, plače nad ovim svetom od srdžbe i besa što ne može da zaustavi njegove prolazne oblike, da ih učini trajnima, da njima okuje i zarobi čoveka na zemlji, i da mu tako zauvek zatvori vrata raja. ***Slikanje ovog sveta, to je pokušaj da se on zadrži u svojoj prolaznosti i ovekoveči.*** *Lud,* ***bezbožan i opasan*** *pokušaj. Stoga čovek i* ***ne sme da slika ni da vaja ništa od tih prolaznih stvorenja, ni ljudskih ni životinjskih, jer je to protivno božjoj volji i odgovara satanskim težnjama i namerama.*** *A onaj ko to čini, taj je zao čarobnjak i sihirbaz, đavolji ortak i pomoćnik, i tako će mu i biti kako radi. Kad se bude, na onom svetu, svima sudilo, njemu će onda reći: "De, stvori sada, ovde, i oživi likove koje si za života hteo da zadržiš smrtnom rukom na prolaznoj hartiji!". I kako on to neće moći, biće bačen u oganj pakleni, zajedno sa svojim bezbožnim slikama; slike će se pretvoriti u plamen i pepeo, a on će ostati da gori i da se muči večito, po zasluzi."*[113]

O tome koliko ovo još jedan put otkriva Andrićevu romantičarsku proizvoljnost i površnost nad činjenicama iz oblasti islama, a težnju da oslobodi do kraja svoje demonološko-egzotične doživljaje bošnjačkog svijeta, pisao je Aleksandar Popović: "Da sam nekom

113. Ibidem, 103. To isto je 1974. godine pisac govorio Jandriću: "Slikari su čarobnjaci" - veli Andrić. - "Njima se ne piše dobro u Kuranu. Kad umru i dođu pred Boga, ovaj će im kazati: 'Hajde sad ovde stvarajte likove.' Kako neće moći da ih stvore, Bog će ih uzeti za perčin i strmoglaviti u pakao. Jer, prema svetim knjigama, samo je njemu, Bogu, dano da iznova stvara likove." /Jandrić, 354./.

srećom imao za ovopredavanje tri puta više vremena nego što je to moglo biti, ovaj bi fragment zahtevao jedan duži komentar. Ovako ću biti prinuđen da kažem najosnovnije, u nekoliko šturih rečenica: Andrićev junak Mula Šaćir deklamuje ovde jednu od onih /za islamologa najuobičajenih/ osveštalih predrasuda, uvijenih u jednu pseudoorijentalnu formu, o tobožnjoj zabrani crtanja i slikanja u islamu, zaboravljajući ili ne poznavajući tri činjenice. Prvo - da arapski, turski i perzijski srednjovekovni rukopisi /kao tepisi, posuđe, kutije, vaze i sve moguće ostale stvarčice iz privatnog života/ vrve hiljadama i desetinama hiljada crteža i slika na kojima su ovekovečene ne samo sve vrste životinja i ljudi, nego, u jednom izvesnom broju slučajeva, i sam prorok Muhamed. Drugo - da se taj nesretni **hadis** /čija je interpretacija od strane neuke i revnosno tupe uleme postala **u jednom trenutku** neka vrsta nepisanog zakona/ odnosno **isključivo** na pravljenje idola, i to u trenutku kada su monoteizam i vera u jednog jedinog Alaha trebali da budu uvedeni i ozakonjeni. Drugim rečima - da se u svakom slučaju, radilo ne o slikarstvu, nego o vajarstvu. I treće - povodom "smrtnom rukom na prolaznoj hartiji", da je papir /na kome bi eventualno neko crtao/ mogao biti dostupan tek tri ili četiri generacije **posle** datuma ovog ispravnog ili lažnog hadisa. Andrić ne pokazuje ničim da zna da li je reč o predrasudi i pogrešnom tumačenju hadisa /koji kaže nešto drugo/."[114]

Drugi dio poglavlja "To što se zove slikar" govori o Karasu u Sarajevu, čekajući na poziv Omer-paše, pri čemu se javlja, nakon *"Mare Milosnice"*, po drugi put u

114. Popović, 508-509.

Andrićevu opusu, čovjek sa dva lica fra Grgo Martić, kao njegov vodič u novoj sredini i tumač njenih neobičnih običaja. Ističući da je Karasa naročitim pismom preporučio Ivan Kukuljević, Andrić je tako istovremeno otkrio ilirsku vezu i političko srodništvo Zagreba sa Bosnom preko bosanskih franjevaca. *"Dobar si i valjan* /govorio je on Karasu vraćajući ga iz zanosa u realnost i upotpunjavajući Andrićev doživljaj ovoga svijeta kao prave suprotnosti Zapadu/, *i drag si mi, samo ti dvije stvari, brate, nisu dobre za ovu zemlju i za ovaj naš bosanski svijet. Prvo, što voliš vino više nego što treba; drugo, što ne paziš šta govoriš ni pred kim govoriš. Nego poslušaj ti mene: dolivaj uvijek malo vode u vino, a ono što imaš da kažeš kazuj više bojama na platnu nego riječima pred ljudima.",*[115] dakle, umjetničkom sugestijom a ne izričitošću izraza kao i Andrić, osim u dizertaciji. U fra Grginoj kući, piše Andrić, Karas je *"mogao ponešto da nauči i o smislu i značenju čekanja u ovoj zemlji i o ljudima koji ga puštaju da čeka",*[116] o čemu Andrić razvija čitav traktat, posredstvom govora drugih, ozbiljno ili u šali, koji se zasniva na iskustvima Andrićevih stranaca iz *Travničke hronike* i njihova odnosa prema vezirima: *"Ko u Turskoj neće ili ne ume da čeka, taj, ma kako sposoban bio, neće postići nikad ništa, samo će pokidati svoje rođene živce, brzo i uludo utrošiti snagu, pogubiti i poslednje prijatelje i zaštitnike - i propasti bez smisla, bez koristi po sebe i druge./.../ Čekanje je ovde, kako izgleda, neka vrsta ispita i probe."*[117] A postalo mu je nešto jasnije i *"šta je to vlast a šta zavisnost od nje i šta znači čovek koji se, ovako kao Omerpaša, uzdigne do najviših položaja i postane 'carski čovek', izvršilac sultanove*

115. OL, 112.
116. Ibidem.
117. Ibidem.

volje, neograničeni sudija i gospodar nad pokrajinama i ljudima. Sve služi njemu i sve se zaklanja za njegovu moć i volju."[118]

Sve je to Andriću bio prijelaz na ono prema čemu je on, kao umjetnik opisivanja, imao najviše pripovjedačke sklonosti kada je predstavljao turske paše i vezire, na ambijent oko Omer-paše koji je sugerirao atmosferu, ono što je *"najštetnije i najgore" - "ono klupko raznovrsnih službenika, dvorjana i sluščadi raznog ranga i svake vrste, koje se plete oko visoke ličnosti i služi kao neophodan posrednik svakom ko želi da dođe do nje", ili kako je Martić govorio: "Sa pašom i nekako, ali sa pašalijama nikako!"*[119] A njima je Andrić zapravo umjetnički upotpunjavao Latasov lik. Iz toga "klupka" on je u ovom poglavlju izdvojio kahvedžibašu Ahmetagu, *"sina nekog poturčenjaka, poreklom iz Makedonije",*[120] *da bi pokazao i drugu dimenziju lika svoga gospodara, "Omerpašino veliko, ćudljivo i bezobzirno sladostrašće",*[121] i još jednom izrazio jedan od opsesivnih motiva svoga pripovjedačkog opusa, koji je proizlazio iz vlastitog grča erotomanskog napona i oslobađao se često s olakšanjem u prikazima nastranosti i seksualnog nasi-

118. Ibidem, 112-113.
119. Ibidem, 113.
120. Ibidem, 114.
121. Ibidem, 119.

Suglasno svojoj erotomanskoj koncepciji lika Omer-paše Latasa, Andrić je o njegovu intimnom životu, pored afektivnih ljubavnih afera u vezi s njegovim bijegom u Tursku, o čemu pišu njegovi biografi, mogao dosta saznati iz niza priloga objavljenih u novinama: Alfred Makanec, Kletva sarajevskih djevojaka. Familijarni i privatni život serdar Ekrem Omer-paše, *Večernja pošta*, 1928., 2120., 2-3.; Alfred Makanec, Omer-pašin brak sa Anom Simonis, *Jugoslavenski list*, 1933., 45., 3.; Rudolf Zaplata, Privatni život Omer-paše, *Jugoslavenski list*, 1936., 40., 10., 2.; Rudolf Zaplata, Privatni život Omer-paše Latasa, Jugoslavenski list, 1937., 245., 17. okt., 9; Rudolf Zaplata, U starom Sarajevu. Kako je Omer-paša oteo ženu svog šuraka, *Politika*, 1933., 8896., 4.; Rudolf Zaplata, U Omerpašinu haremu u Sarajevu 1852. godine, *Jugoslavenski list*, 1933., 39., 8. febr., 7.

lja njegovih turskih likova. Ahmetaga je *"morao da pronalazi i nabavlja mlade žene, devojke, a poslednjih godina i devojčice i dečake, da ih privodi krišom od sveta, u prvom redu od ljubomorne i spletkarske čeljadi iz harema, i da ih čuva, prikriva, hrani i podvodi kad treba, a isplaćuje i sklanja gospodaru s očiju kad više nisu bili potrebni i kad bi mogli postati teški i opasni".*[122] Druga osnova Ahmetagina utjecaja, u funkciji ličnog interesa, bila je njegova *"revnosna služba"* u kojoj *"ne sme da postoji 'ne znam', 'ne umem' ili 'nema' i 'ne može'; kad paša traži onda moraš sve znati, sve imati, sve moći i sve umeti? ni na koga se ne smeš obazirati i ni pred čim stati"*. A kada *"pohvataš sve konce i paši i okolini"*, *"onda ti upregneš druge da rade, a ti samo pokazuješ stalnu revnost i primenjuješ najveću strogost prema njima, dok s druge strane primaš od paše zapovedi, prenosiš ih odmah na niže i tražiš njihovo bezuslovno i potpuno izvođenje"*, pisao je Andrić zatvarajući znalački krug Ahmetagine strategije na tački kada *"postaneš svima neophodan"* pa više ne služiš drugom, *"nego paša i sve oko njega služi tebi"*.[123] Ono nastrano u liku ovog birokrate bila je *"slika sveta"* koja se *"njemu objavljivala - jelom i pićem, svim onim što se može usnama primiti, pod zubima, na jeziku, u nosu ili u ždrelu osetiti"*.[124] To je bila neka transformacija oralne seksualnosti preko čula okusa i mirisa u sladostrašće od jela i pića, tako da Ahmetaga *"na ono što se nije podudaralo sa njegovim shvatanjima ili interesima on je odgovarao izrazima pozajmljenim iz tog sveta svojih čula. 'Gubi se, bljutav si mi i gorak!' - 'Idi, zaudaraš!'"*[125]

Da bi ovaj opis pripovjedački konkretno doveo do Latasa, Andrić je napomenuo da se Ahmetaga *"i sam*

122. Ibidem.
123. Ibidem, 116.
124. Ibidem, 117.
125. Ibidem, 118.

pomalo gadio toga što je nazivao 'ona rabota'",[*126] i ponekad *"razmišljao o seraskerovoj plotskoj požudi kao o nekom prokletstvu naročite vrste, koje mu je utoliko bilo manje razumljivo što je, hladan po prirodi, znao samo za jednu strast, strast izelice i sladokusca".*[*127] Opisujući Omer-pašino egoistično seksualno otuđenje, Andrić je iznio i psihologiju te nastranosti, koja se imanentno slagala sa njegovim otuđenjem od ljudi na putu osvajanja ugleda i moći: *"Jer serasker je tako slep i nezasitljiv, ćudljiv i samovoljan u svojoj strasti i pohoti* /koja se sljedstveno Andrićevoj dizertacijskoj koncepciji i umjetničko-etičkoj postavci ovog lika svakako razvila i deformirala *"pod uticajem turske vladavine"*, /odnosno turskog emocionalno-duhovnog kulturno-civilizacijskog kruga ali i u sferi evropskih pseudoorijentalnih predstava o hipertrofiji i nastranosti i nehumanosti ove sfere na islamskom Istoku/, *tako **jedno** sa svojim prohtevima i tako ogrezao u njima, da žene, devojke i dečake, predmete svoje pohote, više i ne zamišlja kao žive ljude koji su postojali pre nego što ih je on video i poželeo i koji treba da postoje i posle toga. Za njega je neshvatljivo* /nastavlja Andrić opis Latasova egotizma i egoizma u seksualnom životu/ *da ta ljudska bića, pored toga što zadovoljavaju ili treba da zadovolje njegovu strast, imaju i svoj lični život, bez veze sa njim: svoje interese, želje ili zahteve, svoju kuću, roditelje i prijatelje. Pomisao na to bila je za njega uvredljiva i srdila ga kao nepoštovanje njegove ličnosti, kao drskost i ucena od njihove strane."*[*128] Ahmetaga je stoga sve otpore, sukobe i nesporazume u tome podvođenju rješavao *"kako je znao i umeo"*, pisao je Andrić iznoseći moralni vid njegova posla i naličje *"one rabote"*. Prvo je

126. Ibidem, 120.
127. Ibidem, 121.
128. Ibidem, 121-122.

bila jedna *"čuvena lepotica iz Livna, hrišćanka, koja je pobegla od muža zbog nekog turskog momka"* i koja nije htjela da ode od Omer-paše. Ahmetaga je se riješio udavši je za nekog terziju, kojeg je žena *"kao nemoćnika napustila osmog dana posle venčanja"*.*[129] Po tragu svoje naklonosti Andrić je ovaj slučaj čak dijaloški vulgarno razradio da bi na kraju iznio kako se žena potom požalila Ahmetagi *"što joj je dao čoveka koji nije muško žkoliko ni ja što sam'."*[130] Drugo je bio slučaj *"četrnaestogodišnje devojčice"* iz Slavonskog Broda, čija je majka plačući i prijeteći zahtijevala *"da joj vrate ćerku"*, tražeći da izađe lično pred seraskera. *"Sto hiljada majki ima u ovoj Bosni, a jedan je sarasker u Carevini"*, odgovorio joj je Ahmetaga, a ona je najposlije pristala *"da joj ćerka ostane u službi kod paše"* a ona *"da prima dvije trećine njene plaće"*.*[131] Sav ovaj prethodni potencijal ambicija, moći i vlasti, nasilja nenormalne pohote Andrić je kompozicijski i psihološki doveo do slikanja njegova portreta u želji da u sujeti ovjekoviječi sebe. Kontakt sa Karasom otpočeo je, nakon dugog čekanja, naglo i službeno: *"Vi ste gospodin Karas? - pita ga nemački i dosta strogo. - Ja sam, Vaša Preuzvišenosti, slikar-umjetnik Vjekoslav Karas - odgovori slikar hrvatski"*,*[132] prvi put u Andrićevu opusu - hrvatski!, kao što će malo kasnije, kao da se preispitivao u svome nacionalno-kulturnom opredjeljenju, spomenuti u povodu Karasa *"zagrebačke građane, oficire i plemiće"*, *"zagrebačke književnike"*, kao da je na taj način kršio u mladosti zadanu riječ i zakletvu da će ih zauvijek potisnuti i zaboraviti u svome književnom radu. I još dok su ađutanti pripremali prostor za slikanje, a Karas i njegov model su se pro-

129. Ibidem, 122-123.
130. Ibidem, 124.
131. Ibidem, 125-128.
132. Ibidem, 131.

matrali, otpočeo je dijalog dva unutarnja monologa kao dva svijeta, između Omerpaše i Karasa. U Karasu se na izvjestan način odslikavala pašina vanjština sa moralno-psihološkim doživljajem njegova bića koje se prostiralo i na sve predstavnike vlasti u Bosni, *"a paša je, kao svi slavoljubivi i sujetni ljudi koji su se visoko ispeli na stepenicama vlasti, u sitnom slikaru neobičnog izgleda gledao samo veštaka koji treba da ovekoveči njegov, Omerpašin, lik za sve ljude i za buduća vremena, što znači da je **gledao sebe.**"*[133] Ovo je zapravo bio Latasov doživljaj vlastite sudbine i renegatskog života na usponu u službi Turske carevine, u Andrićevu pripovijedanju, u kome se istovremeno i duboko i Andrić oslobađao sebe. Nakon Latasovih postupaka prema Bošnjacima i njihovih utisaka o njemu, nakon psihološkog prikaza fenomena renegatstva u njemu, ovo je bio treći ugao njegova predstavljanja, retrospektiva njegova života i otpadništva i Andrićeva lična, ne metafora rasterećenja, nego alegorija u drugome, kao da je želio da tovar grižnje svali na Latasa i podijeli s njime po istoj analogiji.

Karasovu pažnju najviše su privlačile Omerpašine oči kao ulaz u njegovu dušu, sa vatrom nekog pijanstva, blijeskom oholosti, i očnim otvorima u kojima se smjenjuje *"čas izraz ptice grabilice, čas izraz neke ženstvene zavodljivosti"*,[134] ovaj posljednji čudno nedosljedan Andrićevu muškom prikazu Latasova lika, ali asocijativan za Karasa koji se sjećao *"drugih očiju koje je u svetu gledao i slikao"*, većinom ženskih, što je odavalo njegovu prirodu, *"ali nikad nije video oči koje ovako gore od sujete i oholosti"*.[135] To je bio za Andrića

133. Ibidem, 131-132.
134. Ibidem, 132.
135. Ibidem.

šlagvort da na toj moralnoj osnovi razvije jednu dimenziju u vlastitoj negativnoj, gotovo rasističkoj karakterologiji Bošnjaka, koju su oni nazivali "ponosom". U Andrićevoj narativnoj metodologiji to je bilo asocijativno pripovijedanje: na neki utisak, neku osobinu, pojam, nadovezuje se razmišljanje, traktat, epizoda, pisac analogno, podsjećajno pravi ekskurs i proširuje zahvat sredine, društva i svijeta, ili vertikalu historije. *"Otkako je prešao granicu Turske* /razmišlja Andrićev Karas sa stilskim podvlačenjem/ *i otkako putuje po Bosni i dolazi u dodir sa narodom i vlastima, njega progoni to pitanje: otkud ovolika oholost i ovoliko stalno i bezdušno napodaštavanje drugog čoveka i svega oko sebe kod svih onih koji su vlast ili imetak bar malo izdigli iznad drugih?"*[136] Od putovanja sa nekim travničkim trgovcem Rašidagom svuda isti nadmeni stav i pogled sa visine. *"I posle svuda isto. Travnički begovi, sa mračnim, tvrdim, kao iz kamena klesanim licima, bez drugog izraza do* ***pustinjske****, nepristupne, neplodne i neprohodne oholosti,* - odavao je Andrić još jednom svoj odbojni doživljaj Bošnjaka kao stalno ličnu traumu i duševno opterećenje. - *Omerpašin divan-efendija, Anadolac, sa podbulim licem, kosim očima iz kojih sipa vezir, i napućenim debelim usnama, koje izgledaju pre kao da će pljunuti nego izgovoriti reč,* - prelazio je on zatim na Turke i poturčene strance kao da ističe svima zajedničku rasnu, karakternu osobinu pod utjecajem Istoka i islama. - *Ahmetaga, kahvedžibaša. Ostali činovnici u vezirskom konaku u Travniku i Omerpašinom u Sarajevu, svi su manje-više i svaki na svoj način isto tako oholi, mrgodni, nepristupačni. Čak i kod dečaka od deset godina viđa se na licu prezriva gordost koja im daje zloćud i star-*

136. Ibidem, 132-133.

mali izgled",[*137] kao u *Travničkoj hronici*. Tako Andrić ispisuje retke Karasovih razmišljanja da bi na kraju tu *"grubu gordost Turaka"* koncentrirao na Latasa: *"A sada, u Omerpašinim očima, vidi tu istu oholost, uzdignutu i izoštrenu do strasti, veštine i snage koja nema potrebe da se mršti i nadima, nego prezire sa osmejkom koji dolazi sa neznanih visina"*,[*138] piše Andrić sa opsesivnom opširnošću za tu osobinu izgleda i postupanja Bošnjaka i Turaka različitog porijekla. Po sistemu odmjeravanja svega u Bosni i bošnjačkom svijetu sa zapadnom civilizacijom, bez povijesno-kulturnog razlikovanja dva svijeta, Andrić je ovdje napravio poredbu: *"I tamo u svetu iz kojeg dolazi, Karas je poznavao oholost i znao da manja ili veća nabusitost ide kao neka uniforma uz ime, rang i položaj. Pamti dobro lica zagrebačkih građana* /prvi put: zagrebačkih kod Andrića. M.R./, *oficira i plemića, mecenatske osmejke grofa Revickog i drugih, sitnijih austrijskih diplomata u Rimu. /.../ Sve je on to doživeo i zapamtio* /lak kao licemjerstvo etikecije u prikrivanju istog takvog stava/, *ali ovde je drugačije, ovde se ta oholost, to preziranje i omalovažavanje drugog čoveka javlja svuda, ide pravo na čoveka i udara ga grubo i lično, bez forme, bez ikakva reda i pravila* /izražavao je Andrić u Karasu kompleks inferiornosti i njegovu izvjesnu kompenzaciju u svijesti ovog razmišljanja/; *oholost kod ovih turskih ljudi predstavlja stvarnu silu, kao što je snaga mišića ili oružja, i otvoreno služi kao sredstvo u borbi, kao jedan od načina kako će čovek, drugog čoveka pritisnuti, potčiniti, iskoristiti ili uništiti"*,[*139] pisao je Andrić u Karasovu razmišljanju, u povodu Omer-paše i ne samo njegova svijeta, s poređenjem i uzorom na svoje nadmeno okruženje u

137. Ibidem, 133.
138. Ibidem.
139. Ibidem, 133-134.

srpskoj politici i diplomaciji, iznoseći svoju inhibiciju preko doživljaja toga oholog osjećanja u Bosni, u kojoj se ono pretvaralo u psihološku i fizičku agresiju kao integralno obilježje bošnjačkog svijeta, izvedeno iz Latasova skorašnjeg renegatstva /*"Ali ovde.../*. Prelazeći na Latasa i njegove oči Andrić je povećavajući stalno negativni intenzitet pojma oholosti došao do kvalifikacije na granici razuma, na kojoj te oči sjaju *"kao hladnim ludilom, sjajem neljudske gordosti"*.*[140] Tako se Latas odslikavao pred Karasom, psihološki poredio u ranijim doživljajima Karasovim na razini toga osjećanja i vlastite inferiornosti koje ono kod drugih izaziva, a u Andrićevu najdubljem stvaralačkom doživljaju predstavljao je izraz vlastitog autoportreta one također trpeće, pokorne strane iz svoje dugogodišnje karijere uljeza, stranca, renegata i podanika.

Na drugoj strani ovog posmatračkog položaja, gledajući *"ukočeno, iznad slikarevog desnog ramena, nekud u daljinu"*, *"Omer /je/ negde u dnu te zamagljene daljine jasno video sebe kakvim se zamišlja i kakvog bi želeo da ga vidi slikar i da ga docnije gledaju svi ljudi na slici"*,*[141] što u velikoj mjeri podsjeća na izgled likova sa mnogih naručenih portreta, među njima i na fotografije Ive Andrića sa izrazom namijenjenim ne samo tadašnjosti trenutka nego i budućnosti, kao da je svoju zatvorenu dušu htio pokazati svijetu na način koji on želi.

Prodirući kroz opnu narcisoidnosti i sujete u Latasovu dušu Andrić je sa umjetničkim doživljajem bliskim identifikaciji otkrivao samu povodnu srž njegova renegatskog kompleksa i kompenzacije, objašnjavajući moralni prijestup u njegovoj duši kao

140. Ibidem, 135.

141. Ibidem, 136.

osvetu sredini koja ga je povrijedila. On je u podsvijesnoj mašti vidio kako *"njegov portret u prirodnoj veličini visi na zidu, ali ne negde u Sarajevu ili Carigradu, ne u Turskoj, nego u carskoj galeriji usred Beča, i na njemu on nije prikazan u uniformi turskog mušira nego austrijskog feldmaršala, sa sjajnim zvezdama i kao čelik modrom lentom na grudima, sa ordenom Marije Terezije oko vrata. Pri dnu pozlaćenog okvira bakrena pločica i na njoj piše:* ***Feldmarschall Michael Lattas von Castel Grab.***"[142] Izlazeći svojim dvojničkim likom kao Dorijan Grej iz portreta i nalazeći se i sam, *"nevidljivo prisutan"* među gledaocima, videći kako *"kustos objašnjava posetiocima sliku i nabraja sve njegove bitke i pobede"* Omer *"sa slašću lovi i pije začuđene poglede i reči divljenja koje oni upućuju njegovoj slici, i time se sladi i* ***tako se leči od dugo skrivane gorčine i tajne boljetice svoga života****, plovi na talasima javnog trijumfa i* ***potajne osvete*** *za sve što je od te iste carske austrijske vojske imao da* ***podnese njegov otac****, sramotno ražalovani intendantski poručnik,* ***i on sam****, bivši kadet aspirant ličke regimente, vojni begunac i poturčenjak Mićo Latas iz sela Janje-Gore."*[143] Kao da se negde u dubini naporednosti nalazio potisnuti motiv i Andrićeva kompleksa, njegove kompenzacije i renegatske osvete, taj fenomen udvostručene ličnosti, između naslućivanja i svijesti, Andrić je sa dubokom nostalgijom sugerirao i kao **ratio** vlastitog stvaralačkog, i pripovjedačkog, postupanja: *"... Šta je njegov pravi lik i šta sve treba da uđe u sliku kao neophodan sastavni deo?"*[144] U Latasovoj psihološkoj deformaciji i uvećanju ličnosti to je bilo *"sve, samo preobraženo i izmenjeno za večnost i potomstvo"*, iznosi Andrić da bi još

142. Ibidem, 139.
143. Ibidem.
144. Ibidem, 141.

jednom podvukao tri psihoanalitička nivoa Latasove ličnosti: Pored onog koji će se roditi na slici *"kao preobražen i izmenjen za večnost"*, *"... taj drugi čovek, koji sada sedi kao model, poznaje Omerpašu Latasa, onog pre i posle seanse, i njegov život, javni i tajni, svesni i nesvesni. To je* ***onaj što se slika****, i taj zna sve što je bilo, predviđa što bi moglo biti, sagleda i razume i ono što Omerpaša Latas,* ***onaj što živi****, nikad ne vidi i ne sluti ni u mislima ni u noćnim snovima."*[*145] *"Iskrsava pred njim onaj nepoznati a pravi život Miće Latasa iz Janje-Gore, a to je i život Omerpaše, silnog i slavnog seraskera koji se, evo, slika onakav kakav je i kakav je morao da bude"*,[*146] nastavlja Andrić svoje pripovijedanje o Latasu zadržavajući se na njegovoj neizrečenoj a zatajivanoj biografiji, kao da, u ovom trenutku posredne podsvijesne analogije, ispovijeda o sebi i svome porijeklu ono što nikad nikom nije želio da kaže, ukazujući i na uzroke vlastitog kompleksa otuđenosti.

Iz retrospektivnih sjećanja Latasovih, ispričanih posredstvom Andrića, vidi se da je on imao kao primaran edipovski kompleks oca, koji je skrivio prekid njegove karijere, i bio uzrok da potraži izlaza za svoje

145. Ibidem.

146. Ibidem, 143.

Romansiranu biografiju Omerpaše Latasa Andrić je mogao sastaviti iz više izvora, kao što se lijepo vidi iz monografije dr. Galiba Šljive. Postoje kod Andrića, međutim, i elementi koji odstupaju od najnovijih historijskih spoznaja. Mihajlo Latas je rođen 25. oktobra 1806., ali ne u Janjoj Gori, kako piše Andrić /OL, 142./, već u Ogulinu, gdje mu je otac Sofronije, porijeklom iz Janje Gore služio kao potčasnik, a majka Manda bila domaćica /Šljivo, 59./, Dok Andrić piše da je bio "prosečan đak u pisanju i čitanju, dečak se odjednom pokazao odličan u računu" /OL, 149./, Šljivo iznosi: "Više Omer-pašinih biografa slažu se u tome da je bio veoma nadaren i najbolji đak u vojnoj školi u Gospiću, pa je brzo napredovao i postao narednik. Još tu je osim srpskohrvatskog dobro naučio njemački, italijanski, francuski i pomalo engleski, a stekao je i solidno vojno znanje."(59.).

ambicije na drugoj suprotnoj strani. Analogija sa Andrićem je sasvim moguća, jer ni on nikad nije govorio o svome ocu, već samo rijetko, iz daljine, u prepisci, o majci, i okolnosti svoga porijekla čuvao kao potisnutu tajnu, stvarajući oko toga još za života misteriju. Iz priče - sjećanja o dječaku Mići Latasu iz sela Janje-Gore, koji leži u travi i vidi samo plavo nebo nad sobom, smatrajući već tada, svjesno i voljno, *"da tako treba gledati, i jedino iz te perspektive on hoće da gleda, jer tada gubi iz vida rodnu kuću i okućnicu i zaboravlja* /potiskuje! M.R./ *svet koji ga okružuje"*,*[147] iskrsava njegov otac i njegova majka. On, beznačajan kao ličnost, *"niži vojnoadministrativni službenik, u rangu feldvebela, ćutljiv i povučen čovek kome nije mrska čašica, sa malom platom i kućom punom dece"*; i ona *"nepismena, ali pametna i otresita žena"*,*[148] koja bdi nad njima. Motiv *"da beži od onog što jeste i da se približi onom što treba da bude"* javlja se već tada u zasnovu, pojačan trivijalnom krivicom i poniženjem kazne kada mu krava ode u štetu, i općim osjećanjem *"da će uvek biti i kriv i kažnjavan dok god ostane ovde gde je i ovako kako je"*.*[149] Tako uznošenje u nebo kao predio spasa otkriva moralno nadahnuće i poriv za duhovnom slobodom, dok riječi *"bježati"*, *"bježanje"* otkrivaju sociopsihološki poriv renegatstva Latasova, i Andrićeva po analogiji. Edipov kompleks kao razlog odvajanja probijat će na više mjesta ove podsvijesno-asocijativne autobiografije. Među *"prilikama i mogućnostima da se udalji od onog što jeste i približi onom što bi trebalo da bude"*[150] nebo predstavlja prostore duha i simbola umjetnosti kao u Andrićevoj ranoj umjetnosti: Latas osjeća i bijeli pramičak na

147. Ibidem, 143.
148. Ibidem.
149. Ibidem, 144.
150. Ibidem, 145.

nebu *"kao ispisani znak /koji/ mora nešto da kazuje"*,[*151] a nebeski čudni vidici nadahnjuju ga *"da svim živim stvorenjima i mrtvim stvarima oko sebe nadeva nova imena"*, koja *"uzdižu, preobražavaju"* i *"nemaju veze sa otrcanim, poznatim rečima; ona su iz drugog jezika sa drugog sveta"*,[*152] i u cjelini predstavljaju dio Andrićeve rane, sublimirane psihologije bjegstva. Ono što ovo Latasovo evociranje psihoanalitički skreće u pravcu njegove sklonosti i prevladavanja životnog pragmatizma je nacionalno-mitski obojen motiv vojske u osvajanju neke tvrđave *"kao u guslarskoj pesmi ili pričama koje se čitaju u kalendaru"*, a ti *"isučeš sablju i vikneš nešto što znači 'napred'"*, a *"vojska te stiže i prestiže"*, nosi i ostavlja za sobom,[*153] mašta Mićo Latas, da bi mu sve to raspršio *"onaj glas"* majke: *"Mićo, Mićo, vidiš li, Bog te ne vidio, gdje ti je krava!"*[*154] U reakciji na majku, kao višestruki psihoanalitički simbol, koja njega u sfere zagledanog u svome proklinjanju zbog štete naziva *"lenštinom i kukavicom"* Andrić iznosi Latasovu reakciju sa simbolički rječitom gestom odvajanja, optužbe i mržnje, prijetnje i osvete: *"Njega! Zagrcnu se od neke vrele ljutine, tako naglo da mu ona trgnu odjednom na usta, na nos, na oči. I stojeći u travi koja mu je dopirala do pasa, on* ***diže desnu ruku sa stisnutom pesnicom u pravcu odakle je dolazio doziv****, ali ne obzirući se na tu stranu, i ljuto, gorko, bez reči i glasa* ***prokle taj život*** *koji nije život a koji njemu ne da da živi"*,[*155] piše Andrić kao da se u Latasu i sam rano odriče od svega materinskog, što je usisao sa majčinim mlijekom, od jezika, od naroda, od vjere, od tradicije. *"Perspektiva je izmenjena odjednom i*

151. Ibidem, 144.
152. Ibidem, 145.
153. Ibidem, 146.
154. Ibidem.
155. Ibidem, 147.

potpuno. Vidiš samo ono što ne želiš i ne voliš: svoju kuću ili školu, poznate ljude i obične stvari. I vidiš i - čuješ.",[156] psihološki hladno, pripovjedački objektivno i moralno neosjetljivo komentira nakon toga Andrić.

"Volja za otporom" suđenom životu krivice i poniženja, sa sviješću *"da će mu sve biti nadoknađeno, plaćeno i preplaćeno, kad dođe njegov dan obračuna sa životom",*[157] - vuče ga kao pokretačka sila kroz školu sve do *"mesta besplatnog pitomca u kadetskoj školi u Zadru",*[158] a tada dolazi u očevu pismu *"nepredvidljiv i neočekivan udarac koji ga je bacio unazad, do ispod polazne tačke njegovog uspona": "Ovog puta pismo je bilo duže nego obično i, kad se odbije nevešto uvijanje, sadržavao je tešku i neočekivanu vest. Otac je bio suspendovan od službe i stavljen pod istragu. Posluga državnim novcem? Utaja? Pronevera? To se nije moglo jasno razabrati. U pismu su se često ponavljale reči 'poštenje', 'bog' i 'pravda'. Poznajući oca, mladić je po tome zaključivao da je stari zaista kriv."*[159] A to se i obistinilo: *"Otac je bio penzionisan po kazni, zbog posluge državnim novcem, /.../ a za sina su se u tom trenutku svi izlazi potpuno i zauvek zatvorili."*[160] To je bio začetak ne samo Latasova već i Andrićeva kompleksa

156. Ibidem.
157. Ibidem, 151.
158. Ibidem, 150.
159. Ibidem, 152.
160. Ibidem, 153.

Šljivo, 59-60.: "Međutim, ne postoje pouzdani izvori kojima bismo mogli pokloniti vjeru kad su u pitanju razlozi Omer-pašinog bjekstva iz Austrije, a ni on sam nije nikad o tome pričao, kako tvrdi njegov biograf dr Jozef Kečet." /Erinnerungen..., 6./. "Pošto Omer-paša nije htio da objelodani bilo šta u vezi sa svojim postupkom /kao ni Andrić o razlozima svoga bjekstva iz Hrvatske i od svoga svijeta, M. R./, to su se u narodu i literaturi sačuvale razne pretpostavke", piše Šljivo i iznosi neke od njih. Prva se u osnovi slaže sa Andrićevim kazivanjem, što navodi na misao da se on poslužio radnjom Ademage Mešića, u kojoj je ona iznesena: kako se "Latas /.../ povjerio hadži-Aliji Bojiću da je morao pobjeći zbog finansijskih neprilika u koje je zapao njegov otac; naime, iz kase kojom je rukovodio Mihajlov otac nedostajalo je stotinu dukata, a otac

krivice zbog drugoga, zbog oca i porijekla, koji se kasnije u Andrićevu djelu historijski preusmjerio kao kompenzacija i sublimirao u kompleks stareničke krivice drugih, konkretno Bošnjaka. Latasu je od početka bilo jasno *"da je na put koji se pred njim upravo otvarao pala mračna i neprelazna zapreka"*, jer, ma kakav bio ishod istrage, za njega je to bio *"strašan udarac koji dovodi sve u pitanje"*,*[161] te da je kasnijom očevom kaznom, iako je završio ispite položio kao prvi među drugovima, u njegovu oficirsku konduitlistu ulazila *"teška karakteristika, tako teška da sa njom ne vredi ni otpočinjati veliku utakmicu što ga očekuje, jer, to bi značilo imati bukagije na nogama u strašnoj, nemilosrdnoj trci za najviše*

ih je uzeo s namjerom da ih nadoknadi čim se nađe u povoljnim finansijskim prilikama. Međutim, nastupili su veoma teški dani, pa podoficir Latas nikako nije uspijevao da nadoknadi manjak. Da bi izbavio oca iz finansijskih nevolja, koje su mogle da utiču i na egzistenciju cijele porodice, Mihajlo se ponudio da se žrtvuje i riješi problem. U dogovoru sa ocem izveo je razrađeni plan: njegov otac je uzeo odsustvo da bi posjetio prijatelja kojem je bio rođendan, a za to vrijeme je njegov sin Mihajlo dezertirao, pošto je tobože opljačkao iz kase stotinu dukata. Mihajlo se kleo Bojiću da je njegovom ocu taj plan pao veoma teško i jedva je pristao na njega." /Šljivo, 59-60., na osnovu A. Mešića Omer-paša u Bosni, *Novi Behar*, 1927-28., 23., 379./. Druga verzija se razlikuje od Andrića: Dok je Mihajlo službovao u Zadru, njegov otac je izgubio na kartama sto forinti u srebru, pa je dug isplatio iz vojničke kase. Za taj prestup bio je otpušten iz službe, a briga za izdržavanje porodice pala je na Mihajla, pošto su njegova dva brata bila u vojsci. Dakle, morao je da izdržava oca, majku i sestru, a njegova plata nije bila dovoljna za to /I.F. Jukić, *Putopisi i istorijsko - etnografski radovi*, Sarajevo, 1953., 203./. U trećoj verziji se iznosi da su uzrok dezerterstvu bile novčane neprilike Mihajla Latasa, a ne njegova oca i napad Mihajlov na pukovnika koji je to saznao /Imbro Štivić, Omer paša. Istina o njegovu porijeklu i rodnom mjestu, *Obzor*, 1934., 134., 1./. Ali Štivić navodi i da je neka ljubavna avantura bila razlog Mihajlova bijega u Tursku, a to isto tvrde i Rudolf Zaplata i Matija Divić, navodeći čak i ime djevojke Smiljane ili Sidonije Brkljačić, čijeg je zaručnika Mihajlo kao svog suparnika ubio /Rudolf Zaplata, Neki momenti iz života Omer-paše Latasa, *Jugoslavenski* list, 1937., 17., 10.; Matija Divić, Omer-paša i njegovo namjesništvo u Bosni, *Razvitak*, 1937., 78., 238./.

161. Ibidem, 152-153.

položaje u austrijskom oficirskom koru".[162] Na ovom mjestu se nameće poređenje Andrićeva odvajanja od Zagreba i hrvatstva i renegatsko priklanjanje Beogradu i srpstvu, vidljivo još iz njegovih ranih pisama, jer ni njega kao "mladobosanca" sa monarhističkim idealom Srbije kao pijemonta nije u Zagrebu uzburkanom republikanstvom čekala bolja činovnička sudbina. Tako se uz vlastiti lični kompleks oca sve daljnje nizanje negativnih poretpostavki za karijeru u mnogom poklapalo i sa Andrićevom životnom i psihološkom situacijom na početku diplomatske službe: *"Siromaštvo, nisko poreklo, pripadništvo pravoslavnoj veri, sve su to bila teška opterećenja, a sada još i ovo!"*[163] Stoga je Andrić na ovom mjestu progovorio odjednom u množini, kao da i sam učestvuje u Latasovoj sudbini, s težnjom životnog i duševnog uopćavanja i moralnog pravdanja renegatstva zbog egzistencije i osobite karijere:

> *"U takvim trenucima kad osetimo da nam se tle izmiče ispod nogu i ruke uzalud pružaju u vis, mi se nagonski hvatamo za ono što dotad nismo znali da znamo i imamo. Pred nama iskrsavaju zatrpana* ***iskustva i navike naših predaka za koje nismo slutili da žive među nama.*** *U ovakvim časovima kad je trebalo bežati i od smrti i od sramote, a izlaza nije bilo nigde,* ***njegovi stari nalazili su jedno rešenje: Turska.*** /Tu se u suštini paranoidno a historijski pojavno vezivala kod Andrića asocijacija ne samo na bosansko bogumilstvo, nego i na kršćansko turčenje sa perspektivom izlaza, martološka služba u turskoj vojsci, vazalstvo, ali preživljavanja ali i ostvarivanja karijerističkih želja. / *Izbeći i pobeći tamo kud niko ne ide i kud*

162. Ibidem, 153.

163. Ibidem.

ne treba ići. To je pomalo ***i smrt i sramota, i gorče od obadvoga.*** *To znači krenuti u punu* ***neizvesnost*** *u Tursku, a u Austriji biti* ***žigosan i osuđen na smrt*** *s tim da ga može svak slobodno ubiti. Ali tu se naslućuje izlaz,* ***mogućnost izlaza,*** *beskrajno daleka i neverovatno malena, nesigurna, svetla tačka u tami. Pa ipak, u ovakvim trenucima čovek ponekad i kroz iglene uši prolazi i nalazi spasenje."*[164]

A kada ga je pri napuštanju austrijske teritorije u bijegu iz vojske, po noći i nevremenu, udarila vitka grana po očima, *"kao tanka, vlažna i zla ruka"*, on je, *"mada udarac nije bio toliko težak ni bolan koliko neprijatan i kao sračunato uvredljiv govorio: "Sve ću ja to sprati i osvetiti"*, prenoseći *"hladni, nerazumljivi bes od podmuklog i neočekivanog udarca"*, i prekinute karijere, sa oca i kršćanske Austrije traumatično i patološki zaslijepljeno na sve oko sebe: *"Ah, sve će ovo platiti* ***neko, kadtad gde bilo na zemlji i ko bilo od ljudi.*** *Patiće neko teško i dugo za svaki minut njegove patnje; od ovog njegovog drhtanja drhtaće stotine i hiljade, ne minutim i satima nego danima i godinama."*[165]

A kada je Mićo Latas stupio na tursko zemljište, Andrić je opet uopćavajući psihologiju renegatstva razvio čitav traktat o prijelaznoj međufazi moralnog procesa na putu iz jednog u drugi svijet. U tom objašnjavanju pod nazivom *"poturčenjak"* podrazumijeva svaki *"renegat"* budući da i sam Andrić tu riječ upotrebljava u alternaciji:

"U svakom poturčenjaku koji se uspne ovako visoko postoji takav uži ili širi, gluv i neprelazan pustinjski predeo koji ***rastavlja dva posve različita dela njegovog života,*** *upija sve dozive,*

164. Ibidem, 154.

165. Ibidem, 157.

gasi sva življa sećanja. Bez toga ***izolacionog pojasa*** *ne bi se renegat mogao održati, ni živeti ni napredovati. Ogromna razlika između onog što je bio i onog što je sada smrvila bi ga u jednom trenu i pretvorila u mrtvu, bezimenu prašinu. /Docnije posle više godina,* /nastavlja on u zagradi kao u ličnoj ispovijesti/, *kad se prebeg ispne na društvenoj lestvici i kad može sebi dozvoliti da se slobodno opusti i preda odmoru, biva da ta brana oslabi i da ponekad propušta nešto od davnašnjih sećanja. Ali tada to* ***nije više opasno i ne može biti sudbonosno****, jer se novi čovek već odavno* ***učvrstio u turskoj sredini*** *i* ***stvrdnuo*** *u* ***svom novom liku****, a te uspomene same, nestvarne i blede, nemaju ništa od svoje nekadašnje razorne snage./"*[*166]

Vraćajući se ponovo ka Latasu na ishodu historije prije njega, Andrić je zapisao da se na toj turskoj granici *"i on, kao toliki stvarni i legendarni prebezi i poturčenjaci pre njega, napio ove 'vode zaboravne' koja čoveka održava u životu, oslobađajući ga za neko vreme nepodnošljivih sećanja"*, otkrivajući zapravo mehanizam psihičkog potiskivanja, i da je tu *"počelo vreme uspona"* od gotovo osam godina.[*167] A u tom razdoblju on je zabilježio, pored prijema na imanju begova Filipovića u Glamoču, njegov boravak u kući Ali-age Bojića u Banjoj Luci, među *"dobrim i srdačnim ljudima"*, kako blagonaklono piše Andrić kao da je promijenio svoje dotadašnje historijsko neraspoloženje prema Bošnjacima, sjećajući se možda i svoje nene koja se o njemu u Višegradu brinula. Kao što je sa istom dobrostivom pažnjom iznio kako mu je *"Aliaga... jednog dana*

166. Ibidem, 158.

167. Ibidem, 158-159.

predložio da pređe na islam" i kako je to učinio *"nekako očinski i nimalo uvredljivo"*, na što je *"mladić... pristao posle kraćeg razmišljanja"*, da bi poslije *"naučio turski i sve o turskom načinu života"*.*[168] Na putu svoga brzog vojničkog uspona i adaptacije turskoj sredini, a zahvaljujući svome talentu za matematiku i geometrijsko crtanje, on je zatim od vidinskog paše prešao u Carigrad, gdje je *"družeći se sa carigradskom ulemom, do kraja... upoznao naravi i navike toga sveta, život vojske i verske obrede i propise"*. Nastojeći da bude *"uzor mladog oficira i dobrog muslimana"*, on se *"uzdržavao /.../ od pića, izbegavao društvo razuzdanih i zaduženih oficira, išao redovno u džamiju"*,*[169] piše Andrić iznoseći sve elemente vjerske, kulturne i političke mimikrije jednog renegata na putu ambicije i karijere. A kada se, kao bivši učitelj mladog sultana Abdul Medžida, posvetio radu na organiziranju vojske i izvođenju reformi, koje su izazivale otpore, da bi na kraju postao neophodan

168. Ibidem, 159.

Izvori kojima se Andrić mogao koristiti za ovaj pregled Latasova života u Bosni nakon bjega iz Austrije također se mogu ustanoviti na osnovu Šljivine monografije. Pored Kötscheta i Mešića, to su naprije Makanec /O. c., 5./ i Divić /O. c., 238./ za njegov boravak kod begova Filipovića u Glamoču. Zatim život u kući bogatog hadži Alijage Bojića na osnovu Muderizovića /O. c., 39./ i Stojana Bijelića /Omerpaša, Vrbaske novine, 23. maja 1933., 3./. Da je Andrić čitao Kötscheta pokazuje niz podataka iz njegova pripovijedanja koji se slažu sa sjećanjima ovog Latasova biografa: Latasovo poučavanje sinova vidinskog paše /OL, 160.; Kötschet, 5-12./; te preko podataka o njegovim prvim danima u Carigradu, gdje je bio profesor crtanja u novoj vojnoj školi, poslije čega je bio predstavljen sultanu Mahmutu II, a on ga je postavio za učitelja princa Abdul-Medžida, koji je kasnije stupio na prijesto, što je mogao doznati od Mešića /O. c., 315./, do njegova upoznavanja vojne organizacije u Turskoj uz striktno pridržavanje islamske religije i druženje sa ulemom u Carigradu, o čemu Andrić piše gotovo istovjetno Kötschetovim podacima /OL, 62.; Kötschet, 5-12./, samo s razlikom o učenju jezika u Carigradu: dok Andrić iznosi da je "revnosno učio francuski jezik", Kötschet svjedoči da je "učio turski".

169. Ibidem, 160.

čovjek *"svugde je trebalo ugušiti neku bunu"*, sve ono što je ostalo *"od onog povučenog, čednog i uzdržljivog oficira"*, koji se družio sa obrazovanim i pobožnim ljudima, on je *"svukao sa sebe kao zmija košuljicu"*.*[170] I probio je iz njega kao kompenzacija renegatskog kompleksa povrijeđenog samoljublja, vulkan svireposti i zločina, onaj isti koji je povremeno književno manifestirao u Andrićevu djelu prema Turcima i Bošnjacima kao jednom nentalitetu sa dva imena, kao nerazumljiva i slijepa osveta koju će mu *"platiti neko, kad-tad, gde bilo na zemlji ili bilo ko od ljudi"*. *"U tim godinama rastao je i nastajao novi Omer"*, piše Andrić ranijim riječima turskog i bošnjačkog nasilja bez granica i razlikovanja, ali ovog puta o nekadašnjem Mići Latasu a sadašnjem Omerpaši na vrhuncu slave vojničkih uspjeha i na najnižem stupnju moralnog vida renegatstva. *"Ime tog čoveka sultanovog poverenja, koji svoju odanost ne mora više svakodnevno dokazivati, ostajalo* /je/ *kao simbol straha u pokrajinama koje je smirivao svojim pohodima, ali još više krvavim odmazdama, prevarama i zastrašivanjem, mučenjima i ubijanjima pojedinaca."* - pisao je Andrić o njemu prelazeći u ovoj fazi izlaganja njegova lika od ambicioznog kršćanskog renegata na manijačko-krvološko sugeriranje mentaliteta i aktivnosti starijih renegata, kršćansko-bogumilskih poturčenjaka, Bošnjaka identificiranih sa Turcima. On je sada *"gazio okrvavljenom zemljom, koja se, nepredviđeno i neočekivano, zove Turska, ali koja odgovara potpuno zemlji iz njegovih dečačkih snova, nošen slavom kakvu samo vojni uspesi donose"*, zatvara on krug Latasova patološkog kompleksa bezočne osvetničke kompenzacije. *"U tom svetu krvi, sile, rizika i raskoša, pića, lova, bluda, igre, sujete i gramžljivosti, on se*

170. Ibidem, 162.

kretao slobodno i smelo kao da je rođen i odrastao u njemu, ali ne gubeći ništa od svoje sveže snage, odlučnosti i bistrine u vojnim i političkim poslovima, kao ni u odbrani svojih interesa i položaja."[171] A kad mu je povjerena misija da vojnom silom umiri Bosnu i Hercegovinu, piše Andrić, *"osetio je veliko i novo uzbuđenje"*[172] kao neki kosovski, epsko-hajdučki atavizam; kao da je svojom osmanlijskom revnošću nad Bošnjacima zatirao vlastite renegatske tragove i kompenzirao narasle potisnute komplekse, sve psihološki slično Andrićevu prikazivanju Bosne i Bošnjaka u njegovim književnim djelima i oslobađanju na drugima od vlastite podsvijesne griže krivice i savjesti. Andrić je, međutim, na ovom mjestu skrenuo sa linije njegova renegatskog kompleksa, koji je do tada od njegova izvorišta pripovjedački pratio izričito, autorski ili u obliku solilokvija poistovjećivanja, stilski naglašavajući njegove podsvijesne proboje, te istaknuo kao motiv Latasovu želju za slavom i veličinom bez refleksa na njene duboke kompenzacione uzroke. Pokoravanje Bosne i Hercegovine vojnom kaznenom ekspedicijom, *"to je"* - kaže Andrić - *"značilo potražiti polaznu tačku trijumfalnog kruga koji je učinio za ove dvadeset i četiri godine, i novim uspehom još jednom potvrditi* ***svoju pobedu nad rođenom sudbinom*** *i svoju veličinu koju mu niko više ne poriče."*[173] Tada mu je pri pomisli na to *"zastalo /.../ srce i posle duže, bolne stanke počelo da bije neprijatno ubrzanim i dotad nepoznatim ritmom"*, a Andrić je jedinstvom snažnog uzbuđenja pripovjedački povezao Latasovu evokaciju prošlosti i tadašnjost trenutka portretiranja, jer ga je *"isto takvo nepravilno kucanje srca prenulo... i sada iz sećanja..."*[174]

171. Ibidem, 162-163.
172. Ibidem, 163.
173. Ibidem.
174. Ibidem.

"Dosta!", naglo se digao serasker. *"Ako je tebi dosta, slepa turska ćordo, dosta je, vala, i meni, i tebe i slikanja, i ovog sveta i svega u njemu"*,[*175] planuo je u sebi gotovim odgovorom Karas, kao čovjek iz drugog, boljeg i normalnijeg svijeta.

Pored Saida-hanumine traume koja je proizišla iz stida na majku-alkoholičarku i ljubavi prema ocu kao *"najčistijoj i najlepšoj stvari na svetu"*,[*176] potpuno suprotne Latasovu kompleksu, da bi umro u duševnoj bolnici na kraju, i njena razočarenja sa jednim pohotljivim starcem,[*177] da bi se konačno odlučila za *"nepoznatog turskog generala jake ruke i mirna pogleda, /za/ haremski brak, sigurnost, i feredžu pod kojom će naći mira i zaštite"*,[*178] u mozaiku refleksija značajnih za našu temu sve ostalo je u ovom djelu život Zapada na Istoku i dojam Istoka u očima i doživljaju ljudi sa Zapada, osobito tzv. poturčenjaka iz interesa. U tu oblast spada, po liniji Andrićeve sklonosti za iznošenjem seksualno nastranih likova i scena, sada kod Evropejaca na Istoku, i priča o Kostake Nenišanuu, koga je *"svet u Sarajevu zvao /.../, i to prema bosanskom izgovoru - Kostać"*,[*179] glavnom kuharu i šefu posluge u Omerpašinu kućanstvu, u kome se *"jelo..., spavalo i odevalo i na turski i na zapadnjački način"*.[*180] U Andrićevu opisu sklonom traženju uzroka kompleksa duševnih trauma i seksualnih nastranosti i ovog čovjeka mutnog porijekla, *"kog su još u majci tukli"*, on ga je predstavio kao usvojenika starca sa *"dopuštenim i nedopuštenim strastima"*, kao čovjeka kojeg je pratio *"uporan glas da je neprijatelj ženskog pola, ali ne i uljudnih*

175. Ibidem, 163-164.
176. Ibidem, 183.
177. Ibidem, 194-195.
178. Ibidem, 202.
179. Ibidem, 205.
180. Ibidem.

i lepih mladića".[181] A njega je koji je u stvari živio čedno i povučeno, privukla u ovoj epizodi Anđa sa Bistrika, *"koja neće ni da čuje za njega ni za njegove pare"*, nego je postala *"milosnica lepog Đorđija Grka"*,[182] i tu je došlo do zapleta. *"Povrijeđen aluzijom da žne treba njoj drugarica'"* i ogovaranjem okoline, Kostać na kraju ubija djevojku a zatim i sebe.

U nadovezu na povijest Kostaćevu, Andrić već u narednom poglavlju, pod naslovom "Posle", razvija moralna razmatranja o preobražaju likova i činjenica u djelu pripovjedača, prije svega samog sebe kao neku vrstu objašnjavanja i opravdavanja. *"Od Kostaćeve jadne drame sa nepoznatom devojkom svak je sad krojio sebi priču po svojoj meri i prema svojim potrebama i ćudima"*,[183] piše Andrić da bi zatim u zagradama, zaklanjajući svoju stvaralačku identifikaciju pod oblik množine iznio egoizam vlastitog stvaralačkog morala: *"/Tako i mi, u sećanju, iskorišćujemo zlosrećne pokojnike bez odbrane i snage, za koje smo možda samo po imenu čuli, naslanjamo se i na one kojih više nema, da bismo se lakše kretali kroz svet živih./"*[184]

I u ostalim likovima ovog poglavlja, spomenutim u vezi sa Kostaćevim slučajem, o kojima Andrić po svome ustaljenom maniru daje portrete, praveći tako ekskurse od radnje, on je ostavio i otkrio po dio sebe. U policajcu majoru Sabitu, koji je ne samo po dužnosti nego *"i po sklonosti imao oko za ono što drugi ne vide ili namerno neće da vide"*, kao i pripovjedač Andrić, koji je *"na ljude oko sebe i na njihove živote gledao mirno i ravnodušno, sve dok se u njima ne pojavi i u njihovim postupci-*

181. Ibidem, 208.
182. Ibidem, 228.
183. Ibidem, 235.
184. Ibidem.

ma ne objavi neka protivrečnost, nesklad ili pukotina, odstupanje od zakona i propisa i postojećeg reda stvari", kao što je i Andrić imao afinitet prema likovima sa odstupanjem, kod kojih bi *"usredsredio ...svu svoju pažnju na to naprslo mesto, produbljivao ga i ispitivao do dna, revnosno, ali bez strasti i ličnog računa, bez izlišne surovosti, sa onoliko lukavstva i nasilja koliko je neophodno"; "u tom poslu on je bio i savestan i hrabar, i neumoljivo strog i dosledan"*, pisao je Andrić kao da je želio da dade idealnu predstavu o sebi kao stvaraocu: *"Svaki svoj posao, i onaj najsitniji kao i najteži i najkrvaviji, radio je sa istim spokojstvom, kao da je krajnji i uzvišeni cilj svega što on radi daleko, daleko izvan ovog života..."*[185].

Nastavak i moralno-psihološko produbljenje svog autoportreta u drugima, i kao naknadno samoodavanje svojih odnosa sa bošnjačkim svijetom, Andrić je napravio opisujući lik kadije Junus-efendije. *"...On je... ostavljao utisak čoveka koji ume često da zaroni duboko u tu nauku, sve tamo negde do njenog dna, gde se kriju koreni ljudskih odnosa* /pisao je Andrić kao da sebe analitički posmatra u ogledalu/. *Ono što bi sagledao dok se zadržavao u tim dubinama mora da je bilo strašno* /otkrivao je on svoju spoznaju kao opravdanje i sklonost ka etici i "poetici užasa", i nastavljao ispovijedno i duboko lično traumatično objašnjavanje svoje ljudske i pripovjedačke prirode, i odsustva svakog razumijevanja i samilosti./. *Izgleda kao da mu se od toga lice zgrčilo u grimasu hladnog užasa, koju nije mogao docnije, kad se vratio na površinu, među ljude, nikad potpuno da razagna i zbriše. Ono što je tamo video i saznao ubilo je u njemu veru u sve drugo osim u golo i tvrdo slovo zakona.* ***Izgubio je***

185. Ibidem, 237.

svako razumevanje za čoveka i poslednji trag ljubavi ili sažaljenja prema ljudima.../.../ ...Umeo je samo da im sudi, a sudio im je kao da su neživa priroda, pusti pesak ili mrtvi kamen."[186]

Birokratski vid i egoistični interes Andrićeva rada, poziv pripovjedača kao neprikosnovenog sudije, i neka vrsta hladne osvete nad ljudima na osnovu vladajućeg mišljenja, nalazili su se ispod svake kvalifikacije lika kadije Junus-efendije: *"Od svoje profesije - tumačenja zakona i njihove primene na složene i nepredvidljive pojave života - izgradio je sebi visok životni poziv, a ta profesija načinila je od njega stvorenje naročite vrste. /.../ To je čovek-sudija koji na svet oko sebe gleda samo kao na područje svoga rada i poziva, i pri tome je uvek u miru sa samim sobom i svojom savešću. A, kao što je poznato, nema toga dobra, kao ni toga zla, koje ovakav ugledan pravnik mirne savesti nije sposoban da počini* /pisao je Andrić, a u svakoj rečenici kao da je umjesto pravnika-kadije podrazumijevao književnika onakvog kako ga je on shvaćao./ *On ima samo jednu ambiciju: da svojim izuzetnim oštroumljem nadmudri i belodanu životnu istinu i život sam, i da ih utera u laž, samo da bi mogao da zaustavi, izobliči i preda 'zasluženoj kazni' ljudsko biće koje je, u svojoj bezobzirnoj težnji za srećom, skrenulo sa puta zakona."*[187] *"Strašan i kao sablja oštar u ulozi sudije"*, dok je u ličnom i porodičnom životu *"obična šeprtlja i veliko ništavilo"*, Junus-efendija u ocjeni kahvedžibaše Ahmetage i spontanoj Andrićevoj alegoriji, bio je *"veliki bezdušnik koji tim svojim otrovnim pravničkim mastilom može da upropasti i najboljeg čoveka ili iskoreni celu jednu porodicu, možda i čitave gradove i pokrajine"*.[188] A *"istina*

186. Ibidem, 241.
187. Ibidem, 241-242.
188. Ibidem, 242.

je /kaže Andrić/ *da je Junus-efendija mrgodan, siv čovek bez svog života, bez ikakvih ličnih radosti ni strasti, osuđen da sudi i kažnjava umesto da živi i uživa."*[189]

Treći lik sa traumama Andrićeva autoportreta bio je jedan od Andrićevih škrtica, sličan haznadaru Bakiju iz *Travničke hronike*, Sabitov pomoćnik Idris-efendija, *"na prvi pogled normalni i trezveni činovnik"*, koji je bio *"duševno bolestan, poremećen i opterećen čovek; u korak ga je pratila teška manija, strah od gladi i siromaštva, i nezdrava pohlepa..."*, u čijoj je kući vladala *"mrzovolja i nepoverenje"*. Andrić to u zagradama, najprije sociopsihološki uopćava s kontekstualnom analogijom na tadašnju Bosnu, a zatim izoštrava do psihopatologije u pojedincu /*"izgleda da se na ivici društva u kom dugo vladaju neredi, nasilja i zloupotrebe, često javljaju ovakve bolesti u pojedincu čoveku i tu, neprimećene, rastu do potpunog besmisla i otvorenog ludila/"*,[190] da bi zatim opet progovorio lično ali oblikom množine kao nekom vrstom suglasnosti: *"Glad je /.../ stalni pratilac živih stvorenja uopšte. Ona je čovekova sudbina na zemlji, i protiv nje je teško boriti se; opsednuti smo njome, kao u opkoljenoj tvrđavi, i odbijamo je i zavaravamo samo nepotpuno i privremeno, jer još dok jedemo i pijemo svoj deo, mi znamo da za sve ljude nema i neće nikad biti dovoljno hrane, da ćemo i mi sami ubrzo ogladneti i ožedneti..."*[191] Izet-efendija je svoju *"naopaku sliku sveta"*, koja se *"jednom izvitoperila i otkinula /i/ nije se više dala ispraviti ni zaustaviti"*, kao i Andrić, doživljavao *"još crnje"* u Bosni, *"koja ni od prirode nije bogata nekim sjajem i raskošem* /sa razumijevanjem piše Andrić/, *u kojoj malo njih seju i*

189. Ibidem, 242-243.
190. Ibidem, 245.
191. Ibidem, 246.

rade, a koju jedu i grickaju i domaći i strani neradnici i gaze zaraćene vojske, tako da je u toku godina prosto pojedena i liči na štale u kojima su gladni konji i drvo sa jasala oglodali."[192] Ispunjen mišlju *"da se do svega mučno dolazi i da se sve brzo troši i gubi - ide ispred jela i pića, i muti unapred svako uživanje"*,[193] Idris-efendija je *"to svoje osnovno osećanje straha od gladi i oskudice /.../ prikrivao koliko je mogao"* a *"u očima ljudi s kojima je radio, on je izgledao kao osobenjak, bolešljiv i nedruževan čovek..."*[194]

Nakon Idris-efendijina portreta Andrić prelazi ponovo na radnju u reakcijama ljudi iz Konaka i izvan njega. Najprije Saida-hanume, prisustvu Karasa: *"Gospoda umetnici na svojim visinama mrmljaju i brbljaju, a i ne gledaju šta se dole na zemlji dešava, među jadnim običnim ljudima"*, prigovara mu ona zbog neobaviještenosti. A zatim nastavlja monolog u kome Andrić još jednom izražava stranački sindrom u Bosni, ali optužbe zbog zločina i nemorala prenosi na strance-poturčenjake, koje je ova zemlja pokvarila, izbezumila i promijenila:

"Kakva je ovo zemlja koja će nas sve pojesti? I kakva je ta banda nitkova i kriminalaca koja se okuplja u ovom Konaku? Sve sam degenerik! Anđela bi pokvarile te lenjštine i pokvarenjaci. A otkako su došli u ovu zemlju još su gori." /obara se ona na *"gomilu ljudi koji su živeli oko paše"*, a zatim, žaleći Antoana kako ona naziva Kostaća, koji to nikad ne bi učinio u svojoj zemlji/: *Ali da, ovde bi i ovčica Božija postala ris, tigar./.../ Ovde i vazduh truje čoveka i goni ga u očajanje i ludilo."*[195] U neurotičnom reagiranju Saida-hanuma, međutim, mijenja predmet svoga

192. Ibidem, 245.
193. Ibidem, 247.
194. Ibidem, 250.
195. Ibidem, 252.

bijesa, najprije pitanjem: *"Ko je mogao uzeti u kuću tako opasnog ludaka? I šta je sve trebalo tome evnuhu? Našao je tu nesrećnicu da se na njoj sveti zbog svoje nemoći.",*[196] a zatim ispravkom *"...I njega su otrovali... ovaj grad i ova kuća u kojoj se samo o krvi i o ubijanju govori",*[197] da bi zatim razvila monolog o bludu u Konaku: *"Da, o ubijanju i o bludu!* /naglašava ona ova dva elementa iz atmosfere oko poturčenjaka Latasa, po podsvjesnoj liniji i svojih vlastitih trauma/. *Jer u ovoj kućerini sve je zaraženo poganim, naopakim bludom, drvo i kamen i posledn ja krpa; hleb i voda i vazduh su njime otrovani; a blud ubija, mora da ubija, jer je isto što i smrt, neprirodna, sramotna smrt.",* a zatim sav svoj bijes usmjerava na kahvedžibašu Ahmetagu. *"Stisnutih pesnica, suznih očiju, žena je prosto sipala psovke, dozivala prokletstvo na te ljude, na Konak, na Sarajevo i Bosnu, i proklinjala čas kad je u tu zemlju nogom stupila."*[198] I dok ju je Karas doživljavao kao jednu od antičkih menada i kao *"veliku lepotu, za kojom on gine,* /a ona se/ *rasipa u vetar, baca u blato, i povlači sve za sobom",* ona se obratila njemu sa visine moralnog kriterija umjetnosti: *"Šta, šta hoćete? Krv se proliva ulicama, a vi, kao da je to voda, kao da su pomije, hoćete da mutite i razmazujete vaše boje. Tu pored nas i ubijaju se, a vi, vi: "Hajde da se slikamo!" Imate li vi razuma, kad već nemate srca?"*[199]

196. Ibidem, 253.
197. Ibidem, 254.
198. Ibidem.
199. Ibidem, 255. Taj cinizam između umjetnosti i krvološtva koji su se stekli u Latasovu životu Andrić je 1972., u okviru njegove biografije, evocirao Jandriću. Nakon napomene da je Omer-paša donio prvi klavir u Bosnu, Andrić je pripovijedao: "Ljudi su ostavljali poljske radove i silazili na drum, ne toliko da bi pozdravili silnu pašinu ordiju o kojoj je glas stizao pre vojske, već da bi na kraju kolone mogli svojim očima videti to crno čudovište. Njegova žena - Nemica, Erdeljka poreklom - bila je pijanistkinja, i sad zamislite Omer-pašu Latasa kako danju nemilice seče ljudske glave, a uveče - krvav do lakata - prepušta se tonovima klavi-

Toga istog časa počela je da se kreće, u suprotnom pravcu *"priča o Kostaću"*,/.../ *njegovu zločinu i njegovoj ličnoj nesreći"* i rodila se i *"pesma o Kostaću i devojci* /piše Andrić određujući svoje shvaćanje usmene epike koja mu je bila kao inspiracija bliska/, *jedna od onih koje se ne pevaju i ne kazuju glasno, a u kojima junačka* /ili samo nesrećna/ *ličnost može da živi vekovima, kao što trag okamenjene školjke traje u krševitoj obali davno nestalih mora".*[*200] *"Čudnovato kako je svakoj duši u Bosni draga* ***strašna priča****, utoliko draža i bliža što istinski život čoveku manje radosti i zabave pruža* /saopćavao je Andrić po vlastitoj sklonosti i doživljaju/ *Takvo je bilo i ovo kazivanje o stranom čoveku koji je, kao toliki drugi njemu slični, hteo svim sredstvima i po svaku cenu da uhvati tu* ***prokletu, nedostižnu i nepojmljivu žensku lepotu****, da je pričvrsti na jedno mesto, pronikne, i zadrži za sebe, a koji u toj želji nije umeo da se zaustavi, o čoveku koji je izbezumljen 'trčao za ženom'."*,[*201] kao i mnogi njegovi likovi od Đerzeleza do Ćorkana, da bi zatim svo to razmišljanje sveo na konstataciju iz oblasti teorije književnog stvaranja, osobito onog koje se slobodno odvajalo od stvarnosti, u njegovu slučaju romantičko-historijskih proza:

"...Pričali su sada svi, a najviše i najbolje oni koji je nisu svojim očima gledali, jer njih nije obavezi-

ra... Latas je u Stambolu bio učitelj princa Abdulaziza koji je docnije postao sultan. Kažu da je bio dobar matematičar i izvrstan ratnik. On je u bojevima tukao Ruse i Rumune. Svojoj vili u Carigradu, u kojoj je i umro, dao je ime rumunske reke Oltenice na kojoj se proslavio kao ratnik. Ja sam naišao i na podatke o tome kako je Omer-paša silazio na more da pozdravi cara Franca Jozefa, pa kako je odlazio u diplomatsku misiju u Beč i na balu plesao sa caricom. Kad se vratio, hvalisavo je pričao da je vrhunac u njegovom životu bilo upravo to što je on kao Ličanin i serasker plesao s carevom ženom! Bio je to silan i okrutan vojnik; kažu da je ugušio šesnaest pobuna u Otomanskom Carstvu!" /Jandrić, 123./.

200. Ibidem, 257.

201. Ibidem, 257-258.

vala stvarnost", "u njihovim prepričavanjima, sve se već utrostručilo, dobilo neprirodne razmere, i sve je dalje raslo, jer su svi imali potrebu da o tom pričaju ili da slušaju priču", koja je *"budila u građanima mnoge od tih tajnih, neostvarenih i nepriznavanih želja".*[*202]

Na kraju je, po običaju, prešao u lično kazivanje oblikom množine, nadovezujući se na Kostaćev čin, ali odajući pri tom sebe i svoje podsvijesne nagone na ivici morala:

> *"Kad bismo svi mi imali mogućnosti, hrabrosti i snage da samo jedan deo svojih maštanja i najvrelijih želja pretvorimo u stvarnost, samo u jednom času svoga života, bilo bi celom svetu i nama samima odmah jasno ko smo, šta smo i kakvi smo, i šta sve mi ljudi možemo da postanemo i budemo. Srećom za većinu nas ta mogućnost ne postoji i mi ne prelazimo nikad od* ***maštanja i prolaznih suludih pomisli*** *na dela i očite postupke. Ali onaj kome se to po njegovoj zloj sreći desi, taj nalazi u svima nama nemilosrdne sudije. U strogosti ili ravnodušnosti prema tom nesrećniku ispoljava se i nesvesno naša* ***dvostruka osveta****. Mi mu se svetimo i zato što je našao smelosti da učini to što je učinio, i zato što je mi nismo našli i nećemo nikad naći. Ili pak iskorišćujemo njegovu propast* ***da se svetimo nekom trećem, protiv*** *kog inače ne možemo i ne smemo ništa. Tako je bilo i ovde."*[*203]

Po bliskoj vezi između osvete i mržnje Andrić je zatim ispisao riječi o Sarajevu, sa istom emocionalno-

202. Ibidem, 258.

203. Ibidem, 259.

moralnom supstancom kao i o Bosni pod "uticajem turske vladavine", i Bošnjacima u njoj: *"Sarajevo nije grad zločina, bar ne javnog i krvavog; pre bi se moglo reći da je grad mržnje, a mržnja lako nalazi sve nove povode i u svemu vidi sve nove potvrde za svoju opravdanost."* U ovom slučaju *"sva mržnja i osuda padala je na seraskera i na njegovu vojsku i pratnju"*,[*204] a to je bila mržnja Bošnjaka prema Latasu i poturčenjacima kršćanskog porijekla, prema "murtad-taboru", prema Osmanlijama koji su došli da ih pokore i kazne.

A kad je prešao na ilustracije toga odnosa, Andrić je, poslije ranijeg psihološko-moralnog traktata o maštanju i željama, pustio na volju svojoj romantičnoj mašti i pripovjedačkim proizvoljnostima činjenica: I Šaćir-efendija Sofra je *"u svojim ćitabima... našao neku staru izreku: "Neka Bog sačuva i onog koji beži i onog koji goni!"; i sad neumorno ponavlja i u bezbrojnim sofizmima s lica i naličja okreće taj citat, primenjujući ga na Kostaćev slučaj"*, sa aluzijama *"na seraskera i na vremena i običaje koji su sa njim i njegovim ljudima došli u ovo inače mirno i uljuđeno Sarajevo"*.[*205] Andrić, međutim, u zagradama dodaje, stilski posredno, sa svoje strane da se ne bi pomislilo da je ovo zlo u Sarajevu izolirano događanje u historiji: *"Sve zlo, teško i neobično što se u ovom gradu dešavalo i ranije, pre Omera i bez njega, zaboravljeno je ili proizvoljno stavljeno na njegov račun."*[*206] A idućeg petka, piše on, *"zvanično je žigosan krvavi događaj"*: *"U dvorištu Begove džamije držao je pred gomilom zabuljenih žena svoj 'vaz' imam Jakubović, poznat zbog svog strogog morala i oštre rečitosti. Ne pominjući nesrećnog stranca ni ubijenu devojku hrišćanske vere, on je napao zle običaje i*

204. Ibidem, 259.
205. Ibidem, 260.
206. Ibidem.

navike koje donose stranci, a i upravljače i glavare, jer su starešine odgovorne za postupke i prestupe svojih potčinjenih i mlađih. I neka niko ne misli da će izmaći nebeskoj /!/,M.R./ kazni zato što je moćan i naoružan! Da se sve sablje ovog sveta, rekao je imam, sliju u jednu jedinu, bile bi samo slamka jedna prema božjoj sablji koja kažnjava poročne ljude i javne i tajne grešnike, i one koji ih zaklanjaju."[207] Aleksandar Popović je u vezi sa ovim primjerom "raskoraka između činjenica i piščevih tvrdnji" napisao da on "može dati povoda islamologu za zaključak da veliki pisac nije poznavao način držanja propovedi po džamijama. Jer **va'z** /propoved/ kao i **hutba** ne mogu se ni u kom slučaju obaviti "u dvorištu Begove džamije" nego jedino u samoj džamiji, i to hutba od strane imama /hatiba/ sa određene predikaonice zvane **minber**, a **va'z** od strane **va'iza**, propovednika, sa opet jednog određenog sedišta, zvanog u našim krajevima /nešto iskrivljeno/ **ćurs**. Iz istog razloga apsurd je reći da je taj **va'z** držan 'pred gomilom zabuljenih žena' jer se on drži pred svom pastvom, i muškarcima i ženama /koje se nalaze, razume se, u onom posebnom delu džamije koji im je i određen/."*[208] U romantičnoj napomeni uz ovaj pasus Andrić je nakon toga napisao da *"vernici koji su ga slušali nisu razumeli svaku pojedinu od imamovih reči /.../, ali im se svima u velikom strahu njihovom* /kaže on u blasfemičnom dovođenju u vezu Allaha sa ljudskim oružjem i ubijanjem/ *činilo da čuju fijuk svemoćne i svuda prisutne Alahove sablje iznad svojih glava".*[209]

Završavajući pripovijedanje o ovom događaju u relativizmu recepcije, jer mu je svaki odrastao stvor u

207. Ibidem.
208. Popović, 508.
209. OL, 260.

ovom gradu *"posvetio reč osude ili sažaljenja, jednu misao ili jedan uzdah samo"*, Andrić je sve to utopio u atmosferi u kojoj dominiraju dva karakteristična romantično-demonska pojma ovog djela iz njegova tradicionalnog doživljaja Bosne i Istoka: *"Jer u te dane se pred svakim, na jedan ili na drugi način, otvarao tamni, nedogledni svet* ***ludila i zločina,*** *drukčiji ali ni manji ni manje složen od ovog našeg sveta u kom svi živimo u granicama razuma i zakona."*[210]

U poglavlju "Muhsin-efendija i Nikola" obrađena su dva lika, međusobno sasvim formalno i tanko vezana, više po liniji Andrićeve asocijativne slučajnosti, ali u dubini prirode ipak u dodiru, karakterom ili organsko-psihološki, sa renegatskim kompleksom: prvi je bio urođeni oportunist i poslušnik vlasti; drugi, Mustajbeg, bio je rođeni Latasov brat. Muhsin-efendiju su manje zvali njegovim pravim imenom a više nadimkom Evet-efendija, koji je objašnjavao njegov položaj u Konaku. *"Postoji priča* /piše Andrić vezujući ovaj lik za Istok i služeći se opet usmenom predajom kao jednim od izvora svoga pripovijedanja/ *da je na sultanovom dvoru, u drevna vremena, bio naročit službenik čija je dužnost bila da stalno ide za sultanom i rečima, pokretima i izrazom lica potvrđuje svaku i najmanju reč njegovu, da na svako pitanje odgovara sa: Da! Takav gospodin* ***Da-da*** *bio je i Muhsin-efendija."*[211] Kancelarijski službenik bez stvarnog zaduženja, on je kod većine poslova bio prisutan. *"Uglavnom* /piše Andrić o ovom egzotično-anegdotskom oportunistu/, *njegov je posao bio da ponavlja i odobrava sve što drugi kažu, naročito kad su ti*

210. Ibidem, 262.

211. Ibidem, 264.

drugi stariji i viši po svom položaju, da povlađuje svemu što je zvanično, potvrdno, povoljno i pohvalno, a da suzbija i zataškava sve što je neprijatno i neskladno, protivno opštem vladajućem mišljenju, svako poricanje, sumnju, otpor, raspru ili obračun." Dajući svakoj pojavi *"najpovoljnije moguće tumačenje"*, on se sav bio *"pretvorio u oličeni optimizam"*, a kad bi se gore na vrhu iznenada promijenilo mišljenje, on je odmah okretao *"celu svoju evet-aparaturu za sto i osamdeset stepeni i brzo je puštao u pogon, sa istom snagom, samo u protivnom pravcu." "...Ni pred očiglednim činjenicama nije priznavao nijedan kvar ili neuspeh, nikakvu štetu, bolest, tugu ni gubitak* /pisao je Andrić zaokružujući njegov karakter/; *sve je za njega moralo biti dobro, lepo i u redu, ili bar na najboljem putu da to postane."*[212] Sve do paradoksa, za koji je Andrić opet upotrijebio narodnu anegdotu kako on sreće nekog od posluge kojeg su drugi momci nedavno premlatili i *"već izdaleka, neobavešteni Muhsin počne da se kikoće: 'Uranio, mladiću! Vazda mi bio takav zdrav i veseo.'"*[213]

Braneći se od njegova *"bestidnog laskanja"*, koje mu je kao renegatu od karijere moglo goditi, Latas je jednog dana upitao Muhsin-efendiju: *"Nego navraćaš li ti do Mustajbega, da ga malo razgovoriš i razvedriš u bolesti?"* A Andrić je razvio Mustajbegov lik, kompozicioni i karakterom naporedan Latasu, da izvuče još jednom na uvid njihovo izvorno a prigušeno nacionalno-vjersko biće, sada prekriveno turskom odjećom. U vremenu kad je Omer-paša boravio u Bukureštu, *"u onim godinama kad čovek počinje da se obazire iza sebe, da se priseća svoga porekla i da pomišlja na*

212. Ibidem, 265.

213. Ibidem, 268.

one koji su mu bliski po krvi i rođenju", kaže Andrić indikativno jer je i on službovao u ovom gradu kao diplomata, sa vlastitim prisjećanjem i razumijevanjem, javio mu se Nikola sa sinom. *"Još tu u Bukureštu i otac i sin su, u tišini i bez nekog naročitog ceremonijala, prešli na islam. Nikola, sada Mustafa, postao je tako vojni službenik u Intendanturi. Dečak je poslan u školu u Carigrad."* - piše Andrić uzvraćajući još jedanput strani u kojoj je i sam cijelog vijeka boravio odgovor na nepovjerenje i neprihvaćanje nikad do kraja kao svoga, i u isto vrijeme predočavajući im primjere srpskog renegatstva na turskoj strani. Ali se Nikola i nakog toga pokazao *"neradnik i pričalo bujne mašte a male pameti"*,[*214] kome se još povratila i sušica. Sve je to bilo u pripovjedačkoj funkciji scene Nikolina proboja bivšeg sebe iz svoga renegatskog bića u alkoholičkom deliriju. S vremena na vrijeme bi se zatvorio u svoju sobu s bardakom rakije, i poslije druge čaše počinjao bi da uzdiše, *"bijući se nemilice šakama u glavu sve dok se ne rasplače"*, a zatim se *"prekrsti... nekoliko puta zaredom i krsteći se počinje da izgovara pojedine rečenice 'Slavne molitve' koju je slušao nekad u detinjstvu i već prilično zaboravio, pa sada govori samo neke odlomke, iskidano i od besmisla iskvareno, ali usrdno"*. A pri napijanju on izgovara, po automatizmu sjećanja, i slijedeće riječi: *"Đe brat naš još robuje i tuguje, po zvijezdi ga poznali, mi ga ne izdali, već ...mu pomagali. Daj, Bože, da se oslobodi svaki sužanj i nevoljnik tavnice proklete i tirjanske ruke..."*, da se poslije toga *"previje u pasu, bije čelom o siniju, uz nerazumljiv šapat i grčevito jecanje"*.[*215] A kad bi se digao, *"njegovo sećanje* /bilo/ *je pročišćeno"*, *"javljaju se pesme i*

214. Ibidem, 270.

215. Ibidem, 271-272.

zdravice", i u jednoj: *"Zdrav, Omere, koji si do mene! I ti Kokane, ako te dopane!"*[*216]

Po načelu asocijacije iz podsvijesti, Andrić se opet vraća kompleksu Latasova renegatstva, ovog puta u surevnjivom doživljaju njegova brata Nikole.

> *"Iz poslednje rečenice izdvoji se jedna reč i suknu kao meteor* /pripovijeda on/. *Omer. Mićo, koji se neprimetno izmetnuo, pretvorio, okrilatio, i otišao dalje nego što je živ čovek mogao predvideti, i zasenio sve i svakog, a najviše svoga brata Nikolu. Omer, strašni brat, kome dugo niko nije znao roda ni plemena, korena ni imena. Ali sad mu se jasno vidi izvor i put. Od samog početka taj je bio ovo što je sada i što će do kraja života biti. Zapravo, ništa nije prestao da bude i ništa postao. Omer. Zajedno su njih dvojica slušali ovu istu zdravicu na seoskim svadbama,* ***samo je svaki primao na svoj način.*** *Znači da je Mićo već tada bio i Omer, a da nije tek prilikom turčenja i sunećenja u Banjaluci, kao mladić, izabrao to ime, nego ga je nosio od detinjstva sa sobom."*[*217]

I kao saznanje Nikolino Andrić izdvaja: *"Znači da se sa njim ne može izići na kraj, da je njegova igra unapred dobivena"*, a zatim: da *"njegov brat* ***jede ljude oko sebe****, i to bez mere i kraja, i sve odreda, bez razlike, pašu suparnika, kao i rođenog brata i sinovca, nekog buntovnog bosanskog bega kao i bezimenog redova iz Anadolije"*. I na kraju dolazi gorko saznanje u Mustajbegu, da je *"proigrao sve izglede i sve mogućnosti i za kog nema više života ni u jednoj vojsci, ni u jednoj veri ni državi na zemlji"*,[*218] osobito

216. Ibidem, 272-273.
217. Ibidem, 273.
218. Ibidem.

poslije nekidašnjeg razgovora sa bratom u kojem mu je on hladno preporučio *"ili da ozdraviš, da se trgneš i daš na posao, kao i ostali svet, i to bez kuknjave i ludih priča i buncanja, nego kao pravi carski oficir, ili da se ubiješ kao čovjek."*[219] Tada je došao Muhsin-efendija sa *"svojom udvorničkom slatkorečivošću"* i *"veštačkim ali nepokolebljivim skladom koji ona oko njega stvara"*, koja je svojim apsurdnim optimizmom odjednom navela na mogućnost ovog čovjeka, *"koji nije potpuno prestao da bude Nikola a još manje postao pravi Mustajbeg"*, da, u otporu prema bratu, pomisli: *"Istina je da večeras ne vidi izlaza, ali to još ne znači da ga sutra ne može ugledati./.../ Zar se i onom koji se nalazi nad ponorom samoubistva često ne otvaraju nove mogućnosti i neočekivani putevi daljeg života?"*[220] Kod Andrića, koji je životno i historijski bio natmuren, kod kojeg se ni jedna pripovijest ni roman nije završavao sretno, niti mu je i jedan lik bio naslikan u svijetlim bojama, ovaj optimizam i kao posljedica izazova i otpora nije bio književno i ljudski prirodan. Možda je više govorio o upornosti jednog renegata na putu koji je odabrao.

U poglavlju "Leto" Andrić je dao avetinjsku i glasnu atmosferu ljeta, *"u kome samo čovek strada i gine"*,[221] godinu dana otkako je Latas došao u Bosnu i Hercegovinu *"da uvede savremeniju upravu, ravnopravnost građana bez razlike vere, red i sigurnost, i da, kao što je sam govorio, ognjem i mačem pokori i salomi sve one koji se tome već godinama, potajno ili otvoreno, na sve moguće načine odupiru."*[222] Iako se intenzitet i karakter nasilja nije promijenio, Andrićeva inverzija je u tome

219. Ibidem, 275.
220. Ibidem, 278.
221. Ibidem, 279.
222. Ibidem, 280.

potpuna: dosad su u njega Turci i muslimani ugnjetavali hrišćane, a sada stradavaju Bošnjaci od ruke bivšeg hrišćanina. *"Generalni konzul nije preterivao kad je početkom juna meseca pisao u Beču knezu Švarcenbergu da "Travnik liči na robijašnicu"*,*[223] piše Andrić slijedeći historijski izvor i pozivajući se na njega s težnjom da i sama sebe opravdava u vlastitoj "preteranosti" i "slikovitom načinu izražavanja", kao što je u podlozi *Travničke hronike* imao kao izvor izvještaje, dnevnike i djela austrijskog i francuskog konzula i njegova saradnika Des Fossesa, mada su se oni i sami uklapali u njegov antiorijentalni i antiturski doživljaj Bosne. I ova inverzija društvenog stanja svojom neobičnošću, začudnošću, suprotnim poretkom stvari, doprinosila je svojim prikazom romantičarskoj Andrićevoj viziji: *"Kad više nije bilo mesta u travničkoj tvrđavi, pohapšeni begovi, age i ulema zatvarani su u kasarne, a vojska je sve više potiskivala građane iz njihovih kuća..." "I dosad su robijaši radili po gradu, ali nikad ih nije bilo ovoliko i nikad nisu bili od ove vrste. Nekad su radili robijaši koji su i u ranijem životu navikli na fizički rad, a sad rade begovi i ulema, visoki dostojanstvenici i prvi koljenovići. Rade oborenih očiju, nenaviklim pokretima, u odelu koje ne odgovara tome mestu ni takvom poslu."*, piše Andrić o ovom negativnom *"kolu sreće"* ne bez historijske pouke i satisfakcije o čemu se stiče dojam kada se proučava cijelo njegovo djelo.*[224]

A *"taj prizor palih veličina privlačio je svet, kao što to obično biva, i ljudi su zastajkivali i začuđeno*

223. Ibidem.

Kapidžić, 65.: "Travnik liči na veliku robijašnicu" /Drž. arhiv u Beču, G. K., No 263, a-b, Sarajevo, 5. VI 1851./. Ovaj izvještaj Andrić razvija, kao što će se vidjeti, u nekoliko pasusa.

224. Ibidem, 281.

Kapidžić, 65.: "Muslimani raznog ranga, među njima mule, kadije i begovi, vide se u lancima kako čiste gradske sokake ili dovlače materijal za njihovo kaldrmisanje."

posmatrali bivšu gospodu kako tegle i kopaju i kako često nemoćno puštaju alat i stoje nad njim zamišljeni, kao da se čude kako je tvrda zemlja i težak kamen. Jedni posmatrači bili su zluradi i podsmešljivi, gurkali su jedan drugog i izmenjivali među sobom šaljive i nemilosrdne primedbe, ali takvih je bilo malo, većina je zastajala kratko i bez reči /.../, samo su ćutke i zamišljeno gledali šta od sile i gospodstva biva kad na njih udari veći od njih i kad sila suzbije silu jačom silom."[225]

"A sve što je među muslimanima /!/ bilo 'bolje i uglednije' i što se tako zvalo i takvim smatralo, /nastavlja Andrić prikaz ovog stanja kao u romanu *Na Drini ćuprija* pred Prvi svjetski rat u Višegradu/, *a što je poštedela ili još nije zahvatila Omerpašina sablja, povuklo se u kuće ili, ako je baš moralo da iziđe u čaršiju, okretalo glavu od nezapamćenog prizora. Čaršijski ljudi sedeli su na svojim ćepencima, skamenjeni od straha, zgađeni, nemi od ogorčenja i bolesni od negodovanja koje ne smeju da pokažu."* A mnogi od njih su pamtili, nastavlja Andrić ovo prikazivanje sada bošnjačkih patnji kao neko okajavanje prošlog života, kao da je okrenuo drugu stranu bosanske historije, - *"kako je ovom istom Travniku, prije tridesetak godina, zloglasni Dželaludin paša namamio u svoj konak prve begove i ajane i poklao ih kao brave."*[226] Ali više od smrti i patnje ih je mučilo, piše Andrić slijedeći svoju tradicionalnu socijalnu predstavu njihova mentaliteta, da je sada *"došlo vreme da argatuju i kopaju i oni koji nikad svojom rukom nisu sami ni čibuk pripalili, da lance nose oni koji su oduvek zakone krojili i primenjivali."*[227] Slijedeći tu liniju njihovih unutarnjih preživljavanja Andrić je svo to

225. Ibidem, 281-282.
226. Ibidem, 282.
227. Ibidem.

negodovanje sveo na Latas, jer je svu tu nepodnošljivu sramotu *"mogla smisliti samo ova lička poturica, nekadašnji austrijski podoficir, begunac i sluga, a sada serasker i 'sablja u sultanovoj ruci'."*[228] Tako je Andrić životno-moralnu liniju renegata Omer-paše Latasa pojavno-pripovjedački razapeo i završio između Bogdana Zimonjića i bosanskih pobunjenih begova.

Naredni odlomak "Vetar" situiran je u Sarajevu, i to opet sa negativnom atmosferom u ovom gradu. Dok je to u odlomku "Posle" bila romantičarska atmosfera mržnje, ovdje je iznesen čitav niz kvalifikacija odvratnosti, neugode, jeze, truleži i zla iz oblasti "ljepote užasa", a u recepciji opet jednog nenaklonjenog stranca, konzula Atanackovića u novembarskoj noći 1851.,

---

228. Ibidem, 282-283.

U nastavku ovog pripovijedanja Andrić iznosi o Latasu, prema Kapidžićevu dokumentarnom izvoru, slijedeće /OL, 283-284./: "Kazivao je da je sve neposlušne i obesne begove i gospodu u Bosni podelio na tri kategorije: U prvoj su oni koji su s oružjem u ruci ustali protiv sultana i kojima će on skinuti glavu 'pa da je veća od najveće bosanske planine'. U drugoj su oni koje će okovane poslati u surgun u Aziju, čak na krajnju istočnu granicu da se malo prošetaju i vide kolika je sila u sultana na koga su ludo i izdajnički ustali, pa da se tamo rashlade i opamete, ako mogu. U trećoj su oni dvolični i podmukli ljudi koji su krišom pomagali ustanike, ogovarali njega i carsku vlast i govorili što ne treba; takvima će udariti po sto štapova, tako da za mesec dana neće imati na što da sednu, a svaki i najmanji pokret će im kazivati kakvu ludu glavu imaju na ramenima i opominjati ih protiv koga su ustali." Kapidžić 66.: "Zarobljenici su podijeljeni u tri kategorije. U prvu kategoriju spadaju oni ustanici koji su učestvovali u ubistvu vezirova čaušlar-age, Omer-pašina parlamentara. Oni se osuđuju na smrt. /.../ U drugu kategoriju spadaju predstavnici plemstva i vođe ustanka, kao Fazli-paša Šerifović, Mehmed-paša Bišćević i ostali. Oni će biti poslani u Carigrad i zajedno sa svojim porodicama protjerani iz Bosne. S obzirom na Fazli-pašu, izjasnio se Omer-paša, da posjeduje njegova kompromitujuća pisma već nekoliko mjeseci, a pošto se mogao dobro iskoristiti u liferacijama za vojsku, radi toga ga je dosada štedio. /.../ U treću kategoriju spadaju obični zarobljenici. Oni će biti kažnjeni dijelom batinama, a dijelom tamnicom, pa će onda biti pušteni kućama."/Drž. arhiv u Beču. G. K. No 263, a-b, Sarajevo, 5. VI 1851./.

bez ijedne svijetle boje ljepote i radosti. Počeo je od naslovnog pojma "vjetar", kao uzrokom neurotične zlovolje, kojim započinje dva uzastopna odlomka iz kojih izbijaju zamračeni pridjevi njegova sugestivno-opisnog stila.

> *"Sarajevo nije grad mnogih ni čestih vetrova* /piše on/. *Uglavnom, tu se javljaju dva vetra.* ***Teški*** *i* ***bljutavi*** *južnjak koji se dovalja Sarajevskim poljem, upadne u grad kao u klopku i tu, ne nalazeći izlaz,* ***reži.*** /naglašava Andrić izrazom u rasponu od fizički odvratnog do životinjske mržnje/, *lupa, bije oko sebe, dok se ne istroši i ne legne.* /Drugi je, također, iz oblasti neprijatnih ali oštrijih asocijacija/, *severoistočni,* ***studeni*** *vetar koji pada sa visina i usred bela dana nosi* ***senku*** *i* ***ledenu jezu*** *planinskih gudura i padina. A studen i zapara, koje ti vetrovi donose, leže u ovom gradu dugo i uporno kao zli gosti* /koji asociraju demone i nečiste sile/, *sve dok sami ne iščile ili dok ih ne istera snaga protivnog vetra."*[229]
> *"Sarajevo nije grad mnogih vetrova* /nastavlja Andrić ponovo o vjetru u sarajevskoj noći, ali sada sa spuštanjem u dušu Atanackovića ili bilo koga, na što upućuju imenice iz oblasti tjeskobe i samoudubljivanja, podsvijesti i neke alternativne stvarnosti/. *Ali kad čoveka* ***mrak*** *i* ***samoća*** *upućuju na posmatranje i* ***ispitivanje sebe*** *i svoje najbliže okoline, pa i vetrova, i kad sedi ovako u novembarskoj noći koja je sva jednaka, onda on i u* ***proizvoljnim, nemuštim*** *zamasima vetra traži i nalazi neki* ***smisao*** *i* ***značenje.*** *I tada mu se lako učini ponekad da stvarnost nije samo ono što danju*

229. Ibidem, 287.

izgleda da jeste, nego da ima ***i drugo lice****; uopšte, da je* ***bez jasno povučenih granica****, da* ***krije u sebi i druge neke mogućnosti i verovatnoće van reda iskustvom utvrđenih i*** *imenom određenih pojava* /iznosi Andrić na šizoidno-maštenskom prijevoju svoga doživljavanja/, *i da može njima trenutno i prolazno ali stvarno da nas iznenadi i zbuni."*[230]

Treći pasus je avetinjski romantičan, a svodi se na trošnu begovsku kuću, kao simbol prošlosti i propadanja i stanište duhova, da bi se nastavio u opservacijama o istočnjačkoj arhitekturi Sarajeva i drugih "tirskih" gradova, i recepciji raspadanja i gađenja i "nelagodnih sećanja", ali u takvom stilskom prepletu identifikacije i emocionalno-psihološkog suglasja da se ne vidi da li to razmišlja Atanacković ili opservira Andrić. To je inače karakterističan poredak satanizacije svega što je bošnjačko i tursko, svega što je muslimansko ali koje se Andrić ni u ovom djelu nije mogao osloboditi, otkrivajući još jednom svoj historijski animozitet prema "uticaju turske vladavine".

"Plamte dve sveće ***zapaljene kao na zakletvu****. Napolju duva i u sobi se oseća neki jak, bezimen i za došljaka nov vetar, kao da se* ***te noći prvi put javlja****. On po svemu izgleda* ***neobičan****. Njegovi talasi nailaze u nepravilnim razmacima,* ***čas su mlaki, čas hladni****, čas se* ***sa hukom ruše*** *niza strme strane, čas dolaze gotovo* ***nečujno, uvlače se*** *kroz sve vidljive i nevidljive rupe i otvore na kući, tako da ih osetite tek kad prodru u sobu* /piše Andrić a zatim prati zvukove vjetra u staroj kući, u kojoj zlovoljno živi Atanacković, ili koje se na neprijatan način sjeća Andrić/. *I po tom se vidi kako je građena i koliko je* ***zapuštena*** *i* ***rabatna*** *ova*

230. Ibidem, 288.

begovska kuća i kakvih sve ***pukotina*** *ima u njoj. Ona* ***pišti, huji, ćurliče*** *i tremolira kao drven instrument sa bezbroj* ***nejednakih piskova.***"[*231] *"Ove istočnjačke kuće* /nastavlja on svoju omiljenu temu sa odnosom i izrazom neprijateljstva/, *i kad su bogataške, liče pomalo na* ***čardake i stražarnice*** /piše on dajući militantno zaoštren "smisao i značenje" ovoj arhitekturi u kojoj nema dobra, nasuprot svima koji su pisali o njoj kao građevinama po mjeri čovjeka, punim mira i intimne ljepote/. *Građa i raspored prostorija, prostirka i nameštaj, sve to izgleda kao da ljudi ovde* ***žive privremeno i prolazno*** /piše Andrić u viziji oružane najezde islama sa Istoka/. *Kao da su juče došli i smestili se, ili kao da će sutra krenuti dalje* ***u svom pohodu kome se ne vidi kraja.*** *A i grad u kojem je ova kuća spada u vrstu gradova koji su nastali* ***po nuždi*** *i* ***zbog odbrane*** *i celim svojim razvitkom služili pre svega opštim, višim ciljevima zajednice,* /svakako zavojevačkim, vjersko-nasilničkim M.R./, ***a tek u drugom redu zdravlju i prijatnosti svojih stanovnika.***"[*232] - iznosi Andrić, onaj isti koji je na drugom mjestu priznao da je dopro samo do praga bošnjačke kuće i života u njoj, a preko praga nikad nije prešao, da bi završio na urbanističkom karakteru Sarajeva u istom stilu negiranja ne samo svake ljepote nego i zdravlja za žitelje u njemu, nasuprot brojnim putnicima koji su ga opisivali bez predrasuda i unaprijed odbojnih osjećanja. *"Ta mu se misao* /o primarnosti odbrane u nastajanju Sarajeva, piše Andrić podrazumijevajući Atanackovića, i mjesta od kojeg počinju zavojevačke akcije/ *često puta vraćala u raznim turskim gradovima* /vraća se i Andrić ponovo svojoj koncepciji o integralnosti turskog u Bosni/, *pa se*

231. Ibidem.

232. Ibidem.

javlja i u ovoj sarajevskoj noći u kojoj čovek nije ni za trenutak sam, jer vetar napada sva čula, /da bi ponovo unio elemenat demonskog zla u osjećanje ovog grada/, *a njegovi* ***podmuklo promenljivi*** *zamasi osećaju se kao stalno prisustvo nekih neodređenih ali* ***zlovarnih sila*** *koje se neprestano menjaju i smenjuju.'"*[233]

Ali vjetar se ne osjeća samo *"kao nečiji* ***studen, uvredljiv i neprijatan dah*** *na licu"*, koji se *"uvlači.... u malo zadignutu nogavicu pantalona na desnoj nozi i mili tu naježenom kožom kao* ***ljigav*** *dodir vlažne alge"* /pazite samo na upotrijebljene pridjeve neugodne, gadljive odbojnosti!/, nego s njime *"sa pojedinim talasima dolazi* ***mučan zadah*** *kuće* /kao u Konaku u *Travničkoj hronici/ koja* ***trune duboko u sebi*** /kaže on simbolično u istom tonu gađenja/, *i naviru neodređeni mirisi kao nelagodna sećanja.'"*[234] - piše on sa sinestezijskom odvratnošću. Očigledno je Andrić pojedine opisne pasaže pisao posebno, izlivajući u njih svoja neprijateljska, mrzovoljna, gadežljiva i odbojna raspoloženja i doživljaje, i tako se i sam oslobađao od nagomilanih negativnih potencijala, pa ih onda ubacivao u pojedina poglavlja kao svoje autorske egzotično-satanističke opservacije nad tromom radnjom, ali još češće kao razmišljanja svojih, sebi sličnih junaka. Utisak mučnine i tamnih asocijacija na ovom mjestu nije konzulu Atanackoviću mogao da popravi ni *"fini ćilim iz Korasana"*, koji pod zamasima vjetra *"kao da hoće da oživi"*, ni primisli na fakirska čuda i čarolije iz priča, a to ni Andrić nije htio ni želio jer mu nije bilo u duhu, nego je samo otvorio pitanje *"ima li u ovoj vetrovitoj noći ičeg stalnog i utvrđenog"*,[235] i iznio romantičku *"pomisao na prisustvo*

233. Ibidem, 289.
234. Ibidem.
235. Ibidem.

nepoznatih sila, na mogućnost da je ovaj vetar izvan reda u prirodi i da bi se moglo desiti nešto naročito što bi promenilo sve u čoveku i oko njega", da *"izmeni prirodu jednog grada i sadržinu čovečjeg života".*[*236] Ali, kaže Andrić u svome skeptičnom nihilizmu koji prati njegov doživljaj Bosne osuđene na historijsko propadanje, *"stvarnost potisnu praznu maštariju"* a *"trag one hladne jeze uz kičmu ostade i posle toga"*[*237] kao spoj Andrićeve strepnje i mučnine nakon izliva romantično-demonske psihoze.

U narednom od razbacanih odlomaka ovog djela Andrić dopunjava Latasovu odbrambenu renegatsku psihologiju Atanackovićevim razmišljanjem o seraskerovoj laži, i čuđenjem zašto ga je čitav sat slušao *"kako raspreda i razastire svoje banalne poluistine i svoje presne laži"* i kako mu je mogao dopustiti *"da svoju laž stavi iznad njegove istine".*[*238] A uz to njegova *"levantinska laž ima još i nečeg naročito uvredljivog"*, razmišlja Andrić u Atanackoviću s razlikovanjem i potcrtavanjem, jer *"ovaj lički poturčenjak dodaje tome još i neku indiskretnu i silovitu **zluradost** koje kod pravih Turaka nema".*[*239] A sve je to u organskoj vezi sa Latasovim renegatskim lažnim životom: *"To mu je navika, i mora tako: a to mu je i korisno, jer laž je za njega isto što i vazduh, neophodna atmosfera u kojoj se kreće i nalazi nove mogućnosti."*[*240] Ali i sa *"nepisanim stambolskim načelom"* ostavljanja protivnika u nedoumici i podređenom položaju.[*241] Na drugoj strani njegova zavaravanja su, rezimira Andrić, *"neočekivana priznanja i iskrenost bez granica"*, govor o sebi *"sa surovom i krvavom*

236. Ibidem, 289-290.
237. Ibidem, 290.
238. Ibidem, 293.
239. Ibidem, 295.
240. Ibidem, 296.
241. Ibidem.

iskrenošću",[*242] završava Andrić, iz dubine vlastite duše, svoj esej o renegatstvu, razbacan po raznim mjestima ovog djela, i dodaje zajedno sa Atanackovićem: da *"raste broj ljudi koji ga smatraju opasnim lažovom i bezdušnim cinikom koji ne poštuje ni sebe ni druge. Ali to njega ne uzbuđuje. On o tom i ne misli. Ja nisam video čoveka kome je do te mere svejedno šta drugi ljudi misle i govore o njemu. Za njega je glavno i jedino važno da u svakom trenutku, kod svakog pojedinog čoveka, lažima, istinom, pretnjom, ili neposrednim moralnim ili fizičkim pritiskom - **postigne ono što njemu treba.** Sve ostalo: ugled, poštenje, moral - nemoral, čas i logika, **sve on to smatra rečima, koje imaju neku svoju vrednost, kao reči...**"*[*243] Da bi svoj esej, na kraju, opet historijski lokalizirao u Latasovu životu: *"Koristeći se izuzetnim prilikama u kojima se kreće* /a on se kreće samo u izuzetnim/, *taj čovek se svojim podvigom izdigao toliko iznad svih i iznad svega, da **ima svoj svet, svoju stvarnost i svoju istinu, za sebe,** i da **ne mora i da ne može više da vodi računa ni o čijoj drugoj istini i stvarnosti,** nego **radi ono što hoće i govori ono što mu treba.** A sve oko njega samo je sredstvo ili smetnja. Smetnju uklanja, a sredstvom se služi."*[*244] U ovim riječima je bio sadržan praktični moral jednog renegata, i Andrića kao pisca proza o "Turcima" - Bošnjacima u Bosni pod *"uticajem turske vladavine"*, koje su stvarane djelomično pod utjecajem antiislamskog i antiturskog sindroma pripadnika drugih religija i naroda na njenom području, ali i po liniji vlastite negativističke antipatije i, naravno, karijerističkog dodvoravanja većoj i vladajućoj naciji uklapanjem u mitove i epsko-romantičarske konstuense njene geneze.

242. Ibidem, 297.
243. Ibidem, 298.
244. Ibidem, 299-300.

I na kraju poglavlje "Odlazak" kao završnica okvira djela, slično onome u *Travničkoj hronici*, u kome Andrić ponovo kazuje u trećem licu množine, ali poistovjećujući se isključivo sa Bošnjacima u *"opojnoj sreći u tome što im možemo pogledati u leđa i pljunuti im na tragove". "Glavno je da* ***oni*** *odu, da se izgube i nestanu, bar iz naše zemlje, a* ***mi*** *da ostanemo na svome, da trajemo"*, razmišlja on o nama, Bošnjacima, o Latasu, njegovu "murtad-taboru" i njegovoj vojsci, *"koja je sada išla* ***uzbrdo*** *i* ***odlazila****, desetkovana, osiromašena u odeći i nakitu, sa pogašenim sjajem".*[*245] /podvukao I.A./. A među svijetom na ispraćaju sada je ponajviše bilo onih *"koji su želeli da sujeverno, i naravno neprimetno, pljucnu za vojskom i da prošapću u sebi vradžbinu i kletvu"* /kao u *Travničkoj hronici*/: *"da, takva kakva je, doveka luta po svetu, a da nikad ne nađe put za povratak u Bosnu"*,[*246] iznosi Andrić, ali bez prezira prema primitivizmu ovog svijeta, s kojim je opisao scene kada su oni na isti način propraćali strane konzule kroz mahale Travnika. Kao da je potpuno promijenio raniji ugao pripovijedanja primarno o Bošnjacima i usmjerio ga na Latasa, na sebe, i u sebe.

Zbog ovog intimnog usmjerenja u vlastitu dušu i osjećanja potisnutog renegatskog kompleksa, koji se psihološko-stvaralački oslobodio u Omer-paši Latasu Andrić ovo djelo i nije mogao završiti. Osjećajući muku psihološko-moralne introverzije i složenost naporednog umjetničkog udvajanja vlastitog samoiskazivanja i istovremene objektivacije prema sebi projiciranom u lik drugoga, Andrić je trpio stvaralačku nemoć samouobličenja u Latasu zbog pritiska

245. Ibidem, 302.

246. Ibidem.

vlastite savjesti u svojim poznim godinama, ali još uvijek prisutne mogućnosti analogije i otkrivanja intimnog moralnog sebe pred čitalačkom javnošću. Stoga je on u razgovorima s Jandrićem izražavao nevjericu i formalno odlagao završetak ovog romana. Ali je na putovanju po Bosni, kako to svjedoči Ljubo Jandrić u maju 1973., kao dio svoje najdublje intime sa sobom nosio "nedovršen rukopis romana o kome se u javnosti govori kao o "Sarajevskoj hronici", a koji on jednostavno zove Beleške o *Omer-paši Latasu, Ali-paši Stočaninu i prilikama u Bosni u doba povlačenja Otomanskog carstva i dolaska Austro-Ugarske Monarhije.* Međutim, na koricama fascikle stoji jednostavno i kratko **Omer**."[*247] "Završeno je oko četrnaest poglavlja", zapisao je tada Jandrić, a na njegovo pitanje da li će tu knjigu uskoro okončati, Andrić je odgovorio: *"A i zašto bih./.../ Kažu da nijednom čoveku dosad nije pošlo za rukom da pre smrti završi sve što je naumio; po čemu bih ja bio izuzetak. Svakom je suđeno da ponešto odnese u grob. Neki dan sam nabasao na Foknerovu misao: "Čovek živi zato da bi se pripremio da ostane dugo mrtav." A poznato je da ja ne volim da govorim o onome na čemu trenutno radim. Ipak ću vam priznati: ja se već pomalo mirim s činjenicom da knjigu o Omer-paši Latasu neću moći da završim."*[*248] Te iste godine u septembru on je, međutim, krenuo sa Jandrićem da obiđe "mjesta koja se pominju u njegovom rukopisu o Omer-paši Latasu",[*249] koji mu se, po vlastitom priznanju, *"zauvek oteo"*, a *"čemu je svet, i ne pitajući, nadenuo ime: Sarajevska hronika". "Sve mi se čini da mi se i to uznedalo. Ko zna šta će od toga na kraju ispasti."*[*250] Šetajući Baščaršijom i govoreći Jandriću o

247. Jandrić, 202.
248. Ibidem.
249. Ibidem, 229.
250. Ibidem, 232-233.

konkretnim uporištima svojih djela /"*Ja nijednu svoju temu nisam započinjao ako bar nešto nisam mogao da stvarno vidim, dotaknem rukom.*"/, Andrić je ipak priznao: "*Lakše je meni bilo sa Omer-pašom Latasom: Alifakovac je i sada na starom mestu, znam kakav je bio Latas, kako se nosio...*"*[251]

U junu 1974. on je konačno rekao za rukopis o Latasu, zaklanjajući svoje moralno-psihološke komplekse potrebom za perfekcijom ovog djela, koju svi od njega očekuju: "*To je kod mene još presno* - kaže za rukopis o Latasu. - *Ne valja žuriti s poslednjim delom. Ja predugo živim s knjigama da bih tako lako mogao da popustim pred uveravanjem. Nije lako piscu od koga se očekuje poslednja knjiga. To liči na ženu koja se celog života naređala ženske dece i od koje sad svi očekuju muško. Bolje je da ta knjiga još neko vreme stoji u zapećku. Neću da tajim: ta knjiga me sve manje privlači, izgleda da joj je suđeno da ostane nezavršena.*" A na Jandrićevo pitanje: Zašto? - on je odgovorio: "*Pa... opasno je u ovim godinama brusiti tekst, ko zna šta bi na kraju ispalo. A, osim toga, sve mi se čini da je došlo vreme kad treba na sve staviti tačku. U nameri da napišem tu knjigu, ja sâm sebi ličim na voćku koja bi htela da rađa i zimi.*"*[252] Na Jandrićevo insistiranje "pitaće ljudi zašto niste dovršili knjigu o Latasu" jer "riječ je o čudnom vremenu i još čudnijoj ličnosti", Andrić je, uvijajući se u neprozirni psihološki ogrtač svoje ličnosti, reagirao s literarnom asocijacijom, metaforički alegorično: "On me gleda i ćuti" - zapisuje Jandrić. - "*Jednom su* - progovori najzad - *zamerali nekom engleskom pesniku što ne peva o onom što mu duša oseća dok zvone večernja zvona. A on se branio, kao i ja što se sada branim, govoreći: 'Domaći bardi drugi /I opevaće ono/ Što meni oseća duša/ Kad zvoni ve-*

251. Ibidem, 235-236.

252. Ibidem, 346-347.

černje zvono.'"[253] Mjesec dana nakon toga rekao je Jandriću: *"Još se pomalo trudim oko Omer-paše Latasa* - reče Andrić kad sam ga danas upitao da li štogod piše. - *Pisanje, kažu, održava dušu pisca. Ali, znate, pomišljam kako bi bilo najbolje da dignem ruke od te knjige. Ja sam već prevalio osmu deceniju i moram se pomiriti sa tim. Nisu to više one godine u kojima sam pisao ranija dela. Bez sumnje, Gete je rekao istinu kad je povodom svoje Ifigenije napisao: 'Štampana reč samo je bled odsjaj života koji je plamteo u meni dok sam delo smišljao.' Ja bih se složio da je, recimo, moja Ćuprija jedva bled odsjaj onoga što sam preživljavao pišući je, ali i još bleđi odsjaj one tvrde i mučne stvarnosti u višegradskoj kasabi u kojoj je pre četiri veka Mehmed-paša Sokolović odlučio da podigne svoju zadužbinu. Nema više u meni ni onog plamena na kome bi trebalo da gori duša svakog pesnika opsednutog stvaranjem, ni one nekadašnje sigurnosti u koju bih se, iako ovako star, mogao pouzdati. /.../ I tako - proveravajući se sâm pred sobom - počinjem da donosim odluku o odustajanju. Ja mislim da u svemu, pa i u pisanju, treba da postoji mera, i da je čovek obavezan da oseti trenutak kad treba odložiti pero.'"*[254] U tome, veoma karakterističnom, poređenju "Latasa" sa romanom *Na Drini ćuprija* on je, zapravo, skriveno aludirao na nedostatak mladalačke hrabrosti da, u novim političkim uvjetima, napiše knjigu o renegatu i Bosni iz sredine XIX stoljeća kao što je onako idejno-historijski bezobzirno napisao *Ćupriju*. U isto vrijeme, on kao da nije želio do kraja odati svoje vlastito moralno-psihološko biće - bi slika o njemu ostala snošljivija i ljepša.

253. Ibidem, 349-351.

254. Ibidem, 370.

PETI DIO

I.
(KAZIVANJE LJUBI JANDRIĆU I DRUGI TEKSTOVI)

Za razliku od historijskih romana i pripovijedaka, u kojima je, posredstvom drugih ili ljudskim koloritom Bosne pod turskom vladavinom, kreiranjem svojih likova Turaka i Bošnjaka i njihova svijeta, mentaliteta i morala, pisao o Bosni, Istoku, islamskoj civilizaciji, - u *Znakovima pored puta* i u kazivanjima Ljubi Jandriću, Andrić razmišlja i govori **sam**, neposredno, izražava svoju začuđenost, odbojnost, negativne emocije, ali ponekad i razumijevanje, simpatiju izvan antiislamskog sindroma kosovskog mita i svoga katoličkog svijeta. Ali često u ovim iskazima za sebe i za druge, pisanim ili izrečenim da se objave u poznim godinama njegova života ili nakon njegove smrti, probije akcenat "orijentalnog otrova" i iskaz mržnje pripisane "Turcima" ili njena objašnjenja. Ovakve iskazne pasaže on je uključivao i u svoja pripovjedačka djela, često uopćene množinom fiktivnog govornika, ali su oni u koloritu, atmosferi i u povodu radnje, izraženi u riječi i misli ili komentaru turskih i bošnjačkih likova, ostavljali utisak veće emocionalne oštrine, hladnoće, ispunjenosti zlom i nasiljem. Kada se od njih odvajao na razdaljinu filozofije historije ili se udubljivao u psihu i moral njihove ljudske vrste, ili je pak i sebe

ubrajao u njihove ljudske slabosti, Andrić je to izražavao uopćeno, u zagradama, ili bezlično pluralno, da podijeli odgovornost riječi, suda i zaključivanja, i da sugerira gnomičku mudrost iskustva pokoljenja, produbljenu vlastitim historijskim, moralnim ili psihološkim razmišljanjem. A to je bila jedna vrsta njegova pripovjedačko-esejističkog stila iz *Znakova pored puta*[*1] /čiji je naslov varijacija Dučićeva: *Staza pored puta*/ i razgovora sa Jandrićem,[*2] koji su bili više Andrićevi monolozi, često potkrijepljeni navodima iz djela velikih pisaca s kojima je Andrić bio istomišljenik i asocijacijama na njih s težnjom da se i sam nadoveže i uključi u dostignuća svjetske književne mudrosti. "Odranije znam za Andrićev običaj da u razgovoru navodi tuđe misli" - pisao je Jandrić. "Jednom mi u šali reče: 'Eto šta je vaš čika Ivo: pametnik od tuđih misli!' Ali odmah dodade ozbiljnim glasom: *'Čovek nikad neće pogrešiti ako pita i ako se na putu poštapa pametnim mislima drugih.'*"[*3] Druga vrsta stila je bila sasvim lična, više ispovijedna, suštinski bliža naslovima *Znakova pored puta*: "Nemiri od veka", "Za pisca", "Slike, prizori i raspoloženja", "Nesanica", a proizlazila je iz ranog *Ex ponta* i *Nemira*. U njima je pisac često psihološki odavao ono što je u pripovijetkama i romanima, i u svakodnevnom životu, prikrivao, - pa i to uz uvjet da se ne objavljuje za njegova života, htijući da ostane vlastita misterija i tajna. Ipak, ono bitno što ga je progonilo i pritiskivalo u vlastitoj duši nije mogao ni u djelima sakriti jer je probijalo iz podsvijesti kao oslo-

1. Ivo Andrić: *Znakovi pored puta*. Sabrana djela, knj. XIV, Sarajevo, 1976. U daljnjem navođenju: ZPP.

2. Ljubo Jandrić: *Sa Ivom Andrićem 1968-1975*. Beograd, SKZ, 1977. U daljnjem navođenju: Jandrić.

3. Jandrić, 29.

bađanje potisnutih unutarnjih kompleksa i psihotičnih napona. Tako da prema tim odušcima koje nije mogao kontrolirati njegove naznake u *Znakovima pored puta* i u govorima Ljubi Jandriću izgledaju kao zavođenje na drugi put svoje duše i svoga bića.

Priređivači *Znakova pored puta* /Radovan Vučković, Muharem Pervić, Vera Stojić i Petar Džadžić/ pisali su u **Napomeni** ove knjige da ih je Andrić, po vlastitom kazivanju, počeo pisati od osamnaest godina, ali da najstariji datirani zapis potječe iz 1929. godine /iz vremena diktature kralja Aleksandra/ i da ih je pisao tokom čitava svog stvaralačkog života, i objavio "samo mali deo ove obimne i izuzetno zanimljive knjige".[*4] Nesumnjivo je, međutim, da je mnoge od ovih zapisa Andrić unio u svoja pripovjedačka djela, u zagradama ako su predstavljali filozofsko-etička razmišljanja o životu, ljudima i društvenim pojavama, ili bez njih ako su bili dijelovi karakterizacije likova, prizori iz života i slike atmosfere, te da su mnogi ušli u sastav njegovih eseja o umjetnosti. Znajući kako je Andrić krio i izbjegavao od javnosti sve lično iz svoga života i stvaranja, sasvim je prirodna konstatacija: "Ivo Andrić nije volio dnevnike i memoare. *Znakovi* su knjiga ***Umesto dnevnika*** *i* ***Umesto memoara****./.../ Znakovi* nas uvode u piščevu "stvaralačku radionicu".[*5] Na kraju svoje **Napomene** priređivači su identificirali i dva Andrićeva odlomka iz *Znakova*, od kojih svaki na svoj način izražava mračni i grubi doživljaj Bosne pod turskom vladavinom. U jednome, koji pripada rukopisima romana *Omerpaša Latas*, piše:

4. ZPP, Napomena, 573.

5. Ibidem, 574-575.

"Sve mu nešto govori da će se mrka pozadina od istrganog bosanskog predela najednom osvetliti iznutra i razgaliti i da će se na tom parčetu pavedrine ukazati druga, stvarna, povorka, uzburkana i nesavršena i ona, ali mirnija i čistija, više ljudska a manje zverska i bezumna. Moraće se tako nešto desiti, jer sve što ima u čoveku od čoveka i čovekovog reda i razuma to želi, nada se tome i veruje da ne može ostati na ovome, da ne bi smelo ostati. Bez određenog osnova, bez prava, u protivnosti sa svim što se zna, vidi i čuje, ali čovek veruje da ***sve to nije tako****, da je sve ovo, sa svim ovim odlascima i dolascima, samo san, niz ružnih snova, koje snivamo na dugom putovanju u jednu posve drugu i drukčiju stvarnost, u kojoj ćemo se na kraju puta naći i probuditi."*[6]

Naše vrijeme govori koliko je Andrić trajan u svojoj odbojnosti prema općem zlu i bezumlju, a koliko je vremenit kada je to zlo romantičarski pripisivao jednoj, turskoj i bošnjačkoj strani, jer upravo vrijeme nadošlo iza njega je pokazalo da ga treba čitati u nacionalnoj i vjerskoj inverziji oprečnih strana koje je u svojim historijskim prozama postavio po slijedu kosovskog mita. Drugi odlomak, koji je razrađen u priči "Ranjenik u selu", glasi:

"Čudna priča o čoveku strancu, koji je krajem XVIII veka, na putu kroz Bosnu, napadnut od razbojnika, teško ranjen i pljačkan. Uzeli su mu sve stvari od vrednosti, između ostalog i dragoceni džepni sat, u to vreme čudo od tehnike. Sad leži u jednoj seoskoj kući i leči se; u stvari, ne leči se nego umire, ali nikako da umre. A lakše bi se smirio i ras-

6. Ibidem, 575.

tavio sa dušom kad bi umeo da razgovara sa ukućanima i kad bi znao koji je danas dan i koliko je sati."[7]

Ljubo Jandrić je u uvodu svoje knjige Andrićevih iskaza iznio njegovu tajnovitost o svojoj ličnosti i svome životu, koja se, zapravo, psihološki jednačila sa nekom vrstom straha od pripovijedanja o svome biću traumatične nečiste savjesti i podsvijesnog kajanja, i njegovu nepovjerljivost prema sagovornicima: "Uzdržan u svemu, ponajviše u razgovorima o sebi, Andrić je s nešto manje otpora prihvatao dijalog o svom književnom djelu i to je, nema sumnje, bila jedina kapija koja je vodila do umjetnika."[8] S druge strane, naknadno zapisivanje prema vlastitom pamćenju bilo je nesigurno i nepouzdano. Makar to bilo, kako kaže, i "da se usred razgovora, onako naprečac, dignem iz stola i, 'noseći' u sebi neku Andrićevu misao, odjurim u susjednu prostoriju i tu je brže-bolje 'spustim' na hartiju."[9] A kad je bilježnicu, "prvi put, bojažljiv i u krivnji, stavio preda se, Andrić je najprije poćutao pred iznenađenjem, a potom, srčući kafu, mirno kazao: - *Sad još i to?* - Ovo je za moju dušu! - požurih s opravdanjem. - *Pa šta vi zapravo smerate s tim?* - Rad bih da ponešto, s vašim dopuštenjem, unesem u svoju bilježnicu. - *Taman posla... pa da to padne novinarima u šake.* - Ne, neće. Velim vam: To je samo za moju dušu. - *Nemojte me pod starost navoditi na stid i sramotu.* - Htio bih, vjerujte mi, da odagnam svaku vašu sumnju u tom pogledu. Moja je namjera da poneku pojedinost zapišem, da je ostavim u svojoj arhivi; pomen će biti valjan ostane li

7. Ibidem, 576.
8. Jandrić, 8.
9. Ibidem, 9.

u granicama običnosti, i ako se budem trudio da nigdje ne idem ispod ili mimo vaše riječi. - *Čuvajte se vi da ne pođete iznad nje. Znate, ja sam se uvek klonio kazivanja o sebi. Ni po koju cenu ne bih pristao da pišem neku vrstu ispovesti o sebi. To su subjektivne stvari i one uvek navedu čoveka na pogrešan put.*"[10] A kad je, nakon uvjeravanja da će ti zapisi biti namijenjeni arhivu i muzeju, "privola... bila dobijena", piše Jandrić, "malo pomalo, i ja sam bio posve u vlasti njegovog mira i one **stroge i nijeme šutnje** koja tako skladno pristaje mudracima".[11] U neke od njegovih bilježnica Andrić je čak "i sam svojom rukom" unosio "neku svoju misao, citat koji mu je bio prirastao za pamćenje ili tako nešto". On je time želio da mi pomogne, naročito u slučajevima kad ja ne bih stigao od prve da zabilježim naumljeno..."[12] I pored prvotnog protivljenja, i povremenog upozoravanja zapisivača da čuva diskreciju tih njegovih kazivanja, Andriću je ipak bilo stalo da za života progovori o nekim stvarima iz svoga življenja i rada, da objasni, da dopuni svoja djela, idući uvijek samo do granice ličnog života, koji je želio da sa sobom ponese u grob. A za osiguranje od eventualnog objavljivanja onoga što on nije želio da se pusti u javnost, Andrić je uvijek imao mogućnost da se odrekne Jandrićeva zapisa ili da porekne njegovu vjerodostojnost. Sasvim u skladu sa postupkom u njegovim djelima, kada je svoje misli izražavao preko posrednika, bilo da su ih iskazivali njegovi junaci, bilo da se služio dokumentarnom građom ili memoarima stranaca, bilo da ih je sam uopćavao ili ih izražavao u bezličnom obliku. Sve to govori o jačini straha da se ne

10. Ibidem, 9-10.
11. Ibidem, 10.
12. Ibidem, 11.

sazna ono što je duboko potisnuto kao niz ličnih trauma nosio u sebi. Jedini odušak za njih, bilo kao neposredan izraz ili kao kompenzaciju, on je nalazio u svojim djelima, a njihovu suštinu mogli su naslutiti ili dokučiti samo oni koji su ih znali iznutra čitati, koji su mogli uočiti prelivanje psihotičnih stanja autora u stvaralački proces umjetnika. Za ovu vrstu analize *Znakovi pored puta* predstavljaju indikativnu građu, osobito u funkciji naše teme, kao i iskazi Ljubi Jandriću i nakon što je on, pri redigiranju svoje knjige za Srpsku književnu zadrugu dvije i po godine nakon Andrićeve smrti, "odlučio da iz knjige isključi suviše intimne stvari koje treba čuvati od javnosti i koje su kazane s namjerom da ne dopru do svačijih ušiju",[13] što s druge strane taj postupak otkriva Andrićevu namjeru da sve ostalo što je govorio ovom svome zapisivaču treba da dođe do javnosti, osobito ono o njegovu književnom stvaranju i poimanju umjetnosti, bilo da ga potvrdi psihološki i historijski, bilo da ga ublaži novim saznanjima, bilo da otkrije nove dimenzije i uglove posmatranja. Ali i tada su kompleksi Istoka i islama, Bosne pod osmanlijskom vladavinom, Turaka i Bošnjaka ostajali isti kao neka vrsta njegove prisilne neuroze u produžnosti od njegovih pripovjedačkih djela do ovih paraliterarnih doživljaja, razmišljanja i komentara.

O Bosni pod turskom vladavinom i o Bošnjacima kristaliziraju se od vremena austrougarske vladavine dva shvaćanja: da je to dodir i oplođenje Istoka i Zapada; i da je to Orijent na Zapadu. Andrićeva Bosna u *Znakovima pored puta* i još više u iskazima Jandriću

13. Ibidem.

predstavlja sublimaciju tog dvoga. U suštini Andrić je u svojim historijskim pripovijetkama i romanima, kao što se moglo vidjeti, doživljavao islamski Istok i Istok u Bosni očima zapadnjaka, sa potcjenjivanjem, nerazumijevanjem i žaljenjem, uz pozitivnu pretpostavku kršćanske civilizacije i genetsku vezu križarskog antagonizma i antiislamskog duhovnog sindroma. Stoga nije čudno da se sa Davidovim dnevnikom stvaralački saživio; ali je taj stav, doživljaj i napon umjetnički oslobađao i kompenzirao, u neljudskim i patološkim likovima tih orijentalaca, u izlivima surovosti, zla i nasilja toga svijeta. U takvom posredovanom doživljaju Andrić je duhovnim i etičkim antagonizmom Zapada doživljavao i predstavljao Istok kao odsustvo civilizacije, kulture, etike, kao sinonim okrutnosti, mržnje, licemjerstva, nasilja i mraka. Sa asketizmom kršćanstva on je odbijao Istok kao sinonim čulnosti, a njegove predstavnike kao psihičke opterećenike, manijake, koji žestoko iskaljuju svoje bolesne nagone i traume na drugima. Međutim, upravo zbog te odbojnosti, gotovo traumatično, zbog tog negativnog napona, nepodnošljivosti i nepodnošenja prisustva ovako doživljenog Orijenta, uz to u kontekstu balkansko-romantičarske mitsko-historijske sudbine, - on je bio i Andrićeva lična i umjetnička kob i, gotovo perverzna, opsesija: njega je ovakav Istok privlačio po unutarnjoj psihičkoj sklonosti i držao magičnom snagom i mogućnošću vlastitog pražnjenja tamnih poriva njegove duše i života. U tom ukrštaju privlačnosti i odbojnosti, u tom nesigurnom položaju dviju strana, Andrića i Orijenta, ili dviju oprečno shvaćenih civilizacija, silom dovedenih u blizinu i iskušenje piščeve duševne intime - javljao se stva-

ralački efekat, zapravo romantičarski afekt, velike umjetničke snage, razornog psihološkog djejstva i morala, i reaktivnog historijskog napona.

U svijet Orijenta i Bosne Andrić je umjetničko-stvaralački unosio svoj senzibilitet, svoje komplekse i traume, svoje vlastite psihotične napone: od strepnje, straha, neizvijesnosti, čuđenja, zatvorenosti, šutnje, kriterija kršćanske duhovnosti i asketizma, do trauma rođenja, djetinjstva i života na suprotnoj strani svoga svijeta, osjećanja progonjenja, sklonosti slikama užasa i mučenja u inverzijama sadizma i mezohizma, sumahnutih stanja udvajanja ličnosti, sve na ravnotežnoj preobražajnoj ivici patologije i umjetnosti. Stoga su "čudno", "strašno", "neobično" i "otrovno" najčešće Andrićeve kvalifikacije Istoka, a nacionalno-etičko žarište tih doživljaja jeste **mržnja**, koja je, prema Andrićevoj koncepciji, u vertikali historije Bosne i njena svijeta, donesena pod turskom vladavinom i usmjerena prema svemu ostalom hrišćansko-kršćanskom svijetu bosanskom ili tuđem, ali je izazvala istu takvu historijsku reakciju i s kršćanske strane samo, u paradoksu, sa pozitivnim preobražajnim značenjem za buduća pokoljenja. Ili, kako to Andrić u *Znakovima* s iskustvenim uopćavanjem piše:

> *"S vremena na vreme dešava se u ljudskom društvu da se **mržnja i gnev izliju iz svog korita, da poruše sve, zasene razum i ućutkaju sve bolje nagone u čoveku.** Dok besne, izgleda da je smak sveta i da će umesto svega što postoji, živi, sja, kreće se i govori, ostati samo mrtvi okean od mržnje i gnева, sam sebi svrha do veka. Tek dublji i pažljiviji pogled pokazuje da nije tako i da mržnja i gnev ne uništavaju život, nego ga **preobražavaju**. Tako je*

sazdan ovaj svet da nas ljubav i razum vode u stvaranju boljeg reda, ali mržnja i gnev otklanjaju ***zlo i neporavdu. Samo mržnja i gnev mogu da zbrišu granice trulih carevina,*** *pomere temelje trošnih ustanova i brzo i sigurno obore krivdu koja preti da se zacari i ovekoveči. Jer mržnja daje snagu a gnev izaziva pokret. Posle, mržnja se ugasi, gnev klone, a plodovi snage i pokreta ostaju. Stoga se i dešava da* ***savremenici,*** *u takvim istorijskim trenucima,* ***vide samo mržnju i gnev,*** *kao apokaliptičke zveri a potomstvo, naprotiv, samo plodove snage i pokreta.'"*[14]

Od ove ničeanske i šopenhauerovske tačke, u prirodnom kretanju od historije i društva Andrić se udubljivao u sebe otkrivajući lične psihološke razloge stvaralačkih poriva, i ovog puta bezlično, upućeno kao savjet, iskustvo i spoznaja - drugima:

"Budite nepoverljivi prema sebi, svojim osećanjima i raspoloženjima. Budite nepoverljivi prema sebi pa nećete imati potrebe da budete preterano nepoverljivi prema celom ostalom svetu. A time ćete biti bolji, pravedniji, svima prijatniji i sami sebi lakši. Čim osetite opštu zlovolju prema svetu i nepoverenje prema ljudima, više nego što je to razumno opravdano i potrebno, odmah budite na oprezu, ali prema samom sebi, i obratite pažnju na svoju unutrašnjost, jer to je najbolji znak da nešto u vama nije u redu."[15]

Na taj način on je u *Znakovima* i Jandrićevoj knjizi vlastitom samoopservacijom u trenucima intervala objektivacije prema svome stvaranju, često otupljivao oštricu negativnih, razornih i psihotičnih nagona i

14. ZPP, 32

15. Ibidem, 33.

traumatične podsvijesti, estetski izraženih u "ljepoti užasa" i prizorima surovosti istočnog svijeta i njegovih pripadnika.

Sa ovim knjigama je Andrić, zapravo, u karakterističnom oprezu da mu drukčije mišljenje ne bi u životu naškodilo, makar posthumno uspostavljao liniju moralno-emocionalne oscilacije u svome opusu, kao neku vrstu iskupljenja pod stare dane, od svega psihološki nepravednog, romantičarski pretjeranog i neistinitog, od mržnje koja zamagljuje oči i razum i jednostranosti, od užasa i rugobe, i kao traženje oprosta i razumijevanja u isticanju psihološke motivacije **ličnog** doživljaja likova, događaja i pojava /*"Slabe i plašljive ljude strah nagoni da rade upravo ono čega se najviše boje"*[16]/, ostavljajući u svojim iskazima **znakove** za povratak u ishodište svoga stvaralačkog misaonodoživljajnog procesa u djelima koja je napisao, a koji je u njima etički pročišćeniji. Stoga je znakovito i sugestivno pisao u uvodnom zapisu ove svoje zbirke:

> *"Ima narodnih priča koje su toliko opštečovečanske da zaboravimo kad i gde smo ih čuli ili čitali, pa žive u nama kao uspomena na naš lični doživljaj. Takva je i priča o mladiću koji je, lutajući svetom i tražeći sreću, zašao na opasan put za koji nije znao kuda ga vodi. Da se ne bi izgubio, mladić je u debla drvetâ pored puta zasecao sikiricom znake koji će mu docnije pokazati put za povratak. /.../ Taj mladić je oličenje opšte i večne ljudske sudbine: s jedne strane opasan i neizvestan put, a s druge, velika ljudska potreba da se čovek ne izgubi i snađe, i da ostavi za sobom traga. Znaci koje ostavljamo iza sebe neće izbeći sudbinu svega što je ljudsko: pro-*

16. Ibidem, 38.

laznost i zaborav. Možda će ostati uopšte nezapaženi? Možda ih niko neće razumeti? Pa ipak, oni su potrebni, kao što je prirodno i potrebno da se mi ljudi jedan drugom saopštavamo i otkrivamo. Ako nas ti kratki i nejasni znaci i ne spasu od lutanja i iskušenja, oni nam mogu olakšati lutanja i iskušenja i pomoći nam bar time što će nas uveriti da ni u čemu što nam se dešava nismo sami, ni prvi ni jedini. /.../ Takav je život da čovek često mora da se stidi onoga što je najlepše u njemu i da upravo to sakriva od sveta, pa i od onih koji su mu najbliži."[17]

Ovo je bila prolegomena za razumijevanje njegova vlastitog intimnog i stvaralačkog bića, s težnjom da se i on sam u njega povrati moralno očišćen i oslobođen tamnih nagona i uspostavljenog povjerenja prema svijetu. Naporedo s tim on je izražavao skepsu i relativnost vlastite književne istine:

"Često mi se čini da sam potpuno prozreo, ocenio i izmerio jednog čoveka ili jedno njegovo delo, da znam istinu o njemu. Pa ipak, teško mi je da to kažem ma kome, a ponajmanje tome čoveku samom. Prosto ne nalazim u sebi snage za to. Utoliko manje što redovno osećam da moja istina nije ***cela, sveobuhvatna i konačna.***"[18]

Ali je Andrić, istovremeno, u oscilacijama svojih razmišljanja, tražio psihološko-etičko opravdanje, suglasno suženom idejnom viziru svoje dizertacije:

"Muka i jeste u tome što u dugim istorijskim borbama niko ne može da ostane neizmenjen. Boreći se, mi uvek imamo pred očima isti konačni, daleki cilj, ali nas borba sama menja; naš protivnik i sred-

17. Ibidem, 13.

18. Ibidem, 44.

stva borbe koja nam on nameće menjaju nas neprimetno i često upućuju pravcem kojim nikad nismo mislili da idemo. /Turci i raja/.*"*[19]

Da bi se opet, u moralnoj samospoznaji okrenuo sebi:

"Sa strahom /i taštim stidom/ *odavno sam primetio da ne razlikujem lako ni brzo zle ljude i postupke od dobrih, ni pametne od ludih. Nije teško zamisliti kako je kobno i opasno bilo, sa takvim nedostatkom, živeti kao čovek među ljudima. Kad se to zna i uzme u obzir, ne treba se ničemu čuditi."*[20]

Od Istoka Andrić je volio, i često navodio, njegovu mudrost kao obilježje višestoljetnog iskustva, ali i sve ono neobično, mitsko i egzotično u njemu, ostajući pri tome često na površini utiska ili sjećanja bez pouzdanosti tvrdnje, osobito kada je u opažanju bila islamska religija, kako je to uočio Aleksandar Popović. *"Hrabrost, to je strpljenje jednog trenutka"*, zapisuje on tako, ali u komentaru to, težeći uopćavanju, naporeduje sa svojim urođenim osjećanjem straha: *"Ova istočnjačka poslovica nije dovoljno hrabra. Hrabrost je i manje i više od toga. Hrabrost se ne uči, ne postizava i ne vrši u određeno doba, na određenom mestu. Hrabrost, to je pitanje kako se ko začeo i kako je zakoračio u svet pod suncem."*[21] "Islam smatra morsku vodu nečistom i prema tome nedozvoljenom za ritualno pranje vernika pre molitve",[22] pogrešno ili nedovoljno upućeno zapisuje on. Na drugom mjestu on navodi:

19. Ibidem.
20. Ibidem, 103.
21. Ibidem, 98-99.
22. Ibidem, 76.
Popović u vezi s ovim Andrićevim iskazom ističe da on spada u one primjere koji "govore o većem raskoraku između činjenica i piščevih tvrdnji", i objašnjava: "Morska voda se u islamu ne smatra ni za nečistu ni za nedozvoljenu za ritualno pranje pre molitve."

"Po islamskom verovanju Jovan Krstitelj je, u razgovoru, upitao Satanu /Iblisa/ *kad je njegova vlast nad čovekom najveća. 'Onda kad se čovek najede i napije' - odgovorio je Iblis. Zbog toga je Jovan Krstitelj rešio da bude i ostane uzdržljiv u jelu i piću."*[*23] *"I u onom što sam čitao i, inače, u svojim maštanjima, ja sam uvek nailazio na ideju o bregu snova na kom nalazimo ostvarenja svojih najlepših zamisli. Čas je to bio davno sanjani 'mirni i rosni brežuljak' koji Koran obećava svojim vernicima, čas quest'ermo colle..." iz Leopardijevih snova i stihova."*[*24] - piše Andrić.

Ali zastaje u svojoj neobaviještenosti ili intelektualnoj nemoći pred duhovnim životom Istoka: *"Kod ljudi na Istoku život tela, sa svim njegovim procesima, suviše je otkriven i javan. Naprotiv, njihov duhovni život i njegove manifestacije isuviše su povučeni i maskirani."*[*25]

U svome romantičarskom doživljavanju anti-Istoka, na drugoj strani svojih razmišljanja, Andrić se, i kad je govorio o Španiji, približavao turskoj vladavini u Bosni: *"Ovu je zemlju otrovao Istok svojim kultom sile i gospodovanja i zarazila Afrika svojim beznadežnim nihilizmom sladostrašća, krvi i lenjosti."* Zatim, *"Ma koliko da nastojim, ja ne mogu da se setim ni jednog spomenika španske civilizacije koji nije ili nedovršen ili počeo da se*

Naprotiv, ona **izričito** spada baš u kategoriju voda koje se dozvoljavaju za abdest: "U čiste vode ubraja se kišnica, morska voda, riečna, bunarska i voda iz živih vrela" /Abdul-Fetah Halifa, *Islam i čistoća*, preveo se arapskog Abdulah Dervišević, Sarajevo, 1944., str. 6./; "Razlikujemo sedam vrsta voda kojim se može postići čišćenje /tahareti šer'ijje/: 1. kišnica, 2. morska voda, 3. riječna voda, 4. bunarska voda, 5. otopina snijega, 6. otopina grada /krupe/ i 7. voda sa izvora" /Muhamed Seid Serdarević, *Fikh ul-ibadat*, Sarajevo, 1968., str. 16./." /Popović, 507-508/.

23. ZPP, 102.

24. Ibidem, 268-269.

25. Ibidem, 494.

ruši.",[26] pisao je Andrić, a na drugom mjestu također nije mogao izbjeći svoju negativnu opsesiju Istokom: *"Na Istoku je zemlja još presna, živa, sa svim svojim nesasušenim sokovima, snagama i otrovima,"*[27] da bi u Egiptu proniknuo dublje čak i u ljepotu oronulosti i zapuštenosti:

> *"U Egiptu sam video staru gospodsku kuću. Bila je pusta i zapuštena, ali je sve u njoj govorilo o ljubavi prema životu, o divnom smislu za više, ljudskiji red onih koji su ovo podigli i ovde nekad živeli. Neka snažna a skromna velelepnost! - U jednom malom dvorištu, ispod prastare, krive i natrule smokve, još je stajao oluk od mermera kojim je nekad proticala voda - dragocena tečnost! - namenjena pticama iz okolnih bašta."*[28]
>
> *"Teško ćete naći na Orijentu građevinu koja je cela lepa, čista, i kojoj se ništa ne bi moglo prigovoriti"*, - uopćavao je on u kontraverzi stvari, duha i života.
>
> *"Ali s druge strane, ne postoji na Istoku građevina koja, ma kako oronula i zapuštena bila, nema bar pedalj zelene bašte, ili česmu žive vode, ili samo jednu jedinu saksiju sa pažljivo negovanim cvećem minđušice ili ruže mesečarke. /.../ To mesto je duša te trošne zgrade. Toga građevine na Zapadu nemaju. /.../ Kad bi u zapadnoj Evropi sa ovoliko nebrige, neznanja i neizlečive lenjosti zapustili jednu zgradu do ovog stepena, ona bi zaudarala kao leš i trovala sve oko sebe. /.../ Orijent je divno čudo i najveći užas, jer u njemu granica između smrti i života nije jasno određena, nego krivuda i*

26. Ibidem, 274-275.
27. Ibidem, 309.
28. Ibidem, 275.

treperi."[29] *"Sarajevo"*, - vraćao se on zatim u istoj kontraverzi gradu u kome se školovao i mladost proveo. *"Orijentalska, gandijevska golotinja i zapuštenost. Raskoš u neočekivanim stvarima koje inače nigde i nikom nisu predmet raskoši. Najhladnija i najzdravija voda na svetu. Najčudnije kuće, koje otkako su postale izgledaju ruševne i sklone padu, koje izgledaju nezdrave, a u kojima se živi dugo i prijatno kao malo gde. U govoru ljudi i žena karakteristični samoglasnici bez boje i jasne granice, od kojih govor dečaka i devojčica izgleda kao nehatno gukanje. /.../ Sve je to zatrpano tišinom.*"[30]

A u drugom doživljaju on je pisao kao u *Omerpaši Latasu*:

"Ni u julskim danima Sarajevo nije bez svežine. Osvane vedro i sunčano jutro. Ali čim odani i sunce odskoči, pojave se nad Bakijama i oko Trebevića beli oblaci, guste bele, srbrnaste i sive mase. I ti oblaci, pošto porastu do neke mere, stoje tako povazdan, nepomični i teški iznad varoši, koja je u punom suncu, i sami obasjani suncem. /.../ Dokoni ljudi po baščama i čardacima, pijući kafu i pušeći duhan, imaju stalno pred očima te oblake kao bele svilene carske čadore koji u njihovoj mašti izazivaju pojave i prizore nejasnih pohoda i ratovanja i slike čudne, neumerene sile i raskoši."[31]

Od predmeta islamske civilizacije Andrić se tako spuštao u dušu ljudi Bosne i njihove historije:

"Čudnovata i naročita vrsta humora koju često susrećete kod ljudi u Bosni i Hercegovini. Oni svoje

29. Ibidem, 307.
30. Ibidem, 292-293.
31. Ibidem, 307-308.

šale kazuju ozbiljna, nepomična lica. A te šale su tako bliske nimalo šaljivoj istini da ih je teško raspoznati i prihvatiti kao šale."[32]

Uzdržan prema svemu u vezi sa Sarajevom, čak i u onom anegdotalnom, Andrić je pisao:

"U sarajevskoj čaršiji kruži uvek poneka uzrečica, kratka i naoko bez smisla, koju čaršijski ljudi ponavljaju neumorno, u svakoj prilici, dajući joj smisao koji žele i koji im trenutno treba, uvek šaljiv, opscen ili podrugljiv."[33]

Ali mu je bio drag paradoks, izražajna riječ i izreka, i duhovna ravnoteža sarajevskih zanatlija:

"Jedan siromašan musliman s Vratnika nije imao novaca da se ponovi na Bajram. Smogao je svega toliko da kod Jevrejina Pred imaretom 'kalupira' svoj stari fes. A kad je taj fes stavio na glavu i pogledao se u ogledalu, on je s divljenjem i zadovoljstvom uskliknuo: '"E, ljudi, što haljinka izmijeni čojeka, to je čudo.'"[34] *"Onaj što pokriva neki sahan. Među skrštenim nogama mali nakovanj, oči i ruke se gube u sitnim, dobro sračunatim udarcima čekića. I dah je podešen prema udarcu. Sav je čovek jedno sa svojim delom. /.../ Kad se predveče vraćaju kući, uz breg, sa punim zembiljem na leđima, teški su od misli i briga, ali mirni i dostojanstveni, jer se sve u njima drži u ravnoteži."*[35]

Ili, prizor koji otkriva psihologiju malog čovjeka:

"Nekadašnji Višegrad. U svom širom otvorenom dućanu sedi Ramiz, zvani Ramo Svraka. Pored njega stoji, na grudima skrštenih ruku, sitan šegrt. - Ramo! To poziva seljački glas spolja. Dućandžija

32. Ibidem, 281
33. Ibidem, 318.
34. Ibidem, 319.
35. Ibidem, 391.

ne okreće glave, ne pomiče se s mesta. - Ramo! ponavlja glas, ali nešto tiše ili manje odlučno. Ramo ne pokazuje ni najmanjim pokretom da je čuo. Tišina, a zatim isti glas, malo izmenjen. - Ramizaga! - Idi vidi šta hoće! kaže Ramo svome šegrtu, ostajući na svom mestu, kao nepomičan trijumfator."[36]

Ili dosjetka dokoličara Ibre i Huse, "kraj starog turskog groblja":

"Šta je, šta si se zamislio i šta li tako duboko misliš? - Mislim nešto: kao ti umro, pa te pokopali u ovo isto groblje. A ja sjedim isto ovako i pijuckam, ali sâm. Pogledam kako iznad tebe pase krava, pa ću tada reći sam u sebi: 'Bože, kako se Ibro promijenio; ni onaj čovjek, ni dao Bog!' Ćute jedno vrijeme obojica. A onda se javlja Ibro. - A ja kad budem sjedio ovdje i gledao tvoj zapušten grob i iste ovakve krave kako pasu po njemu i, kô krave, čine svoje - reći ću samo: 'Isti istovetni onaj Huso, kakav je uvijek bio!'"[37]

Ali, u vezi sa smrću on je tonuo u skepsu vlastite spoznaje: *"Mislio si da znaš šta je to smrt zato što si umeo da napišeš nekoliko poetičnih reči o turskim grobljima, a sad vidiš da to nema prave veze ni sa životom ni sa smrću."*[38] Da bi se upitao i odgovorio slijedom historijske teze svoje dizertacije, ali više genetsko-filozofski:

"Zašto balkanske zemlje ne mogu da uđu u krug prosvećenog sveta, čak ni preko svojih najboljih i najdarovitijih predstavnika? Odgovor nije jednostavan. Ali čini mi se da je jedan od razloga odsustvo poštovanja čoveka, njegovog punog dostojanstva i pune unutarnje slobode, i to bezuslovnog i dosto-

36. Ibidem, 473.
37. Ibidem, 495.
38. Ibidem, 281.

jnog poštovanja. /.../ Taj nedostatak mi svuda nosimo sa sobom kao neki istočni greh našeg porekla i pečat manje vrednosti koji se ne da sakriti."[39]

Kao da je nastavljao dalje svoju historijsku koncepciju o pogubnosti turske vladavine i Istoku, Andrić je pisao:

"Suviše je ovaj narod patio od nereda, nasilja i nepravde, i suviše navikao da ih podnosi sa podmuklim roptanjem ili da se buni protiv njih, već prema vremenima i okolnostima. Između zlokovarnih, osvetničkih misli i povremenih pobuna prolazi im gorak i pust vek. Za sve drugo oni su neosetljivi i nepristupni. Ponekad se čovek pita da nije duh većine balkanskih naroda zauvek otrovan i da, možda, nikad više neće ni moći ništa drugo do jedno: da trpi nasilje ili da ga čini."[40] *"U našim krajevima koji su bili pod Turcima"*, - nastavljao je Andrić svoju misao iz dizertacije, - *"naročito onim najzaostalijim, tragovi robovanja vide se nekad manje, nekad više, a ima trenutaka kad pred nama iskrsnu svi odjednom, u punoj svojoj težini. Tada vidimo da je tu sačuvan život, ali po cenu koja je skuplja od vrednosti života samog, jer se snaga za odbranu i održanje pozajmljivala od budućih naraštaja, koji su se rađali zaduženi i opterećeni. U toj borbi preživeo je goli nagon za odbranom života, dok je život sam izgubio toliko da mu nije ostalo mnogo više od samog imena. Što stoji i traje, okrnjeno je ili iskrivljeno, a što se rađa i nastaje, u zametku je zatrovano i ojađeno. Misli i reči ovih ljudi ostaju nedovršene, jer su u korenu zasečene."*[41]

39. Ibidem, 309.
40. Ibidem, 318.
41. Ibidem, 458.

U doživljaju kuća Bošnjaka Andrić je osjećao egzotično tajanstvo izdvojenosti, zatvorenost njihove porodične intime za ljude iz drugog svijeta: *"Karakteristika muslimanskih kuća. Čim pređeš turski prag, nađeš se odjednom /ali odjednom!/ u posve novoj sredini koja u najmanjoj mogućoj meri zavisi od spoljnjeg sveta, okružen mirom i samopouzdanjem utvrđenog, odvojenog i izdvojenog porodičnog života koji nam svojom tišinom govori da se sve zna /sve što treba znati!/ i da nema potrebe da se išta pita, kazuje i tumači."*[42]

Uz tajanstvo kućnog i porodičnog života, u koji nije mogao prodrijeti pa je zato i ostajao bez bitne estetske i moralne dimenzije Bošnjaka u svome djelu, Andrića je iritirao i njihov ponos kao način društvenog ponašanja koji je u njemu izazivao socijalne komplekse. *"Aganagići žive od svoga* ***nama*** */nâm /turski/ ponos"*, - pisao je on i objašnjavao sa težnjom unižavanja.

> *"To izgleda smešno i neverovatno, ali je tako, i to će vam kazati svak u Sarajevu. /.../ Da čovek stane da ispituje ovog Aganagića i njemu slične, šta je upravo taj njihov ponos, na čemu je zasnovan, kuda vodi - ali da ih to pita ne ovde u Sarajevu gde su oni jedna od pet prvih porodica i gde nikom ne odgovaraju na pitanja, nego da ih pita na nekom sudnjem danu gde nema obmane ni samoobmane, laži ni uvijanja - niko od njih ne bi mogao dati odgovora. Pa ipak, tako je, taj ponos postoji; ne bi trebalo da postoji ni da se naziva ponosom, jer ponos i nije nego šuplja predrasuda, nadmena oholost i drska varka, ali postoji i naziva se. On je činjenica, štetna, naopaka, oduvek besmislena a danas apsurdna, ali -*

42. Ibidem, 441.

činjenica. I ta činjenica - aganagićevski ponos - uticala je iz naraštaja u naraštaj na njihovo mišljenje i osećanje, tako da im je prešla u narav i da određuje njihove postupke i utiče na postupke drugih prema njima, da i dan danas u stvari od nje žive. Da, žive, jer oni tu svoju urođenu sposobnost da se nametnu drskom silom uobražene veličine udišu sa prvim dahom, jedu celog života kao hleb, i ne samo kao hleb, nego i kao meso i kao kolač, troše je i uživaju kao raskoš i otmenost koju im svak bez pogovora priznaje; i tako im ona postaje drugom prirodom, da njome primaju i ocenjuju sve oko sebe i da kroz nju svet gleda njih. /.../ Ali kad bi se društvo setilo i usudilo da samo jednom postavi pitanje njihovog ponosa, šta je on u stvari i na čemu je zasnovan, onda bi moglo dobiti samo jedan odgovor: ni na čemu nije zasnovan, jer ne postoji u stvari; postoji samo njihova urođena sposobnost da se nametnu, a ta sposobnost ima snagu stihije, ukroćene, u porodične svrhe upregnute, lukavo i bezdušno iskorišćavane stihije. /.../ Tako je s Aganagićima, tako i sa onih ostalih nekoliko njima bliskih i sličnih velikih porodica. Jer, na kraju, od lažnog novca živi se sito kao i od pravog, samo ako čovek uspe da taj lažan novac proturi kao pravi, i ako pri tom uspe da ostane neotkriven",[43]

završavao je Andrić s animozitetom i psiho-emocionalnom odbojnošću prema ponašanju i držanju dostojanstva uglednih bošnjačkih porodica, iako od toga nije imao ni on ni drugi osobne štete. I to je bio jedan, unutarnji, razlog što je ovaj narod i njegov svijet, njegova historija, za Andrića, i pored proučavanja,

43. Ibidem, 503-505.

i nastojanja da ga izvorno doživi, upravo stoga što je ono bilo selektivno i ispunjeno predrasudama i odbojnom koncepcijom iz njegove nacionalno-romantične teze, - ostajao okružen neproničnošću duha i karaktera, života u historiji i islamskom kulturnom krugu u sklopu Turske carevine. Kao da je svojim odbijanjem tog duhovnog utjecaja sam sebi postavljao zaslon pred viđenjem i uviđanjem one toplije dimenzije toga svijeta.

> *"U Herceg-Novom postoje na nekoliko mesta starinske česme ili samo tragovi česama. Po izgrađenim prilazima, po zidu ili podzidama vidi se da su tu neke česme bile oduvek, još u tursko vreme a možda i ranije. Neke od tih česama već su presahle ili zapuštene, i tako propale da im se jedva naslućuje trag. Neke još teku jakim, svetlim mlazom, a neke cure ili samo kaplju kao rakijski kazan. Kod nekih je još sačuvana karakteristična turska lula od kamena, već izlizana od ruku i nagrižena od vremena, a kod nekih je potpuno nestala i zamenjena železnom cevi docnije austrijske epohe. Neke su utvrđivane cementom našeg vremena, a iznad njih su još vidljivi tragovi turskog natpisa koji više niko neće nikad pročitati.../.../ Slušajući šapat česme pored koje sedim, ja zamišljam njeno poreklo, njen postanak i tok do ovog mesta i oblika. Gledam naraštaje onih koji su se na njoj napajali ili njenom vodom prali, kvarili je, mutili, čistili i obnavljali kroz razna vremena. Vidim tvrde Turke Novljane kako, zasukanih rukava i bosi, čuče na ovim pločama i uzimaju avdest. Čujem, čini mi se, šapat kojim zahvaljuju Bogu na njegovom daru i mole pokoj i za dušu onog ko je ovu česmu uhvatio, ozidao i učinio je pristu-*

pačnom svojim savremenicima i onima koji će doći posle njega. Vidim i redove gradske dece koja pune svoje krčage ili bakrene sudove, ne misleći ni na šta drugo do na svoju igru i graju. I putnika ponekad vidim, jednog od hiljada koji su se u prolazu ovde zaustavljali, tražeći od skromne česme okrepe i odmora. Privezavši konja malo podalje, sedi u dragoj hladovini koju će već idućeg časa napustiti zauvek. I vojnike neke često gledam, ratnike prošlih vekova i nestalih carevina, kako se prašni i ožedneli nestrpljivo guraju oko sporog mlaza ove vode."[44]

Tako je Andrić pripovijedao o tajanstvenom i pomućenom doživljaju historije prošlih carstava.

Na drugoj strani, suglasno svojoj koncepciji da je sve zlo nepovjerenja došlo u naše krajeve s Turcima, ali formalno ostavljenoj u sferi nagađanja, Andrić je pisao:

"Razgovaram sa bosanskim seljakom /istočna Bosna/. *Dobronamerno i, možda, naivno govorim mu o važnosti i potrebi higijene. On me gleda sumnjičavo. Očigledno je da naslućuje podvalu i da u mislima ispituje neke moje zadnje namere, a da manje sluša ono što mu govorim"*, - priča Andrić naslućujući u njemu turski kompleks jer je pranje i čišćenje došlo sa Turcima u ove krajeve. - *"Od tog njegovog pogleda i moja dobra volja malaksava i reč mi se mrzne na usnama. /.../ Kad se uselilo to bolesno nepoverenje u dušu bosanskog čoveka, u vezi sa kojim istorijskim događajem i društvenim promenama?"* - uzvikuje on proširujući osnovu toga ponašanja: - *"Moglo bi*

44. Ibidem, 506-507.

se mnogo nagađati i nabrajati, pravi odgovor se ipak ne bi našao."[45]

I nije Andrić bez dubinskog idejnog razloga ispisao ni zapis iz razmatranja Gavre Vučkovića o hercegovačkom ustanku 1875.-1876.:

> *"Zaludu su bile proklamacije o jednoj krvi, o jednom jeziku, o jednim običajima, jer je vjerski fanatizam zaslepljivao oči bratske, te nijesu mogle dogledati u istinu i zajedničku budućnost. Dokle god zajednička prosveta i izobraženje naroda raznih sekta ne dođe, nikad se neće doći do solidarnosti između jednog naroda, raznih sekta, niske kulture."*[46]

Sve ove Andrićeve teme bile su prisutne i u njegovim iskazima Ljubi Jandriću, ali misli, opažanja, suđenja bila su razgovjetnija i moralno blaža, emocionalno stišanija i duhovno prisnija. Manje uzdržan od apstrakcije *Znakova pored puta*, on je sada išao u jasnost pričanja iznad podataka, misli, ideja. Kao da je preko Jandrića želio da uspostavi most pomirenja sa bošnjačkim čitaocima, i da ostane na etičkom nivou Nobelove nagrade, sada bez vlastitih frustracija i paranoidnih kompleksa, u sigurnosti pod njenim okriljem, i bez romantičarskog ugađanja nacionalnim mitovima, osobito kada je ovaj narod priznat kao posebna nacionalna činjenica i politički faktor. I u razgovorima s Jandrićem Andrić je govorio o islamu i Istoku, ali bez "otrova" koji je u svojim djelima do tada redovno uzimao kao njegov sinonim i iznosio kao njegovu suštinsku supstancu. *"Iz dna duše"*, - govorio je on paradoksalno romantičarskim krajnostima svojih historijskih

45. Ibidem, 488.

46. Ibidem, 502.

romana i pripovijedaka, - *"mrzim preterivanja bilo koje vrste. Zato u takvim prilikama upirem prstom na Muhameda koji je u Kuranu rekao: 'Ne volim one koji preteruju!'"*[47] Na drugom mjestu on ispravlja ovu blasfemičnu formulaciju, jer je za sljedbenike islama Kur'an Božiji govor, a ne govor Muhammeda, i kaže: *"Ne stoji slučajno u Kuranu: 'Bog ne voli one koji preteruju.'"*[48] Omaške ove vrste, koje je utvrdio Aleksandar Popović, i mnoge druge historijskog i kulturnopovijesnog karaktera o Bosni, Turskoj, o Bošnjacima i Turcima u suprotnosti su sa Andrićevim riječima, kojima je on htio da istakne i utvrdi znanstvenočinjeničku podlogu svojih djela: *"...Znanje stranih jezika znatno mi je pomoglo u traganju za izvornom građom o istoriji Bosne; ja sam dobar deo mladosti i života proveo po arhivama i bibliotekama u Budimpešti, Krakovu, Carigradu, Beču, Rimu, Vatikanu, Madridu, Berlinu, Parizu i drugim gradovima Evrope. Bez preterivanja mogao bih reći da sam prevrnuo gotovo svaki dokument koji se odnosi na prošlost Bosne, a da ne govorim o štampanoj literaturi. Pa i više od toga: morao sam da proučavam turske izvore i turska dokumenta, istoriju turske države, posebno doktrinu islama i islamske religije, hrišćanstva i slično. Bez toga ne bih ni mogao da pišem istorijske pripovesti."*[49]

U svojoj sklonosti prema mudrosti i tradicionalnom iskustvu Andrić se prepuštao i poslovicama Istoka. *"'Čovek je dužan svome zavičaju'* - volio je često da navodi ovu istočnjačku misao,[50] piše Ljubo Jandrić. *"Arapska poslovica veli: 'Jezik slavuja u ropstvo odvodi'"*,[51] govorio je

47. Jandrić, 29.
48. Ibidem, 271.
49. Ibidem, 148.
50. Ibidem, 32.
51. Ibidem, 34.

on indikativno u vezi s neprilikama u koje može pisac upasti zbog svoga pisanja. Među islamskim narodima Andrić je više cijenio Arape od Turaka. *"Arapi su svet sa jakim i dubokim korenom. Njihova kultura zauzima značajno mesto u svetskoj kulturnoj riznici"*,[*52] isticao je on. *"Za mršavljenje je najbolje poslušati Kuran: 'Prestani jesti kad ti je najslađe'"*, - govorio je on Jandriću. - *"A da znate, Muhamed se, kažu, posle posta znao omrsiti sa tri-četiri hurme."*[*53] A zatim bi opet pogriješio kao u *Omerpaši Latasu*, što je kasnije ispravio Popović: *"Slikari su čarobnjaci./.../ Njima se ne piše dobro u Kuranu. Kad umru i dođu pred Boga, on će im kazati: 'Hajde sad ovde stvarajte likove.'*[*54] *Kako neće moći da ih stvore, Bog će ih uzeti za perčin i strmoglaviti u pakao. Jer, prema svetim knjigama, samo je njemu, Bogu, dano da iznova stvara likove."* Da bi opet, iznova afirmirao arapsku mudrost: *"Arapi kažu: 'Šejtan je otac brzine.' Imamo i mi lepu poslovicu: 'Idi mudro, ne pogini ludo.'"*[*55] *"Lepo su kazali stari Arapi: 'Najbolji su oni vladari koji traže društvo mudrih ljudi, a najgori su oni mudri ljudi koji traže društvo vladara.'"*,[*56] govorio je Jandriću, a u drugoj prilici je pripovijedao:

> *"Nekad su vladari u istočnim zemljama pa i u nekim drugim, čak ako su i bili nepismeni, držali na dvoru bar po jednog, ako ne i više pesnika. Oni su njihovo prisustvo osećali kao potrebu. I kad bi dolazilo do prevrata, onda bi pobunjenici ubili vladara, njegove ministre, ali bi obavezno uzimali život i pesnicima."*[*57]

U prijelazu na djela osmansko-islamske arhitekture u Bosni, Andrić je postajao emocionalno uzdržljiviji,

52. Ibidem, 66.
53. Ibidem, 257.
54. Ibidem, 354.
55. Ibidem, 369.
56. Ibidem, 243.
57. Ibidem, 238-239.

bliži svome kontraverznom doživljaju bošnjačkog svijeta. I dok je gledajući na munaru i kupolu Begove džamije u Sarajevu, iznad žutih krošanja drveća, u divljenju uzvikivao: *"Kakva lepota!"*, i pred česmom sa dvije lule u vanjskom zidu harema evocirao svoje dječačke uspomene, - u dvorištu Husrev-begove Kuršumlije medrese u Sarajevu, on je zapitao Ljubu Jandrića: *"Zar vas ne iznenađuju tišina i ovaj mir? Pogledajte i oslušnite načas tu* ***sleđenu tišinu*** *koju ćete sresti u svim tekijama, medresama, džamijama i uopšte u svemu što pripada islamskom svetu. To je neka* ***ledena a lepa tišina koja vas dočeka s nevidljivim zidom****. Mene je muslimanski svet naučio tihosti koja mi je koristan savetnik u životu. /.../* Pokazuje mi ćelije u kojima su živjeli derviši. U svakoj se ložilo; na krovu su lijepo izvedeni dimnjaci s lulom na vrhu. Zatim upire prstom na natpis iznad vrata: *"Ovde je zborno mesto dobrih i dom savršenih." /.../ - Kod muslimanskog sveta primetno je zadovoljstvo sitnim stvarima, što mi se uvek dopadalo* - reče pošto smo obišli derviške ćelije...",[*58] zapisuje Jandrić slijedeći grešku svoga vodiča, jer u tim sobama nisu živjeli derviši nego softe, učenici medrese, dok je derviško obitavalište bilo u susjednom hanikahu. Međutim, uprkos svojim oscilacijama između "otrova" i mudrosti, između prijetećeg tajanstva i dobroćudnog, zanesenog otkrivanja ljepote, Andrić ni na posmrtnom ispraćaju nije mogao proći bez evokacije islamske molitve u zavičajnoj fugi "višegradske staze" kao nekog pokajanja koje su mu slučajno, nenamjerno priredili štovatelji njegova djela: *"U trenucima kad me zamarao i* ***trovao*** *svet u kom sam po zlu slučaju živeo i čudom se održavao u životu"*, - izgovarao je glumac

58. Ibidem, 125-126.

Andrićeve riječi uz zvuke Bachove muzike, - *"kad se mračio vidik i kolebao pravac, ja sam tada pobožno prostirao preda se,* ***kao vernik molitveni ćilim****, tvrdu, ubogu, uzvišenu višegradsku stazu koja* ***leči svaki bol i potire svako stradanje****, jer ih sve sadrži u sebi i sve redom nadvisuje. Tako,* ***po nekoliko puta u danu****, koristeći svako zatišje u životu oko sebe, svaki predah u razgovoru, ja sam prelazio po jedan deo toga puta sa koga nikad nije trebalo ni silaziti..."*[59]

Višegrad, Travnik i Sarajevo bili su za Andrića tačke u kojima se njegov doživljaj Istoka, u obliku turskog utjecaja, dodirivao sa Bosnom i Bošnjacima, ali po pravilu na zamračen, zloćud, i nastran i zlehud način, u hronikama o ova tri grada, kao neka vrsta na selektivnoj građi zasnovane historijske predstave turske vladavine. Međutim, u potezu od *Znakova pored puta* pisac se Jandriću duhom mnogo otvorenije i emocijama svjetlije iskazivao, sa manje nacionalno-romantičarskih opterećenja, a više blagonaklonosti, snošljivosti i razumijevanja. Jer to je bilo vrijeme da se, poslije Nobelove nagrade, i rješavanja egzistencijalnih strepnji i trauma, te upadljivog kulturno-političkog angažiranja, i kod bošnjačkih čitalaca popravi utisak o sebi i ublaži dotadašnja recepcija njegova pripovjedačkog stvaranja. Vidljiva je bila pri tome kod Andrića genetska, ne samo duhovno-kulturna linija od Turaka prema Bošnjacima, nego i suprotan utjecaj, slavenska asimilacija Turaka. *"Kad razmišljam o Bosni i njenim ljudima, čini mi se da sam celog života postavljao sebi pitanje: šta su nam Turci dali, a šta uzeli?"* - govorio je Andrić dodajući da se ne protivi izreci da *"osvajač uspeva da*

59. Ibidem, 392.

zadrži pokorene zemlje jedino onda ako od pobeđenog naroda primi njegove vrline. Moj zaključak bi se mogao svesti na to da su Turci za vreme bavljenja u Bosni postupili mudro što su mnoge stvari preuzeli od domaćeg, hrišćanskog sveta. Zar zadržavanje narodnog jezika u širokoj upotrebi, načina obrade zemlje, gajenja stoke, mnogih običaja - to najbolje ne potvrđje? Iako su ostavili mnogo, ipak se mora priznati da su i oni na podlozi bosanske zemlje, bosanskih ljudi i bosanskog podneblja trpeli znatne uticaje.",[60] što je bilo suprotno jednostranosti njegove doktorske dizertacije. Bosna u prošlosti Andriću je bila romantičarski uzbudljiva upravo zbog raznovrsnosti naroda, vjera i civilizacija.

"Teško je" - objašnjavao je Andrić svoj doživljaj - *"u Evropi naći zemlju koja bi bila tako zanimljiva kao što je Bosna. Uplitanje svetova, sukobi, sudbine i zbivanja - sve je to podizalo deo po deo ove balkanske zemlje. U narodu sam zabeležio rečenicu"* - nastavljao je on, iako ju je mogao naći i kod Karadžića i kod Kapetanovića Ljubušaka - *"koja bolje od svih istorijskih i sociooloških rasprava govori o Bosni i njenoj prošlosti: 'Otac mi klanja, majka mi se krsti, a ja gledam pa se kamenim!' Eto, to je povest Bosne. Reč je o vremenu kad čovek nije bio siguran u kojoj će se veri roditi, a u kojoj umreti. Ako pođete za njenim imenom, ko zna na šta ćete sve naići",*[61] otvarao je on problem imena Bosne, ali ga nije komentirao.

"Meni je, vidite, draža sredina s mešanim stanovništvom kakva je, recimo, Bosna", govorio je on u drugoj prilici sa prizvukom suvremenog političkog trenutka. *"U duhovnom i materijalnom životu takvog sveta ima više dinamike, pokretačke želje*

60. Ibidem, 37-38.

61. Ibidem, 142.

za prestižom i zanimljive uzajamnosti koja izvire iz zajedništva. Inače, Bosna i Hercegovina se lepo dopunjuju kao lice i naličje jednog harmoničnog predmeta. Kad bih, kojim slučajem, ponovo dolazio na svet, bio bih nesrećan ako se opet ne bih rodio u Bosni."[62]

A na više mjesta je iznosio, mozaički, crte grube, svojeglave i vrletne bosanske karakterologije u izrekama, postupcima i prizorima Bosanaca i stranaca o njima, ali i osobine plemenitosti Bošnjaka. *"...Prvi došljaci iz Austro-Ugarske začuđeno* /su/ *govorili: 'Bosna, to je: nema, neću i ne može!'"*[63] A *"jedan siromašak iz Višegrada, sevap sirotinja"* došao je, u proljeće, preduzimaču austrijske firme kod kojeg je radio i zatražio da ga posve isplati: *"Je li ti mala nadnica"*, pita ga preduzimač. *"Nije"*, kaže siromašak. *"Da nisi našao bolji posao?" "Nisam". "Pa zašto onda to činiš, ostaće ti djeca gladna i bosa?" "Neka ostanu! Mene zovu i gora i voda, moram ja za svojim putem, pa šta mi bog dadne.",*[64] pripovijedao je Andrić o psihologiji srpskog seljaka.

Život žene u Bosni, nastavljao je Andrić, bio je nekad *"do te mere težak da je jedan mletački trgovac kazao: 'Više bih volio biti konjče u Veneciji, nego žena u Bosni!'"*, i nastavljao je ističući pojam zla u životu: *"O teškom životu bosanske žene govore i stihovi narodne pesme koju sam čuo i zabeležio u okolini Travnika: "Poletjela šaren-ptica perja šarena,/ U perje se zavijala od zla vremena,/ Kao moma od zla vojna prve godine.""*,[65] čime je zapravo još jednom potvrdio svoj doživljaj integralnog zla kao bitne supstance života i historije u Bosni, i usmjereno traganje za njim po diktatu vlastitog bića.

Govoreći o Bošnjacima Andrić je isticao ono tromo,

62. Ibidem, 37.
63. Ibidem, 159.
64. Ibidem, 61.
65. Ibidem, 124.

tvrdokorno, nepredvidivo i neobično u njihovu karakteru i njihovim postupcima. Pri tome se služio i suvremenim anegdotama, kao što je ona o "bosanskoj tačnosti" u dijalogu između zapovjednika austrijske vojske u Višegradu i jednog mještanina-trgovca, naravno u vlastitoj obradi i interpretaciji. U nadmetanju čiji će momak obaviti kupovinu u zadanom vremenu, trgovčev se nakon *"deset dekika"* vratio neobavljena posla; *"nikako da nađem nanule"*, pripovijeda Andrić sa netačnom folklornom stilizacijom kao da su Bošnjaci po sokaku u nanulama hodali.*[66] A na kraju druge anegdote, o tromosti i mrzovolji mehandžije, prelazeći tako na srpsku sredinu, Andrić komentira: *"Nije stoga ni čudo /.../ što su prvi došljaci iz Austro-Ugarske začuđeno govorili: 'Bosna, to je: nema, neću i ne može!'"*[67] Ali Andrić cijeni i bosanski duh, *"verbalno nadmetanje između Bosanaca i Hercegovaca"*, koje se *"već pretvara u duhovni odnos koji podstiče i jedne i druge"*, te *"navodi stihove iz jedne sarajevske narodne pjesme: "Izgorješe mostarske svijeće kontajući sarajevsko blago"*, i uz to dodaje: *"Pitali u Stambolu Šeh Juju kako je mogao da ostane u Mostaru, a on će njima: 'Glas Svevišnjeg dolazi iz Mostara.'"*[68] Drugu narodnu priču, ovog puta istočnu, Andrić je lokalizirao u Sarajevu. On je naziva "šaljivom", mada ona zaista govori o iskušavanju sudbine u koju njen junak vjeruje:

> *"Nekad su se u Bosni mnogo prepričavale šaljive priče. Sećam se jedne koja je dugo kružila sarajevskom čaršijom. Bio je u mahali neki čovek koji je u svemu bio baksuz. Dvojica uglednih ljudi - aga i beg - koji su imali sedište u Konaku, odluče da se i*

66. Ibidem, 169.
67. Ibidem, 159.
68. Ibidem, 241.

sami uvere u baksuzluk toga siromaha. Pošalju ga na Baščaršiju da kupi neku robu i da se preko Careve ćuprije odmah vrati u Konak. Kad je ovaj otišao u kupovinu, vojska rastera sav svet, zatvori ćupriju i na sred pustog mosta stavi kesu punu dukata. Aga i beg stali na prozor Konaka i seire gledajući na ćupriju. U tom naiđe onaj baksuz, mirno prekorači preko kese i produži u Konak. 'Ama, šta ti bi?' korio ga je aga. 'Mi ti, bolan, na sred ćuprije stavili punu kesu dukata, pa što se ne sagnu da je uzmeš?' 'Eh, dragi efendija' - odgovori siromah - 'petnaest godina prelazim ja džaba preko te ćuprije, a kad sam se sada vraćao odlučim da prvi put u svom životu pređem preko nje žmureći.' 'Ej, vala, baš si baksuz!', reče aga i svi se u Konaku grohotom nasmejaše.",[69]

završava Andrić svoje pripovijedanje sa naglaskom na suštini moralnog paradoksa, bez obzira što je njegova lokalizacija događaja sa pogledom iz Konaka na ćupriju bila nemoguća.

"Ja bih /.../ Bosnu nazvao duhovnom domovinom, a kad nekom kraju date takvo ime, sve ste priznali! Bosanski ljudi su prema snazi svoga umeća stvorili svoje običaje, humor, igre, pesme, zagonetke i legende, svoj eglen - i to mnogo pre nekih drugih naroda koji se na sav glas hvale svojim dubokim duhovnim zaleđem",[70]

govori Andrić u drugoj prilici, podrazumijevajući pod nazivom "bosanski ljudi" zapravo Bošnjake, ali se još uvijek, u januaru 1974., ustručavajući da ih tako izričito nazove.

---

69. Ibidem, 247.

70. Ibidem, 296.

Na pitanje šta misli "o književnosti u Bosni", Andrić je odgovarao sumarno, nedovoljno obaviješten o bošnjačkoj književnosti, slijedeći Evansa, kojemu je, kao zapadnjaku, davao više povjerenja nego očiglednim znanstvenim činjenicama, koje su o toj temi odavno bile poznate:

> *"U Bosni ranije, čak ni u vreme dolaska Austrije, nije bilo književnosti u evropskom smislu te reči. Ali je zato bila razvijena usmena književnost. Evans u svojim putopisima kaže da Bosanci tako lepo pričaju da se njihovo kazivanje može meriti s mnogim evropskim pripovedačima, iako su Bosanci mahom nepismeni. Do koje je mere u Bosni razvijena strast za pričanjem, veli Evans, najbolje se vidi po tome što se kakav krupan događaj - ubistvo, nesreća, suša i slično - u narodu tako shvata kao da je važnije kazivanje ili priča o tom događaju nego i sâm događaj! Putopisac dalje navodi da u Bosni nije razvijena muzika, ali da Bosanci imaju mekano uho za sve što se zbiva oko njih."*[71]

Tako kazuje Andrić, a Jandrić ispod teksta nalazi odgovarajući iskaz u Evansa koji je Andrićevo kazivanje daleko razvilo.

"Sve me nešto vuče u Bosnu", govorio je Andrić u junu 1974., uprkos odluci da prestane putovati po svijetu, ističući mišljenje austrijskih liječnika da se star i bolestan čovjek najlakše oporavlja i liječi tamo gdje se rodio.[72] Ali njega je u Bosnu vukao i njen drukčiji svijet, u kojemu se uz svojeglavost krilo i dosta mudrosti i urođenog aristokratizma: *"Kad neko u Bosni krene na put, a u tom času padne kiša, za njega se obično kaže: 'Ima*

71. Ibidem, 38.

72. Ibidem, 331.

jaku nafaku!'",[73] pripovijedao je on. *"Kad bi Višegrađani"*, - vraćao se on svome bošnjačkom zavičaju, - *"primili malo više vezirskog adeta od ljudi sa Lašve, a ovi, opet, nešto od one lakoće u maštanju koju poseduju stanovnici pored Drine, gde bi im oboma bio kraj..."*[74] I mada ju je smatrao *"tamnim vilajetom na Balkanu"* i isticao *"Turci su Bosnu prozvali: tuhafli vilajet, što znači "budibogsnama zemlja"",*[75] Andrić je priznavao ovog puta suprotno svojoj dizertaciji: *"Poklonimo se dobrima koja su donesena iz Turske /.../. Turci su govorili: 'Kome Bosna, tome dosta'. A u krajiškim pesmama koje je sakupio Kosta Herman naišao sam na stih: 'Bez Bošnjaka nema junaka'..."*[76]

Andrić je od svojih djela pripovjedački odstupao i kada je izričita riječ o bošnjačkom svijetu, ne smatrajući ga više duhovnim i moralnim, društvenim i kulturnim derivatom Turaka, i njihovim etničkim izdankom, što je bilo i razumljivo godine 1968. "Govori mi dugo" - svjedoči Jandrić - "o bosanskim Muslimanima, o njihovoj istorijskoj sudbini i o tome kako su se u prošlosti mnogi trudili, polazeći pri tome svaki od svojih interesa, da ih premame na svoju obalu; tek sa socijalističkom revolucijom stvoreni su uslovi za punu ravnopravnost i jednakost Muslimana sa ostalim narodima i narodnostima Jugoslavije. A to je značajno ne samo za jačanje bratstva i jedinstva nego i za duhovni razvoj samih Muslimana."[77]

Često se, međutim, Andrić vraćao i onom drugome duhovnom izvorištu svojih pripovjedačkih djela, srp-

73. Ibidem, 230.
74. Ibidem, 68.
75. Ibidem, 385.
76. Ibidem, 247.
77. Ibidem, 37.

skoj narodnoj pjesmi, onoj Višnjićevoj, kao kosovskom arhetipu svoga bića:

> *"Na moju mladu dušu ništa nije ostavilo takav pečat kao narodna pesma. Ona me je i u snu i na javi uzimala za ruku i odvodila na Kosovo, na megdane, u hajdučke družine. I danas kad čujem stih narodne pesme, ja se sav uzbudim i naježim. Sećam se, recimo, pesme 'Početak bune protiv dahija.'; ima jedno mesto u toj pesmi koje je znalo da me zanese i ošamuti. Čitajući, ko zna po koji put, te stihove, u svakom glasu osećao sam suzu: 'Drino vodo, plemenita međo/ Između', Bosne i između' Srbije!/ Naskoro će i to vreme doći/ Kada ću ja i tebeka proći /preći!/,/ I čestitu Bosnu polaziti.'"*

Ali, Andrić je asocirao i druge stihove, po slijedu svoje psihičke nastrojenosti, među kojima i *"onaj stravičan, zaliven krvlju i bolom stih iz pesama o kosovskim bojevima: žNosi desnu u lijevoj ruci!'"*, poredeći Višnjića sa Šekspirom. Da bi se na kraju, upotpunjavajući i u ovim kasnim godinama autoportret svoje vlastite patološko-umjetničke sklonosti za krvavim i mučilačkim, prisjetio *"i onih opornih /oporih?/ a lepih stihova o Bosanskoj krajini koji bi mogli da uđu u svaku antologiju svetskog pesništva: 'Oj Krajino, krvava haljino,/ S tebe uvijek započinju kavge,/ S krvi ručak, a s krvi večera, svak krvave žvaće zalogaje/ I krvavom otire se rukom'."*[78]

Poznat po tome da je nerado govorio o izvorima svojih historijskih proza, Andrić je pripovijedao svome sabesjedniku o teškoćama skupljanja dokumentarne građe. *"U Dubrovačkom arhivu stoji: 'Šaptom pade Bosna'"*, govorio je on smatrajući to posljedicom izdaje velikaša, a kao svjedočanstvo o duhovnom

78. Ibidem, 230-231.

stanju u Bosni pred njen pad, koji on u dizertaciji naziva *"porazom bez slave"*, on je isticao za Hercega Stjepana: *"Kad je umirao u Herceg Novom našla su se tri sveštenika kraj njegove postelje: bogumilski, katolički i pravoslavni. Svaki je računao da polaže pravo na njegovu dušu. Herceg Stjepan se još nije bio ni ohladio, a Turci su ušli u Bosnu. On je dosta šurovao s njima. Uopšte, bosanski velikaši bili su razjedinjeni, neki čak i bez ugleda."*[*79] U nadovezu na ove refleksije Andrić je napominjao *"da fratri precenjuju arhivsku građu, muslimanski sveštenici ne cene, a pravoslavni potcenjuju"*, da bi se na kraju osvrnuo i na vlastito zamagljivanje historijskih izvora: *"Međutim, ni mi, učeni ljudi, nemamo adet da čuvamo ono što nam dođe do ruke."*[*80] Pa i kad ga je Jandrić neposredno upitao "kako ste dolazili do podataka o istorijskim osnovama vaših romana i pripovijedaka", on je, s očitom nelagodom, otkrio samo jednog autora, i onaj izvod iz njegova djela u kojem se govori o dva svijeta u Bosni:

> *"Moglo je bar bez tog pitanja./.../ Mnogo je lakše danas pisati o starini nego u moje vreme. Sad je književniku sve nadohvat ruke: silne enciklopedije, zbornici, naučni radovi, publikovana arhivska građa, leksikoni, prepiska i drugo. Ja sam svoj vid pogubio po raznim podrumima, stalažama, razasutim dokumentima. Eto, recimo, interesovalo me da li se muslimanski svet u Bosni bavio zelenaštvom. I došao sam do zaključka da se nije bavio, ili se bavio veoma malo. U Sarajevu, na primer, samo se neki Odžaktan bavio tim poslom. U narodu, koji ga je po zlu upamtio, sačuvala se pesma o tome: 'Blago tebi kukavice sinja,/ kad ti nisi Odžaktanu dužna.' /.../*

79. Ibidem, 235.

80. Ibidem, 236.

Sećam se, mnogo mi je pomogla knjiga na nemačkom jeziku koju je napisao Mađar Asbot. To je najbolja knjiga o Bosni, izišla u doba Austro-Ugarske; pristojno je pisana, možda se onda meni tako činilo, jer drugih izdanja nije bilo. Koliko ja znam, ta knjiga nikad nije prevedena. Tu sam naišao na zanimljivu prepisku između nekog Engleza i sarajevskog kadije. Piše Englez kadiji i moli ga da mu odgovori šta je i kako je bilo u Bosni pre dolaska Turaka. A kadija će njemu mudro: 'Ko će znati kako je sve ovo izgledalo prije nego što nas je obasjala svjelost islama.'"[81]

Kao da je imao neko osjećanje pripovjedačke krivice, on je još ranije uzvraćao na prigovore koji su se javili u studiji Šukrije Kurtovića i na negativnu recepciju njegovih romana kod bošnjačkih čitalaca. Na taj način je istovremeno moralno pravdao svoju romantičarsku viziju Bosne pod osmanlijskom vladavinom i predstavljanje Bošnjaka: *"Meni se ipak čini /.../ da mi često gubimo strpljenje i prerano ocenjujemo piščevo delo, njegovu angažovanost u društvu i idejni smisao njegove poruke. Pri tom zanemarujemo činjenicu da su ljudi od pera nežna, razdražljiva i afektivna bića, i da se - uza sve to - bave žmenjanjem' i žprekrajanjem' sveta po meri svoga suda i ukusa"*, - govorio je on nastojeći, osnovu tradicionalnog principa "licentia poetica" i suvremenog shvaćanja o autonomnosti stvaralačkog doživljaja, da relativizira pojam konkretne moralne odgovornosti pisca u odnosu prema čitalačkoj publici, smatrajući ga imanentnim stvaraocu, napominjući: *"I sve to, gotovo uvek, čine s dobrim namerama. Uostalom, umetnost sama po sebi navodi pomalo na greh"*, dodaje on. *"Ako ništa drugo,*

81. Ibidem, 353.

u takvim prilikama, vredelo bi bar malo sačekati, pustiti da se stvari slegnu i ohlade i da vreme, kao najmerodavniji sudija, oceni i pisca i njegovo delo. Svi mi možemo i nehotice pogrešiti", uopćavao je on problem književne krivice, *"ali vreme neće. Ono će oceniti i čije je delo, i u kojoj meri, angažovano i progresivno, i naš sud o njemu. I ovde bi se trebalo prisetiti one turske reči o kojoj sam vam govorio: sabur,"*[*82] - naglašavao je on indikativno, uzimajući pojam koji je imanentan moralnom biću Bošnjaka, i otkrivajući imanentno smisao i cilj ovog svoga iskaza o književnoj grešci i moralnoj nepravdi koja se mogla odnositi samo na ovaj narod u njegovim historijskim prozama, iz kojega su i potekle reakcije na Andrića.

To je bilo vrijeme u oktobru 1968. kad se Andrić, preko posrednika Ljube Jandrića, otvarao prema Bošnjacima, da ostavi iza sebe drukčijeg traga makar u budućnosti, i prema njihovoj kulturnoj prošlosti. Sarajevo, grad u kojemu je kao srednjoškolac živio, bilo je kao središte političke i kulturne historije privlačan predmet njegova posebnog zanimanja. Tako je, penjući se uz Vratnik, ovaj toponim objašnjavao *"mnogobrojnim kapijama* /vratima/, *što se lepo vide sa obe strane sokaka"*,[*83] a gledajući *"od Dibek-kafane"* na Gornjim Ćebinama, on je napominjao, okrenut prema Romaniji, kako *"nikad niko nije mogao osvojiti Sarajevo sa one strane". "Nije bilo takve sile koja se mogla onuda probiti. Svi su napadi išli odozdo - od Polja. Tim pravcem nadirao je i vojvoda Savojski..."*,[*84] primjećivao je on, a na tom mjestu Jandrić stavlja tri tačke kao znak svoga ili Andrićeva prekida u pripovijedanju o ovom austrijskom vojskovođi koji je popalio Sarajevo. A na Kozjoj

82. Ibidem, 33.
83. Ibidem, 113.
84. Ibidem, 113-114.

ćupriji Andrić je pripovijedao kako se tu *"izlazilo na sretanje pred one koji su se vraćali iz Carigrada, a ispraćali oni koji su tamo odlazili".*[*85] Svoj doživljaj Bosne kao romantičnog Orijenta Andrić je otkrivao u riječima: *"Kad god sam na Baščaršiji /.../ čini mi se kao da sam u Carigradu. Jer čovek može da prođe celu Evropu, ali Istok će da sretne tek u Sarajevu."*[*86] Pri tome je on izražavao svoju uobičajenu kulturnu prelaznost između Turaka i Bošnjaka, koje je i u ovim razgovorima s Jandrićem, kao i u svojim pripovjedačkim djelima, po imenu poistovjećivao. Samo što je ovdje sve to bilo dato u jednom manje-više blagonaklonom doživljaju i izrazu, a afinitetom prema mudrosti i ljepoti, ali i neobičnosti toga orijentalno-islamskog svijeta, kako ga je on stalno otkrivao i podrazumijevao, i u čijem se razvoju prema Zapadu Andrić pripovjedački zaustavio. *"Turci su imali lep običaj da ulicama daju imena zanata. Poznate su i danas sarajevske ulice s nazivima: Kujundžiluk, Bravadžiluk, Sarači i slično, a ova do koje smo se popeli dobila je ime po zanatlijama koje su pravile ćebad..."*[*87]

A svoju estetiku starih zdanja i prošlih vremena on je izrazio u povodu obnavljanja Morića hana: *"...Ne znam da li ste baš sasvim u pravu što želite da obnovite i stare hanove. Neke stvari moraju otići. Lepota im je u tome što propadaju; ono što se u lepoti rađa, u drugačijoj lepoti propada; takvi su hladni, a strogi zakoni prirode..."* - govorio je on s ambivalentnom namjerom između historije prema kojoj je on imao negativan odnos i estetike starine i propadanja koju je otkrivao s pogledom iz suvremenosti. - *"Sve mi se čini da beogradska Skadarlija i Morića han nisu podizani i za današnje naraštaje"*, -

85. Ibidem, 160.
86. Ibidem, 182.
87. Ibidem, 114.

izjašnjavao se on, ali se i korigirao. - *"Ali džamije i druge bogomolje, ćuprije i sahat-kule jesu... Možda u meni prevladava konzervativan čovek, ali ja bih sada u obnovljenom Morića hanu silno želeo da vidim kongdžije, staru avliju, magaze, štale, konje i ormu, drugim rečima: sav onaj bleštavi život lepog Istoka. A kako ću se osećati kad ništa od toga ne nađem? Sve može osim da prošlost potekne iz početka"*, - zatvarao se Andrić u svoj misaono-emocionalni historijsko-estetski krug. - *"Sve osim da prošlost potekne iz početka."*[88]

Ostajala je tako u njegovu stvaralačkom duhu, kao dragocijeni sediment, romantička patina starih vremena kao umjetnička čežnja i iznos u naslagama historije. Bio je to ujedno osvrt Andrićev na sve što je do tada iz prošlosti doživio i historijski napisao, s pogledom iz vlastite starosti u kojoj je mudrost prolaznosti sa varnicama u vremenu zamijenila afektivnost mladosti, pritisak ličnog duha opterećenog traumama i psihotičkim stanjima.

I pri pogledu na druga stara sarajevska zdanja Andrić je davao komentare od svoje mladosti pa do suvremenog govornog trenutka, sa sugestijom da se oni ukomponiraju u urbanistički razvoj grada. Ali o muslimanskim grobljima, o kojima je napisao mnoge nadahnute redove, progovorio je sada s ikonoklastičkim pragmatizmom poslijeratne komunističke vladavine, ali čak u septembru 1973.: *"Prvih godina iza rata najviše smo muke imali sa grobljima koja su bila zaposela mnogi prostor u Sarajevu. Trebalo je odlučiti: zadržati groblja ili odustati od stambene izgradnje. Bilo je povuci-potegni, dok na kraju groblja nisu uklonjena..."*[89]

88. Ibidem, 225-226.

89. Ibidem, 268.

Godine 1974., kada je *"htio... da se oprosti od šehera"*, on je ponovno meditirao o Baščaršiji: *"Te razlivene ulice na Baščaršiji"* - veli - *"to mi se u detinjstvu najviše dopadalo. Svi se ti sporedni sokaci, mahala za mahalicom, ulivaju na ovaj trg na kome stojimo, kao u svoj poslednji vir. Razvođenje tih ulica ličilo mi je na najzamršenije katakombe na svetu. Bilo je trenutaka kad su mi izgledale kao navešto razbacan grah. Mada sam se sa arhitekturom ovakvih građevina sreo još u Višegradu, sarajevska zdanja potvrdila su moje uverenje kako svet nije jedan i jednak, već ispresecan uzduž i popreko, negde manje negde više, sokacima i ulicama kojima kraja nema, i koji i postoje zato da bi nas naveli na pogrešan trag u životu,"*[*90] govorio je Andrić sa egzotično-romantičkim afinitetom doživljavajući simboliku života i opstanka. Mjesec dana nakon ovog boravka u Sarajevu, u junu 1974., on je sa zanosom govorio Ljubi Jandriću: *"Još živim od uspomena na to putovanje. Ipak, u najlepšem sećanju ostao mi je onaj kratak boravak na Trebeviću. Gore je bilo kao u nekom nadzemaljskom prostoru: ono sunce, pa svetlost, a ispod nas prostrto Sarajevo. I u Hercegovini je bilo ugodno... Ali, ona svetlost sa Trebevića i sad mi sja pred očima kao blesak munje u mraku"*,[*91] pisao je on lirski, u nadahnuću, kao da je želio da taj pejsaž upije u svoju staračku dušu.

Sa bošnjačkih kuća, dućana i džamija, Andrić je u razgovoru s Jandrićem, prelazio na srpske, kao da je htio uspostaviti neku vrstu kontrastne ravnoteže, na Despića kuću kao središte evropoidnog kulturnog života, ali i patrijarhalnih običaja, u doba austrougarske vladavine,[*92] a zatim je pri pogledu na

90. Ibidem, 368-369.
91. Ibidem, 371.
92. Ibidem, 114-115.

Babića bašču objašnjavao *"da Babići potiču iz stare hrišćanske porodice koja je primila islam, i da su bili na glasu kao bogati i ugledni ljudi. Ali je kraj oko njihove bašče nekad bio jedan od najsiromašnijih u čitavoj varoši."*[93] U šetnji Obalom on je nastavljao svoje kulturnohistorijske evokacije ali sa optužbom Zapada u vidu Austro-Ugarske: *"Znate li /.../ da se nekad na desnoj obali Miljacke, celom njenom dužinom, prostirala nadaleko čuvena sarajevska čaršija, ne manje lepa od Baščaršije. Austrija je sve to porušila; gledao sam svojim očima kako nestaju zdanja ranoislamske arhitekture..."*[94]

Andrićeve asocijacije u ovim monolozima i na pismenost Bošnjaka bile su drukčije nego u njegovim ranijim iskazima. Tako on navodi stubove "bosanske", a zapravo bošnjačke narodne pjesme koji govore čak i o pismenosti muslimanskih žena, istaknute već kao moto za njegovu pripovijetku *Knjiga*: *"Moj mejtefe, moj veliki strahu, /Vele sam ti straha podnijela,/ Dok sam sitnu knjigu izučila."*[95] A odmah nakon toga, u lancu njegovih kontrastnih asocijacija, Andrić navodi stihove srpske narodne pjesme, u kojima *"narodni pesnik nalazi opravdanje za pogibiju turskog vojnika: 'Al' ne reče Ture akobogda!'"*[96]

Isto kao što često, kao iskaz ili naporedbu sa antiturske strane, parafrazira Njegoša u vezi sa Bosnom, u ovom slučaju svoj esej *Njegoš kao tragični junak kosovske misli*: *"Ima jedno lepo mesto u biografiji našeg pesnika: vladika crnogorski se posmatra u venecijanskom ogledalu, gladi brk i, onako mlad i lep, ništa veselije nije mogao da kaže već: 'Mrki brče, gdje ćeš okapati,/ U Mostaru ili u*

93. Ibidem, 116.
94. Ibidem, 154.
95. Ibidem.
96. Ibidem, 155.

Travniku.'"[97] U eseju, u nastavku ovih stihova, Andrić je, međutim, svoju refleksiju pripovjedački proširio u smislu romantičnog doživljaja historije podobna Njegošu i njegovoj poeziji:

> *"U tom zapadnjačkom ogledalu, stvorenom za raskoš, radost i sujetu, umesto svega toga Njegoš je ugledao, kao u groznoj viziji, vezirski kolac i strašne čengele na travničkom gradu i svoju mladu vladičansku glavu, odsečenu i izloženu podsmehu i sramu..."*[98]

Drugi put je Andrić izjavio u usporedbi sa Bošnjacima: *"Sad sam spreman da verujem Njegošu, koji je kazao: "Nema grđe bruke od starosti."*[99] A u Travniku muslimanski svet šapuće u molitvi: *"Sačuvaj nas bože od ružne starosti! /.../ Nesreća je starijih ljudi što u poznim godinama žele da zadrže pokrete i navike iz mlađih dana. Štono rekli Bosanci: 'Da je kuvet kao što je srklet, bio bi ibret'"*, navodi Andrić kao bošnjačku nasilu sklopljenu izreku od turcizama.

U jednoj kasnijoj prilici Andrić, koji je o književnosti Bošnjaka na orijentalnim jezicima govorio u dizertaciji s potcjenjivanjem, divi se Vahdetiji: *"Pogledajte, iznenadio sam se naišavši na Vahdetija, pesnika i mislioca koji je rođen u Dobrunu! Molim vas, u onakvom zabačenom Dobrunu rodio se još onda takav mislilac."* I sjećao se dalje kada je kao dječak boravio u ovom mjestu, *"ne znajući za dve čuvene stvari koje su tu blizu mene. Reč je o freskama kralja Dragutina i o mudrim pesmama koje je pisao Vahdeti. Možda ne znate da se u blizini Dobruna nekad nalazilo i imanje poznatog narodnog i 'mog' junaka Alije*

97. Ibidem, 270.

98. Ivo Andrić: *Njegoš kao tragični junak kosovske misli.* S. d., XIII, 1967., 12.

99. Jandrić, 252.

Đerzeleza.",[100] govorio je Andrić nakon više decenija od pisanja svoje travestije o ovom junaku. *"Grdna je greška bila što smo posle rata bili protiv svake orijentalistike"*, - otkrivao je Andrić ne samo postupak srpsko-komunističke vlasti prema islamskom duhu i kulturi Bošnjaka nego i svoju vlastitu romantičnu antitursku pripovjedačku orijentaciju. - *"Sreća je"* - govorio je dalje s kajanjem - *"Sreća je što smo na vrijeme digli glas protiv toga i sačuvali ono najvažnije. I ja sam bio potpisnik mnogih peticija kojima je tražena zaštita Baščaršije, džamija, tekija i drugih objekata.",*[101] iznosio je on svjedočeći o poslijeratnom komunističko-srpskom zatiranju spomenika kulture Bošnjaka.

Andriću su ipak bile najdraže anegdote kao izraz dijela mentaliteta Bošnjaka, upravo zbog njihove univerzalne šaljive supstance. Tako je u svojoj stilizaciji iznio priču *"o starcu koji je ceo vek proveo s bradom": "Jednom ga nepoznati čovek upita: 'Kad spavate, da li bradu stavljate pod jorgan ili preko njega?' 'Ne znam', odgovori starac. 'Nikad o tome nisam razmišljao.' A u veče, kad je legao, počeo je da razbija glavu o bradi i prvi put nije mogao da zaspi..."*[102] A u stvari radilo se o istočnoj priči i mlađoj ženi kojoj je hodža dao uputu šta će raditi da njen muž obrije bradu koja ga je činila starim, pa ga je upitala slično Andrićevoj priči, a on ju je obrijao nakon što je cijele noći isprobavao kako da drži bradu prilikom spavanja. Isto tako je odstupio i od objašnjenja izreke *"provodao je kô Kalaba ženu",*[103] jer je Kalaba, na njene prigovore što je nikud ne izvodi, poveo ženu u šetnju po perifernim dijelovima okolo Sarajeva. Kao što je i narodnu anegdotu o majčinim ponudama

100. Ibidem, 330.
101. Ibidem, 345.
102. Ibidem, 285.
103. Ibidem, 292.

bolesnom sinu predstavio kao vlastito sjećanje na stvarni razgovor u Višegradu.*[104]

Ali sve to je i u ovim razgovorima s Jandrićem bilo dio njegova islamsko-turskog kontrapunkta, balansiranja na obje strane. Jer Andrić je u jednoj ranijoj prilici, kako navodi njegov zapisivač, iznosio asocijacije i podsjećanja na Turke sa druge, hrišćanske strane: *"...Kad su Turci posjekli jednog čovjeka, ali su majka i žena i najbliži rođaci, kada su ih doveli da ga prepoznaju, rekli da ga nikad prije toga nisu vidjeli."* A pri pogledu *"na mjesec koji se ukotvio iznad Trebevića"*, Andrić *"reče pomalo sjetno": "Često me je u mladosti /.../ ovakva sarajevska noć znala da podseti na poznatu narodnu pesmu: 'Oj mjeseče, moj noćni putniče, /Često li sam s tobom putovao/ I pri tebi turske konje krao.'"*[*105]

Prolazeći pokraj groblja na Alifakovcu, on ipak nije mogao prešutjeti asocijaciju na otpor Bošnjaka, koje je poistovjećivao s Turcima, prema austrougarskoj vojsci u doba okupacije Bosne i Hercegovine: *"Ovde leže ginjenici iz tursko-austrijskih sukoba iz 1878. godine. Da znate, Austrijancima je tada silna vojska po Bosni izginula. Oni nisu vjerovali da mogu naići na takav otpor. Kažu da im je trebalo više od trinaest hiljada dobro naoružanih vojnika da bi skršili otpor ustanika i okupirali grad."*[*106]

O Stocu je Andrić razvio čitavu raspravu počevši od napisa Milana Rešetara *Stolac i Rizvanbegovići*, objavljenog u dubrovačkom *Srđu* 1902. Zanimajući se više za stihove o Stocu iz narodnih pjesama, Andrić je Rešetarovo kazivanje kako je Stolac za vladavine cara Dušana bio selo, koje je on darovao Ljubomiru Sokoloviću kao nagradu za zasluge, kako je on tu

104. Ibidem, 345.
105. Ibidem, 118.
106. Ibidem, 115.

sagradio grad koji je opkoljen brdima podsjećao na stolac na tri noge, pa ga je tako i prozvao, - Andrić je izrazio sumnju, smatrajući da je sve to o Stocu, Rizvanbegovićima i Latasu *"zabeležio... onako kako mu je svet kazivao", "u sirovom obliku". "To su legende, one nisu proverene i ne odgovaraju istini"*, govorio je Andrić, ali je, u osvrtu na vlastito pripovijedanje koje se svijalo oko romana *Na Drini ćuprija*, dodavao: *"...Međutim, istina je da su u legendama i mitovima smešteni prareči i prasvest predaka koji su nas posadili na zemlju. Kad se osvestimo od mitova - a ko zna da li se od njih ikad i do kraja možemo osvestiti - mi smo već ljudi. Za bosansko dete, mitovi i legende imaju moć majčinog mleka. Nešto tajanstveno i stravično, što postaje nosi sa sobom, ulazi u nas u obliku drevnih predanja"*, - govorio je on između historije i legende, između povijesne istine i književne istine, otkrivajući svoj afinitet prema romantičnom karakteru predanja koji ulaze u njegovo biće i susreću se sa njegovim stravičnim tajanstvima. *"Ja sam se /.../ u književnom radu dosta bavio legendama i mitovima: naročito kad sam istraživao ili pisao o tome kako su nastali pojedini gradovi, ćuprije i druge građevine. Neimari naših gradova behu legende; svako mesto u Bosni sagrađeno je na legendi, i bezmalo svako ima priču o tome kako je i kada građeno i podizano. Sve su legende, bez razlike zanimljive, samo što se u pojedinim kazivanjima iznosi ono što je moglo stvarno da se dogodi, a u nekima opet i ono što nikad nije bilo osim u mašti našeg čoveka, a i to već znači da je bilo ili je moglo biti"*,[*107] otkrivao je Andrić magičnu privlačnost ovog njegova književnog izvora, koji je po svojoj prirodi treperio između mašte i predajne stvarnosti. A na izlazu iz Begovine Andrić se obratio

107. Ibidem, 258-259.

svojim domaćinima: *"Boga vam, recite mi kakva je sudbina stolačke porodice Behmen? Kad sam jednom davno bio u Stocu čuo sam ovakvu priču: 'Kad će propasti svijet?' upita neki čovek jednog Stočanina. 'Kad neko od Behmena postane kadija', odgovori ovaj." /.../ - Moglo bi se mirne duše reći da je Stolac stolni i steći grad. Trag Ali-paše Rizvanbegovića najbolje se može vidjeti baš u Stocu. Današnja ekonomika ove hercegovačke varoši, njen stari izgled, zdanja, ćuprije, drumovi - sve to podseća na pašin vakat. Pa i na ljudima se to može videti. Stočani su žilav i uporan svet. Ja sam dobro poznavao Asima Behmena. To je bila mudra i čestita glava."*[*108]

Bilo je u ovome kasnom Andrićevu doživljavanju initime bošnjačkog svijeta, neke estetske otvorenosti i topline i etičkog poštovanja, što se, prema vlastitom priznanju, ulivalo i u njegovo biće, na suprotnoj strani stvaralačkog doživljaja iz njegovih historijskih proza. *"Lepa je i s nekom ubogom merom bila sačinjena ta višegradska slika sveta* /govorio je on u recepciji iz dana starosti/; *u njoj je bilo i običaja i nasleđa i filozofije kojoj bi pozavideli i najveći mudraci! Sećam se, recimo, saveta moje majke: 'Kad ideš u muslimansku kuću, uđi na prstima u dvorište, a onda se dva-tri puta glasno nakašlji da te njihove žene mogu čuti - da se pokriju i sklone; stariju čeljad poljubi u ruku, a mlađe pozdravi kako valja.'"* I nastavljao je sjećajući se višegradskih avlija ograđenih visokim tarabama: *"To što ne volim reklamu /.../ bosanski je adet u mene. One visoke tarabe i sad stoje iznad mojih očiju; one su me naučile da se treba skrivati od sveta i u povučenosti raditi i brinuti svoju brigu"*,*[109] govorio je on otkrivajući sus-

108. Ibidem, 261.

109. ibidem, 158.

ret svoga bića i toga svijeta u tajanstvu zatvorenosti, ili se zakrivajući za njegovu simboliku.

Ali ta topla intima iz ranih dana prema bošnjačkom svijetu među kojim je živio iskrila je patinom prigušene ljepote i dobrote, koju je ranije žrtvovao i iznevjeravao uslijed književno-političkih razloga zaobilazeći moral istine o njemu. *"Često sam se izvlačio iz škole da bih video kako se vuku konopci i pale prangije za Ramazan; u tome je bilo neke neobjašnjive draži!"*[110] U tom kompleksu sjećanja nalazio se i postupak Mujage Međuseljca, koji ga *"godine 1917., kad je bila velika glad i kad smo vapili za zalogajem hleba", "ugleda... pred svojom radnjom; mahnuo je rukom i dao znak da uđem. Sramežljivo sam koraknuo unutra; a on, znajući da sam gladan, maši se ispod tezge, izvadi dva kilograma šećera i dade mi ih!"*[111] Ali najtoplija sjećanja Andrić je imao na Ajkunu Hreljić, koja je radila u kući njegove tetke i svakog dana ga *"kad sam bio manji"*, vodila preko mosta u školu i do smrti ga zvala *"moj Ivo"*,[112] a on je spominjao sa zahvalnošću: *"Stara Ajkuna mi je često govorila u Višegradu: 'Bog ti dao laku starost, sinko.'"*[113]

O muslimanskoj porodici, iz koje je proisticala ovakva etika, kao duhovna kristalizacija ovog svijeta, Andrić je u oktobru 1973. govorio:

> *"Nekad kod mulimanskog sveta nije bilo veće tuđine od kućnog praga. Ja sam o Muslimanima mnogo pisao, ali sam se čuvao da ne diram u njihov intimni život, odnose u porodici i slično. Ja jednostavno za to nisam bio sposoban, njihov život poznat mi je samo do avlije, dalje - jok. Zato sam često go-*

110. Ibidem, 167.
111. Ibidem, 166-167.
112. Ibidem, 169-171.
113. Ibidem, 219.

vorio Skenderu Kulenoviću, pokojnom Hamzi Humi, Zuki Džumhuru i još nekima: napišite štogod o muslimanskoj porodici, jer mi iz hrišćanskih kuća nismo sposobni da to uradimo. Šteta je što me nisu poslušali. Treba produžiti pripovetku na kojoj su radili Zija Dizdarević i Hasan Kikić.'"[114]

Ta zatvorenost muslimanske porodice i njena mentaliteta za stranca, osobito inovjernika, bila je razlog i Andrićeva neshvaćanja Hasanaginice: *"Ja tu pesmu nikad nisam do kraja razumeo. Kažem ja to nekim učenijim ljudima, a oni će meni: 'Nisi ti jedini.' U tome, čini mi se, i jeste lepota ove narodne pesme koja se svojevremeno dopala Geteu i Puškinu."* Ali je pomoću hrišćanskih žena naslućivao razlog njena zapleta: *"Ja sam donekle razumevao 'Hasanaginicu' pomoću bosanskih žena. Za vreme prvog svetskog rata pisao sam nepismenim ženama iz Bosne pisma koja su one upućivale svojim muževima, rasturenim po frontovima Galicije, gde li. Pa, recimo, stavim naslov: 'Dragi Jovo', i napišem sve što mi žena kaže. 'Hajde pročitaj mi sad to što si napisao', molile su, pune nepoverenja prema pismu i pisanoj reči. Za njih je tvrdo samo ono što se usmeno kaže i čuje. I čim bih ja pročitao naslov 'Dragi Jovo', gotovo svaka bi me prekidala rečima: 'Živ bio, nemoj to dragi da stavljaš, sramota je!'"*[115]

Ali je ovo svoje prisilno otuđenje od duše bošnjačkog svijeta i njegova intimnog života otkrio u jednom iskazu kao lični potisnuti erotski kompleks i kompenzaciju u vlastitom prikazivanju Turaka i Bošnjaka na evropski površan egzotično-romantičarski način kao nešto tajanstveno, puno čulnosti i mračnih, nasilnih nagona, ostavljajući pri tome zauvi-

114. Ibidem, 286-287.

115. Ibidem, 373.

jek skrivene vlastite političko-karijerističke razloge u Kraljevini Jugoslaviji, zbog čega nije mogao dovršiti ni svoga ispovijednog *Omerpašu Latasa*. *"Najslađe sam* /odao se psihološki Andrić, slažući se u potpunosti sa ovim nasilnim, nedemokratskim načinom/ *godine 1945. stavio svoj potpis na predlog Zakona o skidanju zara i feredže; pokrivanje je unižavalo ženu!"*[116]

Turci su se, međutim, i u ovim kazivanjima Jandriću, uvijek nalazili u podlozi i u pozadini duhovno-kulturnog preobražaja bošnjačkog svijeta, koji je za Andrića bio daleko od njegova evropsko-kršćanskog shvaćanja kulture i civilizacije, ali ga je umjetnički magično, kao opsesija privlačio, postajući u njegovu romantičnom doživljaju područje i prilika oslobađanja vlastite duše od tamnih trauma i sklonosti. Ni sam Andrić u svojim refleksijama nije krio svoju vezanost za Turke. *"U Bukureštu"*, - pripovijedao je on, - *"kao mlad diplomat, najviše sam se družio s turskim diplomatom, nekim Behdžetom. Vidite, ni u tuđem svetu ne može Bosanac bez Turčina."*[117] A na drugom mjestu svojih razgovora on je isticao: *"Vidite, ni u modernim nesrećama ne možemo bez Turske"*, komentirao je on podatak da je u Evropi po broju saobraćajnih nesreća na prvom mjestu Turska, pa onda Jugoslavija. - *"Nadam se /.../ da ste već imali priliku da u Bosni čujete reč sabur, što u prevodu znači strpljenje*, isticao je on još jednom ovu riječ i njen smisao. *"To je jedna od lepših istočnjačkih reči koje su presađene na naše tle. Ko će znati, možda je to i prva reč koju su Turci izgovorili kad su osvajali Bosnu"*, - razmišljao je on u staloženoj viziji svoga doživljaja historije Bosne

116. Ibidem, 125.

117. Ibidem, 242.

pod turskim utjecajem. - *"Ona dobro pristaje uz našu plahovitu narav i treba je češće imati na umu."*[118] *"U moje vreme /.../ Bosna je drugačije izgledala* /govorio je Andrić u karakterističnoj satanističkoj asocijaciji iz vlastite suvremenosti na prošlost ove zemlje pod turskom vladavinom/. *Svud su bili samo crni krovovi sačinjeni od trave, suve paprati i šindre,* /slikao je on stvarnost seoskog hrišćanskog svijeta/. *Beda je bila domaćin na svakom ili gotovo svakom ognjištu. Niko nije davao, samo se uzimalo. U narodu se govorilo: 'Turčin ćordom, fratar torbom!'"*[119] A pred *"Dibek-kafanom"* na Vratniku pitao je Jandrića sa karakterističnim jednačenjem bošnjačkog i turskog: *"Šta mislite, zašto ova kafana, i turske kuće uopšte, imaju toliko prozora?"* I odgovarao: *"...Nekad se u Turskoj bogatstvo cenilo prema broju prozora. Čak je i porez plaćan prema broju prozora."*[120]

Od Bosne je Andrić tako prelazio na Tursku, na Carigrad i na Brusu. *"... Ne videti tu varoš - znači ne videti Tursku. /.../ Brusa je najlepša turska varoš i iz nje je osvojen svet"*, - govorio je Andrić s estetskom evokacijom historije bez mržnje. *"Iznad stare turske prestonice, koja pomalo podseća na Sarajevo, nalazi se visoka planina, dva puta veća od Trebevića. Na njoj uvek ima snega, pa se svet tu skija preko cele godine. Zanimljivo je da se to brdo nekad zvalo Olimp, što znači da su tim krajevima nekad vladali Grci. Kad pomislim na Brusu, ja se uvek setim tople vode koja greje ceo grad, starinskih ulica, groblja na kome su sahranjivani sultani - tu je i grob Džem sultana, o kome sam pisao u Prokletoj avliji - i na kojem počivaju dve kćeri srpskog kneza Lazara.",*[121] što Jandrić ispravlja navodeći

118. Ibidem, 29-30.
119. Ibidem, 136.
120. Ibidem, 100.
121. Ibidem, 146-147.

Jirečeka /*Istorija Srba*, Beč, 1911., 1918./, prema kojemu se samo Oliverin grob nalazi u Brusi.*[122] Ali Andrić, što je indikativno, ne spominje da se u Brusi nalazi i turbe sultana Bajazita, iako je on poginuo na Kosovu od ruke Miloša Obilića.

U odnosu prema turskom mentalitetu, Andrić se u ovim svojim kazivanjima kolebao. *"...U starom Carigradu se i sultan zaustavljao sa svitom kad bi naišao na hamala; u njih je bila svetinja izraziti poštovanje prema tom čoveku, zaustaviti se i propustiti ga sa teretom."*,*[123] iznosio je on. A na drugoj strani je "kosovsku krivicu", nametanu islamiziranim Slavenima u južnoslavenskim zemljama kao duhovnim potomcima Osmanlija, vidio i kod Turaka kao neku vrstu historijskog stida i skrivanja. Kad mu je Jandrić, u augustu 1973., rekao da je carigradski zatvor Jedi kule bio zatvoren za posjetioce, Andrić je najprije iznio predaju o njemu u romantičarskom stilu turske okrutnosti. A zatim je komentirao informaciju da je posjetiocima ulaz onemogućen: *"To se Turci sigurno stide svoje prošlosti. Zašto da se stide? Pa, molim vas, sve su imperije imale svoja gubilišta i tamnice. Bez toga nisu mogle ni steći ni održati glas velike sile. Pa ni crkva u stvaranju svoje duhovne imperije nije, na žalost, imala nimalo mekše srce."*[*124] Tako je on zapravo unosio svoj doživljaj otomanske historije u suvremeni turski mentalitet, uz istovremeno relativiziranje činjenice gubilišta i tamnica kod svih svjetskih imperija. I na Jandrićevo kazivanje da u Muratovu turbetu u Brusi nigdje nije napisano da je Murat poginuo na Kosovu, Andrić je, ovog puta pono-

122. Ibidem, 147.
123. Ibidem, 161.
124. Ibidem, 227.

vo opsjednut kosovskim mitom, reagirao na isti način: *"E, to kod Turaka ne valja. Kriju, neće da priznaju, a to je osobina duhovno skučenog sveta. Ja sam to negde rekao u romanu 'Na Drini ćuprija'"*, za što je Jandrić pronašao rečenicu: *"Jer u turskoj carevini nije dozvoljeno da se zle vesti i nesrećni događaji šire i prepričavaju ni onda kad se u susednoj državi dese, a kamoli kad se radi o rođenoj nesreći."*[125] Upoređeno sa glasovima o kosovskom porazu koji su se moralno preobrazili u mit o izboru "carstva nebeskog", vidi se da je i Andrić slutio da se tu radi o dva različita mentaliteta i pogleda na historiju. O *"sili Otomanskog carstva i uobraženosti njegovih vojskovođa i državnika"* Andrić je naveo po sjećanju jedan distih ispisan na divanu Mehmed-paše Sokolovića, koji u njegovoj dizertaciji glasi: *"Neka me ne srdi Evropa, jer mogu na štetu njojzi dignut neprelazan zid po međi carstva svog"*, a u njegovu iskazu Ljubi Jandriću: *"Neka me ne srdi Evropa, jer mogu podići / Neprelazan zid između carstva i nje."*[126] U drugoj prilici, u junu 1974., u šetnji Kalemegdanom, Andrić je za Rospi-ćupriju pripovijedao: *"Turci su joj dali pogrdno ime zato što ju je Vasa Čarapić jedne noći kradom provalio"*, želeći junačkom evokacijom srpskog napada izbrisati historijsku stvarnost zadržanu u njenu imenu. Pokazao je tada Jandriću i Fićir bair /Breg razmišljanja/, a za česmu je istakao da je to jedna od pet zadužbina Mehmed-paše Sokolovića, iako to ne stoji na njenu natpisu. Pričajući o turbetu Damad Ali-paše, rekao je uplićući predaju u historiju: *"Ono je i danas živo, jer muslimanski svet smatra pašu za sveca i dolazi ovamo. Po tome je ono slično Šejh-Jujinom turbetu u*

125. Ibidem, 228.

126. Ibidem, 266-267.

Mostaru, onom što ga je, kažu, podigao Ali-paša Stočević. Damad Ali-paša je poginuo 1716. godine pod Petrovaradinskom tvrđavom..."[127]

Tako su se Andrićeve historijske asocijacije i podsjećanja kretale od Bosne prema Turskoj, od Turaka prema Bošnjacima i natrag, u opsesivnom krugu "razvoja duhovnog života pod turskom vladavinom", između "turskog otrova" i ovisničkog opoja ovoga egzotičnog svijeta s kojim je on bio sudbinsko-stvaralački vezan do smrti.

127. Ibidem, 333-334.

II.
("ZNAKOVI", "ZNAKOVI PORED PUTA", KAZIVANJA LJUBI JANDRIĆU I DRUGI TEKSTOVI)

Andrićeva eksplicitna neoromantičarsko-demonistička poetika i patološka psihologija stvaranja historijskih proza u njihovu svođenju na Turke i Bošnjake počinje sa njegovim hladnim i bezosjećajnim i moralno ravnodušnim iskazom Ljubi Jandriću o sceni nabijanja na kolac u romanu *Na Drini ćuprija*, da bi se u *Znakovima pored puta* i u razgovorima sa Jandrićem razvijala u varijacijama paranoidnog straha i kompleksoidnih kompenzacija, preko osobenog shvaćanja historije do relativiziranja historijske istine u književnom predstavljanju i motivacije ličnog doživljaja svojih djela, od iznošenja dokumentarnih uporišta do udjela piščeve mašte i različitosti recepcije čitalaca raznih sredina i generacija, od ličnih nacionalno-književnih simpatija u historijskom i književnom predstavljanju prošlosti do uopćavanja u univerzalnim tokovima vremena kao filozofskom proniknuću svoga pogleda na trajnost umjetnosti u trošnosti svijeta. Pri tome su varijacije o ranom osjećanju straha, o tajni, edipovskoj krivici, zlovolji - bile ne samo indikacije za potisnute komplekse, nego i spontano otkrivanje nemirnog bića i savjesti u svrhu unaprijednog pravdanja svoga života, morala i duhovno nas-

tranih i pragmatično-političkih izvorišta vlastite historijske proze.

Kada ga je, u aprilu 1972., Jandrić upitao da li će se ljutiti na prijedlog da porazgovaraju o sceni nabijanja na kolac u romanu *Na Drini ćuprija,* a on hladno odgovorio: "'Zašto bih se zbog toga ljutio?', pomalo začuđen mojim riječima, uz istovremeno priznanje da žnisam mogao ni da spavam ni da jedem' kad je na nagovor prijatelja unio 'drugu, nešto blažu verziju', pa je poslije ipak 'ostao pri svome'",*1 tj. pri prvobitnoj sceni, - to nije bio samo izraz zadovoljenog sadizma nego i drastično oslobađanje potisnutog straha o kojemu će on u više navrata u ovim dvjema knjigama govoriti.

Ni druga refleksija o ovoj sceni, iz 1974. godine, vezana uz Andrićevu ženu Milicu Babić /*"Sećam se, nisam je poslušao kad je predložila da ublažim onaj opis nabijanja na kolac u romanu 'Na Drini ćuprija'"*2/, ne pokazuje piščevo preispitivanje moralno-estetskog učinka ove scene, već upornost podsvjesnog nagona i izvjesnu polemičku kaprizioznost prema glasovima njene negativne recepcije kod bošnjačkih čitalaca.

Unazadni raspon Andrićeve psihe od ovih iskaza prema ranim osjećanjima straha i skrivanja predstavlja niz "znakova" za analitičko-psihološki pristup ovom piscu, koji, u dodiru sa njegovim ponašanjem u životu, indicira jedno paranoidno stanje njegova unutarnjeg bića. *"Zašto **pretrnem** od svakog i najmanjeg zvuka? Zato što znam da je iza njega materija u pokretu, a ja od toga **strepim** kao od udarca",*3 pitao se on na

1. Jandrić, 88-89.
2. Ibidem, 365.
3. ZPP, 98.

početku *Znakova pored puta* sasvim suglasno simptomima neuroze straha na prijelazu u opsesivno-prisilnu neurozu, pri čemu se određene primisli opasnosti nameću s takvom jačinom da svaki pokušaj njihova svjesnog odlaganja dovodi do novog unutarnjeg nemira, intenzivnog osjećanja straha i još intenzivnijeg nametanja te misli. Na drugom mjestu on se opet vraćao tome neurotičkom osjećanju sa varijacijom novog razmišljanja: *"Ima jedna sama po sebi strašna, misao u kojoj bi se možda moglo naći i utehu za sve i rešenja svega. A to je: možda se je ono od čega* ***strepimo*** *i što sa* ***strahom,*** *stegnutog grla, očekujemo kao najteži udarac i svoj konačni poraz - već odavno desilo. Mi to i ne znamo i sad bez osnova patimo."*[4] Freud je objašnjavao neurotički, bezrazložni strah pomoću libida, praznim seksualnim uzbuđenjem bez cjelishodnog olakšanja, ili seksualnom uzdržljivošću, pri čemu se vrši transformacija neiskorišćenog libida u prividni realni strah, tako da se neznatna spoljnja opasnost uzima u zamjenu za zahtjeve libida. Na spomenuti iskaz Andrić nadovezuje drugi, psihološki indikativniji, mada u pluralnoj stilizaciji, kao paradoksalnu inhibiciju neke duboke traume: *"Tajna se čuva najbolje onda kad smo po nečem - po čem bilo - i sami zainteresovani da se ne otkrije i ne objavi; a najsigurnije je čuva onaj ko to čini nesvesno. Inače, nikad čovek ne može biti siguran da će do kraja sačuvati ni svoju ni tuđu tajnu; ona se krije godinama i godinama, a odaje se u jednom trenutku koji poništava sve godine vernosti i ćutanja. /.../ Ima i takvih slučajeva da mi nosimo u sebi neku* ***svoju tajnu, kao skrivenu ranu,*** *klecamo pod njom godinama, rešeni da sve podnesemo i da umremo, ako treba, ali da se ne odamo. A pri tom i ne sluti-*

4. Ibidem, 110.

mo da ljudi oko nas odavno znaju za tajnu, poznaju je bolje nego mi sami, ali iz sažaljenja ili obzira ili ravnodušnosti neće to da nam kažu ili pokažu."[5]

Za Andrićev podsvjesni strah i za njegovo skrivanje "tajne kao skrivene rane" može postojati čitav niz indikacija iz nekih pojedinosti njegova privatnog i javnog života koje za njega nisu bile za kazivanje. Prije svega, poznato je da je Andrić nerado govorio o svome rođenju i porijeklu, a bilo je tu pored podsvjesno-psiholoških i pragmatičnih, nacionalno-političkih razloga. Tako se u njegovim rijetkim iskazima o majci može slutiti Edipov kompleks: *"Inače sam bio jedinac, jedinac u siromašnoj porodici. Eden bi u majke, kako je to zapisano na stećku. Veoma je teško biti jedinac - teško za roditelje, još teže za dete. Kako mi je bilo, to samo ja znam! Nije mi bilo žao da umrem, ali sam strahovao nad majčinim bolom. Često sam u tom zlom vremenu pomišljao u sebi: 'Ne daj Bože da mi se štogod desi, nesreća bi najpre pala na majku.' Ja sam joj bio sve i sa mojom smrću izgubila bi i poslednju utehu." "Tebe boli moja patnja i daljina, a mene tvoja neizvjesnost, dok sjediš kraj male svjetiljke; veže nas krv i bol i svaki me udarac boli dvostruko, jer pada i po Tvom srcu"*, pisao je on mnogo ranije u Ex pontu.[6] O ocu je jednom izrekao slijedeće: *"Svačije prezime, pa i moje, zavisi od porekla. Moj otac je iz Sarajevskog polja. I u Veletovu kod Višegrada ima dosta Andrića. Od imena Andrija su Andrići, sa kratkim naglaskom na prvom slogu; a od imena Andra, koje je rasprostranjeno po Srbiji, su Andrići, sa dugim silaznim akcentom na prvom slogu. Prema tome je lako zaključiti da je moje prezime nastalo od imena Andrija, jer sam ja rođen u Bosni!"*[7] Ali je Andrić

5. Ibidem, 110-111.
6. Jandrić, 110.
7. Ibidem, 178.

na samom početku *Znakova* izrazio indikativan prodor neke podsvjesne psihoze: *"Slabe i plašljive ljude strah nagoni da rade upravo ono čega se najviše boje."*[8]

Postoji vjerovatno i organski razlog da u emocionalno-tematskom poretku, nakon ovog, slijedi zapis moralnog straha kao neuropatska opsesija, *mysophobia*:

> *"Postoji jedna strašna, a vrlo ljudska pomisao, pomisao na smrt od davljenja u nečistoći. Mnogome od nas vek prolazi u borbi sa nečistoćom, fizičkom i moralnom, svojom i tuđom. Strašni su trenuci u kojima postajemo toga svesni, i da potraju samo malo duže i da ih ne ućutkamo zavaravajući se drugim brigama i mislima, mi bismo se zaista ugušili. A kako da se čovek očisti kad je i misao koja ga goni da se spasava od nečistoće sama nečista, jer često potiče iz zamućenih izvora. I kako da se opere, kad su i sredstva kojima se pere - nečista."*[9]

Stoga nije sasvim neobično što je Andrić, u oktobru 1974., odbio mišljenje nekih kritičara da se u mladosti formirao pod utjecajem Kirkegarda i njegove *Filozofije strepnje*, mada je priznao duhovnu, čak možda psihotičnu srodnost s njime, te da mu je ovaj pisac *"bio kao melem, kao neka vrsta duhovne utehe"*[10] u mariborskom zatvoru. Drugi podatak za Freudovu analitičku psihologiju u vezi sa Andrićem jesu riječi Antuna Branka Šimića u njegovu prikazu *Lirski feljtonizam - Posvećeno Ivi Andriću*, koji je objavljen u februaru 1919. u *Vijavici*, političkom pandanu časopisa *Književni jug*. Andrićev *Ex ponto* je, po Šimićevim riječima, "smesa običnih opservacija i običnih aforizama i običnih

8. ZPP, 38.
9. Ibidem, 111.
10. Jandrić, 378.

refleksija, od čega nastaju stilizovani reci i idu sve dotle dok se ne nađe kakav efekat za poentu". Navodeći dva odlomka iz Andrićeve knjige, o strahu kao faktoru palanačkog života, i o njegovu razgovoru s dvojicom jezuita, Šimić piše u vezi s prvim navodom: "Mora da sam vrlo glup kad se ne mogu domisliti čemu ovo psihologiziranje, ulomci iz ove sitne psihologijice. Je li to ono Andrićevo 'sunce kasnih spoznaja'?", a u povodu drugog komentira psihološki aluzivno: "Ne samo protiv jezuita, Ivo Andrić ima oštrih reči protiv svih muškaraca uopšte. Kako među ove pripadam i ja, moram se ograditi ili ako ništa drugo barem mu se za to osvetiti." I u toj polemičnoj namjeri navodi dalje Andrićeve riječi o ženama, među kojima, uza svu svoju *"sitničavu pohlepu, taštinu i laž"*, *"nema tako pokvarene žene kod koje neće, nakon dužeg razgovora /.../ bljesnuti tračak povjerljivosti i istinskog osjećanja"*, nasuprot muškarcima, kod kojih je to, po Andrićevim riječima, obrnuto, jer *"već nakon dan drugovanja gladno ja i komična odurna sebičnost"*. Svaka tica svome jatu leti, - odgovara na to Šimić sa insinuacijom: "Ja Ivu Andrića prepuštam ženama. One vole govoriti i slušati stvari koje su nama muškarcima potpuno suvišne. Ivo Andrić to sam oseća i ja nalazim da on govori ponešto dobro u svojoj knjizi: *'Mnogo bi više trebali da pripazimo na svoje riječi, bar kad već u godine zađemo.'*"*[11]

U odbrani od podsvjesnog straha i otkrivanja tajne svoga bića Andrić se sklanjao u samoću, odvajajući se

11. Antun Branko Šimić: *Lirski feljtonizam*. Posvećeno Ivi Andriću. - Navedeno prema knjizi: Antun Branko Šimić, Sabrana djela, II, Zagreb, 1960., str. 125-126.

od ljudi, kao što je sam, u nastupu iskrenosti, svjedočio Jandriću: *"Celog života /.../ je sam oko svoje samoće **podizao ogradu**, učvršćivao je, braneći se od onog suvišnog sveta koji kao da se zakleo da raspolaže pravom da **motri** na naš prag i **rasuđuje o svemu** što nam se desi."*[12] Podižući ogradu oko svoga života, on je još više strepio od pogleda u njegovo unutarnje biće, pa je tako zazirao i od portreta, *"jer slikar ne prenosi na platno lice, već našu misao, ne stvara spoljni izgled, već nas senči iznutra"*, govorio je on u oktobru 1972. Ljubi Jandriću otprilike ono što je prikazao u scenama Karasova portretiranja Latasa, odnosno vlastitog renegatskog bića koje je izrazio u njemu.

> *"Kad čovek pozira, on pred umetnikom sedi i nosi se sa svojom mišlju, onom koja se toga trenutka zadesila u njemu. U tom času, naše lice nije ništa drugo do unutarnji razmeštaj misli, njen tvrd oblik i kakvoća, različito rastureni po čelu, u očima i na koži lica. I šta radi slikar tada; on tumara za našom skrivenom mišlju, razvaljuje nam utrobu i prodire do dna duše."*[13]

I mržnja kao suštinska i integralna supstanca Andrićeva doživljaja Bosne i bošnjačkog svijeta pod turskom vladavinom zapravo je paranoidna predstava i izraz njegova vlastitog mrzovoljnog duševnog bića. Prvobitno lično osjećanje straha i strepnje koje se preobrazilo u paranoidno uobraženje da ga svi mrze od čega se on još intenzivnije branio skrivanjem i zatvaranjem od svijeta, proširilo se na ivici psihopatologije, u njegov romantičarsko-stvaralački doživljaj sveopće mržnje zbog vjere u Bosni, a za to je Andrić

12. Ibidem, 168-169.

13. Ibidem, 171-172.

monaške i franjevačke političke zapise uzimao kao povodna svjedočanstva o nasilnoj historiji Bosne, bez primisli da je svo to kršćansko stanovništvo preživjelo četiri stoljeća turske vladavine, i pretvorilo se u Andrićevim djelima s kraja osmanske vlasti u Bosni u kseonofobiju dovedenu do paroksizma, i to na osnovu zapisa francuskih i austrijskih konzula kao predstavnika antiislamskoga kršćanskog Zapada. Ali o toj mržnji Andrić ne piše u *Znakovima pored puta* niti govori Jandriću jer to tada nije bilo oportuno u uvjetima politike tzv. bratstva i jedinstva i osude raspirivanja međunacionalne mržnje, pa su i Andrićevi iskazi o Istoku i islamu, o Bosni pod turskom vladavinom i Bošnjacima bili ublaženi tolerancijom i blagonaklonošću, isticanjem istočnjačke mudrosti i islamskog morala, ljepote umjetničkih djela i kulturnih spomenika, iako su njegove historijske pripovijetke i romani književno živjeli i dalje u kulturnom i prosvjetnom životu SFR Jugoslavije. Vidi se iz mnogo primjera da su se u "bosanskoj mržnji" i "istočnom otrovu" Andrićevih djela bila stekla dva psihološka izvora, jedan intimno traumatični, neurotično-psihotični, i drugi, životno egzistencijalni, koji se sastojao u nacionalno-političkom dodvoravanju monarhističkom režimu, uklapanjem u mit turske kosovske krivice i osvete nad Bošnjacima kao duhovnom, moralnom, društvenom, kulturnom i nacionalnom derivatu Turaka.

I dok je ovaj pragmatični političko-idejni izvor bio relativno vidljiv za poznavaoca Andrićeva života i rada, ona potisnuta sfera kompleksa i devijantnih erotskih nagona u Andriću bila je okružena tajanstvom i skrivanjem, a ipak se stvaralački izrazila

u njegovim djelima u čitavu nizu duboko doživljenih "turskih" seksomanskih likova i patološki nastranih scena, sve do poturčenjaka Omer-paše Latasa, kao oslobađanje vlastitih mračnih napona, homoseksualnog sadizma i mazohizma. U kazivanjima Jandriću, Andrić je, u jednoj prilici, i ovaj vid svoga unutarnjeg bića i života neženje branio od nasrtljivih književnih radoznalaca kao dio svoje individualne slobode. Pored raspitivanja "Zašto ste pristali da primite Nobelovu nagradu?", "Što je niste odbili kao Sartr", "Zašto imate vilu?" - iznosio je Andrić s komentarom: *"Ja znam: ni mrtvog me neće ostaviti na miru" - "slična pitanja postavljali su mi i u vreme kad sam se ženio. Ja sam bio sklon da prihvatim Monterlanovu teoriju o tome da je brak jedna briga više za onoga koji se posvetio književnosti ili nekom drugom ili naučnom poslu. Pisanje je dovoljno težak i tvrd posao koji do te mere spopadne čoveka da mu preostaje malo vremena, nerava i volje za sve one silne i neprekidne obaveze koje nalažu život udvoje,* /govorio je on prikrivajći dilemom između svoga umjetničkog zanimanja i potpunošću bračnih obaveza svoj narcisoidni egoizam, privatnost svoga života i tajnovitost svoga intimnog bića/. *Međutim, ja sam - doduše u poznim godinama - otišao iz Monterlanove kuće i uradio ono* ***što je za me bilo dobro. Svaki čovek gleda svojim očima na bračnu ustanovu.*** *Zašto i jedan pisac ne bi imao pravo na to?* /pitao je on u čijim djelima nije bilo ni opisa bračne snošljivosti a kamoli sklada, već mučenje, mučnina ili čak sadizam/. *Toliko drugih žitelja samotno proživi svoj ljudski vek, ne želeći brak i porodicu, pa zašto bi onda Monterlan ili neki drugi umetnik bili bele vrane?!* /nastavljao je on svoj polemički protunapad sa svojim imaginarnim protivnicama/. *Uostalom, ako ćemo baš monter-*

*lanovski, onaj pisac je "dozvoljavao" brak u poznijim godinama. Međutim, **ja sam imao svoje shvatanje o braku** i uradio sam ono što je za me bilo najbolje. Valjda je jedan pisac zaslužio bar toliko da ga ostave na miru",*[14] zaklanjao se on za svoje zage, prikrivajući istovremeno izostanak socijalnog refleksa prema porodici i ljubavi prema djeci, kao vlastitu traumu iz djetinjstva.

Andrićeva djela, osobito njegovi historijski romani i pripovijetke, općenito, nemaju ni svjetla ni radosti, ni ljubavi za druge, čak ni za žene kao likove, a i rijetki erotski događaji i osjećanja zatamnjeni su psihopatologijom i promašenošću, nesrećom i patnjom. Jer ono što stvaralac nije imao u sebi nije mogao izliti ni u svoja djela. Nasuprot tome, duboko, traumatično doživljeni i umjetnički izraženi likovi i scene sa obilježjima paranoje, sado-mazohizma, maničko-depresivnih stanja, svjedoče o potisnutim kompleksima i adekvatnoj psihopatoidnoj strukturi i umjetničkoj sklonosti Andrićeva intimnog bića, koje se oslobađalo vlastitih destruktivnih napona kreiranjem takvih prizora i likova u romantičarskoj integraciji sveopće mržnje i scenama nasilja i mučenja. A objekti su mu po pravilu bili Bosna, Turci, Bošnjaci kao njihov duševni i duhovni karakterološki adekvat. U svojim teorijskim razmišljanjima Andrić je podvlačio tu organsku vezu o odnosu stvaraoca i njegove umjetnosti riječi, o duševnom uživljavanju i u osjećavanju pisca u najdublje biće njegovih likova, o udvajanju ili čak umnožavanju pisca da bi svakog od njih psihološko-estetski adekvatno izrazio na kritičnoj maštenskoj granici shizofreme psihoze i stvaralačkog čina. U svemu se na kraju postavlja pitanje: zašto je Andrić

14. Jandrić, 276-277.

pripovjedački stvarao upravo takve nastrane patološke likove i scene užasa, a ne neke drukčije, suprotne njima? Odgovor može biti samo: po unutarnjem psihotičnom nagonu i neodoljivom mračnom afinitetu vlastite duše, koji je bio sukladan s njima kao njenim duhovnim otiscima i dvojnicima. A da je u suštini svih njegovih trauma, pored psihološkog bio i moralni, tj. socijalni kompleks, koji je udvajao njegov život na onaj javni i onaj lažni da bi mogao egzistirati i imati uspjeha u karijeri, i onaj intimni, pravi, iracionalni, ispunjen strahom i kajanjem zbog neke vlastite krivice, otkrivao je Andrić u *Znakovima*: *"Živeti u strahu, kajanju, u stalnom strahu od straha, ne moći oka sklopiti i ne moći dušom danuti, i pri svemu tome raditi i smejati se i razgovarati, to znači za ljude kao ja živeti i uspevati među svetom."*[15] Ali se na drugom mjestu moralno objektivirao prema tom traumatično-podsvjesnom osjećanju krivice, podvrgavajući ga tvrdom, racionalnom komentaru, nasuprot krivici sa djelatnim uzrokom, kao da se u sebi dvojio između jedne i druge: *"Urođeno osjećanje krivice - nezdravo osećanje nestvarne krivice, koje je bolest mnogih ljudi i omiljen predmet književnosti XIX veka, ne sprečava toga istog čoveka da u svom životu počini ceo niz nedela i prestupa. I začudo, te svoje stvarne grehe on mnogo teže priznaje i mnogo manje se kaje zbog njih nego zbog onih koje nikad nije počinio, a koje voli da ispoveda. Vaspitanjem bi trebalo od samog početka suzbijati u detetu to bolesno osećanje krivice, a ponekad mi se čini da bi takve ljude trebalo kažnjavati upravo zbog tih njihovih uobraženih greha i prestupa; time bi se možda ti bolesnici izlečili i sprečili da počinjaju istinske."*[16]

15. ZPP, prema navodu u Jadrića, 50.

16. Ibidem, 106-107.

Osjećanje krivice se u njegovim *Znakovima* sve više udaljavalo od podsvjesnog u pravcu moralističkog samoispovijedanja, kao nekog naknadnog spoznavanja učinaka svoje pripovjedačke umjetnosti.

> *"Zašto sam kolebljiv u odlukama pri svakom poslu pri kom dolaze u pitanje tuđi interesi ili tuđ ugled? Zašto zazirem od konačnog suda i presudne reči? Zašto, kad takvu reč izrečem, dopuštam da me tako lako pokoleba svačiji prigovor i da me ubedi o njenoj nepotpunosti ili netačnosti? Zašto svaki plitkov i nitkov može da me uplaši tobožnjim posledicama moga suda? /.../ Ne zato što bi moj sud bio pogrešan, nego zato što je moja greška učinjena još prije nego što sam doneo svoj sud, u trenutku kad sam se, vođen sujetom ili slabošću i obzirima, upustio da sudim o ljudima i njihovim delima. Još tu sam ja pogrešio, i od tog trenutka počelo je da me prati osećanje nemirne savesti, kolebanje u svemu i bojazan od svega."*[17]

Tako se pitao i odgovarao Andrić. Ali se njegovo razmišljanje, na drugom mjestu, o suđenju o ljudima do kraja odvajalo od njegove književne proze u moralni relativizam usmene riječi, sasvim suprotan onome što je zauvijek utvrđeno pisanim djelom. I dok je na jednom mjestu pisao: *"Ja o ljudima znam samo ono što oni hoće da mi kažu ili što slučajno saznam. A o ljudskim stvarima sudim sporo i teško, sa mnogo* ***za*** *i* ***protiv****, često i menjam svoje sudove, a konačan, pun sud donosim mnogo docnije, često ga ne donesem nikad. /.../ To je protivno od većine mojih zemljaka";*[18] u drugoj prilici je, godine 1972., Jandriću govorio: *"Ima trenutaka kad me spopadne strah pred svakom knjigom, pred gotovo svakim retkom kojim sam*

17. Ibidem, 280.

18. Ibidem, 539.

hteo da bar nešto kažem o svojoj zavičajnoj zemlji."[19] A u međuvremenu se prepuštao urođenoj podsvjesnoj strepnji, koja se preko egzistencijalnog straha koncentrirala na neizbježni biologizam - *"strah od potpune oronulosti i praznine koju /.../ otvara misao o neminovnoj i bliskoj smrti"*,[20] ili se rasplinjavala u *"strahu na koji je osuđena 'natura' i sve u njoj"*.[21] Na tom rasponu od tog podsvjesnog, traumatičnog straha i paranoidnog stanja prevlađivanja sadističkom slikom, satanističkim likom, apologijom zla i nasilja u svojim historijskim prozama do moralne more vlastite renegatske karijere kao osjećanja krivice u koju se uklapalo i njegovo književno djelo, razapeto između svijesti i podsvijesti, između opredjeljenja i imanentnih nagonskih sila /ili, kako kaže njegov književni uzor, Njegoš: "Strah čovjeku kalja obraz često"/ - naslućivalo se ili se probijalo Andrićevo intimno biće i čovjek-Andrić u vječitoj budnosti da se ne oda ili da drugi ne otkriju ono što je bilo s onu stranu društvenih konvencija i moralnih kategorija. Tako, bićem zatvoren za druge, i života okružena ogradom i tajnom, Andrić se trudio da slovi kao prorok književne riječi, kao mudrac historije i filozof vremena i vječnosti, oslobađajući se na taj način od svega intimnog traumatičnog i životno nastranog kao efemernog u opusu svoje pripovjedačke umjetnosti. Sa takve visine, kao očišćen od svoga vlastitog bića i njegova izraza u djelu, on je moralistički poručivao svijetu samoposmatranje zlovolje, ono što ni sam nije mogao uvijek učiniti:

"Budite nepovjerljivi prema sebi, svojim osećanjima i raspoloženjima. Budite nepoverljivi prema sebi

19. Jandrić, 142.
20. ZPP, 77.
21. Ibidem.

pa nećete imati potrebe da budete preterano nepoverljivi prema celom ostalom svetu. A time ćete biti bolji, pravedniji, svima prijatniji, i samo sebi lakši. Čim osetite opštu zlovolju prema svetu i nepoverenje prema ljudima, više nego što je to razumno opravdano i potrebno, odmah budite na oprezu, ali prema samom sebi, i obratite pažnju na svoju unutrašnjost, jer to je najbolji znak da nešto u vama nije u redu."[22]

Od mogućih prigovora nacionalno-političkom tributu koji je svojim književnim djelima priložio karijeri, on se branio neprikosnovenošću pisca. A u strahu od otkrivanja vlastite biografije kao izraza renegatskog morala, on je sve više upućivao na djelo. Kasnije je, međutim, Andrić svjesnije i racionalnije prilazio i svojoj samoći, kada se, superioran kao pisac i nepovrediv kao dobitnik Nobelove nagrade, nije morao da objašnjava i pravda svojim urođenim strahom ili nemirom da se ne bi odao u odnosu prema sredini kojoj je životom i djelom predano služio, da je ne bi iznevjerio. *"Za me kažu i to da posedujem sposobnost da se uvučem u se i da pri tom savladam i osamo i zamor. Sećate se, i Mopasan je cenio samoću."*[23] - govorio je on 1970. Jandriću. *"Uvek sam voleo da budem sam."*[24] - potvrđivao je on to i 1973., a 1974. je tome dodao, otkrivajući crtu svoje mrzovolje: *"Osim toga, ja ne volim da se družim sa svakim, jer nemam vremena za dokolicu i koješta rije; opasno je kad vam duh dangubi na takvim mestima."*[25] A u završnom iskazu o ovoj svojoj osobini Andrić je doveo u dodir oportunizam svoje šutnje i svoju poetiku:

"Ja sam okretao onom stranom gde manje biju. Kad se probudim osećam se lepo ako se misao

22. Ibidem, 33.
23. Jandrić, 57.
24. Ibidem, 281.
25. Ibidem, 299.

zatekne umeni. Čovek nikad nije sam ako je sa svojom mišlju i sa svojim ćutanjem. Ne uz pomoć zvuka, nego ćutanja, čovek može da se podigne iznad svačeg i da poseti predele koji se samo još u snu mogu videti."[26]

To je bilo vrijeme kada je Andrić stavljao pod kontrolu svoje komplekse i osjećanja jer su u njegovu politički-egistencijalno stiliziranom životu bili izgubili stvarnosni dio svoje podloge.

Kao što je čuvao od javnosti svoju intimu i svoj život čovjeka, tako je Andrić krio kao pisac svoje namjere, svoje izvore, svoju građu, usmjerenja svojih djela i, posebno, onu psihološku vezu između sebe i svojih likova, svoga doživljaja historije i islamsko-orijentalnog svijeta. Čak je ono romantičarsko-satanističko, a nacionalno-politički tendenciozno što je probilo u njegovim djelima, kad je za njega prestao interes takvog prikazivanja, nastojao ublažiti i zaliječi priznanjem ljepote i mudrosti u njemu. A kada bi ga ko upitao o historijskim prozama iz života Bosne pod osmanlijskom vladavinom, on se polemički suprotstavljao autonomijom djela i okružavao zidom neprobojne šutnje. Ono što je mogao poručiti radoznalom književnom svijetu, zavijeno u maglu poetike i psihologije umjetničkog stvaranja, iako je svoje historijske proze gradio dio po dio, mozaički, sasvim racionalno kao i svaku građevinu, - to je upućivao preko *Znakova*, a još više preko iskaza Ljubi Jandriću, ostajući tajnom sve do smrti. Tako: *"Čim vidite da neki kritičar ili istoričar književnosti kreće više oko biografije pisca nego oko njegovog dela, napustite tu lektiru,* /pisao je on u *Znakovima*/. *Iz tog čeprkanja po biografiji, iz kritičare-*

26. Ibidem, 380.

vih 'poređenja' autorovog života i autorovog dela, i izvođenja 'zanimljivih zaključaka' nećete saznati ništa korisno ni pametno. Razlog je prost: krenuli ste pogrešnim putem koji ne vodi nikud i ničem."[27]

Možda je stoga Andrić i pisao svoje *Znakove* da uputi svoje kritičare i čitaoce na put kojim je on želio da idu, ali je ipak i nehotice ostavio u njima i omaške za psihoanalitičku identifikaciju izvorišta svojih djela u njegovoj duši. A 1974. godine on je rekao Ljubi Jandriću, prilično prosto u odbojnosti, kad mu je on spomenuo njegov prikaz Ćorovićeve drame *Kao vihor* u *Hrvatskoj njivi* 1918.: *"Ne sviđa mi se vaše cunjanje po mojoj prošlosti"*, reče smijući se. *"Ali moram priznati: kad neko cunja po arhivima, ne mora uspeti, ali ako ne cunja, ni slučajno mu se ne može desiti da ne uspe."*[28] *"Ne volim da mi zaviruju u dušu"*, rekao je on još direktnije 1972. godine, ali dosta indikativno za psihologiju svoga stvaranja, priznajući posredno da je u svojim knjigama oslobađao svoje tajno potisnuto biće. *"Nije reč da bih svoje tajne hteo poneti u grob. Sve što sam stigao da uradim u delu je, a ono je dostupno svima; sa mnom je ostalo samo ono što nije moglo da se pretoči u neku od mojih knjiga: zašto bi se svet zanimao i za to?"*[29] Na što je Jandrić, u napomeni, dodao njegov iskaz iz *Znakova*: *"Posle naše smrti možete ispitivati i šta smo **bili** i šta smo **pisali**, ali za života samo ovo drugo."*[30]

Andrić je zapravo i u svome biću i u svojim djelima krio tajnu psihičke deformacije, ili se ona sama krila u podsvijesti, i nemirne savjesti, koju su kritičari slutili a čitaoci bošnjački fenomenološki osjećali kao zlonamjerni i zloćudi doživljaj njihova svijeta. *"Kad sam bio*

27. ZPP, 269-270.
28. Jandrić, 313.
29. Ibidem, 150.
30. Ibidem.

mlađi i u boljoj snazi i pisao ovaj roman, - iznosio je Andrić u *Znakovima* misleći na *Ćupriju, - nisam imao nikog s kim bih mogao da se porazgovorim i posavetujem* /osim svoje duše, svoje građe i svoga doživljaja u vremenu pod okupacijom, mogao je dodati, M.R./. *Sada, kad moj roman ima više od petnaest godina a ja više od šezdeset, sad me stalno pitaju naši novinari i književni kritičari o mom romanu i njegovom postanku./.../ To je mala ironija sudbine da čoveka stalno pitaju nešto o onom o čemu on nema potrebe da razgovara, i ne želi to, dok o onom o čemu bi hteo da čuje tuđe mišljenje - nema koga da pita.'"*[31]

Neposredno prije ovog razmatranja o paradoksu života i rada književnika Andrić je, međutim, sa više polemičke jetkosti, izrazio šta sve čeka objavljeno djelo nekog svog imaginarnog sagovornika, počevši od zavisti do zlonamjernosti, proizvoljnosti i zloupotrebe tumačenja, moralne destrukcije, kao da je želio da napravi zaštitni zid oko njega i unaprijedan odgovor protivnicima: *"Posle pohvala i priznanja dolazi neizvesna sudbina tvoga dela koje nije više u tvojoj vlasti, a jeste u svačijem pomalo,* /brinuo se Andrić od recepcije i tumačenja svojih djela i istraživanja njegovih izvora i intencija, svjesnih i podsvjesnijih, dokumentarnih i mitskih/. *Tvoje dobro nije sklonjeno ni zaštićeno, kao građansko imanje./.../ Naprotiv, ono je nezbrinuto, izloženo nepredvidljivim opasnostima* /govorio je on prikrivajući i zamjenjujući pisca djelom/: *zavisti, mržnji bez razloga, menama mode i ukusa, svačijem pogledu i dodiru, namerniku i zlonamerniku, svakom tumačenju, shvatanju i neshvatanju, nastranosti i slepom slučaju, zloj volji i tupoj pameti, sumnji i gluposti* /nizao je on opasnosti kao da je unaprijed htio ovim proricanjem da obesnaži svaki

31. ZPP, 215.

prigovor svaku kritiku, svaku drukčiju recepciju prebacujući ih ispod razine morala i dobre volje/. *Delo koje je steklo priznanje izaziva kod mnogih ljudi divljenje i poštovanje, ali kod jednog broja njih i suprotna osećanja i neočekivane reakcije. Pored njega bi, kao kod muzejskih eksponata, trebalo staviti natpis:* ***'Zabranjeno dirati'***, /išao je on daleko u privatizaciju i administrativnu zaštitu svoga književnog djela, u monopol vlastitog doživljaja, mišljenja i osjećanja i prisilnu orijentaciju čitalačkog svijeta u pravcu piscem propisane recepcije/. *Ali to nije mogućno, i tvoje delo stoji kao voćka pored puta, kao spomenik bez čuvara, a na njemu ispisuju svoja imena i ostavljaju svakojake tragove dokoni i ograničeni prolaznici. /.../ Ni iz daleka se ne mogu predvideti ni nabrojati sve mogućnosti i svi rizici koji iz toga proizlaze. Tvoj mir ne zavisi više od tebe, ni tvoj ugled ni tvoja lična čast* /govorio je on kao da govori drugom sebi/. *Najbolji dio sebe ti si otuđio i prepustio tuđim, nepoznatim mozgovima, tuđim ustima i tuđim perima da ga tumače prema svojim shvatanjima, svojim nagonima i interesima* /žalio se on sebi, svjestan osjetljivih mjesta svojih historijskih romana i pripovijedaka koja bi mogla povrijediti čitaoce određene povijesno-kulturne sfere/. *Svak ima nad njim više vlasti nego ti sam. Ni za života ni posle smrti ti nisi više zaštićen ni siguran. Sve može da ti se desi* /zatvarao je Andrić krug nemirne savjesti i podsvjesne strepnje, jer su se njegove međuratne i neposredno poratne historijske proze pisane za horizont očekivanja srpske - i hrvatske - hrišćanske publike, ispunjene kosovskim, antiislamskim sindromom, odjednom poslije Drugoga svjetskog rata našle u promijenjenim političkim okolnostima, pod prijetnjom potencijalnog raspirivanja međunacionalne mržnje i antagonizma/. /.../ *Na tebi i*

na tvom delu /govorio je on sebi gorko/ *nastojaće da se iskale ikonoklasti koji nagonski žele da sve ono što je uspravno vide kako izgleda kad je oboreno, manijaci koji vole da pljunu i prikvase upravo uz tuđe delo, pogotovu ako uživa neki glas* /progovarao je on subjektivno i sujetno/, *zavidnici koji, ne mogući da poreknu delo, žure da unize i uprljaju onog ko ga je stvorio* /otkrivao je on ličnu zabrinutost nad svojom ličnošću i bićem, koju je cijelog vijeka držao na odstojanju i na visini prema svima oko sebe/. *Poštovaoci će te braniti, ali često i onako kako ne želiš i kako ne voliš* /iznosio je Andrić svoje paranoidne opsesije zbog krivice koju je podsvjesno osjećao i svjesno prognozirao/. /.../ *Za tvoje delo zaklanjaće se i čestiti borci raznih pravaca i ideologija, i fanatici koji sa njim nemaju nikakve veze, i služiti se njime bezobzirno u meri u kojoj im to koristi i na način koji im najbolje odgovara. Ne tražeći nikad tvoj pristanak, tumačiće te proizvoljno, često i namerno naopako. Po tuđoj volji, a na tvoju štetu bićeš čas gvelf čas gibelin",*[*32] /obeshrabrivao je Andrić svakog mogućeg čitaoca i kritičara, koji ne bi bio njegov apologeta, u ovom analitičko-psihološki veoma rječitom i indikativnom monologu/.

Bilo je u ovim riječima nesumnjivo i reakcije na Kurtovićevu kritiku i na mnoge usmene iskaze nezadovoljstva umjetničkom tendencijom njegovih proza, ali i na pokušaje otkrivanja kako intimnog života tako pojedinosti iz Andrićeve diplomatske karijere i režimskog prilagođavanja, a da je u svemu bilo i elemenata niže moralne vrste svjedoči vehementnost tona uz zahtjev o nepovredivosti objavljenog djela i nedodirljivosti pisca koji ga je stvorio, prebacivanja ličnog u teorijsku sferu komunikacije književnog stvaranja.

32. Ibidem, 213-214.

Andrić je u toj svojoj odbojnosti prema istraživanju duhovnih i moralnih izvora stvaraoca išao i tako daleko da je, zaboravljajući na skromnost i paradoksalnost vlastitih ranijih iskaza, isticao sebe kao uzor umnosti i uzdržanosti zbog ostajanja u pozadini svoga stvaranja: *"Umetnici koji su stvorili svoje umetničko delo, priznati naučnici, vojskovođe, državnici, ljudi koji su se istakli ličnim podvigom i nečim zadužili svet - svi oni pre ili posle izađu iz sebe, progovore, i kažu javnosti nešto o svom delu, u obliku izjava, polemika ili memoara. Neki to čine opširno, neki sažetije, neki skromnije i pametnije, neki luđe i neumesnije. Retki su oni, umni i do kraja uzdržljivi, koji odole iskušenju ili pritisku i ne progovore nikad, ostavljajući svome delu da ono govori za njih* /isticao je Andrić misleći zapravo na sebe, i praveći od straha da ne povuče lanac istraživanja svoje prošlosti i unutrašnjosti - visoko moralno načelo uzdržljivosti od sujete vlastitog objašnjavanja onog što je sam stvorio/. *To su oni pravi, dostojni svoga dela, koji se u tom delu pojave pred svetom i u njemu i nestanu, ostavljajući dokonoj masi običnih ljudi i profesionalnim komentatorima sva moguća i nemoguća tumačenja, objašnjenja i nagađanja."*[33]

Istovremeno Andrić je nastojao da presiječe sve puteve do vlastite prepiske i ličnih svjedočanstava o sebi i svome životu. On nikada nije mogao oprostiti objavljivanje njegovih pisama Tugomiru Alaupoviću /ali ni faksimila njegove krštenice sa ličnim podacima o sebi i svojim roditeljima i o katoličkoj vjeroispovijesti/. U vezi s prepiskom Andre Gidea i Roger Martin du Garda, on je 23. maja 1973., u svome gotovo patološkom zaziranju od izlaganja svoga života u javnosti,

33. Ibidem, 241.

govorio Jandriću da mu se *"ne dopada Židova sklonost da objavljuje pisma svojih prijatelja"*, i nastavljao: *"Nešto slično, na žalost, uradio je i Tugomir Alaupović sa mnom"*, napominjući Jandriću po ko zna koji put, iako je svoj strah od javnosti ličnih iskaza već bio transformirao u govorenje onoga što sam želi da se zna u svrhu stvaranja željene slike o sebi: *"Vi ste skroman i pažljiv čovek. Nećete valjda tim beleškama podizati sebi hram; bar dok sam ja još u životu."*[34] To, međutim, za što je optuživao Alaupovića nije bilo do kraja tačno, kako napominje Jandrić ispod teksta, jer "Tugomir Alaupović nije u stvari objavio svoju prepisku sa Andrićem", već je "u zaostavštini koju je zavještao arhivu Franjevačke klasične gimnazije u Visokom nađeno /.../ poslije njegove smrti dvadesetak Andrićevih pisama koja je 1962. godine objavio fra dr. Rastislav Drljić, /a/ Andrić se ljutio što je to urađeno za njegovog života."[35] A neposredno prije toga, 20. februara iste godine, on je rekao Jandriću: *"Odmah ću vam kazati: nikakva pisma nisam sačuvao; svi smo mi pogorelci, i ratovi su nam sve odneli."* - da bi nastavio opsjednut onim indiskretnim iz njegova života i vanliterarnim što je on htio zatajiti pred svijetom, što se već pisalo o njemu a nije ulazilo u okvir vanvremenskog i vanprostornog portreta koji je on stvarao svojim djelom: *"A i ono /.../ što se piše o piscima treba primati s velikom rezervom; to ljudi često čine radi novca ili svoje reklame."*[36] - kao da je želio još jednom da obespokoji i dezavuira biografa-kritičara.

U tom Andrićevu zidu, u toj tvrđavi, kojim je u komunističkoj Jugoslaviji okružio svoj dotadašnji lični

34. Jandrić, 203.
35. Ibidem.
36. Ibidem, 195.

život i svoju karijeru u srpsko-monarhističkoj državi, sustiglo se u strahu, strepnji i potiskivanju, podsvjesno i svjesno, i vezalo u egzistencijalni čvor: tamni kompleks bića i porijekla, njegove kompenzacije i oslobađanje vlastitih bolesnih nagona u prozama iz doba turske vladavine u Bosni, ali i nastojanje da se zataji ili opravda autonomijom djela i neprikosnovenošću pisca sve ono što bi moglo biti ocijenjeno kao nacionalni šovinizam u predstavljanju Bošnjaka u historiji, radi dodvoravanja vladajućem režimu izvan klasnog političkog morala i "historijskog materijalizma", nasuprot tzv. bratstvu i jedinstvu jugoslavenskih naroda. Jer su se u njegovim historijskim romanima i pripovijetkma na temi Bosne pod turskom vladavinom sjedinili kao doživljaj i izraz, i egzistencijalno funkcionalizirali, i traumatično-patološki duševni porivi i tradicijske inercije antiturskog i antibošnjačkog animoziteta, i karijerističko nacionalno-političko suglasje proizišlo iz epsko-kosovske ideologije i monarhističke hegemonije srpske vlasti. U novoj državi, u drugim prilikama i uvjetima, Andrić je nastojao da svoje historijsko-moralne stavove ublaži i relativizira, da ih misaono objasni u kontekstu općeg vremena i globalnog prostora svijeta, da ih potisne u autonomno biće stvaraoca i djela kao u azil, ali su oni bili toliko izražajni da nisu mogli pomjeriti recepciju bošnjačkih čitalaca ranjenih genocidom u Drugome svjetskom ratu, koje je Andrić bio opteretio krivicom predaka u službi Turske carevine i učešćem u kulturnocivilizacijskom krugu islama, te historijom i karakterologijom nasilja i psihopatološkog mentaliteta.

Andrić je 1968. godine svoj razgovor o Bosni i Bošnjacima uokvirio sa dva bitna iskaza. *"Meni su /.../ mnogi prebacivali da nisam baš u najboljem savezu sa sadašnjošću i da se zato vraćam u prošlost,* /govorio je on kapitalizirajući taj "prigovor" kao izraz političkog ljevičarstva/. *Ja mislim da to nije tačno. Pitanje je kako ko shvata prošlost,* /rekao je on u nastavku i, vidovito, otvorio raspravu o zloćudoj reverziji historije na južnoslavenskim i bosanskim prostorima./ *Za mene su budućnost, sadašnjost i prošlost delovi jednog beskrajnog vremena u kome ono što mi zovemo prošlošću postaje začas sadašnjost ili budućnost - i obratno!"*[*37] A na kraju je rekao, poistovjećujući svoje pripovjedačko predstavljanje sa historijom, kao u prkos onima koji su u njegovim djelima gledali romantičarski tendencioznu stilizaciju prošlosti: *"Dok u meni ima snage i života proučavaću prošlost, od koje, na žalost, naš svet beži, a to je upravo osobina perifernih ljudi"*, [*38] - govorio je on sa aluzijom na one čitaoce koji njegovo pripovjedačko predstavljanje prošlosti nisu mogli da podnesu, iako je on prošlost kako kaže, "proučavao", tj. naučno istraživao, što je bilo u suprotnosti sa njegovim drugim iskazima koji govore o njegovoj umjetničkoj recepciji historije. Jer na drugim mjestima je on izražavao i obazrivost u svome pripovjedačkom prikazivanju prošlosti, čak je kao svoju vrlinu istakao *"što sam prošlost prihvatio za saveznika, strahujući dan i noć nad onim što sam napisao i bojeći se da moja reč nikad neće dobiti patinu prošlosti i pribaviti je za se"*,[*39] ali je izvan ovih iskaza ostajao njegov lični doživljaj, ugao posmatranja i ciljani učinak njegova historijsko-

37. Ibidem, 36.
38. Ibidem, 40.
39. Ibidem, 273.

pripovjedačkog rada. A kao moral književnog stvaranja u odnosu pisac-djelo-čitalac on je, u oktobru 1973., iznio kao neku vrstu samoispovijedanja odgovornost pisca i pred recepcijom djela:

> *"Za pisca je veoma važno da zna šta je sram. Stideti se - to je sveta stvar. Po tome možemo meriti karakter čoveka i njegovu sklonost da se preispita i proveri pred sobom i drugima. Pisati - to znači stavljati sebe na probu. Stotinu čitalaca uzeće našu knjigu i staviti je pored sveće. Zar nam može biti svejedno s kakvim će oni mislima otići da legnu?"*[40]

Bio je to vrhunac Andrićeve moralne svijesti djela iz njegovih potonjih dana. U upoređenju sa reakcijom nepoznate čitateljke na margini scene nabijanja na kolac, i Andrićeva komentara Jandriću o tome, to je bio prodor njegova naknadnog spoznanja i savjesti. Međutim, u narednom kazivanju on je kao izvore svojih historijskih proza iznio epsku narodnu tradiciju, mitove i legende, saglašavajući umjetnički i historijski s njom, dok je u svojim djelima romantičarski išao intenzivnije od svojih izvora u polarizaciji historije i njenih junaka. *"U epskim pjesmama nalazimo prošlost koja nije pokojna, neobičan opis, mane i vrline ljudi, vrsnoću i razgovetnost u izrazu. /.../ Svi mi, neko više neko manje, vodimo poreklo iz naše narodne pesme. Mene su najviše privlačile legende u narodnim pesmama ili pripovetkama."*[41] U oktobru 1974. Andrić je ponovio da su *"narodna svest i epika imali /.../ daleko snažniji uticaj na me"*,[42] otkrivajući tako romantičku a ne historijsku podlogu svojih proza iz starije prošlosti. Ali se u pogledu na vjerodostojnost mitsko-legendarne predaje ogradio, ističući njihov značaj za

40. Ibidem, 272.
41. Ibidem, 275.
42. Ibidem, 378.

svijest narodnu: *"To su legende, one nisu proverene i ne odgovaraju istini... Međutim, istina je da su u legendama smeštene prareči i prasvest predaka koji su nas posadili na zemlju. Kad se osvestimo od mitova - a ko zna da li se od njih ikad i do kraja možemo osvestiti - mi smo već ljudi. Za bosansko dete, mitovi i legende imaju moć majčinog mleka. Nešto* ***tajanstveno i stravično****, što postanje nosi za sobom, ulazi u nas u obliku drevnih predanja. Prva i poslednja greška piščeva je u nameri da se mitovi prenesu u sirovom obliku."*[43]

Tim je Andrić otvorio ne samo teorijski problem odnosa fiction-faction, književne "istine" i historijske istine, nego i pitanje korišćenja upotrebe i prerade književne građe kao bitnu oblast poetike vlastitih historijskih proza, pri čemu se umjetnička uvjerljivost doimala kao historijska istina na čitaoce koji su bili u horizontu njena očekivanja, koji su u sebi nosili njen duh, dok su je drugi, izvan toga horizonta, doživljavali kao romantičarsko pretjerivanje, historijsku neistinu i političku tendenciju.

Varirajući ovu temu Andrić je u julu 1973., za bošnjačke spomenike govorio: *"Neke stvari moraju otići. Lepota im je u tome što propadaju; ono što se u lepoti rađa, u drugačijoj lepoti propada: takvi su hladni, a strogi zakoni prirode..."*,[44] da bi u septembru iste godine rekao Jandriću apsolutizirajući ljepotu prošlosti: *"Prednost prošlosti nad sadašnjim trenutkom je u tome što kod nje nailazimo na proverenu lepotu kakve ne može odmah biti u onome što je nastalo danas ili juče."*[45]

U *Znakovima* je Andrić relativizirao i vlastitu književnu "istinu" o čovjeku i njegovu djelu riječima

43. Ibidem, 258-259.
44. Ibidem, 225.
45. Ibidem, 245.

da *"redovno osećam da moja istina nije **cela, sveobuhvatna i konačna.**"*[46] Taj relativizam istine kao različito uslovljenog suda o ljudima on je na drugom mjestu opširnije obrazložio: *"Kad sudimo o ljudima, njihovim postupcima i karakterima, treba imati na umu da ljudi, iz raznih uzroka koji ne zavise od njih, ne mogu svuda, uvek i o svemu govoriti istinu. Jedni je ne vide, drugi je vide naopako, što je isto ili još gore, a treći prosto nemaju snage za taj podvig, jer to za tu vrstu ljudi i jeste podvig za koji je potreban izvestan minimum snage koji njima nije dat."*[47] Kao da je htio da svoje djelo što više odvoji od sebe kao stvaralački gubitak vlastitog bića, da ga osamostali zajedno sa dijelom sebe, on je pisao: *"Postoji u meni jedna davnašnja, verovatno nasleđena, misao da u svakoj igri, kao i u svakoj umetnosti, čovek gubi sebe. Ma koji oblik da uzme ta misao, hrišćanski (tako se prvo javila kod mene, još u detinjstvu), islamski ili filozofski, izvan svih konfesija i verovanja - ja osećam da ona postoji i da uvek ima svoju ne mnogo jasnu i vrlo relativnu, ali nesumnjivu tačnost."*[48]

Istovremeno sa tim iskazanim razmišljanjima o apstraktnom procesu stvaranja djela, Andrić je otvorio pitanje o odnosu mašte i stvarnosti */fiction* i *faction/*, između izmišljanja i činjenica zbivanja, odnosu u kojemu se i sam, stvaralački razapet, sa svojim historijsko-pripovjedačkim djelom nalazio. *"Dešava se da pisac* /iznosio je on u *Znakovima/*, *nemajući osećanja za stvarnost oko sebe, pribegava čudnom i bezizglednom poslu da izmišlja i ljude i događaje, kao što se dešava i to da pisac zapazi pojave oko sebe, ali nema snage da ih izdigne do visine umetničkog opisa i da ih učini tako ubedljivim da ih*

46. ZPP, 44.
47. Ibidem, 200.
48. Ibidem, 200-201.

čitalac bez otpora i kolebanja prima kao stvarnost /kao što je Andrić svojim umjetničkom sugestivnošću uspijevao da od mita, predaje i romantične historije sačini djelo koje živi kao događena zbilja u krugu istomišljeničke publike/. *U takvim slučajevima mi odbacujemo njegovo delo, delimično ili u celosti, i potpuno smo u pravu. Ali biva ponekad pa nam izgleda da se ličnosti u romanu ili pripovetci ponašaju neprirodno, da se služe neobičnim izrazima, i to nas nagna da posumnjamo u verodostojnost dela i umetničku iskrenost pisca* /kao što su i Andrićeve omaške i nepoznavanje islamskog učenja proizvodile negativan utisak kod bošnjačke publike/. *Da li je uvek taj razlog dovoljan i takva sumnja opravdana?* /pitao je Andrić nastojeći da relativizira te utiske koji umanjuju autentičnost prikaza života, duha, morala i atmosfere bošnjačkog svijeta i islamske doktrine i u njegovim historijskim prozama/. *Da li su krug naših iskustava i snaga naše pronicljivosti toliki i takvi* /zadržavao se on na utiscima publike, mimoilazeći vrijednosti naučnih činjenica/ *da možemo biti sigurni da znamo sve pogodbe pod kojima ljudi žive, sve mnogostruke mogućnosti njihovih odnosa, svu dubinu i širinu onoga što su sposobni da urade i da kažu u granicama tih odnosa? I da li bez kolebanja možemo povodom jedne knjige da kažemo: ovo može biti, a ovo ne može, ovo je istinito i stvarno, a ovo neprirodno i izmišljeno?"*[49] - svodio je on cijelo ovo razmatranje o relativizmu i prelivanju stvarnosti i neistine i u svoje djelo, koje je upravo i uslijed toga bilo osporavano u bošnjačkoj čitalačkoj javnosti. Jer iz ovog bezličnog i uopćenog iskaza nalazio se zapravo sam Andrić, kao i iza svakog pasaža u *Znakovima*, sa svim pitanjima i reakcijama koja su se mogla postav-

49. Ibidem, 201.

ljati njegovim historijskim romanima i pripovijetkama od strane bošnjačkih čitalaca, i njegovo nastojanje da unese sumnju u njihovu negativnu i odbojnu recepciju, ili da je barem razmekša, i osporavanje njegova književnog prikazivanja kvalificirajući ga kao izmišljeno. Nastojeći da izađe iz moralnog tjesnaca ovakve recepcije, Andrić je, s jedne strane, ukazivao na relativizam književne estetike i doživljaja u vremenu, ali ne i u prostoru /*"Estetika je podložna promjenama"*[50]/, a s druge strane je isticao, uvodeći u stvaralački proces pored relacija *fiction-faction* i novu - *function*, kao namjeru ili tendenciju, toliko bitnu za recionalni, smišljeni pragmatični nivo njegovih historijskih proza: *"Nije stvar u rečima, nego u onom što one stvarno kazuju ili što bi htele da kažu; znači - u namerama koje imamo upotrebljavajući ih, u smislu koji im dajemo kad ih izgovaramo ili pišemo."*[51] Ali su pri tome ostajala pitanja: Šta je izmišljeno? I u koju svrhu? I na osnovu kojih poriva?

Andrić je, međutim, u svojim razmatranjima, kao odgovor osporavateljima njegove istine i zbilje u njegovim historijskim prozama, na više mjesta isticao činjeničnu građu u njihovoj podlozi, pri čemu je ipak ostajalo neriješeno pitanje njegove vlastite stvaralačke interpretacije i umjetničkog predstavljanja, u smislu koji riječima "dajemo kad ih izgovaramo ili pišemo". *"Ja sam strastven čitalac dnevnika, ličnih zapisa i uspomena iz raznih vremena i naroda,* /pisao je on u *Znakovima* podrazumijevajući dokumentarnu građu *Travničke hronike*, i to on koji je želio da i poslije smrti ostane nepoznat i tajanstven/. *Pročitao sam ih možda na stotine. Njihovi pisci redovno smatraju da su uvek u pravu i da su*

50. Ibidem, 212.

51. Ibidem, 241.

uvek bili bolji, plemenitiji ili pametniji od svoje okoline. Ne sećam se izuzetka u tom pogledu. Samo je kod jednih to mišljenje izraženo otvoreno, a kod drugih prećutno, ili je maskirano načelnim razlozima. To je razumljivo. Oni koji nisu takvi, ti ne pišu dnevnike i ne objavljuju memoare /pisao je on misleći i na sebe/. *Pitam se samo, dok ovo pišem, da li moje zabeleške u ovoj 'zelenoj' knjizi, i u drugim, nisu nesvesno pisane u istom duhu i sa istim ciljem."*[52] Istovremeno on je otkrivao relativizam i subjektivnost ove memoarske građe /*"Ima više načina da se laže, jedan od njih su memoari"*[53]/, koja joj je davala bitno obilježje književnosti, kao da je želio imanentno da upozori na ličnu stvaralačku prirodu svekolikog književnog rada, pa i pisanje historijskih proza.

Ističući Bosnu kao svoj zavičaj prema kojemu ima moralnu obavezu, *"Ja volim da putujem u Bosnu /.../. Tamo mi se uho smiri i odmara na kratkim i razvučenim dužinama reči i imena koja sam slušao u detinjstvu"*, i navodeći istočnjačku misao *"Čovek je dužan svome zavičaju"*[54] - Andrić je u januaru 1974. taj odnos definirao ali na stvaralačkoj razini izvorišta duha:

> *"Ja bih /.../ Bosnu nazvao duhovnom domovinom, a kad nekom kraju date takvo ime, sve ste priznali! Bosanski ljudi su prema snazi svoga umeća stvorili svoje običaje, humor, igre, pesme, zagonetke i legende, svoj eglen - i to mnogo pre nekih drugih naroda koji se na sav glas hvale svojim dubokim duhovnim zaleđem."*[55]

U decembru 1974., tri mjeseca prije smrti, on je to intimnije obrazložio:

---

52. Ibidem, 275.
53. Jandrić, 10.
54. Ibidem, 32.
55. Ibidem, 296.

"Kad je Bosna u pitanju, ja nikad nisam niti mogu biti odsutan. U stvari, ja se nikad od Bosne ni odvajao nisam. Ono što smatram svojim duhovnim dosegom - to je dar dobijen od Bosne. Meni je Bosna suđena, što bi se reklo. Ja sam, za razliku od vas mladih, progledao i počeo da mislim još u prošlom veku. Turci su Bosnu prozvali: tuhafli vilajet, što znači žbudibogsnama zemlja'... Tek posle oslobodilačkog rata, taj tamni vilajet na Balkanu počeo je snažno da se razvija. To mora svakog da raduje. Kad bi sada kojim slučajem banuli u Bosnu Evlija Čelebija, Evans, Giljferding, Kikle i drugi, ne bi mogli ni da poveruju da je to ona ista zemlja u kojoj su boravili nekad."[56]

Ali je unutar ovog iskaza ostao gorak okus historije Bosne kao "tamnog vilajeta" pod turskom vladavinom, prevladan vremenom oslobodilačkog rata za koje se on politički zaklonio, i u njemu njegov moralno nedefiniran doživljaj Bošnjaka.

A upravo da bi potvrdio vjerodostojnost svoga književnog predstavljanja i opstao pri svome doživljaju Bosne pod turskom vladavinom, Andrić je isticao dokumentarnu građu kojom se kao pisac služio: *"Ja sam /.../ kao diplomatski službenik ili radoznao turist dosta putovao po stranom svetu i morao sam se često služiti stranim jezicima,* /pripovijedao je on Jandriću u oktobru 1972./. *Pored diplomatske službe, znanje stranih jezika znatno mi je pomoglo u traganju za izvornom građom o istoriji Bosne; ja sam dobar deo mladosti i života proveo po arhivima i bibliotekama u Budimpešti, Krakovu, Carigradu, Beču, Rimu, Vatikanu, Madridu, Berlinu, Parizu i drugim gradovima Evrope. Bez preterivanja mogao bih reći da sam*

56. Ibidem, 385-386.

prevrnuo gotovo svaki dokument koji se odnosi na prošlost Bosne, a da ne govorim o štampanoj literaturi. Pa i više od toga: morao sam da proučavam turske izvore i turska dokumenta, istoriju turske države, posebno doktrinu islama i islamske religije, hrišćanstva i slično. Bez toga ne bih ni mogao da pišem istorijske pripovesti.'"[57] *"Sećam se* /govorio je on u junu 1974. Jandriću otkrivajući jedan svoj izvor/ *mnogo mi je pomogla knjiga na nemačkom jeziku koju je napisao Mađar Asbot. To je najbolja knjiga o Bosni, izišla u doba Austro-Ugarske; pristojno je pisana, možda se onda meni tako činilo, jer drugih izdanja nije bilo. Koliko ja znam ta knjiga nikad nije bila prevedena.* /Josef Asboth, *Bosnien und die Hercegowina*, Wien, 1888./ *Tu sam naišao na zanimljivu prepisku između nekog Engleza i sarajevskog kadije. Piše Englez kadiji i moli ga da mu odgovori šta je i kako je bilo u Bosni pre dolaska Turaka. A kadija će njemu mudro: 'Ko će znati kako je sve ovo izgledalo prije nego što nas je obasjala svjetlost islama'".* [58]

Andrić se, pored toga, zanimao i drugom građom o Bosni, od njenih kulturnih spomenika do mentaliteta njenih žitelja. U julu 1973. on je pokazivao Jandriću monografiju *Aladža džamija u Foči* Andreja Andrejevića /Beograd, Filozofski fakultet, 1972./, tumačio mu Čelebijin zapis o Foči iz 1664. na trijemu ove džamije i isticao kako *"ovakve knjige imaju neprocenjivu korist za svakoga, a posebno za pisce koji istažuju prošlost, ali su... one za njega došle dockan".*[59] *"Ja sam po arhivama, bibliotekama i antikvarnicama* /sjećao se on u februaru 1974./ *prekopavao knjige kao pesak. Bože moj, koliko sam se samo izmučio proučavajući konzulska vremena u Travniku! Ja sam se tu dosta istrošio."*[60]

57. Ibidem, 148.
58. Ibidem, 353.
59. Ibidem, 222.
60. Ibidem, 309.

Utiske koje je izazivao kod nekih kritičara Andrić je komentirao s težnjom da pomjeri ugao viđenja njegovih historijskih prizora, ističući pri tome, u neskromnom refleksu, i ono intimno što je inače tajio, da bi se ispravio osjećanjem moralističkog straha i stida nad tim kvalifikacijama, što je sve djelovalo, više za javnost, nedovoljno spontano i iskreno, kao smišljena stilizacija, potkrijepljena Vukovim riječima:

> *"Kad čitam one koji na osnovu mojih tekstova pišu o meni kao o mudracu i moralisti, ja se najpre obradujem sujetnom radošću, a posle se zamislim i uplašim i, na kraju, postidim pred sobom. Tada vidim koliko je bio u pravu Vuk kad je pisao 'da je to sasvim različito: znati o nekom poslu lijepo govoriti, i znati ga dobro i pametno raditi'."* *61

Na sličan način on je isticao i skromnu požrtvovanost u svome književnom stvaranju, pa je navodio basnu o mravu koji je pošao na Ćabu kao alegoriju svoga vlastitog književnog nastojanja:

> *"Kad god se povede reč o umetnosti, ja se setim basne o mravu koju sam davno čuo u Bosni: 'Sreo čovek mrava i pita ga: - Kuda ćeš? - Na Ćabu. - Pa kako ćeš bolan tako malen. - Pa neka. - Umrećeš na putu. - Pa neka, bar ću umreti na svetom putu!'"*62

"Za mene kažu da sam pisac-istoričar /govorio je on Jandriću još u oktobru 1968. da bi istakao moralni smisao kao humanistički cilj svojih historijskih proza/. *Ja sam pre svega pisac, a prošlost je za me isto što i lepota za ženu. Međutim, istoričari dolaze na kraju čina da bi prebrojali mrtve i ubeležili ime pobednika - razume se da neko mora i to; ali pisac je taj koji* ***daje pouku i pomaže ljudima pre zla.*** *Čini mi se da se tu negde kriju moć i nemoć*

61. ZPP, 268.

62. Jandrić, 25.

književnosti. A dokle god traje svet biće zla i potrebe da se branimo od njega. U namerama čovekovim da se odupre sili i poniženjima svake vrste, literatura može mirne duše da kaže da je najmanje grešila.",[63] zaključivao je on u odbrani svoga djela argumentom ukazivanja ne zlo kao osnovnu supstancu svoga doživljaja turske vladavine u Bosni, i na potrebu da mu se suprotstavimo. *"Sastalo se zlo i gore da se malo razgovore",*[64] navodio je on, u septembru 1970., riječi iz Bosne kao intenzivan prožim njena života u historiji. Ali je kasnije, u januaru 1974., otkrio zlo i kao intimnu traumu svoga bića, koja je svakako uvjetovala i određivala i njegov doživljaj Bosne u osmanlijskoj prošlosti:

> *"Mene je zlo s kojim sam stao na noge i koje je raslo i razvijalo se zajedno sa mnom osposobilo da se mogu isključiti iz buke, razgovora, pa i iz svoje misli, ako treba. Nalazio sam izlaz u povučenosti i samotnom vraćanju sebi. Ta jazbina me je toliko puta spasavala od zla, nasrtljivih ljudi, nesreće, čak i od divljenja, od svega što mi se dopadalo, a čemu se nisam smeo predavati."*[65]

Taj doživljaj historijskog zla u Bosni u Andrića je simboliziran slikom "tamnog vilajeta", iz kojega nas mogu izvući jedino knjige, kako se on izrazio 1968.[66] A o sadržini toga "tamnog vilajeta" svjedočile su ne samo njegove historijske proze nego i ambijent njegove radne sobe, kako je opisuje Ljubo Jandrić u februaru 1974.: *"Iznad vitrine visi Lubardina slika sa motivom iz Crne Gore; lijevo je stara geografska karta Bosne, desno jedna minijatura na kojoj je prikazana borba između Turaka i Hrišćana..."*[67]

63. Ibidem, 24-25.
64. Ibidem, 63.
65. Ibidem, 299.
66. Ibidem, 43.
67. Ibidem, 310.

Iako je nešto ranije, u oktobru 1971., sa žaljenjem govorio o nestanku svakog traga bošnjačkih kulturnih spomenika u Herceg-Novom: *"Zanimljivo je - sudeći bar prema Čelebijinim putopisima - da je Herceg-Novi nekada imao više od četrdeset džamija. Danas, na žalost, nema nijedne. Nema čak ni groblja sa nišanima, ali su sačuvana mnoga turska imena: Tatar-bašča, Kanli-kula, Jok-mejdan, Karataš..."*[68] Ipak je vrata u emocionalno-duhovnu pozadinu svojih historijskih proza Andrić odškrinuo, u oktobru 1972., u jednom iskazu Ljubi Jandriću kad je priznao da su na njegovo duhovno formiranje u mladosti najviše utjecali Poljaci: *"Moja domovina neće se valjda naljutiti ako kažem da sam se u Bosni rodio, a duhovno progledao u Poljskoj."*[69] Pa iako je to bilo rečeno dosta uopćeno, iza tog priznanja se može naći i jedna književno-idejna analogija: Poljaci su imali tradiciju velikih historijskih romana, koja je kulminirala u Sjenkjevičevu patriotsko-historijskom romantizmu; u tim romanima, sa tradicionalnim antagonizmom između kršćanstva i islama, vodi se borba katoličkih Poljaka sa muslimanskim Tatarima.

O svome shvaćanju historije Bosne i prikazivanju Bošnjaka u svojim historijskim prozama Andrić je u svojim moralno-estetskim i psihološkim iskazima Jandriću govorio suzdržljivo i u aluzijama, ali odbrambeno i sa drukčijim emocionalnim tonom, sa simpatijama, a ne s historijskom i ljudskom mržnjom. Ali, pri tome nije mogao izbjeći ni reflekse svoga izvornog, zaoštrenog psihološkog i romantično-historijskog odnosa prema njima, čak predstavljajući neke reakcije na tursku vladavinu kao prirodne i nužne, u kontinu-

68. Ibidem, 72.

69. Ibidem, 106.

itetu sa idejama svoje doktorske dizertacije, što ponekad probija iz njegovih razmišljanja i opažanja. *"Neko je rekao da jedan narod može da očuva svoju slobodu samo po cenu večite budnosti. A vi sad zamislite kakav je to život.",*[*70] piše on u *Znakovima*, a odmah poslije toga, to opravdava argumentom individualne analitičke psihologije: *"Slabe i plašljive ljude strah nagoni da rade upravo ono čega se najviše boje."*[*71] Ali na narednim stranicama Andrić svoja opažanja iz političke historije, aluzivna za Bosnu pod turskom vladavinom, uopćava i progovara jezikom svevremenosti i filozofije povijesti: *"...Postoje vlade i države koje se, da bi se održale, ili da bi postigle svoje ciljeve, služe onim što je niže i gore u čoveku, i druge koje u istu svrhu apeliraju na ono što je više i bolje, što još ne znači najviše i najbolje. /.../ U tom treba tražiti kriterij i po tome treba prosuđivati njihove izglede za budućnost."*[*72] Ili: *"Kad pratite borbu između dve političke grupe i želite da znate koja je više u pravu i ima bolje izglede na pobedu, vi obratite pažnju na to koja od te dve strane u većoj meri upotrebljava laž kao sredstvo borbe, i znajte da će ta strana podleći."*[*73] Da bi se zatim približio temi svojih historijskih romana u kontekstu kolektivne psihologije narodâ: *"Muka i jeste u tome što u dugim istorijskim borbama niko ne može da ostane neizmenjen. Boreći se, mi uvek imamo pred očima isti konačni, daleki cilj, ali nas borba sama menja; naš protivnik i sredstva borbe koja nam on nameće menjaju nas neprimetno i često upućuju pravcem kojim nikad nismo mislili da idemo. /*Turci i raja*/."*[*74]

Doživljaj historije Bosne pod turskom vladavinom, očišćen od satanskog romantizma i nacionalne mito-

70. ZPP, 38.
71. Ibidem.
72. Ibidem, 44.
73. Ibidem, 43-44.
74. Ibidem, 44.

logije, ali opterećen subjektivnim strahom koji je vjerovatno imao, pored paranoidnoga egzistencijalnog osjećanja, i objektivan razlog u političkim reakcijama bošnjačke muslimanske publike i neprimjerenosti novom vremenu i shvatanjima tzv. bratstva i jedinstva, - Andrić je izrazio u anegdoti koju je mogao naći i kod Karadžića i kod Kapetanovića-Ljubušaka. *"Uplitanje svetova, sukobi, sudbine i zbivanja - sve je to podizalo deo po deo ove balkanske zemlje,* - /govorio je on u oktobru 1972. Jandriću/. *U narodu sam zabeležio rečenicu koja bolje od svih istorijskih i sociooloških rasprava govori o Bosni i njenoj prošlosti: 'Otac mi klanja, majka mi se krsti, a ja gledam pa se kamenim!' Eto, to je povest Bosne. Reč je o vremenu kad čovek nije bio siguran u kojoj će se veri roditi, a u kojoj će umreti. Ako pođete za njenim imenom, ko zna na šta ćete sve naići."* /.../ *"Ima trenutaka kad me spopadne strah pred svakom knjigom, pred gotovo svakim retkom kojim sam hteo da bar nešto kažem o svojoj zavičajnoj zemlji"*,*[75] govorio je on u nastavku ovog iskaza Jandriću, čineći prijelaz na zlu sudbinu pisca zbog njegove knjige, ili čak na polemiku sa svojim imaginarnim neprijateljima, u nizu pitanja upućenim sebi: *"Zašto sam kolebljiv u odlukama pri svakom poslu pri kom dolaze u pitanje tuđi interesi ili tuđ ugled? /.../ Zašto zazirem od konačnog suda i presudne reči?..."*,*[76] pisao je on u *Znakovima*, a na drugom mjestu: *"... O ljudskim stvarima sudim sporo i teško, sa mnogo za i **protiv**, često i menjam svoje sudove, a konačan, pun sud donosim mnogo docnije, često ga ne donesem nikad."*[*77] - iznosio je on suđenje o ljudima kao vlastitu grešku i kao nemirnu savjest. To je, međutim, bilo u suprotnosti sa njegovim

75. Jandrić, 142-143.
76. ZPP, 280.
77. Ibidem, 539.

prikazivanjem likova Turaka i Bošnjaka u njegovim djelima, koji su u kasnijem sagledu možda i bili uzrok njegova nemira, čak i sa njegovim vlastitim uvjeravanjem o stvarnosnoj podlozi njegovih proza, kako je Andrić 16. oktobra 1972. govorio Jandriću: *"Sve su moje ličnosti postojale ili su mogle da postoje".*[*78] Ali on nije krio svoje uzbuđenje nad Dostojevskim, što je otkrivalo duhovnu srodnost sa ovim piscem, i izvor psihopatologije vlastitih likova: *"Možda ću biti nepravedan prema samom sebi, a još nepravedniji prema velikom ruskom piscu, ako kažem da su me najviše uzbudili Zapisi iz mrtvog doma. U mladosti sam drhtao nad 'Dusima' Dostojevskog..."*[*79] Jer, *"Dostojevski je pisac /.../ koji je među prvima u svetskoj književnosti ostavio pejzaž, odeću svojih junaka, njihov fizički izgled, vreme, pa i prostor, kako bi se do kraja mogao posvetiti ljudskoj duši."*[*80] Kao da je htio da podijeli odgovornost svoga književnog kazivanja, on je u oktobru 1968. govorio Ljubi Jandriću: *"Čovek nikad neće pogrešiti ako pita i ako se na putu poštapa pametnim mislima drugih."*[*81] Ali je na više mjesta krenuo i u paranoidnu polemiku sa svojim protivnicima: *"Ako me neko mrzi - to je njegova stvar; moja je briga da ne učinim ništa što bi izazvalo prezir. Najbolji način da se čovek osveti jeste ne vratiti milo za drago"*, citirao je Andrić Epikteta oslobađajući vlastite tjeskobe, i nastavljao zamišljeno, mada u duhu srpske tradicije: *"Drukčije je kod nas. Mi smo osvetoljubiv svet. Ne kaže se uzalud kod nas: 'Ko se ne osveti - taj se ne posveti.'"*[*82]

"Pisanje često zna da prisedne piscu i da mu umesto nagrade za besane noći i satrvene nerve donese još i stotinu

78. Jandrić, 163.
79. Ibidem, 153-154.
80. Ibidem, 152.
81. Ibidem, 29.
82. Ibidem, 337.

i jednu nepriliku.'"[83] otkrivao je on Jandriću u oktobru 1968., i nastavljao "kao da se pravda": *"Branko Ćopić je na šaljiv, samo njemu svojstven način, znao da kaže: 'Hm, lako je Ivi da piše o vezirima, begovima i konzulima iz tamo ko zna kog vakta. Neka on stisne, pa kaže koju i o današnjem vremenu i njegovim junacima'."*[84] *U Znakovima* je dao čak i portret čovjeka koji živi od unižavanja drugih nalazeći u njemu i psihopatske porive, a u njegovoj uopćenoj stilizaciji nije bilo teško prepoznati Andrića kao pogođenu stranu:

> *"Čovek u četrdesetim godina, sa dozom urođene osionosti, sa sadizmom razmaženog dečaka bez osnovnog vaspitanja, sa nasleđenom sposobnošću preziranja i potcenjivanja drugih ljudi i tuđih misli, dela i postupaka. To njegovo nipodaštavanje, koje je samo sebi svrha, nije stalno ni zasnovano na nekim utvrđenim shvatanjima i pogledima. Ne, ono klizi, kao svetlost nekog reflektora, preko svih pojava savremenog sveta i zadržava se ćudljivo i bez opravdanja, negde duže negde kraće, unižava, karikira i svlači naniže sve ono što u tom trenutku osvetljava. Ali to je jalov i uzaludan trud, jer kad se taj razorni mlaz svetlosti vrati na mesto na kom je juče sve poharao, unakazio i polomio, on nalazi sve opet uspravno, čisto i netaknuto. Tada mora da razara i ruši ponovo. I tako večno nastavlja svoj prokleti sizifovski posao. Živi od obaranja, a sam ne biva od toga ni za dlaku viši."*[85]

U junu 1974. on je, međutim, komentirajući osobinu ljudske destruktivnosti, izrekao jednu vidovitu humanističku misao o književnom djelu u vre-

83. Ibidem, 34.
84. Ibidem.
85. ZPP. 460-461.

menu, oslobođenu vremenitosti svakog historijskog pragmatizma i otvorenu sve do naših dana: *"Jer kad dođe do kakva prevrata, mogu se lako i zauvek uništiti ćupri-je, gradovi, džamije i crkve, ali knjiga se ne može razori-ti."*[86]

Iznoseći odbrambene argumente u odnosu prema svojim konkretnim protivnicima Andrić je, u drugoj prilici, navodio Dučićeve riječi iz vremena Kraljevine Jugoslavije, otkrivajući historijsku sudbinu Bošnjaka i odnos književne javnosti prema njima, od kojeg nikog nije mogla glava zaboljeti: *"'Vi ste talentovan mlad pisac* /prisjećao se Andrić u junu 1974. Dučićevih riječi/, *ostavite se, zaboga, tih efendija i fratara, pa se vratite Evropi; to je pravi svet.' Razume se da ga nisam mogao poslušati,"*[87] pomjerao je Andrić, zamjenjujući teze, zanimanje kritičara svojih historijskih proza na drugu stranu, komentirajući ovo nagovaranje svojim postupkom kao nekim protivljenjem Dučićevu nacionalizmu, mada se u njegovu tadašnjem nepristajanju nalazila i sudbina njegove vlastite karijere, koju je Andrić gradio na demoniziranoj slici Bosne pod turskom vladavinom i likova Bošnjaka, ugađajući kosovskom osjećanju svojih čitalaca i očitujući svoju nacionalno-duševnu srodnost sa mitom vladajućeg režima svojim pretpostavljenima. Jer, objašnjavao je on naknadno argumentom psihologije sredine, *"Dučić je odrstao u uslovima nacionalne mržnje"*, *"a ja sam odgajan u duhu jugoslovenstva"*, isticao je Andrić, distancirajući se tako zapravo i od sama sebe, svoje srpske nacionalno-kulturne identifikacije i svojih historijskih proza iz toga, i

86. Jandrić, 359.

87. Ibidem, 327.

kasnijeg vremena, uz nastojanje da svoju pripadnost srpsko-hrvatskoj nacionalnoj omladini iz mladih dana poveže sa idejom suvremenoga komunističkog jugoslavenstva, i da se na taj način zaštiti od eventualnih političkih prigovora. Iako međuratni hrvatski renegat i režimski pristalica srpske nacionalne kulture i politike, Andrić se u iskazima Ljubi Jandriću, još u oktobru 1971., podjednako distancirao kako od hrvatskog tako od srpskog šovinizma, ističući jugoslavenstvo kao instrument protivljenja svakom hegemonizmu. Ali je u junu 1974. vješto izbjegao komentar, a kamoli distanciranje, kada mu je Jandrić citirao jedno mjesto iz pisma Ive Vojnovića svome bratu, u kojemu se, u povodu *Ex ponta*, kaže: "Pisac mladi katol. Srbin iz Bosne, idealni mladić, Ivo Andrić...",[88] kao da je još uvijek računao na to opredjeljenje kao na politički kapital. A to je bilo u neskladu sa njegovim riječima Jandriću iz oktobra 1971. u povodu napada pojedinih ljudi iz Matice hrvatske na njegovu ličnost. Jandrić u napomeni citira izvještaj Steve Ostojića o istupu Šime Đodana na Glavnoj skupštini Matice hrvatske u Zagrebu 22. novembra 1971., koji glasi: "Dr Šime Đodan pomenuo je nekoliko delikatnih pitanja: jedno od njih bilo je u vezi sa pojedincima koji su se, kako je naveo, odrekli svoga naroda. Pominjući imena Ive Andrića i Jorja Tadića, Đodan je rekao, između ostalog, da se u Hrvatskoj u poslednjih sto godina, od nametnute austrougarske nagodbe, formirala klika oportunista koji su se u Austro-Ugarskoj zvali nagodbenjaci, a u Jugoslaviji se formirali u orjunaše. Potučeni u redovima hrvatskog naro-

88. Ibidem, 329.

da, oni su svršili kao malobrojni pojedinci koji su se definitivno odrekli svoga naroda."*[89] Nije stoga čudo da je Andrić, politički-moralno povrijeđen ovim otvorenim ubodom u renegatski kompleks, koji je godinama potiskivao u sebi nalazeći mu opravdanje u egzistencijalno-karijerističkim razlozima, reagirao "potišteno" ali odlučno, ne libeći se ni od političkih insinuacija: *"To je pljusak koji ne prestaje. Voleo bih više nego ne znam šta na svetu da to živ nisam dočekao... To je okrutno i podgrejano groznim namerama kleroustaša! Šta bi oni hteli od mene? I čemu to vodi? Ja to nisam zaslužio! Ja sam za slogu i bratstvo bio celog svog dugog veka,* /isticao je on u novom režimu nakon godina srpskog nacionalizma/. *Ja sam bio za jugoslovenstvo još onda kad je Austro-Ugarsku trebalo oterati s našeg ognjišta... Mi sarajevski gimnazijalci bili smo protiv hegemonizma bilo koje vere i bilo kojeg naroda"*, govorio je on da bi poslije toga pokazao da su njihov ideal bila samo dva južnoslavenska naroda: *"Naše društvo je nosilo ime naprednjačke srpskohrvatske mladeži, iako je - na drugoj strani - bilo i reakcionarnih tajnih organizacija koje su okupljale omladinu"*, napominjao je on obazrivo. *"Ne bih voleo da liči na hvalu kad kažem da sama bio predsednik naprednjačke srpskohrvatske omladine u Sarajevu. Mi nismo bili unitaristi, kako bi to nekom moglo da izgleda* /objašnjavao je on srpskohrvatstvo kao Jugoslaven - bez unitarizma, što je bilo teško objasniti/ *pre bi se moglo reći da smo bili panslavisti i internacionalisti, a svako ko zdravo rasuđuje zna da panslavizam nije isto što i unitarizam...* /odvajao se on odsudno od toga pojma koji je tada bio predmet kritike na hrvatskoj strani/ *Ja sam za jugoslavenstvo bio i*

89. Ibidem, 73.

Stevo Ostojić: U čemu su nesporazumi, *Politika*, 23. novembra 1970.

1941. godine, kad je Komunistička partija Jugoslavije u sve, pa i u to, unela marksističko shvatanje... Ja sam za jugoslovenstvo bio i 1948, a i danas sam - i pre ću da umrem takav nego da pod starost menjam uverenja!, koji su se i ovog puta "oslanjali na neku spoljnu silu, obično na sumnjivog i reakcionarnog saveznika", da bi istakao Preradovićeve riječi: *"Moja nacionalnost je humanitet"* kao razlog uzdržavanja od polemike sa tim ljudima, a bojeći se zapravo da bi ona izvukla na vidjelo i druga obilježja njegove političko-diplomatske djelatnosti između dva rata. *"Mene su i neki srpski šovinisti pokušavali da uzmu na zub"*, nastavljao je stoga Andrić, da predusretne napadaje sa ove strane, i završavajući sa monologom o šovinizmu koji je *"svugde isti i svagda mu je jednaka namera: suprotstavljanje pravoj umetnosti i istinskom zajedništvu"*, da bi, nakon smirenja, stao da govori "o svom književnom putu, o umjetničkim principima kojih se tvrdoglavo držao cijelog života",[*90] piše Jandrić.

U napomeni uz ovaj iskaz i "umjetničke principe kojih se /Andrić/ držao cijelog života" Jandrić je iznio da ga je to podsjetilo, mada nije isključeno i Andrićevim posredstvom, na jedno Andrićevo pismo dr. Mihovilu Kombolu, datirano u Beogradu 14. XI. 1933., u kojemu on odgovara na njegov poziv da sudjeluje u *Antologiji novije hrvatske lirike*, čiji je on redaktor. *"Zahvaljujući vam na pozivu* /odgovara Andrić tada Kombolu/ *moram da Vam kažem da mi, sa moga gledišta, ne izgleda razumljivo ni opravdano da se danas izdaje jedna antologija, ograničena na jedno pleme. Ponajmanje povodom stogodišnjice ilirstva. Izdavač i Vi kao urednik imate, izvesno, za to sve razloge. Živeći na strani i po strani, ja te*

90. Ibidem, 73-74.

razloge ne znam a i da ih znam ja bih ih mogao samo poštovati ali ne i deliti. Ne bih nikad mogao učestvovati u jednoj publikaciji iz koje bi principijelno bili isključeni drugi naši meni bliski pesnici samo zbog toga što su ili druge vere ili rođeni u drugoj pokrajini /zaklanjao se Andrić za druge u svome odbijanju, ne objašnjavajući tada izdavanje svojih knjiga u Srpskoj književnoj zadruzi i aktivno učešće u srpskom književnome životu/. *To nije moje verovanje od juče nego od moje prve mladosti, a sad u zrelim godinama takva se osnovna vrednovanja ne menjaju. Iz Vašeg pisma vidim da Vam je poznato da sam bio jedan od osnivača i urednika Književnog juga koji je zastupao najšire gledište jedinstva obuhvatajući ne samo srpsko-hrvatsku nego i slovenačku književnost. To je bilo 1917. godine; godine 1933. ja ne mogu zastupati drukče gledište. To su razlozi, čisto književne i načelne prirode, zbog kojih žalim što mi nije mogućno učestvovati u Vašoj Antologiji.'"*[91]

Čudno je bilo za Andrića, koji je Jandriću govorio da nema nikakve sačuvane prepiske, da su ova pisma po izuzetku ostala kao dokaz njegova antihrvatstva i srpskog jugoslavenstva, i da ih je on stavio na uvid Jandriću za objavljivanje, ili ga bar upozorio na njih.

Još jedno svoje pismo, ovog puta kao dokaz srpskog patriotizma, upućeno za vrijeme Drugoga svjetskog rata Svetislavu Stefanoviću, predsjedniku Komesarske uprave SKZ, predstavljalo je za Andrića politički kapital u poslijeratnoj Jugoslaviji, kojim je on pokrivao svoju diplomatsku aktivnost pred kraj Kraljevine Jugoslavije, osobito u vrijeme sklapanja Trojnog pakta, o čemu on, kao o ličnoj traumi, nikad nije htio govoriti. *"Najužasniji je ipak bio trenutak* /pričao

91. Ibidem, 74-76.

je on Jandriću 14. oktobra 1972./ *kad su Nemci i nedićevci zahtevali od mene da dozvolim preštampavanje svojih dela i da sarađujem u njihovim časopisima i štampi. Napisao sam pismo i energično odbio ma kakvu saradnju, rekavši da to ne mogu uraditi, jer moj narod* /srpski!?, M.R./ *pati i strada. I sada se sećam, kao da je jučer bilo: jednog popodneva odneo sam to pismo na poštu i poslao ga preporučeno. Vratio sam se kući, spakovao kofer i očekivao najgore. Noćima i noćima nisam mogao da spavam očekujući agente da dođu po mene* /govorio je Andrić Ljubi Jandriću/. /.../ *Neprijatno mi je kad se danas spominje to pismo i taj događaj iz mog života* /pokrivao se on lažnom skromnošću ističući druge/. *Beograd je bio pun rodoljuba i ne vidim razloga zašto bi mene posebno trebalo isticati. Slične stvari pletu se i oko mog povratka iz Berlina"*[92] /napominjao je on sugerirajući urotu svojih neprijatelja oko sebe, kao da se vraćao u dane ranijih strahova i strepnji/. A istog dana on je Jandriću, u vezi s aktualnom raspravom o varijantama, podvlačio svoje rano i dosljedno opredjeljenje za ekavicu kao imanentno obilježje srpske nacionalne ideologije: *"Meni su često prebacivali što sam svoju ranu liriku 1911. godine počeo ekavskim narečjem, da bih 1912. godine nastavio da pišem ijekavski, a zatim se opet - i konačno - vratio ekavskom izgovoru. Eto, pokatkad se dešavaju i takve stvari!* /komentirao je on bezlično kao da se radi o nečemu na što on ne može utjecati/. *Na to bih mogao samo da kažem, ako bi to moglo bilo koga zadovoljiti: kao što sam počeo sa poezijom, tako je isto i sa jezikom!* /prebacivao se on u sferu književnog stvaranja i stvaralačkog izraza/. *On je deo književnog posla, a u mom slučaju još i sastavni deo traganja za izrazom i književnim opredelenjem. Iako pisci nisu lingvisti, već se*

92. Ibidem, 128-129.

samo služe jezikom, ipak se mora priznati da se pisac opredeljuje za onu jezičku varijantu i onaj izraz koji najbolje odgovaraju njegovim mislima /objašnjavao je on dosta maglovito između jezika kao izraza umjetničkog doživljaja i jezika kao adekvacije nacionalno-mitskih i nacionalno-historijskih ideja/. *Pa i Krleža je u Republici pisao ekavski sve do 1928. godine* /pozivao se on u svojoj odbrani/. *Ja sam negde napisao da je svaka ijekavska reč u odnosu na ekavski oblik malo duža i malo tužnija* /prebacivao se on u oblast stilistike/. *Međutim, sretne mene jednom Belić, pa veli: 'To lepo zvuči, ali neće biti da je tako.'"* /.../ *"Krleža je"* - nastavio je kasnije - *"nedavno lepo kazao šta misli o jeziku. Nije važno kako ga ko zove, a razlike i varijante samo ga obogaćuju. Kad se povede razgovor o jeziku, uvek se setim poznate Njegoševe pesme 'Pozdrav rodu iz Beča' koja je nastala negde polovinom prošlog veka i u kojoj Njegoš, ponesen romantičarskim idejama Vuka Karadžića i Ljudevita Gaja, oduševljeno peva o jedinstvu **našeg naroda i jezika**: 'Lepo, lipo, ljepo i lijepo, /belo, bilo, bjelo i bijelo, /listići su jednoga svijeta, /u pupolj se jedan odnjihali.'"*[93]

Sve je to - i mitsko-romantični odbojni doživljaj Bosne i Bošnjaka kao Turaka, i nacionalno i kulturno opredjeljenje i ispovijedanje, i srpski jezični izraz, i političko očitovanje - proizlazilo iz Andrićeva karijerističko-egzistencijalnog usmjerenja i taložilo se u moralno-psihološkom kompleksu renegatstva, koji ga je podsvijesno tištao cijelog života kao neka vrsta krivotvorine vlastitog bića, a iz kojeg nije mogao i nije htio izići, i slagao se u osjećanje egzistencijalne strepnje koje se izvijalo iz potisnutih tamnih nagona u njemu. A šuteći o sebi i svome životu, Andrić se oslobađao toga pritiska na umjetničko-stvaralački način: u nas-

93. Ibidem, 131-133.

tranim i patološkim likovima svojih turskih proza iz Bosne, u sado-mazohističkim slikama svireposti i izražavanju integralne demonske mržnje, što je istovremeno predstavljalo još jedan prilog identifikaciji sa srpskom nacionalno-mitskom historijom i najdubljim kosovskim bićem ovog naroda.

Da bi amortizirao efekte odbojnosti u novim društveno-političkim i književno-kulturnim uvjetima, on je istakao **vrijeme** kao jednog od glavnih protagonista u svojim historijskim romanima i pripovijetkama, i podredio mu i likove i događaje, i moral i sjećanje u njima. *"... Treba imati na umu i to da je vreme u mojim pripovetkama i romanima jedno od glavnih lica, da prostor nije potisnut u drugi plan, da sam građevine smeštao u središte radnje"*, govorio je on Jandriću 15. oktobra 1972. pomjerajući ljude u gnomiku vremena, a mećući građevine u središte zbivanja kao oznaku trajnosti nad ljudskim vijekom. A taj usloženi način doživljavanja i izražavanja historije predstavlja filozofsku superstrukturu poetike njegovih proza, i u isto vrijeme Andrićev azil nad stvarnosnim prikazivanjem prošlosti osmanske Bosne i njenih žitelja, i stalno stvaralačko pitanje, ili kako je govorio Jandriću: *"Mene je već u samom početku književnog rada zaokupljala misao: kako prikazati čoveka u vremenu koje se kreće kao živ organizam, i u prostoru bez one statičnosti koju ram nameće slici, isključujući posmatrača iz likovnog dela."*[94]

Prirodno je bilo da se na ovom stupnju književne apstrakcije svojih djela Andrić usmjeri i na svoju filozofiju historije kao svoga utočišta od njene romantičarske konkrecije u svojim romanima i

94. Ibidem, 152-153.

pripovijetkama: *"Za mene istorija nije ponavljanje prošlosti; pre bi se to moglo nazvati pokušajem da se obnovi igra"*, govorio je on u istoj prilici Jandriću, ali se pri tom aluzivno osvrnuo i na njenu različitu recepciju, zavisnu od različitih interesa, smatrajući da su udaljena razdoblja lišena takvih primjesa i doživljaja:

> *"Kratkovido i skučeno gledanje na vreme i prostor, gde se svetovi u koje bi trebalo verovati, ruše i ponovo stvaraju, i proizvoljna procena već očvrslih vrednosti, dve su osnovne mrlje koje mi, pojedinci, unosimo u naša rasuđivanja o istoriji, grčevito se boreći da za sebe obezbedimo što veći komad zemlje i neba. Zato ja najbliža istini povest o onim minulim vekovima i poodmaklim razdobljima u koja je nemogućno smestiti naše zasluge."*[95]

Tako je Andrić pojavama suvremenosti pokrio vlastiti interes u prikazivanju daleke prošlosti.

Ali je u svojim kazivanjima Ljubi Jandriću od filozofsko-estetskih objašnjavanja povremeno prelazio u prikrivenu polemiku sa onima koji su imali kritičko gledanje na njegovo književno pripovijedanje historije i njegovu idejnu osnovu, i isticao da će vrijeme ocijeniti njegovo djelo, upadajući i nehotice u vlastitu zamku filozofsko-moralne uzajamnosti između vremena kao sudije vremenu kao glavnom protagonistu njegovih historijskih proza. *"Meni se ipak čini /.../ da mi često gubimo strpljenje i prerano ocenjujemo piščevo delo, njegovu angažovanost u društvu i idejni smisao njegove poruke. Pri tom zanemarujemo činjenicu da su ljudi od pera nežna, razdražljiva i afektivna bića* /umanjavao je on romantičarsku vehemenciju vlastitog prikazivanja i demoniziranja Turaka, Bošnjaka i njihova svijeta/, *i da*

95. Ibidem, 153.

se - uza sve to - bave 'menjanjem' i 'prekrajanjem' sveta po meri svoga suda i ukusa /skidao je on moralnu odgovornost književnosti sa sebe/. *I sve to, gotovo uvek, čine s dobrim namerama* /otkrivao je on tendenciju u podlozi književnog stvaranja, ali uz njeno apsolutiziranje na razini isključivog dobra, i s općim pozivom na razumijevanje slobode i autonomije piščeva stvaranja/. *Uostalom, umetnost sama po sebi navodi pomalo na greh. Ako ništa drugo, u takvim prilikama, vredelo bi bar malo sačekati, pustiti da se stvari slegnu i ohlade i da vreme, kao najmerodavniji sudija, oceni i pisca i njegovo delo. Svi mi možemo i nehotice pogrešiti, ali vreme neće* /pravdao se on želeći da odloži vrijeme prosudbe, uz namjeru da i tada, kao i ranije, ostane režimsko-ideološki korektan/. *Ono će oceniti i čije je delo, i u kojoj meri, angažovano i progresivno, i naš sud o njemu. I ovde bi se trebalo prisetiti one turske reči o kojoj sam vam govorio: sabur",*[96] završavao je on indikativno, upravo "turskom reči" strpljenja, kao da mu je ona kao izlaz spasa iznenada probila iz podsvijesti mržnje, svireposti i odbojnosti. Kasnije, on je kao teorijski ishod iz moralnih dilema istakao subjektivnost pisca i relativnost recepcije i suda o djelu u različitom vremenu i raspoloženju. *"Često su me pitali: koje svoje delo najviše volim? I onda su, kao noževe iz pojaje, potezali i onaj drugi, opasniji i teži deo isto pitanje: zašto?* /govorio je on u oktobru 1972. Jandriću ne mogavši zatajiti svoju zlokobnu podozrivost nad takvim pitanjima koja su, dodirujući njegov nesvjesni urođeni paranoidni kompleks i moralnu krivicu renegatstva, mogla ugroziti njegovu duhovnu i fizičku egzistenciju/. *Meni je to nemogućno odgovoriti* /nastavljao je on birajući neutralan položaj iskaza/. *Ja podjed-*

96. Ibidem, 33.

nako volim svaku svoju knjigu, pa i onaj razmak između njih; ja se, prema tome, podjednako odnosim prema svim svojim delima: onima koja su napisana i onima koja nisam stigao napisati i koja ću, zacelo, odneti sa sobom u grob./.../ Osim toga, pisac je u takvim prilikama uvek subjektivan i njegov sud nije nikad pouzdan i realan. Njegov pravi jedini sud je sâmo delo, a u sve ostalo ***što se plete oko njega i dela*** *ne treba uvlačiti pisca* /naglašavao je on paranoidno, da bi se nakon toga zatvorio u relativizmu djela i njegove recepcije/: *Najposle, svaki sud, pa i piščev, posledica je trenutne impresije, a šta da radimo sa sudom onih koji će doći posle nas i koji će sa pristojne daljine - trezvenije i proniclјivije od nas - da ocjenjuju našu reč.'"*[97]

A u odavanju izvora za svoje historijske proze, od legendi i mitova i narodne poezije, preko dokumentarne građe, i priznavanja da su sve njegove ličnosti postojale, i da je *"mnogo toga naučio od običnog nepismenog čoveka iz Bosne"*,[98] te da su mu *"pojedinosti koje sam doznavao od običnog sveta, često /.../ više koristile od arhivskih podataka do kojih sam tako teško dolazio, jer su dublje otkrivale suštinu istorijskih zbivanja nego tvrde i bezdušne činjenice"*[99]

Andrić se u cijelom tome rasponu fictio-faction vraća na Geotheovu misao: *"Prava umetnost je ono što nikad i nigde nije bilo, a što je najveća istina života"*,[100] zamagljujući do kraja svoj nacionalno-romantični doživljaj historije i književnu tendenciju svojih historijskih proza, koja se iz njegove dizertacije ulivala u njegova djela, svo ono mukotrpno skupljanje arhivske dokumentarne građe sa težnjom da one počnu u doživljaju čitaoca da funkcioniraju kao stvarnosna historija.

97. Ibidem, 104.
98. Ibidem, 143.
99. Ibidem, 222.
100. Ibidem, 163.

Romantizam kao stilsko-psihološki kompleks Andrić je, međutim, izričito spomenuo samo u jednom svome iskazu Jandriću u maju 1973., i to u njegovu svijetlom, idiličnom značenju: *"...Kako bi bilo lepo, bar za trenutak, preturiti sve te moderne pravce u književnosti i ponovo se vratiti romantizmu."*[101] To je bilo vrijeme kada je Andrić propovijedao poetiku otvorenog djela, bez pouka. *"...Ne volim naravoučenija ni u romanu ni u propoveci"*, - govorio je on suprotno iskazu o poukama historije u njegovim djelima. *"Čitaočevo shvatanje i saučestvovanje u **igri** je sastavni deo naše namere. Njemu treba ostaviti dovoljno mesta da produži tamo gde smo mi stali."*,[102] i stavljao pod kontrolu i svoje vlastite, nekadašnje a sada ispražnjene, komplekse i bespredmetna osjećanja.

Nasuprot isticanju zla i potrebe da se branimo od njega, Andrić je, u oktobru 1972., govorio Jandriću kako je Monterlan *"sve nas učio ne samo kako treba pisati nego i kako treba napadati i tući ono tvrdo i gadno što čovek nosi u svojoj krvi"*[103] kao da se objektivirao prema vlastitoj opterećenoj duši, a godinu dana nakon toga, u oktobru 1973., on je izjavljivao: *"Ništa ne prepustiti slučaju, svesti i strast na razumnu meru i u svačemu, pa i u najsitnijim pojedinostima, tražiti čovečnost"*.[104]

Svevremenim i sveprostornim shvaćanjem književne umjetnosti, suzbijanjem patološkog izražavanja nagona niže vrste, Andrić je htio da oko romantično-satanističkih vidova svoga stvaranja stvori zavjesu filozofskog humaniteta, kao što je i proklamiranjem jugoslavenske nacionalne snošljivosti želio da prekrije svoje ranije književno i političko srbovanje. *"Gledamo*

101. Ibidem, 199.
102. Ibidem, 99.
103. Ibidem, 175.
104. Ibidem, 281.

se kao što nismo umeli da se vidimo, i govorimo jedno drugom ono što nismo stigli da kažemo. Plete se niz prizora, čitav život jedan koji nije prošlost ali nije ni sadašnjost, nego pomalo i jedno i drugo",[105] zapisao je on neposredno poslije rata, 7. augusta 1945. u Sarajevu. A 18. oktobra 1968. on je, na rasponu historije i suvremenosti, govorio Ljubi Jandriću: *"Znate, kad bi naš svet više znao o prošlosti, ja verujem da bi nestalo i mnogih današnjih nesporazuma. Mnoge pojave o kojima se sada govori, na žalost često s takvim površnim prilazom i neukošću da to zabrinjava, nisu nastale tek danas, već mnogo pre nas, i one se mogu ukloniti jedino dugim i strpljivim radom. Najtragičnije je to što pojedini ugledni naučnici i pisci, koji govore u ime ove ili one nacije, lako podležu psihozi navijanja za svoju naciju, a svako navijanje povlači odmah za sobom navijača i na drugoj strani! Jedna čuvena Matoševa misao je aktuelna i danas - i tu sam, čini mi se, prvi put sreo reč zajedništvo: žMa koliko bili različiti hrvatski i srpski politički putovi, interesi, jedinstvo književnog jezika upućuje nas, i unatoč nama, na zajedništvo kulture'"*, saglašavao se on tako s Matošem uočavajući, nakon vlastitog prikaza sukoba hrišćanstva i islama u svojim historijskim prozama ali ne spominjući Bošnjake, ne spominjući muslimane - bitnu vertikalu srpsko-hrvatskog antagonizma, kobnu i za sve ostale južnoslavenske narode istog jezika. *"Mi moramo živeti u slozi, zajedno* /nastavljao je on u stilu suvremenog političkog govornika, prelazeći preko svoga isticanja mržnje kao integralne supstance u Bosni koju su donijeli Turci a preuzeli Bošnjaci/, *svesni razlika etičkih, etničkih, jezičkih, istorijskih, književnih; razlika koje su ovde postojale pre pet vekova i sigurno će postojati i pet vekova posle nas. A zašto bismo, opet, molim vas, uvek*

105. ZPP, 516.

morali polaziti samo od razlika? Zar sličnosti nisu velike, i zar nas one ne upućuju na ono za što je, najzad, pronađen jedan lep izraz: ***zajedništvo*** */.../ Mudar i trezven narod* /govorio je on u jednini/ *mi ćemo postati ako postojeće razlike usmerimo ka onoj vodi koja pokreće naš zajednički mlin. Jer, istorija je pokazala da niko ne može sam i da moramo živeti u zajednici. Ni svi zajedno nismo dovoljno pametni da bismo se nosili sa današnjim svetom punim protivrečja, a kamoli svaki posebice. Možda nam najbolja pouka treba da bude Belfast* /isticao je on vidovito primjer vjerskog rata u evropskim relacijama, prelazeći preko primjera genocida u Drugome svjetskom ratu u Jugoslaviji/. *Kakvo se god političko rešenje našlo u Irskoj, katolici i protestanti moraju zajednički živeti, jer to je neminovnost. Neće niko biti toliko velikodušan da im pokloni novu, obećanu zemlju. Nema više toga, a valjda ga nikad nije ni bilo! /.../ Za mene je zbližavanje oko zajedničkog ognjišta velika tekovina naših promena u novijoj istoriji, i to bez obzira na razlike, bez obzira na jugoslovenstvo koje nam još od 1918. godine nije baš najbolje pošlo za rukom* /govorio je on sada kritički o njemu/. *Treba uvek imati na umu da se i mi, i Grci, i Bugari, kao malen svet, kuvamo u kazanu nad kojim se nadnose veliki i čekaju svoj zalogaj!"*[106] - završavao je Andrić svoj traktat, a da nije apostrofirao ono što mu je bilo najbliže i najkobnije u nedavnoj prošlosti: zlodjela zlikovaca iz srpskog i hrvatskog naroda i patnje i genocid nad Bošnjacima. A u prilogu ovog iskaza Andrić se vratio Bosni i rekao Jandriću s težnjom uopćavanja mentaliteta njenih žitelja, u kojemu su zapravo oba elementa, mada u kritičkom kontekstu, već i svojim leksičkim porijeklom, pripadala

106. Jandrić, 38-40.

Bošnjacima, narodu bez kojeg ne bi postojao ni Andrić kao pisac ni Andrićevo djelo: *"Nekad su Austrijanci govorili /.../ inat i sevap: sve su stvari koje pokreću Bosanca; razum teško i retko. Ne bih hteo da bilo koga uvredim, i ja sam deo toga naroda, ali je izvesno da ne poklanjamo dovoljno pažnje onim višim, oplemenjenim nagonima koji stišavaju krv i daju prvenstvo razumu",*[107] isticao je Andrić i kao svoje vlastito obazrenje na sebe i mladih dana i pokajanje zbog obesputavanja vlastitih negativnih osjećanja i puštanja na volju svoja djela tamnim nagonima svoje duše.

Istu težnju uopćavanja žitelja Bosne na karadžićevski način, ali na razini jezika, Andrić je pokušao da izvede Ljubi Jandriću u martu 1974., ali se ona opet svela na jezik Bošnjaka i Andrićevo pozno približavanje njima: *"Nisam ja pisao ponarođenim jezikom, ja sam pokušao da budem što bliže mislima našeg čoveka. Jer kad se iz govora bosanskog sveta odstrane primese tuđih uticaja i takozvane politizirane reči, ostaje neverovatno lep, pravi Vukov jezik. Bože moj, kako su muslimanske žene u Višegradu znale lepo da govore! 'Odskočila mi malko djeca, nisu više nejač' - govorila je jedna. Za hodanje po vašarima one su pronašle lep izraz: 'sajmati se'."*[108]

Svoju romantičarsku identifikaciju sa svijetom Bošnjaka Andrić je, međutim, još ranije otkrio u riječima upozorenja Ljubi Jandriću:

> *"Pogledajte i oslušnite načas tu sleđenu tišinu koju ćete sresti u svim tekijama, medresama, džamijama i uopšte u svemu što pripada islamskom svetu. To je naka ledena a lepa tišina koja vas dočeka s ne-*

107. Ibidem, 40.

108. Ibidem, 314.

vidljivim zidom. Mene je muslimansk• svet naučio tihosti koja je koristan savetnik u životu".[109]

Tako je govorio on otkrivajući tako i dio svoje duše i bića, svoga osjećanja ljepote, moralno preobraženog stanja strepnje, tajnovitosti i duhovnog azila.

Kada se uporedi ovaj afinitet po duševnoj i estetskoj srodnosti sa Andrićevim riječima iz pisma Alaupoviću 6. jula 1920.: *"I sve veliko i lijepo što je stvoreno, stvoreno je u krvi i znoju, i u šutnji"*, - onda se vidi koliko je taj svijet bio u duhovnoj i estetskoj sukladnosti sa Andrićevim najintimnijim bićem, bez obzira što ga je on u svojim djelima, pod pritiskom kompleksa i pragmatizmom životne egzistencije, ideološki i historijski odbacivao i ružio. Odbacivao ga i ružio, ali nije mogao bez njega. On je bio i njegova mržnja i njegova ljubav. Logički kontraverzno, psihološki moguće, patološki već uočeno, romantičko-estetski karakteristično.

109. Ibidem, 126.

Indeks imena

Abdulah-paša 342, 343, 425, 426, 427, 428, 432
Abdul-Aziz 549
Abdul-Medžid 539
Alaupović, Tugomir 8, 9, 646, 647, 680
Aleksandar Veliki 334, 335
Andrejević, Andrej 657
Asboth, Josef 609, 657

Babić, Mustaj-paša 481, 489
Babić, Milica 628
Bach, J.S. 600
Bajezit II 460, 624
Bajraktarević, Fehim 269, 270, 275, 278, 279, 280
Balić, Smail 269
Bandić, Marko 28, 29, 52, 76, 77, 100, 101, 118, 133, 139
Bašagić, Safet-beg 19, 45, 46, 47, 78, 134, 274, 343, 420, 474, 488
Bašeskija, Mula Mustafa 134
Batinić, Mijo Vjenceslav 27, 86
Behmen, Asim 619
Belić, Aleksandar 671
Bijelić, Stojan 539
Biogradlija, Mehmed-beg 121, 124, 126
Bišćević, Mehmed-paša 560
Blau, Otto 49
Boalo 334
Bogdanović, Milan 76, 133
Bojić, Alijnga 534, 535, 538, 539
Bonaparte, Napoleon 310, 315, 401, 430, 435, 436
Bostandži, Sulejman-paša 45
Bošnjak, Slavoljub 41
Branković, Đurđe 36
Branković, Hilmija 260
Branković, Vuk 465
Brankovići 240
Brkljčić, Sidonija 535

Cerić, Ahmet beg 372, 373
Cervantes Saavedera, Miguel de) 155
Cvijić, Jovan 139, 143

Ćopić, Branko 664
Ćorović, Svetozar 241, 433, 642
Ćorović, Vladimir 7, 47, 49, 58, 398

Čelebija, Evlija 656, 657, 660
Čelić, Džemal 102
Čokorilo, Prokopije 482
Čebrlija, Jakov 244
Čengić, Murat 269
Čengić, Smail-aga 71, 482

David, Pierre 314, 315, 317, 318, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 327, 328, 329, 333, 350, 353, 354, 356, 365, 374, 380, 383, 389, 392, 413, 415, 417, 418, 420, 423, 424, 580
Divić, Matija 535, 539
Despići 613
Dušan (car) 617
Dizdarević, Zijo 621
Derviševič, Abdulah 586
Dučić, Jovan 574, 665
Dragutin (kralj) 615
Drljić, Jra Rastislav 647
Dostojevski, Fjodor Mihailovič 663

Džadžić, Petar 24, 27, 28, 59, 60, 65, 75, 76, 92, 100, 101, 117, 118, 124, 133, 134, 139, 472, 575
Dželali, Hasan-paša 45
Dženetići 502, 503
Džumhur, Zuko 621

U indeksu imena izostavljeno je ime autora knjige i ime pisca čije je djelo aktualizirano u ovoj studiji. Pošto se mnoga imena pojavljuju i kao historijske ličnosti i kao protagonisti Andrićevih proza, imena su numerirana prema tome da li su spomenuta kao historijske ličnosti, a ne kao literarni junaci, u čemu je dakako često bilo nedoumica.

Đerzelez, Alija 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 24, 60, 130, 135
Đodan, Šime 666
Đukanović, Nedeljko 87

Ebu Hanifa 381
Epiktet 663
Evans, Artur J. 605, 656

Fadilpašić, Mustaj beg 112
Faulkner William 568
Fedun, Gregor 243
Fidahić, Mehmed-kapetan 147, 152, 482, 490
Filipović (general) 147
Des Fosses, Chaumette 328, 329, 332, 333, 334, 336, 341, 342, 343, 350, 368, 380, 383, 384, 386, 389, 390, 392, 393, 403, 404
Freud, Sigmund 76, 77, 124, 629, 631

Gaj, Ljudevit 671
Du Garda, Roger Martin 646
Garde, Luj 129
Gavranović, Berislav 120
Gavrilović, Milajlo 355
Al-Gazali 381
Gazi Husrevbeg 12, 13, 45, 399, 599
Georgijević Bartolomej 42
Gide, Andre 646
Giljferding, Aleksandar Fjodorovič 6, 49, 56
Goethe, Johan Wolfgang 155, 570
Gundulić, Ivan 436
Gradaščević, Husein-kapetan 81, 147, 242, 281, 319, 482, 491
Grassl, Georg 103

Hadži Lojo 112, 113, 118, 119, 120
Hadžijamaković, Muhamed 115
Halili-paša Ibrahim 66, 304, 322, 364, 365, 373, 408, 411, 413, 415, 416, 425, 428, 432
Hammer, von Joseph 44, 377, 459, 462
Handžić, Mehmed 134
Herceg Stjepan 608
Hermann, Kosta 12, 14, 26, 41, 606
Hikmet, Arif 483
Hitler, Adolf 437
Homer 155
Hreljić, Ajkuna 620
Humo, Hamza 621
Huskić, Husein 141

Ilhamija, Abdul-Vehhab Žepčak 375

Jandrić, Ljubo 8, 57, 154, 155, 303, 304, 307, 308, 309, 475, 482, 483, 484, 486, 487, 515, 516, 519, 548, 549, 568, 569, 570, 573, 574, 575, 577, 578, 579, 582, 596, 597, 598, 599, 600, 605, 606, 608, 610, 611, 613, 615, 617, 622, 623, 624, 625, 627, 628, 630, 631, 633, 634, 635, 636, 638, 639, 640, 641, 642, 647, 650, 651, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 662, 663, 664, 665, 666, 668, 669, 670, 672, 673, 674, 676, 677, 678, 679
Jaspers, Karl 102
Jegen, Osman-paša 45
Jelenić, fra Julijan 86, 342
Jireček, Konstantin 624
Jovanović, Đorđe 76
De Jucherean A. 377
Jukić, Ivan Frano 41, 45, 46, 294, 295, 321, 474, 475, 476, 487, 488, 535

Kaindl, Reimund Friedrich 33, 55
Kapetanović Ljubušak, Mehmed-beg 14, 112, 113, 337, 601, 662
Kapidžić, Hamdija 472, 481, 489, 493, 498, 499, 507, 558, 560
Karadžić, Vuk 150, 151, 152, 153, 154, 601, 662, 671
Karađorđević, Aleksandar 575
Karas, Vjekoslav 514, 515, 516, 517, 518, 520, 521, 525, 526, 527, 528, 529, 542, 547, 548, 633
Kaukčija, Abdulah ef. 113
Kemura, Sejfudin ef. 47, 49, 65
Kikić, Hasan 621
Kikle 656
Kirkeggard, Aabye Sîren 476, 631
Klaić, Bratoljub 36, 40, 84
Knežević, fra Anto 40
Knežević, Obren 147
Koetschet, Joseph 103, 120

Kombol, Mihovil 668
Konstantinović, Zoran 32, 33, 34, 42, 52, 54, 55, 56
Korkut, Derviš M.
Kraus, Karl 49
Kreševljaković, Hamdija 120
Krleža, Miroslav 671
Kučinski 505, 506
Kukuljević, Ivan 294, 386, 516, 521
Kulenović Skender 621
Kulinović 147
Kurtović, Šukrija 318, 319, 320, 342, 350, 351, 368, 379, 380, 383, 384, 388, 389, 393, 394, 395, 396, 398, 399, 433, 434, 435, 609, 645

Lašvanin, fra Nikola 78, 342
Latas, Omer-paša 120, 472, 474, 475, 476, 477, 478, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 487, 488, 489, 491, 493, 494, 495, 498, 507, 514, 516, 522, 530, 531, 535, 536, 539, 540, 549, 557, 560, 570, 618, 635
Lazar (knez) 40, 623
Leopardi, Giacomo 586
Leovac, Slavko 66, 78, 86, 102, 120, 121, 134
Luj Veliki 329
Lukeni 252, 253
Ljubović 147

Mahmut II (sultan) 530
Makanec, Alfred 473, 522, 539
Mamdeđija, Osmo 93
Maraković, Ljubomir 9
Marija Tereza 530
Martić, fra Grga 103, 110, 111, 120, 521, 522
Martin, du Garda Roger 646
Matasović, Josip 86
Matoš, Antun Gustav 677
Maupassant Henri Rāne Albert Guy de..) 640
Mažuranić, Matija 118, 294, 295, 312, 331, 334, 454
Melentijević 86
Mešić, Ademaga 472, 473, 534, 539
Meštrović, Ivan 15
Metin, And 452
Mihailović, Ljubo 57
Miller, A. F. Arturh 319
Miljanov, Marko 475
Mirković, Nikola 11, 65, 74, 75, 78, 93, 117, 119, 132
Mittesser, Paul von 305, 325
Montherlant Henry de 635, 676
Morići 10, 19, 22
Muderizovići 136, 138
Muderizović, Riza 485, 539
Muhammed a.s. 334, 520, 597
Mujezinović, Mehmed 102
Mulabdić, Edhem 233, 256
Muradbegović, Ahmed 472, 485
Murteda-paša 45

Nedić Vladan 11
Novaković Stojan 49, 319

Ostojić Karlo 102
Ostojić Stevo 666, 667

Palavestra, Predrag 54
Pamučina, Janićije 120
Pavlović, Miodrag 171
Pelo Ivan 380, 381
Pervić Muharem 472, 575
Petrović Jozo 386
Petrović, Karađorđe 543
Petrović, Petar Njegoš 14, 29, 41, 78, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 154, 155, 156, 180, 187, 201, 204, 422, 463, 470, 482, 508, 614, 615, 639, 671
Popović, Aleksa J. 109, 120
Popović, Aleksandar 52, 53, 61, 63, 116, 128, 129, 349, 355, 375, 381, 386, 398, 519, 520, 552, 585, 586, 597, 598
Prelog, Milan 40, 47, 84, 119, 120
Preradović Petar 668
Puškin Aleksandar Sergejevič 621

Rabbe, Wilhem 377
Racine, Jean 351, 353
Rački Franjo 36
Rade (knez) 201

Ranke 37
Rešetar, Milan 617
Reviczky, Gyula 528
Rizvanbegović, Ali-paša 147, 319, 481, 482, 483, 488, 510, 568, 619, 626,
Rizvanbegović, Hadži-beg 483
Rizvanbegović - Stočević Habiba 483
Rizvanbegovići 617, 618
Rumi, Dželaluddin 385

Samardžić, Radovan 174
Savojski, Eugen 304, 610
Schmidt, Heinrih 52, 54
Schmidt, Heinrich Felix 33, 51, 52, 55
Schwarzenberg 473
Sekulić, Isidora 60, 156
Selim III 327, 354, 357, 360, 361, 364, 373, 375, 376, 392, 414, 432
Shakespire, Vilijam 155, 607
Skerlić, Jovan 58, 150, 398
Skender-beg 482
Skender, Staka 120, 487
Skadarski, Osman-paša 146, 174
Skarić, Vladislav 398, 411, 474, 504
Skopljak, Sulejman-paša 327, 328, 330, 341, 350, 358, 363, 382, 399, 414
Smailagić, Nerkez
Sokolović, Ferhat 304
Sokolović, Mehmed paša 170, 178, 212, 213, 253, 274, 302, 478, 570, 617, 625
Stevan (car) 185
Stojanović, Lj. 150
Stojić, Vera 472, 575
Sulejman Veliki 375
Serdarević, Muhamed Seid 586
Sokolović, Ljubomir 617
Stefanović, Svetislav 669
Sienkiewicz, Henryk 660
Simonis, Ana 473, 522

Šabanović, Hazim 134
Šahin-paša 304
Šamić, Midhat 119, 301, 305 314, 315, 316, 318, 320, 322, 323, 325, 327, 329, 333, 334, 336, 342, 345, 353, 354, 355, 356, 365, 368, 372, 373, 374, 377, 380, 386, 389, 392, 393, 403, 413, 415, 416, 417, 418, 420, 423, 425, 432
Šantić, Aleksa 433
Šemsekadić (muftija) 233, 234, 235, 258
Šerifović, Fazli paša 481, 482, 488, 490, 560
Šimić, Antun Branko 68, 631, 632
Šišić, Ferdo 473, 493
Škaljić, Abdulah 492
Šljivo, Galib 472, 473, 531, 534, 535, 539
Štivić, Imbro 535
Šumonja, Nikola 58

Tadić, Jurja 666
Tomašević, Stefan 36
Truhelka, Ćiro 39
Tuzlić, Mahmud paša 481, 488

Ujević, Augustin Tin 68
Uzunić, Ismet-paša 120

Vahdeti 615
Vasić, Konrad 120
Višnjić, Filip 607
Vojnović, Ivo 666
Vučković, Gavro 596
Vučković, Radovan 11, 22, 54, 57, 65, 66, 67, 68, 74, 77, 78, 86, 92, 93, 94, 95, 101, 102, 118, 119, 124, 134, 139, 140, 143, 472, 575
Vukčić, Stefan 37

Zaplata, Rudolf 473, 522, 535
Zimonjić, Bogdan 509, 510, 511, 512, 513, 514, 560

BILJEŠKA O AUTORU I IZDANJU OVOGA DJELA

Prof. dr. Muhsin Rizvić rođen je 14. aprila 1930. godine u Mostaru. Od svoga najranijega djetinstva živio je u Sarajevu, gdje se školovao i proveo cijeli svoj radni vijek. Bio je redovni profesor Filozofskoga fakulteta u Sarajevu na katedri za južnoslavenske književnosti. Umro je 9. juna 1994. godine i ukopan u haremu sarajevske Ferhadija džamije.

Rizvićev književnoteorijski i književnokritički opus po svome je obimu i značaju jedan od najimpozantnijih i najautoritativnijih u Bosni. U istraživanju i vrjednovanju bošnjačkoga književnog naslijeđa, kao i književnosti na širem, južnoslavenskom prostoru, uradio je ono što bi u nekim sretnijim vremenima radili timovi stručnjaka, cijele institucije ili udruženja.

Među značajnijim izdanjima su slijedeće djela: ***Iznad i ispod teksta***, "Svjetlost", Sarajevo, 1969; ***Behar* (književnohistorijska monografija)**, ***Književnost Muslimana na Bosne i Hercegovine u dobu austrougarske vladavine***, ANUBiH, Sarajevo, 1973. (a ponovljeno izdanje pod naslovom ***Bosansko-muslimanska književnost u doba Preporoda - 1887 - 1918***, "El-Kalem", Sarajevo, 1990); ***Književni život Bosne i Hercegovine između dva rata***, tri toma, "Svjetlost", Sarajevo, 1983.; ***Pregled književnosti naroda BiH***, "Veselin Masleša", Sarajevo, 1985., ***Između Vuka i Gaja***, "Oslobođenje", Sarajevo, 1989.; ***Kroz "Gorski vijenac"* (Interpretacija i tekstualno-komparativna studija o strukturi)**, "Svjetlost", Sarajevo, 1989.; ***Tokovi i stvaraoci književne Bosnei***, "Univerzal", Tuzla, 1986.; ***Panorama bošnjačke književnosti***, "Ljiljan", Sarajevo-Ljubljana, 1994. i dr.

U popratnom pogovoru ***Panorame bošnjačke književnosti***, što je netom nakon Rizvićeve smrti izašla u izdanju *Ljiljana*, stoji da je iza autora ostala tek dovršena "dvotomna analiza prisustva muslimana u Andrićevu književnom svijetu..." To je, evo, upravo ova knjiga (u jednom tomu), koja je, blagodareći čestitoj obitelji Rizvić, povjerena *Ljiljanu* za izdavanje. Izuzev, uvodne redaktorske napomene prof. dr. Enesa Durakovića, prijatelja i profesorskog kolege rahmetli Rizvića, izbjegli smo u ovome izdanju pisanje širega popratnog teksta, prepuštajući tako vremenu i čitaocima sud o ovome djelu, kao što je to bio slučaj i sa književnim djelom pisca čiji je književni svijet, u jednom njegovu aspektu, ovom iscrpnom analizom aktualizirao prof. dr. Muhsin Rizvić.

SADRŽAJ

PRVI DIO
I. ("Put Alije Đerzeleza")* 7
II. (Andrićeva doktorska dizertacija: "Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske vladavine") 32
III. ("Pripovetke, 1924.") 57
IV. (Pripovijetke, 1931.) 94
V. (Pripovijetke, 1936.) 126
VI. (Esej: "Njegoš kao tragični junak kosovske misli") 145

DRUGI DIO
I. ("Na Drini ćuprija") 159

TREĆI DIO
I. ("Travnička hronika") 299

ČETVRTI DIO
I. ("Prokleta avlija") 441
II. ("Omerpaša Latas") 472

PETI DIO
I. (Kazivanja Ljubi Jandriću i drugi tekstovi) ... 573
II. ("Znakovi", "Znakovi pored puta" i drugi tekstovi) 627

INDEKS IMENA 682

BILJEŠKA O AUTORU I IZDANJU OVOGA DJELA 686

* U autografu ovoga djela autor nije unio naslove poglavlja, odnosno naslove Andrićevih djela koja je u svojim tekstovima aktualizirao, pa su ovi naslovi naknadno dodati u zagradama.

Muhsin Rizvić
Bosanski muslimani u Andrićevu svijetu

1996.

Izdavač
NIPP Ljiljan

Za izdavača
Mensur Brdar

Redakcija rukopisa
prof. dr. Enes Duraković

Recenzenti
Hadžem Hajdarević
prof. dr. Fahrudin Rizvanbegović

Lektor
Mevlida Čolakhodžić

Korektori
Mevlida Čolakhodžić
Lejla Mešanović

Likovna i grafička oprema
Ismar Mujezinović

DTP
Informativno Poslovni Centar - Sarajevo

Štampa
Delo TČR d.d., Ljubljana
Za Štampariju
Alojz Zibelnik

Tiraž
5.000

Izdavanje ovoga djela pomogli su:
Energoinvest Holding D. D. Sarajevo (generalni sponzor), **Islamski kulturni centar - Mostar i Fond za obnovu starog Mostara, Rijaset Islamske zajednice BiH, Gazi Husrevbegova medresa - Sarajevo, JP Elektroprivreda BiH, Stranka Demokratske Akcije - Centrala u Sarajevu, Šipad export-import - Sarajevo i dr.**